ЛУКА ЋЕЛОВИЋ
БЕОГРАД
LUKA ĆELOVIĆ
BELGRAD

КЊАЗ МИЛОШ

ПРИЛОГ ЗА ИСТОРИЈУ СПОЉНЕ ПОЛИТИКЕ НОВЕ СРПСКЕ ДРЖАВЕ

Чим се чуло по Србији, да један једини војвода није хтео да бежи у Аустрију, да је Милош Обреновић отишао у Брусницу, одмах су поједине обезглављене чете српске војске похитале у Брусницу да се ставе на расположење војводи Милошу. Он је поделио с' њима што је год имао рува и оружја, и склонивши своју породицу у манастир Никоље, похитао је те је заузео ужички град; али тек што је почео спремати хране и џебане, како би се могао затворити и бранити у томе граду до пролећа, добије глас да Турци већ продиру и у рудничку нахију. Милош остави свога брата Јеврема и кнеза А. Поповића да бране Ужице, а он пође Турцима на сусрет. Успут стизаху му све црњи гласови. Све нахије беху већ положиле оружје, угледајући се на кнеза Аксентија и његову београдску нахију. Милош тек сада виде како је страшно усамљен противу целокупне силе отоманскога царства. Као да не беше доста јада, јавише му да су Турци за време његовог одсуства отели Ужице... Не остаде ништа више до, са оном шаком људи која беше узаћ, погинути, или сагнути главу на својој отаџбини сачувати бар једног вођу до срећнијих прилика. Срећом по Србију, његово родољубље беше веће од његовог војничког частољубља. Опкољен од две хиљаде најбољих турских коњаника под командом дели-Серчесме, Милош положи оружје.

Цела Србија постаде на ново турска раја. Милош је одржао што је рекао Јакову Ненадовићу — он се није хтео одвојити од судбине целога народа.

Али Милош није ни једнога тренутка напустио мисао да тако спреми други устанак Србије, како се не би могао завршити оваком поразом. Он је то тако основно спремио да је, кад оно неколико нестрпљиваца подигоше Хаџи-Проданову буну, у тренутку када још није било никаквог изгледа на успех, сам са својим људима осујетио тај устанак и спасао људе да не гину лудо. Али када је све спремио како ваља, онда је Милош, и ако му брат Јеврем беше у рукама крвожедног Сулејман-паше, лежећи разапет на дну Небојше куле, опет подигао народну заставу, и пред Таковском црквом, на Цвети 1815, изговорио оне историјске речи «Ево мене, и ево вам рата с Турцима.»

Сулејман-паша посла свога Ћаја-пашу са 12,000 војске да угуши тај нови устанак; Ћаја-паша улогори се са том војском на десној обали Мораве код Чачка. Са цигли 700 бораца пошао је Милош противу те силе Ћаја-пашине, и стигнувши на Љубић, на левој обали Мораве, где се његов брат Јеврем и Лазар Мутап беху повукли из Чачка кад је навалила сила Турска, утврдише како су могли. Одмах сутра дан нападоше Турци, али их Милош са својима јуначки одби. Међутим стизала је Милошу помоћ са свију страна тако, да је у пркос посведневних јуриша Ћајапашине војске на његов утврђени логор, добивши извешћа да су се друге две турске војске кренуле једна од Ваљева, а друга из Београда на Палеж, могао послати Дринчића са једним одељењем устаника противу Ваљевских Турака, а сам се, оставивши команду на Љубићу своме брату Јовану, одмах кренуо са другим одељењем војске противу Палежа. Ту се Турци беху ушанчили да спрече сваку комуникацију између Посавине и београдске нахије. Милош их нападне са таком жестином да су намах морали на-

напустити свој шанац, а што их се није подавило у Колубари, то су Милошеви војници искасапили тако, да их је једва двадесет умакло у Београд. Ова победа Милошева донела је Србима не само богату војну плаčку и један топ, него је очистила од Турака целу обалу Саве од Шапца до Београда и омогућила устанак у београдској и ваљевској нахији. Услед Милошеве победе на Палежу вратише се из бежаније у Србију многе «војводе» и «главари» као што беху С. Чупић, П. Цукић, С. Ненадовић, Молер, Б. Богићевић, П. Срезановић, прота Н. Смиљанић и многи други.

Чим је издао наредбе да се ослобођени крај осигура од каквог новог испада београдских Турака, Милош је одмах похитао у Помоћ Дринчићу противу ваљевских Турака. Под ватром турских топова Милош се са својом војском утврдио спрам турског логора. Ова дрскост тако је изненадила Турке да су се на ноћ тога дана сви разбегли, напустивши свој логор.

Скупивши нову војску из ваљевске шабачке и београдске нахије, Милош похита у Чачак да сврши са Ћаја-пашом. Ми нећемо улазити у војничке детаље битке на Чачку, у којој је и сам Ћаја-паша погинуо, нећемо описивати онај страшни покољ који је наступио кад су Турци почели бежати, и који је трајао до Ртара с оне стране планине Јелице, докле га није сам Милош обуставио, довикујући својој војсци, да би сваки даљи покољ био грех; нећемо описати како од оних 12,000 Турака једва ако се спасло бегством 5 до 600—али ћемо поменути како је Милош умео да се користи овом сјајном победом на бојиште пољу — за политику. Сутра дан после ове победе Милош је искупио многобројне заробљенике, рањенике је дао превити, натоварити на кола, па их је онда све, уз оружану пратњу, послао турском команданту у Ужице, пуштајући их у слободу.

Овај племенити поступак уродио је богатим плодом. Ослобођени заробљеници коваху у звезде Милошеву ве-

ликодушност; нарочито буле, којих такође беше много пало шака српској војсци, и које Милош беше сачувао од сваке и најмање увреде, стадоше корети Турке, упоређујући Милошев поступак са начином Турским наспрам српских заробљених жена и девојака Куршид-паша, тадашњи гувернер Босне, који се десио у Сеници, имао је прилику да сам чује како ослобођени Турци и буле преузносе Милоша. Чак и зверског Сулејман-пашу дирнуо је овај поступак Милошев у срце, и Јеврем Обреновић са осталим српским домаћинима, који беху у тамницама београдскога града, први осетише знатне олакшице у своме стању. У борбама које су доцније биле, заробљеницима се чувао живот, саме борбе не беху више покољи.

Чак у Цариграду, султански диван поче веровати у Милошева уверавања да он није устао против цара, већ противу зулумћара, који не слушају царске заповести.

И тако човечност Милошева задобијаше српском народу, симпатије и самих противника.

Међутим борба се настави.

700—800 Турака беше се утврдило у Крагујевцу. Милош посла против њих свога брата Јована, Добрачу и архимандрита Мелентија, који их не само истераше из Крагујевца него их умедоше, кад стадоше бегати Јагодини, дочекати на Црноме Врху, где су их тако искасапили да их је мало утекло.

После ове победе Милош посла Јована с војском да држи ужичке Турке у шкрипцу, појача одељење војске које је имало да опколи Карановац, а сам, с остатком своје војске похита у Пожаревац, где се 1500 делија са једним топом беху утврдили у шест редута држећи у страху смедеревску и пожаревачку нахију које због тога не могаху још да устану на оружје. Уз пут нађе Милош у Баточини на један турски шанац у коме беше четири стотине Турака. Отевши шанац на јуриш, Милош се задовољио да Турке само обезоружа, па их је послао у Турску.

Али код Пожаревца није било тако лако. Делије беху најбоља каваљерија турскога царства. Они нападоше Милошеву војску са таком жестином да она поче уступати са грдним губитцима. Све би пропало да се Милош није сам ставио на чело своје војске, и да није полетио напред са усклико̀м «Овамо делибашо!» Цела војска доби нове снаге, јурну за својим вођем и делије се морадоше повући у своје шанчеве. Милош са својом војском ушанчи се око њих.

Сутрадан, добивши још војске у помоћ, Милош је објавио својим људима да ваља или победити или умрети. Ако би ко покушао да бега, нека зна да ће од његове руке погинути. За тим је први јурнуо на најближи турски шанац. Ово је тако подејствовало на устанике, да су се сви без разлике тукли као јунаци. Делије су се браниле очајно, и кад Срби ускочише у први шанац клали су се прса у прси, али најзад их савладаше Срби, и они се повукоше у друге шанчеве, оставивши своје коње и целу опрему. У овом јуришу погинуо је борећи се поред Милоша, његов шурак Јован Вукомановић.

Сутрадан одушевљени победиоци хтедоше одмах да наставе дело, али Милош је знао да треба војску одморити, па је тек трећи дан пред вече предузео други јуриш и отео још два редута.

Делијама оста још три шанца. Први беше најважнији, други беше око џамије, а трећи пред црквом. Онај код џамије отеше Срби лако. Много је теже било са трећим, јер се Турци, изгубивши сам шанац, затворише у цркву, и проваливши мазгале, просипаху из њих убилачку ватру. После многих безуспешних напада најзад испаде Милошу за руком да истера делије и из цркве и да их сагна све у последњи шанац који им још беше остао. Али сад већ видеше и делије да им нема више помоћи, па понудише предају. Милош посла свога секретара Димитрија да преговара, обећавши им оставити живот ако положе оружје и обећају отићи из Србије. Де-

лије изјавише да ће отићи из Србије ако им се остави оружје. Милош, немајући каде да чека, обећа им оставити оружје, али без муниције и без топа, што је њему самом јако требало. Под тим условом делије одоше из Србије, праћени до Ћуприје једним одељењем војске које је водио Димитрије.

Уредивши што је требало у Пожаревачкој нахији, Милош похита Карановцу, где опсађени Турци у крајњој невољи беху изјавили да ће се предати на милост и немилост, али само лично Милошу. Знајући да су карановачки Турци из војске Адем-паше од Новог Пазара, Милош их отпрати са свима војним почастима и са својим поклонима Адем-паши, поручивши по њима да су се Срби дигли само против зулума, те да се надају да ће их бар он оставити на миру.

Адем-паша, који се већ беше спремио да иде у Србију својима у помоћ, изненађен Милошевом великодушношћу, одуста од своје намере и поручи Милошу да он неће више никада против њега војевати.

Међутим спремаху се на Србију две велике турске војске, једна с југа, која беше регрутована у Румелији и Арбанашкој, са *Марашли Али-пашом*, на челу, друга са запада под *Куршид-пашом* некадашњим великим везиром, који сада беше босански гувернер, оним истим који је покорио Србију 1813 год. За то је Милош и похитао да сврши са делијама у Пожаревцу и са Турцима у Карановцу. Милош се реши да прво иде против Куршидпаше, који своју војску беше поделио на два дела један беше још на левој обали Дрине, под његовом командом, а други под командом Али паше Никшићског прешав Дрину беше се утврдио на Дубљу. Сада није било нужно храбрити и одушевљавати српске устанике противу непријатеља, јер ово беху босански Турци, а нико није у Србији градио страшнијег зулума од босанских потурчењака. Милош је својој војсци само поменуо да су до сада гледали више да натерају неприја-

тела у бегство него да га сатру. Сада је, вели, друга ствар. Сада ће нас гледати сунце. Не треба да нам умакне ни један. «За крст часни, у име Божије, јуриш!»

Ово беше доста за борбу са босанским потурченацима. За тренутак ока сви јенђеци пред утврђењима турским беху испуњени, палисаде оборене, и пре него што су Турци могли и помислити на одбрану, Срби беху већ у њиховим шанчевима. Међ Турцима настаде таква паника, да се ни један није бранио, већ само гледао да како да се спасе. Сви јурнуше бегати. Срби су их гонили и сваког кога су стигли касапили су са неизказаном мрзошћу. У мало није тако исечен и сам командант ове турске војске Али-паша, коме беху убили коња и који бегаше пешке, бацивши свој драгоцени турбан с главе, да га по њему неби познали. Али у тренутку када је један од српских устаника, који беше нашао пашин турбан, хтео да се дочепа његовог госе, Милош долети, спасе Алипашин живот, поврати му турбан, и одведе га као заробљеника, али са свима почастима које припадају његовом чину — у свој главни стан.

Ова је победа још више подигла храброст устаника јер они су, не изгубивши више од педесет својих људи, управо десетковали читаву једну турску војску. На жалост Милош је у овој битци изгубио два врло храбра вођа, Милића Дринчића и Симу Ненадовића.

Али паша остао је неколико дана код Милоша који је то време употребио да му протумачи зашто су Срби по ново устали на оружје. Ево шта му је Алипаша одговорио:

«Када би Султан знао шта ви вредите, и шта су ваше жеље, он би вам за цело дао све привилегије које би ви потражили. Што се тебе тиче, ако хоћеш да се очуваш на висини на коју си се својим заслугама истакао, *чувај се добро да не потражиш помоћи ни у једне европске силе*. Ослони се на милост Падишаха, веруј ми,

он ћете учинити везиром и господарем над овом провинцијом својега царства».

Сазнавши од Али-паше још погдешто, што му је потребало знати, Милош му поклони једног арапског хата, богато одело и знатну суму новаца, па га заједно с осталим Турцима који беху заробљени на Дубљу, посла Куршид-паши.

Како међутим Марашли Али паша са својом војском беше стигао на јужну границу, Милош остави на Дрини опсервациони кор под командом Петра Молера, обиђе све позиције које Срби беху заузели спрам Београда, па онда похита у Јагодину где се, на Липару, беше искушило нешто од устаничке војске, заморавајући румелијску војску својим чаркама.

Тек што је стигао, Милош доби писмо и од Куршид-паше и од Марашли Али паше, у којима га оба турска команданта позивају да преговарају о миру Прво беше последица рапорта, који беше Алипаша Никшићски поднео Куршидпаши о снази устаничке војске и о Милошу, а из другог се писма видело да Марашлија има овлашћење од Султана да сврши српско питање било оружјем било преговорима. И ако у оним околностима беше за једног српског вођа опасније отићи сам у главни стан турске војске, него јуришати на најстрашнију турску позицију, Милош је појмио од колике важности беху понуде које су му чињене, за то је прелетао с једнога краја Србије на други, из Јагодине у главни стан Куршид-пашин, где је само каваљерству Али-аге Серчесме који га је узео на душу, и његових 2000 делија, имао да благодари што је остао жив—одатле натраг у главни стан Марашли-али-паше. У преговорима које је водио са тим турским везирима, тако се вешто умео користити суревњивошћу њиховом — и Куршид и Марашлија отимали су се о заслугу пред портом ко је умирио Србију — да је најзад успео не само истерати крвопију српску Сулејман-пашу из Београда, отевши му све српско робље

које је још држао у својим кандама, него је успео уговорити са Марашлијом и добити од порте ферман о миру под овим условима:

1. У свима градовима санџака и у свима главним нахијским местима биће по један пашин муселим и по један српски кнез, који ће заједнички судити спорове између Турака и Срба.

2. Паша и кнезови српски одредиће количину данка, коју ће после народна скупштина поделити ни поједине нахије. Данак ће скупљати искључиво српски чиновници.

3. У Београду ће се саставити врховни суд од самих Срба, који ће као апелација расправљати најважнија народска питања. Тај суд, који се зове «канцеларија» управљаће свима јавним пословима. Кога он осуди на смрт, тај ће се предавати паши, а овај ће извршити казну, али има и право помиловања.

4. Свако село имаће свога кмета, који ће са првим људима у општини разрезивати данак на поједине породице.

И тако врховна власт беше подељена између Срба и Турака. Милош постаде фактички шеф својих земљака и целе унутрашње администрације у Србији.

Поред свега мирног изгледа, овај мир беше више примирје, у коме су обе стране гледале само да добију времена. Марашлија, уздајући се у своју интригантску вештину која му је прибавила надимак «дубараџије» мислио је полако Србе уљушкати својим спољним благовољењем, па им онда без ножа и без пушке једне одузети постепено све концесије које им је морао дати, и начинити од Србије пашалук, као што је био пре устанка.

С друге стране Милош се задовољно оним концесијама само за то, што је увиђао да се сада није могло добити више ни преговорима ни оружјем у руци. Ваљало је пре свега добити времена, ваљало је добивене концесије употребити тако како би се добиле нове, ва-

4.6.6
30
РІІІ
46
УНИВ. БИБЛИОТЕКА
И. Бр. 4850

ОТАЏБИНА

КЊИЖЕВНОСТ, НАУКА, ДРУШТВЕНИ ЖИВОТ

Лука Ћеловић
БЕОГРАД
Luka Ćelović
BEOGRAD

ВЛАСНИК И УРЕДНИК

Владан Ђорђевић

ГОДИНА ОСМА

КЊИГА ДВАДЕСЕТ ДРУГА

СВЕСКА 85, 86, 87 и 88-ма

У БЕОГРАДУ

КРАЉЕВСКО-СРПСКА ДРЖАВНА ШТАМПАРИЈА

1889.

Шта има у овој књизи и где је што?

I. ЛЕПА КЊИЖЕВНОСТ

1. Песме лирске и драмске

Милутин Ј. Илић, Сан, стр. 56.

Војислав, Петрарки, стр. 161. — Косовски соколови, стр. 431. — На гробу Војводе Дојчина стр. 634.

Драгутин Ј. Илић, Сен, стр. 181. — Косовска химна, стр. 422. — Сеоска пјеса, стр. 659.

Милорад Ј. М., * * *, песма стр. 690.

Милош Цветић, Лазар, трагедија (одломак), стр. 423.

Милан Кујунџић, Краљевка, стр. XXXIX.

2. Приповетке и романи

Илија И. Вукићевић, Два растанка, приповетка из сеоског живота, стр. 345.

Бертолд Ауербах, На престолу, роман, (наставак), стр. 80, 448, и 691.

Лав Толстој, Ана Карењина, роман, (наставак), стр. 241 и 703.

II. НАУКА

1. Расправе, чланци и беседе

К. С. Протић, Путовање кроз Србију 1719 и 1720 (свршетак) стр. 57.

Чед. Мијатовић, Таковски грм, стр. 97. — Косово стр. I.

Светомир Николајевић, Рига из Фере, стр. 104.

Ј. Стефановић Виловски, Жељезнички насип између Београда и Земуна стр. 104.

Милан Ј. Андоновић, О облику и величини наше земље, стр. 128.

Љубомир Недић, О софизмама, стр. 162.

Милован Ђ. Миловановић, Начело народности у међународном праву и међународној политици, стр. 321.

Павле А. Падејски, Битка на Косовом Пољу и пад Српске Државе стр. 366.

Јован Мишковић, Косовска битка са војног гледишта, стр. XVI.

Јован Ђорђевић, Један поглед на историју света, стр. 581.

Миленко Р. Весник, Наслеђе у питању о кривичној одговорности, стр. 617.

2. Прилози за историју

а) ЗА ИСТОРИЈУ СРПСКИХ РАТОВА

Владан Ђорђевић, Сливница, чланак XIX (свршетак) стр. 41, чланак XX (последњи) Сабирање и сума, стр. 249, и 660.

б) ЗА ИСТОРИЈУ СПОЉНЕ ПОЛИТИКЕ НОВЕ СРПСКЕ ДРЖАВЕ

Кнез Милош, стр. 1, 182, и 635.

III. ДРУШТВЕНИ ЖИВОТ

1. Привредни

Наш привредни програм, стр. 20, 208, 432.
Приватни новчани заводи у Краљевини Србији год. 1887, стр. 138.
Месечна извешћа о трговини Србије, стр. 318.

2. Књижевни

Критика на **Физику Бор. Бог. Тодоровића** од А. Новаковића, страна 140 и 285.
« « **„Бранич српскога језика" Ј. Живановића,** од Љубомира Стојановића стр. 269.
« « **Теорију казненог права Јована Ђ. Авакумовића,** од Алексе Радуловића, стр. 463.
« « **„Die Blutrache bei den Südslaven" von Dr. M. F. Vesnić,** од Алексе Радуловића, стр. 715.
Библиографија, стр. 320, 480, и 724.

3. Позоришни

Лазар, трагедија Милоша Цветића, критика Др. Милана Јовановића, стр. 717

IV. ПРИЛОЗИ

Писмо уреднику „Отаџбине" од г. **Алексе Радуловића,** стр. 312.
« « « « г. **Тод. Поповића,** стр. 318.

ьало је сваком приликом захтевати народна права, унапредити народно благостање, и радити за његову независност.

Марашлија најпре покуша са разоружањем Срба, али га Милош тако дочека, да је одмах ту мисао напустио. Видећи да се власт Милошева у народу све више крепи, Марашлија му стаде тражити ривале, који би се могли с њим борити о првенство, и нађе «војводу» Петра Молера који мишљаше да има веће право на старешинство у народу од Милоша, сигурно за то што је се тек после првих победа Милошевих усудио вратити из бежаније, и архимандрита Мелентија Никшића, који купивши у Цариграду епархију шабачко-ужичку, није желео ништа мање него да заведе теократску владу у Србији, као што већ беше у Црној Гори.

Похвативши доказе њихове завере са Марашлијом, Милош их показа збору народних главара, али уједно понуди да устуши старешинство Молеру. Народни главари осудише Молера и Мелентија на смрт, и приморашe Марашлију да сам удави Молера, а Марко Штитарац уби «владику» који је хтео турском помоћу да постане Господар Србије.

Али да би се осигурала земља од таких нових покушаја, *народна скупштина*, састављена од свију кнезова свију црквених старешина, свију кметова и главних домаћина *прогласила је* најсвечаније 6 Новембра 1817 Милоша Тодоровића Обреновића *за Српскога Књаза са правом наслеђства у његовој породици.*

Милош је одмах приступио унутрашњој организацији државе. Пошто је отмица девојака у оно доба била права беда за народ, то је најпре установио смртну казну за отмичаре оне девојке, која је отета без њене драге воље, а лишење чина и телесну казну за свештеника, који би се усудио венчати на силу такву девојку. Том приликом Милош оте у опште право смртне казне и помиловања од Марашлије, од народне канцеларије

начини «велики народни суд» коме је дао толика права да је готово постао државни савет, у кога је он тражио савета за унутрашњу и спољну политику. Задржавши поделу Србије на нахије и на срезове, он постави за сваку нахију по једног обркнеза и по један нахијски суд, за сваки срез по једног кнеза, а у свакоме селу по кмета. На тај начин турски муселими немаћаху више никаква права да се мешају у српске послове; нико није више хтео да иде њима на суд. Сви протести Марашлијини не помогоше ништа. Милош је настављао своје реформе. Мало по мало нестаде из унутрашњости Србије турских војника, спахија, пашиних агената и осталих глобација које је народ, нешто с батином у руци, сатерао у оно неколико турских гарнизона. Милош беше фактички постао Господар Србије, који је био у стању да брани права своје државе.

Али је Милош увиђао да је пре свега нужно добити признање Портино за све што је он у Србији урадио, па сазнавши да се Русија, стидећи се §. 8. свог букурештанског уговора, спрема да тражи комисију за ревизију тога уговора, похита да пошље једну депутацију у Цариград и да тражи једног царског комесара за уређење народских послова. Порта посла једног коџаћана (држ. секретара) у Београд, али са ферманом, који није могао задовољити Србе, јер у њему се само муселими укидаху по унутрашњости, Милош се признаваше не за књаза, већ за баш-кнеза, па и то се давало под условом, да се Срби обвежу написмено да неће никад ништа више тражити.

Срби одбише овај ферман тако категорички, да се коџа-ћан није смео вратити сувим у Цариград, већ оде Дунавом.

И ако је овај комесар насликао Србе и њиховог шефа што може бити црње, Порта позва Милоша да пошље нову народну депутацију у Цариград. Он је посла с оваквом инструкцијом: да тражи све вароши и села, која су учествовала у устанку када је закључен мир у

Букурешту, да се сједине са књажевством; да се све дације које би Србија имала плаћати Порти сведу у једну суму; да Султан призна Милоша за насљедног књаза Српског; да призна потпуну слободу православне вере са правом за подизање цркава, манастира, школа и штампарија; да се Турцима забрани становати изван градских рејона.

На жалост ова је депутација морала да остане годинама у Цариграду. Грчки устанак који беше букнуо изазвао је и у Цариграду такве нереде, да је Порта под изговором да спасе српску депутацију од турскога фанатизма, држала је годинама у апсу, и ако у сераљу.

Марашлија покуша да се курталише Милоша убиством, али када му то не пође за руком, он стаде врбовати поједине нахијске кнезове да им изради *берате* за насљедство њиховога достојанства у њиховим породицама, ако се побуне противу Милоша. Само га двојица послушаше. *Марко Абдула* оборкнез пожаревачке и *Стеван Добрњац* оборкнез пореч ке нахије. Тако је постала «Абдулина буна.» Марашлија одмах посла своју војску да бајаги угуши буну, али је Милош не само вратио турску војску с пола пута, него је за час сам угушио целу «буну» и ухватио оба бунтовна кнеза. Пошто су признали ко их је на то подбунио, Милош им опрости, и они беху мирни две године, али кад почеше на ново да петљају с Турцима, Милош нареди да се убију. Абдулу доиста и убише, а Добрњац пребеже у Банат.

Марашли-Али паша пресвисну од једа. Овај неуспех и победа његовог супарника Куршидпаше над Тебеденлијом, отераше га у гроб.

На његово место дође *Абдул-Рахам* паша, који је имао заповест да не крњи ни једно право које су Срби под Марашлијом себи присвојили, али тако исто да не пропусти ни једну прилику у којој би се могло учинити унутрашњих нереда, који би могли смањити утицај и ауторитет књажев.

Да је он ову мисију ревносно вршио доказује *Ђакова буна*, у којој је Милоје Ђак, из Кусатка, пошао са 5.000 људи на Крагујевац. Али Милош посла свога брата Јеврема са 15.000, гружанског кнеза Вучића са 1000, и кнеза Јоксу Милосављевића са пожаревљанима, и један плотун саме авангарде на Опленцу беше довољан, да се сви бунтовници разбегну, и да напусте свог рањеног вођу, кога је после кнез Јово Вићентијевић из Кораћице ухватио у мокролушкој механи и довео пред књажеву војску у Баточину. Војска га је стрељала, и да би паша београдски видео како пролазе они који се њему за љубав буне противу отаџбине, послаше му отсечену главу Милоја Ђака.

Видећи да ни он не може ништа учинити у Србији, Абдул-Рахам, чим су се босански Турци побунили против Султана Махмуда, кад је овај уништио јаничаре, молио је да га преместе у Босну, и на његово место дође Хусеин паша из Ниша.

Међутим Порта беше закључила с Русијом Акерманску конвенцију од 25 Новембра 1826 у којој Русија, бајаги тумачећи §. 8 букурештанског уговора беше углавила за Србију све оно што је народна депутација у Цариграду тражила, осем једне једине ствари. *У кој конвенцији нема ни речи о главној жељи српскога народа да се његов избавитељ и владалац призна за наследнога Књаза Српског.*

Али Порта није хтела да изврши Акерманску конвенцију. Она је одуговлачила ствар колико је могла више. Онда Русија огласи Турској рат 1828. Цела остала Европа беше заузела спрам Русије такав положај, да је цар руски у своме манифесту морао изјавити да неће бунити рају, већ да ће сам војевати с Турском. Да би то још потврдио препоручио је књазу Милошу да уздржава Србију од сваке демонстрације у корист Русије. При свем том, када је видински паша победио ђенерала Гензмара, српски добровољци гомилама поврвеше у редове руске

војске и помогоше Гензмару да га Турци не пребаце преко Прута. У осталом Србија је одмах заузела такво држање, да ни Босна ни Арбанашка није смела да пошље своје војске у помоћ Султану, а то беху најбоље трупе турског царства. Ова индиректна услуга, коју је Србија учинила Русији, беше јој нарочито у првој кампањи, од врло велике користи.

Босански паша Абдул-Рахам беше концентрисао на Орловом пољу двадесет хиљада војске, и спремаше се да пређе преко Србије у помоћ осталој Турској војсци. Књаз Милош му је поручио да ће се томе противити оружаном руком, и одмах беше почео обилазити целу земљу, спремајући све што треба да дочека босанску војску, ако би покушала да прође силом кроз Србију. Абдул-Рахам стаде најсвечаније уверавати да ће мирно проћи кроз Србију, да ће своје трупе за време пролаза држати под тако строгом дисциплином да никога у Србији неће глава заболети. Знајући да Бошњаци - Турци ништа друго не желе већ да опљачкају и опустоше Србију, књаз Милош посла своје тајне агенте у лотор на Орловом пољу, који су умели да обрате пажњу босанским Турцима на горња обећања Абдул-Рахамова, а уз то да их увери како он само за то хоће њих да води против Руса, да их казни што су се због јаничара бунили противу Султана, кога они и онако нису марили због његових јеретичких реформама. Ова радња књаза Милоша, у свези са неким погрешкама самога Абдул-Рахама учини, да је командант Високог са две хиљаде људи отишао у место на Орлово поље право на Сарајево где је подигао буну, која је не само прегнала Абдула-Рахама чак у Румелију, него и расула сву војску са Орловог поља.

И тако је књаз Милош не само спасао Србију од нове турске инвазије, него и руску војску од 20.000 најбољих турских трупа, које би јој постале врло кобне у онако несређној по њу кампањи од 1823. Видећемо

доцније како је Русија благодарила књазу Милошу за ову услугу.

Порта, изгубивши наду да ће добити помоћи из Босне, беше наредила Мустафа-паши Скадарскоме да похита са 35,000 Арбанаса у помоћ турској румелијској војсци. Цар Никола, знајући да Мустафа паша не предузима ништа важније док се не посаветује са својим побратимом књазом Милошем, замоли овога да употреби све што може само да се Мустафина војска не сајузи са осталом турском војском. Милош је успео да учини и ову услугу Русији. Он је објаснио своме побратиму како Султан ни с њиме не мисли ништа друго до што је урадио и с осталом властелом царства, да ће се старати да се и њега курталише, како би могао увести и у скадарски пашалук своје реформе које толико беху одвратне свима Арбанасима. С тога Милош саветује своме побратиму Бушатлићу да уђе у рат против Руса, али тек при свршетку, како би Султан, збуњен ратом, напустио своје намере у Арбанији, а ако би био побеђен, као што је врло вероватно, да Мустафа има целу своју војску читаву да брани право Арбаније и својега племена. Милош је објавио Мустафи да ће султан, ако онај пође одмах у рат, његову војску истицати на најопасније позиције, како би је што више сатро, и како би после рата, победивши његовом помоћу, окренуо све своје силе против Арбаније. Ови савети Милошеви учинише такав утисак на Мустафу, да се одушрао наредбама Султановим много дуже него што би ико ишчекивао.

За време целог руско-турског рата Србија оста у оној оружаној неутралности, која је годила цару Николи, јер је најбоље служила његовим намерама.

Али ако је *држава* српска морала да се задовољи уздржавањем босанске и арбанашке војске и оружаном неутралношћу, српски је народ преко својих добровољаца активно учествовао у овоме рату. Сами Руси признају да су ови под командом Миљка Петровића брата

хајдук-Вељкова својом *храброшћу* и својом *тактиком највише* допринели, да се пораза коју је видински паша нанео руском кору ђенерала Геизмара, сјајно освети.

Што су опште Руси у овоме рату с Турском остали победиоци имају да благодаре овим трима околностима: држању Милошевом, активној помоћи српских добровољаца и издајству Јусуф-паше Серезлије, који им је издао Варну.[1]

Чим Руси прећоше Балкан, књаз Милош посла два своја посланика, Ђоку Протића и Аврама Петронијевића да поздраве ђенерала Дибића у име српскога народа, једном драгоценом сабљом, за коју се држало да је била сабља принца Јевђенија Савојског, и једним писмом у коме српски књаз поздрављаше ђенерала Дибића називом «*Забалкански*» Тек неколико дана доцније дао је цар Никола указом ту титулу ђенералу. То је тако поласкало ђенералу Дибићу, да се доцније при преговарању мира, боље сетио Срба него што их се Русија сетила за много веће и крвавије заслуге прошлога ратакада је градила мир у Букуреште.

У след једренскога мира Султан посла у Србију хатишериф у коме «узевши у обзир молбе Срба, који су верни поданици царства» даје Србији слободу хришћанске вероисповести, и независну унутрашњу администрацију, *обећава* сајузити са Србијом округе који су од ње отцепљени, и да ће усвојити границе које одреди руско-турска комисија; обвезује се стопити у један данак све даџије које је Србија до сада плаћала, обухватајући и приходе спахилука и царских добара, и ђумрука, и скела итд. јер ће све то прећи у српску администрацију; дозвољава им да подижу цркве, школе, болнице, штампарије, поште; одобрава им слободу трговине и путовања по целоме царству са пасошима

[1] *Cunibert*, I, стр. 283. Овај је Јусуф доцније као велики љубимац руски и као паша београдски, знатно помогао Русији да протера књаза Милоша из Србије.

српске владе; даје народу право да поставља себи владике, чиновнике и административне власти, само што прве мора посветити грчки патријарах Цариградски, али они за то не морају лично долазити у Цариград; најзад забрањује мусломанима да се настањују у унутрашњости Србије, а дозвољава им да станују само у турским гарнизонима, који ће бити у градовима од старине, јер се нови морају срушити.

Као што се види овај хатишериф нити одређиваше тачно границе Србије, нити колики ће бити данак, нити признаваше књажевско достојанство, нити насљедност тога достојанства у породици Обреновића...

Са хатишерифом примио је књаз Милош и једно писмо рускога државног вице-канцелара грофа Неселрода у коме он, у име цара Николе, хвали држање Срба за време рата и њихову послушност наспрам свију савета Русије. Да би учинио част целоме српском народу, цар шаље *његовом «вождu»* Милошу једну — кутију дуванску, на којој је драгоцена слика царева....

Књаз Милош видео је одмах да се нема чему надати од Русије за три од најглавнијих услова за автономију Србије, за тачно одређени данак и за насљедство Књажевског достојанства, за то је одмах прегао да сам то изради код Порте и зато је одмах сазвао народну скупштину у Крагујевац (13 Јануара 1830) на коју се скупило више од две хиљаде главних људи из целе земље, на разложивши шта се постигло, а шта треба још радити, да земља дође потпуно до својих права, предложи да се пошље нова депутација у Цариград, која би настојавала да се народна ствар што боље и што брже сврши. Скупштина је одобрила цео план Милошев за даљу радњу. Главна сметња коју је ваљало савладати беше — *руска дипломација*. Она није хтела да чује о књажевском достојанству, а камо ли о насљедству тога достојанства у Србији. — Још од године 1817, чим је српска народна скупштина прогласила Ми-

лоша Обреновића за насљедноga књаза српског, руски посланик у Цариграду, барон *Строганов*, почео је радити против тога, не само код Порте већ и код самога Милоша, доказујући му да Србија неће добити ништа од Порте, ако он буде наваљивао да се призна књажевско достојанство и насљедство, и приклињајући га да он не жртвује *народне* интересе за љубав своје *личне користи*[1]... Кад га је књаз Милош замолио да се заузме за њега код Порте, он га је писмом од 2 Јануара 1819 просто одбио говорећи да би књажевско достојанство и насљедство «было преждевременно для пользы Сербіи» — 1-ог Децембра исте 1819 године пише барон Строганов књаз Милошевом агенту у Букурешту Михаилу Герману ово: «Никако не могу да помислим да би *господин* Обреновић могао се решити да жртвује добро свога народа својим личним корнстима»?!... Истога дана писао је руски посланик самоме књазу Милошу ово:

«Порта, видећи вашу силну жељу, за насљедством књажевског достојанства, решила се користити се овом за њу корисном околношћу (?) *да би*, ласкајући вашим намерама, и *преко вас*, савршено *упропастила Србију*, и да би је лишила свију средстава за поправку судбине угњетених; зар ви мислите да ће она испунити што обећава пошто прими од вас заклетву? Зар би се ви могли решити да купите књажевски чин срећом својих земљака, и да увеличате ону погрешку коју сте учинили 1817 године, и којом сте осујетили сва моја старања за Србију? Онда се Порта користила једним вашим писмом у коме сте изјавили благодарност београдском паши, али сад она хоће да измами од народа свечани акт којим би се *искључило свако даље мешање Русије у ваше послове*. Шта хоће императорски двор заштитујући Србе? Хоће да се на свагда утврди њихова *срећа* тач-

[1] Види чланак *Ника Попова* „Переписка барона Григ. Строганова съ Милошемъ Обреновичемъ въ 1816—1826 годахъ" у „Московскимъ Университетскимъ известіямъ за 1866 | 67. Бр. 2 стр. 67—93.

ним вршењем §. 8. букурештанског уговора (?!) Ако тај члан добије дотичну силу, онда ће народ преко својих депутата одредити своје одношаје с Портом, утврдиће право својих годишњих скупштина, а *врховни вођ* умножиће свој утицај и важност пред Турцима. Онда ће их моћи много лакше склонити на оно шта жели. Треба најпре свршити народске послове, а после гледати своје личне (!) Без тога, биће сами неуспеси и залудно кајање. Ви сте, *господине*, тражили мога савета. Ја сам готов да вам га дам најсрдачније. Изјавите паши или још боље самој Порти: да учешће Русије у пословима Србије истиче једино из тога, што се не врши члан осми букурештанског уговора, и да Султан може уништити руски утицај ако само изврши тај члан па да Србији обећана права и повластице. Уверите Порту да би тим њеним поступком помирила српски народ са његовом судбином, те више не би тражио помоћи у страних држава.»

Да није само барон Строганов него и цела руска дипломација имала овакав појам о штетности насљедства књажевског достојанства у Србији за српски народ, видећемо даље. Ово довде је довољно да протумачи за што се књаз Милош после 14 година узалудних напрезања код Русије, најзад решио да од самих Турака потражи крунисање народних жеља. У томе му је знатно помогао тадашњи београдски паша Хусеин, који је представио Порти, да је насљедство књажевског достојанства неопходан услов да се стално умири Србија и да се за навек привеже за Турску. Уз то је—вели *Нил Попов*[1])—Хусеин-паша приложио и оно што је најважније, 500.000 гроша самоме Султану, грдне паре за поткупљивање свију чланова царскога дивана—и победио је[2]».). Дими-

[1]) Росія и Сербія. I. стр. 237.

[2]) колико се Нил Попов љути што је књаз Милош успео у пркос руској дипломацији да Порта призна Србију за књажевство, а Милоша за насљедног књаза Српског, види се из тога што на више места у своме делу понавља како је све то Милош „купио за паре“ као да то нешто смета важности коју је тај успех Књаза Милоша имао за будућност Србије.

трије Давидовић, кога је књаз Милош послао да код руског посланства ради за ову ствар, јавио је одмах књазу да је руски посланик *Рибопјер* врло рђаво расположен спрам Србије [1]. Врло је дакле појамно—а доцније ћемо видети и доказа за то—да је руска дипломација, видећи, да је изгубила партију шаха, коју је играла са књазом Милошем, похитала да у хатишерифу којим се признаје Српско Књажевство и наследство кн. достојанства у породици Обреновића, уметне бар коју тачку, која би у згодним приликама могла постати ослонац за руске интриге у Србији. Тако је ушла у хатишериф тачка 3 и 19, којима је установљен у Србији савет, чији се чланови не могу збацити док се не докаже да су што против Порте згрешили.... Историк «руског покровитељства Србији» осећа како је ту клица свију доцнијих несрећа у Србији и труди се да ауторство тих тачака подметне српској депутацији у Цариграду а нарочито Димитрију Давидовићу [2] али његова је сва погрешка што није видео куда циља руска дипломација са тим уметцима, јер — велн Куниберт — Давидовић је био сувише родољуб да неби жртвовао своје лично мишљење народноме добру.[3]

(НАСТАВИЋЕ СЕ)

НАШ ПРИВРЕДНИ ПРОГРАМ.

(Наставак)

Пре него што би се прешло на *трговину*, њену организацију и помоћ, коју би она требала и могла да учини нашој пољорадњи, Министарство сматра за дужност да на овоме месту унесе макар и апроксимативни преглед о производњи сировина у Србији за прошлу (1888) годину и о њеној трговинској вредности.

[1] Ник. Попов. Россія и Сербія. I. стр. 235.
[2] Ник. Попов. l. c. I. стр. 238.
[3] Cunibert, I I. стр. 43.

Србија је у 1888-ој години имала под културом површину од 1,809.950 хектара. Од ове површине било је.

1.	под	пшеницом	225.000 хекта ра
2.	„	јечмом	85.000 „
3.	„	ражи	65.000 „
4.	„	овсом	65.000 „
5.	„	крупником	10.000 „
6.	„	кукурузом	380.000 „
7.	„	баштованским усевима	45 000 „
8.	„	конопљом и ланом	14.000 „
9.	„	дуваном	950 „
10.	„	ливадама	800.000 „
11.	„	воћњацима	75.000 „
12.	„	виноградом	45.000 „

Узев за мерило, да се од једног хектара добија 11 метарских центата пшенице, ражи, јечма, овса и крупника, 9 мет. цен. кукуруза, 4 м. ц. лана, конопље и дувана, 12 м. ц. сена, 20 м. ц. сировог воћа и 18 хектолитара вина, — онда је на овој површини произведено.

1.	пшенице	2,475.000	мет цен.
2.	ражи	715.000	„ „
3.	јечма	935.000	„ „
4.	овса	715.000	„ „
5.	крупника	110.000	„ „
6.	кукуруза	3,420.000	„ „
7.	конопље	56.000	„ „
8.	сена	9,600.000	„ „
9.	дувана	3.800	„ „
10.	сировог воћа	1,500.000	„ „
11.	вина	810.000	хектолит.

а осим тога баштенских усева у вредности 13,500.000 динара, узев за мерило, да сваки хектар треба да даде 300 динада годишње прихода.

Приближна вредност ових производа ова је:

1. пшенице	2.475.000	мет.	цен	по	9	д. =	22.275.000 д.
2. ражи . .	715.000	«	«	«	8	« =	5.720.000 «
3. јечма . .	935.000	«	«	«	6	« =	5.610.000 «
4. овса . . .	715.000	«	«	«	6	« =	4.290.000 «
5. крупника	110.000	«	«	«	6	« =	660.000 «
6. кукуруза	3.420.000	«	«	«	7	« =	23.940.000 «
7. башт. усева . . .		«	«	«	300	« =	13.500.000 «
8. конопље .	56.000	«	«	«	50	« =	2.800.000 «
9. дувана . .	3.800	«	«	«	100	« =	380.000 «
10. сена . .	9.600.000	«	«	«	3	« =	28.800.000 «
11. воћа . .	1.500.000	«	„	«	4	« =	6.000.000 «
12 вина . .	810.000	«	«	«	10	« =	8.100.000 «
						Свега дин.	102.075.000 д.

Овде би се још могло додати вредност 6.000.000 мет. цен. шаше од кукуруза и 7.000.000 м. ц. сламе = 13.000.000 м. ц. по 1 динар = 13.000.000 динара и онда износи укупна вредност земљорадње приближно 115.075.000 динара.

У сравнењу са извозом у 1888-ој години добијамо ове количине:

	Производња, у килогр.	*Извоз,* по царинским подацима, у килогр.
1. пшенице	247.500.000	72.219.576
2. ражи . .	71.500.000	2.593.210
3. јачма . .	93.500.000	2.096.928
4. овса . .	71.500.000	3.745.179
5. кукуруза	342.000.000	8.953.390
6. куделье .	5.600.000	51.189
7. шљива		28.218.921
8. вина . .	81.000.000	6.565.233
9. ракије		236.296

Сточарство у 1888-ој години.

Стање.		*Извоз*	*Остаје у земљи.*
	у к о м а д и м а.		
Говеда: 1,100.000	Волова:	30.748.	1,064.460.
	Крава:	4.095.	
	Бивола:	451.	
	Јунади:	246.	
	Свега	35.540.	. .
	Оваца:	53.948.	
	Јагњади:	5.724.	
Оваца; 3,400.000	*Свега*	59.772.	. . 3,340.228.
Коза: 600.000	. . .	8.012.	. . 591.988.
Свиња: 2,150.000	дебелих:	82.719.	
	мршавих:	103.673.	
	Свега	186.392.	. . 1,963.608.

Извоз из Србије за последњих осам година, текао је овако:

I. *Извоз свиња:*

у 1881 год.	. . . . .	305.612 комада
« 1882 «	. . . . .	285.750 «
« 1883 «	. . . . .	304.077 «
« 1884 «	. . . . .	194.430 «
« 1885 «	. . . . .	210.377 «
« 1886 «	. . . . .	130.854 «
« 1887 «	. . . . .	216.231 «
« 1888 «	. . . . .	186.392 «

Просечно за ових осам година 229.215 комада.

II. Извоз говеди:

у 1886 год.	. . . . .	15.942 грла.
« 1887 «	. . . . .	43.093 «
« 1888 «	. . . . .	35.540 «

Просечно за ове три године 31.525 грла.

III. Извоз оваца:

у 1886 год.	. . . . .	25.942 грла.
„ 1887 „	. . . . .	72.981 „
„ 1888 „	. . . . .	59.772 „

Просечно за ове три године: 52.898 грла.

Извоз овчијих кожа у 1888 год. износио је: 1.535.592 килогр. у вредности: 2.173.921 динар.

Стање земљорадничких производа према извозу у 1888 години овакво је:

Производ:	количина:	извоз:	остаје у земљи:
	У к и л о г р а м и м а.		
Пшеница:	247.500.000	72,219.576 . . .	175,280.424
Раж:	71.500.000	2,593.210 . . .	69,006.790
Јечам:	93.500.000	2,096.928 . . .	91,403.072
Овас:	71.500.000	5,745.179 . . .	65,754.821
Кукуруз:	342,000.000	8,953:390 . . .	333,046.610
Кудеља:	5.600.000	51.189 . . .	5,548.811
Вино:	81,000.000	6,565.233 . . .	74,434.767

У извоз кудеље није урачунат извоз предива од кудеље.

Трговина не треба свој посао да ограничи на то да једном јевтино купљену робу прода, тражећи том приликом да толико заради, колико јој треба и за годишње трошкове и за чисту добит. Она треба да непрекидним прометом са малом добити створи што већи обрт, и да у томе обрту тражи своју добит. Наша данашња извозна житарска трговина не може ништа да прода на кредит, а без кредита не да се створити никаква врста трговине. За стварање тога кредита први је услов његова сигурност. Ту држава може много да учини стварањем својих трговачких агенција, трговачких музеја, уговорима о узајамној судској помоћи, трговачким уговорима, консулатима, добро уређеним трговачким шематизмом и т. д., а поглавито стварањем трговачке *берзе*. Житарска трговина у напредним земљама одавно је постала берзанска

трговина. Берза ће најбоље зближити понуђача и потрошача, она ће омогућити развој потребног кредита у трговинским односима. Берза ће створити праву цену храни у свако доба, па и онда, када је произвођач мора на зелено да продаје, и на тај начин сачуваће се производња од оне осетне штете, коју трпи садањим давањем производа у бесцење. Берза ће омогућити, да трговац у великом обрту са малим добитком ствара своје богатство без штете по произвођача и за напредак производње.

Најразвијенија грана *наше трговине* то је она са *сувим шљивама*. Годишњи извоз из земље тако је снажан, да ретко када да остане непродата знатнија количина. Производња у год. 1888 износи око 275.000 мет. цената. По царинској статистици извежено је од Јануара до Јуна 1888-ме год. 148.494 м. цен. шљива (то је остатак из 1887 год.), а од Јула до Децембра 1888 извежено је је 120.564 м. ц. шљива од исте године. Према томе остало је у земљи непродато 154.436 м. ц., која ће се количина без сумње извести у првој половини ове године. — Извоз овог артикла у 1887-ој год изнео је 412.957 м. ц. у вредности од 9,520.793 дин. —

Пре двадесет година Србија је продуцирала један милион кила шљива. Данас их извози по 40 — 50 милиона годишње. Овај резултат показује да би ваљало радити на даљој организацији шљиварске трговине, концентришући је у земљи и еманципујући је од излишних посредника са стране, који јој сада диктирају цене. За ову циљ биће потребна интензивна сарадња државе, Народне Банке и наших шљиварских трговаца.

Наша кожарска трговина не може се похвалити ни из далека таквим успехом. Од Јануара до Децембра 1888 извежено је 14.069 мет. цен. у вредности 1,928.190 дин. Наша «државна трговинска агенција» коју је ово Министарство створило тиме, што је једног свог чиновника одредило да се специјално бави посредовањем између наших произвођача и страних купаца, успела је да

окрене ту трговину на Француску, те су француске фабрике, које су до сад коже из Србије куповале у Будапешти, почеле куповати коже од наших трговаца. —

Вредност *извежене стоке* у год. 1887. износи: 14,519.051 дин., а у год. 1888 (од Јануара до Децембра) износи: 8,952.189 дин. Дакле је извоз стоке у 1888. год био мањи од оног у 1887. год. Немајући *уређену сточну пијацу у земљи*, наши марвени трговци морају да купљену стоку сами гоне на Штајнбуршку пијацу, а с тога често једва изваде путни трошак.

Са *винарском трговином* стојимо најгоре. Године 1887. извежено је 24.418 мет. цен. вина у вредности 462.434 динара, а у години 1888 — 65.652 м. ц. у вредности од 656.000 дин. То значи да је у 1888 год извежена већа количина вина, али да му је цена била нижа. Једногодишња вина наша продају се у бесцење, тако, да се у Београду крчми покадшто хектолитар за 10 — 15 динара. — Велика је незгода у нашој винарској трговини, што нигде нема на окупу великих количина једнакога вина. Велике винарске куће из Немачке, Француске и Белгије тражиле су од наше винарске трговинске агенције читаве шлепове једне сорте вина српског, али она није могла да нађе у Србији ни једнога трговца, који би могао такову поруџбину да изврши.

Једна од наших социјалних невоља, то је умножавање *ситничарске трговине*. Она је резултат политике «Алах-ћерим». Против ове незгоде тешко би се што учинило административним мерама, па и законима. Од чести би се куртализали овог зла једним финанцијским законом, *завођењем патентарине*.

Узевши у обзир овакво стање наше трговине, и проучавајући начине, како да се она постави на здраву основу, Министарство је наишло на једно претходно питање, које треба решити, а то је: *хоће ли се у Србији стварати један трговински центар од европског значаја или не?*

Организација наше трговине (извоза) претпоставља њену централизацију. Ова не сме бити фиктивна, насилна, она не сме игнорисати топографске одношаје. Ови су опет такви да морамо имати неколико излазних тачака:

Радујевац за крајински, црноречки и књажевачки округ.

Градиште за један део пожаревачког округа.

Пожаревац за већи « « «

(Досадашњи излаз на Дубравици у подводном терену нема смисла. Свака је пара за Дубравицу бачена у воду)

Ваља градити жељезницу Пожаревац - Осипаоница 31 километр.

Обреновац,

Шабац,

Жељезнички излази *Београд*, *Смедерево*.

Смедерево се вештачки не може дићи. За њ је *врло много* учињено линијом В. Плана-Смедерево и то са жртвама, које се не би могле сасвим оправдати, за грађење *и експлоатацију* те линије; за Смедерево ваља још подићи ону линију Пожаревац-Осипаоница, али ни пошто повлашћивати Смедерево нарочитим тарифама. Смедерево и Београд нека ривалишу под једнаком тарифом.

Наш извоз за Турску и Бугарску ваља концентрисати у Нишу, а не у Ристовцу и Пироту. За реекспедицију до границе ваља дати *најјевтинчју* тарифну стопу. Занате и индустрију нашу ваља такође концентрисати у Нишу, јер ми ћемо моћи те производе извозити само у Бугарску и Турску.

Не губећи из вида ни мало огромну важност, коју ће Ниш задобити за српску трговину, кад Србија буде испрекрштана жељезницама, Министарство држи да не можемо одмах помишљати на два трговинска центра, и да бар за сада морамо усвојити један центар трговински, а то је—Београд. Да би се српска престоница

одиста и претворила у српски трговински центар од европског значаја треба:

1). *са свим укинути сеоске дућане*, за коју меру има и иначе тако много разлога.

2). *стати на пут отварању нових бумрука по унутрашњости, а укинути јагодински, крагујевачки и нишки*, који помажу децентрализацију;

3). завести и следствено водити *добро смишљену тарифску политику*, којој је ово Министарство заједно са Министарством грађевина ударило, нада се, здраву основу;

4). спремити материјал за израду *опште царинске тарифе по тежини*, а никако по вредности, према захтевима наше привредне политике, те да, по истеку садањих трговинских уговора, будемо у положају, да са више спреме дочекамо прилике, које буду тада наступиле. Закључивање нових трговинских уговора и израда тарифе за жељезнички саобраћај треба да пређу у надлежност овог Министарства (како је и по самом закону о установљењу Министарства народне привреде односно тарифа и само формални део, после свршених преговора и стипулисаних одредаба, да се остави Министарству спољних послова;

5) *подићи на акције оборе за смештај и изхрану свиња у околини Београда* по шаблону Штајнбуршких обора. За почетак био би довољан и капитал од 250—300.000 динара. Доцније би се могла *концентрисати трговина са рогатом марвом*. Испрва можда ће влада морати за ово да предузме и принудне мере, но оне се све могу основати на постојећим ветеринарским законима. Концентрисање свињарске трговине изазиваће само по себи и концентрисање трговине са кукурузом у Београду, без кога свињски обори не би могли опстати, а доцније, поступно концентрисала би се и трговина са храном у опште;

6). *утврдити обалу савску почевши од ушћа топчидерске реке, и то простим ломљеним каменом.* Како су топчидерски камени мајдани близу, а у београдским казненим заводима има радне снаге у изобиљу, то би се са робијашима уз малу награду, а под надзором енжињера и хидротехничара, овај посао могао одмах отпочети и са сразмерно малим трошковима извршивати. Онај део насипа од жељезничког моста на ниже, могао би се такође израдити помоћу робијаша и неколико мајстора талијана тако модерно, да укрцавање и искрцавање робе постане много јевтиније него што је данас, и да Београд постане оно, што су Пасава и Регенсбург на горњем Дунаву, а Манхајм на Рајни.

7). *Подићи жељезничке колосеке од жељезничке станице до саме обале, магацине са парним чекрцима, сместишта (антрпоте).* Разуме се да у овоме као и у трошковима за утврђивање обале треба општина вароши Београда да понесе колико може више; јер прво, она ће тиме добити цело земљиште, које се данас плави; а друго, кад се утврди обала она ће стећи право да наплаћује обаларину;

8). установити за сада бар једну добро организовану *трговачку школу* у Београду. Досадашња приватна трговачка школа у Београду, која има годишњу државну субвенцију од 10.000 динара, вечно кубури, нити је приватна, ни државна школа. Узевши у обзир да се са 10.000 дин. више него што та субвенција износи, може установити добра државна трговачка школа, Министарство има част у прилогу под $^{1}/_{14}$ поднети пројекат закона за оснивање трговачке школе у Београду.

Олакшице, поменуте под 7), смањиле би за трговину трошкове на робу тако, да би концентрисале у Београду поступно трговину са свима осталим домаћим, а сигурно и са неким страним производима.

Прелазећи на *индустрију*, Министарство налази да се јако грешило са начином како су *концесије* давате до

пролећа прошле године. Огромна већина концесионара није ни помишљала на озбиљно подизање дотичних индустријских грана, него је са концесијама сензалила по Европи да их прода, продужујући рокове у недоглед, што им је лако било, јер им је та продужавања рокова давао сам Министар. Да би престало то торбарење са нашим концесијама, које је по светским пијацама само убијало кредит нашим предузећима у очима свију озбиљних капиталиста, Министарство је поништило знатан број концесија, којима је рок протекао био, завело је да се продужавање тих рокова добија само Краљевским Указом, а благодарећи чл. 177. новог устава од сада ће се концесије давати само путем *закона*, и то опет на одређено време.

После земљорадње и извозне трговине са њеним производима најобилатији привредни извор, код свакога напредног народа, преставља његова *индустрија*. И једно и друго и треће неизоставни је услов његовог хармоничног привредног развића. По томе са унапређивањем земљорада и трговине у Србији, у равној мери ваља поклонити истоветну пажњу и унапређењу народне индустрије.

Данашње стање индустрије у Србији није задовољавајуће. *Фабричка индустрија* почела је ватати корена у Србији од последњих десет година. Закон о потпомагању индустријских предузећа од 1872 прва је мера, која је положила темељ нашој фабричкој индустрији. Од 1879. па до данас издато је на основу закона свега повластица 48. од којих остварено је свега 21, а неостварених или поништених има свега 27. Знатније фабричке радње, основане повластицама, које данас успевају ове су: фабрика чоје у Параћину, основана 1883.; фабрика цемента у Ришњу, основана 1881.; фабрика кожа код Београда, основана 1884.; фабрика леба у Београду, основана 1884.; фабрика гајтана код Лесковца, основана 1885.; фабрика

стакла у Јагодини, основана 1880.; а повлашћена 1887.; и радионица за прераду мермера у Краљеву, основана 1887.

Што је оволики број издатих повластица остао не остварен, мана је у закону о потпомагању индустријских предузећа, јер нису ближе и строжије прописани услови, под којима се може некоме дати повластица на какво индустријско предузеће. С тога је прека потреба, да се изменама и допунама у садањем закону ове празнине отклоне и да му се додаду још тарифске олакшице фабричким производима и сировинама за прераду, при преносу на српским жељезницама.

Повољно упливише на нашу индустрију и закон о набавкама за војно Министарство; али највећи полет нашој индустрији дао би закон, који би се имао издати о набавкама за потребу целе државе и општина, у коме би се при једнакој каквоћи, имало осигурати првенство нашим производима над странима, и кад би се при закључивању нових трговачких уговора у специјалним тарифама умерена заштита осигурала извесним нашим производима противу стране конкуренције.

У Министарству народне привреде спремљен је нов пројект закона за потпомагање индустрије у Србији — прилог $\frac{1}{18}$. Али, у колико се још може рећи, да развиће наше фабричке индустрије припада поглавито будућности, у толико се мора пре признати, да наша *кућевна индустрија и занатлијство* очекују у садашњости што пре најозбиљније пажње и најбрижљивије потпоре. Ми смо данас на растанку са нашом дивном и корисном кућевном индустријом.

И ако се строго математички не може одредити, колика је привредна корист народу и земљи од његове кућевне индустрије, опет се може смело тврдити, да је она до скора престављала вредности за читаве милионе у динарима. Она је 95% нашег људства одевала и куће снабдевала потребним намештајем, а у њој је и била оличена сва привредна лепота и укус нашег народа, која

је стекла достојног признања код свију индустријски напредних народа.

Сви ти милиуни новчане вредности, оличени у нашој кућевној индустрији, поред других радова, поклон су и уздарје српској кући од њене раденице, и то само за онај хлеб, храну, коју сваки мора редовно трошити, па радио он или не радио. Оне руке, које су производиле те милиуне, сва она умна стварајућа моћ, која је руководила ове радове, данас у велико напуштају своје досадање свакидашње занимање, а за милиуне новчане готовине мора се са стране доносити оно, што смо у својој рођеној кући производили. Српска кућевна индустрија и српска народна поезија, две су рођене сестре, рођене у једно исто време, расле подједнако, једна поред друге, нераздвојно живовале и одушевљавале једна другу једрим и свежим животом, а данас обе болују од једне болести — самртне болести.

Нема ни једног напредног народа у Европи, који поред напредне фабричке индустрије брижљиво не гаји и не негује своју кућевну индустрију, само смо ми једини, који позитивним мерама енергитно умртвљујемо овај животни нерв у нашој породици и привреди. Преко 900 селских дућана неуморно руше морал и привредне кућевне врлине нашег народа, докле се наша интелигенција троши у апстракцијама. До 520 учитељака ревносни су разносиоци стране ношње по народу — живе лутке, на којима учи српска сељанка да се стиди своје ношње и својих обичаја. Већ и помодни дућани и радионице ничу по већим селима за српске сељанке. На ово зло ваља загрмети божанском речи са црквених предикаоница, гласом државног ауторитета на општинским зборовима, а патриотичка штампа да погаси пожар партијских страсти и да постави себи за прву задаћу, да буди у народу привредно одушевљење, спарено са брижљивим чувањем народних привредних особина. У исто време и народно законодавство треба да приступи што пре за-

конским мерама, развијајући кућевну индустрију школским образовањем и укидањем селских дућана. У министарству народне привреде спремљени су законски пројекти о стручним практичним индустријским школама и о укидању селских дућана — прилог под $^{1}/_{16}$ и $^{1}/_{17}$.

Занатлијска индустрија подједнако дели злу судбину са кућевном индустријом. Данашње занатлијство у Србији новијег је порекла од наше кућевне индустрије. Наш народ доселио се у ове крајеве са својом кућевном индустријом, а занатлијство примио је од економно развијених народа, с којима је ступио у додир на Балкану. Отуда наша кућевна индустрија у целини показује тесно сродство са истом индустријом код свију словенских племена, а занатлијство носи на себи тип оријенталски или западно-европски.

Првих дана по ослобођењу Србије од Турака занатлије из осталих предела турских на Балкану поврвели су и нашли уточишта и нову отаџбину у слободној Србији, као што су европски исељеници нашли себи нову отаџбину у слободној Америци. Такви исељеници испунили су прве редове наших еснафа, који су све до данас једина расадница заната у Србији, и сродили се са судбином наше земље и народа. Али с једне стране законодавна небрига о стручном образовању наших занатлија, а с друге стране нагла навала страних производа у нашу земљу после њеног ослобођења, уздрмаше и поколебаше наше занате, и у неравној борби са савршенијом европском техником, из дана у дан подлежу све више и више туђем надмоћију.

Еснафска уредба од 1847 једини је закон, који се односи на занате, који за пуне 42 године није био узнемирен никаквим изменама и допунама и који је са своје стране постао тако рећи мртво слово. За све ово време непрестано реформисани су занати у напредној Европи, подкрепљавани свима новијим проналасцима науке и савршеније технике, а наши занати живели су и живе од

својих раденичких способности наслеђиваних предањем. Данас је занатлијство у Србији расчишћено и веома повољно поље за насељење занатлија оних страних народности, које су ненаклоњене српским народним политичким тежњама, а управо непријатељи српској привредној независности, те се тако не могу нигда сродити са судбином наше земље и народа.

Прека је и неодложна потреба да се нашем занатлијству даде савремена савршенија организација и да се у практичким занатлијским школама даде практичко савремено знање млађим занатлијским нараштајима. У Министарству народне привреде спремљени су законски пројекти и за једну и за другу потребу — прилог $^{18}/_{19}$.

Но како до сада није било никаква утврђена привредна плана у Министарству народне привреде, то је прека потреба да се створи при истом Министарству *стални привредни савет* који ће имати дужност да овај привредни план изради и даље припреми законске предлоге за његово поступно остварење, и да Министру народне привреде даје потребна објашњења и обавештења у појединим стручним питањима — прилог $^{1}/_{20}$. Овај је економни савет толика потреба у Министарству народне привреде да је садашњи Министар био принуђен још 19-ог Маја прошле године, претписом ПБр. 1734 установити *привредни одбор* који је врло корисно функционисао и који ће радити послове што му се упућују, докле год се законодавним путем не претвори у економски савет.

Да се систем занатлијске наставе распростре по целој земљи и тиме створи нови привредни извор за народно кућење, за то нема потребе да се државни буџет оптерети новим издатцима. Ако се уважи разлог, који је практиком оправдан, да у нашој земљи ниже гимназије и реалке не дају довољну наставу за самосталан рад и живот, да се млађе генерације, које кроз њих пролазе, безусловно упућују у државну службу; да државна служба

свима овим и оваквим радницима ни данас не може да даде леба ни занимања, а у будућности још мање моћи ће то да учини. -- овда је са свим очигледно да се државни новац на овакве школе троши не производно, и да се млађи нараштаји уводе у борбу за опстанак без довољних радничких способности.

Кад би се ове школе претвориле у занатлијске школе, са истом новчаном потпором из државне касе, која им је до сада давата, онда би са највећом сигурношћу добили ове резултате у будућности:

1) створила би се нова привредна снага у земљи;

2) привреда народна знатно би се увећала.

По мнењу Министарства просвете и црквених послова за сада могле би се претворити у занатлијске школе средње школе: у Алексинцу, великом Градишту, Горњем Милановцу, Јагодини, Књажевцу, Лесковцу, Лозници, Свилајнцу и Смедереву.

Организација *рада и капитала* за привредне циљи, у законодавствима свију напредних европских држава, заузима данас најугледније место; она подједнако интересује и државнике и парламенте и јавно мњење. У нас само на овом пољу законодавне делателности као да највише овлађује успављујуће начело: „нека иде, како иде", на супрот великој потреби за овом организацијом у нашој привреди и приватној иницијативи, која без икаквих скоро гарантија законских, силом околности, потреба и инстинкта за опстанком, непрестано удружује рад и капитал за привредне циљи.

За последњих 25 година ницала су у нашој земљи млога друштва са великим и са малим капиталима, али су најважнија од тих друштава врло брзо угинула, не са оскудице привредних услова за њин опстанак, не са престанка потреба ради којих су постајала, већ једино и искључно са тога, што им наше законодавство није дало потребних законских гарантија, без којих је њихов рад и опстанак немогућ. Пропаст «Прве српске банке», «За-

једнице» «пиварског друштва», «друштва за потрошњу» и т. д., упропастили су милијуне динара друштвеног капитала, обескуражили су привреднике и капиталисте за даља привредна удружења; па и поред свега тога горкога искуства, законодавство наше ни данас још не одступа у овом погледу од начела «нека иде како иде», те не даје законске заштите раду и капиталу, кад се удружују за производне цељи.

За последњих 10 година постало је у Србији 25 штедионица и мимо законодавне небриге да се овим заводима осигура рад и опстанак законским путем. Што пак све ове корисне установе данас успешно дејствују како за њихове оснивање, тако и за оне, који од њих помоћи уживају, не долази од туда, што оне постоје, живе и раде без нарочитог закона, већ зато, што су њени повериоци у исто време и њени дужници, и што су се међу редовима оваквих српских привредника још сачували патријархални појмови о поштењу и кредиту у таквој чистоти, у каквој се данас не могу наћи ни у једног образованог народа у Европи.

Али отуда још не следује да на оваквим ружама ваља и даље спавати, или другим речима, ако се у скоро не изда у нас закон о новчаним удруженима, онда ће се код наших штедионица неминовно поновити појаве као оне што су биле код «Прве српске банке», «Заједнице», «Пиварског друштва» и т. д., са далеко жалоснијим последицама него код ових предузећа.

У Министарству народне привреде израђен је приложени под [illegible]21 пројект за закон о акционарским друштвима, и крајње је време да он постане закон.

Одавна се осећа потреба у нас, да се оснују у земљи домаћа осигурања: противу *пожара, помора стоке, елементарних штета* и *осигурања живота*. Исто тако осећа се изодавна и јака потреба, да се осигурамо противу злоупотреба страних осигуравајућих друштава, која у Србији налазе плодно поље, са кога жању сигурне ренте

тако, да по свему изгледа, да они долазе у Србију да ми њих осигуравамо својим улозима, а не себе саме.

И у штампи и у народним скупштинама покретано је ово питање и у једном и у другом правцу, па је то све до данас било узалуд. Страна осигуравајућа друштва долазе са свим слободно у нашу земљу, примају улоге за осигурања, одлазе и нестаје их, а наши држављани који се осигуравају на тај начин, немају у својој земљи никаквог законског осигурања противу оваквих злоупотреба. Ни у једној земљи данас немају овако неограничене повластице страна осигуравајућа друштва, па ни у својој сопственој, као у Србији. Крајње је дакле време, да се и у нас страна осигуравајућа друштва у своме раду подвргну онаквим обвезама законским, под којим код своје сопствене куће упражњавају своју радњу, а тако исто да се и у нас покуша, те да се оснују домаћа осигурања, која ће јевтиније коштати народ од страног осигурања, а при том давати већи степен сигурности, него што га странци дати могу.

У Министарству народне привреде израђен је под $^{I}|_{22}$ приложени пројект закона о осигуравајућим друштвима, под $^{I}|_{23}$ пројект правила за српско опште осигуравајуће друштво и под $^{I}|_{24}$ пројект закона за осигурање противу пожара.

Од свију индустрија, које би држава у својој режији требала у идућој години да подиже, долази на прво место рударска индустрија и Министарство народне привреде веома је захвално Вашем Величанству, што је у својој беседи приликом затварања велике народне скупштине нарочито нагласило потребу развијања рударства, и моли да Ваше Величанство својим моћним утицајем учини, да реч постане дело.

Да би се рударска српска индустрија поставила на здраву и широку основу, те постала способна за живот и конкуренцију, и да би се још у напред при стварању њеном учинило све што се може, да се отклоне оне

болесне социјалне појаве, од којих данас пате све индустријске државе, Министарство налази да би требало учинити следеће:

1.) Држава треба да створи услове, те да радник рударски буде и поседник. Ово је једино могуће одржавањем и јачањем сељачке задруге, која би једина била у стању да рударству даје довољно и добрих радника. Задружни радник биће бољи од инокосног или од онога, који са запада дође с тога, што ће он с вољом да пријања за посао и за њега се неће лепити никакви социјални експерименти, кад зна, да ће после извесног броја година да се врати на одмор у крило своје задруге, коју је он својом зарадом у рудницима одужио и обогатио, јер ју је ставио у положај да све своје потребе које се ван куће набавити морају, подмири у време, не морајући ни зато ни за државне ни општинске дажије продавати своје производе у невреме и у бесцење.

Такав радник, радиће својски, искрено и савесно кад зна да, кад се својој пуној кући натраг врати, неће пресанути приходи из рударства, које је он доносио; јер је задруга одгајила и може да одвоји у свако доба млађе снаге из куће, да га у раду замене.

Осим тога, задруга је у стању не само да боље, но да и јевтиније ради. Радник задружни рани се из куће и све што заради тако рећи чиста је добит за њега и за задругу. С тога се он може да задовољи а и задовољава обично нижом надницом, но обичан радник коме је то искључиво занимање. А колика би добит била по Србију, кад би њена рударска индустрија могла јевтиније да израђује' но она у околним земљама, о томе није нужно говорити.

Социјални каламитети, који поничу из положаја каквог радник има данас у Европи, били би временом још опаснији по Србију, што ће свака општина више или мање имати или у својој средини или близини по

једно или више рударских предузећа; јер је Србија сва испрекрштана—осим некојих равница—рудним жицама и лежиштима. И тако би у свакој општини скоро била једна маса људи, који би, немајући ничега што би их везивало љубављу за друштво и државу, огорчени својим стањем и васпитани у мржњи према друштву које се њиховим тешким радом користи, били вечита брига и опасност за околину и предузеће, а неисцрпни извор неприлика за државу.

Задруга, дајући радника из своје средине, учинила би немогућим ове каламитете, а поред тога и спречила густу и наглу страну колонизацију, коју би многобројна рударска предузећа омогућила. На тај начин задруга би отклонила не само опасности социјалне, и нагле стране колонизације, но била снажно средство асимилације за стране елементе, који би се поред ње полако настањивали уз рударска предузећа.

Не узимајући у обзир све друге многобројне и веома важне користи од задруге, које су на другом месту у овоме рапорту Министарства споменуте, но само ове овде побројане, она би заслуживала да се одржи и окрепи и да постане општи обичај у земљи. Држава дакле треба не само једним нарочитим законом да огласи задругу као основицу државног живота и као не дељиву до извесноога степена, но да јој целокупним својим законодавством и установама чини извесне олакшице, како би опстанак њен олакшала и утврдила користима, које ће је омилити народу.

2.) Србија нема потребе да подиже рударску индустрију и на оним рударским објектима, који немају јаку животну способност. Она је толико богата рудама да може не да бира, но да пробира објекте на којима ће да ради. Зато она нема потребе ни за нерационалну радњу у рудницима, ни за нерационалну експлоатацију радничке снаге, на штету оба ова капитала народна. Она дакле може без икаква зазора да огласи осам сати као основицу трајања рада за подземне радове и то тим пре,

што је мњење које држи да се више за дванајест сати уради но за осам, на тешкоме подземном раду, врло погрешно, и што му противрече сва досада за 17. година стечена искуства код државне радње управе подринских рудника, код које се «на осам сати» ради.

Кад је рад «на дванаест сати», радња се тиме само донде користи, док је раденик млад и савестан; али то не траје дуго. На таковог раденика гледају попреко остали камаради и он мора да ради развлачећи као и други или ако и то небуде, снага његова после извесног времена рада опада несразмерно годинама. Раденик онда кад је занат добро научио нема снаге те да радња од њега извуче максимум користи, који постаје кад се знање и снага удружи. Осим тога раденик који нема довољно времена за одмор престане развијати се душевно и постаје временом безсвесна машина, која ради без размишљања. Он је уз то још незадовољан и сматра рудник као гробницу, у коју се жив сарањује, и заклети ће непријатељ послу, који га тако мучно рани.

Раденик који «на осам сати» ради друкчијим оком гледа на предузеће, у коме поред зараде и одмора има времена да се и кућом бави и да у пријатној забави проведе се са камарадима. Њему је рад не само извор зараде, но и извор свима његовим задовољствима, и он временом постане искрени пријатељ раду и радњи код које је, и жудно и весело чека, кад ће га клепало да позове у рудник «кућу његову, ранитеља његовог.» Снага његова уз умерени живот и добру рану расте, а дух његов у одморном телу има времена, да ради разноврсно и да се развије. Корисна употреба његова, кад је занат научио, производ је развијене и очуване снаге знања и памети и достиже свој максимум. Са таквим раденицима нема тешкоћа, које се савладати не могу и неприлика, које се отклонити не могу у једној радњи, кад их она отворено изнесе пред раденике своје пријатеље.

Министарство народне привреде сматра дакле као други услов здраве рударске радиности, да се законом уједчи рад «на осам сати,» као време рада за подземне послове, како се то на сталним државним радњама већ одавна корисно практикује. За надземне рударске радове, који се раде на слободном ваздуху, који су пипави и лаки и много снаге не требају, или у којих сама природа посла дужа и чешћа одмарања дозвољава, да министарство народне привреде, по саслушању предузимача и свога стручног персонала, одређује трајање рада које ни у ком случају неможе бити дуже од 12 сати, рачунећи у то и одморе при оброцима. Привремени рад од 12. сати за подземне радове да се задржи као једна од тежих казни за поједине раденике, за целе дружине па и за сво људство једнога рудника. Ова се је казна показала досада као врло корисна.

(НАСТАВИЋЕ СЕ).

СЛИВНИЦА

(Наставак).

* * *

4 Децембра 1885 примио је Њ. В. Краљ, у пароч итој аудијенцији г. Ј. Лукеша, ратног дописника бечких «Општих новина.»

У тој аудијенцији, Господар Србије говорио је врло опширно *о узроцима неуспеха српског оружја у последњем рату.*

Г. Ј. Лукеш бацио је на хартију још истог дана ове краљеве речи. Оне су изашле наштампане у бр. 2085 «Wiener Allgem. Zeitung» од 6 Децембра 1885.

«Ми смо — рекао је Краљ Милан — учинили повише великих погрешака. Управо ја сам крив за све те

погрешке, и ја узимам на се одговорност за њих пред историјом.

«Највећа је погрешка била што смо са сувише мало снаге пошли у рат. Да смо одмах испрва мобилисали целу војску, ми би себи уштедили пораз. Цела би ствар друкчије испала.

«Друга је погрешка што смо веровали да ћемо имати да се боримо само са бугарским трупама. Управо то је била главна погрешка из које је потекла она прва што је мало војске мобилисано. Румелијске су трупе саставни део Турске војске. Нико није могао слутити да ће Порта допустити да јој неко узме тај део отоманске војске да га употреби под својом командом и за своје циљи.

«Чим сам другог дана сливничке битке видео да не можемо продрети, требало је да сам одмах одступио, не упуштајући се више ни у какву борбу, док не би постигао равнотежу сила, док не би мобилисао целу нашу војну снагу. Или је требало Сливницу узети једним ударцем, или се одмах повући, прикупити, појачати, па онда приступити решавању. Што смо у место тога понова нападали, учинило је те смо имали непрекидну борбу у повлачењу која нас је борба дезорганисала.

«Осем тога и наша ватрена дисциплина остављаше много да се жели. То је последица треће наше погрешке, што је наш кадар сувише мален за образовање довољног броја нижих чинова и за образовање довољног броја резервиста. Осем тога имали смо сувише мало официра. Било је батаљона са 5 па чак и са цигла 3 официра. С тога се никако није могла постићи успешна ватра противу непријатеља. Свагда се пуцало преко прве непријатељске линије. А за боље гађање при пуцању није било могућно спремити наше људе за то, што је кадар сувише мален, а рок војне службе сувише кратак. Официри су се добро држали и чинили су све што је само за човека могућно.»

На ове краљеве речи примећује швајцарски потпуковник и пуковар Хунгербилер ово[1]:

«Тако дубок поглед у основне узроке неуспеха једног предузећа, за које се имало уверења да ће се добро извести, искреност са којом Краљ учињене погрешке приписује самом себи, кураж којом узима на себе одговорност за све што је урађено доказује да вођ српске државе и српске војске, кога у след његових последњих неуспеха у јавном мњењу Европе тако погрешно оцењују, располаже са далеко већом мером интелектуалне и моралне снаге, него што јавно мњење хоће да му призна.

«Као што се догодило са Наполеоном III. 1870 године, тако је било и са Миланом I. 1885. Његова влада није рачунала противника ни у што. И нехотице мора човек да се упита да ли и овде не пада као и онде главна кривица на дипломатско заступништво земље у дотичним страним државама? Да су политичке мисије Србијине у Софији и у Цариграду свагда на време извештавале своју владу о свему шта се ради у Бугарској и у Турској, српска влада не би се никада могла тако преварити у оцени снаге коју Бугарска може да развије у рату са Србијом, као што се фактички преварила.

«Зар српско заступништво у Софији није видело како Бугарска кнежевина од свога постанка, из године у годину, тако многе регруте провлачи кроз стајаћу војску да се ова у случају мобилизације резервистима појачава за читаву четвртину? Зар је сва она спрема која се предузимала на свима путевима што воде из Србије у Бугарску могла остати непримећена од српског заступништва чији је последњи чиновник остао у Софији до самог огласа рата?

«Зар српско дипломатско заступништво у Цариграду није могло објаснити односаје који су после румелијског преврата настали између Порте и кнеза Александра? Та

[1] L. c. стр. 168.

за њ' је морало бити јасно бар ово: да ли је Порта вољна да се одупре свом силом својом уједињењу Бугарске и Румелије, или је се почела пријатељити с идејом јаке Бугарске, ослобођене од руског уплива? Јер ако је ово последње, онда не беше далеко до закључка да ће Порта зажмурити на оба ока кад кнез Бугарске стане располагати с румелијском војском као и са својом рођеном.

Нема дакле сумње да је у првој линији недостајало довољних дипломатских извештаја! Да је српска влада тачно знала колика је војна снага Бугарске, она би за цело мобилисала целу српску војску, а не само један део свог првог позива. Ако би видела да таква мобилизација превазилази финансијску снагу земље, она би по свој прилици одустала и од недовољне мобилизације.

Подцењивање непријатељске снаге криво је не само за недовољну, делимичну мобилизацију српске војске, оно је праузрок целе несреће, јер су из њега потекле и стратешке погрешке, у које је српска врховна команда упала.

Противу непријатеља који се иоле респектује не би нико пошао са 30,000 оперативне војске и то офанзивно једновремено на три врло раздалека војишта. Два су се правца одиста наметала за српску офанзиву, један на Софију други на Видин; али узимати и линију Лесковац-Трн-Брезник-Перник у систем офанзивних операција очевидно превазилажаше мобилисану снагу војске. Да се хтело на горњој Морави и Власини оставити само толико трупа колико би било довољно да заштите Лесковац и Ниш од каквог изненађења, онда би за то потпуно послужио други позив моравске дивизије, и онда би се офанзивни удар на главној операционској линији преко Цариброда извршио са четири неокрњене дивизије. Тиме би се нарочито кад се не би у лудо арчило време, насигурно пробило кроз Сливницу.

4 па чак и 5 Новембра нашла би српска војска на слабију од себе снагу и врло је вероватно да би је победила. Друго је питање да ли би ове 4 српске дивизије

тако исто успеле да форсирају и бугарски положај западно пред Софијом, где би наишле на концентрисану бугарску војску.

О погрешној тактици српске паљбе још само једну реч. Она је узрок ужасном трошењу муниције, чије је стање после Сливнице запрепастило.

Ово је била најгора последица основне погрешке, подцењивања непријатеља. Команда и администрација српске војске није рачунала на озбиљан отпор с бугарске стране, оне су замишљале да борба неће бити крвава, да цео ток рата неће бити врло озбиљан. С тога су оне веровале да ће она муниција која се затекла, бити довољна. Али искуства овога рата доказаше још један пут да се никада нема сувише муниције. Муниција за Кокину-Маузерову пушку примицаше се тако брзо своме крају за време пиротске битке, да је то морало јако забринути. Потрошак је био много већи но што је ико слутити могао. Свест о тој невољи мора да је ужасно тешко притискивала у те дане сваку одлуку српске врховне команде.» — —

Оволико г. Хунгербилер.

О стању наше пешачке муниције има у «Келнским новинама» овакав допис из Београда под 4-тим Децембром 1885.

«Влада је у Крагујевцу подигла фабрику за фишеке, која може као узор послужити. Али она за сада има само 2,000.000 чаурица, а нема више табала металних за грађење чаурица. Барута би било у довољним количинама За пибодуше има изобила израђене муниције... Пре непуних 14 дана[1]) поручено је у Пожуну 14 милиона Маузерових фишека, од чега, кажу, да је нешто већ стигло. Осем тога поручена су и у Бриселу 2 милиона, али ова лиферација као да није сигурна.

[1]) Дакле после Пиротске битке?

«Као што се чује измаширала је српска војска у овај рат са 4,000.000 фишека. Кад се узме у обзир да ватрен народ врло често отвара дивљу ватру, а да се под жалосним околностима дешава да по које одељење војске хоће и да убрза трошење муниције, да би га у след тога извукли из борбе — онда је појамно да се са толиком муницијом није могло отићи далеко.»

Као што знамо ми смо имали не 4, већ 7 милиона фишека, али је и то било сувише мало...

Овај одељак нашег дела не можемо боље завршити него закључцима до којих је дошла швајцарска војна мисија, изаслата на српско-бугарско ратиште, у колико их је потпуковник Хунгербилер изнео на јавност у својој књизи [1]) јер он сам вели да није штампао цео свој извештај швајцарској влади.

«На крају овог извештаја усуђујем се да изведем неколике закључке из искуства стечених путовањем на српско-бугарско ратиште, који се закључци могу сматрати, као позитивни резултат наше мисије. Наравно моји читаоци ће ми дозволити да се на овоме месту ограничим на неколика кратка саопштења која држим да су удесна за јавност:

1) Кад се упореди оно што сам у овом извешћу казао о војној организацији једне и друге државе према дотичним земаљским законима, са фактичким одношајима у којима су се налазиле мобилисане војске обеју ратних страна, може се, тако бар ја мислим, наћи још један доказ да је велика разлика између војске на хартији, и војске у ствари. Ако хоћемо да сазнамо фактично стање војске у суседним државама, не смемо се задовољити студијом њихових војних организација из званичних указа и описа, који се оснивају на званичним или президијалним подацима. Из таквих извора може се сазнати само оно чему се у дотичним државама тежи, а не у колико

[1]) l. c. стр. 174—178.

су организаторске идеје остварене, и шта је од тога већ прешло у месо и кости војног организма.

Онај, који нема сигурније основе него што су студије званичних публикација, излаже се опасности да се превари у два правца. Зар није цела Европа, у почетку овога рата, прецењивала спремност Србије? Зар се овда није мислило *у свима европским војним круговима онако исто као и у српским*, да бугарска војна снага не вреди ништа или врло мало? Обоје је опасно *Прецењивање* ратне способности једне државе изазива очекивања која се не могу испунити; *подцењивање* тога води у искушење у коме се пренагљене одлуке доносе.

Поуздано војничко извештавање још у мирно доба потребно је за сваку владу, која хоће да се сачува од погрешних оцена својих односаја према иностранству.

2.) У нас се на много места из успешне бугарске одбране своје земље извео закључак како за одбијање непријатељске инвазије није ни нужно имати сталних (перманентних) утврђења. Говорило се како ништа друго не треба него имати патриотизмом одушевљених војника, који ће где треба на брзу руку подићи неколико шанчева, па ће иза њих дотле пуцати докле не казне противника који се усудио да као непријатељ пређе границу.

Један поглед у право стање ствари показаће нам да је разметање са таким речима празан разговор.

Пре свега бугарска војска не беше народна војска као она што је у след републиканско-француске чаробне речи «levée en masse» тако рећи из земље искочила, и која се једино пламеним родољубљем одликовала. Напротив ми смо видели да је бугарска војска у модерном смислу стајаћа војска, која је у чврстом споју војнички образована, на запт, ред и потчињеност навикнута, да се састоји из све самих добро дисциплинисаних трупа. Да није тако било, њени се успеси не би могли разумети. Баш у томе и лежи главни узрок инфериорности српске војске према победоносној бугарској војсци, што

српска није имала у себи толику меру *специфично солдачке чврстине*.

На онда пољска утврђења на Сливници, Трну, Врапчету и Софији, иза којих су Бугари чекали удар српске инвазије, не беху лака, од данас до сутра ишчепркана импровизована пољска утврђења најлакше сорте. Нису та утврђења подигнута Линемановим ашовчићем. То је све претходно брижљиво рекогносковано, па је онда све то рађено под управом одличних енжењерских официра. Тај је посао предузет месец дана пре рата. Нека се само разгледа на нашим детаљним цртежима јачина профила у линијских шанчева, која је постигнута чак и код Сливнице где је грудобране ваљало наносити, јер се у камену нису могли ископати. Тек онда се може добити прави појам о времену и труду који је био нужан да се створе положаји који су могли да укоче офанзиву непријатељску. То беху истина провизорна али не и пасажерна утврђења, на која је српска инвазија ударила код Сливнице, и на која би ударила код Софије, да је могла продрети до бугарске престонице. А таква утврђења нису могла бити подигнута за дан.

Да *перманентна* стална утврђења нису у овом рату играла никакву улогу, то стоји у опреци потпуној са самим догађајима рата. Старински Видин, тај град за чију оправку бугарска влада није могла ништа учинити, јер ју је берлински уговор обвезао да и тај град са земљом сравни, привукао је и везао је за се дуж целога рата читаву једну српску дивизију, петину целе српске војске. Посада од врло сумњиве вредности војничке била је у стању да под једним одважним командантом одбије све покушаје тимочке дивизије и да задобије успехе, које не би у отвореној пољској борби никада задобила. Да су Срби хтели да отму тај град, требало би им приступити правилној и врло дуготрајној опсади. Али за то им не даде времена победоносно напредовање неприја-

тела на јужном војишту. Зар има бољег примера о важности сталних утврђења него што је баш Видин?

Још једну тачку морам да истакнем. Ја мислим на непосредну вредност коју су имали стари турски шанчеви, који су се затекли око Софије, за бугарску одбрану земље. Како се брзо и лако претворише ти остатци у јаке ослонце за импозантне одбранбене линије! Зар се из тога не може извући врло корисна поука? Зар се у мирно доба, вежбања ради, не би могла подићи таква утврђења на местима која доминирају војничким друмовима? Макар да би се та утврђења после напустила сама себи, опет би се она, у часу нужде, лако и брзо поправила, она би била језгро око кога би се подигле нове фортификаторске грађевине провизориога карактера. У државама у којима једва ако је две трећине земље обрађено то би ишло врло лако, али и у земљама где је свака стопа земље обрађена, где би дакле за та утврђења ваљало земљу откупљивати, трошак који би се и то учинио ишчезавао би пред користима које би војска у случају рата имала од њега.

3.) Чувајмо се недостатка у муницији! Не заборавимо да је швајцарска пешадија наоружана пушком репетирком, и да дисциплина паљбе у наших милиционара неће бити Бог зна каква. Ми би у некаквом рату такође страшно трошили муницију. Како се муниција не може у депоима врло дуго држати, а да се квалитативно не исквари у след дугог лежања, то ваља пазити да фабрике за муницију свагда имају довољно сировина потребних за брзу продукцију вишека.

4.) Најзад усуђујем се обратити пажњу на оно што је кнез од Бугарске казао швајцарској војној мисији када ју је примио у аудијенцији, т. ј. на важност брдске артиљерије. Оно што је он казао за бугарску војску, вреди за сваку која има у брдима да се бије, т. ј. свака, треба да има што више брдских топова, јер они подижу храброст сопственој пешадији а декуражирају против ни-

кову, кад ова нема са собом брдских топова: Ја сам истина пешак, ал ево подижем глас за умножење швајцарске брдске артиљерије, јер знам да ће се тиме учинити услуга и моме роду оружја. Осем брдских батерија требају нам и профијантске, муницијске и санитетске колоне удешене за *планински рат*. Без прописаног материјала за ношење профијантских корапа, муницијских сандука, и брдских носила за рањенике и болеснике, наше би трупе у планинама биле изложене оскудицама, које би могле опасно утицисати на ток самога ратовања.

Бодрим оком ваља пазити на своје суседе, ваља с њима живети у пријатељству, али ваља увек бити спреман за случај заваде, не треба се непријатеља бојати, али још мање ваља његову снагу потцењивати, ваља имати много патриотизма, а још више мушкога запта и дисциплине, *то је* што у рату побеђује! — —

* * *

Боже мој што су ти паметни људи!

Швајцарска заузима тако срећан положај у Европи да је тешко и замислити такву политичку констелацију, у којој би и та срећна земља морала ратовати, па ипак мислећи људи, који управљају том земљом, не пропуштају ни једну прилику да се користе туђим искуством чак и у ономе, за што је најмања вероватноћа да ће им кадгод требати, а то је ратна вештина!

Напротив Србија се налази и географски, и политички и етнографски и како год хоћете у најнесрећнијем положају у Европи, она је са свију страна опкољена непријатељима, она се налази на оном парчету Европе, на коме се скоро цео свет тукао за ово последњих 500 година, јер баш кроз Србију иде главна цада која води са запада у богати исток, куда јуре европски експлоататори, и та Србија мирно гледа када се други бију, не шиље своје војничке мисије ни у Крим, ни на Сол-

Ферино и Маценту, ни на Садову, ни на Рајну,[1]) ни у Босну ни у Бугарску. Она нема шта од другога да научи. Та она чак није хтела да се користи ни својим рођеним, крваво плаћеним искуствима у два рата с Турском! После свакога рата, ми се распашемо као да више никада нећемо ратовати. Мислите да ће после Сливнице, после ове ужасне срамоте у коју смо увалили отаџбину, бити боље, да ћемо бити паметнији?

Јок. У овом тренутку када ја ово пишем, једанаест месеци после нашег рата с Бугарима, на Бањичком брду више Београда грме топови. Наша се артиљерија вежба у бојном гађању са нашим новим топовима Де Банжевог система, са топовима и муницијом која је Србију коштала чак и црно испод нокта. Па знате ли резултат те импозантне паљбе? На 120 бојевих метака *један погодак!* Шрапнели се распрскавају чим излете из цеви, тако близу, да ћемо се рачунати за срећне ако од њих не страда наша топовска послуга. Разуме се о каквој паљби преко наше пешадије не може бити ни речи. И такви шрапнели састављају равно половину наше садашње артиљеријске муниције! Точкови, руде, каре и лафете целе те наше нове артиљерије, све је то грађено од сировог дрвета, све се то сад расушило да зјапе рупе, у које можете лењир завући у сваки спој; руде и ждрепчаници се ломе као да су од стакла, и што је најлепше — за све то није нико крив.[2]) Оне наше дивне пушке, које би чуда починиле да су људи били извежбани у гађању с њима, одузете су од војске не у до-

[1]) Када сам се ја 1870-те године као млад доктор понудио намеснишшву Књажевског достојанства да њим у немачко-француски рат, да научим штогод о војно-санитетској служби у рату, овда је тек намеснишшво одредило још два доктора и три официра за оду на ратиште, али су их тако опремили, да их и не пустише онамо где се мосло што научити, те тако само ја остадох неколико месеци на Рајни. Да ли је од моје студије било какве ајде за српску војску, то ће други пресудити док ја умрем— али од онога што су остали чланови те мисије официри донели кући, писам за ово 16 година никад ништа ни видео ни чуо.

[2]) Срећом, и благодарећи установи арт. комитета и управе војно техничких завода, све је ово сада поправљено и доведено у ред. Махна на шрапнелима је пронађена и уклоњена. Тако исто и све остало поправљено. При последњим маневрима пуцало се из топова преко сопствене пешадије без и најмањег акцидента.

тичним територијалним командама, него још у Нишу — због великог задовољства у народу са политиком и целом радњом његове владе — те су пушке онако гараве и крваве бачене у Нишке «магацине» који то име носе с толико исто основа са колико се и орган данашње владе зове «Видело» — и данас, ако би догађаји који се развијају на врат на нос у Бугарској категорички наредили да се и српска војска мобилише, дивизијске команде немају ни једне једине пушке у својим депоима да дају резервистима и војницима I-ог позива: Они би их морали водити најпре у Ниш да их наоружају, па тек отуда враћати, ако би се ваљало на другом крају Србије концентрисати! Од свију пуковских команада сталнога кадра само је једна у рукама школованога официра! Сва важнија места поверена су самоуцима из фронта à la Марко Милошевић или Аксентије Јовановић, јер — знате — они се не разумеју у политици, они не мисле, они ће слепо слушати, а онако «немирне духове» à la Стокић ваља стрпати у окружне команде да поправљају спискове, или у брашнаре и мутваке, за то су и учили војну академију, за то су толики од њих и слати у стране војске ради вишег образовања! Најзад ако ипак још једном дође до каквог рата, лако је извући те школоване официре из брашнара и мутвака па им дати команде. Истина, они ће дотле «изаћи из дисциплине» они неће више познавати ни фронтовну службу ни једног официра у својој команди, са којом ће им ваљати ратовати, нити ће ти официри њих познавати, али ко им је крив, тим ученим официрима? За што су резонери, зашто су показали да умеју *мислити* кад то *није њихов посао*, кад се од њих то не тражи *у мирно доба?* Ваља њима поставити не фронташе наше, него *странце* за команданте, па ћете видети како ће играти пипиревку! Онда им неће пасти на памет да критикују радњу својих претпостављених, да се мешају у политику, и да развале

уста како би се требало бар *поучити* Сливничком бруком, користити тако скупо плаћеним својим искуством.

Тако раде паметни људи, а не као глупи Швајцарци. Побили се тамо негде, без трага далеко, чак на балканскоме полуострову, некакви Срби и некакви Бугари, којима Швајцарци до јуче нису ни имена знали, а они брже боље шаљу «војничку мисију» да проучи тај бој жаба с мишевима (ватрахомиомахију), и они са свим озбиљно обилазе свако место где су се Срби и Бугари тукли, цртају сваки шанац на Плочи, па на Сливници, па пред Софијом до у најситније детаље, као да од тога зависи судбина Швајцарске, па онда пишу читаву књигу у којој казују ваздан којим погрешкама *српски м* треба да се користи швајцарска војска, те да одмах поправи оно што не ваља!

Буди Бог с нама!

Али хајде-де, кад је већ тај швајцарски потпуковник и командант њиховог 27-ог пешачког пука, био тако беспослен да описује и црта чак и оне бугарске шанчеве, до којих ми нисмо ни дошли, а камо ли да је око њих било какве битке, хајде да извадимо из његове књиге опис оних шанчева који су нас чекали, и *који нас још чекају пред Софијом*, јер има бесних људи, који тврде да наш рачун с Бугарима још није свршен, и ако се рачунамо ево већ пет векова, од њиховог Симеуна и Самуила и нашега Милутина и Дечанског, и да ми можемо још један пут бити приморани да пођемо на Софију.

За тај невероватни случај да прибележимо овде каква је војничка позиција пред самом Софијом, и ако за цело то наш «главни ђенералштаб» боље зна од г. Хунгербилера, који те шанчеве овако описује.[1]).

«Оно што је са српске стране Плоча, то је на бугарској страни утврђени фронт на западу од Софије.

[1]) l. c. стр. 156—159.

Бугарска престоница лежи између Искра и његове притоцице Владејске, на једној тераси коју североисточни подножац високога Витоша пружа као широк изданик у равницу. Тако се исто понаша и подножје Лилин (биће Љуљун планине на левој обали Владејске.

Над овим двема терасама који се постепено спуштају у равницу, издижу се поједине самосталне главице, на југоисточној страни вароши три, а на северозападној две. Оне су изван вароши удаљене за 2 до 4 километра.

На ових пет брежуљака стоје стари турски шачеви са којих се на далеко може владати свима путевима који се стичу у Софију

На 3 — 4 километра од вароши тече са стране Љуљупланине један поток попречке кроз равницу. Тај поток пресеца друмове из Пирота, Лом Паланке, и Мрамора и утиче северно од вароши у Владејску. Десна обала овог потока виша је од леве, нарочито над и испод моста преко кога иде Пиротски друм. Ту је на дужини од 4000 метара стрмен пад у пљоште дно долине. Само на изворском крају овог потока уздиже са и лева његова обала скоро на висину десне, па ипак је највиша тачка оног брежуљка виша за 20 метара од теренских таласева на левој обали потока.

Од овог брежуљка који је крунисан једним турским редутом, па дужином десне обале потока, пресецајући попречно друмове из Филиповца, Пирота, Ломпаланке и Мрамора подигнут је читав систем од утврђења за одбрану вароши против напада са Сливничке стране.

Цртеж показује овај фронт који је пољским утврђењима појачан. На њему беше засечено пет батеријских положаја, који су међусобно везани многобројним пешачким линијским шанчевима. Фортификаторски детаљи виде се из прилога под J. Као ослонац левога крила које беше највише угрожено за то, што му се непријатељ може привући са покривеним маршевим линијама, служио је турски редут. Ту је услугу могао десном крилу

чинити онај шанац који је лево од друма за Лом-Паланку на северозападном излазу вароши под условом да се армира са позицијском артиљеријом која тера далеко.

Основни је нацрт оног само од земље направљеног шанца на крајњем левом крилу, бастионарни петоугаоник. У мало истакнутим бастионима има по 1—2 топовска места. Само два беху наоружана када смо ми били у шанцу. У западним угловима, а на подножју од дасака, стајаху два дугачка и један краћи топ 12 см. (Ringgeschütze). Куртине су удешене за одбрану пешадијом. Иза њих се подижу високи леђобрани (Rückenwehren). На једном месту фали куртина као да је остављена капија за испад, али за то је леђобран употребљен као ватрена линија; (имају басамаци којима се пење на његов високи банак). Тако је и преко пута (der Kehle gegenüber) за затварање. У средини петоугоника грдна округласта гомила земље. То је општа траверза (Kugelfang) за све фронтове и под њом има склониште сигурно од свакога метка.

Кад смо се налазили у томе шанцу, његова нас је стража узастопце пратила. Бадава показивасмо стражарима писмену дозволу; ни један од њих није умео читати, и ми њихово неповерење немогосмо разбити. С тога нисмо могли одмах на лицу места цртати.

Међутим ово је факт: тај редут са својим јако профилираним грудобранима, градио је утисак солидног и у својој простоти врло практичног провизорног утврђења.

Кад хоће да се говори о фортификацијама налик на Плевну, онда овде може бити о томе речи. Да су и сви остали турски форови оправљени као овај један, да су међу свима подигли батерије и линијске шанчеве као што је то учињено на она два фронта на западној страни вароши, Софија би постала утврђени логор који би се могао Плевни упоредити.

Овај појас утврђења могао би се још попунити затварањем Владејске долине. Кажу да је у последњем

рату такав затвор и постојао за заштиту левог бока код Софије.

Међутим и само укрепљење западног фронта задржало би Србе, да су продрли на Сливници, и то задржало би их дуго, а можда би их и са свим спречило да уђу у престоницу Бугарске. Треба само погледати неизмерно стрелно поље под ногама тог софијског фронта и потпуну прегледност свију праваца којима се у опште може маширати противу тога фронта. Па чак би и жељезнички насип, који беху још Турци направили, учинио услуга за одбрану јер би послужио као заклон за припремање потпора.» — — —

Све ово забележисмо ad notam нашег главног ђенералштаба ..

Дали ће се он тиме хтети користити—то је његова ствар.

Владан Ђорђевић

С А Н.

И чудна свелост пред очи ми сину
И садашњости копрена се крену;
И кроз будуће векове и тмину
Гледо сам слику до сад невиђену:
Будућност света предамном је стала,
И место таме светлост је блистала;
И место јада свуда срећа сама,
На небу, земљи, сунцу и звездама;
И место плача свуд се песма чује,
И место ропства слобода царује;
И срећа златна раширила крила
А будућност се с' њоме загрлила!
И гледах чудну слику што се створи,
А над главом ми глас громко захори:
Сад путуј смртни и људима кажи,
Што год си видо — награде не тражи,

И од сад сваки нек истину збори;
Нек штити правду и нека је твори;
Нек слабе пази, ако је у моћи
А будућност ће свима сјајна доћи
Тој мети нека сви народи спеше —
И то што слушах, *глас Божији* беше!

М. Ј. Илић.

ПУТОВАЊЕ КРОЗ СРБИЈУ 1719 И 1720 ГОД.

(Свршетак)

Сутра дан 8. 19 Јуна, пошто смо испратили кола с пртљагом, ушли смо и ми, свечано и парадно, у Ниш. Посланик се је возио на лепим, позлаћеним, париским колима. Пуцњава топова са града, у три маха, поздравила је наш долазак у Ниш.

Нисмо се задржавали дуго у вароши, него смо се вратили одмах у логор који је био у пољани под градом, тако, да нам је град био с наше леве стране, а с десне, логор турски у који се је сместио гувернер нишки Абди-Паша.

Ниш је угледна и доста пространа варош; на десној је обали Нишаве горња варош, а ту је и град, а на левој је доња варош, но и она је утврђена и опкољена свуд наоколо земљаним грудобраном. Обоје заједно, могу изнети у просторији толико, колики је само београдски град. Њих раздваја једно од другог Нишава на којој има један мост.

Град има високе бедеме, који су по негде, а особито са стране Нишаве, обложени циглом и каменом. Око бедема је двогуба гласија и прикривен пут, који је тако узвишен, да заклања и градски бедем, те се с поља виде само врхови бастиона, куле и минарета од џамија, од коих су нека покривена бакром. Градски је ров сув стрм и без икаквих нагиба са страна.

Одмах испод моста, има једна воденица која је заклоњена једним роговљим утврђењем, око кога, по његовом рову, који није обложен, а стрм је, тече вода, која је навраћена од Нишаве једном браном, чије коље и греде, од којих је сграђена, штрче и над површјем Нишаве.

Бедем, којим је опкољена и заклоњена доња варош, доста је јак и има банкете, који су за три стопе, а негде и више, уздигнути над земним површјем. Ров је 8 до 10 стопа широк и по њему тече вода која је навраћена са Нишаве.

Ово је утврђење састављено из више бастионих фронтова (Pastayen), с фазама и фланкама. Бастиони су далеко један од другог за 150 корака.

С бранама код воденице и оном више ње, која је наводила воду са Нишаве у ров утврђења доње вароши, могла је да се загати сва Нишава, тако, да поплави, кад треба, сав око, доње вароши.

Земљиште око града равно је; има у наоколо и висова, али подаље но и они би се, ако би се хтео град да брани упорно, морали да утврде и да поседну с војском.

Овако и какав је град Ниш, сада, могао би се да узме, кад би се опсео уредно и како треба, најдаље за шест недеља дана.

Ја се упустих у опис Ниша, овако пространо, зато, што је Ниш још једино место које нам је на путу и на сметњи, и кад узмемо још и њега, биће нам пут отворен чак до Цариграда.

Куће су у Нишу мале и ниске; може човек са земље да дохвати руком стрејe. Оне су од греда и плета који је олепљен блатом. У горњој вароши, куће су збијеније и овај је део и насељенији него доња варош. Но сад се и тамо граде многе нове куће, те су сокаци тако закрчени, да човека хвата страх кад помисли на какву, не дај Боже, ватру.

У Нишу, као да нема великих топова, јер су при нашем доласку у Ниш, пуцали Турци све из малих то-

пова и то без икаквог реда час по један, па по два и три топа у једаред, па после опет један и т. д.

Причали су нам, да је један топџија турски, скинуо свој топчић са лафета, па га је испалио, држећи га у руци, и ништа му није било.

Док се је наш посланик возао кроз улице Ниша, јаничари су стајали с обе стране сокака и одавали му почаст. Но није им било мило кад су чули нашу музику и кад су видели наше гренадире и наше развијене заставе. И грдили су и нас и њих. То смо могли опазити, кад смо пролазили според Турака кад није било код њих њихових официра, а чули смо по који пут оно њихово *Ана — — — — — бјур.*

Кад је посланик дошао у логор и одсео у свој чадор, дошли су му на подворење неки од спахија и доста других Турака, сви обучени у велике ћуркове.

Од турских жена, видели смо само по коју, и то у споредним улицама и то даље од нас; оне су обучене у некакве црне фереџе, дугачке чак до земље, имају на ногама закопчане ципеле, а глава им је увијена јашмаком тако, да им се виде само очи.

Како је наш посланик дошао у логор и одсео у свој чадор, сераскер му је послао једнога свога човека, те га је поздравио добродошлицом у његово име и донео му разног воћа и цвећа.

И јаничарага, обрадовао је одмах, посланика, једним лепим поклоном. То је био његов роб, хришћанин, капетан Стеван Отонија, кога су Турци заробили у прошлом рату.

Чудна је историја овога човека. Турци су га заробили још у Морећи, и одмах су га склањали и лепим обећањима и претњом, па и бојем по табанима, да пређе у мухамеданску веру; ал он није хтео никако; зато су га после послали у Цариград а затим продали некоме у Једрене, а овај га је напослетку, дао јаничараги у Нишу. Стеван је био веран својим господарима исто онако, као

што је био веран својој хришћанској вери. Једном су се јаничари били побунили, па су напали на јаничарагину кућу, но Стеван их је задржао на вратима с пиштољем у руци, док му господар није умакао кроз кућњи прозор и баштена врата и негде се сакрио. Јаничарага је после, због овога, нудио Стевану и своју једину ћер и све своје имање, само ако се усхте уз ово још и потурчити, но Стеван је остао и сад веран својој вери, те му је јаничарага напослетку поклонио слободу, али га није смео да пусти без згодне и сигурне прилике, бојећи се да му други Турци не учине што год, и сад га је дао посланику да га поведе собом и после испрати његовој кући.

Овде смо нашли једнога ниишлију Србина, који је био дуго време код нас у ропству. Немци су га заробили ратујући с Турцима и он је провео више од пет година у кући графа Филипа Видерштајна, као роб и кућни слуга, па је после, по закљученом миру, кад се је робље мењало, пуштен кући. Он нам је причао чудо од зулума које чине Турци и јаничари Србима у Нишу. Краду, отимају, бију и убијају, те никоме није сигурно ни чељаде у кући, ни иметак, нити он сам. Сирома овај човек, кука и проклиње онај час кад се је родио и одомаћио овде, те мора међ Турцима да живи, а друкчије, волео би да живи међ нама, макар само годину дана и као слуга, него овде међ Турцима, сто година, као какав вајни газда...

Сутра дан по нашем доласку у Ниш, пошао је наш посланик сераскеру у походе.

Сераскер је још из јутра рано послао своје коње на којима ће посланик са својом свитом дојахати до посланиковог чадора.

Кад смо пошли к сераскеру, јаничари су ишли у дугим врстама с једне и с друге стране посланика, око кога су били сераскерови пандури, момци, послужитељи, ордонанси и официри.

Пратња посланикова одјахала је мало раније, а посланик је дошао на коњу, до самог сресkеровог чадора и ту је сјахао с коња.

На лепом чадору сераскеровом, биле су све саме позлаћене кугле, а пред чадором, био је сераскеров барјак од три туга. Цео чадор био је застрт скупоценим персиским ћилимима.

Сераскер је пресрео посланика на улазу у чадор, и ту су се поздравили па ушли оба у чадор и провели неко време у пријатељском разговору.

Међутим је послужено слатко и кафа, па је донесен и ручак.

Свита посланикова ручала је у другом чадору.

И опет је било за ручком силество јела, укусних и лепих, са слатким зачинцима, а није оскудевало ни у пилаву, тесту и у шећерним колачима, и на свршетку, у грожђу, бадемима, поморанџама, маслинкама и крушкама и јабукама.

По ручку, дошао је посланику, да га поздрави пред сераскером и у његовом чадору, јаничарага, с много официра, и чиновника турских. Сви су стали пред чадор, док је јаничарага ушао унутра и поклонио се сераскеру и пољубио га у скут и у руку. Сад је и јаничарага изишао из шатора, па је стојећи на улазу овога, поздравио посланика у име своје и осталих, који су били с њиме, на шта им је посланик свима лепо захвалио.

Кад смо хтели да пођемо, сераскер је поклонио посланику леп црвен кафтан са богатом и скупоценом поставом, с којим га је огрнуо, и једног лепог арапског коња, оседланог по турском обичају, и једну лепу украшену сабљу, која је висила коњу о ункашу. Свити посланиковој поклонио је сераскер 25 кафтана.

Враћајући се у свој чадор, посланик је јахао на коњу, кога му је сераскер поклонио. Његов кафтан, носили су за њиме, а ми смо наше огрнули и тако смо се вратили

у наш логор праћени онако исто парадно и свечано као што је било кад смо дошли.

Кад смо приспели у наш логор, довели су посланику још једнога коња, онако исто лепог, као што је онај сераскеров, кога му је послао на поклон јаничарага. И овај је коњ био под турском опремом, али му опрема није била онако богата, као што је била она на сераскеровом коњу.

Посланик је сад поклонио јаничараги једну лепу двоцевку и један пар лепих пиштоља.

Овога дана, ноћу, била је јака и страшна олуја, са севањем муња грмљавом и јаком кишом. Олуја је била тако јака, да је многе чадоре обарала и разносила далеко по пољани око града.

Исте ноћи, после олује, видела се је по логору, на више места, ноћна светлост (Irrlicht), за коју смо ми знали шта је, а овдашњи прост свет уверавао нас је, да је то чума, која се појављује и тако у виду пламена.

Сутра дан 21/10 Јуна у подне, долазио је сераскер у походу нашем посланику.

Послаников дворски маршал и још неколико благородника, послати су у напред да допрате сераскера у наш логор.

Војска пешачка била је упарађена за дочек сераскера, а пред чадором посланика, били су размештани с обе стране пута, благородници, послужитељи, пажи, лакеји и сви остали из свите посланикове.

Пред сераскером јахали су: лако наоружана коњица — спахије — за овима су ишли сераскерови пандури, а иза ових турски официри, па сераскерови послужитељи обучени у беле хаљине. За овима је јахао сераскер у пурпурној хаљини. Око сераскера ишла су четири његова момка, од којих су двојица водили коња, а двојица су држали руке коњу на сапе. С обе стране сераскера ишли су у две дуге врсте, јаничари, који су место оружја, имали штапове у руци.

Пратња сераскерова сјахала је с коња подаље од посланиковог чадора, а сераскер је дошао на коњу до самог чадора и ту је сјахао.

Посланик га је дочекао на вратима чадора и ту су се поздравили и ушли унутра у чадор.

По кратком пријатељском разговору и пошто је послужена чоколада и слатко, сераскер се је вратио у свој логор.

Како је сераскер приспео у свој логор, послао му је посланик царске поклоне, које му је собом био донео. Њих су му однели и предали четири благородника из свите посланикове, којима је сераскер поклонио сад опет и то тројици, по један кафтан, али лепши од оних првашњих, а четвртоме један комад црвене чоје и неколико рифи атлаза.

После овога послао је сераскер посланику још једнога коња и једну кесу пуну новаца. Новци су предати казначеју, а коња је дао посланик своме тумачу.

22.11 Јуна кренули смо се даље, на пут. Пре него смо пошли, посланик је послао четири своја чиновника, сераскеру, да му јаве за наш одлазак, и да му благодаре у име посланика, на лепом и пријатељском дочеку.

Овога дана нисмо ишли далеко; преноћили смо код реке Кутине где је близу ту и село Коритњак с леве стране пута којим се иде у Паланку.

Нисмо ни могли да идемо даље, јер, од кад смо пошли из Београда, нисмо имали ни једног јединог лепог дана а и данас је дувао јак ветар са снегом?!, а и посланик је требао да оправи данас курира у Беч, да јави о свому путовању довде.

У даљем нашем путовању, ишли смо врло лошим путем између Нишаве и Суве Планине. Овде има много топлих сумпорних и у опште минералних бања, у којих је вода обојена од црвеног песка и камена. Чудо је да поред по неког гротла, из кога јури млака, вода у де-

бљини једног човека, има, и то не далеко, друго гротло или извор, у кога је вода ладна као лед.

Прешавши поред ових извора, данас 23.12 Јуна, заустављи смо се на преноћиште за 1 сат далеко од Мустафа-Пашине-паланке, између Нишаве и Лужнице реке, тако да нам је био с једне стране брег *Црни Врх*, а с друге планина *Уланица* (Ulanitzer Gebürg).

Река Лужница[1] извире у планини десно од Паланке, протиче кроз село истога имена и кроз Паланку (Горњу?) и с великим шумом слива се у Нишаву.

У брдима овим овде, има један манастир, у коме живе калуђери из реда Св. Василија, најугледнији ред духовника, којих има много у турској царевини и који живе са свим усамљени по манастирима.

Мустафа-Пашина Паланка, мало је друкчија, него што су друге паланке. Утврђена је само са заошиљеним дебелим гредама, које су укопане у земљу и горе спојене једна с другом са попречним гредама. Има и камени градић са 8 кула, које су једнако далеко једна од друге. Обрана овог градића и паланке, била би доста тешка, јер је опкољена на близу, висовима, који су виши од ње, те се може да бије унутра у њу и са малим оружјем.

Може бити, да Турци због тога, и не држе у Паланци војену посаду, јер је сада нису имали никакве

Спроху паланке на другој страни, (?) има једна лепа механа, коју Турци зову *Хан* или *Каравансерај*. Оваквих ханова има много у Турској; у њима се може да преноћи за бадава, и Турци их и граде за сеоап. Зграде су ове доста велике, мало су дуже, нег што су широке и зидане су од камена и покривене бакром или оловом.

[1] Вероватно је, да је т. Дриш, реку Коритницу записао Лужница, јер се Лужница не стиче у Нишаву нити има села Лужнице, кроз које би протицала река истог имена: Лужница се слива у противном сасвим правцу у Љубораждa а ова у Власину. А Коритница тече кроз село истог имена „Коритница" и слива се у Нишаву код Палаљке.

Унутра је велика празна просторија без икаквих соба, сем ако се не би саградио какав собичак, кад се зна да ће какав паша да сврати ту на конак. У средини хана ложи се ватра, око које путници простру своје сиџаде, које носе у теркијама, и ту спавају. Са стране поред дуварова од хана, привезана је путничаа стока, која је обграђена једним ниским зидом тако, да преко овога виде и путници своју стоку и стока њих. Ови ханови нису никад без лепе бунарске воде, ако немају чесме, за пиће и за умивање.

И у овим и оваким становима, на ћилиму или сиџадету, са седлом под главом и крај ватре, заспи путник и спава слатко и слађе нег краљица Прозерпина у њеном краљевском кревету; а има често близу ханова, богомоља у којима се путници могу да помоле богу, купатила за купање, и дућана и радионица да човек може ту да набави понешто што му треба за пут.

Одавде даље за у Софију, може се да иде само једним путем, и то преко Пирота: (Scharkioi. Пут је овај веома тежак због великих брда преко којих се мора да пређе, због густих и великих шума, блата и многих бара а особито с пролећа и о јесени кад пада киша. Има таквих места на овоме путу, да би са њих, мала каква војска, кад би их заузела и лепо посела, могла да спречи да и највећа војска, не може овуда да прође.

По овом и оваком путу, ми смо 24. 13 Јуна, после 5 сата путовања, дошли у Пирот.

Пирот, варош, нешто је мало на дуж протегнута, и има мало веће и лепше куће, него што смо их до сад виђали, и у њој живе Срби, Турци, Грци и Јермени и баве се већим делом, трговином.

Овде има на једноме брсу и један градић, у коме живи око стотину јаничара, но да их је и више, неби могли да забране непријатељској војсци, да поред Пирота продре даље на софиски пут, ударајући од града десном страном.

Овде се уливају у Нишаву две реке и то: *Туштина* (Duschtina) и *Средорека* (Sredorek).

Из стена под градом, има више извора лепе, бистре воде, коју су Турски пустили по чунковима у варош.

Туци, ваљда зато што не пију вино, брину се у опште, да имају свуда добре воде, и зато код њих има много точа — чесама — не само у варошима, него и на путовима за путнике и за свет који ради у пољу.

Варош је окружена са страна, високим висовима а она је даље у низини, и има око ње много бара, због чега су и путови по којима се долази у Пирот, насути шљунком, јер се без овога не би могло да иде по њима.

Али је земља ако Пирота боља и плоднија него што смо је до сад, ма где видели. То је масна црна земља на којој успевају сва жита а има овде доста и винограда.

Нешто нам је пало у очи, да Пирођани, а и околни сељани овде, кад се крсте, не преносе руку с десне стране прсију на леву, него с леве на десну.

Исто тако овде ни је обичај, да се појединци деле од својих родетеља и фамилије. Овде, кад се син ожени па нема места за њега и за младу у очевој кући, он начини кућерак за себе али опет на очевом имању: и овако раде и други синови, ако их отац има више, докле год има места на очевом имању, и сви остану код оца и живе у задрузи.

Кад је посланик долазио у Пирот, Турци су га поздравили пуцњавом са града из три топа, јер их више није ни било у граду.

Ми смо се улогорили у равнини крај *Средореке* (Sredoreke, Sredorek) окруженој висовима, од којих се звао, онај с десне стране, *Басурат* (Bassurat) а онај с леве *Видлич* (Widlisch). Врхови ових висова звали су се *Басари (?)* (Bassari) и *Цепош* (Ceposchi).

Сутра дан 25. 14 Луна преседели смо у Пироту и одмарали се. Тога дана позвао је пиротски кадија, пос-

ланика, у своју башту на забаву и на пецање рибе. Гледећи како се је кадија спремао за ово пецање рибе, ми смо мислили, да ће ту бити, младица, пастрмки, платика и штука, кад тамо, а ми упецамо силом две мале рибице.

Овога дана пребегао је к нама један Тиролац, млетачки војник, који је био заробљен у Мореји, па су га Турци држали овде негде као роба. Он је био обрезан и био је прешао у мухамеданску веру, али каже, да је ово урадио због великих мука, на које су га метали Турци. Другчије и у потаји он је био и остаје увек и срцем и душом добар хришћанин. Посланик га је узео у заштиту и повео даље собом.

26. 15 Јуна идући равнином нишавске долине, стигли смо у Цариброд, и ту смо се улогорили.

Цариброд је село на једноме вису који није здраво висок, и окружен је са стране планинским ланцима.—

Ово и оволико написао је Дриш, путујући из Београда за Цариград 1719 год.

Кад се је после године дана (1720 год.), враћао посланик Вирмонт из Цариграда у Беч, Дриш је допунио опис свога путовања кроз Србију од Цариброда до Ниша овим својим белешкама.

Долазећи из Софије, путем који је обрастао густом шумом, стигли смо у Цариброд 1 Јуна 21 Маја 1820 г.

На овоме путу пратила нас је војска, а и крај пута биле су намештене, на много места, турске страже, због хајдука, којих је било сад овде, исто тако много, као и на Трајановој капији, и од којих је погинуо овде, пре кратког времена, један султанов курир који је носио писма за турског посланика у Бечу.

Ми смо се видели с овим куриром у Јенихану, а сад смо чули овде, да је погинуо, и да хајдуци нису дирали у његову пратњу нити су и од њега самог хтели што год да узму.

Због ових хајдука начињена је сад овде у Цариброду једна паланка — утврђење — која је обграђена јаким палисадима и Турци држе у њој неке лако наоружане коњанике — Бешлије — те патролишу по путевима и растерују хајдуке.

Преко ноћ овога дана, била је јака олуја с грмљавом а после је падала киша до пред саму зору те нисмо могли да се кренемо на пут одмах сутра дан, као што смо мислили.

Кад смо 3 Јуна 23 Маја 1720 дошли у Пирот, Турци су нас поздравили пуцњавом из топова.

Овде нас је сусрео један наш пандур и један царски курир. Пандур је дошао из Параћина, да нам јави да је дигнут карантин, који је до сад био на нашој граници и који је трајао 8 дана. Од њега смо разабрали још и то, да се турскоме посланику, који се враћа из Беча, надају у Београду 4 ил 5 Јуна (24 или 25 Маја).

Наш посланик послао је још данас, курира који је јуче овде стигао, у Београд; и њега је отпратило неколико турских коњаника, јер и пут одавде до Ниша, није сигуран од хајдука.

Пре неколико дана, нађен је и на овоме путу, један убијен човек. Убице су, пошто су га убили, наложили ватру на сред пута и бацили га у ватру да сагоре, али се је ватра наскоро угасила и убијени је био само мало опрљен по лицу и по рукама.

4 Јуна 1720 (24 Маја) дошли смо у Мустафа-Пашину-Паланку. И нас су допратили довде турски коњаници.

Један од пратилаца посланикових, хтео је да види град и дошао је близу града, ал кад је хтео да уђе у једну кулу, Турци се почну бацати на њега батинама и отерају га натраг.

Наш је посланик одмах протестовао против овога, и Турци су, сад, да би нас умирили, допустили свима који хоће, да може ићи у град.

И многи од нас ишли су те гледали град а и посланик је био у њему данас по подне.

У граду има иза градскога платна, земљан бедем за топове; по њему као и доле у граду, има много кућа у којима живе Турци.

Ја сам видео овом приликом неколико лепих старина.

Пред градским вратима с поља, има један мраморни ступ, оборен по земљи, и поред њега његово подножје; обоје од црвеног мрамора са белим пругама [1])

У градскоме платну на страни, која је окренута Нишу, има један мраморни камен, са оваким записом:

MAXIMO ET
SVPER OMNES
FORTISSIMO
IMPERATORI CAES.[2]
MARCO IVLIO PHILIPPO
PIO FELICI INVICTO
AVG. PONTIFICI
MAXIMO. PAT. Patriae.

Познавалац старина, Хереус, објаснио ми је позније, да је овај камен, са својим записом, посвећен Sulius-у, оцу цара M. Philipp-a, ма да нема на њему његовог имена, и да је оно Super omnes fortissimo, ласкање царскоме родитељу, јер је син, у време очевог рада, био малолетан и боравио је у Риму; но да и ово још није доказ,, да је Philippus војевао против Гота и *опустио Панонију и Трацију до Цариграда.*

Могуће је, да је ко од Филипових присталица, поставио овај запис овде, пре ил после владе Децијусове, а није хтео да испише име, да не би изазвао тиме какву ненавист.

[1]) После 157 година, кад је српска војска 1877 год. узела Паланку, оба ова камена, лежала су још, на истоме месту.

[2]) Дебље штампана слова спојена су у једно у натписима на камену.

На десној градској страни, има у зиду, још два мраморна камена с овим записима

IVLIAE
DOMNAE
AVGVSTAE
MATRI CAS
TRORVM
R. em. P. ubl. ZVAm VLP. iam.
CVRANTE
Q. into ANICIO
FAVSTO LEG. ato
AVGVSTORVM
PR. o. PR. atore.

За овај запис, казао ми је Хереус, да је посвећен супрузи S. Severius-a, која се звала Julia Pia Augusta. Оно, Matrem Castrorum, ласкање је њеноме мужу, а можда је и зато, што је она ишла увек са својим мужем, па је чак и у војничким логорима, становала заједно с њиме; а оно Anicio, само је похвала племенска и то значи и о грчкоме непобедим.

За запис на другоме камену:

IMP. CAESARI
DIVI, MARCI, ANTON
— N. PII GERMANICI SAR
MATICI. FILIO. DIVI. COM
MODI. FRATRI DIVI ANTO
NII PI NEPOTI DIVI HARDI
ANI. PRONEPOTI DIVI TRA
IANI. PARTHICI ABNEPOTI.
DVI NERVAE ADNEPOTI.
SEPTIMIO SEVERO.
PI OPERTINACI AVG. ARABICO
ADI ABENICO. PARTICO. MA. ximo
LVS — — — — — — — — —
— — — — IO PONTIFICI. MAX. imo

TRIB unitiae
POT. eftatis... X. COS. ul III
PROCONSVLI. R. em. P. ublicam.
SVV. m
VLP. iam. CVRATE.
Q. umto ANICIO. FAVSTO.
LEG. ato AVGVSTORVM.
PR. o PR aetore.

Казао је Хереус, да је успомена на цара S. Severi-a, а име Antonio Pio, спомиње се овде само зато, што се је, после цара Antonio Pio, држало, да онај цар, који не би имао и ово име, не вреди много, и да је, управо, недостојан и да буде цар.

На истој градској страни више ових првих каменова, има још два камена са записима.

На једноме је овај запис:

Diis M. anibus
VALerius VALerianus E Suboptione
Mllies
LEGionisliii Flaviae VIXit
ANNos XXXI Mliitavit
ANNos VIII VVLerius VA
LERIANVS ET
VALERIA CAN
DIDA FRATRI
CARISSIMO
ET SIVI VIVI
Pofuerunt.

а на другоме:

ANNIAI iii AVRELIA
FAVSTINO MARITO
CAR. iffimo ET GENERI PI
ENTI. ffimo ET AVRELIA
FILIA PATRI BENE
MER. enti ET MARITO DVLCIS
ETSI I VIVV Sepulchrum
Pofuit.

Идући даље, тешким путем, преко високих брда, кроз густе шуме, по рђавом времену, по киши и јакој грмљави, дошли смо 5 Јуна (25 Маја) 1720. на један сат близу Ниша и улогорили смо се у долини Нишаве близу онога места, где смо били лане идући за Цариград.

Овде у околу, има у изобиљу пернате и друге дивљачи и зверова, јаребица, дивљих кокошију, фазана, дропаља, зечева; срна и медведа.

Али има и хајдука, и ми смо видели на много места крај пута, турске страже, које су се бринуле о сигурности путника.

Посланик је послао одавде у Ниш, нашега тумача, и једнога Турчина, који нам је служио као вођа, да јаве сераскеру, да ћемо сутра доћи у Ниш, и да нам спреме станове.

Истога дана по подне, дошао је к нама један турски чиновник да поздрави посланика добродошлицом од стране сераскера. Он нам је јавио да су у Нишу, спремљене куће за посланика, али је сераскер и сад поручио посланику, да се, ако хоће, улогори на градској пољани, где ће изићи и сераскер, јербо су куће у Нишу мале и тескобне.

После овога сераскеровог изасланика, дошло је овде и једно одељење јаничара, које ће нас спровести сутра у Ниш.

Кад смо сутра дан 6 Јуна 26 Маја 1720) пошли за у Ниш, сусрели су нас на путу и поздравили, многи турски официри, спахије, општинске и земаљске судије, служиоци цркве, сви, с чалмама на глави.

Док смо ми пролазили кроз Ниш, пуцали су са града топови, а и Турци, Нишлије, предусретали су нас сад и поздрављали весело и нису гунђали и псовали онако као лане.

У Нишу смо нашли сад, некаквих 1000 нових спахија, који су дошли овде да зидају град, и зато се је сад овде оскудевало у сточној храни тако, да смо морали

да шиљемо наше људе у околна села, за по неколико сати далеко од Ниша, да купе и да донесу храну за нашу стоку.

Како смо дошли у наш логор, посланик је послао једнога од својих чиновника, да јави сераскеру о своме доласку и оправио је одмах једнога курира у Београд, да јави ово исто и команданту Београда.

Како је посланик одсео у свој чадор, донесено му је разног воћа и цвећа, разних посластица и младих јагањаца.

По подне, стигао је овде један курир из Јагодине, да јави посланику, да је и турски посланик стигао већ у Београд.

Сутра дан 7 Јуна 27 Маја 1720 дошао је и сераскер у свој логор на градскоме пољу, и сместио се је у свој чадор.

Грмљава топова са града, огласила је његов долазак у логор.

У 1 сат по по дне, кад је наш посланик хтео да оде сераскеру у походе, дошли су к њему, многи турски официри и сераскерови људи, те су га, уз пратњу војске, спровели свечано до сераскеровог чадора.

По кратком разговору и пошто је послужено слатко и кафа, посланик је добио опет од сераскера једну хермелинску хаљину с богатом поставом, и једног оседланог коња.

Међу сераскеровим људима и послужитељима, опазно сам сад доста хришћана. Међу овима нашао сам и једнога Немца, нашег војеног бегунца, који ми је говорио да би се радо вратио кући, кад би знао, да неће бити кажњен због бегства из војске

С нама је допутовао довде, један млетачки Јеврејин, који је хтео да се исели из Турске, и добио је за ово дозволу, јер кад ко хоће да пређе из Турске у Немачку, мора да добије за ово дозволу турског пограничног команданта, као што морају да имају дозволу немачког

команданта, они, који хоће из Немачке да пређу у Турску, док они, који се селе из једне земље у другу, морају да имају за ово дозволу и немачког и турског команданта.

8 Јуна (28 Маја 1720) долазио је сераскер у походе нашем посланику. Дочек и пријем био је и сада, онако исто свечан и с парадама, као и јуче.

Из Ниша смо пошли на пут, даље, 10 Јуна (20 Маја 1720) зором.

Тога истог дана, пошао је истим путем сераскер, у сусрет турском посланику.

Сераскер је пошао на пут, неколико сати пре нас.

Пред сераскером ишла је турска коњица; сваки коњаник имао је у руци по једно мало, црвено барјаче. За коњицима овим вођено је 12 сераскерових, јахаћих коња са обојеним гривама и под својом опремом. За овима ишла је музика с трубачима и добошарима, па за њима сераскер на лепом коњу, окружен својим чиновницима и послужитељима. За сераскером ношено је 12 развијених барјака ишарани разним турским исписима, од којих је један био зелене боје па опшивен бело, и он је био у средини. За барјацима ишла су празна сераскерова кола у која је било упрегнуто 6 белаца. На послетку су били турски коњаници с копљима, која су била окићена многим и свакојаким пантљикама.

Сераскер се је био зауставио на путу, недалеко од Ниша, рад одмора, и ми смо, поздравивши га прошли поред њега и отишли даље. На три сата, далеко од Ниша, зауставили смо се и ми и улогорили смо се сред неких брда и ту смо преноћили.

Ту је дошао за нама и сераскер и преноћио је у своме логору, који је био лево од нашег логора.

Преко целе ноћи били смо опкружени турским стражама, које су нас чувале од хајдука.

11 Јуна (31 Маја 1720) дошли смо у Алексинац.

Ту је дошао из Београда турски курир, који је јавио сераскеру, да ће се посланици измењати у исти дан као лане.

Кад је посланик ишао по по дне сераскеру у походе и том је приликом добио од њега једну лепу кобилу заједно с ждребетом.

Наши су се разишли по лову у околини Алексинца.

Сутра дан, 12. 1. Јуна (1720) прешли смо преко Ражња, и ми смо се улогорили на истом месту, где смо били лане, а сераскер се је улогорио на ономе вису, где је лане, онако лепо почастио нашег посланика.

Овде у околини било је много срна. Неколико њих пројурило је кроз наш логор, а један јаничар, убио је за кратко време њих две, и донео их је на поклон нашем посланику.

Неочекиван један догађај, задржао нас је дуже но што смо мислили, те и промена посланика због тога, није извршена истога дана, кад је била лане.

Посланик турски, био је повео собом из Беча, једнога Немца, некакве лакомислене женскиње и неколико младих дечака, који су хтели да пређу у мухамеданску веру, и једнога шведског јувелира, који је носио собом за продају, много бисера и драгог камења.

Кад је немачки погранични командант, сазнао за ово, прегледао је сав пртљаг турског посланика и све је Хришћане вратио натраг, а од јувелира наплатио је колико треба ђумручине.

У овоме, прошло је четири дана и ми смо за све то време, логоровали у нашем логору над Ражњем.

За ово време, догодио се и нама у нашем логору, један необичан догађај.

15. 4 Јуна (1720) дојурио је у наш логор, у највећем трку, са запетом пушком у руци, један турски спахија. За њим је трчала читава руља јаничара, иштући и тражећи спахију. И шта је било? Спахија је био некакав млечанин, који је прешао у Турке, па кад му се

је сад досадило међу њима, он је се преобукао у спахијске хаљине и хтео је да се стави у заштиту посланика те да се врати кући. Но како је он променио веру, посланик се и није хтео да заузимље за њега и вратио га је Турцима.

16. 5. Јуна дакле управо после године и један дан, пошто смо одстојали службу Божију, кренули смо се на пут, и дошли смо на исто место, на Шупељачкој (сада Јовановачкој) Реци, где су се лане посланици измењали.

И овде су, при истим церемонијама парадама и свечаностима уз грмљаву топова, измењени посланици, и сваки је од њих прешао у област своје царевине заједно са својом пратњом, комором и разним својим товарима.

Одмах смо се кренули даље пут Параћина, ал сад нисмо више ишли у реду ко до сад, него куд ко, и измешани, и једни на једну, а други на другу страну. Сваки је тражио своје познане и пријатеље да разбере о осталима својима.

У Параћину, дочекао нас је готов ручак и ми смо одмах засели за постављен сто и сладили се многим лепим плодом, који је могла да да лепа и плодна Србија. Но све што смо појели, плаћено је готовим новцем, јер граф Одвир, пограничнн командант и командант Београда није хтео и с овим да тереги мештане.

Тако исто лепо, провели смо се и сутра дан 17. 6 Јуна у Јагодини.

Овде смо били на једноме јавноме суђењу, пред чадором генерала Одвира, у коме је овај генерал пресудио и расправио једну тужбу преставника српских, које овде зову *кнезовима*, противу царских, хајдучких официра.

Кнезови су се тужили Одвиру, што им царски официри узимљу на силу, нихову децу у царску војску и у хајдуке, што по царским наредбама, не би смело да буде.

Срби се занимају махом, земљорадњом и производњом вина, и плаћају цару *десетак*, *порез* и *главницу*, а

врше безплатно и многе неке царске службе и подмирују сами све своје општинске трошкове, па ако би уз то, давали још и војнике, онда не би стигли да ураде своја поља и да посвршавају своје домаће послове, и зато је цар ослободио од службе у војсци и код хајдука, сем оних само, који су се из одавна затекли у војсци.

А боље је и по само царство, да се број земљораденика у Србији, увећава и да народно благостање напредује, него да опада, јер ће се тако, у случају рата, кад се ударају веће порезе на народ, добити и из Србије више него што би се добило другчије.

Саслушав обе стране, генерал, граф Одвир, пресудио је ствар ову у корист српских кнезова и заповедио је царским официрима, које народ овде звао *«господа»*, да све српске сељане, који се нису затекли у војсци из одавна, отпусте из војске, и да у будуће не узимљу никога од њих ни у војску ни у хајдуке, против њихове воље, већ да их оставе да на миру раде своје домаће послове, а они нека попуњавају своје чете са Србима из крајева који су још под Турцима, или са младићима и са поданицима царским из других крајева царевине.

На завршетку ове расправе, казао је генерал Одвир ово «то је воља Његовог Царског Величанства, и ја хоћу да се она врши тачно; ја сам дужан и по дужности и по заклетви да пазим, да се ради овако, и зато ћу бити најстрожији према свакоме, који буде радио противно овоме.»

Граф Одвир, отишао истога дана у Београд, да спреми шта треба за дочек посланика у Београду, а ми смо остали у Јагодини још и сутра дан, те смо се тако лепо одморили.

20. 9 Јуна (1720 дошли смо на конак у Поточину или Баточину (Pototschina oder Batotachsina) а 21. 20 Јуна у Асан-Пашину Паланку.

У оба ова места били смо размештени по приватним кућама, јер нисмо више имали својих чадора, те нисмо могли да логорујемо у пољу.

Куће су свуда овде доста мале и скоро свака кућа има свој разбој, на коме жене тку своја ткива, од којих Срби кроје себи преобуку и хаљине, те смо за то и ми били смештени врло тескобно.

Паланка је место, лоше утврђено са шиповима и колем; кроз њу тече река Јасеница; ту има један лековит извор и озидана бања, као што су обично озидане све старе турске бање.

Следећег дана, прошли смо кроз село Коларе и дошли смо на конак у Гроцку, прошавши кроз једну шуму која је држала скоро два сата и на којој нисмо видели ни на једном дрвету, ама ни једног јединог листа; све су то биле појеле гусенице и скакавци.

22. 11 Јуна (1720) пошли смо рано из јутра из Гроце у Београд.

На средини пута између Гроцке и Београда, на месту једном, где није било обделаног каквог поља и нигде никога да стално ту живи, подиже се сад једно село, у које се досељавају немачки сељаци из Пфалца.

Ови су сељаци добили од цара извесне повластице и зато су продали све своје имање које су имали у Немачкој, и сад хоће да се настане овде.

Они су овоме свом новом селу дали име Zweibruck (Двомошће) јер ту на реци (Болечица?) има два моста.

Причали су нам, да ће се још доста нашега света населити у ове крајеве, који су остали без обитаоца, а земља је свуда врло плодна.

Око 10 сати пре подне, стигли смо на Јевђенијева утврђења, која су 1717 год. подигнута око Београда; ту нам је изишао у сусрет генерал Одвир с војском и с многим својим официрима.

Сад су почели да пуцају са града топови, и посланик је допраћен до Београда с развијеним заставама и уз свирку војене музике.

Пред станом посланиковим, дочекала је посланика, једна компанија гренадира, која је остала код њега, као почасна стража.

Ми смо се задржали у Београду два дана и ту смо имали једне ноћи лепу забаву с играном коју је приредио генерал Одвир.

Ишли смо за то време и у горњи град, те смо видели ону чесму у граду, у коју је доведена вода кроз цеви, из даљине од једнога сата а и више, и онај бунар који је ископан кроз пробијене стене, да посада градска може да црпе воду из њега, ако би, при опсади града, обсађивач прокопао канале и одвратио чесменску воду.

Видели смо и нова утврђења која као да ничу из Дунава и из Саве; она су већ почела да се уравњују с површјем земље са својим темељима, и скоро ће се и више урадити.

Још смо видели овде у граду, не далеко од прве капије кроз коју се пролази кад се хоће да иде из горњег града у доњи град, један извор, који овде зову *«Свети»*, кога вода, по веровању овде, лечи од грознице.

Око овога извора стиче се сваки дан, толико много света, да командант града мора, због тога, да држи овде страже, које пазе на свет и на ред, јер је и тако простор око ове *свете-водице* тескобан, те неможе да стане много света.

Око ове водице има тако много порушених градских зидова, да би се од камена што ту лежи, могле да подигну неколике касарне, што ће и бити, док се само озида град, на коме се ради од како је узет 1717 год. и зими и лети.

Овде нас је стигао курир Ђорђе Јарковић који је дошао из Цариграда.

Чули смо од њега, да се је један кувар, из пратње посланикове, неки Франц, који је још док смо били у Цариграду, отишао у Турке, потурчио и да је добио име Ахмед.

На Св. Јована (Иван-дан) била је овде свечана служба с благодарењем на којој је био и наш посланик и коју је одслужио калуђерски старешина из Домбена с много других свештеника, у знак захвале Господу Богу, на нашем добром путовању и срећном повратку и том се је приликом, певало, уз свирку музике и уз учешће народа који је био ту, «*Тебе Бога хвалим.*»

25. 14 Јуна, пошли смо из Београда. Посланик је испраћен парадно. Упарађена војска, поред које је прошао, указала му је надлежне почасти, а с града су грмели топови.

Преко Саве, прошли смо по мосту, који је био намештен на лађама.

Граф Одвир, испратио нас је с многим официрима, до утврђења које је било на Сави на сремској страни.

С равни из преко Саве, дивили смо се лепоти Београда, и оним градским платнима, која се у пет озиданих редова, издижу једно изнад другога и бране и заклањају Београд с ове стране.

К. Ђ. Протић

НА ПРЕСТОЛУ

Роман Бертолда Ауербаха

КЊИГА ПЕТА

(НАСТАВАК)

15.

Истога јутра, када је Краљ с Броненом седео у ловачком замку, уђе лични лекар у Краљичину собу. Она се одмарала на једном дивану, у бело обучена, и изгледала је уморна и бледа; она

рече, како се сама на себе љути, на сујету и уображење, што је она, млада Краљица, држала себе за добру и паметну, чак за нешто више; она се смејала таквој бесмислици и сујети.

„Јесте ли знали, шта се овде збива? запита она лекара.

„Не. Ја не могох то веровати, и сада тек појмим ужасну смрт мога честитог Еберхарда. Отац у таквом болу? —“

Краљица се не упусти даље у то; она говораше готово за себе:

„Кад се сетим дана, оних часова, кала је она певала — је ли могуће, такве песме, такве речи певати, о љубави, доброти, узвишености, чистоти, и при том немати ништа у својој души, још горе него ништа, скривати у души притворност, лаж? Ни једном речи није казивала право! Смемо ли ми кнежеви да се издижемо изнад људи, другима да владамо, кад се ми чистоћом и умном величином не издижемо изнад њих? Од јуче ја сам постала друкчија. Моја је душа лежала дубоко на дну језера, а изнад мене беху таласи смрти, очајања. Али сада ја хоћу да живим. Реците ми само како ће то да се издржи? Ви сте већ одавно овде на двору и све презирете; не тресите главом, ја знам, ви све презирете! — Реците ми, како ће да се издржи? Шта ваља чинити, да се остане, да се живи? Ви морате знати за то тајно средство, Дајте ми га! Само ће ме то спасти!“

„Величанство!“ рече лекар, „Ви сте још у грозничавом, раздраженом расположењу.“

„Доиста? То је ваша наука? Кнежеви имају право што злоупотребљавају људе, јер су људи, и најбољи људи, само сенке учтивости! У вас сам се уздала, вас веома ценила. Па шта ми дајете? Рукавицу, а ја хоћу руку. Ви се смешите? Нисам ја у лудилу, ја сам само к себи дошла. Ја сам преживела часове, када ми је на један пут овај лепи свет — ах, он беше тако леп! — постао црн, ужасна гробничка трулеж. О, то је страшно! Ја сам држала да ће се наћи слободан човек, човек, коме се може све казати, од кога се може све тражити — ви нисте тај, Ах, на овоме свету има створења, што само титуле носе, али људи нема!“

„Неће ти напразно бити, што си ме дирнула,“ промумла Гунтер за себе и подиже се.

„Ја вас нисам хтела вређати!“ повика Краљица. „Ах тако је то, у јаду и болу вређамо баш своје ближње!“

„Умирите се, Величанство!“ одговори Гунтер седајући опет. „Ако на мени има чега доброга, онда смем рећи, да се ја не могу тако лако умекшати. Ја сам према себи строг, па стога сам и према другима такав.

Краљица затвори очи, али затим их опет отвори и рече:

„Ја се ничега више не бојим.“

Гунтер настави.

„Е па добро, онда чујте. Никаква уобразиља каквога човека не може измислити, како је један и жалостан човечији живот, али и нико не може испитати, како је и при свем том леп, велики, узвишен и свет. Величанство! Ја сам овде у замку, који је један свет у маломе, читав свет за себе. Ту је привучено све што је гадно, и све што је узвишено — цвеће цвета, дрвеће се зелени и звезде трепере преко свега тога. И у ономе што је највише за презирање, цвета по један цветак, сија се још која звездица. Из облака пада једна кап на прашњиву улицу и у прашину, и из капљица постаје блато на улици. Али за око које дубље види, капљица је још чиста ма да је разбијена тако силно, да се не да више ни познати и тако спојена с прашином. Него и ова слика није довољна. Ни једна чулна слика није са свим погодна, да нам представи вечност, бога. И у зрнцу прашине има Бога. Само је нашим очима то прашина, Божијим очима она је чиста као вода, она је израз бескрајности. Сви људи, који вам изгледају тако скривени — сви ти људи радо би хтели бити добри, када само то не би имало толико тешкоћа и не би захтевало толико прегорења. Већина људи хоће врлину да добију а не да је стекну; они би желели да добију главни згодитак у моралној лутрији. „Ах, кад би само могла бити са свим добра“ рекла ми је једном нека пропала невиност. Величанство! Чиста мисао вели: мржња и презирање нису добри, јер са њих пати душа. Вештина је живота познати што је ниско, али слабостима не понизити се сам. Они морају мржњу из срца истиснути, а закључити мир с духом. Мржња убија душу. Ваља знати: неваљалство и зла дела посматрани на светлости нису то баш у истини, они нису ништа друго до махне! они могу имати много својих последица, али оне не постоје; врлина је само истинита. Станите на ово гледиште, и онда ће бити само још сенке које вас муче.“

„Ја видим степеницу,“ рече Краљица, „помозите ми да се тамо попнем.“

„Ту се мора човек сам помагати. Сваки мора учити да постане суверен; ни краљевска круна не може то дати. Закон учи: ти си суверен, ако у души немаш мржње и презирања и тако ти остане свет који ти је дат, па био тај свет велики или мали.“

„Ја сам и сувише веровала у врлину и доброту.“ —

„Доиста. Докле се у људе верује, може се варати и очајавање се; свагда ће се видети само шта су људи за нас, а не шта су они за себе. Докле се верује у доброту људи, може нас обманути

оно што је наопако где се добро ишчекује. Али чим се сазна и упозна божанско у свакоме, што га он сам на себи не познаје, онда је скривен у најузвишенијем, а и свет је теби скривен у најузвишенијем.«

Краљица се брзо усправи, она му пружи обе руке и рече му:

„Ви умете чуда да чините!«

„Чуда да чиним? Ипак не, само да лечим, јер сам већ имао у својим рукама грозничаве и од смрти укочене руке. Да, моја лекарска вештина може вам бити слика. Ми помажемо људима и не питајући, ко је он, ми му помажемо у свако доба дана и ноћи, јер му се помоћи мора — па макар он, пошто је оздравио, опет ишао својим рђавим путем. Појединo јесте наше дело, целина је наше мишљење. Ми смо сами делови, наш је рад део, а само је Бог целина.«

„То разумем, мислим да могу то схватити. Али ми ипак живимо у појединоме, и како да се поднесе појединa тешка судбина? Зар се може, у доброме узето — ја мислим добро — вазда изван себе бити?«

„Ја знам, страсти, афекти, не дају се идејама поправити; јер оне израшћују на различној основи или управо оне се крећу у са свим другим сферама. Величанство! Пре неколико дана ја сам своме пријатељу Еберхарду очи заклопио. Он беше човек, који је за узвишеним тежио и живео у најлепшој замисли, самохран, од света одвојен; али само ретко и не потпуно испадало му је за руком, да природу у себи замени идејама. На самртном часу он се винуо изнад јада, онога ужаснога јада што га је морио у срцу за дететом његовим: он је искупио мисли, што их је црпео из јасногa познања својих најбољих тренутака, и он умре у њима слободан и узвишен. Величанство, вама ваља још живети и деловати, да се сами узвисите а и друге. Ја изазивам један тренутак из сећања. Тамо доле под храстом, где сте се ви, обузети чистим човештвом, смиловали на сиромашно дете, које је двојако немоћно у свету било, и не хтедосте му мајку узети — онај чисти и прави дух тога тренутка позивам у вама. Тада сте били велики и праштали сте, јер још не бесте патили; ви се не бацасте каменом на оне који су пали, ви сте љубили и ви сте праштали.«

„О боже!« узвикну Краљица, „и шта ми је учињено? Она жена, на чије се груди моје дете наслањало, јесте једна од најпокваренијих. Ја сам је волела као какву са другога непокваренога света, а мени је сад тек јасно, она је била посредница, беспримерна лицемерка под образином наивности. Ја сам мислила, да у простом сеоском свету још живи чистоћа и истинитост — све је покварено

и наопако. Свет наивности је рђав, управо гори је него свет корупције.

„Ја нећу да се препирем око поједине особе; ја држим, да се ви варате у Валпургу; али и кад би рекли да имате право ипак је толико јасно: оно што се зове образованост и необразованост, веровање или неверовање, може остати морално или неморално; само је познање чистоћа, задобивена, стална. Проширите, подигните свој поглед и пређите преко појединости а сматрајте целину; само је у целине измирење.“

„Ја видим добро, где се ви налазите, али ја не могу тамо; ја не могу вашим телескопом гледати — само у ваше плаво небо. Ја сам сувише слаба. Ја знам добро, како ви мислите. Ви велите; пређи преко то неколико људи, преко ово мало простора што се зове Краљевина, они нису ништа више до неколико сламака у пољу, једна грудва земље у свету.“

Лекар климну главом задовољно, али краљица настави тужно.

„Да, али овај простор и ови људи — то је мој свет. Ако чистота није око нас — зар је она само уобразиља? Где је она?“

„У нама“ одговори Гунтер, „и ако је у нама, онда је свуда, а ако није у нама, онда није нигде. Онај који што захтева, он стоји на првом ступњу. То још није права љубав; права љубав за ствари у свету и за њихов праоснов, за Бога, има се тек, кад се за то не тражи никаква љубав. Ти љубиш божанство у стварима, које се саме не познају у божанскоме, које су пале и претрпане, необјашњене, као што црква каже; ова љубав божанскога или вечне чисте природе, јесте најузвишенија радост, учио ме је мој учитељ, и ја сам то у себи научио, а ви, Величанство, требало би такође да научите, и то можете. Овај је парк ваш; тице у њему, ваздух и светлост, што ту долазе и стварају, и његова лепота, нису ваши, него исто тако моји и свачији колико и ваши. Докле нас је на свету, могу се они изгубити, али кад дођемо у онај чистији свет, онда нам их не може нико више отети. Ваља бити снажан и знати: мржња је смрт, само је љубав живот, и колико је љубави у теби, толико је живота и божанства у теби.“

Гунтер се подиже и хтеде отићи. Доста је. Унутрашње мишљење узвишене госпође не сме се претрпати. Међутим Краљица га замоли покретом руке још да остане. Он седе. Дуго се у себи није чуо ни гласак.

„Ви не можете замислити,“ отпоче Краљица, „ипак, то је обична фраза, коју смо на памет научили, велим обрнуто: ви можете себи замислити, какве ће преображаје у мени учинити то што ми кажете.“

„Мени је то појамно."

„Дозволите ми само још нешто да кажем. Ту, где сте ви и куда ме ви хоћете да одведете, мислим — не, ја видим, ја знам, да је тамо горе вечити мир, али је и самоћа и хладно; мени се стеже срце као да ме носе балоном у разређени ваздух, и као да се све више избацује терет. Ја не знам, како да се изразим. Ја не разумем, како се може човек волети, и опет га из далека тако гледати, као игру природних сила. Тамо горе престаје сваки звук и сваки лик."

„Извесно, Величанство, има један свет мисли, у коме престаје чувење и виђење; тамо се само мисли и ништа више."

„А зар то није мишљење из смрти у живот? Је ли то што друго него манастирско самоубијање?"

„Са свим на против. Тамо се љуби смрт или је бар узносе јер ће после ње настасти прави живот. Ја нисам од оних, који одричу други живот; ја велим само с мојим учитељем: знање је наше знање о животу а не о смрти, а где моје знање престаје, престаје и моје мишлење. Наш рад, наша љубав, припада садашњем животу. И пошто је Бог у овоме свету, у свему што се у њему налази, зато нам ваља то божанство у свему да ослободимо. Закон љубави треба да влада. И што је природни закон у стварима, то је морални закон и право у људима."

„Ја не умем у томе да се нађем, како ви божју снагу у милионе делова разбијате. Кад се какав камен у комадиће разбије, сваки је комадић опет камен; али један цвет, кад се раскида, није више цвет".

„Онда примите ову слику, ма да у истини ни једна слика није довољна. Цео свет и сви живи створови на њему — сви они нису подељени, они су сви једна целина, они су, у мислима узето, онај цвет, из које божја идеја мирише, и мирис што излази, у цвету је и неодвојан је од цвета; дела свих песника, свих мислилаца, свих јунака јесу само такви мириси, који пролазе кроз простор и време. Ту се не дели у појединоме вечни дух, он је само као јединство у целом свету, у сваком бићу, свакој ћелијици у дрвету, у цвету. Ко у бесконачности стоји као мислилац, види свет као велики цвет, из којега мирише божја мисао."

Краљица је дуже времена обема рукама покрила лице. Гунтер изиђе из одаје.

16.

Краљ се вратио из лова. Бављење у брдима освежило га је, уз то у његовој души беху оживеле нове мисли.

Он је већ све сазнао, шта се на језеру збило. То је сад свршена ствар, било па и прошло.

Он дозна, да Краљица после оних вести није излазила из својих одаја. Он позва к себи личнога лекара. Овај га извести о стању здравља Краљичина, и препоручи да се поштеди.

Краљу се учини да је у говору и држању лекаревом опазно још строжије устручавање него иначе; он би га радо запитао, шта Краљица мисли, како је она онај тужан догађај примила, али то беше дужност лекарева да он то сам све каже. На послетку Краљ се одлучи да пита:

„Је ли Краљица мирна духа?“

„Духа племенита, као увек“, одговори лекар.

„Је ли она што читала ових дана? Је ли она позивала дворског свештеника?“

„Није ми познато, Величанство.“

Први пут беше Краљу несносан тај дворски ред, иначе за друге прилике подесан.

Дворски је лекар требао сам да говори, да објашњује, а он даје само одговора на оно што се пита, па и ти одговори тако су кратки.

„И ви сте тешке догађаје преживели — ви сте у грофу Еберхарду изгубили старога пријатеља“ рече Краљ.

„Мени је он и после смрти остао што је био и за живота,“ одговори Гунтер.

Краљ се у себи јако љутио. Он се према томе човеку сасвим пријатељски показао, запитао га за догађај из његова приватна живота, и он је непрестано остао онако затворен.

Стара зловоља пробуди се у Краљу противу овога човека, који је усред немирнога живота остао свагда миран. Он милостиво отпусти лекара, али кад је овај отишао, гледао је намрштено за њим.

Једно сећање, са којега му образи зацрвенеше, натера га да предузме нешто друго. Њему је јасно постало, да је основа свему његову грешењу у томе, што се неко трећи ставио између њега и његове жене. То не сме више бити. Он не хте више испитивати лекара о мишљењу и осећајима своје жене, нека му она сама све то каже. Он осећаше дубоку наклоност к њој и знао је, да је он ње опет достојан, јер је он много у самоме себи савладао.

Краљ позва к себи прву дворску госпођу. Од онога жалосног догађаја Краљ је виђао пред собом само људе, пред којима тако што лако се прима, једва се и додирује; сада је први пут опет била пред њим жена, и то жена, која је умела да унесе духа у

ортодоксију дворских форама. Краљ се пред првом дворском госпођом достојанствено држао, али срце му је дрхтало.

„Ми смо тешких ствари преживели," рече он њој.

Дворска госпођа умела је врло вешто да пређе преко догађаја и да уклони свако објашњавање Краљево, јер није ни у реду, да се Краљ правда или чак покаже слаб, а дужност је најближе околине, да угладі све што је непријатно и рапаво.

Краљ је разумео то. Он питаше, да ли је она ових дана била код Краљице и ко је сад код ње на служби. Грофица Бранкенштајн причаше, да је она само један пут код Краљице била, која је неку своју жељу о Њег. Краљ. Височанству престолонаследнику изјавила.

«Да, како је принц?« запита Краљ. Ових дана једва је он на њ мислио и њега текну нешто да има сина.

„Изврсно," одговори прва дворска госпођа, и именова госпође и господу, који су сада на служби код Њезиног Величанства. Ових дана нико је није видео, само је собарица Леони била непрестано код ње и лични лекар читаве је часове с њом разговарао.

Краљ нареди, да му донесу принца. Он пољуби дечка, који је својим лепим и финим рукама лупкао по лицу свога оца.

„Ти треба свога оца с поштовањем да се сећаш — кад бих ја могао само једно да избришем," говорило је нешто у њему.

Као да се додиром детета ојачао, хтеде се он упутити Краљици, али Шнабелсдорф се пријави за извештавање. Краљ га је морао примити.

Министар председник извештаваше, да је сада познат резултат избора; њему ће положај бити тежак, јер се показала већина за опозицију.

Краљ смаче раменима и рече:

„Ваља нам сачекати даљи развој."

Шнабелсфорд погледа зачудивши се овој равнодушности. Шта се то збило?

„Само је један једини накнадни избор потребан," рече он. „Величанство зна, да је преминули гроф Еберхард Вилденорт изабран био за посланика."

„Знам, знам," рече краљ. „Нашта то?"

Шнабелсдорф погледа у земљу и настави:

„Као што чујем, ђенералађутант Вашега Величанства, пуковник Бронен, који је пређе био кандидован, мисли да се тамо јави за кандидата."

„Бронен ће кандидатуру одбити," рече Краљ.

Шнабелсдорф се поново поклони, једва приметно. Он је слутио, шта је у ствари.

Краљ нареди да га само о најнужнијима стварима извести, али замоли Шнабелсдорфа, да буде што краћи.

Шнабелсдорф је био кратак.

Краљ га отпусти.

Он хтеде да Шнабелсдорф отвори новоизбрану скупштину. Ако се већина, као што се могло очекивати, изјасни противу њега. Бронен ће ново министарство саставити.

Не беше то мала борба, коју је Краљ са самим собом имао да издржи, јер оно што је требало да буде као његова одлука, изићи ће као његово попуштање према народној вољи. Али он упозна то као први знак свога потчињавања закону, он хтеде да види своју највећу славу у томе, да на тај начин даде израза вољи народној.

Слободан и вредан — нова девиза стојала је опет у његовој души.

Он се у миру припремао, да оде својој жени.

17.

Краљица је дознала, да се Краљ вратио, и њој изшчезе сав мир и прибраност. Док је Краљ био удаљен од ње, она се осећала снажна, али сада кад се он приближио, дрхтала је она у бојазни, да њему изиђе пред очи; уврређено осећање потресло је њу у њеним тако мучно задобивеним начелима.

Беше већ ноћ, кад је она чула глас свога мужа у предсобљу; он хтеде да је види, рече он, и ако би спавала. Он уђе лагано у собу. Она је силом склопила очи и усиљавала се, да мирно дише. То јој беше прво претварање у њезином животу; њој је требало само да се претвори у спавању, а колико се пута онај, што сада пред њом стоји, претварао у верности и искрености... Дисање јој постаде теже. Ваљало јој се упети из све снаге, да се мирно одржи. Њу прође ужас притворне смрти.

Она је непомично лежала скрштеним рукама, а пред њом је стајао њезин муж. Њој се чинило, као да осећа његов забринути љубавни поглед — али шта је овде љубав и брижљивост? Као да је осећала дах из његових уста; она осећаше, како је он руком дохватио за руку и пипао пулс, и она се не мрдну; она осети његов пољубац на својој руци; она чу, како он рече г-ђи Леони: „хвала богу, она је са свим мирна. Немојте јој казати, да сам ја онде био“ — она је чула његове речи и његове лагане кораке, како је он изишао, и она се не мрдну; а и да се пред својом собарицом

не би издала како се претварала, морала је и даље тако спавати и није смела показати, да зна шта је било.

У предсобљу рече краљ собарици Леони:

„Хвала вам, драга Леони."

„Величанство!" одговори она поклонивши се дубоко.

„Ви сте последњих дана краљицу јако задужили, то вам нећу заборавити. За мене је права утеха, кад видим, с каквом се бринљивошћу краљица чува. И, драга Леони, чините све, да краљица има само мира што више, и ако краљица нарочито жели, о чему ви држите, да прва дворска госпођа и остале госпође не требају да знају, то се ви обратите на мене. Је ли краљица много говорила ових дана?"

„О да, на жалост и сувише, отуда је тако и уморна — читаве сахате, непрекидно."

„Је ли с вама тако много разговарала?"

„А не."

„Дакле с личним лекарем?"

„Да. Нека извини Величанство, али ја мислим, речи су његове апотека."

Краљ се сећаше, да г-ђа Леони није много марила за краљицу, а још мање за лекара, јер је нису хтели поставити за дадиљу престолонаследнику, него г-ђу Герлоф; он не хте, да се тиме користи, с тога он рече:

„Лекар, драга Леони, мора бити повереник."

„Извесно, Величанство — али наша је узвишена краљица тако убијена духа, и боље би било да се она развесели, да се смеје, а не да се с њом воде непрестано такви озбиљни разговори. Величанство ме извесно познаје, и ја бих радо била у помоћи нашој узвишеној краљици, а најбољи пријатељ је Ваше Величанство, и ко се туна трећи меша, не чини добро."

Краљ се уплаши. Он није никада тражио уходе, и сада, кад се он осећао тако пречишћен и узвишен, то му беше у толико више непријатно. Ипак он рече:

„Молим вас, причајте, шта се то догодило?"

„Ах, Величанство! Ја бих радије умрла, него што бих учинила какву неправду мојој узвишеној госпођи; али извесно ја не чиним ништа неправо, њој ваља помоћи."

„Поверите ми само све," реча краљ тихо — није хтео ни сам да чује шта је казао — „колико би недостојно било вас, да оно или оно проносите и казујете, исто толико не бих ни ја дозволио нити захтевао; али добро је, ако ја знам, како ће се помоћи кра-

њица да изађе из њених садашњих заблуда, и с тога ми ваља знати, шта јој се казује и како јој се ствари представљају.«

»То је баш оно. Величанство.« одговори г-ђа Леони, и пошто је понова замолила за извињење, нарочито ако не умедне лепо да каже, исприча она, како је лични лекар говорио о постајању блата на улици, како се чиста капљица из облака меша с прашином на улици, затим да је било речи о вајарству, о орељефу и барељефу.

Г-ђа Леони умела је да дâ извештај у коме није било никакве везе, али краљу је било доста, он је разумео.

18.

Сутра дан краљ је поручио својој супрузи, да жели с њом да говори.

Он похита к њој.

Они обоје беху сами у соби.

Краљ хтеде, да загрли своју супругу.

Она га замоли, да седне на диван.

»Како хоћеш,« рече он благим тоном; он беше одлучен, да њезину душу задобије отвореношћу и љубављу.

»Хоћеш ли прво ти да говориш, или ћу ја?« запита он после неког времена.

Она се трже од његова звучна гласа. Она виде његов свеж изглед и постаде још блеђа. Она метну руку на срце. Не могаше још да говори.

»Добро, онда ја да говорим. Матилда! Ми смо једно друго истински волели. Ја признајем отворено, ја сам љуто грешио, огрешио сам се о тебе и о друге. Али ја те молим: веруј у мој искрени повратак и немој бити маловерна.«

»Не маловерна? Да, да, знам ја то! Ви узвишене душе, вама је морао само тесногрудост; ви сви имате велико срце, које може цео свет обухватити, а ја сам само ограничено створење, ах, тако ограничена!«

»Матилда, не говори тако, ја те нисам хтео вређати.«

»О не, ти ме ниси хтео вређати, извесно не, никада.«

»Матилда, то није онај тон, у коме ћемо ми наћи чист акорд. Захтевај од мене што хоћеш, за знак мога повратка. Ти имаш права на то. Ја ти се заклињем —«

»Не заклињи се! Ја те жалим. Ти немаш ништа, чиме би се заклети могао. Закуни се дететом својим — поред колевке тога детета ти си са њом мењао погледе и речи невере —«

»Будућност треба да заглади све што је било.«

„Добро. Објави краљевску поруку: цео свет, а пре свега моја супруга нека заборави, да је некада живела нека грофица Ирма? То је краљевска воља.“

Краљ зачуђено погледа своју супругу: је ли она то осетљиво створење? Шта је то од ње постало?

„Остави мртве на миру,“ једва изговори он.

„Али мртви не остављају нас на миру. Она ме гледа из твојих очију, она ми говори из твојих уста, она ме додирује твојом руком, јер твоја рука, твоја уста, твоје очи беху њене.“

„Мени не остаје ништа друго него да се уклоним, докле к себи опет дођеш.“

„Не, остани, ја сам са свим присебна. Или онда нећеш да ме слушаш?“

„Ја те слушам,“ рече краљ и опет седе. „Говори.“

„Онда знај: ти си уништио једно светилиште, у коме си ти био обожаван као нико лепше и искреније на свету. То ти ја смем сада рећи, јер храма нема више, и јер и ти ниси више у њему. Ја хтедох бити с тобом сложна у свему, у сваком даху, у свакој речи, у сваком погледу, хтедох да нам је заједнички поглед у оно што је најузвишеније. С тога хтедох да ти жртвујем своју веру —“

„Ти хоћеш да кидаш? Онда помисли: жртву, коју си ми хтела учинити, ја нисам од тебе тражио; за мене би то био терет. О каквој жртви овде не може бити речи.“

„Лепо, ја нећу више на то да мислим. Хтела сам само да ти кажем, да је то, што ја држим за жртву, постало у твојим очима слабост. Нећу више о томе да говорим. Али ти се с мојом пријатељицом, са оном коју сам за такву држала, живео у неверству. Ја знам, шта се збива у свету. Штајгенекова, коју је твој отац — “

„Не вређај мога оца! Мени можеш казати што хоћеш — само ми оца не вређај.“

„Ја га не вређам, ја га поштујем. Он је, према теби, био моралан и чист, од њега беху далеко лаж, обмана и издајство.“

„Ама ко то говори овде?“ прекиде краљ. „Је ли то моја жена, је ли то краљица, што такве речи казује?“

„То нису моје речи, оне и не требају то да су, ти си ми их изнудио. Ипак — не кошкајмо се око речи. Твој је отац био наклоњен једној странкињи, која овде није живела, која његову жену није познавала — то се зове морал и врлина према ономе што си ти чинио...

„Ти си прекршио веру с мојом пријатељицом, с оном која је свакада уз мене била. Ми говорасмо, ми мишљасмо заједно о Богу, о љубави, звездама, дрвету и брегу и долини, ми смо заједно гле-

дале дела уметности, ми певасмо и свирасмо — и ви обоје могли сте то поред мене, у најскривеније светилиште свега узвишенијега живота ући... Ви сте ми све опустели, небо, земљу, све узвишеније мисли у срцу, све најчистије речи у устима. Хтела бих да знам онај дан, када сте се усудили, када сте отпочели лажну игру погледом и речима. При сваком пољупцу, који си јој ти дао, морао си увек рећи: Ах, моја жена — како сам ја несрећан — она је тако незнатна, — баш ни мало — ни мало што особито... Немој говорити! Толико разумем ја, никада не може човек или жена додирнути руку другога у љубави, а да тиме не каже: ја сам бедан! — Што ти ја сада говорим, није из освете и мржње, него само из справедљивости. Док сам те још волела, могла сам те мрзити, сада те само судим. Теби ваља сносити последице онога што си чинио. То је право. Мени је жао твога удеса. Како ћеш се ти моћи радовати шуми — а једна је кроз шуму јурила у смрт која је са тебе скривила! Како ћеш ти уживати гледајући у језеро — а тамо је она свој грех утопила! Теби је цео свет уништен. Јадни човече! Теби ће у руци перо задрхтати, када имаднеш да потпишеш какву смртну пресуду — ти си сам убијао, мртве и живе. Пиши помиловање! Ко ће тебе помиловати, ти „по милости Божјој"?"

„Матилда, ја сам држао, да ти не умеш казати ни једне такве речи, која теби не личи."

„То си ти мислио? А шта ти зовеш, непристојно?"

„Настави! настави само!" рече краљ, кад је краљица, дубоко уздахнувши, ућутала. Он је видео пламен, који сагорева што му је најмилије, а гледао је опет лепоту пламена. Тако су чудноватe промене у човечијој души, да је краља навело, усред његове зловоље, да помисли, како је снажна његова жена; он није слутио, да је она већа и силнија, и у његовом гласу да настави даље, беше признање њезином надмоћном духу. То је краљицу још више наљутило. С усиљеном мирноћом настави она:

„Не може се ни од кога захтевати, ни од кнеза каквог, па ни од тебе, да си геније; али да си истинит човек, муж и отац — то може сваки од тебе захтевати; то ти можеш бити, као и сваки сељак, као и сваки надничар."

Бол и дубока зловоља огледаше се на лицу краљевом.

„Матилда," једва отпоче он задрхталим гласом, „Матилда, размисли само — ја не велим о томе, шта ћеш ти мени — размисли само, шта ћеш ти себи тим речима учинити."

„Себи? Мислила сам ја то, ја знам, оне многе ситне радости живота од сада су за мене биле и прошле. Ја ћу од сада носити један терет, који ће ми само смрт скинути. Ја знам то. Али ја не-

мам сажаљења ни са самом собом. Где је љубав мртва, ту мора справедљивост да влада!«

„Љубав, која може умрети, није никаква љубав.«

„Не вреди нам да се кошкамо, ми се не можемо никада више разумети. И онда чуј још ову моју једину и последњу реч! Шта мени онда остаје? Да останем презрена, или тебе да презирем? Ја стојим овде,« она се подиже, она изгледаше већа, и тамна румен пређе јој преко лица, „ја овде стојим и казујем: ја те презирем! — — Ја ћу с тобом живети, поред тебе, докле је живота у мени — али ја ћу те презирати. Знај то! Сад можеш ићи! Вечерас ћу с тобом заједно отићи на дворску свечаност — ја не волим, да се жалиш на ма какву неформалност. Ја сам те некада из дна душе волела — то остаје мени, то теби више не треба.«

Краљ се подиже. Он хтеде да говори, али за дуго не могаше ни речи проговорити.

„Зна ли још ко за твоје осећање према мени?« упита он једва једном, а глас му беше промукао.

„Не. Ми смо дужни нашем сину, да нико за то не зна.«

„Матилда, не би никада веровао, да би ти могла са мном тако да говориш. То не говориш ти. Неко се морао утиснути између нас двоје. Ко те научио, да таква будеш и да тако говориш?«

„Ти си сам мој најбољи учитељ. Ти си ме научио мрзети место волети, презирати место обожавати.«

„Зна ли твој пријатељ, лични лекар, о томе, шта ти са мном чиниш?«

„Не могу ти се заклети. Ти не можеш ни једној заклетви веровати. Али то велим: кад би Гунтер знао о томе, како ме је страст негдашње љубави према теби обузела била — кад би он о томе знао, то би га јако болело; јер он не зна шта су срдба, мржња и освета.«

„Такви узвишени људи могу и мали постати!«

„Нећеш ми ваљда још јединог пријатеља одузети? Ја те преклињем, ја те нећу никада целога свога живота и ни за шта молити, ја ћу ти бити свагда послушна и покорна — љубав ти не могу више нудити — ја те сад молим само за ово једино: остави ми тог јединог мог пријатеља!«

„Јединог пријатеља? Ја не знам за ову титулу. Колико ја знам, такве врсте службе нема на двору.«

„На коленима ћу те молити, немој га вређати. Остави га мени. Он је велики, чист и узвишен, он је тај, који ме још за живот везује.«

Краљица хтеде да клекне пред краља. Он је додирну руком — она се стресе и усправи се.

„Буди поносна!“ узвикну краљ, „Буди го! Сноси последице! Буди узвишена, чиста капљица из облака, која се помешала и укаљала са мном, с прашином са улице.“

Краљица га погледа збуњено. Шта је то? Тако дошаптане речи племенита човека и тако преокренуте? Њој се окретало пред очима.

„Нека буде како ти хоћеш!“ настави краљ, „Остани усамљена и тражи у самој себи ослонца.“

Он повуче венчани прстен на руци. Прстен се тешко скидао, све се лице у краља зажари, док га је он силом скидао. Једва једном скиде га преко чланка. Не казавши више ни једне речи, он остави прстен на сто пред краљицу.

Он пође вратима; један тренутак стајаше мирно, као ослушкујући: она га зове, он довикује њој једну реч из дубине душе, реч која спасава.

Краљица погледа за њим. Зар се он неће осврнути? Зар неће још једном казати гласом што у срце продире: опрости ми! Љубав, коју је она још у себи осећала, хтела је њу гонити напред, за њим. То беше кратак тренутак, у коме се краљ само мало задржа и краљица невољно испружи му руке — тренутак прође, краљ оде.

Краљица пређе завесе на вратима и гледала је укочено у њу. Затим се врати на диван и плакала је. Дуго је плакала.

19.

Краљица беше двојако несрећна; њу је тиштао тежак бол за изгубљену љубав и уз то још она је пала у ружну страст. Оно узвишено осећање, које је у њој изазвао Гунтер, ишчезло је. И сада. сад се извршило оно тешко растајање, беше као наступање смрти, које се могло предвидети; ништа није помагало што би се могло у будућност мислити, гола факта доносе нове, ненадне болове.

Краљица оде у одаје престолонаследникове. Она прође поред краљевог кабинета. Она стаде за један тренутак. Како би било, кад би она ушла унутра, кад би обавила руке око њега и рекла: нека је све заборављено! И ти си несрећан, ја њу ти помоћи да трпиш!

Она прође, она се бојаше, да не изгледа слабодушна, а она је хтела да је снажна.

Кад је угледала своје дете, њој засветлеше опет очи. Дете није видело уцвељену мајку; она опет беше код њега. Неки глас,

који она једва је хтела чути, говорио је њој: и он ће сад овамо доћи. Она је чула, како је краљ наредио, да му већ данас донесу принца.

Она је дуго чекала, љубила је ручице детиње и осврtала се чешће, да ли му отац не долази.

Он не дође.

Краљ је седео у свом кабинету и држао угрејано чело. Он се нашао на одлучном обрту свога живота, сада не треба да га савлада и лични душевни јад. Он се кајао, и сад је доста. Он се одлучио да се промени, то је више него доста. Нашто оптуживање и кажњавање? У њему се појави велика љутња на жену. Она му изгледаше тако ситна и осветљива. — Не — ситна не! У њој је велика моћ, коју није у њој слутио! Он осећа тежак грех, што је такву жену омануо. У њему има још нечега, што хоће да види казну као увреду његовог узвишеног положаја. И у овом разорењу његовог личног бића да се самога себе одрече, да живот са свим изнова створи? Само помирљиво и задовољно срце може утицати помирљиво и задовољно. Пркос и зловоља хоће да га наговоре, да напусти отпочети повратак; овај повратак неће умети удостојити његови ближњи, његова жена.

Тако је он седео дуго замишљено. На послетку он се подиже и на његовом се лицу указа израз пркоса и чврстоће. Он се одлучио, да изврши добро без признања, шта више макар га рђаво тумачили; његова најбоља снага истиче се свесна победе: сам он а и ради своје части он ће извршити оно, што је он познао као истинито, и ова срећа нека му буде замена за изгубљену срећу у љубави...

У вече беше велико примање на двору.

Заручење принцезе Ангелике с кнезом Арнолдом званично се светковало.

Краљица се појави испод руке са својим мужем поздрављајући на све стране љубазно. Она је изгледала нешто слаба, али опет зато лепа.

Нико није опазио ма што од раздора краљевског пара, као што се није приметило ни то да на руци краљевој нема прстена. Краљ је с великим савлађивањем говорио поверљиво краљици, а и она је њему тако исто одговарала.

Али њој се чешће учинило као да јој ваља запитати га: Зар није ништа било?

Затим она погледа опет плашљиво по салону великом као да ће на један пут појавити мртвачки облик Ирмин, у бело обучен, у мокром оделу.

Кад је краљ с краљицом испод руке прошао кроз све сале, он је Бронена веома срдачно поздравио и дуго је с њим провео у најживљем разговору.

Краљица је то гледала с чуђењем. Она знађаше, да је Бронен у потаји волео Ирму, чак је и просио. Шта је то могло бити, да се краљ с тим човеком тако спријатељи и да га тако одликује јавно пред целим двором? Не беше никакве прилике, да се о томе штогод сазна.

Цео летњи замак беше сјајно осветљен, на терасама беху многи шарени лампиони, у парку беху пободене буктиње од катрана, које су велику светлост бацале у летњој ноћи, музика пука кнеза Арнолда весело свираше, светлост и музика продираху далеко у долину и до брегова, где на усамљеним висовима људи живе.

Краљица је срела личнога лекара, с њим она проговори само неколико речи. Краљ га је пријатељски поздравио у пролазу.

Он ми неће на жао учинити — тешила се краљица. Нека необична плашња огледала се у његовим очима, када је њезин поглед пао на личног лекара; то је краљ приметио и он климну главом. Краљица осећаше, да је Гунтер с њом незадовољан, она није радила по законима, које је из његових поука црпела.

Другога дана пронесе се глас у престоници, да је лични лекар поднео оставку.

Службене новине донеше у вечерњем броју поред дворских вести о свечаностима при заручењу и вест: Његово Величанство Краљ благоизволело је, своме личном лекару, саветнику Гунтеру уважити оставку на државну службу по молби, и у знак свога благовољења подарити му ** орден другога реда.

Међу приватним огласима беше и овај:

Својим пријатељима казујем овим путем с Богом! Ја одлазим у варош * у брдима.

Д-р. Вилхелм Гунтер,
Саветник и лични лекар Његовог Величанства Краља
у оставци

(Наставиће се)

„ТАКОВСКИ ГРМ“

БЕСЕДА КОЈОМ ЈЕ ПРЕДСЕДНИК КРАЉЕВСКЕ СРПСКЕ АКАДЕМИЈЕ ОТВОРИО ЊЕН СВЕЧАНИ ГОДИШЊИ СКУП НА ЦВЕТИ 1889

Господо Академици!

Племенити и родољубиви Краљ који је основао краљевску српску Академију, поставио јој је задатке који иду у ред *народних* задатака највишега реда.

Доказима да је и вољан и кадар, да самосталним радом на научним пољима доприноси, да се увећава опште благо научних истина, народ српски утврђује своје право на достојно место у реду слободних, самосталних образованих народа.

Не из политичких спекулација, не са политичким задњим мислима, него из чистога одушевљења за науком и истином, академија има да изучава законе српскога језика и да негује лепоту његову. Али већ то само по себи показује како су задатци њени по превасходству *народни задатци*. Јер народни је језик поглавити и неопходни услов за опстанак сваке народне индивидуалности, а јака и здрава народна индивидуалност једина је кадра да заснива и одржава самосталне народне државе. Српски је народ преживео пет стотина година туђег господарства и пренуо новом снагом на нов политички живот, јер и ако је држава његова разорена била, нису били разорени услови за одржање народности, јер језик његов није ни за један дан у оних пет стотина година у опасност долазио. Али ако би некада у будућности освануо дан у који би, силом неке туђе власти — јер драговољни пристанак народни не да се ни зами-

слити — књиге за српски народ престале да се пишу српским језиком, у тај би се дан српска народна индивидуалност закопала да никада више не васкрсне. Ето за што је неговање српског језика један од најважнијих, најплеменитијих и најродољубивијих задатака краљевске српске Академије. Ето за што академија наша треба да је храм истине, у коме ће непрекидно да гору кандила и пред богињом уметности, и пред светом Математиком, и пред светим преображавањем које се зове еволуција природе, и пред великомученицом српском историјом, али тек највеће и најлепше да неугасиво и светло пламти пред светињом српског језика, јер у њој лежи ако и не сва и целокупна светиња српске народне мисли, а оно на сваки начин најлепше и најсуштаственије знамење ове светиње.

Кад би Академија само језик српски гајила, имала би право да се хвали да служи српској народној мисли, и да по томе служи народним задатцима највишега реда, јер негујући и развијајући српски језик она утврђује један од главних бранника народне самосталности.

Кад Академија не би друго радила него покушавала да покаже шта Срби могу на космополитском пољу науке и вештина, опет она не би служила толико задатцима космополитским, колико задатцима народним, јер би њен успешни рад просипао знаке части и славе на српску народну заставу. Да, Господо Академици, једна је од наших најлепших дужности, да озбиљним и неуморним радом на пољима науке и вештине заслужимо да и други образовани народи устају на ноге, па са осећањима и братства и поштовања поздрављају српску заставу.

Али тиме још нисмо исцрпли народне задатке, које Академије има.

Она помаже утврђивати град српске самосталности. Она помаже свима јавним трудбеницима који раде да се застава српска високо носи, свима јавним трудбеницима почев од најновијег редова до врховног команданта срп-

ске војске, и почев од најмлађе и најплашљивије учитељице, која са трепетом први пут ступа у сеоску школу, па до највиших државника, којима је срећа и част ове земље поверена.

Али у граду томе и под заставом том има гарнизон. Окружен опасностима као дебелим таласима неуморнога мора, он не сме да се умори ни за један тренутак. Борећи се с ванредним тегобама, он ваља да нађе негде изворе за надприродну чилост своју. Бранећи се од напада и отворених и мучких, од напада јавних непријатеља и лажних пријатеља, он има потребу да срце своје крепи јунаштвом које не зна за очајавање. Некада се народ српски — јер ко би други и могао бити гарнизон у граду српске самосталности и под народном српском заставом — некада се велим народ српски у тешкој својој борби, крепио историјом својом у песмама својим. Борба, коју од векова за своју самосталност води, није ни мало лакша данас него што је била; у будућности она може још и тежа да буде. Потреба је да се духу народном даје нова храна у замену за ону, коју је песмама изгубио. Потреба је да му се у прошлости потраже заборављени узори јунаштва; да се пронађу ако не успеси а оно напори да се успе; ако не докази да је народ српски умео свакада и све да добије, а оно докази да је свагда готов био да све жртвује. Потреба је да се на видик изнесе да је народ српски могао царство изгубити, али да част и име своје изгубио није. Потреба је да овај народ, који је у својој поезији налазио своју историју, данас у својој историји нађе изворе за своја поетска одушевљења на тешкоме и сухопарноме путу дужности. И кад кажем да све те потребе ваља Академија да намирује, онда у једно казујем и како је велика и лепа служба, коју Академија има да врши народним задатцима изучавањем народне историје!

И како је племенита служба истини! Истине се не треба бојати. Она не може да компромитује морални углед

који познавање народне прошлости мора да врши. Може лако бити да ће строга научна испитивања показати да наша прошлост и није тако славна, како је замишљамо. *Ако* је славна онда је греота да се по гробовима оних који су је славном начинили данас само гуштери сунчају. Ако *није* славна, онда ће се само удвојити дужност и нашег нараштаја и нараштаја који иза нас долазе, те да она од сада славнија буде. Нека академија износи само на видик истину о прошлости народној па нека остави да та истина свој морални уплив врши. А истина о прошлости народној не може никад друкчије дејствовати него моралишући, удубљујући осећање дужности, крепећи дух и разгревајући срце поносом где је што за понос, или перући га сузама туге, где се од бола душевнога сузе лију. Ја бих рекао да је свака травка у врту народне прошлости, — па било да је слатка било да је горка — лековита за ране народне.

Кад кроз историју, као кроз неки чудесни телефон, чујете кликтање војске српске која с Душаном полази на Цариград, онда вас та грмљавина, која се кроз векове потмуло али тек непрекидно српскоме уху ори, потреса. Али зар вас не потреса кад се пригнете ближе томе божанственом телефону па ослушкујући чујете — чујете као да с онога света долази — тихи и тужни вапај и загушено јецање матера и кћери, жена и сестара, на великом гробљу косовскоме?

Кад вам историја својим електричним муњама осветли далеко, далеко, у крају тринаестога века слику како старац Немања, испунивши обилато и славно дужност своју према земљи, предаје престо своме сину Стефану; — или другу једну слику, у средини четрнаестога века, како Стефан Душан окружен помпом цркве и сјајем своје властеле меће себи на чело царску дијадему, срце вам се поносом раздрагава; али зар се оно не разнежи кад на једном великом разбојишту, на коме су два цара погинула и на коме је царство једно пропало окитивши гроб свој цве-

том својих јунака, угледате нежан један стас и погледате у невине очи «Косовке девојке»? Тако нема ништа мало и незнатно у прошлости народној. Тако је све тамо свето. И кад год се пронађе и потврди неки факат, па ма он како мален и сићушни био, чини се тиме велика служба народним задатцима, јер се чини служба истини и народној мисли.

Ја знам, Господо академици, да дајем израза осећањима и мислима вашим кад кажем, да нас све подједнако проницава светиња *народних* задатака које наша академија има. Народни карактер тих задатака испуњава нас и поносом и свешћу о нашој дужности. У њему ћемо и тражити и налазити један од сигурних извора за снагу. Он нека нас храбри. Он нека нас надеждом крепи.

И управ народни карактер наших задатака прелива нарочитом свечаношћу оваке наше главне годишње скупове, какав је овај данас. Овакви дани и треба да су нам драги и свечани, јер се у њима Академија, тако рећи, сусрета лицем у лице с народом, јер у таквим данима она, поднашајући јавности извештај о раду своме, показује како је одговорила народним задатцима које јој је њен краљевски оснивалац поставио, и како је одговорила надањима, која народ у њу полаже.

Не ћемо да тражимо ни славе ни признања, јер нама је дужност наша по себи и славна и слатка. Али што треба да смо слободни да очекујемо то је: да је и народ свестан народних задатака које Академије има, и да су његове добре жеље свагда с њоме.

Господо Академици! Ја сам узео да говорим данас о дужностима и о народним задатцима Академије. Али не само ја, него ни један смртни бесамртник не би могао наћи довољно речитости да прослави дужност према отаџбини и преузнесе лепоту народних задатака, како то чини сам овај дан, који сва Србија слави и преузноси.

Ко хоће да силно осети како је ограничена и пролазна слава земаљских творевина, и опет ко хоће да силно

осети како једино могућна величина људска лежи само у самопрегоривом вршењу дужности према отаџбини, тај треба да иде под грм таковски.

Тај је грм и храм и олтар и проповедник.

Тек под њим може човек себи да представи природност и поетичност вере друидске.

Кад вам премеравања стручних шумара потврде да Грму Таковском има преко шест стотина година, како да се не поклоните томе још живоме створу, који је своје младо доба живео у доба славних Немањића, који је живео и преживео четири века и доживео да се под њим развије и од њега по Србији понесе застава народнога ослобођења.

Већ као стогодишњи грм он је подизао своје моћне руке к облацима да из њих хвата муње, када је Душан Силни живео и радио на великој српској мисли, када је Душан своје муње бацао и на север к Београду и на југ к Солуну, и кад се светлост славе његове просипала преко сињих мора и алпијских гора до у лепу земљу провансалских трубадура.

На грање таковскога грма могле су падати орлушине, које су једнога дана у четрнаестоме веку, кружећи високо у зраку, гледале како се Душанова војска на Цариград креће. Под његовим се хладом могао одмарати са својим оружаним пратиоцима по гдекоји властелин који је следовао патетичном гласу кнеза Лазара да се дође на бој на Косово. И ко зна да на његово грање нису падали врани гавранови са Косова поља крвавога?!

Шта је живот човеков, шта је живот држава и царства људских према животу оваког једног раста? Како нам џиновско величанство природе страшно импонује *осамком* биљком једном?! Како се његова достојанствена мирноћа и његово мирно достојанство не дају пореметити ни шумом стварања ни праском пропадања краљевстава и царства! На прстеновима овога једног стабла могу да се броје све године српске прошлости од тринаестога

века па овамо! Могло би се казати, да се у хладу овога грма родила Немањићева династија и у хладу његовом сном смртним, уснула; у хладу су се његовом родиле краљевина и царевина српска, развијале се, опадале и пале, а раст је наставио да живи и живећи да се шири и у висине диже. Кад на то мислим чини ми се, да шуштање лишћа његовог није друго него тихо смешење без злобе, али не без ироније, на сујетност славе света овога!

И опет, кад вечност и непроменљивост закона природних прогута величанство овога цина шумског, кад се импозантна мирноћа његова застре хладном мирноћом гроба, онда ће се грм таковски помињати не по величини својој, не по величанству и достојанству своме, не по дубокој старости својој, па ни поетичности младости своје, него једино по славном и неумрлом делу које је слаб један смртни човек просто само из осећања љубави и дужности својој према отаџбини извршио. И ако има шта што се према лепоти и величини природе може ставити као нешто што томе одговара, ако у нејакоме срцу човечијем има нешто што сећа на елементарне силе природине, ако у грешној души човечијој има нешто свето што даје мислити на светост небеса, то је — лепота љубави и светлост дужности људске према отаџбини. То су она два чиста крила којима је једино могућно да се смртни човек вшне да своје име међу звезде запише, те да се са славом помиње докле тече сунца и месеца.

Господо Академици! Србија данас слави помен дана у који је Милош Обреновић под таковским грмом развио народну заставу. Може ли Академија да се на овоме своме свечаном скупу не придружи тој слави народној? С тога нека данас не само дужност наша него и љубав наша узвикну: Слава родољубљу Милоша Обреновића Првог! Слава Цветима народног ослобођења!

Чед Мијатовић.

РИГА ИЗ ФЕРЕ*)

1753 + 1798.

Χρ. Περραιβος Συντομος Βιογραφια τοϊ αοιδιμου Ρηγα Φεραιου. Εν Αθηναις 1860.

Αναστασιος Ν. Τουδα Βια παραλληλα, τομ. Π. Εν-Αθηναις 1870.

Γεωργ. Θεοφιλος Βιογραφια Ρηγα τού Φεραιου Εν Λαρρισσῃ 1887

Παπαρρηγοπουλος Ιστορ. τ. ελλ. εθνους. τομ. Υ. Εν. Αθην. 1888.

Ја сам изабрао да говорим о једном човеку, који својим рођењем и језиком припада Грцима; својом смрћу, Србима; а својим мислима и радом, свима народима балканског полуострва.

Било је време, и то не давно, кад су у Београду многи знали за име Риге из Фере; кад се у српским кућама доста причало о једном необичном, младом Грку који је тамо, на бедему градском или на обали дунавској поред куле Небојше, мученички али храбро погинуо за слободу балканских хришћана, и кад се по неки стих његове револуционарне песме, или по нека срчана и патриотска његова изрека дошаптавала од старијих млађима.

Данас се у Београду нико више не сећа Риге и његове смрти.

Ваља да је тако морало бити, да у памћењу нашег народа велики туђинац уступи место оном небројном низу домаћих мученика из чије су крви никле наша држава и слобода; али мисао за коју је Рига погинуо, која је, у годинама пред устанком у Србији, и доцније, пред устанком у Грчкој, у пиндаричким његовим стиховима одјекивала по врлетима балканских планина и скликтавала јунаке свих различних племена на *заједнички рад*, и у за-

*) Јавно предавање држано у дворани Вел. Школе 19. Марта 1889.

једничку борбу за отаџбину и слободу; та мисао никад није била тако жива и популарна као данас. Ригина последња реч «ја посејах а жетеоци ће доћи»[1] обистинила је се и у толико, у колико, данас, све што је наметно и родољубиво код Срба, Грка, Румуна, Бугара и Арнаута, мисли како је Рига мислио и жели што је и Рига желео: да народи балканског полуострва договорно и сложно, *поштујући узајамно сваки свакога права и особине, раде на делу ослобођења и уједињења.*

И ако је ова мисао велика и важна; ако је та жеља разложна; ако је истина, као што и ових дана један српски искусан и мудар државник писа: «да је савез међу народима балканским за одбрану њихових заједничких интереса, прва и последња реч политике коју они могу и морају имати како у садашњости тако и у будућности»,[2] и да «у заједничком раду и савезу» — како ми недавно писа поштовано председништво грчког друштва *Источни савез*[3] — лежи јединствено и поуздано решење источног питања»; онда је то само задовољавање осећаја захвалности, ако се сећамо онога човека који је живот дао за мисао која нам је сад свима тако мила; и ако, у мислима, по светом гробљу народних јунака потражимо и оно место на које је канула крв великог јунака из туђине.

Рига се родио у половини прошлога века (по некима између 1751 и 1753 год, по некима опет, 1760—1762) у Велестину, варошици у Тесалији, удаљеној 4 часа од Вола. Та је варошица на месту старог града Фере, па се зато и Рига називао Велестинцем и Ферејанином.

[1] *Ἐγὼ ἔσπειρα, ἔχονται ἄλλοι νὰ θερίσωσι*

[2] Жао ми је што ми није дозвољено да кажем право ове писце брошире, La Péninsule Balkanique Paris 1889.

[3] То родољубиво друштво има свој централни одбор у Атини, *Ὁ ἐν Ἀθήναις κέντρικος Σύλλογος τῆς Ἀνατολικῆς Ὁμοσπονδείας*. Председник му је г. Леонид. Бугарске народни посланик. Оно ради својим органом и преписком с људима из свих балкан. племена на спремању споразума међу народима балканског полуострва за заједнички политички и културни рад.

У време грчког устанка, 1821 год. хришћански становници тог месташца изгинули су и расељили се, а оно је порушено; и данас из рушевине оног краја на ком су онда хришћани становали, стрче зидине од куће у којој се велики патриота родио. На сву прилику је Рига изучио прве, основне, школе у самом месту рођења, а продужио је своје образовање у Загори, вароши у Тесалији, а после у Цариграду и Влашкој.

У грчким пределима и у градовима грчког становништва на балканском полуострву било је, тада, у половини XVIII века, доста добро уређених средњих школа које су се махом звале академијама или колежима и којима су управљали вредни и учени професори. Тако да не застајемо на патријаршијској *„Великој народној школи"* у Цариграду,[1] у којој се, с' малим изузећем, настава није прекидала од времена пада Цариграда, и у којој у XVIII веку међу учитељима налазимо Евген. *Булгариса*, који ту предаје филозофске системе Локову и Лајбницеву, математику Волфову и очарава младеж новим слободним погледима (1759); Георг. *Византинца*, преводиоца Монтескијевог дела о величини и паду Рима; Серг. *Макреа*, писца једне добре црквене историје, ученика Булгарисевог и т. д. ја ћу споменути само *„Атонску академију"* у Светој Гори, у манастиру Ватопеду, којом је од 1749 год. управљао Евг. Булгарис и толико чувен био, да се наш Доситије кренуо чак из Фрушке горе да учи код њега, и грдно жалио, кад га није затекао, јер је славни учитељ већ 1759 прешао у Цариград; *колеж у Ангелакији*, у Тесалији, вароши богатој и трговачкој (1750); школе у *Јанини* од којих се тако звани *велики колеж* био прочуо на далеко ученим својим учитељима, оцем и сином, Валаносима (1723—1808) и *колеж* звани (по својим оснивачима) *Марулда и Капланс* у ком је Евг. Булгарис започео своју учитељску каријеру

[1] L'Instruction publique chez les Grecs depuis la prise de Constantinople par les Turcs

par S. Chassiotis Paris 1881.

и којим је у време Ригино управљао учени Трифун, ђак падуанског универзитета; *колеџе у Москополу*. (Епир) *Аграфи*, *Мисолонги*; — Учени Паламаси, отац и син, били су ту учитељи 1760—1820 год — *колеџе у Атини*, *Димицани* (Пелопонез), на *острову Хиу*, где је од XVI-тог до почетка XIX века постојала врло добро уређена и чувена школа; *колеџ у Смирни* у ком је учио од 1723 до 1778 нама из живота Доситијевог врло добро познати Јеротије Дендрин, учитељ и добротвор нашег филозофа; *Колеџ у Букурешту* Јашу и т. д.

У тим и другим сличним просветним заводима читани су стари беседници, песници и историци, списи св. отаца; учила се богословија св. Јована Дамаскина, филозофија Аристотелова, и математика. Слободоумље западне науке, у XVIII веку, прешло је и у неке од тих савремених грчких школа. Наш Доситије се напојио њиме у Смирни.

Те школе издржаване из фондова богатих родољуба и имућних општина нису биле само расадиште корисних знања, него се у њима гајило и родољубље. Колике је и какве је поуке за младића морало бити кад је слушао и читао у школи о данима Милтијада и Перикла и упоређивао оно што је некад било са ропским тадањим стањем грчких земаља?

Из тих школа изашла је она генерација што ће мало доцније извојевати слободу данашњој грчкој краљевини. Рига је, као што изгледа, из школе у Загори прешао још у раној младости у Цариград, где је, или у патријаршијској школи или у самој кући Александра Ипсилантија, чији је доцније био лични секретар, наставио своје образовање. Александер Ипсиланти је био велики драгоман на Порти а деда оног Ипсиланти што ће 1821 год. отпочети устанак у Влашкој и Молдавској.

Рига је био, збиља, учен човек. Он је говорио више језика, а француским је владао као и матерњим. Год. 1776, кад је из Фанара отишао Мавроген да војводује у Молдавској, Рига му је од Ипсилантија одређен за писара.

Ускоро затим, 1783. год. заратиле су се поново Русија и Турска. Маврогени буде именован за војводу Влашке, а Ипсилантије постане војвода Молдавске. Обе те провинције, Влашка и Молдавска, по уговору углављеном у Кучук-Кајнарџији, 1774. дошле су на ново под сузеренство Порте, а још од времена рата Турског с' Аустријом и Русијом у 1737 изашиљане су им војводе из Фанара у Цариграду.

Рига је прешао с' Маврогением у Букурешт. Маврогени је за време тадашњег рата имао власт великог везира над турском војском. У војсци турској био је и Пасваноглу као старешина једног омањег одељења с којим је се Рига, који је сад постао управником вароши Крајове, познао, и код ког је нашао особина и врлина каквим би могао бити од користи у његовом револуционарном, већ тада замишљеном, плану. Прилика се је дала Риги да Пасваноглуа спасе казни а можда и смрти, те да га тим још боље веже за себе и за своју велику ствар.

Као што се зна, Пасваноглу је, после, кад је у Јашу, 1792 год. углављен мир између Русије и Турске помоћу крцалија освојио Видин, одметнуо се са освојеним пашалуком у који је долазио и источни део Србије (до Омоља планина) у буну противу Порте, па одржао своју независност и онда, кад се после неколико великих победа над војском Султановом, спустио да прими из Цариграда чин паше.

Међу тим, Пасваноглу је остао вазда пријатељ Ригин и као што је доказано, био члан тајног завереничког друштва које је Рига у тим годинама организовао.

На жалост нам није ништа сачувано од велике Ригине преписке те тако нисмо у стању казати поуздано, кад је он пришао организовању тог друштва, које ће послужити за пример једном доцнијем, познатијем и срећнијем завереничком друштву Грка *Φιλικη ἑταιρία*, нити, колики је број чланова тог друштва био. Све што

знамо, то је: да је друштво организовано у Влашкој и Молдавској; да је имало чланова из свих покрајина балканског полуострва; да је међу члановима било људи од свих племена па и Турака; да их је било људи богатих и од уплива; да је задаћа тог друштва била велика и пространа: *да се сруши тиранство у турској држави и заједнички изводјује слобода у којој ће свако племе по својој вери и на свој начин моћи живети.*

Στὴν πίστιν τῶν καθένας ἐλεύθερος νὰ Ζῇ
Στὴν δόξαν τῶν πολεμου νά τρέξωμεν μαζὴ

Кад се друштво утврдило у Влашкој и Молдавској, Рига се преселио у Беч да ту печата своје списе; а надао је се, да ће отале моћи јаче и успешније радити на својој и свога друштва великој политичкој мисли. У Бечу је тада живео повећи број Грка из разних предела у Турској, а међу њима је било људи имућних па и образованих. Ту је Рига издавао један лист на грчком језику од ког се на жалост није сачувао ни један број па ни сам наслов. Књижевна његова радња у Бечу била је обилна. Он је превео с француског језика «Путовање младог Анахарсиса» од Бартелемија, дело које је као што је познато удесније но и како друго да одржава понос народа грчког; писао је, између другог, једну расправу о тактици; једну експерименталну физику; превео с француског «Алписког пастира» од Мармонтела Али је најглавнији књижевни рад Ригин била једна карта европске Турске на 12 великих листова, коју је сам својом руком израдио. На тој карти су тачно уцртане границе војних округа, градови с њиховим старим и новим именима, границе области и т. д. Тај рад износи више но и који други на видик велико знање и издржљивост Ригину.

Рига је у свом пословању на делу револуционарном и народном имао доста помагача, али су му три личности биле најближе и највише посвећене у тајне његова

рада. То су били, Христофор *Перхревос* ког је Рига довео са собом из Букурешта 1793 год. Овај је у својој дубокој старости (1860 написао по памћењу кратку биографију Ригину. За тим учени лекар *Димитрије Жичанин*, родом из Жиче, у Епиру; и богати бечки трговац Евстратије *Аргентис* родом с острва Хија. Овај је помагао Риги радом и новцем у спремању општег устанка у европ. Турској и погинуо је заједно с њим у Београду.

Радећи на спремању општег устанка на Балканском полуострву и на ширењу друштва завереничког Рига је се старао да списима и писмима придобије јавно мишљење европ. народа, за своју ствар, и у том погледу успех је његов био велики, јер је збиља, све што је међу народима западним образовано и човечно, било на страни народа жудних слободе.

Да би са својим планом успео боље и поузданије, Рига је желео ангажовати Наполеона и добити за народе на Балкану помоћ код тог великог чеовека у ком су потиштени народи гледали носиоца човечанске слободе, онако звучно проглашене у Револуцији; и умео је наћи начина да дође у преписку с њим (1796 год.) Шта више. 1797 год. Рига буде позват од Наполеона на разговор у Млетке. Наполеон је тада уништио млетачку републику и по уговору утаначеноме у Кампоформију, те године, Француској су од бивших млетачких државина допала Јонска острва, са којих је Наполеон могао, врло згодно, уносити агитације у земље Балк. - полуострва. Рига као чувен агитатор и човек великих веза, могао му је бити од користи. Како било да је Наполеон мислио о народима балканским и о њиховим тежњама, Рига је радосно похитао у Млетке на састанак; а да не би лукава влада Аустријска ушла у траг његовом пословању и циљи његовог путовања побринуо је се, да пре пола ска из Беча скупи све своје артије, међу којима је био повећи број печатаних прокламација, његових револуционарних песама и печат завереничког друштва; и да

све то, напред, пошље у Трст на једног политичког друга и пријатеља.

На несрећу, пријатељ на ког су ствари упућене није тада био у Трсту, и оне дођу у шаке полиције која похита да и Ригу, чим је у ту варош стигао, ухвати. Рига је нашао прилику да потражи помоћи код Француског преставника у Трсту. Овај му као поданику турске царевине није могао помоћи, али му је на његову велику радост спасао младога друга Перхревоа с којим је дошао у Трст и помогао истоме да избегне на Јонска острва.

Знајући какве га муке у рукама аустријске полиције чекају Рига је покушао да одузме себи живот, ножићем, једином оруђем које је при себи имао и којим је зарезивао пера. Покушај му није испао за руком, и он је, кад му је рана зарасла, испраћен, везан, у Беч где су међутим још многи други Грци похапшени. Испитивање Риге и других похапшених људи било је дуго. Они су мењати и на разне муке. Рига се бранио достојанствено: признао је да је радио и да ради на ослобођењу хришћана испод ига турског; бранио је се тим, да својим владањем и радом није погазио ни један закон Аустријске царевине; и ниједног свог сурадника и друга није хтео издати. На крају, и после дугог испитивања, Аусријска се влада реши, да петорицу од затворених у ком је броју био, први Рига, који су били поданици турске царевине, изда турској власти.

Журналистика европска пратила је с највећом пажњом судбину тих родољуба грчких, и примила је с највећим негодовањем, вест о том ружном и нечовечном поступку аустријске владе. Све се што је у Европи било просвећено и човечно, гнушало. Ти несрећни људи доведени су везани двоје по двоје до Земуна и ту предати паши београдском.

У разним новинама европским печатани су, у Мају месецу, 1798 год. дописи из Земуна, у којима је опи-

сивата та тужна сцена. Француски писац Рајбо [1] прича, како су Рига и његови другови узалудно преклињали аустријску власт да их не издаје дивљим Турцима, но да их сама убије, те да бар кости оставе у хришћанској земљи.

Београдски паша хтео је те људе послати у Цариград, али су наваљивање Аустрије а још више вест да је Пасваноглу, чувши за судбину свога пријатеља Риге, и очекујући да ће бити сувим, послат у Цариград, био заузео путове и теснаце балканских планина у намери да га ослободи, изменили прву мисао пашину и ускорили смрт тих људи. И док је још дуго, човечно осећање Европљана тражило утехе у различним нагађањима и причама о бегству Ригином из каземата београдског града, Рига је већ био убијен, с' његовим друговима, при крају Маја 1798 године.

Један дужи допис из Земуна, печатан у Аугсбуршким новинама у Јуну месецу те године, разбио је сваку сумњу о судбини великог родољуба грчког. Цео је Земун био изашао на оно острво спрећу града и био очевидац кад је Рига, на Дунаву, из пушке убијен.

Осем Пасваноглуа, и паша од Јањине. Али паша Тепелински, желео је да ослободи Ригу и другове му. Он је писао паши београдском и тражио да му преда те Грке, обећавајући, да ће их он, кад се већ не може због Пасваноглуових заседа правим путем из Београда ићи, послати у Цариград. Али-паша је се већ тада носио мишљу да се отргне од Султана и рачунао на помоћ Грка те је за то желео имати при себи човека од гласа и утицаја као што је био Рига. Писмо Али-пашино стигло је у Београд истом после смрти Ригине.

Рига је погинуо у својој четрдесет петој години.

Грчки скулптор *Косос* који је године 1861 био дозват из Цариграда у Београд да изради лик кнеза Ми-

[1] *Raybaud*. Memoires sur la Grece Paris 1825.

лоша испитивао је о приликама смрти свог великог земљака, и срећан је био, да је наишао на једног старца. Турчина, који је био баш апсанџија Риге и његових другова, те да по његовоме причању забележи нешто о последњем часу Ригином.

«Заповеђено је било двојици џелата, да поубијају иза градске капије на Дунаву једног по једног од везаних другова. «Кад је дошао ред на Ригу» причао је апсанџија и џелат Кососу «друг мој био је неразмишљен, да одреши десну руку везаноме и да на њој остави беочуг и мало ланца. Кад је се сагнуо да му одреши и једну ногу. Рига га је десном песницом лупио и оставио га мртва на месту. Ја сам у дрктању отрчао да кажем то што се збило старешини града, и овај је одмах послао војника да Ригу из по даље пушком убије.»

Нешто друкчије прича о Ригиној смрти његов друг и најстарији животописац, Перхревос. Он вели да су другови Ригини подављени у Дунаву а да је Рига убијен из пушке у казамату па му тело, после, избачено у реку.

Последња реч Ригина по причању Турчина и Перхревоа била је: «Тако умиру џинови: ја посејах а дођи ће жетеоци.»

Другови Ригини, који су с њим издати Турцима и с њим заједно мученички изгинули за слободу свог племена и других народа балканског полуострва, били су: Евстратије Аргентис, Димитрије Жичанин и Антоније Коромањанин из Трста на кога је Рига био из Беча послао сандук с писмима што је трнћанска полиција ухватила. Петоме родољубу и другу њихову, чија је крв, такође, оросила нашу земљу, на жалост не зна се име.

Глас о смрти Риге и његових другова прелетео је као муња све земље на балканском полуострву, и будио на све стране осећаје освете. Мученичка његова смрт дала је светости његовој мисли, и његове патриотске песме постале су од то доба химне целог његовог племена.

У нашој отаџбини Ригино убиство оставило је силног утиска. Разне су се приче рађале и од уста до уста преносиле о Ригиним мукама у београдском граду и о начину његове смрти. 1861 год. показивали су старци из Београда грчкоме вештаку Кососу неке гвоздене ражњеве у граду којима је Рига мучен и принуђаван да каже своје везе и своје саучеснике. Ја сам у детињству и у сред Србије, слушао причу, како је Рига, у горњем граду претестерисан; а у четрдесетим годинама нашег века причало је се, да је Ригино тело, пошто је он убијен, било избачено на Калимегдан, код оне капије, кроз коју сад из вароши идемо у град; да је ту неко време лежало, па да су га, после, цигани кукама одвукли у Дунав.

Саучешће нашег народа у мисли и страдању великога Грка, везало је и један додатак тим причама, те се још говорило да је тело Ригино избачено негде на нашу дунавску обалу и да ј' тамо, у Вишњици, Гроцкој или ком другом селу сарањено. На основу ове последње традиције, као што сам слушао, покојни Илија Гарашанин за време свог министровања око 1850 год. званично је распитивао за гроб Ригин. Ондашња влада у Србији, желела је подићи му на гробу споменик у знак поште јунаштву и мисли о заједници и сложноме раду Срба и Грка. Али сва распитивања су остала без успеха.

Ја испричах у кратким цртама живот и рад Ригин, а не казах још речи о његовој поезији. Рига је био агитатор и револуционар, али га данашњи свет памти више као песника, и то, управо, само због једне његове песме у којој је народ грчки нашао толико свог осећања и своје жеље да ју је утувио као какву народну молитву. Ја мислим да нема Грка на свету који не зна песму.

Ὡς πότε παλληκαρια νὰ ζῶμεν ϛα σιενὰ
Μονάχοι ϛαν λιοντάρια ϛαις ϕάχαις ϛαις βουνὰ

То је марселеза грчког племена.

Рига је певао да буде родољубље, да распали дух слободе, да зове на дело освете. Његове су песме биле

прокламације за буну, трубе револуције те их је зато он сам звао «песме за јуриш» (*Θουριοι ὑμνοι*). Изгледа да је Рига писао више песама, и да су оне, у његово време, у преписима и у отписцима кружиле и биле певане; али су на жалост, дошле до нас сачуване само његова прва «песма за јуриш» и то не цела, и од друге песме неколико строфа.

Његова поезија не може се с' техничке стране оцењивати. У том погледу она је сасвим несавршена. Али је његова поезија у духу народне песме и на живом, народном, говору; и у њој има толико топлине, толико оног језика који разуме само народ што зна за дане слободе и славе, осећа своју мушку снагу и јуначки се бори с' препонама и неприликама у које га је историјска судбина спутала.

Доиста Ригина прва песма живеће с' народом грчким док год овај не извојује победу својој политичкој жељи, док се не уједини. Све ће дотле бити савремене речи првог мученика за слободу: Као што су некад ајдуци тако и ми похитајмо у врлети и горе, далеко од света у ком је горко ропство. Пружимо руке и у братству века су нам отаџбина и родитељи; пријатељи, деца и родбина. Лепше је један сахат у слободи, него четрдесет година у ропству и тамновању живети. Шта ти вреди да живиш а да робујеш. Гле, како је диван живот у светлости. Ајте на крст, да се закунемо. Отаџбина вас довикује; она вас хоће, она кука за вама; зове вас материнским гласом. Дижимо руке к небу и кунимо се из срца Богу. О царе света, кунем ти се, да се за мишљу тиранина никад повести нећу; да га нећу ни служити, ни за њим ићи; да се нећу занети за његовим обећањима, да ће ми докле живео будем, једина задаћа бити да тиранство рушим; да ћу бити веран отаџбини и неодвојен од народног вође. Ако бих заклетву погазио, нека ме муња небеска смрви, и запали, да постанем дим». У другој песми, или у другом уломку прве «песме за

јуриш». Рига зове све народе балканске, са Истока, Севера Запада и Југа у заједничку борбу за општу отаџбину; зове оне које је тиранство на страну одагнало, да се врате на своје место. Румелија их с раширеним рукама виче, да им дâ отаџбину, части и славе; узвикује Али-беју Египатском, паши од Халепа, витезовима на Малти, Пазваноглуу у Видину, Сулиотима у Албанији, Маџијатима у Пелопонезу, Србима у Црној гори, становницима поморских градова; у опште свима, хришћанима и мухамедовцима, белцима и црнцима, да се дижу, да се сложе и да сруше тиранство ком сви заједно робују. «Шта стојиш Пасваноглу, упрепашћен? Полети на Балкан: угњезди се као орао и презри совуљаге и гавране. Држи се с' рајом ако хоћеш да победиш. Силистрија, Брајила, Кула, Бањдер зову. Шаљи војску; они ће те поздравити, јер у ропству не могу да живе. Сулиоти и Маниоти чувени лавови, Црногорци соколови, крсташ-орли са Олимпа и ждралови од Аграфе будите сложни, будите једна душа и т. д.

Пада у очи да у овом призивању народа и племена у заједнички бој, Рига не зове и Србе из ових крајева, и пада у очи тим више кад се зна, да су се ови предели од XVII века врло често бунили и давали често доказа о свом великом јунаштву, у ратовима Аустрије и Турске, 1688—1699, (Освојења Марграфа Баденског), 1718—39 (Окупација принца Евгенија), 1760 (кад их је Русија побунила), 1788—1791 (кад је Аустрија под Лауданом освојила Београд и Србију). То неспоминање овамошњих Срба у низу других племена балканских у Ригиној песми, ја не бих умео другим чим објаснити, осем тим, што су Срби носили оружје противу Пасваноглу који се истако као бранилац и заштитник јаничара, а Рига је, као што се види, много полагао на рад и успехе Пасваноглуа у његовој борби с' Турском царевином

За марсељезу је неко рекао да је делила победе с' јунаштвом француског народа. Могли би смо исто тако казати,

да је Ригиној песми осведоченој смрћу његовом грчка краљевина доста дужна за своју слободу. Она је запајала јунаштвом и водила у бој оне многе јунаке, који 1821 године искидаше ланце ропства свом племену; па можда смо и ми овамо на северу нешто дужни крви Ригиној и оном одушевљењу за слогу, браство и слободу које су његова мисао и песма будиле на балканском полуострву. Један грчки народни песник, који је био очевидац првог српског устанка (1804) и с' одушевљењем описао победе српске над Турцима, прича, да је на глас устанка у Шумадији многи детић из Албаније, Грчке и Македоније похитао, да се бије у редовима српских јунака; и да су се у логору српском при опсади и освајању Београда 1806 могли чути сви језици који се на балканском полуострву говоре.[1] То саучешће племена балканских у борби Србије за слободу тешко је, у мислима, одвојити са свим од Ригина рада.

Због потпуне оскудице поле детаљних савремених извештаја о самоме раду и револуционарном пословању Ригином, и због тога, што нам од његове преписке није ништа сачувано, ми нисмо у стању изрећи свој суд, у колико је цео Ригин план био практичан и изводљив. А тешко да бисмо смели у таку оцену улазити и свој суд истицати, па да смо и срећнији с' историјским материјалом. Никад историк није у толикој опасности да буде неправедан, колико кад му дође да оцењује рад револуционара ког је раније нестало него што је могао своје дело извести до краја. Но једно се сме тврдити, да Рига није био занешењак, без умешно сти да рачуна са стварним приликама. Између оног стања у ком су народи балкански били у његово време, и стања до ког их је он желео да дођу, било је да се изврше два посла: *да се сруши Турска царевина*; и *да се поједина племена уреде у слободи и независности.*

[1] Види мој чланак „Једна песмарица грчка о устанку српском" у „Гласнику".

Први је посао био много важнији и огромнији од другога, и за то је Рига, да се тај посао изврши, рачунао сасма природно, на све оне чињенице у турској царевини које су јој подгризале јединство и снагу. Отуда су његове везе с бунтовним пашама у оно исто време кад је радио на организовању завере хришћана. Из његових практичких погледа никли су и договори с Наполеоном I.

Овде се само собом намеће питање, а зашто Рига није потражио, у свом патриотском раду, наслона на Русију или Аустрију, које су тако близу балканских хришћана; које су толико мутиле по њиховим земљама и толико пута, од краја XVII. века, преко својих агената распаљивале устанке на разним тачкама балканског полуострва?

Питање је то врло занимљиво као што је и одговор поучљив за нас.

Ако Риги није био познат уговор Русије и Аустрије углављен у Бечу, 1725 год. о подели Турске царевине; и ако можда није знао, — у што је лако сумњати — за предлоге које је царица Катарина чинила Аустрији, 1771 год. да ова заузме Босну и Далмацију, а она, Влашку и Молдавску; опет је он био врло близу агитацијама једне и друге те силе да је могао увиђати сву себичност њихове политике; а примери из блиског времена могли су га убедити да и Русија и Аустрија врло јевтино цене сваку помоћ и свако пожртвовање које им народи балкански чине.

Колико су пута Срби поздравили заставе аустријске у XVII и XVIII веку на да у кратком заклону те силе буду изложени инвазији свих могућих западно-католичких калуђерских редова; да изгубе и оно слободе општинске што су под Турцима имали; и да најпосле опет буду врло лако уступљени на милост и немилост старих господара?

Шта су добили Грци што су се на позив Русије бунили 1737. па 1760. па 1769 кад је Орлов потукао турску флоту код Чесме?

Шта је аснило кнежевинама румунским што су 1769 год. а после, 1792 год пристајале уз Русију у ратовима њеним с Турском?

Зар није те народе, који су многом и скупоценом крвљу помагали да Орлови, Румјанцови, Суварови извојују победе. Русија са свим заборављала кад је после победе диктовала услове мира Турској у Кучук-Кајнарџији и Јашу 1774 и 1792 год?

Све је то за Ригу било довољно убедљиво да народима балканског полуострва не долази спас ни од Русије, ни Аустрије; да ти ортаци злочина учињеног над Пољском не могу искрено желети слободу и независност народа балканских.

Из тог таког мишљења о Русији и Аустрији, долазила је тврда вера Ригина, да за хришћане балканскога полуострва нема другде спаса до у самој њиховој слози и у њиховом заједничком раду. А, ако им је нужна помоћ и са стране,—а Рига је увиђао, да је така помоћ нужна онда, да ју треба тражити у оном просвећеном и хуманом осећању, у оном јавном мишљењу западних народа,—које вазда симпатише народима бедним и потиштеним, па после, у оној револуционарној струји, која је из Француске пошла противу сваког насиља, неправде и тиранства ма где оно било.

Нама је, данас, познато, из преписке коју је Наполеон из Италије водио с' Директоријумом, да је и он мислио на поделу турске царевине, да се се и он желео користовати одушевљењем Грка за своје ослобођење па да утврди политичку или трговачку превласт Француске у Леванту и да добије ширу основу за добитак ширег комада земље ако би дошло до поделе Турске царевине.[1]

[1] La Vale Hist. de la Turquie 1854.

У Ригино време те задње намере Француске нису се још могле познати, и цео је свет веровао, да француска политика и оружје носе само слободу, човекољубље безинтересност. Зато је се Рига и обратио Француској и Наполеону.

Али, ако би се Рига може бити и преварио у Француској, у једноме се заиста није преварио: *да питање слободе и уједињења балканских народа зависи од њиховог здруженог рада и слоге.*

Сва искуства која су поједини народи балкански прибрали засебно и у својим изодвајаним живовањима од времена Ригиног до данас, иду у потврду те велике мисли и истине које је он био носилац.

Ја ћу да завршим ову кратку реч о Ригии, којој беше једини циљ, да у сећању Београђана и Срба оживи спомен на великога човека коме сви народи балканског полуострва дугују дуг захвалности.

Ја бих желео да у часовима бриге за будућност наше отаџбине по чешће, у мислима, посетимо место где је Рига погинуо, јер сам уверен да ћемо на том светом месту наћи утехе и поуке.

За ову реч о Ригии из Фере везаћу писмо, које је напред споменуто, Грчког друштва „Источни савез". У том писму родољуби из Грчке износе народу српском један важан предлог. Нека га наши мудри људи приме, и ако нађу, као што сам налазим, да је мисао у предлогу важна, да је предлог користан, онда да прихватимо руку која нам се пружа и да, заједно с Грцима, радимо на заједничкоме послу.

*

Атински централни одбор источног савеза.

Атина 9 Фебруара 1889
Бр. 115.

У удружењу је снага.

Мисао о *источном савезу* није нова. Њу су озбиљни људи од политике одавна истакли, и она се оснива на узвишеној науци Бо-

човека, *Љубите један другога*. У удружењу балканских народа лежи њихова истинита слобода јер ће, међусобним савезом балканске државе стећи снаге да се спасу од туђинског завојевања и уђу у ред великих сила те на тај начин заузети природан положај у колебљивој европској равнотежи.

Вековима је се војевало, безбројне су жртве падале и реке крви текле да се оружјем реши „источно питање“ и то, у корист овог или оног народа коме би друга племена била подјармљена. У такој неправедној борби народи балкански су се изнуравали и упропашћавали, а источно питање није решено. Треба поћи паметнијим да, једним паметним путом: *радити да балкански народи удруженьем, и остварењем међусобног савеза* сами реше Источно питање, које није ништа друго до питање њихове слободе и племенског уједињења.

Кад тешкоће на Истоку буду расправљене, онда ће за целу Европу настати време мира и рада. Европске ће се државе разоружавати, а вештине науке и радиност џиновским корацима напредовати. Збратимљење народа балканских постакнуће збратимљење других народа.

Ове мисли објавио је, најтоплије, пре пет година састављени у Атини одбор „Источног савеза“ у свом листу истог назива. На одбор су нападали па и данас још нападају тесногруди шовинисти и фанатични браниоци племенских претензија, који не увиђају озбиљност прилика у каким се политичка питања свих балканских племена налазе, и не знају да својом страсношћу уносе раздор међу народе и крче пут у своју рођену земљу силним туђинима.

За остварење, дакле, свете мисли овог одбора, тражи се озбиљна рада јер се само трудом и знојем постиже велико. Данашње прилике говоре више него и какве раније за савез народа на Балкану

Како ни једна влада балканских држава није у стању да се прва истакне и да владама других држава предложи Источни савез, пре него што би мисао о том савезу сазрела код самих народа, то је нужно, да се по свима балканским државама саставе нарочита друштва за *балкански савез* која би својим сапародницима тумачила неизмерне користи и добре стране таког савеза, и која би била у узајамном договору и споразуму; како се, срећом, у свима балканским државама јављају моћне странке, које предвиђају опасност какве прете Истоку, и с тога желе савез, као једино поуздано пристаниште спасења и самосталности своје, то наш одбор узима на се дужност да братски предложи политичарима и увиђавним људима у Србији, да и они оснују одбор „Источног Савеза“ који би сложно и брат-

ски радио с' нама на зближавању и братимљењу народа балканског полуострва, на делу њихове слободе и самосталности.

И Рига из Фере носио је високо заставу „источног савеза.“

(М. П.) За председника
Одбора „Источни савез“
Леон Булгарис

деловођа,
Д. Лорданидис

*

На Српској увијаној журналистици је дужност да прву реч каже о овоме предлогу. А може бити да би најбоље и било, да баш уредници српских листова саставе одбор у Србији за *балкански савез*.

Свет. Николајевић

ЖЕЉЕЗНИЧКИ НАСИП ИЗМЕЂУ БЕОГРАДА И ЗЕМУНА, И ПОСАВЉЕ.

У листу „Дунубију“, што излази сваке седмице у Бечу у броју 6. од 7. фебруара о. г. изашао је чланак од г. Ј. Стефановића Виловског под насловом: „Сегедин и жељезнички насип између Земуна и Београда“, па почем се садржина истог чланка тиче у пуној мери и наше плодне Посавине и с њоме и наше отаџбине краљевине Србије, то сматрамо за дужност, да ту садржину и нашем читалачком свету у нашој књизи прикажемо

Год. 1888 на дан 4. (16) Априла беше Дунав на земунској водомери на до јако невиђеној висини од 7·97m над нулом. Доњи крај Београда поред Саве беше потопљен; и да не прохали тежина и јарост велике воде насип на левој обали између Панчева и Ковина тога дана, и да не доби велика вода одушке, да се разлије и расплини по својим урођеним од тисућа година, и сад насипом оним отетим ритовима, још би који сантиметар надошао и још већег кнара починио. Панчево и сва села узводно поред Тамиша, Глогон, Севкерин, Опаво, били би страдали. Те исте поплавне опасности прете ево и ове године, и наше велике недеље и о ускрсу имаћемо посла тамо доле код Земуна, Београда, Панчева, а богме и у Потисју да се од потопне беде спасемо.

Кад се рекама и њиној великој води одузму ритови, које су оне сваког пролећа топиле; кад се нашем Дунаву, ког казаново тесно стеновито грло у доњој клисури више Оршаве удара на успор, одузму између Панчева и Ковина 35000 јутара рита, где су сваке велике воде по 66 милиона кубних хвати воде имали места да се распљине и да чекају, док места буде и за њих кроз казанов левак; кад велимо, такву плитву људи Дунаву насипом загате, онда да богме да ће велика вода на више се пењати, да места себи нађе. За то је лане 16. Априла било 7·97m воде над нулом у Земуну. Ал је тој висини још нешто допринело:

У најновије доба иде жељезничка пруга Бечко-Пригрдска између Земуна и Београда преко Саве и њене низе. У место да је од земунске станице па до десне Савине обале, или боље до моста преко Саве, на зидинама виадукт, испод којег може вода тамо-амо да пролази, или бар, да је преко живе, текуће воде Дунавице мост, а преко бежанијске и бакине баре виједукт, оно је набијен дебео и висок насип преко целе ширине Савине низе, у дужини од 3402m, на којој је жељезничка пруга учвршћена, тако, да велика вода нигде не може проћи, но испод моста Савиног и између њезиних каменитих стубова. Дакле великој води одузета капија од 3402m ширине, и остављена јој струга од 378m ширине за пролаз.

Месеца Априла год. 1876 буде нови Сегедин с' оне стране Тисе од Сегедина сав потопљен, јер Моришева велика вода јурне низом између источне ивице новог Сегедина и виноградима право на југ к' Јанковој бари (тим је путем текла вода стотинама и тисућама година, друм велики имађаше ту три моста једно до друго за пролазе), јест, ал 1876 удари вода о чврст жељезнички насип, одбије се и јурне назад и на десно и подави нови Сегедин.

На дан дан 30. Августа 1878 код Мишковња у Угарској провала облака, те паде за часак 133mm бујичаве кише. Онај део вароши што стоји у доњи реке Слане (Шајо), буде потопљен, јер мало ниже испод вароши пречно је жељезнички насип многој води брз пролаз, а испод моста преко Слане беше јој одвећ тесна струга, те је успорена.

Месеца Марта 1888 прети вароши Чаби на реци Белом крижу (Feher kőrös) поплава, јер жељезнички насип пречи води пут да отиче. Гроф Апоњи оде у Будимпешту да моли код министарства да сме провалити жељезнички насип, иначе је Чаба подављена, док он тамо, ал се насип сам смилује, и попусти: вода доби одушку а варош буде спасена. Надајмо се, да на том провађеном месту није више набијен насип, већ да је остављено око води, те да не страда свет.

Тако што подобно, само замашније, учињено је између Земуна и Београда. — На дан 16. Априла 1888 видесмо сљедство тог рада

код Земуна, Београда, Панчева, па чак и код Сегедина, где беше Тиса 8·48m над нулом висока. Морамо знати, да кад год је Дунав код Земуна преко 6m над нулом висок, он удара Тису на успор, и диктира овој, колико ће она да надолази код Сегедина.

Ми видесмо и видимо ефекат жељезничког насипа између Земуна и Београда са дунавске стране, дај да видимо, еда ли је тај насип које промене причинио у Посављу; и не прете ли по онај народ и она лепа места, и ону плодну питомину још веће опасности, но што их видесмо на другој страни на појединим местима?

Где се две велике реке спајавају, има свака река за се своју делту, своје пространо подводиље, јер једна река другу успора, т. ј. кад она једна пре надође, она оној другој одаје сувишак своје воде док не почне опадати. То подводиље сасвим је подобно оном при увору велике реке у море: Дунављева, Нилова, Волгина, Дримова делта и т. д. на ушћу Дунава оно подводиље је море, или део мора, при плими, а при осеци спада у низине и ритове дунављеве.

Река Сава има свога слива простора 1898 квадратни аустр. миља (1091 квадратних миријаметара). Вода од с пролећа истопљена снега или од многе кише са толиког простора имађаше до јако између Земуна и Београда 2780m широку капију или пролаз. Та низа беше тада сва по 3—4m високо покривена водом.

Ако је Сава пре набрекла од Дунава, онда ће њена премногa нагла валовита вода да прелије Дунав и да се расплини преко у Банату у онај 116.000 јутара велики дунављев рит, који се протегао од Сенте и Сланкамена до Земуна, Панчева и Ковина. Та пространа плитва служаше Сави као олакшица, и на тој постојећој плитви и од ње зависећој водоравни су се населиле оне многе вароши и села поред Саве с' обе стране. Они обрађиваше безбрижно плодну земљу, јер знаше: велика, и највећа вода имају своје ритове, ту се она разлива. Њиве и кућишта су обезбеђена.

Ако Дунав пре Саве надође, онда прелије његов сувишак воде путем у Саву између Земуна и Београда. Најпре посредује Дунавица и тече у њојзи дунавска вода тамо поред Бежаније и Сурчина у Савине ритове. Макиш, Лабудово око, Живача, Обедска бара, Угриновско подводиље, то је Савина делта. За тим буде Бежанијска и бакина бара пуна воде, док коначно сва низа буде преливена.

Као год што рекосмо код Дунава и црнога мора: она делта час је део мора, час је део Дунава, тако овде: низа између Земуна и Београда у свој својој ширини, час је корито Дунављево, час Савино. Тако је било до јако кроз тисућа година, од како се је па-

нонско море, од Будима до Базјаша, и од Осека до Мункача, сасушило.

Данас није више тако. Ти природни закони су данас поремећени.

Дошао насип, па загатио Дунавицу, пресекао јој живот; раздвојио Дунав од Саве, па неда њиној великој води, да узајамно преливају и да себи олакшавају.

Само је стеновити казан са својим тесним грлом, још непомично ту, који успорава Дунав и његове уточиште, ал овима се одузимају за тај успор нужни ритови, нужне плитве

Па се још чуде људи, од куд у Земуну 7·94m, у Сегедину 8.48m над нулом воде велике!

Зар се смеју реке од 1091 квадратн. миријаметар пространог слива тако подвезивати на ушћу?

Последице видесмо већ лане. На дан 28. Марта ($^{9}/_{4}$) буде у селу Бежанији близу Земуна део један потопљен, и 16 кућа срушено. Јаково, мало даље уз Саву беше сво у води и на 50 кућа сурваше се у воду. И ове године прети им та иста опасност око Цвети.

Да је једино жељезнички насип тој катастрофи повод, ево шта пише очевидац, један дописник „Пестер Лојда", из Београда 28. Марта (16) у листу од 31. Марта 1888 печатано:

> „и сремска равница од Земуна узводно је потопљена, и Савина се вода зауставила, успорена од жељезничког насипа између Земуна и Београда, јер велика вода има само испод Савина моста место за пролаз. Тако је поплављена плодна Мачва у Србији. Код Шапца су 12000 јутара питомине у води."

Ту поплаву је донела ова Савина велика вода, коју нам приказива водомера код Сиска и Митровице:

У Сиску: са фундамента од 2m над нулом јурне у вис вода на дан 11. Марта 1888 тако нагло, да је до 15. Марта на 7·60 приспела; сад паде до 18. на 8·10m; диже се до 20. на 7·70; до 23. на 7·75; пада до 5. Априла на 5·10; диже се до 7. на 5·76m; и падне коначно до 27. Априла на 2·83m над нулом.

У Митровици; где су међу тим Врбас, Босна и Дрина своју велику воду Савиној придружили, поче вода надолазити са фундамента од 2·52m над нулом на дан 10. Марта (све по новом календару), и приспе до 15. Марта на 5·64m, до 3. Априла на 6·97m; остаде близу те мере до 13. Априла, поче опадати и пређе 27. Априла линију од 5·90m на ниже.

Величана Савина код Сиска трајућа 29 дана, која није прешла љествy од 7·75m, проузроковала је поплаву у Мачви, у селу Јакову и Бежанији.

Кад је сразмерно тако мала Савина вода усљед оне струге испод жељезничког моста преко Саве код Београда, такав покор починила, да шта ће бити са Савиним низама, ако се укаже опет онако велика вода, као што је била с јесени године 1878 и кроз целу зиму од 1878до 1879?

Ми ћемо овде навести ондашње надолажење и падање воде код Сиска. Читаоц може себи сам нацртати по нашим датима линију Савине велике воде;

Са основне висине 1·87m над нулом поче вода 22. Септембра 1878 да се пење, и дође до 24. на 7·37; паде до 25. на 6·04; диже се до 27. на 8·56m; до 29. на 8·58m; паде до 11. Октобра на 3·43m; диже се до 17. на 8·84m; паде до 25 на 6·78m; диже се до 29. на 9·20m; паде до 4. Новембра на 9m, до 12. на 7·78m; диже се до 19. и 20. Новембра на 9·56m; паде до 1. Декембра на 8·50m; до 18. на 4·95m; диже се до 24. Декембра на 8·58m; паде до 31. Декембра 1878. на 6·80m; диже се до 6. Јануара 1879 на 7·98m; паде до 23. на 3·45m; диже се до 26. на 6·35m; паде до 3. Фебруара на 4·35m; диже се до 8. на 8·37m; паде до 16. на 7·08m; диже се до 28. на 8·30m; паде до 22. Марта на 4·20m; диже се до 24. на 6·20m; до 30. Марта на 6·53m; паде до 9. Априла на 4·88m; диже се до 15. на 7·85m; паде до 23. на 6·80m; диже се до 25. на 7·70m; паде до 4. Маја на 6·52m; диже се до 8. на 8·52m; и паде једва једаред до 26. Јуна 1879. на 2m над нулом, дакле на ону основну висину, са које се је почела да пење 22. Септембра прошле године.

Кроз пуних *девет месеци* находила је се Сава непрекидно над линијом од 2m, при том двапут преко 9 m, а девет пута више 8m!

Не знамо, чему више да се дивимо: или наглости, с којом вода у вис скаче, или множини воде, која се је таласала и ваљала кроз пуних девет месеци на лествн између 2m и 9·56m висине над нулом!

Од 20. Септембра 1878 до 4. Јануара 1879 падало је у Загребу на метеоролошкој станици, кроз 106 дана кише 1380mm.

Као што мало час видесмо, износи просторје Савиног слива од Триглаве, њеног извора, па до Београда њеног ушћа у Дунаво 1091 квадратних миријаметара. Лево или северно уокривено је просторје од ових планина: Голиша, Кошута, Караванке, Донати, Бели врхови, Ускок, Точак, Крња планина, Језерина, Фрушка гора, Калакач, Кошевац и до Гардоша у Земуну. С леве или јужне стране, планине: Богатин, Црни вр. Мрзавац, Јеленац, Велика капела, Мала капела,

Плишевица, Кук, Чемерница, Секулин вр, (извор Уне), Грабово поље, Пролог, Виница, Тушница, Борово поље, Бадуше планина, и Зец (извор Врбас реке), Лисац, Иван и Бадопоље, Бјеластица, Спасовац (извори Босне), Вучје брдо, Јавор, Мрамор, Голија, Војник, Брњик, Сировац (извор Ибре реке), Островица, Црна планина (извор Таре реке), Ком, Вардар и Проклета планина (извор Лим реке), Бабин вр, Копривник и Мокра планина (код високих Дечана и Пећи); Сува гора, Јавор, Илићево брдо, Мучањ, Златибор, Шарган, Поникве, Јелова гора, Медаеданик, Маљен, Венчац, Букуља брдо, Раван лаз, Космај, Белега, Авала, Врачар до на калимегдан у Београду. И сва вода из свију ти река, кад набрекну, да има места за пролаз кроз ону стругу испод жељезничког моста преко Саве у ширини од 378m?

Моја рука устручава се да напише, шта ће бити са оним лепим местима и народном и питомином и живим благом народним, ако опет једном се укаже онолика велика вода, коју је била с јесени 1878.

Природни закони владају једнако. Као год што је 1878 и 1879 могла да напада многа киша и снег, тако може опет доћи. Веле научњаци, да кадгод се укажу велике црне пеге у сунцу, да онда имамо ми на земљи много кише. А те пеге се указују сваких $11^1/_2$ година, онда би киши био рок, ако су оне биле повод многој води у Сави 1878 — *Децембра 1889*. Ако нису сунчане пеге биле повод онда се опет кашње може догодити, да онако јако надође Сава. Дај Боже, да дотле буде онај жељезнички насип између Земуна и Београда над Дунавцом и бежанијском и бакином баром препначен и мост и виадукт зидан, који ће пропуштати велику воду, и обезбедити људство и с једне и с друге стране жељезнице од поплавне опасности и несреће.

О ОБЛИКУ И ВЕЛИЧИНИ НАШЕ ЗЕМЉЕ

(Свршетак)

XII. Њутнов доказ о елипсоидном облику наше земље.

Раздражена препирка међу ватреним Французима и хладним Енглезима трајала је прилично дуго и све дотле, докле Њутн не написа 1687 год. своје славно дело: «Philosophiae naturalis principia mathematica» у коме он помоћу центрифугалне силе доказа: *да земља није као лопта, већ да је на половима сплоштена, докле да је*

елипсоид, т. ј. тело, чије геометриско површије постаје обртањем елипсе, око своје мале осе.

Њутн доказиваше елопсоидан облик земље овако: Он претпостави, да је пре очвршћења земљиног, дакле пре но што се образовала земљина кора, њезина маса у свима правцима била течна и једнаке густине и да је *у стању мировања, била потпуно округла.* Од како је окретање земљине масе отпочело, морала се у свакоме делићу земљине течне масе појавити тежња, да се од осе обртања удаљује а у правцу, који је на оси обртања управан. О овоме нас свакодневно опажање и искуство учи, кад какву течнију масу обртати станемо. Без примене иначе простога рачуна и без разлагања привлачне силе земљине и центрифугалне силе које можемо да замислимо да дејствују у свакој појединој тачци земљине масе, може ово Њутново доказивање очигледно да се изведе центифугалним апаратом а помоћу два метална колута. У стању мировања ови су колути (сл. 7) потпуно кружнога облика, као abcd, али кад их почнемо окретати то више неће бити. Што јаче и брже будемо окретали све ће се јаче разликовати њихов облик од круга и они ће постајати спљоштеније и спљоштеније елипсе као (сл. ...) a'b'c'd'

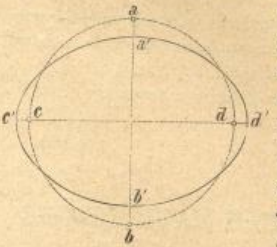

Сл. 7.

Ови су колути истина од метала, али су при том тако танки, да се понашају као пера и на њима се опажа веома лепо све јаче и јаче дејство центрифугалне силе и то исто тако, као кад би и течност пред собом имали.

Дејство центрифугалне силе састоји се као што лако увиђамо у овоме: Центрифугална сила тера течну земљину масу, да се од полова у правцу к полутару удаљује и да се на полутару највише нагомила, и из овога је јасно, да је земља морала постати на половима спљо-

штена а на полутару испупченија, и кад би је ми могли пресећи кроз средсреду а у правцу оне њезине осе, око које се она окреће, онда би добили као пресечну линију *елипсу* a'b'c'd' као што нам показује слика.

XIII. Оверовљење Њутновога доказивања.

Ако се Њутново доказивање земљиног елипсоидног облика с фактичким стањем потпуно слаже, онда мора и мерењем да се докаже: *да је дужина једнога ступња на меридијану идући полутару мања а дужина ступња на меридијану идући половима већа*, јер спљоштеност на половима, вуче за собом *већи полупречник*, односно *мању релативну кривину*, дакле и *једноме ступњу већи одговарајући лук*.

Сад је питање о облику земљином већ било доспело у своју много срећнију фазу. Почетак XVIII. века може с правом да се сматра као најсјајније доба за све научне тежње у овоме правцу, јер париска Академија наука поче у ово доба да спрема читаве експедиције за решење овога важнога питања.

Прва експедиција, у којој беху *Ла-Кондамин*, *Буге* и *Годен* оде 1735 год. у *Перу* и ту је у околини вароши Квита мерила лук од 3°7'. Ово се мерење зове с тога и перуанско мерење и од њега и носи име тако звана перуанска тоаза „Toise du Perou", јединица мере у Француској до завођења метра.

Друга експедиција у којој беху: *Мопертуи*, *Кламо*, *Лемоније* и *Утије*, и којој се у Шведској придружи и *Целзије*, оде 1736 у *Лапланд*, где је код Торнее премерила лук од само једнога ступња.

Буге је добио за дужину једнога ступња под полутаром 56.755 тоаза или 110.615 метара, између Париза и Амијена добивено је 57.060 тоаза или 111.210 метара, а *Мопертуи* јави, да је на северу добио за дужину једнога ступња 57.437 тоаза или 111.945 метара.

После ових резултата, није се већ више могло сумњати, *да је земља на половима сплоштена, и француска су мерења морала опет послужити као доказ, да се проналасци и теорије великога Њутна с природом и с фактичким стањем у њој потпуно слажу.*

XIV. Европска мерења ступња и даљи напретци.

Наскоро започеше мерења и по другим државама. На све стране разви се жудња за све већим сазнањем и тако поста историја о мерењу ступња најзнатнијим делом у културној историји људскога рода.

Нема научнога проблема, за који су просвећени и напредни владаоци и владе више утрошили, и на коме су умне снаге већине народа јаче и многостручније опробане; овај је проблем захтевао заједнички рад више него ма какав други проблем, па је и добре резултате удруженог рада најјасније обелоданио; — историја о мерењу ступања представља нам дакле у исто време и прво стање нашега удруженог међународног напредовања, *најлепши и највеличанственији пример заједничке радљивости* за постигнуће циљи, која је данашњу науку о премеравању земље — Геодезију — и створила, практичну Астрономију и Наутику до великог ступња савршенства подигла и којој све науке које се мерењем и опажањем баве, за своје нагло напредовање дуг дугују.

Није ово било магновено, прелазно одушевљење, већ трајна борба за све бољим методама и тачнијим резултатима, у којој готово сви напреднији народи учествоваху.

Француска револуција и велики покрети, које она произведе, могли су само незнатна али и сасвим прелазна застајивања да произведу. Па и за време ове револуције нареди опет париска Академија те 1792. год. *Деламбр* и *Мешен* уз припомоћ *Борде-а* и *Лапласа* извршише мерење ступња између француске вароши Дункерка и шпанске вароши Барселоне. Резултати овога премеравања подне-

сени су комисији за мере (Comission des Poids et mesures) још у години 1799. и они послужише као основа, при завођењу нове метарске мере, која је махом усвојена свуд.

Овим се мереньем добило за дужину земљиног квадранта 5,130.740 тоаза, и пошто је, по заповести националнога конвента, јединица за дужине метар требао да буде десет милионити део од земљинога квадранта то је следовало:

Земљин квадрант = 10,000.000 метара, *један метар* = 0·513 074 тоаза = 443·296 париских линија, па и *једна тоаза* = 1·949 036 метара.

Осим тога, што је Деламброво премеравање послужило као основа при завођењу метарске мере оно је одвело и другим великим напретцима. У то доба *Лежандр* и *Деламбр* уведоше у геодетске рачуне место сферних троуглова равне троугле *Борда* поправи справе за мереньe. Углови се нису више мерили квадрантима и секторима, већ тачно подељеним и пуним круговима, с којима се ексцентрицитетне а и подеоне грешке на минимум сводиле; кругови беху снабдевени микрометрима с којима су се углови и до на 3 секунде тачно мерити могли. *Сигнали*, који се нису могли дању добро видети осветљавани су параболским издубљеним огледалима. Апарати за мереньe *основица* посташе много савршенији и могли су се с познатом мером «Toise du Perou» упоређивати. Накратко, све беше сад сједињено, што би у стању било да нас јаче и боље потпомогне, све нас незадржано вођаше тачнијем и тачнијем опредељењу облика и величине наше земље. Једна потреба изазивала је другу: Математичари, Геодете, Астрономи, Физичари и Техничари развише свој напредан рад у свима правцима.

Немачка, која до почетка овога века није у решавању овога питања готово ни у колико учествовала, заузе наскоро и у овоме питању угледан положај. После *Ремздена* правио је још од године 1804. *Рајхенбах* веома добре Теодолите (угломере), а *Фрауенхофер* превазиђе

својим дурбинима и стакленим сочивима све дотадање стране радионице. *Гаус*, на челу тријангулације за мерење ступња у *Хановеру*, обогати теорију важним ставовима о кривим површинама, пронађе *теорију најмањих квадрата* [1], распространи праксу применом ове методе на геодетска мерења и нађе 1821. године *Хелиотроп*, једну просту справу за давање знакова при тријангулисању на неколико десетина километара далеко. Осем тога *Шумахер* у Холстајну; *Бесел* у Пруској; *Солднер* и *Шверд* у Баварској; *Бонебергер* у Виртембершкој и други показаше се у минулој средини овога века као изврсне Геодете и Астрономи.

Аустрија, *Енглеска* и *Русија* придружише се такође осталим државама и започеше у овом веку повећа премеравања и ако најпре само у тој цељи, да дођу до бољих карата својих држава. Али и ако је Русија тек 1817 год. почела својски да ради на овоме питању, опет је она држава, која данас има најдужу премерену линију, како у правцу од Југа Северу, тако и од Запада Истоку. Генерал *Тенер* и директор дорпатске звездарнице *Струве* подигоше својим заједничким радовима руско премеравање ступања на висину, до које се оно ни у једној држави није издићи могло. *Струве*, као најбољи опсерватор, а *Тенер* својим распрострањеним знањем — сједињени, беху за дуго центар за сва мерења у целом руском царству и они освојише руској држави најодличније место међу свима државама, које своју пажњу вишој Геодезији поклањаху.

На основу разних поменутих премеравања, определио је *Бесел* 1841. год. земљине димензије. Он је избрао десет разних мерења па и критички испитао, која од ових у опште, према њиховој каквоћи, могу да послуже за што тачније определење земљиних димензија. Та су мерења по реду:

[1] Види: М. Ј. Анђеловића, Теорија најмањих квадрата. 1886.

	МЕРЕЊЕ СТУПЊА	СРЕДЊА ГЕОГР. ШИРИНА	АМПЛИТУДА
1	Перуанско	— 1° 31′	3° 7′
2	Прво источно индиско	+ 12 32	1 35
3	Друго « «	+ 16 8	15 58
4	Француско	+ 44 51	12 22
5	Енглеско	+ 52 2	2 50
6	Хановеранско	+ 52 32	2 1
7	Данско	+ 54 8	1 32
8	Пруско	+ 54 58	1 30
9	Руско	+ 56 4	8 2
10	Шведско	+ 66 20	1 37

Из ових мерења добио је Бесел ове резултате:

Велика полуоса земљине елипсе:

a = 3,272 077·140 тоаза

= 6,377 897·156 метара;

Мала полуоса земљине елипсе:

b = 3,261 139·328 тоаза

= 6,356 078·963 метара;

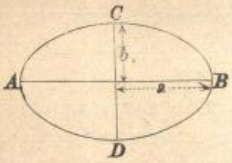

Сл. 8.

Сплоштеност земљина на половима:

$$\frac{1}{299{\cdot}1529} = 0{\cdot}00334277332.$$

Земљин квадрант у правцу меридијана:

$$\frac{1}{4}\,\mathrm{K} = 10{,}000\,855{\cdot}765 \text{ метара}$$

Цео земљин обим: K = 40,003 423·060 метара.

Површје *Земљинога Елипсоида* (или површје *Земљине лопте*, која има исто површје као земљин елипсоид).

За полупречник r = 6,370 289·511 метара износи: $4\pi r^2 = 9{,}261\,238{\cdot}314$ *квадр. миља рачунајући*:

Квадратну миљу = 55,062 908·075 квадр. метара.

Кубни садржај земљиног елипсоида или кубни садржај земљине лопте, која има са елипсоидом једнак кубни садржај, дакле:

$$\frac{4}{3}\, a^2 b\pi = \frac{4}{3}\, r^3\pi$$

за полупречник $r = 6{,}370\,283{\cdot}158$ метара износи:

$$\frac{4}{3}\, r^3\pi = 2\,650{,}184\,445{\cdot}1 \text{ кубних миља}$$

рачунајући географску миљу $= 7420{\cdot}43854$ метара.

И ако би могло ово да се сматра као резултат досадашњих радова, опет су се у најновије доба опазиле неке разлике међу геодетским и астрономским рачунима и опажањем, које ће се на сваки начин морати приписати местимичној неправилности земљине кривине, дакле већем или мањем одступању од елипсоида, који је Бесел одредио.

Ове неправилности нису такве, да не би могли напред поменуте Беселове димензије да задржимо, али ако узмемо и те неправилности у обзир, онда следује: *да садање фактичко земљино површје није правилан, математички обртни елипсоид*, већ је оно такво површје, које од правилног елипсоида час јаче а час опет слабије, овде у дужим, онде у краћим таласастим узвишењима и удубљењима одступа, — да се дакле, оно, задржавајући у главноме облик Беселовог елипсоида, око површја овога елипсоида таласа и колеба и да по речима Беселовим: *право садање физичко површје наше земље, према математичком изгледа као површје узрујане таласаве воде према површју мирне*. Ово је површје названо у науци именом: *Геоид* и може да се сматра као наше данашње знање о облику и величини наше земље.

На слици 9 представљен је један део геоидногa облика вијугавом линијом која је и означена са «*Геоид*»

за тим је елипсоидан облик представљен правом линијом која је означена са *«Елипсоид»* и то тако с тога да би разлика јаче у очи падала.

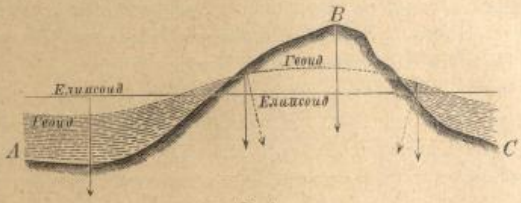

Сл. 9.

Осем свега овога на слици 9 представљено је и *физичко површје* наше земље, или је ограничење између чврстих и капљичаво течних делова као и ограничење између чврстих делова наше земље и атмосфере, те да се сва та три површја па и њихова одступања бар од прилике виде и уоче. На поменутој су слици повучени и тежни правци и пуно извучене стрелице представљају тежне правце на Елипсоиду, а тачкасто извучене представљају тежне правце на Геоиду.

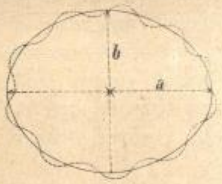

Сл. 10.

Ако би смо замислили пак да је земља у правцу ма кога меридијана пресечена онда би нам се од прилике пресек земљин показао као што то сл. 10 представља на којој тачкаста елипса представља елипсу Беселову а вијугава линија која се елипси прилагођава напред поменути геоидан облик.

Са овим би истина општа задаћа завршена била, али као што у изучавању природе у опште, сваки корак у напред отвара све веће поље за испитивање, тако је и у овоме питању.

Да би се ово и ако у велико довршено питање са свим савремено и дефинитивно решило, да би се сва одступања од математичког елипсоида и по правцу и по

величини одредила, образовано је од 1867. год. *Геодетско међународно удружење*, у коме суделују све државе европске: Баварска, Белгија Данска, Француска, Грчка, Италија, Холандска, Норвешка, Аустрија, Португалска, Пруска, Влашка, Русија, Саксонска, Шведска, Швајцарска, Шпанија, Виртембершка, Мехика и Чила.

Овоме геодетском удружењу приступила је и наша држава и установила на нашој великој школи «Краљевско-српски геодетски завод», који има задаћу да обделава сва питања која улазе у заплаву међународног премеравања земље, но да и у исто време дође до тачне тријангулације, те да се тиме један корак ближе приближимо и катастралном премеравању наше Краљевине.

Прецизиони нивелмани по целој држави и спрема за савремену тријангулацију па и њено извршење, астрономско опредељење географских позиција као и опредељење физичких константата, то је задаћа геодетског завода, и ускоро ће отпочети послови и у нас, те да и наша држава према својој моћи и снази такође допринесе и потпомогне решење овога културнога питања.

Још само неколико речи, па да завршим.

Из овога предавања увидели сте, поштовани слушаоци, како је човечанство корак по корак напредовало у култури а осем тога ви сте и иначе чули како су махом напретци баш у природним наукама овај свет силно преобразили.

Природа, као што видите, скрива у себи средства за напредовање, и човек може њима с истим правом да се користи, да их прибавља исто тако, као што он себи и обичну свакодању храну набавља. — Али до ових средстава не може он тако брзо и тако лако доћи, јер су она скривенија и тек се великим трудом и радом, дугом студијом задобивају и освајају. Борбом за ова средства и освајањем ових средстава добијамо двоје: ми долазимо до сазнања природних закона, дакле дижемо своју *умну снагу*, своју *интелигентност* па и *моћ*, а пронала-

наласком нових средстава у стању смо опет све боље и боље да задовољавамо сваковрсне потребе нашега свеколиког живота.

Ми смо до сад само донекле отишли у изучавању природе у напред, ми смо само тек донекле успели да је савлађујемо, па како се и ово и ако релативно још веома мало, у обичном и практичком животу опажа и осећа! Треба ли да вам помињем парну машину, железнице, телеграфе, телефоне и т. д.

Изучавање природних наука спаја као што видимо с физичком силом интелигентност, *а ова у великим борбама води свакад победи.* Зато не смемо ни за тренутак ока заборавити, да нам је најсветија дужност, да својски негујемо темељито изучавање природних наука; — *ово је комшиа, који ће нас, поред најопаснијих места у јевропском узрујаном мору веома побркаиих појмова и нездравих тежња, — поред свију тешких и животних питања нашега времена, срећно провести.*

Ово што рекох, вреди у опште за све народе, а тим више за нас који смо у многоме још млади и неуки; — *будућност треба и мора да буде и наша, па зато треба тако и да радимо, да је себи и осигурамо.*

Од времена великих проналазака у природним наукама све је измењено; — потребе се из дана у дан развијају и траже свога задовољења.

И наша мила Отаџбина тражи јачега полета на свима пољима свога државнога, па и друштвеног живота. *Ми морамо много више од сад радити, но што смо до сад радили.*

Сви старији претходићемо примером, а омладина српска, — сви млађи од нас, — нека имају на уму, да на *„млађима свет остаје"*, но и да овај *„наш свет"* треба на њима и много напреднији па и срећнији да остане.

Ми морамо негујући грађанске врлине у сваком правцу сви да похитамо, те да радом и истрајношћу досиемо у скоро на ону вишу тачку нашега друштвеног и просветног живота, с које ће нам сё у сваком погледу хоризонат проширити, с које ће нам се догледни круг и до најдаљих граница раскомаданога Срнства протегнути; те да га у скоро угледамо и у свој његовој целини, да га угледамо огрејана топлим зрацима српскога Сунца, огрејана зрацима српскога јединства.

Милан Ј. Андоновић.

ПРИВАТНИ НОВЧАНИ ЗАВОДИ У

I РАЧУН ДОБИТКА И ГУБИТКА

ПОТРАЖУЈЕ:	БАНКЕ И КРЕДИТНИ ЗАВОДИ	ЗАДРУГЕ ЗА МЕЂУСОБНО ПОМАГАЊЕ И ШТЕДЊУ	ШТЕДИОНИЦЕ	СВИ ЗАВОДИ*) УКУПНО
	Д И Н А Р А			
Камате од зајмова	202.069·94	62.364·33	32.740·21	297.174·48
Есконт меница	514.635·45	137.387·62	248.699·87	900.722·94
Провизија	10.257·98	3.436·03	1.032·62	14.726·63
Остатак добити од прош. год.	31.622·72	—	653·75	32.276·47
Разно	6.726·98	7.398·26	21.166·35	35.291·59
Свега	765.313·07	210.586·24	304.292·79	1,280.192·10
ДУГУЈЕ:				
Плате	16.040·10	29.571·55	32.697·34	78.308·99
Управни трошкови	142.778·15	14.954·68	25.609·13	183.341·96
Разне камате	315.830·85	70.911·08	73.199·02	459.940·95
Порез	22.613·58	5.789·45	9.512·44	37.915·47
Намештај	5.271·49	729·95	2.524·52	8.525·96
Резервни фонд	22.779·15	12.521·75	14.797·17	50.098·07
Чиста добит	207.171·22	75.237·50	136.185·49	418.544·21
Разно	32.828·53	870·28	9.817·68	43.516·49
Свега	765.313·07	210.586·24	304.292·79	1,280.192·10

*) Сем: Београдске кредитне банке.
Трстеничке задруге.
Ваљевске штедионице.
Велико-градишке штедионице.
Лозничке штедионице.
Купријске штедионице.

КРАЉЕВИНИ СРБИЈИ 1887. ГОДИНЕ

II РАЧУН ИЗРАВНАЊА

ИМОВИНА — АКТИВА:	БАНКЕ И КРЕДИТНИ ЗАВОДИ	ЗАДРУГЕ ЗА МЕЂУСОБНО ПОМАГАЊЕ И ШТЕДЊУ	ШТЕДИОНИЦЕ	СВИ ЗАВОДИ*) УКУПНО
	Д И Н А Р А			
Готовина	17,636.742·04	71.378·11	108.818·20	17,816.938·35
Менице	6,651.021·70	1,722.792·46	2,526.386·86	10,900.201·02
Хартије од вредности	230.585·85	—	124.760·10	355.345·95
Зајам	3,391.634·15	599.698·95	148.311·00	4,139·644·10
Инвентар	38.619·11	9.844·98	22.856·03	71.320·12
Дужници	28,092 716·95	1.619·00	247.837·05	28,342.172·10
Разно	2.909.740·69	15.785·06	31.509·15	2,957.034·90
Свега	58,951.059·59	2,421.118·56	3,210.478·39	64,582.656·54
ДУГ — ПАСИВА:				
Главница	31,738.840·00	849.521·80	1,596.856·50	34,185.218·30
Уплата удеоница	—	100.045·00	100.000·00	200.045·00
Улози	1,409.310·36	1,195.701·01	819.451·99	3,424.463·36
Дивиденда и награде	40.283·01	4.733·11	31.588·21	76.604·33
Камата	64.905·93	13.150·90	13.133·05	91.189·88
Резервни фонд	104.871·79	24.412·60	34.754·02	164.038·41
Особена резерва	56.620·70	12.263·00	18.800·00	87.683·70
Дуг	23,638.250·67	77.664·62	457.935·20	24,173.850·49
Добит	175.015·13	87.759·25	111.194·78	373.969·16
Разно	1,722.962·00	55.867·27	26.764·64	1,805.593·91
Свега	58,951.059·59	2,421.118·56	3,210.478·39	64,582.656·54

*) Сем: Београдске кредитне банке.
Трстеничке задруге.
Ваљевске штедионице.
Лозничке »
Ћупријске »

КЊИЖЕВНИ ПРЕГЛЕД

Физика. Белешке из предавања за своје ученике и ученице написао *Борислав Богић Тодоровић*, Професор Учитељске Школе, хонорарни професор Богословије и Више женске школе, члан сталне комисије против филоксере и ванредни члан Главног просветног савета. Друго, попуњено и измењено издање. У Београду, штампарија напредне странке. 1888.

(наставак)

2). Место речи „вентил“ употребљене су овде речи „заклопчић“ и „поклопчић.“ Па и у томе г. писац није доследан, јер као што видимо из горњег примера, има у његовој физици (на страни 84. и т. д.) и „вентила“, као што има и *стублина* и *стублиница*. Тако и код пожарног шмрка на страни 74. наводи се ово:

„Тамо се вода утерује двема јаким штрцаљкама с вентилима и т. д.

Речи „поклопчић“ и „заклопчић“ не изражавају са свим то исто што и реч „вентил“, па за што онда на неким местима избегавати, а на другим употребљавати реч „вентил“?

3). О „поклопчићима“ и „заклопчићима“ (вентилима) и ово је погрешно изложено у горњем наводу:

„Само што овде има два заклопчића један на цеви испод клипа, а други на клипу или на одводној цеви.“

Први вентил није ма где на цеви испод клипа; *он је увек на дну стублине*, — то је требало рећи.

Даље се наводи ово:

„Кад се клип издиже отвори се заклопчић на више, те вода уђе у цев, и заклопчић се затвори. Кад се клип спушта, вода отвори онај поклопчић на клипу или цеви, те кроза њ пролази“ итд.

Који се од двају заклопчића отвара — и за што, кад се клип издиже? Како да се тај заклопчић затвори, кад вода уђе у цев? — Ово обоје — а и оно доцније — није ни најмање објашњено, већ је представљено тако, *као да заклопчићи знају, како своју дужност треба да врше.*

54.) На страни 74. при објашњењу мехова налази се:

„*Објашњење.* Кад се мехови шире, гради се шири простор унутра, ваздух се унутрашњи шири, спољашњи пак јаче притискује и отворив заклопчић улази унутра.“ И т. д.

Место „гради се шири простор“ треба да стоји: *гради се већи простор.* Шири простор не мора бити и *већи*, јер величина простора зависи и од осталих двеју димензија — дакле не зависи само од ширине.

Овде се казује само: спољашњи ваздух јаче притискује итд. Ту се не казује од чега јаче притискује. Да ли јаче притискује, но што је пре притискивао, или да ли јаче притискује од нечег другог?

Даље стоји:

„Кад се мехови скупљају, ваздух се сабија, а сабијен ваздух удари о заклопчић, па га затвори; с тога ваздух мора одилазити кроз ону цев.“

Зар ваздух само удари о заклопчић (вентил), па га затвори? Не треба сметнути с ума, *да је удар тренутан притисак*, — а на мехов вентил (заклопчић) притискује унутрашњи ваздух (у меху) непрекидно, докле год се запремина меху смањује. Какова ли је то „*она цев*“, кроз коју ваздух излази, *кад нигде нема пре тога ни спомена о каквој цеви у меха?*

55.) На страни 76. находи се:

„*2. Оглед.* Изнад ситних листића хартије на неколико сантиметара држимо усијано гвожђе. Хартице ће полетети у вис, јер их диже загрејан ваздух.“

Није особина загрејаног ваздуха да диже хартијце. Не владају се ту хартијце као *монголфијери*, нити загрејан ваздух има какову привлачну силу, којом диже хартијце. — *Није казан прави узрок, за што се хартијце дижу у вис.* Узрок је са свим друго нешто. Хартијце диже ту у вис *ваздушна струја* исто тако, као што их диже и у каковом високом, узаном димњаку. У горњем огледу постаје ваздушна струја отуд, што се од усијаног гвожђа ваздух брзо загреје, постаје нагло спец. лакши и диже се у вис знатном брзином; хладнији ваздух одоздо, потиснут напоном, појури на упражњено место, загреје се такође, диже се у вис, и на тај начин одржава се ваздушна струја (ветар) у правцу одоздо на више, која у том правцу носи хартијце.

56.) На страни 78. при објашњењу 4. огледа стоји ово:

„*Објашњење.* Ваздух се у стакленцу од топлоте напиње, растеже, и излази кроз воду. Кад се огањ одмакне, стакленце се хлади, и ваздух се хлади те му се напон смањи, *сиља пак хоће да уђе, да попуни оно место*, што је и пре запремао; али како му је на путу вода, не може ући, већ утерује воду унутра.“

Ниже опет, при објашњењу 5. огледа налази се:

„И с тога спољашњи ваздух улази кроза цевчицу, *да попуни оно место*, што је запремала она вода, која је изашла напоље.“

Зар ваздух има своју вољу, да нешто хоће или неће? — Зар кретању ваздуха или воде — ма у ком правцу, није увек узрок што је притисак у том правцу већи?

Столећа су прохујала од овога доба, кад су природњаци сличне појаве објашњавали — не притисцима ваздуха или воде, већ неким „*horror vacui*“, т. ј. тиме, што се природа ужасава (гнуша) од празнине, те је одмах попуњује. — Од *Вивиани-а* (1644 год. нема више никакове вредности принцип: *horror vacui;* данас се ни једном природњаку не креће ни ваздух ни вода нити ишта друго само за то — *да попуни празан простор;* данас нема више приврженика *застарели принципа*: „horror vacui.“

57.) На страни 82. стоји:

„То је гас *угљена киселина* (у хемији угљеников диоксид CO_2 која се спаја с кречном водом (управо с кречом, што је у води растворен), и од тога двога постаје опет *нешто ново*, а то је *креда*“

Поменутим хемијским процесом постаје само „карбонат калцијума“ — а не креда. Креда је по свом главном хемијском саставу истина карбонат калцијума; али сваки карбонат калцијума није креда. На сваком карбонату калцијума — па ни на овоме, што би га наведеним начином добили — не опажа се строј органског порекла ни са најбољим микроскопом.

Креда не постаје на тако брз начин. Креда се састоји готово сва скроз из микроскопно ситних љусака изумрлих, морских животиња политаламина и фораминифера. Сем тога у креди се често налази кремен у ураслом, кугластом и крголастом комању, који је такође састављен из кварцних љушчица изумрлих, микроскопних, морских животиња („Geologie von Franz Ritter von Hauer“, Wien 1878., стр. 56.)

Нико не може ни којим хемијским процесом наградити ни најмање парче креде, јер јој не може дати облик органског строја.

Не само да је погрешно, већ је и недоследно, што писац избегава, да продукт поменутог хемијског процеса назове својим правим именом, „карбонатом калцијума“ већ га неумесно назива „кредом“, кад и иначе у његовој физици кипти силан број разних хемијских израза, а где што и хемијских формула, ма да ученици учитељске школе пре тога нису учили основе хемије (јер су долазили у учитељску школу из III. разреда гимназија).

Као доказ овоме ево хемијских термина и формула, што се налазе у физици г. Бор. Бог. Тодоровића:

Угљеников диоксид, угљена киселина (82), водоник (94), поташа (95), платинска спужва (95), амонијак (95), амонијачна вода (95), сона киселина (95), колодијева навлака (128), натријев подсулфит (128), хлорно сребро (128), калијева со (132), натријева со (132), хемијско једињво (133), цезије (133), рубидије (133), индије (133), талије (133), галије (133), литије (134), натрије (135), баријe (135), калције (135), магнезије (135), алуминије (135), манган (135), кобалт (135), никел (135), хром (135), титан (135), калцијев хлорид (146), калијев сумпорни цијан (146), глауберова со (147), оловно бељило (167), магнетит Fe_3O_4 (174), озон (згуснути кисеоник) 182), калијев јодид (182), калијев хлорат (183), антимонов сулфид (183), воденик и кисеоник чине воду (185), сумпорна и азотна киселина (187), калијев бихромат (187), цинков хлорид (189), манганов оксид (189), хромова стипса (189), бела галица (189), плава галица (189), плава галица $Cu\ SO_4$ (193), бакар Cu (193), $SO_4 = SO_3 + O$ (193), вода H_2O (193), сребра цијанид $KCN + AgCN$ (193), злата цијанид $KCN + Au(CN)_3$ (193), анхидрит сумпорне киселине (194), синтеза воде (195).

Бројеви у заградама поред хемијских термина и формула казују страну физике, на којој се дотични назив или формула налази. Многи од ових термина употребљени су и више пута на разним местима у физици, но остале стране нисам бележио.

Хемијски састав плаве галице (193) је $Cu\ SO_4 + 5\ H_2O$, а не као што г. писац наводи: „$Cu\ SO_4$“, — као да плава галица не садржи воде. Без воде плава галица не би ни била „плава“ то би био само бакра сулфат, сивкасто бео прах. (Хемија од С. Лозанића, 1880., стр. 548., „Ausführliches Lehrbuch der Chemie, von H. E. Roscoe und C. Schorlemmer, II. Bd., 1888., стр. 285.)

58). На страни 85. находи се:

„У дугој стакленој цеви, из које је ваздух извучен, падају заједно олово, папир, перца и т. д. (Види страну 30).“

Кад су већ побројани предмети заједно у стакленој цеви — *они морају заједно и падати, кад се цев изврне.* Сувишан је ту говор о томе, да ли тела падају *заједно.* Ствар је у томе: *падају ли та тела с једнаком брзином*, кад већ заједно падају? — О томе није ништа речено.

На страни 30 речено је само ово:

„Куглица оловна и куглица од бозовине сржи падају једнако у цеви, у којој нема ваздуха.“

Треба рећи: једнако брзо.

59) На страни 87. налази се:

„Тежина ваздушног стуба, коме је основица једнака пресеку цеви, а висина једнака висини атмосфере“ и т. д.

Овде напоминьем, да пресеци могу бити у свима правцима; за то је увек нужно рећи, у коме је правцу пресек, о коме је говор.

60.) На страни 89. при опису двокраког барометра стоји ово:

„За ово се удешава помичљива дашчица с поделом (скала), те се може наместити тако, да дође до доње живине површине. Сказаљке показују како жива стоји.“ И т. д.

Није само потребно да дашчица дође до доње живине површине до живине површине у краћем краку), већ је и потребно, да црта на дашчици, која обележава полазну (почетну) црту поделе, дође у исту хоризонталну равницу, у којој је и површина живе у краћем краку, па ма неки део дашчице био и испод живине површине у краћем краку.

Сказаљке не показују како жива стоји. Сказаљкама се само *бележи* висина, до које се живина површина издигла или спустила у крацима барометарске цеви у извесном тренутку.

Да ли дашчица треба да је „помичљива“ или треба да је „помична“ — ствар је језика.

61.) На страни 89. налази се:

„Кракасти *барометар* с узаном цеви на превоју, с *вршкама* и поделом на самој цеви удесан је што жива не истече из узане цеви кад се барометар обрне“, и т. д.

Узана цев, *широка* цев, то су релативни појмови. Та *узана цев* на превоју барометра није само у опште узана, *већ мора бити „капиларна.“* За то је требало рећи место „узана“ цев — „капиларна“ цев.

62.) На страни 90. стоји само ово о грађењу скале на металном барометру.

„Овај барометар дотерује се према живином барометру.“

Да ли тиме може добити неко и приближан појам о грађењу скале на металном барометру?

63.) На страни 101. налази се ово:

„Уво може у секунди *примити* највише 9 звукова, који следе један за другим.“

Уво *прима* често и огроман број звукова, што у једној секунди следе једни за другима. Тако н. пр. чује плотуне из топова и пушака, певање и свирање великог броја певача и свирача, вику велике гомиле света и т. д. Све те звукове уво *прима* онако, као што узастопце долазе у свакој секунди. Здраво уво мора да *прими* сваки звук, који је кадар да довољно утиче на акустични нерв; уво у томе нема моћ избора ни у ком погледу, већ *прима* све звукове, ма колико их било, те човек осећа укупан утисак свију звукова, *и ако не може увек посебице разликовати све поједине звукове.*

Дакле, не може бити ни говора о томе, да уво „прима", у једној секунди највише оволико или онолико звукова, што следе један за другим.

Са свим би то било друго, да је писац навео, колико највише појединце узастопних звукова може уво чути у једној секунди да је још кадро, да јасно разликује *сваки поједини звук*. (Lehrbuch der Physik von Dr. P. Reis, 1885., стр. 311., и Lehrbuch der Experimentalphysik von Dr. Ad. Wüllner. I. Bd., III. Aufl., стр. 707.)

65.) На страни 100. наведено је:

„Брзина звука не стоји до звучног извора нити до висине звука."

Исти тај закон наведен је овако на страни 110. физике „Lehrbuch für den Unterricht in der Physik von *R. Waeber*, V. Auflage"

Die Geschwindigkeit des Schalles ist unabhängig von der Schalquelle und der Höhe oder Tiefe des Schalles."

Овде је писац у главном одступио од *Веберовог* текста у толико, што је ставио „*не стоји до*" место „*не зависи.*"

Узели тај закон било по Веберу, или по г. Тодоровићу, он није потпуно истинит, јер се по *Режолу*, по *Себеку* (Seebeck 1871), по *Кајзеру* (1878) и по другима — нижи звукови простиру нешто мало брже но високи, а — по *Карнжеву* (Carnschew), по *Реньолу* и *Кундту* (1868), по *Маху* и друговима (1877—1878), по *Жаку* (Jaques—1879) и по другима — звукови врло јаки н. пр. грмљавина, топовски пуцањ и т. д. простиру се већом брзином него звукови много мање јачине, н. пр. човечији говор.

Исто овако нетачно употребио је писац из Веберовог закона речи: стоји до, место: зависи, на стр. 101. своје физике.

66.) На страни 103. стоји:

„Но како знамо, да се сви тонови простиру једнаком брзином, а то је 340 м. у секунди; то се може израчунати и дужина *сваког појединог гласа*".

1. Сви тонови не простиру се „једнаком брзином"; брзине разних тонова само су приближно једнаке. (Упореди наводе под бројем 65).

2. Брзина тонова није увек ни приближно равна 340 м.; она је знатно *различна* на разним температурама. Тако је н. пр. брзина звукова на 0° наблизу 333 м, а сваким даљим степеном целзијусовим расте брзина за 0·6 (Lehrbuch der Physik von Dr. P. Münch, стр. 155.)

67.) На страни 107 наведено је:

„Кад дунемо у свиралу с уснама, ваздух удари кроз расцеп о усну, ту се *разбије* на двоје", и т. д.

Зар се и гасови разбијају?! Само чврста нарочито крта тела, разбијају се у комаће (ситније делове) разног облика; ови делови не састављају се више у једну целину самим додиром. Како ли се слаже „разбијање ваздуха“ са „превагом одбојне молекуларне силе (са напоном)“ код гасова?. — Да ли се при разбијању ваздуха савлађује кохезија?

68.) На страни 108. находи се:

„Веома кратке свиралице — пискови — издају врло висок звук који није музичан“.

Овде, као и на другим местима, говори се о звуку, који није музичан; међутим нигде се и не спомиње, шта је „музичан звук,“ па да би се према томе могло оценити (одредити), које није музичан звук.

Код органа за глас на страни 109. налази се:

Плућа су мехови, душник је цев, а гркљан је глава свирале и т. д.

Овде је дакле гркљан „глава свирале“. — Нигде, ни пре ни после овога, није у овој физици речено, шта се разуме под термином „глава свирале“.

Мало ниже стоји ово:

„Тако гркљан је свирала с језичцем“ и. т. д.

Дакле гркљан је час „глава свирале“, час „свирала с језичцем“.

У „Leitfaden für den Unterricht in der Physik von *R. Waeber*, V. Auflage“. Гркљан је „Fuss der Pfeife“ (нога свиралина), а г. Тодоровић назива — у преводу гркљан „главом свирале.“ Код свирала је тај део, што одговара гркљану већином окренут на ниже — доњи део — јер се утврђује кратком цеви за акустични мех. — Од куда г. Тодоровићу — у преводу — назив, да је гркљан само „глава свирале,“ а доцније опет назив, да је гркљан „свирала с језичцем?“.

70.) На страни 112. стоји овај оглед о праволинијском простирању светлости:

„Кад наместимо упоредо *дашчице с рупицама* тако, да рупице стоје у правој пруги, видећемо свећу; ако мало померимо једну дашчицу, нећемо свећу видети.“

Овај пример није тачан.

И ако рупице произвољног броја дашчица стоје у правој линији, опет неће нико кроз њих моћи видети свећу, *ако и свећа не стоји с тим рупицама у истој правој линији*. Тако исто, не само ако мало померимо ма коју дашчицу, *већ ако и мало измеримо свећу из изменутог правца*, нећемо видети свећу — јер рупице свију дашчица и свећа не стоје у истој правој линији па да кроз рупицу видимо свећу.

Ето, за то је озго требало рећи, да рупице »и свећа« морају стојати у правој пруги, па да кроз рупице видимо свећу.

71. На страни 112. находи се:

„*Сенке. Огледи.* Врло мала свећица намештена пред *котуром или куглом*, да ће сенку. — Велика свећа даће језгро сенке у средини, а около ће бити полусенка.«

Пламен од врло мале свеће *није светла тачка*. Он ће тако исто, као и пламен велике свеће, дати *главну сенку* (језгро сенке) и около ње *полусенку*. Величине и јачине обеју сенки биће разне у оба случаја. *Кад је светли извор само једна тачка, онда нема полусенке.*

Ваља приметити и то, да сенке никако не зависе од величине свећа, већ само од величине и интензивности њихових пламенова.

Сем тога израз »језгро сенке« није код нас одомаћен. Место њега употребљава се у нашим школама израз „главна сенка«.

72.) На страни 116. говорећи како се конструишу ликови тачака неког предмета, што је пред равним огледалом, прелази се и на графично одређивање ликова и предмета, и то овако:

„Кад нам је предмет дат, узећемо две његове крајње тачке, од ових тачака повући ћемо управнице на огледало и продужићемо их иза огледала«; и т. д.

Лик неког предмета можемо приближно одредити помоћу ликова његових двеју крајњих тачака само онда, ако код предмета веома јако преовлађује *једна димензија*, т. ј. ако се предмет приближава облику праве линије; иначе морамо изнаћи ликове већем броју тачака, па да добијемо приближан лик предмета.

То је узрок, што не ваља у опште рећи: кад нам је дат предмет узећемо само његове две крајње тачке, одредити њихове ликове а по томе и цео лик предмета — као што вели г. Тодоровић.

73.) На страни 117. стоји:

„Стаклена огледала одбијају зраке од амалгама што је иза стакла; но светлост се одбија и од прве површине стаклене; с тога се могу видети и по два лика у дебелим огледалима«.

Зар се само могу видети и по два лика у дебелим стакленим огледалима?

Кад зраци пламена од свеће упадају веома косо на стаклено огледало, т. ј. кад им је упадни угао велик (нешто мањи од 90°) онда се може видети читав ред ликова од пламенова од свећа. Тај ред ликова је перпендикуларна на површину огледала. (Schul-Physik von Albert Trappe, 8. Aufl. стр. 141.)

74.) На страни 118. код сферних огледала находи се:

„Главна осовина пруга што пролази кроз оба средишта. Споредне осовине пруге што пролазе само кроз средиште кривине. Пресек огледала је лук.“ и т. д.

Главна осовина је пруга; споредне осовине су пруге. — Пруга има правих и кривих. Јесу ли поменуте осовине *ма какве пруге*, које само пролазе кроз именоване тачке?

Кад год сферно огледало пресечемо неком равнином (равном површином) пресек ће бити лук. — Пресек огледала са *ма каквом површином* неће увек бити лук. — За то при пресецима ваља рећи, не само *шта се пресеца*, но и *чиме се пресеца*.

75.) На страни 43. наведено је ово:

„Нагаримо мраморну плочу на свећи или лампи. Овлажимо куглу од слонове кости или дрвену и спустимо је на начађену плочу. На кугли ћемо видети црну тачку. Пустимо куглу поред виска да падне с висине једног метра, и видећемо црн котурић на кугли. Пустимо с висине 2 и 3 метра, и црн котурић биће још већи.“

Котур и *котурић* тела су, нису кружне површине нити кружне мрље. Да је котур, дакле и *котурић* тело, тврди и сам г. Тодоровић на разним местима своје физике.

Кад је колотур котур и т. д., онда је и котур тело, јер је и колотур тело, следствено је и котурић па и „црн котурић“ тело. Но поменути „црн котурић“ на кугли од слонове кости *није тело*, дакле *не може бити ни „котурић“* — он је само оцрњена кружна површина, кружна мрља, јер му је трећа димензија (дебљина) тако исто готово бесконачно мала, као што је и у штампаних писмена, акварелних коларита на хартији и т. д. Нико не назива такве бојене површине телима.

Да се писац при избору термина „црн котурић“ није овде ни најмање обзирао на ту готово немарљиво малу дебљину слоја чађи, што је малу кружну површиницу кугле оцрнила, да тај термин „црн котурић“ није дакле узео из жеље за превеликом тачности, — већ да је тај назив „црн котурић“ дао кружној црној мрљи само као оцрњеној кружној површини, неоспорно доказује то, што и код *светлости* назива осветљене кружне површине на зиду или заклону „осветљеним котурима“, и ако у таквих осветљених котурова треће димензије (дебљина) апсолутно нема.

76.) На страни 125. налази се:

„Све боје спектарне дају белу боју. Ако се изостави црвена, добићи се зелена, без наранџасте биће плава, и без жуте биће љубичаста. Дакле да буде бела, треба зеленој додати црвену, плавој наранџасту, и љубичастој жуту. То су боје што се *допуњују* или *комалементарне* боје.“

И ако се ове комплементарне спектарне боје потпуно слажу са спектарним комплементарним бојама што су наведене на страни 159. физике „Lehrbuch für den Unterricht in der Physik von *R. Waeber* V. Auflage", *опет су за то погрешне.*

Да је спектарне комплементарне боје *погрешно* навео г. Тодоровић или Р. Вебер, т. ј. да *црвеној* боји није комплементарна зелена већ *зеленкасто плава*, — да *жутој* боји није комплементарна љубичаста, већ *индиго-плава*, — и да *љубичастој* боји није комплементарна жута, већ *зеленкасто жута* – разложио је *Хелмхолц* (1867.) у своме делу „*Physiologische Optik*". доказују се то у: Lehrbuch der Physik von Dr. P. Reis 1885., стр. 387.; Grundriss der Experimentalphysik von E. Jochmann, 1883. стр. 142.)

Г. Тододоровић и Р. Вебер наводе примере, који за комплементарне боје спектра *не вреде*, а који се *боље слажу* са комплементарним бојама *материјалних боја* (der Farbstoffe).

77.) На страни 129. паштампано је ово:

„Очна кугла или јабука личи на часовник. *Рожњача* је стакло на часовнику. *Дужица са зеницом* је порцуланski котурић с рупицом за осовине на којима су сказаљке *Белизна* је прва кутија (поклопац), *судовњача* је друга, а *мрежица* трећа. Што је у часовнику шупљина, у којој се крећу сказаљке, то је у оку испуњено водицом. Што је у часовнику грађа то је у оку *сочиво и пикти-јаста материја*".

Нема *озбиљне* сличности између ока и часовника. Ту нема сличности ни по склопу делова ни по грађи (строју) делова, ни по материји, ни по начину вршења и одржавања њихових функција, ни по цељи којој служе, ни по њиховом постанку ни престанку, ни по месту на коме се находе итд. итд.

78). На страни 130, находи се:

„Угао вида чине праве линије (споредне осовине) повучене с крајњих тачака неког предмета кроз средиште сочива."

Дали те праве линије треба да пролазе кроз *геометријско* средиште сочива, или кроз *оптичко* средиште сочива? Оба ова средишта нису иста тачка у очном сочиву; за то је требало средиште тачно именовати. — У овом случају треба да поменуте праве линије пролазе кроз *оптични центар* сочива. Оптични центар сочива спомиње се иначе у физици г. Бор. Бог. Тодоровића, али нигде у њој није речено, шта се разуме под оптичним средиштем сочива.

79.) На страни 141. налази се:

„По правилу тројном лако је преобраћати степене једног топломера у степене другога. кад знамо да 100^{0} Ц. = 80Р = 180Ф."

Правило тројно довољно је само за преобраћање целзијусових степена у реомирове и обратно. — Кад се степени целзијусови или реомирови претварају у фаренхајтове, онда резултату што је добивен по правилу тројном, треба додати још 32°, т. ј. толико степена, колико од нулте тачке целзијусове и реомирове има фаренхајтових степена до нулте тачке фаренхајтове. Преобраћамо ли фаренхајтове степене у целзијусове или реомирове, онда морамо најпре од фаренхајтових степена одузети 32°, т. ј. број фарерхајтових степена што су испод нулте тачке целзијусове и реомирове скале; до нулте тачке фаренхајтове скале; тек после овога можемо рачунати по правилу тројном или другчије. Ad. Wüllner, Lehrbuch der Experimentalphysik. III Bd., 3. Aufl., страна 12.

80.) На страни 143. стоји ово:

„Докле се сва тела у топљењу шире а у очвршћавању стежу, те буду тежа; вода на против у мрзнењу се рашири, лед буде лакши и плива."

Из овог што следује види се, да се г. Тодоровић држао и овде физике „Lehrbuch für den Unterricht in der Physik von *R. Waeber*." — На страни 201. *Веберове* физике налази се ово:

„Während alle Körper beim Schmelzen sich ausdehnen und beim Erstarren sich zusammenziehen, dehnt sich das Wasser beim Gefrieren aus; *das Eis ist also leichter als Wasser* und schwimmt auf demselben."

Горњи навод г. Бор. Бог. Тодоровића или Р. Вебера није основан.

1. При очвршћавању не постају тела тежа, но што су била у течном стању; она не мењују тежину; постају само *специфично тежа* (гушћа). Не плива лед на води, што је он лакши од воде, од које је постао; лед је толико исто тежак, колико је тешка течна вода од које се образовао; лед је само заузео већу запремину но што ју је имао као течна вода — постао је *специфично лакши*.

2.) Вода није једино тело, које при мрзнењу увећава своју запремину. (Dr. P. Münch, Lehrbuch der Physik, 1886., стр. 255.; Ad. Wüllner, Lehrbuch der Experimentalphysik, III. Bd., 3. Aufl., стр. 535.)

81. На страни 145. налази се ово:

„3. На топљење тела троши се топлота, која се топломером не може показати. (Скривена или латентна топлота)."

Термин „скривена или латента топлота" није више савремен. Термин тај не одговара механичкој теорији топлоте, која је сада савремена. То је термин из преживеле хипотезе о топлоти, хипотезе о материјалном топлотном флуиду.

При топљењу утрошена топлота зове се данас „топлота топљења", а не скривена или латентна. (Упор. физику Ад. Вилнера, П. Миниха, Е. Јохмана, П. Рајса.)

82) На страни 152. находи се:

„За испаравање потребна је топлота. Кад течност испарава, топлота одлази у пари, с тога се осећа хладноћа."

Хладноћа од испаравања не долази отуд, што топлота одлази у пари, јер се топлота *није* у пари *скрила*, *није* постала *латентна*, као што се то тако држало за време теорије о материјалном топлотном флуиду. Према данашњој теорији топлоте не одилази један део топлоте у пари с паром, већ се при испаравању преобраћа у унутрашњи и спољашњи механички рад, те тај део топлоте престаје и постојати као топлота, не може дакле ни отићи с паром као топлота. Топлота што се при испаравању троши (преобраћа) у рад, узима се из саме течности и околине, за то течност при испаравању хладни, и то тим јаче што је испаравање брже.

83.) На страни 159. налази се:

„Ова топлота што је у пари, а топломер је не показује и што се добија, кад се пара згусне, зове се *скривена — латентна — топлота*".

Топлота је утрошена у механички рад при испаравању течности (или при топљењу тела). Тај механички рад преобраћа се опет у топлоту кад се паре згушњавају течности (или кад течности очвршћавају). Ето, то је узрок, што се при згушњавању паре у течност (или при очвршћавању течности) опажају нове количине топлоте; није дакле томе узрок ослобођавање неке *скривене* или *латентне топлоте*.

84.) На страни 161 при дестилацији воде наведено је ово:

„Водена пара згушњава се у овој хладионици и капље у хватаљицу. У вргу остаје кречник, што је био растворен у води".

При дестилацији природних вода у опште не остаје увек у вргу само материја што одговора хемијском саставу кречника. — У вргу остају све неорганске и органске материје што су биле у води растворене или суспендоване, а нису се при дестилацији претвориле у пару, или у опште у гасовито стање.

Пошто природне воде: атмосферска вода, изворне и бунарске воде, речна вода, језерска и морска вода садрже најразноврсније материје растворене, а кад што и суспендоване, — онда се намеће питање, како ли ће при дестилацији природних вода у опште, од свију тих разноврсних материја образовати се најзад кречник, те да он остане увек у вргу после дестилације? Како ли ће у вргу остати кречник и онда, кад вода садржи у незнатној мери растворени кречника према другим неорганским материјама? — То ће се мучно моћи објаснити — без алхемије.

Ето то је узрок, што се не може с правом рећи у опште, да при дестилацији воде заостаје увек кречњак у вргу.

Истина је, да изворне и бунарске воде садрже знатне количине растореног калцита, да има и таквих извора, који садрже веома много растореног кречњака, из којих се сталожавају калцитне стене при самом току воде, у којима се за неколико сахати граде инкрустације на биљним деловима и другим предметима, што су у њих умочени; али то су само поједини извори, изворне и бунарске воде; *то не вреди у опште за природне воде*, па кадшто ни за неке бунарске воде, у којима имају превагу друге неорганске материје.

Римски природњак *Плинијус* и ако није знао за хемијске састојке воде ни хем. састав земљишта, ипак је још у оно доба знао о води толико, да се у природним водама налазе растворене најразноврсније материје, — према разноврсном земљишту кроз које протичу, — а *не само кречњак*.

У прилог реченоме упор. „Die chemische Technologie des Wassers“ von Dr. F. Fischer, Braunschweig 1888., стр. 88.)

85. На страни 175. налази се:

„Равнина што пролази кроз полове магнетне игле зове се *магнетни подневак*.“

Кроз полове магнетне игле могу пролазити *безбројне многе* равнине; *двема тачкама или једном правом линијом није одређен положај равнине*. Од свију равнина што их можемо замислити да пролазе кроз полове магнетне игле само је она *равнина магнетског меридијана* (подневка), која је *вертикална*, т. ј. која пролази још и кроз центар земљин. — Правом линијом и тачком ван ње (трима тачкама што не леже у истој правој) потпуно је одређен положај равнине.

Магнетски меридијан је кружна линија у којој равнина магнетског меридијана пресеца земљину површину. Често се и равнина магнетског меридијана назива магнетски меридијан.

86.) На страни 176. наведено је:

„На неким местима игла стоји водоравно, а пруга што спаја та места, зове се *магнетни полутар*. Овај се сече са земљиним у Великом Океану и Атланском.“

Зар магнетни полутар није *земљин* полутар? Који ли је тај други полутар, за који г. писац вели само да је *земљин полутар?* Зашто оба полутара нису названа својим правим (потпуним) именима?; јер и *магнетски* и *географски* полутар *земљини су полутари*, те израз „*земљин полутар*“ не одређује, који је то од оба ова полутара, кад већ имамо *двојаке земљине полутаре*.

87.) На страни 178. налази се ово:

„У трећу се електрише једно тело *положно*, и друго *одречно*.

Стакло је положно а и свако друго тело, које се показује као стакло; смола је пак одречно електрисана као и др. Сва се тела могу према овом делити у две гомиле.«

Ово је гледиште *застарело*. Тако се више не деле тела у две гомиле, нити тела једне гомиле постају увек трењем *позитивно електрична*, нити тела друге гомиле бивају трењем увек *негативно електрична*. То је гледиште *прошло* од онога доба, кад се увидело, да не зависи само од тела, које се таре, какав ће се електрицитет на њему трењем појавити, већ да то зависи и од природе тела, којим се таре, — а често и од правца, врста, од углачаности и температуре оба тела и т. д.

88). На страни 185. налази се:

»Шиљци су мале површине, па се не може на њима ни нагомилати електрина, већ одлази у ваздух.«

То није све тако. — Истина је, да се шиљци завршују у мале површине, али није истина, да се на њима не може нагомилати електрицитета. На шиљцима се нагомилава електрицитет у већој мери, но на осталим тачкама спроводника, на коме је шиљак; али то нагомилавање електрицитета на шиљцима бива само до извесне границе: преко ове границе нагомилани електрицитет струји са шиљака у ваздух. Сем тога електрицитет не истиче са шиљака у ваздух, што се не може на шиљцима нагомилати; он струји са шиљака у ваздух, *пошто се већ на шиљцима нагомилао преко извесне мере;* дакле са свим је други узрок, за што електрицитет струји са шиљака у ваздух — *а не што се на шиљцима не може нагомилати електрицитет.*

Кад је шиљак на спроводнику, теоријски је доказано, да је *онда густина електрицитета на шиљку бесконачно велика*, ма како мала била густина електрицитета на осталим тачкама спроводника. Но математичких шиљака нема, т. ј. у практици нема шиљака, који се завршују потпуно у математичну тачку. Сви шиљци, па и најоштрији — посматрани математички — јесу затупљене купе. Врх таквих купа не можемо дакле сматрати као куглу од бесконачно малог пречника (као врх математичног шиљка), већ га морамо сматрати као куглу врло малог полупречника; из чега излази, да и на таквим шиљцима — и ако није густина електрицитета бескрајно велика — она мора бити много већа, него на осталим тачкама спроводника, на коме је шиљак. То потврђују и огледи *Рис-ови* (Riess). — Према овоме јасно је, да спроводника са шиљком можемо само слабо наелектрисати, и то само у толико, да густина електрицитета на шиљку остане испод границе, изнад које електицитет истиче са шиљка у ваздух.

Дакле неосновано је тврђење г. писца *да се на шиљцима не може нагомилати електрицитет*. (Ad. Wüllner, Lehrbuch der Experimentalphysik IV. Bd., стр. 264. и 265.)

III.

Извори.

Г. Бор. Бог. Тодоровић није ни поменуо дела, којима се служио при изради своје физике. Кад је научан рад потпуно самосталан, онда се то тако и чини, т. ј. не казују се никакови писци, по којима је рађено, јер писаца таквих и нема

Но ово последње не може се применити на физику г. Тодоровића, јер се он служио неколицином писаца при изради своје физике. Многа места из његове физике просто су преводи, а нека места су изводи из страних писаца. Највише се држао г. Тодоровић дела „Lehrbuch für den Unterricht in der Physik“ и „Leitfaden für den Unterricht in der Physik“ von *R. Waeber*“. Распоред материјала у физици г. Тодоровића није једнак са распоредом учебног материјала у наведеним *Веберовим* делима; али начин како је тај материјал у физици г. Тодоровића обрађен, на многим местима се потпуно слаже са начином како је Р. Вебер обрадио тај исти материјал. Тако н. пр. за нека места из физике г. Тодоровића с правом се може рећи, да су *тачан превод*, за друга опет, да су *превод са ошљим изменама или допунама*, а за пека која се по тачности потпуно не слажу са оригиналом — да су *погрешан превод*. Има и таквих места, где је г. Тодоровић задржао исти ред мисли и исте примере као што су у страном писцу, само што је то краће исказао без многих споредности; то су *изводи*. У неким изводима опажају се *незнатне измене*, а има их и *погрешних*. У осталом мора се признати г. Тодоровићу, да се обично најрадије држи реда, т. ј. да је при изводима већином задржао исти ред у излагању мисли и примера, какав је и у делима страних писаца, којима се служио, разуме се, задржавајући себи право, да из туђег дела узме, што му је по вољи.

Да би све то и доказао, следују одмах по овоме поменути преводи и изводи, и то паралелно српски текст и текст дотичног страног писца.

Где год је при излагању превода и извода паралелно наведен српски текст са немачким, а није именовано ни дело ни писац страног текста, то је увек текст из Веберовог дела „Lehrbuch für den Unterricht in der Physik“; остала дела страних писаца увек су тачно именована. То је учињено само за то, да се сувише често не понавља наслов једног истог дела.

Примере превода и извода узео сам само из прве 42 стране, а не из целе физике г. Бор. Бог. Тодоровић, јер иначе би то био само велик и узалудан рад, кад је и ово већ са свим довољно, да се види, у колико је та физика самостално израђена.

Да сам баш и навео преводе и изводе из целе физике г. Тодоровића, једина би добит од тога била та, што би се — као што сам се уверио — местимице појавили још и други страни писци сем оних, од којих су преводи и изводи сада изложени. Не могу поуздано рећи, да би и у том случају изложио баш све изворе, којима се служио г. Тодоровић — као што не могу тврдити, ни да сам потпуно изложио изворе и са прве 42 стране те физике — јер је могућно, да је г Тодоровић употребљавао и такве писце, чија дела мени нису при руци, или ако и јесу, да су нека места из њих тако прерађена, да им извор не могу поуздано ни распознати.

Надам се, да ћу овим упоређивањем бар у неколико накнадити оно, што је г. Тодоровић о изворима своје физике изоставио да рекне; те да ћу се тиме што потпуније одужити истини као и самом г. писцу, који у предговору другог издања своје физике исказује жељу, да чује од својих другова и познаника коју реч, као примедбу на издање своје физике.

1. Преводи

а). Тачни преводи. — Овде да наведемо само неколико примера.

89.) На 23. и 24. страни: „Начинимо од хартије правоугли троугао у коме ће основица бити много дужа од висине. Ако сад од висине почнемо савијати око ваљка (облице), најдужа страна (хипотенуза) представиће нам завртањ. Један потпун обавијутак чини *ход завртња*, растојање између два хода зове се *висина хода*. Обавијутак одговара дужини стрме равнине, висина хода одговара висини стрме равнине а обим ваљка одговара основи стрме равнине".

Стр. 45. „Wickelt man um einen Cylinder ein aus Papier geschnittenes rechtwinkeliges Dreieck, dessen Basis viel länger als seine Höhe ist, derart, dass man die Seite, welche der Höhe entspricht, zuerst an den Cylinder drückt, so giebt die Hypotenuse eine den Cylinder umwindende Linie, die man *Schraubenlinie* nennt. Jede vollständige Windung heisst *Schraubengang*, die Entfernung zweier Schraubengänge voneinander ist die *Ganghöhe*. Eine Schraubenwindung entspricht der Länge, die Ganghöhe der Höhe und der Umfang des Cylinders der Grundlinie einer schiefen Ebene."

Напомена. „Завртањ" и „Schraubenlinie" није једно исто.

90.) На 25. страни: „Трење има и практичне примене. Без трења ништа не би могло стајати на нагнутој површини; не бисмо

могли попети се на брдо; јексери не би држали; ништа не бисмо могли завезати. У неким случајима трење се увећава као у зиму посипањем пепела кад је поледица; клинови се поспу кредом, да не испадну; гудало мажемо смолом. Помоћу трења конопаца о коље заустављају се се лађа. На послетку трење се употребљује и у преносу кретања као у узици без краја; између рапавих ваљчића на Морзеовом прибору крпе са трака од хартије".

Стр. 22. „Indes ist der *Vorteil der Reibung* bedeutend. Ohne Reibung würde auf einer nur wenig geneigten Fläche nichts stehen bleiben; es wäre uns unmöglich, einen Berg zu ersteigen; kein Nagel würde festsitzen; keinen Gegenstand könnten wir festhalten: keinen Knoten knüpfen; nicht gehen u. dergl. — Darum sucht man in gewissen Fällen die Reibung zu vermehren. Im Winter streut man Asche oder Sand; Keile werden mit Kreide bestrichen; Seiltänzer bestreichen ihre Sohlen ebenfalls mit Kreide; den Violinbogen reibt man mit Colophonium u. s. w. und die Reibung wird sogar zur Fortleitung der Bewegung dienstbar gemacht: Schnur ohne Ende (Fig. 15 und 47); Walzenräder bewegen den Papirstreifen beim Morse - Apparat."

Напомена. Г. писац није превео ове примере: „Keinen Gegenstand könnten wir festhalten. — Seiltänzer bestreichen ihre Sohlen ebenfalls mit Kreide".

Место оба наведена примера додао је г. писац овај пример: „Помоћу трења конопца о коље заустављају се лађа."

На 31. страни: „Пут у свакој секунди раван је крајној брзини претходне секунде и новом деланју теже (5 мет.) или раван је почетној брзини у тој секунди *више* путу у првој секунди.

Пут у 1. (првој сек. $(0 + 5 =)$ 5 м. или (1×5) м.
2. „ „ $(10 + 5 =)$ 15 „ „ (3×5) „
3. „ „ $(20 + 5 =)$ 25 „ „ (5×5) „
4. „ „ $(30 + 5 =)$ 35 „ „ (7×5) и т. д.

4. Закон. Путови у појединим секундама расту као непарни бројеви (1. 3. 5, 7, 9, и т. д.

Стр. 28. „Der in jeder Sekunde *durchlaufene Weg* ist gleich der Anfangsgeschwindigkeit in dieser (oder der Endgeschwindigkeit in der vorigen) Sekunde und dem in der ersten Secunde durchlaufenen Wege; also: —

durchlaufener Weg in der 1. Sekunde $(0 + 5 =)$ 5 m (oder 1·5) m
„ „ „ „ 2. „ $(10 + 5 =)$ 15 „ „ 3·5) „
„ „ „ „ 3. „ $(20 + 5 =)$ 25 „ „ 5·5) „
„ „ „ „ 4. „ $(30 + 5 =)$ 35 „ „ 7·3) „

и тако даље.

Ниже стоји:

„*Gesetz IV. Die Fallstrecken der einzelnen Sekunden wachsen wie die ungeraden Zahlen* (1. 3. 5, 7, 9. u s. w.)

Напомена. Веома карактерише овај превод г. Бор. Бог. Тодоровића још и то, што је математички нетачно стављене заграде у немачком тексту прештампао исто тако у српски текст.

Ево како су математички нетачно стављене заграде у немачки и у српски текст:

$$(0 + 5 =) \quad 5$$
$$(10 + 5 =) \ 15$$
$$(15 + 5 =) \ 25$$
$$(30 + 5 =) \ 35 \text{ и т. д.}$$

Бројеви десно од заграда: 5. 15. 25, 35 и т. д. не стоје ту појединце као збир бројева у заградама — што управо и јесу — већ стоје као чиниоци, са којима треба помножити све сабирке у загради заједно са неумесно стављеним знаком равности.

Кад се заграде ставе математички тачно, онда то изгледа овако:

$$(0 + 5) = \quad 5$$
$$(10 + 5) = 15$$
$$(20 + 5) = 25$$
$$(30 + 5) = 35 \text{ и т. д.}$$

На 33. страни: „На пример пушчано зрно избачено брзином од 100 метара, после 10 секунада морало би одлетети у вис $10 \times 100 = 1000$ м. По чим зрно излети из пушке, тежа га вуче натраг. После 10 секунада пада тело $10 \times 10 \times 5 = 500$ м. По томе зрно ће после 10 секунада бити на висини од 500 м. У једанаестој секунди зрно би се попело за 100 м. Но у једанаестој секунди оно ће пасти $21 \times 50 = 105$ м. (по 4 закону јер је 21 једанаести непарни број). Дакле на крају ове секунде зрно ће пасти за 5 м. Тад је савладана снага, којом је зрно избачено и на њ дејствује само тежа. Тежа га је у једанаестој секунди спустила за 5 м., у дванаестој секунди за 3×5 м. и т. д. После 20 секунада зрно ће пасти на земљу."

Напомена. 21×50 није равно 105, већ је 1050; $21 \times 5 = 105$.

На страни 13. физике „Leitfaden für den Unterricht in der Physik von *R. Waeber*, V. Auflage" — стоји: „Würde eine Kugel mit einer Geschwindigkeit von 100 m. senkrecht in die Höhe geschossen, so müsste sie nach 10 Sekunden 10. 100 = 1000 m. hoch sein. Sobald aber die Kugel den Lauf der Büchse verlässt, macht sich die Schwerkraft geltend, oder was dasselbe ist, die Kugel unterliegt den

Fallgesetzen. — Nach 10 Sek. fällt aber ein Körper 10. 10. 5=500 m In Wirklichkeit werden wir also die Kugel nach 10 Sek. nicht 1000 m, sonderu nur 500 m. hoch finden. (Fallgesetz IV.) In der elften Sekunde müsste die Kugel um abermals 100 m gestiegen sein. In der elften Sek. fällt aber ein Körper (nach Gesetz III) $21 \times 5 = 105$ m. Die Kugel wird also am Schlusse dieser Sekunde nicht nur nicht gestiegen sondern sogar um 5 m gefallen sein. Die aufwärts bewegende Kraft ist überwunden, und nur noch die Schwerkraft wirkt auf sie. Diese brachte sie in der elften Sek. 5 m. abwärts, in der zwölften 3. 5m u. s. w. Sie wird also nach swanzig Sekunden zur Erde gefallen sein.«

б). Преводи са незнатним изменама и додацима. — И овде да наведемо само нека места.

На страни 1.:

»1. Чашу воде могу ожицом поделити одасипајући у више чаша. С ожице могу пуштати воду да капље. Кад капље падну на масну хартију, распашће се у ситне капљице. Кад хартијом што пролива, додирнем једну капљицу, упиће се у хартију, и неће се моћи видети поједини делићи од воде; већ ће се видети само како се хартија овлажила.«

Стр. 1: »*Versuch.* Aus einem Gefässe mit Wasser können wir mit einem Glase kleinere Wassermengen schöpfen; wir können das Wasser aus dem Glase tropfenweis herausfliesen lassen. Fallen die kleinen Wassertropfen auf den staubigen Boden, so rollen sie als Kügelchen weiter, und betupfet man soleh ein Wasseptröpflein mit einem Stück Löschpapier, so wird es aufgesaugt; man sieht wohl, dass im befeuchteten Papier das Wassèrtröpfchen sich befindet, man kann aber die Teilchen des Wassers nicht mehr unterscheiden;«

94). На дну 2. и у почетку 3. стране:

»Литар воде у флаши заузеће њен облик. у ваљкастом суду биће ваљкастог облика. у здели изгледаће као полукугла; у флаши од 2 метара заузеће половину флаше. Свако тело заузима неки простор.« и т. д.

Стр. 1.: »In eine Schüssel giesse man $^1/_2$ Liter Wasser. Der Raum, den das Wasser im Litergefäss einnahm, hate die Form des Masses, er war ein Cylinder; in der Schüssel hat das Wasser etwa halbkugelige Gestalt; wird das Wasser in eine Literflasche gegossen so nimmt es die Gestalt der Flasche an und erfült diesélbe nur bis zur Hälfte, immer aber nimmt die gleiche Menge Wasser einen gleich grossen Raum ein.«

Ниже мало стоји:

»*Gesetz II. Ieder Körper nimmt einen Raum ein*«.

На 29. страни: Машине имају ту сврху, да људску снагу потпомажу, штеде или замењују; а поред тога да учине, да је рад обилатији, бољи и јевтинији.«

Стр. 55.: „*Von Maschinenbau.* 1. Unter *Maschinen* versteht man mehr oder weniger zusammengesetzte Werkzeuge und Instrumente, die den *Zweck* haben, zur Unterstützung Ersparung oder zum Ersatz von Menschenkräften, sowie zur Erhöhung der Menge, Güte und Wohlfeilheit der Arbeit zu dienen.«

На 28. и 29. страни: *Машине.* Свако кретање долази од неке силе. Сила опет има да савлада неки отпор. У животу обично се између силе и отпора умеће нека направа, која преноси снагу на друго тело. Ако хоћемо да савладамо кохезију, узимо н. пр. тестеру. Ако хоћемо да савладамо тежу, послужићемо се стрмом равнином или колотурима. Ако хоћемо да нам тежа изради нешто, онда је спроведемо преко кола и вретена на воденички камен. Таке справе, што мењају правац силе, или снагу преносе на неки отпор зову се *машине.* Све машине, ма како биле сложене, могу се свести на *две просте машине: озиб и стрму равнину*“

Напомена. Не ваља то тако у опште рећи: „Ако хоћемо да нам тежа изради нешто, онда је спроведимо преко кола и вретена на воденични камен.“ То је само један специјалан случај, у коме тежа извршује неки рад — меље; за то је то требало и навести само као један специјалан случај, као што је то тако изложено и у оригиналном немачком тексту, што одмах следује; јер тако на пр. и код сахата са шеталицом извршује тежа неки рад, па ту нема *воденичног камена.*

Стр. 39.: „*Von den einfachen Maschinen.* Jede Bewegung, die wir kennen, ist die Wirkung einer Kraft. Wo eine Kraft zur Wirkung kommt, hat sie einen Wiederstand zu überwinden. (Aber nur im den wenigsten Fällen wirkt die Kraft unmittelbar auf den Widerstand. Die Schwerkraft, die Kohäsion, die Adhäsion wirken in den bisher betrachteten Beispielen, beim freien Falle, Wurfbewegungen, den Pendelbewegungen, der Reibung etc. hindernd auf den zu bewegenden Körper.) Gewöhnlich schaltet man aber zwischen Kraft und Widerstand eine Vorrichtung ein, welche die Kraft zweckentsprechend auf den anderen Körper überträgt. Wollen wir die Kohäsion überwinden, so benützen wir ein Messer oder einen Hamer, oder eine Brechstange etc. (Wollen wir die Geschwindigkeit einer drehenden Bewegung vergrössern, so bedienen wir uns eines Schwungapparates). Wollen wir der Schwerkraft auf bequeme Weise entgegenarbeiten, so rollen wir das Fass die Schrotleiter hinauf oder heben die Last durch einen Flaschezug. Oder wollen wir uns die Schwerkraft dienstbar machen um z.

B. Getreide zu mahlen, so leiten wir diese Kraft über auf Räder und Wellen und endlich auf den Mühlstein. Solche Vorrichtungen, durch welche die Richtung einer Kraft geändert oder die Kraft in zweckentsprechender Weise auf einen Widerstand übertragen wird, nennen wir *Maschinen*. Der zu überwindende Widerstand heisst *Last*. Alle Maschinen aber, mögen sie noch so zusammengesetzt erscheinen, lassen sich zurückführen auf *zwei einfache Maschinen: schiefe Ebene* und *Hebel*.«

Напомена. Све што сам у немачком тексту заградио, то г. Бор. Бог. Тодоровић није превео. — Где је реч о начину савлађивања кохезије, узео је г. Борисав као пример *савлађивање кохезије тестером*, место оних примера у немачком тексту; *иначе држао се реда* који је у немачком тексту.

97.) На 31. страни: „Укупан пут. Извођење путова за више секунада сабирањем појединих путова.

За 1 сек. . . . . 5 м. „ 1 × 1 × 5.
„ 2 „ (5 + 15 =) . . . . . 20 „ „ 2 × 2 × 5.
„ 3 „ (5 + 15 + 25 =) . . . . . 45 „ „ 3 × 3 × 5.
„ 4 „ (5 + 15 + 25 + 35 =) . . . 80 „ „ 4 × 4 × 5.
„ 5 „ (5 + 15 + 25 + 35 + 45 =) 125 „ 5 × 5 × 5.

5. *Закон. Укупни путови расту као квадрати бројева времена за које је тело падало* (а то је 1, 4, 9, 16, 25, и т. д.)«

Стр. 29. „Daraus lassen sich auch die am Ende jeder Sekunde durchlaufenen *Gesamtwege* berechnen. War dieser am Ende der ersten Sekunde 5 m. so nach der zweiten Sekunde 5 + 15 m. u. s. w. Also:
Gesamtweg nach 1 Sekunde . . . . . 5 m oder 1. 1. 5 m
« « 2 Sekun. (5 + 15 =) . . . 20 « » 2. 2. 5 »
» » 3 » (5 + 15 + 25 =) 45 » » 3. 3. 5 »
« « 4 « (5 + 15 + 25 + 35 =) 80 « « 4. 4. 5 « u. s. w.«

Ниже мало стоји овај закон:

Gesetz. V. Die Gesamtwege wachsen wie die Quadratzahlen der Fallzeiten (1, 4, 9, 16, 25 u. s. w.).«

Напомена. И овде вреди иста напомена односно погрешних заграда у српском и немачком тексту, која је наведена и под 92.

(НАСТАВИЋЕ СЕ).

Ал. Новаковић

ПЕТРАРКИ

Крај пустих обала цветних, у празник бесмртне Ладе,
Болном и чистом песмом здравећи бурни свет,
Ти си певао љубав у којој не беше наде,
И славом покрио светлом воклиски бајни цвет,
Бесмртном, вечном славом.

И сад, у позне дане, кад ветрић таласе нија,
И мирта сладосно шуми и Веспер на небу сија,
На твоме језеру плавом
Чаробни стихови шуме. То рибар, у самоћи,
Вукући убогу мрежу, Лаурин слави крас;
И песма трепери чудно и дуго, у мајској ноћи,
Хори се његов глас.

Давно сам испио пехар љубави и среће рајске
И бацио га о тле. Младости златни сан
И страсне јулијске ноћи и светле вечери мајске,
Замену жарки дан:

Па где су љубавне сузе? Где светле надежде моје?
Ил' све се сравнити може са давно умрлим звуком?
Јест! Љубав лептирак то је што губи небесне боје,
Како га дирнеш руком.

26 Март. Београд.

Војислав.

О СОФИЗМАМА*)

Често ћете чути у друштву, када се поведе разговор о каквом питању, научном, или књижевном, или каквом питању друштвенога живота, или у опште о каквом предмету, о коме људи не могу увек да се сложе, — реч *софизма*. Ову реч можете, врло често, читати и у новинама, а можете је, и иначе, *састати* у толиким приликама. Мало ко да се не служи њоме, но, у исто време, мало коме да је јасно, шта она управо значи. Не примите ми за зло, али, бојим се, биће их и међу мојим поштованим слушаоцима, који нису с њоме са свим на чисто. Неће, мислим, бити некорисно, обавестити се мало ближе о њој, и испитати, шта су то софизме, откуда оне произлазе, и како се могу упознати и избећи.

Као што видите, ја сам, овај пут, рад да претресем с вама једно питање из Логике, оне науке, која је, од вајкада, важила као једна од најапстрактнијих и најсувопарнијих. Ја сам овакав предмет изабрао нарочито, једно, са његове опште важности, а друго, и зато, да одбраним, ако могу, Логику од оваквог незаслуженог прекора и да јој прибавим више поштовања и уважења. Логика се бави испитивањем нашега мишљења и тражи да позна, како ово ваља да упутимо, те да дођемо до Истине. Може ли бити узвишеније задаће за човека, но да позна природу свога ума и да га упути ка Истини? Стари су мислили, да не може, те су, с тога, и давали Логици врло угледно место међу наукама. Тако је мислио и онај средњи век, о који се толико грешимо, називљући га веком мрака, а заборављајући, да је тек после тога мрака могла засинути светлост, која нас данашње загрева. Он је ценио Логику мимо све остале науке и дао

*) Јавно предавање у дворани Велике Школе држано 19. Фебруара 1889. год.

јој поносно име «наука над наукама, вештина над вештинама (ars artium, scientia scientiarum)». Данас је Логика изгубила готово сваки углед и поштовање. И прости и школовани људи сложни су да је осуде. Прост свет, знајући о њој само толико, да се она бави врло апстрактним стварима, мисли, да је она само за учене људе; просту човеку, додаје се, не увек без извесне проније, довољан је и његов здрави разум. Као да се не оснива и Логика на здравом разуму и као да је она нешто од њега различно!

Тако мисли о Логици један део њених противника. Други, просвећенији део противника њених вели, да је Логика природни дар, и да ономе, ко има здраве, природне Логике, не треба њених силогистичких фигура, ни дијалектичких досетака. Нема сумње, у овоме има доста истине. Јака Логика јесте природни дар; као што има људи, који имају дара за песништво, или дара говорничког, тако има и људи, који су од природе обдарени јаком и здравом Логиком. Али отуда још не излази, да се овај природни дар не да развити и усавршити. Онако исто, као што се тело може дугим вежбањем оснажити и развити, тако се може и ум изоштрити, када се упути на радњу по извесним законима. Логика и не претендује ни на што више, него да изоштри ум; она га навикава на тачност, којом се постизава сигурност у извођењу наших закључака.

Не знам, да ли сам што успео, да вас уверим о користи, коју доноси Логика онима, који је изучавају; али, мислим, да ћете се сложити са мном, да не треба олако изрицати свој суд ни о каквој науци, ни мало ценити важност њезину. Важна је свака наука, јер свака просвећује ум наш. Не треба ни зазирати од оних, које изгледају мало теже и апстрактније; ни мислити о њима, да су намењене само људима, који се књигом и науком баве, јер нико се није научен родио, а за свако знање, да га стечемо, хоће се труда. Наука је једна, општа и

заједничка; она није искључива својина једне повлашћене класе људи, који се, по позиву своме, њоме баве, него је опште, заједничко добро свију.

После ово неколико речи у одбрану науке, из које сам изабрао предмет за своје предавање, дајте, да приступимо нашем правом послу, те да видимо, шта су то софизме, и да испитамо, откуда оне произлазе и како се могу упознати и избећи.

Пре свега, да видимо, откуда долази реч софизма. Као што знате, она је грчког порекла. Но ако би пошли тражити јој право, корено значење, увидели би, одмах, да оно ни из далека не одговара ономе, које јој ми данас придајемо. Као што је све подложно промени, тако се мењају и речи; многе изгубе своје првобитно значење и добију ново. Тако је било и са овом речју. Она се одомаћила у старих Грка, нарочито од времена, када су се, на једно четири столећа пре наше ере, јавиле тако зване софисте. Она је и дотле била позната, само још није имала онога значења, које је са њима добила и у којем је и ми данас употребљујемо. Софисте су били учитељи Филозофије, који су се, поред тога, бавили и тиме, што су обучавали свет у реторској и диалектичкој вештини. Како су ове вештине биле врло цењене код старих Грка, и софисте су, у прво време, били људи вићени и уважени. Но њихова се вештина убрзо изметнула. Сам посао, којим су се бавили, донео је то собом. Понекад треба заузети се и за неправедну ствар и бранити и криву страну; у другој прилици није за тим стало, да се противник убеди, довољно је, да се он склони и обрлати. И онда није потребно наводити му правих разлога; место ових, довољни су, често, и привидни. А у колико је ствар било теже бранити, у толико се више могла показати вештина и у толико је већа била слава онога, који би успео, да је одбрани. Тако је, напослетку, дошло до тога, да су софисте, место да уче

људе, како ће доћи до Истине, учили га, како ће ову извртати и како ће се, према приликама, послужити једним истим разлогом, да докаже сасвим противна тврђења. Они су удесили читав систем лажних закључака и доказа и диалектичких досетака, којима су знали сваку ствар вешто извртати и обмањивати прост свет. Они, који су давали себи име учитеља мудрости, постали су учитељима лажи и заблуда; њихов начин доказивања прешао је, напослетку, у пословицу, те се за човека, који је на очиглед извртао истину, говорило, да је софиста, а његови лажни докази и разлози су добили име софизама. Тако рђави људи могу и најбољу ствар да изопаче и унизе.

Тако је постала реч, којом се и данас служимо, када хоћемо, да обележимо извесну врсту лажаних доказа. Но не треба мислити, да су софисте измислили софизме. Од њих нам је остала реч, а софизама је било и пре њих, само су се они нарочито служили њима и довели их у систем. Софизме произлазе из несавршенства људске природе. Човек, по природи својој, жели, да одбрани своје; он брани не само своје право, но се труди, да одбрани и неправедну ствар, када то захтева његов интерес, и довија се, на све могуће начине, да то постигне, па када [illegible] види, да су прави разлози против њега, он прибегава привидним и удара у софизме. Исто тако, људи [illegible]век желе, да протуре своја мњења. Врло је мало [illegible]ри, у опште, о којима људи могу да се сложе; [illegible] у чему се људи толико не размимоилазе, колико у [illegible]ним мњењима, а ништа, опет, тако упорно не бра[illegible] као своја мњења. И када нису у стању, да своја [illegible]ења одбране правим разлозима, они се служе привид[illegible]им само да не би морали признати, да је њихово мњење [illegible]ило погрешно. Често људи, напослетку, хоће [illegible]жу и надмоћност свога ума, тиме, што друге [illegible]ља и народ, да се њима забави и нашали;

оне, отуда, чине једну врло интересну врсту народних умотворина, коју су скупљачи ових, обично, превиђали, но коју би било од врло велика интереса прикупити. Оне би много могле допринети, да се позна дух каквог народа; онако исто, као што се у народним песмама исказује начин, на који он осећа; у пословицама његова практична мудрост живота; у његовим веровањима, његови метафизички погледи; тако би се, из ове врсте умотворина његових, могао познати правац и развијеност његовог мишљења.

Да видимо сада, шта су то софизме, каквих их има, и откуда оне произлазе. Из овога, што вам довде наведох о њима, могли сте, мислим, лако увидети, да су софизме једна врста привидних доказа. Али зато, опет, нећемо сваку погрешку у логичном извођењу назвати софизмом; ако се ова случајно и нехотице поткрала, онда то није софизма, но логична заблуда; једино, када се намерно чине погрешке у закључивању, у циљи свесне обмане, говори се о софизмама. Софизме су, дакле, привидни докази, који се изводе у циљи намерне обмане. У томе смислу употребљује се овај израз у логичкој науци. У обичном говору употребљује се он, међутим, у једном ширем и мање тачном, али, како мени изгледа, потпуно оправданом смислу. Када говоримо о софизмама, ми не мислимо само привидне разлоге и доказе, којима смо у стању обмањивати друге, — ово је само једна врста софизама. Има и једна друга, којима сами себе обмањујемо. Колико чудно сама себе обмане, он то [illegible] да човек може хтети да баш и хотимице. Ова је врста [illegible] често чини, у незнању, или [illegible] Пре но што приступимо, дакле, [illegible]зама, управо, најчешћа, зама, које се оснивају на погрешном [illegible]тивању оних софимало ближе, ону прву врсту софизама [illegible]ењу, да познамо.

Да вам наведем само неколико примера [illegible]зама. Сви знамо, како је самољубље у природи [illegible]ској.

Своје гледамо *другим* очима, а туђе другим. Оно, што смо сами урадили, изгледа нам боље и лепше, но оно што други ураде; као што смо, обрнуто, блажији у осуди својих мана и недостатака, но према туђим. Своје мане и недостатке не само да обично превиђамо, но нам се оне, и ако их у других осуђујемо, често допадају. Ако сте кад пажљивије посматрали каква човека, који прича, како има ову или ону ружну навику, могли сте приметити, да он то чини са извесним задовољством, као да је оно, што је у других за осуду, код њега за похвалу. Или узмимо каквих других примера. Када смо што од срца желели па нам се наша жеља испуни, ми чисто не верујемо, да смо постигли за чим смо толико жудели, и питамо се, да ли је то сан или јава. Или, када смо изгубили некога кога смо волели, нама се све чини неверица; ми не можемо, како велимо, да се помиримо с помишљу на то, док нас, напослетку, сурова јава не увери, да је тако. Сви ми радије верујемо, да ће наступити оно, што нам годи, но оно, што нам је непријатно; оно, од чега зебемо, све мислимо мимоићи ће нас, а оно што погледамо, све рачунамо да ће насигурно наступити. Сваки коцкар седа за сто с уверењем, да ће *он* добити. И сама вера у бесмртност душе, која игра тако важну улогу у толиким религиозним системима, и она се, рекао бих, оснива у овој црти наше природе, да не можемо да схватимо оно, противу чега се буни наше осећање и нагон самоодржања.

У свима овим приликама, ми сами себе обмањујемо. Све су ово софизме, које потичу отуда, што се наше осећање буни против свега онога, што му је на супрот. Ја бих ову врсту софизама, усвајајући популарну терминологију, назвао *софизмама срца*. Сви се ми поводимо за срцем, место да следујемо заповедима разума и ладне, неумитне Логике. Ја сам вам навео само неколико примера; ако потражите других, даљих, ви ћете се зачудити, када видите, колико срце може да подчини себи разум наш. Сетимо се само, како на пр. лакомислен човек увек

нађе начина, да своје погрешке, које не може, а да их и сам не осуди, чиме год оправда, или да чиме год мотивише какав нерасуђен корак, који предузима. Само овај пут још, па више никада! или: ово ће ми бити за памет! — па опет све иде по старом. Исто тако, небрига човек увек налази изговора за своју нехатност. Једнога дана није расположен; другога не ваља почети, јер је тај дан несретан; трећега је празник — а свакога се дана нађе по какав изговор за одлагање. Тако и Хамлет увек налази начина, да каквом год софизмом оправда пред самим собом своју неодлучност. Најпре још не зна поуздано, да ли му је краљ доиста убио оца, па зато ништа и не предузима, да га освети; а када се о томе потпуно уверио и пошао да изврши своју одлуку и освети оца, он затиче краља при молитви. То му је добродошло, да тиме оправда своју неодлучност. Краљ се моли Богу, да му опрости грехе; његово кајање може бити искрено, а грешнику, који се од срца каје, Бог прашта. Зар краљ са молитвом на устима да оде на онај свет? Треба чекати другу прилику. Таквом софизмом Хамлет правда своју неодлучност.

Но не само у животу — и у Науци и Књижевности срце има свога удела. И овде оно тражи своје право; и овде нас оно, често, заводи на странпутице и не да нам, да свакад дођемо до чисте Истине. Историја Науке и њеног напретка, великим делом, и није ништа друго, до Историја борбе, коју је Истина имала да издржи против укорењених предрасуда, које је време освештало и које су омилеле људима. Има истина, против којих се буни наше осећање; има предрасуда, са којима нам тешко пада растати се. Када је славни Коперник објавио свету своју нову науку о кретањима небеских тела, и њоме оборио стари геоцентрички поглед на свет, по коме је Земља средиште васионе, а све заради човека саздано, његови савременици, за дуго, нису хтели да приме његову науку. Много је времена требало да прође, док су се људи навикли

на мисао, да је наша земља само сићушни атом у бескрајној пучини светској, јер човек радо верује, да је сав свет заради њега.

Исто је тако било, и још бива, у наше дане, са новом науком о развићу и о животињском пореклу човековом. Она, истина, сваким даном добија све више присталица, али и она је, у почетку, када ју је њен неумрли творац први пут објавио, наилазила на највећи отпор. Она је, управо, на све стране, изазвала највећу срџбу, и у круговима научним и код шире публике; чак и они, који су пристајали уз општу теорију развића, устручавали су се, да је примене на човека. Њој се пребацивало, да унижава достојанство човека. Зар човек, круна створења, по образу и по подобију Божијем саздан, са његовим узвишеним тежњама за идеалима Истине, Доброте и Лепоте, зар он да доводи своје порекло од животиње? Против тога се буни његово осећање и његов понос, а то је довољно, да се нова наука, без даљег испитивања, огласи као погрешна

Тако се свака нова мисао има да бори са тешкоћама, док прокрчи себи пута. Људима пада тешко раскрстити са старим погледима, које је традиција освештала и предрасудама, које су ухватиле дубока корена и омилеле им. Нигде се овај утицај осећања не опажа тако живо, као у питањима морала и у стварима вере, јер се овде тиче најсветијих интереса човекових. Људи никада не опраштају онима, који дирају у оно, што су они навикли поштовати као светињу, и отуда су, кроза сва времена, бивали гоњени они, који су проповедали свету нове идеале.

Овај утицај осећања огледа се, врло често, и код научних радова у опште. Поједини научници који поставе какву нову теорију, нерадо признају факта, која су јој противна и радије удешавају ова према њој, но што ће своју теорију напустити или је дотерати према њима. Отуда долази и онолика разноврсност мњења у оцени

историјских догађаја и личности јер субјективно осећање игра и овде велику улогу: отуда и јесте онако тешко, у писању Историје, узвисити се до потпуне објективности. Један историк пише Историју са извесног политичког гледишта; други је сувише одушевљен патриота; а трећи је заволео ову или ону историјску личност: ни један од њих, ако се не буде умео сачувати се од својих субјективних погледа и симпатија, неће бити у стању, да правилно схвати и оцени известан историјски догађај, или да ода потпуну историјску правду каквој историјској личности.

Напослетку, и у самом начину писања се, често, огледа овај утицај осећања. Леп стил вазда годи читаоцу, а писац и сам налази велика задовољства, када за лепу мисао нађе лепих речи, да је у њих заодене. Писци, који много полажу на лепоте стила хоће, међутим, за љубав каквој лепој речи, да жртвују покадшто истину и тачност. Од овога, кажу, нарочито пате француски писци.

Као што у свима наведеним примерима обмањујемо себе саме, поводећи се за осећањем, тако нас исто могу и други обмањивати, познавајући наше слабости и користећи се њима. Оно, што тачна Логика често није кадра да извојује, то чини апел на срце. Отуда се многи говорници, у скупштинама, и иначе, бранећи какву ствар, место да је бране разлозима, труде, да речитошћу освоје срца слушалаца и да их на тај начин придобију за оно, што заступају. Колико је на тај начин протурено скупштинских предлога, који би били пропали и добијено парница на суду, које би биле изгубљене, да су бранъене једино разлозима ладне Логике.

У овоме, што смо довде навели, како се поводимо за срцем, место да следујемо заповедима разума и ладне, неумитне Логике, познали смо једну врсту софизама. Ове софизме срца, како их назвасмо, потичу из несавршенства људске природе. С тога се оне и не дају увек из-

бећи. Ми можемо војевати против њих и сузбијати их, али их се никада не можемо потпуно ослободити, јер осећање игра најважнију улогу у целокупном нашем душевном животу и утиче врло моћно на ток наших представа и на радње нашега ума.

Да испитамо и познамо сада и ону другу врсту софизама, које се, рекосмо, оснивају на погрешном извођењу Ове последње и јесу, управо, оно, што се строго, по Логици, називље софизмама; оне прве назвали смо тако, само следујући одомаћеној популарној терминологији. Ову врсту софизама, назваћемо, за разлику од оних, *софизмама разума*.

Као што се сећате, софизме су, рекли смо, привидни докази, који се изводе у цељи намерне обмане. Да би испитали, откуда оне произлазе и каквих их има, нужно је, с тога, упознати се са доказима у опште и различним врстама ових. Када знамо, како се све у свету да изопачити и искренути, ми можемо у напред очекивати, да упоредо са сваким правилним и истинитим доказом, иде и по какав лажан и привидан, као наличје његово. Колико год, дакле, будемо познали правих доказа, за сваки од њих наћи ћемо и по какав лажан или по какву софизму. Наше истраживање о софизмама или о лажним доказима, који се протурују под праве, мора, отуда, ићи напоредо са испитивањем о различним врстама доказа у опште. То је, у исто вре́ме, мислим, и најбољи пут и начин, да једне и друге, праве и лажне доказе познамо, и да видимо, чиме се једни од других разликују, и како се могу, једни са сигурношћу изводити, а други познати и избећи.

Шта је то, дакле, доказ и како се он изводи? Ја бих најволео, када бих вам то могао на каквом подесном примеру расветлити и показати вам, на какве се све начине извођење доказа постизава; али то би нам, бојим се, сувише времена однело. У осталом, реч *доказ*, свима нам је добро позната, а сваки је од нас бивао у прилици, да

какво своје тврђење доказује. Ја се, с тога, надам, да ће вам и ово, што ћу вам о доказу навести, бити довољно за разумевање онога, што сам рад, да вам овде изведем.

Када год што доказујемо, ми се, вазда, позивамо на нешто, што мислимо, да то потврђује. Ако доказујемо какав математички став, ми се позивамо на друге, већ признате; ако доказујемо какву ствар на суду, ми се позивамо на различна факта и околности, на исказе сведока, на све у опште, што иде у прилог ствари, коју заступамо. Али није довољно позвати се само на нешто, што сви признају, па доказати какву ствар. Зато се хоће још нешто. Треба да оно, на што се позивамо, има везе са оним што доказујемо; ово треба да излази из онога што смо као доказ навели. Када, дакле, успемо, да покажемо, да оно, што тврдимо, следује, као неопходна логичка последица, из онога, на што се позивамо и што сви признају као опште важеће, онда смо своје тврђење доказали; у противном случају, оно остаје само мњење. Ако је, дакле, наше извођење било такво, да оно, што тврдимо излази као неминовна логичка последица нечега, што сви признају као истинито, онда је такав доказ правилан и пуноважан; а ако је такав, да само привидно доказује ствар, онда то је погрешан доказ; ако је, уз то још и намерно изведен, да се неко обмане, и да му се протури нешто под истину, то је лажно и неистинито, онда је то *софизма*.

Толико о доказу у опште. Доказа има врло различних, као што су различне и ствари, које се доказују. Као што се све у опште прилагођује ономе, заради чега је, тако се и доказ мора прилагођавати ономе, што се доказује. Друкчије ћемо нпр. изводити доказ за какав математички став, а друкчије ћемо бранити какву ствар пред судом. Да видимо сада, каквих има различних врста доказа, и да онда, према плану, који смо утврдили, испитамо и каквих има различних софизама.

Доказ се, рекосмо, управља према ономе, што се доказује. Има ствари, које су тако јасне и очигледне, да

управо и није потребе доказивати их, а има и таквих, где је потребно наводити читав низ доказа, да се оне докажу. Понекад је довољно, позвати се само на један факат; у другој прилици, треба наводити читав низ факата и удешавати начине, како ће се нешто доказати. Према томе, и доказа може бити различних. Када се на основу једног у опште признатог факта доказује каква ствар, онда се такав доказ назива *дедуктиван* доказ. Оваквим дедуктивним доказима изводи се о појединоме, што је предмет доказивања, да и о њему важи оно, што важи о целини, које је он део. Ова врста доказа најчешће је свуда онде, где имамо посла са истинама о којима се може, без многог обилажења, доказати, да следују из других. Али има много ствари, код којих то, због сложености њихове, није могуће постићи. Онда треба потражити друга начина, да се оне докажу. Када се на пр. доказује каква ствар пред судом, шта се све не мора узимати у рачун и какви се разлози не морају наводити, да се она докаже! Или када треба бранити и доказивати какву научну теорију, колико факата треба наводити, да се она докаже! Такав доказ, из факта, која сва иду у прилог ствари, која се заступа, зове се *индуктиван* доказ.

И један и други доказ, и дедуктивни и индуктивни, могу, међутим, бити безуспешни; противник може тако упорно бранити своје мњење, да онај, који брани и заступа какву ствар, мора тражити друга начина, да је докаже. Он може тада, место да њу саму доказује на један или други од ова два начина, доказивати посредно да је онако, како он тврди, и никако друкчије, — тиме, што ће побијати сваку другу предпоставку, тако, да не преостаје ништа друго, до примити његово тврђење. Доказ, који је на овакав начин изведен, зове се *посредан* доказ.

Ово су поглавите врсте доказа: дедуктивни и индуктивни; непосредни и посредни. Сваки од њих да се извести тачно, а да се и искренути. Онако исто као што заступамо извесну ствар о којој смо убеђени, можемо,

из каква било разлога, хтети, да докажемо и нешто о чему нисмо убеђени и у што и сами не верујемо. Да видимо сад, каквих има различних софизама.

На првом месту, имамо једну врсту софизама, која се оснива на злоупотреби и извртању речи. Ништа лакше но протурити какав лажан доказ под прави, ако се само уме речима вешто описати. Речи су за то, да њима обележавамо наше појмове; оне немају никакве друге вредности, до оне, коју им дају појмови, које оне представљају. Оне су као папирни новац, који нема вредности, када није покривен металом. Поједине речи имају, међутим, поред главног значења и других, споредних; често се једне исте речи употребљују, да се означе ствари међу собом врло различне; а често, опет, речи имају само пренесена значења, јер им се првобитно и право значење изгубило. И ако ми, у току извесног извођења, будемо употребљавали исту реч, а давали јој различна значења, појмљиво је, да ћемо, врло лако, моћи извести и закључак, који је привидно тачан, а у ствари лажан. То је као кад би у Математици, где одређени знаци, a, b, c, или x, y, z, представљају извесне одређене вредности, ове замењивали час једним, час другим бројевима. Рачун ће бити тачан, али ће резултат бити погрешан. Примера оваквих софизама могли би пуно навести; неки су од њих постали и класични, као на пр. следећи. Миш је једносложна реч; миш гризе сир: дакле, једносложна реч гризе сир. Или: Ирод је лисац; лисац је четвороножно: дакле, Ирод је четвороножно.

Ове врсте софизме, које произлазе из злоупотребе речи, једне су од најчешћих, а у исто време, и од оних, које најбоље пролазе. Људи су навикли, да са речима везују вазда известан смисао и значење, па су увек када чују какву реч, готови да поверују, да она и садржи нешто, и не испитујући је даље; примају је у пуну вредност; нарочито када су то такве крупне и звучне речи, многи су људи склони, да мисле, да се иза њих крије и каква ду-

бока мудрост. У једној шаљивој причи Дикенсовој описује се тако некакав човек, који се служи оваквим крупним речима, и који у очима једног грађанина и његове породице, жене и ћери, важи као чудо од учености и бистрине умне.

— Шта, вели он, бранећи, у једној прилици, своје тврђење, које је неко из друштва био напао; шта, зар дејство није последица узрока? Зар узрок не предходи дејству?

— Тако, тако! узвикује један од усхићених поштовалаца његових

— Никако друкчије! додаје други.

— Ако је, дакле, наставља јунак, дејство последица узрока, и ако узрок предходи дејству, онда морате признати, да немате право.

— Без сумње! прихвата први поштовалац.

— Ја бар мислим, да је то правилан и логичан закључак, продужује говорник, као питајући остале.

— Са свим, одзива се поштовалац. То ствар решава.

— Може бити, признаје сада и противник, ја то нисам могао одмах да увидим.

Колико је лажних репутација стечено на овакав начин, речима и фразама; колико кривих парница добијено вештим извртањем речи! Читави филозофски системи подигнути су на речима, које је неука и безазлена публика примала као божанска откровења, верујући, да где има речи ту мора бити увек и смисла, и мислећи, да се иза нејасних речи крију нове истине. Они, који су умели проницати тајне оваких система и прозрети ништавност њихову, с правом су називали творце оваквих лажних филозофија, софистама

Немојмо се, дакле, поводити за празним речима, но им увек тражимо смисао и садржину, па ћемо избећи и софизме, које отуда произлазе.

Али има и других софизама осим ових; има и других путева, или управо странпутица, којима људи уда-

рају, када хоће да обиђу истину. То су софизме, које се оснивају на погрешном извођењу. Ако не познајемо добро законе мишљења и нисмо у стању оценити, да ли се при каквом извођењу поступа по њима, лако можемо пасти у замке, које нам је противник наместио и примити његов лажан доказ као прави. И ових софизама има више врста. Ја ћу вам поменути само неке, обичније и познатије.

Сви знамо, како се противности искључују. Оно што је бело, не може и не бити бело. Једно или друго —средине нема. То је свакоме јасно, а то је и један од најосновнијих закона мишљења, да две противности не могу напоредо постојати, но да једна мора важити, а друга бити погрешна. На овоме се правилу и оснива она врста доказа, коју назвасмо посредним доказима. При извођењу ових посредних доказа, може се, међутим, врло лако, протурити и какво лажно тврђење. Оваква *дилема*, (као што се вели у Логици за оно, што у обичном животу кажемо «*или — или*») може садржавати пређутно и какво скривено тврђење, и ако то превидимо, можемо поред све Логике и правилности у извођењу, бити жртва какве софизме. Тако је у ономе класичноме примеру, где се какав човек пита, јесу ли му отпали рогови; он није пристао, да каже ни да јесу, ни да нису, јер ако каже, да јесу, признаје, да их је имао; а ако каже, да нису, признаје, да их још има. У сваком случају, он чини неко признање на своју штету. Овде је, самим питањем, већ наметнуто признање, испао одговор позитиван или негативан. Слично је и у класичноме примеру, како је крокодил отрабио дете, које се крај обале играло, па му се мати детиња стала молити, да јој поврати дете, а он јој одговорио, да ће јој га повратити, ако погоди, шта мисли учинити са дететом. Крокодил мисли, да поједе дете; ако мати погоди, да ће га појести, не може га добити, јер ће бити поједено; а ако не погоди, он јој га неће дати, што није погодила. Мајци, дакле, не помаже ни да погоди, ни да не погоди, јер ни у једном случају не може

добити дете. — Оваквом је софистичком дилемом, како се прича, и калифа Омар правдао паљевину александријске библиотеке. Оно, што је писало у књигама, што су у њој биле, то је или писало и у Корану или није; ако је писало у Корану, оне су биле излишне, а ако није, онда су биле штетне. Овде је пређутно узето, да се не сме знати ништа више, до само оно, што у Корану пише.

Још ћу вам навести један врло занимљив пример ове врсте софизама, који нам је остао из времена софиста. Само вас молим, да га пажљиво саслушате, јер ја вам не мислим проказати тајну решења, него ћу је оставити вама, да је ви пронађете. — Протагори, главни софиста, дође једном, прича се, некакав младић, да се у њега научи вештини парничења, и погоди се с њиме да му за науку плати известан број таланатэ, од којих половину да положи одмах, а половину онда, када добије прву парницу на суду. Пошто се младић изучио код њега и сазнао све начине и досетке, којима се каква ствар да бранити, Протагора затражи од њега, да му плати и другу половину уговорене суме; но овај то не хтедне. Протагора га тужи суду, и на суду му је овако говорио: «Разуми, будаласти младићу, да ти мени мораш платити што смо уговорили, па добио ја парницу или је изгубио. Ако је добијем, мораш ми платити по томе, што је мени досуђена; а ако је изгубим, мораш ми платити по уговору, јер смо се наредили, да ми платиш, чим прву парницу добијеш.» На то му одговори ученик његов: «Знај, мудри мој учитељу, да ја теби не морам платити, што од мене тражиш; ако суд парницу теби досуди, не морам ти платити, зато, што смо уговорили, да ти платим, када прву парницу добијем; а ако је мени досуди не морам ти платити зато, што је суд досудио мени.» Судије, кажу, нису знали, како да пресуде овај спор између учитеља и ученика и разишли су се, а ствар је остала и до дан данас нерасправљена.

Ове врсте софизама врло су честе; ако само будете мотрили на њих, лако ћете их моћи наћи и упознати. Није довољно, међутим, код ове врсте софизама, које се оснивају на посредном доказивању, мотрити на то, да ли није, прећутно, предпостављено какво тврђење или какво признање, те да се избегну различне софизме, које отуда произлазе. Од два противна тврђења, често не мора ни једно бити тачно; истина може лежати у средини. Оно што није бело, не мора зато бити црно. Човека кога не волемо, не морамо зато мрзити; можемо бити и равнодушни према њему. Исто тако, може, у другој прилици, бити *више* различних могућности и онда није довољно побити само две-три, па доказати, посредним начином, извесно тврђење, но треба искључити све осим једне, која онда преостаје као истинита. Да би, дакле, доказали какво тврђење посредним начином, морамо, ако хоћемо, да нам доказ буде тачан и пуноважан, мотрити на то, да не превидимо никакву могућност и да не оставимо ни једну не претресену.

Софизме, што смо их довде познали, произлазе, као што сте лако могли познати, отуда, што се, при извођењу каквих доказа, не поступа по законима правилног извођења закључака; или што се превиђају каква скривена тврђења; или што се не познаје довољно смисао и садржина појединих речи, те им се признају и онаква значења, којих оне немају.

Још нам остаје, да познамо једну врсту софизама, које се, и ако делом потичу из истих извора, не оснивају толико на погрешном извођењу, колико су више софистичке досетке, којима доскачемо противнику, када нисмо у стању, да његове разлоге побијемо. Једна оваква софистичка досетка састоји се у томе, што, у место да доказујемо какво тврђење разлозима, из којих би излазило, да оно доиста следује из већ признатих истина, ми на место ових потурујемо то исто тврђење, само у другом облику, како против-

ник неће познати, да је оно исто па се после њиме користимо као доказом. Ми, на тај начин, управо изнуђавамо од њега признање онога, што и јесте предмет спора између нас и њега, и што смо ми тврдили, а он нам није признавао, и ово употребљујемо као доказ. Та врста софизама зове се, *petitio principii*. Као што, у извесној прилици, може проћи овакав изнуђен доказ, тако се може, у другој, успети, да се противник заведе у лавиринат доказа и разлога, из којих не уме наћи излаза и да се збуни извођењем, које се као у неком кругу креће, као у класичноме примеру са *лажом*. Крићанин Епименид каже да сви крићани лажу; ако је тако, онда и он, као крићанин, лаже; но ако он лаже, онда није истина, што каже, да они лажу; они, дакле, говоре истину. Али ако они говоре истину, онда и он говори истину; они, дакле, опет лажу, и тако до у бесконачност.

Исто тако можемо доскочити противнику, када нисмо у стању да га разлозима побијемо, и ако навлаш обилазимо ствар, или је окрећемо онако, како ми хоћемо, хватајући се, после, за какве било клаузуле, које се лако могу у њу унети. Оваква једна софизма била је, када је Александар Велики пресекао Гордијев чвор, место да га размрси. И Колумбово јаје је била оваква софизма. Оваквом софизмом је и Порција, у Шекспировој комедији *Млетачки трговац*, спасла живот Басанију, који је био заложио Шајлоку литру меса, да је овај од његова тела одсече, ако му на време не плати дуг. Шајлоку је учињена неправда.

Има, напослетку, још један начин да досадимо противнику, када нисмо у стању, да његове разлоге побијемо. Ми тада скрећемо питање на друго поље. Често пута је довољно, место да се побијају његови разлози, ухватити се за какву његову реч и искренути је. Када видимо, да ничим нисмо у стању, да досадимо противнику и да морамо да положимо оружје пред јачином његових разлога, а ми, да би се колико толико с чашћу повукли, рекнемо још по коју, тек да се нешто рекне и да не изгледа, да смо

побеђени Ако сте кад имали прилике, да мирно и са стране пратите ток какве дискусије, могли сте приметити, како поједини учесници у њој, када буду доведени у теснац и не умеју разлог разлогом да одбију, прибегавају најпре софизмама, а када виде, да им ове не пролазе, гледају, да речима покрију своје одступање. Често ћете чути, у таквим приликама, да падне, с једне или с друге стране, реч: «то је софизма.» Или ћете чути, да неко рекне: «ако ви ствар *тако* разумете»; — или «то су ваши обични разлози»; — или «то ствар не мења» или, ако су се противници дебатом мало угрејали: «да ми неко то каже, него» и т. д. Све ово, строго узев, нису софизме, но су више диалектички стратагеми, да се питање пренесе на друго поље или да се с чашћу може одступити с мегдана. При свему томе, и њима се, као и правим софизмама заваравају и обмањују други, те се и оне могу, с тога, у неку руку сматрати као једна врста софизама.

Из овога, што сам вам, у овом кратком предавању, извео о софизмама, могли сте увидети, како нас, на свакоме кораку, прате тешкоће у нашем тежењу, да дођемо до Истине. Час се наше осећање буни противу сурове јаве и не да нам да следујемо заповедима разума; а час нас ограниченост нашега ума и несавршенство наше природе у опште, заводе на странпутице и не дају нам, да је потпуно постигнемо. Природа је наша несавршена; срце тражи своје право и онде, где треба да царује ладан разум. С тога изгледа, као да нам и није дато, да до праве Истине дођемо. Али је снажна и неодољива у човеку тежња за Истином; и ова тежња, као и свака идеална тежња, савлађује све тешкоће. Највеће су јој сметње софизме. Чувајмо се, дакле, софизама, и не дајмо се ничим завести с правога пута, који води сазнању Истине. Клонимо се и софизама срца и софизама разума. Но ако већ, по слабости наше природе, морамо

падати у њих, онда је, опет, боље повести се за срцем; јер, као што каже један од оних добрих, безазлених славеносербских списатеља · «здрави разум може погрешити, а чисто срце никада!»

ДР. ЉУБОМИР НЕДИЋ.

СЕН

Кад се мис'о лакокрила вијне
На далеко, у прошлости дане,
Подижу се из дубоке тмине
Као сенке, успомене давне.
Ал међ њима тебе видим свуда
Сузе рониш,
Страшна сени, ма се мако куда,
Ти ме гониш!

Ах, та прошлост спокојство ми мути,
Како да је заборавим само?
Прошли дани, к'о духови лути,
Суморно ме облетају амо;
А међ њима тебе видим свуда
Сузе рониш:
Страшна сени, ма се мако куда,
Ти ме гониш!

Тражих мира далеко од тебе
Да те само заборавим како,
Од пакла сам хтео спасти себе
А у срцу носио сам пако;
У том паклу тебе видим свуда,
Сузе рониш;
Страшна сени, ма се мако куда,
Ти ме гониш!

Ако пођем, к'о вечита сенка,
Твоја слика предамном се вије
К'о суморни облак из даљска
Што ће сунце мраком да закрије

К'о тај облак ја те видим свуда,
Сузе рониш;
Страшна сени, ма се мако куда,
Ти ме гониш!

О, склони се, нашто жудиш амо
У пустоши без палмова хлада,
Пустиња се овде шири само:
Шта ћеш, куд ћеш, у долине јада?
Ал ти ћутиш, па ме пратиш свуда,
Сузе рониш;
Страшна сени, ма се мако куда,
Ти ме гониш!

Тако гоњен испред лица твога
Ко звер љута кад је ловац јури
Међ поноре тражим склона свога
Мира иштем у помамној бури
Ал и тамо видим те к'о свуда,
Сузе рониш;
Страшна сени, ма пошао куда,
Ти ме гониш!

Драг. Ј. Илић

КЊАЗ МИЛОШ

ПРИЛОГ ЗА ИСТОРИЈУ СПОЉНЕ ПОЛИТИКЕ НОВЕ СРПСКЕ ДРЖАВЕ

(Наставак)

30-ог Новембра 1830. прочитан је у Београду на најсвечанији начин хатишериф и берат којима је утврђена потпуна унутрашња независност српскога Књажевства, и којима је Милош Обреновић I признат за наследнога Књаза Српског. Осем свију других народних права овај хатишериф наређиваше свима Мусломанима, који не састављају градске гарнизоне, да продаду Србима своја непокретна имања и да се селе из Србије. На тај начин имала се и главна варош српске трговине, Београд, осло-

бодити ерлија. Још истога дана беху готово све турске куће у Београду продате Србима, тапије пренете на нове сопственике како пред српским тако и пред турским судом (мешћемом). Могло се на сигурно очекивати да ће се све београдске ерлије иселити најдаље за десетак 15 дана. Али ту је Књаз Милош, који је онако добро познавао Турке, ипак учинио једну погрешку, која је била врло кобна по својим последицама. Он се смиловао на турске фамилије, да не путују по онако рђавом времену и проваљеним путевима и допустио им је да остану у Београду до пролећа...

Међутим се покварише добри одношаји између Књаза Милоша и везира београдског. Хусеин-паша тражио је поред замашних бакшиша које је дотле био добио за своје услуге још 250.000 гроша. Кад их књаз није хтео дати, онда је Хусеин научио београдске ерлије да понесу молбу Султану, да се не морају селити, јер Београд, а нарочито турска махала, налази се у шанчевима, дакле припада граду, а они гарнизону. Порта је то једва дочекала и настаде недогледна препирка између српске владе и Турске о исељавању ерлија. Најзад Порта предложи Књазу Милошу, да ову њихову распру поднесу покровитељу Србије *цару Николи* на оцену, *па како он пресуди онако нека буде*. Наравно да је Књаз Српски једва дочекао таквог судију, јер се надао да не може бити сумње, да ће цар православни, који је пре неколико месеци оном драгоценом дуванкесом показао колико је захвалан Србима за услуге, које су му учинили за време руско-турског рата, да ће покровитељ Србије решити распру у српску корист, да ће је решити на основу неоспорног јавног државног права Србије.

Међутим што нико не би ни помислио, оно се догодило. *Цар Никола је пресудио да Турци остану у Београду*, а Султан је одмах најстрожије забранио београдским ерлијама да изврше закључене продаје својих непокретних имања.

И тако, благодарећи рускоме цару а српскоме «заштитнику», оста главна варош Србије у турским рукама још пуних 37 година....

Шта ли беху побуде оваком поступку Русије?

И објективни и пристрасни историци онога доба, и Др. Куниберт и Нил Попов слажу се односно тих побуда.

«Русији је ишло у рачун — вели Др. Куниберт — као што је један од њених агената изричнo признао, да Срби имају увек по нешто да желе, како не би никада могли бити без рускога покровитељства, како се не би могли никада ослободити рускога туторства. Београд, задржавши своје дотадашње мешовито мухамеданско и хришћанско становништво, остајаше обилато врело нових задевица и озбиљних спорова између Срба и Турака, који даваху Русији могућности да се меша у унутрашње послове Србије, и у којима је Русија могла наћи узрока кад год јој затреба да се завади с Портом. Сем тога руски кабинет у то доба особито миловаше Порту само да је склони на Балта-Лимански уговор, најзад Русија беше љута на Србију што је сама, без њене помоћи и против њене воље, успела да добије насљедство књажев. достојанства. [1])

Нил Попов вели о тој ствари ово:

Долго сербскій агентъ получившій постоянно пребываніе въ Константинополѣ, спорилъ с Портою, по поводу етого вопроса; наконецъ самъ Диванъ предоставилъ разрѣшеніе его русскому Императору; Милошъ согласился на ето *Императоръ Николай I высказалъ ся въ пользу оставленія Турокъ въ Бѣлградѣ*, и Серби различно обьясняли себѣ причину такого рѣшенія. Одни видѣли въ томъ желаніе Россіи склонить такою уступкою Турокъ къ заключенію Балта-Лиманскогъ договора о которомъ тогда нела рѣчъ. Другіе видѣли въ етомъ выраженіе неудовольствія по поводу того *что Милошъ* помимо содѣйствія

[1]) Cuniberti, II, стр. 18.

русской дипломатіи, *успѣлъ разширить свои права*. Третьи высказывали даже такою мысль, что русское правительство, имѣя въ будущемъ види на Сербію желало удержать Турокъ въ Бѣлградѣ чтобы оставить Милоша въ возможнобольшей зависимости од Порты и Россіи». [1])

Нема сумње да су сви ови разлози скупа утицали на Цара Николу да учини онакво непријатељство Србији, али има доказа да је главни разлог за то био у наследству књажевског достојанства у Србији, јер докле *аустријски Цар* Франц I. одмах после првозваног Андрије 1830, шаље нарочиту депутацију виших официра у Србију, да преда Књазу Милошу велики крст гвоздене круне и својеручно писмо царево, у коме му честита «што су насљедством књажевског достојанства крунисане народне и његове жеље», дотле *руски цар* Никола I дочекује посланике Књаза Милоша, Аврама Петронијевића и Цветка Рајовића, који беху дошли да му благодаре за драгоцену дуванкесу са подсмехом: *Ви сад имате насљеднога Књаза, мој комплименат!* Руски министри, а нарочито шеф *азијатическога* департамента, у који спадају српски послови, а то беше онда статски саветник *Родофиникин*, онај исти што је жарио и палио у Србији под Карађорђем — не могоше сакрити од српских посланика, како их је победа Милошева у томе питању јако *изненадила*. Родофиникин ишао је чак тако далеко, да им је казао *како се страшно цар Никола због тога наљутио*. Руски државници, угошћавајући Аврама и Цветка, стараху се свима средствима да им одреше језике о свему што им је требало сазнати, нарочито о Књазу Милошу. Један од њих, који беше живљи и разговорнији, занесен својим темпераментом, а често и «par les fumets de la table» избрбљао је таке појединости, које би требало да му је забранила изреци благодарност наспрам Књаза који га је из прашине подигао својим доброчинствима и који му је толико поверење по-

[1]) Нил Попов, I. с. I. стр. 247.

клонио. Петрбуршки кабинет већ беше почео зазирати од Књаза српског; он већ није више много веровао у његову послушност на спрам свега што би Русија хтела; кабинет већ сумњаше да ли ће бити могућно радити с њиме све што је он тада радио са влашким и молдавским књажевима. Лакомислено брбљање једног од српских посланика убедило је потпунце петрбуршки кабинет, да Књаз Милош неће никада бити слепо оруђе у рукама руске владе. *С тога је одмах наређено, да се врло изблиза пази на Књаза, с тога му Русија стаде одмах изазивати сметње у самој Србији, с тога је Русија почела да из далека спрема све што је потребно да се књаз Милош обори.*

Аврам и Цветко добише не само ордене Св. Владимира, него *и дипломе на руско племство са нарочитим повластицама*, и по 500 дуката у злату. Они се вратише у Србију тако одушевљени и занесени за Русију, *да су једва чекали прилику да јој докажу колико су јој захвални и безусловно одани.* [1]

Тако је ударен темељ *руској партији* у Србији. Сад је ваљало ту партију ојачати и умножити. Петрбуршки кабинет имађаше врло згодан материјал за то *у српским гдварима*, који 1813 беху побегли из Србије, и који до сада живљаху *у Бесарабији* као руски пензионари. Докле су год вукли богате руске пензије та господа и не помишљаху на своју отаџбину, и не помишљаху да са своје стране колико толико потпомогну напрезања Књаза Милоша за васкрс српске државе из гробља и пустоши, који су они за собом оставили. Али сада их је сама руска влада подсетила, да они имају своју отаџбину.

Петрбуршки кабинет објави им, како је политичко стање у Србији осигурано, и како је српска влада *на заузимање Русије* вољна да их прими и да им даде службе, те како треба да се врате у отаџбину.

Као што је с правом речено о француским емигрантима, тако и ова српска господа не беху у егзилу нити

[1]) Cunibert, II, стр. 25—27.

што научила нити заборавила. Не водећи никаквог рачуна о времену, о догађајима, о промењеној политичкој ситуацији своје земље, они су вративши се очекивали да нађу Србију каква је била пре 25 година, да заузму своја стара места, и као најстарији да имају првенства пред свима новим радницима, који су за време њихове бежаније успели својим заслугама да стеку угледне положаје. Они сметаху с ума, да су својом неслогом, непослушношћу и завишћу много допринели несрећи од 1813, они заборављаху, да је њихово срамно бегство предало отаџбину страшној освети раздраженог и немилостивог непријатеља. Они се грађаху да знају како је стотинама њихових земљака гинуло и пропадало, док су се они у Бесарабији проводили и на скандал туђинаца свађали и тукли међу собом, да су они, који осташе на својим местима у отаџбини, да деле судбину свога народа, подигли нов устанак који су тако мудро водили, да је Србија постигла најсрећније ресултате који се само могаху замислити према ондашњој политици свију европских влада.

Српски «емигранти» донеше из Бесарабије не само несварених идеја, него нарочито безгранично обожавање Русије, њене владе, њеног социјалног стања, јер све то беше по њиховом убеђењу идеал савршенства. Они захтеваху да Србија усвоји не само политичке и грађанске установе руске, него и обичаје и начин живота. За њих не беше ништа ни лепо ни добро, што не беше «па руски». Чак и погрешке и пороци руски беху за њих идеали. Ова њихова русоманија даде народу врло ружан појам о самим Русима.

Књаз Милош их је дочекао са срдачним одликовањем, нарочито старца Јакова Ненадовића, некадашњег силног и поштованог војводу. Како његова старост и недузи не допуштаху, да ступи на ново у службу, Књаз Милош му поклони кућу, воденице и земље са знатним приходима у Ваљеву, његовог сина Јеврема постави за команданта ваљевске нахије. Сви остали «емигранти» добише службе,

али наравно не према њиховим претераним жељама, већ према њиховим способностима и заслугама. Наравно ни један од њих не беше задовољан с оним што је добио, *и сви се придружише онима који у то доба беху почели да формирају партију незадовољника противу Књаза Милоша*[1].

Петрбуршки кабинет имао је врло тачан рачун, када је ову господу после 25 година вратио у Србију....

Тај се рачун провиди из самога имена које је руска партија у Србији на се узела. Она се звала *«уставобранительска»*. Да би се ово разумело морамо поменути, да је прва мисао о *уставности* у Србији дошла од *апсолутнога самодршца* оне државе, у којој се и данас шаље у Сибир сваки, који се усуди потражити за њу уставност. Прву клицу те ужасне унутрашње борбе у Србији, која се ни данас није свршила, бацио је у њу цар руски Никола, а да то није случајни каприс његове личности, већ да је то систем руске владе наспрам свију хришћанских држава, које ничу на Истоку, доказују факта: а) да је Русија за време окупације Влашке и Молдавије наметнула овим кнежевинама устав, по коме су владаоци *изборни*, и по којима их је Русија сваки час збацивала и мењала, кад год нису хтели да безусловно слушају руске заповести; б) да је Русија «ослободивши» бугарску рају и направивши од ње кнежевину са руским министрима, руским официрима у војсци и са *владаоцем* који се бира, наметнула Бугарској устав тако либералан, да по њему нико, апсолутно нико владати не може, и тај данејски поклон цара ослободиоца већ је учинио да се бугарска држава од свога постанка до данас налази у најужаснијој трзавици, у политичкој врућици, која јој може доћи главе.

Али да пустимо нека прича директор књажевске канцеларије под првом владом Књаза Милоша, *Јаков Живановић*, један од најспособнијих и најпоштенијих чиновника што их је Србија икада имала.

[1] Cunibert, II, стр. 31.

Он вели.*)

«Кад су се књажевски депутирци Петронијевић и Рајовић год. 1830 из Петрбурга вратили, *донели су тај совјет Императора покровитеља да се у Србији састави један органички устав*, о коме се Његово Величанство изразило да је *он — Устав — душа правленија*. Књаза Милоша правленије било је патријаршеско, и он као неписмен човек, много се плашио писаних закона, којих тумачење и извршивање видео је и чуо је да велика неспоразумљења и несреће у свјету производе. Он је правленије своје руководио махом с људима неписменима, какви су онда били, јер старјешине и заповједници народни морали су бити, као што није ни могло ни требало друкчије да буде, људи из народа, заслужни, разумни, народно повјерење уживајући, а ови су по највећој части били неписмени, или са свим или у великом степену. Зато је он највише усмено казивао им шта имају радити, призивајући к себи час овога час онога, посјећујући их по разни окружија и срезови и сазивајући их на скупштине, на којима се с њима о свачему разговарао. Често се догађало да гдјекоје старјешине и оно су рђаво разумјеле што им је он у простој форми писмено налагао и за то се при бирању писара прво и прво на то ишло да му је штил што јаснији и разговетнији, због чега се много пута догађало да гдјекоји темељно учен човјек проглашен је за неспособног, само зато што му је штил тамнији био, а гдјекоји слабији проглашен је за способнијег само зато, што је штил разговетнији имао, и онда му је његов старјешина рекао: «Написао си баш онако како ја мислим и осјећам». Писари су били махом људи из Срба̃ља аустријских. Како би се патријашеско правленије променило у писмено, организирало, одмах би се бојало, да ту неће старјешине владати, већ ће влада пређи у

*) У своме рукописном мемоару који се зове „Нѣколико примѣчанія на књигу „Славени у Турској од Кириjана Роберта" Саставъ Јакова Живановичьа" и који се чува у народној библиотеци у Београду под Бр. 224 fol.

руке писара, који ће имати законе толковати и извршивати. Колико је год дакле могуће било, и Књаз и старјешине чували су се од многих писаних закона. Овако је било стање ствари у Сербији. Да се при оваквом правленију често морала догађати самовољства, о том није ни потребе паметном напоминьати. Гдје је био старјешина разуман и добродјетељан, и који су крајеви били поудаљенији од средоточног правленија, ту је народ златан вјек уживао; гдје је пак било на против, ту се могло догађати и иступленија, докле се самовољства сазнала и предупредила нису.»

«*Како се чуло за препоруку царску о Уставу, и како се коме каква неправда учинила, свак је за уставом викао*, јер се сваки надао, да би Србљима Устав, као атинским жабама цар, свима невољама доскочио.

«Шта да садржи у себи тај устав, то је свима доста неразговетно било. И Књаз је одобравао да се закони пишу и к овој намери превођен је кодекс Наполеонов, и нек се спрема грађа за устав, које је Књаз Давидовићу и Радичевићу препоручио.»

Ми смо навалице навели цео овај пасаж из Живановићевог рукописа, да се види у какву је патријархалну земљу, са примитивним установама једног државног зачетка, *бацио цар руски запаљену буктињу уставобранителских интрига и буна, које су Србију тако много пута довеле до ивице коначне пропасти.*

Русија тако жарко љуби своју једнокрвну и једноверну браћу Србе и Бугаре, да им оберучке поклања оно што код своје куће тамани вешалима и Сибиром, и ако би за њену државу уставност била спас, докле је младим државама, ко је су се тек искобељале из толиковековног ропства, сигурна пропаст.

Али да се вратимо преговорима за обележавање нове српске границе. Порта, охрабрена држањем Русије у питању о исељавању београдских Турака, стаде тумачити тачку једренскога мира која говораше о присаје-

дињењу Србији отцепљених округа тако, да реч округ не значи нахију, кадилук или муселимлук, већ срез, семпт, хамн, према томе да једну крајинску нахију треба рачунати као три округа: кладовски, брзопаланачки и неготински. Тако исто био би Јадар за себе и Рађевина за себе округ. Што је нарочито сметало Порти, то је што би уступивши целу Крајину осигурала свезу Србије преко Влашке са Русијом, а уступивши Гургусовац, Сврљиг и Бању допустила непосредни додир Србије с Бугарском. С тога је Порта наредила да се паша београдски и њени комисари нарочито чврсто држе да не уступе те тачке. Али *Русија је хтела да њени агенти могу слободно у свако доба улазити у Србију*, не морајући прелазити преко турске или аустријске територије. У осталом Књаз Милош се тврдо држао граница, које имађаше Србија кад је у Букурешту грађен уговор.

Али при свем том у мало Србија не изгуби Бању, Сврљиг и Гургусовац и то услед жеђи једног од *руских* комисара за — *турским орденом*... Тај господин «В...» отишао је Хусеин паши и понудио му своје услуге да горње земље остану турске, ако Порта хоће да призна његове заслуге *орденом*. Срећом паша није разумео шта значи реч орден, те му је само општим фразама обећао, да ће га Порта наградити. И ако је обећање пашино било тако неопредељено, опет је тај руски официр тако развлачио питање о границама, да је српска влада била у очајању. Случајно *Алекса Симић*, у разговору с пашом, спомене како су он, његов брат *Стојан*, даље *Давидовић* и *Лазар Тодоровић добили руски орден св. Владимира*. Чим је чуо реч «орден» паша одмах упита Алексу шта значи та реч?

— Па то је нишан! — одговори Симић.

— Нишан? — рече Хусеин паша — их, што нисам знао! Ја бих похитао да тражим од Порте један нишан за оног сиромака В.... који је толико гинуо за њим! —

Ове речи које се омакоше паши, протумачише Књазу Милошу цело понашање оног руског комисара за граничење.

Руски посланик у Цариграду г. Бутењев, који онда беше свемоћан код Порте, сазнавши за овај скандал, да би збрисао утисак који је он градио на српску владу, похита да то поправи и потпомогне захтевања Књаза Милоша, и Порта пристаде на оне границе које је он тражио[1].

И тако да случајно баш у то време није Петербуршки кабинет осећао потребу да *новом киши од ордена у Србији увећава број својих присталица*, не би се сазнали мотиви за што руски комисари одуговлаче и отежавају решавање границе, и толике хиљаде Срба остале би турско робље, као жртве смешнога частољубља у једног субалтерног руског агента, да му се на словенским прсима заблиста и турски орден!...

Међутим пре него што је Порта пристала у *начелу* да уступи Србији источне округе, Књаз Милош је својим мудрим држањем за време буне Хусеин-капетана у Босни, добио без једне пушке три нахије: Јадар, и Рађевину и Стари Влах.

Док се ово догађало, Књаз Милош беше послао у Букурешт *Стојана Симића*, потпредседника великог народног суда, да честита Александру Гики, који беше постао књаз влашки. Ту службену мисију употребио је Ст. Симић да ступи у тајне договоре са руским ђенералним консулом у Букурешту, бароном Рикманом, коме руска влада беше поверила да пази на Србију а нарочито на Књаза Милоша. Убедивши се да Књаз Милош неће бити послушно оруђе у плановима које Русија имађаше за будућност источног питања, руска влада беше се решила, ако не да збаци Књаза Милоша, а оно бар да га ограничи у његовој власти тако, како не би могао озбиљно сметати њеним смеровима. За тај циљ беше довољно на-

[1] Cunibert, II, стр. 52.

метнути и Србији онакав устав као што га бивши ђенерал гувернер *Кисељев* беше наметнуо дунавским кнежевинама[1]. Али како Србија имађаше потпуно самосталну унутрашњу администрацију на основу међународних уговора и хатишерифа, то Петербуршком кабинету беше јасно да чеће моћи споља наметнути Књазу Милошу такав устав; али како с друге стране не беше нимало вероватно да ће Књаз сам од своје воље ограничавати своју власт, коју му је народ дао а Султан потврдио хатишерифом, не остајаше другог пута до унутрашње револуције, која би Књаза принудила на то.

Руском консулу у Букурешту не беше тешко придобити за ову намеру своје владе Стојана Симића, који је у једном разговору са Др. Кунибертом признао, како се каје што је у Цариграду радио за наследство књажев. достојанства, јер би, да није ту «жртву» принео Обреновићима, дошао ред и на њега да буде Књаз у Србији[2]. Занесен ласкањем руског дипломате, а окуражен помоћу коју Русија обећаваше, Симић драговољно пристаде на улогу да изазове заверу противу свога добротвора. Он је то могао у толико сигурније предузети, што је Књаз Милош имао у њега неограничену веру, па је са свим комотно могао радити на задатку, који му повери руски консул у Букурешту. Чим се вратио у Србију, Симић се поверио свима људима од утицаја, који беху незадовољни са Књазом Милошем, а ових је било двојаких. Једни који су негда били барабар са Милошем, па му никако не могаху опростити што се толико над њима узвисио, а други беху они који држаху да им је учинио тешку

[1] Ево шта је било у Влашкој и Молдавији услед *руског* устава који им је Кисељев октроисао. И ако је у том уставу стајало да ће заједничке скупштине обојих кнежевина *бирати* Књажеве, прве је без икаквог народног избора, *поставила* Русија с Портом, Гику у Влашкој, Стурзу у Молдавској. Кад је Гика 1842 збачен, народ је изабрао себи за Књаза Бибеска. 1848 падају на ново Књажеви и у Влашкој и у Молдавској, и Русија с Портом *поставе*, опет без избора народног, Штирбеја за влашког а Гику за молдавског књаза, итд. итд. (Вили мемоар Живановићев.)

[2] Cumbert, II, стр. 87.

неправду, што их је за извесне кривице строго казнио. Симић је тим људима испричао пројекте, које је донео из Букурешта и помоћ коју им је Русија обећала. Договорише се да ништа озбиљно не предузимају, док се не сврши питање о новој граници, док се не одреди данак и док се не уступе ћумруци, па како је Симић имао као члан нове депутације поћи у Цариград ради тих питања, одлучише да се до његовог повратка задовоље омаловажавањем Милоша у страним новинама, да му саветују таке кораке, који ће му поткопати углед и популарност у земљи. Да би се то постигло, закључише да претераном ревношћу у доказивању своје оданости, одобравањем сваке његове политичке и административне радње, па чак и његових личних ћефова, задобију што веће поверење Књажево али само спрам њих, да постепено удале од њега све људе који су му истински одани, и који би му могли отворити очи односно правог стања ствари, јавног мњења, потреба и жеља народних. Овај је план морао у толико лакше успети, што је завереницима и нехотице ишла на руку најближа околина Књажева. То беху одани пријатељи и верне слуге, али невешти саветници. Они мишљаху да чине услугу своме Господару, ласкајући његовим слабостима и сакривајући му ствари, које би он требало да зна у своме и у народном интересу[1].

Не слутећи шта му се спрема, Књаз Милош је неуморно радио на довршивању свога великог дела. Видећи да у пркос Портиног пристанка, Србија никако не може да добије отцепљене округе, он подиже у њима устанак[2] и Србија доби одмах све земље дуж Тимока и Алексинац и Крушевац.

Видећи да се питање о данку никако не може да реши, он тако подмаза кола код новог београдског паше Мехмеда Вежилира, да су не само одмах отправљени нужни податци о приходима ћумручким у Србији, за ко-

[1] Cunibert, II, стр. 88.

[2] На какав начин то је верно и лепо описао М. Ђ. Милићевић у својој истинској приповетци „Јурмуса и Фатима.

јима се тако дуго чекало, него ти податци беху тако израчуњени, да је годишњи данак Србије одмах одређен на 2,300.000 гроша.

1833 донесе српска депутација из Цариграда нов хатишериф са још неколико фермана, у којима беше све што је Србија желела, осем исељавања београдских Турака. На народној скупштини која се састала у Крагујевцу, Књаз Милош огласи све дотадашње политичке успехе и рече да је сада време приступити грађењу закона, уређењу администрације, финансије и судства. Он обећа све те законске пројекте спремити за следећу народну скупштину.

Тај задатак беше врло тежак. Ваљало је сузбијати страсти и наде са свим противуположене. Они који већ беху у стању да читају стране новине, желели су Србији устројство најнапреднијих држава, заборављајући да је она тек изашла испод 400 годишњег робовања. Народ опет желео је само да мање плаћа, да живи по својим старим обичајима и да му право суде. Чиновницима се опет нарочито неким главним «уставобранитељима» допадаху *спахилуци у Влашкој*, па прижељкиваху влашко устројство.

Постављен у сред тако противуположених струја, а немајући стручних људи који би га поучили, Књаз Милош реши се да сам уради оно, што је знао да је паметна жеља већине народне, остављајући за доцније реформе које би са растењем образованости постале потребне. Он дакле обори харач, чибук, димницу, таксе за венчање, таксе воденичке, таксе на казане за препицање ракије, жировницу, обори сва давања, а задржа само порез, а колики да буде порез, то је одређено на следећој скупштини народној, која је установила: да свака ожењена (пореска глава) плаћа по шест талира годишње.

Да би судови добили писане законе, Књаз Милош нареди Давидовићу да их изради. Овај предлагаше кривични законик који Јосиф II беше издао за граничаре, и

који беше са свим удешен према карактеру и потребама српскога народа у војној граници, али на несрећу, они који су Књазу читали новине, беху му толико напунили уши са законником Наполеоновим, да је Књаз наредио да се тај законик преведе, па га онда предаде на оцену једном одбору старих судија.

Поред сваке цркве подиже Књаз Милош и основну школу, у главним местима нахијским отвори такође школе, а у Крагујевцу гимназију, у Београду богословију? Да би школе имале књига, он основа државну штампарију, и стаде потпомагати књижевност, основа «Српске Новине» и т. д.

За тим је Књаз Милош уредио односаје између цркве и државе, заведе синод и конзисторије, уреди епархије и т. д.

Да би отклонио штету коју брза Дрина причињаваше Мачви, Књаз Милош повери једном чешком и једном немачком енжењеру, да регулишу ток те реке, а кад су тај посао свршили на опште задовољство, он им повери грађење нових и поправљање старих друмова по целој земљи.

При крају 1834 год. Стојан Симић, *веран обећању, које је дао руском конзулу у Букурешту*, подиже са својим друштвом буну, да тражи устав и законе. Ова је позната под именом «Милетине буне», јер је он сам кренуо 3000 људи под изговором, да их води на Дрину, против Турака... Бунтовници са својим четама одоше у Крагујевац. Књаз Милош, који се десио у Пожаревцу, посла Давидовића да каже бунтовницима, да се устав и закони спремају, али да то не може бити готово за дан, него да се претрпе до идуће скупштине. Кад се они не хтедоше с тиме задовољити, већ тражаху да се одмах зове скупштина, књаз Милош нареди, те Петар Туцаковић, са 1500 Гружана, растера све бунтовнике без једне капи крви. Вучић похита у Пожаревац да се сам оправда и да измоли опроштење за остале бунтовнике.

Кнез Милош је великодушно свима опростио, и кад је дошао у Крагујевац, па коловође буне падоше на колена преда њ, он их подиже и љубећи их с очима пуним суза рече: «Сви смо криви; и ја сам много погрешака учинио. Да гледамо да их поправимо и да један другом опростимо.“ Оваке речи код апсолутнога владаоца, који имађаше у рукама заверенике противу његовога престола и његовога живота, доказују праву величину душе: у њима је најбољи одговор на сва опадања, којима су његови непријатељи старали се да опрне његову личност и његову владавину. Али Кнез Милош није се задовољио само тим речима. Да би боље уверио бунтовнике, да им искрено праштa, он је не само издао наредбу да нико не сме говорити о тој буни или пребацивати њеним коловодама, него их је одвео у цркву, па им се на јеванђељу заклео, да их неће гонити. Он је своју заклетву одржао. И бунтовници се заклеше на верност Кнезу Милошу, али као што ћемо видети, само један од њих, Милета Радојковић одржа своју заклетву. Осталима беше њихово частољубље и лична корист дража од отаџбине, светија од јеванђеља на коме се лажно заклеше....

Кнез Милош видећи да се његови непријатељи маскирају бригом за народ, тражећи му устав и законе, и да би испунио жељу цара покровитеља, реши се да сам даде устав и нареди Давидовићу да спреми то чудо. Давидовић је био даровит и учен човек, али он не беше нигде *видео* уставну земљу; што је год о томе знао, то је црпао из књига и новина, и за три дана беше Давидовић с уставом готов.

Кнез Милош позва на Сретење 1835 највећу народну скупштину у Крагујевац, на којој је било преко 4000 чланова, јер у њој беху не само сви кметови свију села у Србији, него и по један депутират на сваких сто породица. На тој скупштини даде Кнез Милош Србији *устав*, а она њему драгоцену сабљу, на којој драгим каме-

ном беше исписано: «Своме Књазу Милошу Обреновићу благодарна Србија.»

Да видимо мало како је изгледао тај први устав српски, о коме Ами Буе[1]) вели да су «ћачка посла пуна таких глупости, да би свако владање постало немогућно, ако би се хтело верно придржавати устава, јер он натериваше власти, које установљаваше, да морају бити у опозицији једна другој.»

И доиста — вели Др. Куниберт[2] — док по том уставу Књаз имађаше право да поставља чиновнике, он није имао право да их збаци без пресуде врховнога суда, ако су скривили што противу закона, или без одобрења државног савета, ако су што скривили по служби као чиновници. Па и тако збаченом чиновнику остављаше право да апелира пред народном скупштином, која га је могла вратити на његово место, ако за добро нађе.

Устав прокламоваше да су сви Срби пред законом једнаки, укидаше кулук, предаваше општој употреби као општу својину шуме и паше. Устав одузимаше Књазу сваку власт кажњавања административног тако, да је сваки сеоски кмет имао већа права у томе од Књаза. Сва сила и власт слевала се по том уставу у државни савет, који имађаше 16 чланова, које је само народна скупштина могла сметнути. Књаз није могао без тога савета ништа учинити, а савет је имао право да ради шта хоће без Књаза. Ако се некакав законски пројекат, који му подноси савет, Књазу не допада, он има право да га врати савету, али ако савет и по други и по трећи пут поднесе тај закон на одобрење са опширном мотивацијом, да је потребан за народ, онда Књаз одобрава... Према томе владалачко вето постаје готово са свим илузорно. Министри (њих шест) беху такође чланови овога савета и према томе ни њих није могао Књаз збацити. Тај

[1]) A. Boué, de la Turquie d' Europe, Tome III.

[2]) Cunibert, II, 195.

савет беше и законодавно тело и највиши суд и све, а Књаз беше лутка, којој се давало 100.000 талира цивилне листе годишње за труд што се зове Књаз, 25.000 талира књагињи, 20.000 талира старијем, а 15.000 талира млађем Књажевићу.

Давидовић је хтео да заведе «демократску» владу у Србији, за то је онај силни савет потчинио народној скупштини, али то беше опет сама илузија, јер скупштина се састајала два пут у години на по 2—3 дана, беше састављена не само од простих људи, који не знађаху ништа о државним пословима, него и беху врло приступачни за ласкања свију «претпостављених," те је савет према томе могао протурити кроз скупштину што год је хтео у толико пре, што није сваки скупштинар имао право да лично гласа, већ сви посланици једнога округа гласаху колективно, при чему их је водио окружни начелник, а овај је зависио од савета, који га је једини могао истерати из службе.

Ми нећемо да говоримо о томе, како по овом уставу саветници посташе «превасходства», попечитељи или министри, «високопревасходства» Књажева канцеларија «државни кабинет», а њени писари, «државни секретари», нећемо да говоримо о баснословним униформама, које нове екселенције за себе прописаше, нити о војним чиновима и униформама цивилних чиновника, који се умножише преко сваке мере, јер свака екселенција хтела је да има пуно «потчињених јој» чиновника, макар и немали никаква посла; све то беше тако «па руски», да се азијатически департамент у Петрограду могао од срца радовати.

Међутим ни Књаз ни његови министри не разумеваху потпуно овај устав: час је савет вршио законодавну власт а Књаз егзекутивну, час обратно, министри се међу собом отимаху о надлежност, јер нико није имао доста посла за своје чиновнике и т. д. Што се народа тиче, он је од свега тога разумео: да може поделити општинске шуме и земље и да може тужити чиновника, и

грдна државна добра беху за час разграбљена, а они чиновници, који хтедоше тумачити то право у корист државну, беху тужени савету.

Али ма како да је погрешан и штетан по саму Србију испао овај њен устав, *то беше њена унутрашња ствар, у коју нико није имао право да се меша.*

Аустрија, која је у оно време зазирала и од саме речи «уставност», уплаши се да та «жишка» на њеној јужној граници не упали и њену државу, па је се одмах обратила полузванично Књазу Милошу, а званично Русији и Порти, да се томе стане на пут.

Русија је једва дочекала овај корак Аустрије, да покаже Србији како она не сме ништа у сопственој кући урадити, док не добије дозвољење од Русије, па за то посла у Србију нарочитога комисара, свога ђенералног конзула у Букурешту, *барона Рикмана* са мисијом: да уништи српски устав, да испита узроке јануарској буни и да расправи одношаје између Књаза и незадовољника.

Порта је слабо марила, хоће ли Србија бити земља уставна или не, али кад јој Русија и Аустрија дадоше прилику, да се и она умеша у српске унутрашње послове, и она поручи Књазу Милошу да уништи тај устав, који је противан «основним законима царства».

Књаз Милош беше већ и сам увидео какву је погрешку учинио са тим уставом противу своје сопствене власти, *али он се беше заклео на тај устав.* Истина он би се могао пред народом правдати наваљивањем трију великих сила, али он то није хтео, јер би тиме признао да није господар у својој кући. За то он изабра средњи пут. Оставивши устав да по имену даље постоји, он га је постепено на делу укидао. Али то није задовољавало велике силе, које нису могле трпети само име устава, *а његовим непријатељима даваше прилику, да отуђе народ од њега, показујући му како Књаз гази устав, на који се заклео.*

Извештен о доласку барона Рикмана, Књаз Милош изашао му је у сретање чак до Пожаревца и дочекао га је са свима почастима, које припадају посланику «покровитеља Србије.» Али барон, да би одмах показао како је он врховни судија између Књаза и народа српскога, захтевао је одмах од Књаза објашњење о догађајима у Јануару, и о прокламовању устава. Милош му посла та објашњења преко директора своје канцеларије Живановића, уверавајући да је он само за то дао земљи устав, што је мислио да ће тиме основати срећу свога народа и задовољити све партије; да он никада није могао ни помислити, да ће тај устав бити непријатан Русији, чије савете он и његов народ хоће радо да послушају и ако им је Порта дала право, да уреде форму владавине какву хоће, да је он одмах, чим је сазнао да се његов високи покровитељ не слаже са тим уставом, сматрао као да га и нема, и што га до сад није јавно укинуо, то је да не би било скандала у земљи и у свету, јер би у таквом јавном акту морао казати, за што укида устав.

Барон Рикман саслушао је ова објашњења као судија, који допушта само форме ради, да се један на делу ухваћени кривац правда. За тим узе он реч, па стаде горко пребацивати Србима, како су се усудили помислити, да су они независан народ, кад у ствари нису ништа друго до Портина раја, којој су заузимањем Русије дате неке повластице, али те повластице није требало злоупотребити на то да се Србија, без одобрења свога добротвора, коме дугује за све, конститујише као слободна земља. Та то је нечувена дрскост прокламовати конституцију, која осветава она револуционарна начела, која је и Русија и Аустрија комбатовала свагда тако, да ни један народ међу првима не би имао дрскости, да их усвоји без пристанка ових великих сила. Прелазећи на поједине тачке устава, *ванредни посланик рускога цара назва насљедство књажевског достојанства у породици Обреновића безобразлуком* (arrogance) «Милош — говораше

барон Рикман од речи до речи — није ништа друго до намесник (lieutenant) Султанов, који је постављен да у његово име управља земљом дотле, докле му буде веран, а његова породица не може ни по чему претендовати на права, која имају само суверене фамилије независних држава у Европи. Србија не припада никоме осем Султану.»

Ове речи руског комисара потврдише по нова, како сва срџба Русије противу Србије датира од онога часа, када је Србија задобила право насљедства кнѣ. достојанства, кад је себи створила народну династију Обреновића. Оне потврдише, да је Русија само пребала прилику, да уништи ту највећу тековину Србије.

За тим упита руски посланик, са пуно подсмеха и презрења у гласу и речима: Шта значи грб и круна, што их је Србија усвојила? Србија као поданица Портина не може имати другога грба сем грба турске царевине.

Настављајући истим тоном барон Рикман упита: Кад је Србија установила министарство војно и министарство спољних послова, нека му кажу, са којом ће то силом и са каквим војскама да ратује, као и какви су то уговори, које Србија мисли закључивати са другим силама? Да неће случајно да се бију за слободу целога света, заједно с Француском, кад су њена начела и установе усвојили? Овај испит завршио је барон Рикман, замоливши подругљиво Живановића, да му одреди дан када ће моћи учинити своје подворење Њиховим Високопревасходствима Министрима?

Живановић је на сва ова неуљудна питања и безобразна разметања руског комисара одговорио: Ако је српска влада учинила какве погрешке, то их не треба приписивати надувености или рђавој намери, као што чини г. барон, већ немању искуства и непознавању дипломатских облика и зачкољица; кнѣз и народ српски довољно познају своје дужности, да би се и за длаку од њих удалили; они налазе да су својим сопственим трудом и помоћу Русије престали бити турска раја, куда би г. ба-

рон хтео да их врати; како је Султан признао насљедство књажевског достојанства у фамилији Обреновића, то Србија држи да није никога увредила, нити ичије право узурпирала, када је у своме основном закону земаљском одредила ред тога насљедства, како би се осигурао миран развитак државе за будућност; Срби не држе да су учинили икакво злочинство што су одредили грб своје државе, кад свако сеоце у Европи има право да то учини, па га нико не би обедио, да се тиме прогласило независним. Херцешка круна на српскоме грбу не може увредити Султана, као што грофовске и баронске круне руског племства не вређају цара. Можда је била детињарија установити шест министарстава за онолико мало послова, али је књаз морао то учинити, да задовољи извесне амбиције, које би иначе направиле неред у земљи. У осталом ако секретари, којима су поверени одношаји Србије са Портом, Русијом и пограничним провинцијама, и управа војске коју Србија има право да држи по одобрењу Портином за одржавање поретка у земљи, ако ти чиновници носе титуле министара војске и спољних послова, то за цело не може забринути Русију, јер било би смешно у томе тражити намере, које Срби нису никад имали, јер Србији је довољно покровитељство Русије, па нема потребе да тражи одношаје са другим силама. Што се тиче аналогије између српског и француског устава, то није за њу крив књаз Милош, који је за француски устав знао само по имену, а који је српски устав дао једино за благо свога народа и да би задовољио оне, који су се тужили на његову ранију администрацију, а не да би ширио и подржавао начела, која су непријатна Русији и Аустрији.

Умереност одговора Живановићевог протумачи барон Рикман као плашљивост, и то га још боље утврди у намери, да покаже Србима госу. Он је дакле не само призивао и примао коловође јануарске буне, окуражавајући их, да му поднесу своје жалбе противу Књаза Милоша,

него је, да би себи дао изглед непристрасног судије, сазвао на конференцију све главне чиновнике државне и све шефове јануарске буне. У тој конференцији понашао се руски посланик готово као суверен. Најпре је тражио да чује разлоге, за што су бунтовници устали на оружје противу Кнеза. Давидовић узе реч у име осталих па рече да је тај покрет био изазван потребом, да се добију неке реформе које беху нужне према новом положају Србије како би се ограничиле злоупотребе, како би се осигурао положај чиновника, како би се осигурала личност и имање суграђана. Али, додаде, ни један од тих људи, који су учествовали у покрету, није ишао ни противу власти ни противу живота Кнежевог, нити је ико хтео грађански рат у земљи.

После Давидовића барон саслуша све који су што имали да се туже на Кнеза, биле њихове тужбе основане или не.

За тим узе реч руски посланик да изјави, како Срби могу рачунати на заштиту цара његовог Господара само докле буду верни поданици Порте и верни заштићеници Русије, али ако они забораве на те своје дужности, цар ће их не само напустити њиховој судбини, него ће се удружити са Султаном, да их научи памети (pour les mettre à la raison). За тим им пребаци како имају мало поштовања спрам Турака и како слабо слушају савете Русије, а завршн грозном критиком целокупне садашње владавине у Србији. Сви разумеше да се те речи односе на Кнеза, који не беше ту.

Окренувши се Давидовићу, барон Рикман додаде: да у Србији има усијаних глава, који желе да шире револуционарна начела и љубав за оне силе, које подржавају та начела, али да Русија добро пази на те усијане главе, за то нека се оне причувају, да не ражљуте још више Русију, јер ће онда бити зло и за њих и за земљу. Он понови: да Срби нису ништа друго до раја турска и да не могу имати политичких одношаја ни с ким другим, до

с Портом. Завршио је уверавањем: да неће бити ником ништа од оних који су учествовали у последњем покрету.[1]

После ове конференције оде барон Рикман Кнезу. Он је своју беседу почео крвавом критиком целокупне владавине Милошеве, доказујући му, како је у пом. конференцији добио уверење, да је за последњу заверу и буну он једини крив. Он се толико заборавио да је стао саркастички критиковати и сам приватан живот Кнежев, његове породичке односаје. Препоручиваше му да се добро чува и најмањег гоњења јануарских бунтовника, већ да им повери најважнија звања у земљи, као најспособнијима у целој Србији, а да истера из службе Давидовића, јединог који не беше у завери. Најзад му је про-

[1]) Да видимо неке детаље из ове конференције, како их прича *Живановић*, који је од српске стране био главни беседник:

„Пуни смо били гњева и муке да би нам крв на очи потекла....

„Барон опет примјети да ми треба да останемо при старом. На које та ја упитам, које мисли он то старо? Је ли оно од старих наших краљева? Каже да није. После наших краљева било је турско; то „старо" не можемо хтјети, и он потврди да и он то не разумјева. После турског, рекох, било је Карађорђево, који је непрестано војевао и није имао када Бог зна како формална прављења уводити. Каже да и то не мисли. Остаје дакле досадашње прављење Кнез Милошево, о ком смо се увјерили, да при најбољој вољи Кнеза и свију нас не може духове да задовољи. Није нама стало, додам, за теоријама којечијима. Нама треба завести један постојани поредак у дјеловодству за излажање и извршивање закона и независимо судопроизводство, кромје тога треба да знамо шта је наша земља на којој живимо, дакле потребујемо *опредјељење Србије*, треба да знамо чим се разазнаје наша земља од других земаља, дакле требамо знаке отличителне Србије, т. ј. *грб и заставу земаљску и народну*; требамо да се зна, ко је извор изажања и извршивања закона, дакле треба нам опредјелити *власт Кнеза*, и по прибрјетеним *владајућа фамилија* преимућствама, његова својства, и *његова права*; треба нам спојити отношенија Кнеза с отношенијама народнима и само у том полагати јемство за јавна права слободе личности и сопствености, дакле треба нам *скупштина народна*, која је од памтивјека у Србији уобичајена, и треба јој назначити *круг дјејателности*. Најпосле В. Превосходителство најбоље знате како се једно правленије обртати може да не запиње и често *не ломи се*; изволите нам показати састав таквог правленија, по обрасцу који је нама најугоднији, сигурно ће наћи друкчије, него да се састоји из једне канцеларије, као што је код нас књажеска, и једног народног суда као што је наш досадашњи.

„Барон одобри да је потребно разне струке правленија на разне *дирекције* разјелити, за директора ових и нижих совјетника један земаљски *совјет* саставити; с овим совјетом целокупним да се Кнез за законодателство совјетује, а за законовршителство довољна је свака дирекција за себе, под вјеломоћством и управом Кнеза; да судопроизводство треба да је независимо и т.д. но *што се скупштине, опредјељенија, знакова отличителних, владатеља Србије тиче, то је или излишно,*

писао до у најмање ситнице, не само како ће земљом владати, већ и како ће свој приватан живот удесити.

Кнез га је без прекидања саслушао до краја, беше напрегао све своје силе да остане миран, да влада собом. Кад је барон свршио, Кнез одговори да би он желео видети неке људе, који се хвале својом дипломатском вештином и својом интелигенцијом, у сред сударa разних партија, између спољних ратова и унутрашњих раздора, да ли би се они боље владали наспрам завереника, него што се он владао; мако да је за ту буну био крив, он је бунтовницима искрено опростио пре него што се ико за њих заузео, али тај опроштај неће им ни мало послужити као заштита за будућност, јер ако се буду користили његовом добротом, да праве нове нереде у земљи, он ће их казнити свом строгошћу закона, па макар на коме се положају десили и макар се још толико поносили нечијом заштитом. Ако се некоме од те господе у пркос његовог искреног опроштаја не живи у Србији, нека иде слободно куда му је воља, он му неће нимало сметати. И ако он сада види, да та господа нису њему опростила што је осујетио њихову заверу, опет ће их оставити у њиховим службама, докле ове буду савесно вршили.

у колико је који предмет већ познат, или *непринадлежећа*, у колико у хатишерифу није назначено, нити ми од хатишерифа удаљавати се можемо. —

„Ја сам му примјетио да је неопходно нужно опредјељење Србије за се зна да је *Књажевство*. Он каже да се то зна. Ја му кажем за у трактатима не пише се о књажеству, као ни у хатишерифима, већ се само пише о Србији и народу Српском, и ако Србија није књажество, нека се напише шта је? *Он каже да нема на то настављења*. Кажем му за грб и заставу. *Он не признаје тога нужду*. Примјећавам му да, ако треба руководити званичну кореспонденцију, особито суд, то је неопходимо нужан грб земаљски, а ако треба трговина да буде слободна, то без заставе на лађи бити не може. *Он каже да се остане по старом*. Старога нема. *Каже да на то нема настављења*. Кажем му за *владајућу фамилију* да се стави њена својства и преимућства; он одговара да је то стављено у хатишерифу. Кажем да то никоме не може сметати, што ће се учинити један навод из берата и хатишерифа. *Одговара да нема настављења*. Кажем да је нужно опредјелити власт Кнеза како за законодательство, тако и за законоизвршительство; одговара да и то као *особити трактат у устав не долази* (!!). Кажем да о укинућу народне скупштине не сме се у народу ни проговорити; одговара *да народне скупштине нема у хатишерифу, а шаван хатишерифа пружати се не можемо.*"

Што се тиче административних облика, Књаз Милош рече, да ће драге воље примити савета од свакога, који би се интересовао за Србију и који би му их предложио са обзирима, које он има право да очекује од свакога. Али ако г. барон мисли да своје савете наметне као заповести, то их Милош, као старешина народа и чувар његових права, одбија одлучно, јер је Порта овластила Србију, да управља собом како јој је воља, јер је и сама Русија, кад је он односно управе потражио савета од ње, одговорила да нико боље од Књаза не познаје потребе свога народа и да према томе нико не би могао боље од њега изабрати форму управе.

Он никако не може да сложи пређашње понашање руске владе са инструкцијама, за које г. барон вели да их је добио, али ако су његове инструкције доиста тако прецизне, као што он тврди, нека има доброту показати их, или бар да му остави једну ноту написмено, али то ни један руски изасланик није хтео да учини.

Како се спрема на пут у Цариград да походи Султана, то Књаз неће до повратка свога у отаџбину мењати ништа у облицима државне управе; доцније ће видети, да ли ће имати што у интересу земље да мења, ако му најзад Русија не претпише, како она жели да се управља Србијом.

Одговор Књаза Милоша показа барону Рикману, да је он други човек, него што је овај очекивао. Но како изгледаше да је Милош одлучио противити се намерама Русије, *и како је знао да се цар његов господар, решио да упропасти Милоша, то је барон*, пре него што је пошао из Пожаревца, *имао још неколико састанака са незадовољницима, у којима им је најтачније нацртао пут, којим ваља да иду, како би спремили све што је Русији нужно да дође до своје цељи.*[1]

(НАСТАВИЋЕ СЕ).

[1]) *Cunibert*, II, стр. 224—230.
Вук Попов, I, 338—346.

НАШ ПРИВРЕДНИ ПРОГРАМ

(Наставак)

3-ће Као трећи услов за развитак здраве рударске индустрије, требало би поштрити у закону постојеће услове за одржање строгога реда и дисциплине међу радницима и јаче осигурати радника и његову зараду од несавесности предузимача и његових органа. Дисциплина и ред међу радницима, удружена с правичношћу и савесношћу управних и надзорних органа, први су услов доброга рада и напретка сваке, а нарочито рударске радње. Ако ових свију услова нема, онда ни доброта објекта, ни знање, ни добро и паметно руковање радовима, неће ништа помоћи. Ово мора осигурати рударски закон, и министарство у приложеном елаборату имало је част изложити, шта и како да се у овом правцу ради.

4-то Требало би да се приступи организацији тако зване Братске касе, која је рударским законом предвиђена. Ова каса, у коју радници улажу известан проценат од своје зараде а предузимач толико колико они сви, не само да осигурава раднику његово лечење и израну за време болести, но даје му пенсију у случају осакаћења или старости, а фамилији његовој потпору после радникове смрти. Она је не само од користи раднику но и предузећу, јер везује радника јаче за успех и опстанак предузећа и покреће га на бољи рад.

5-то Да се заведу штедионице, у које би радници обавезно улагали ма најмањи проценат своје зараде. Користи су од овога многобројне и познате; али са гледишта чисто рударског, штедионице су преко нужне за оне случајеве, кад би радња услед какве катастрофе или неприлике у рудницима морала за неко време систирати

рад, те би извори зараде пресушили. Ово је потребно и код радњи, у којима је радник и поседник: јер и ако је задруга ту да га подржи за неко време, опет она не би за подмирење потребе у новцу, које се обично већом привредом прошире, морала продавати своје производе у невреме и у већој мери, но што то треба да буде а да се не окрњи капитал покретни или умањи храна људима и стоци у задрузи.

6-то Рудничка предузећа треба по мишљењу министарства не само да послуже директно економскоме напретку земаљском, но и индиректно да послуже земљи, ширећи културу, морал и корисна знања у народу. Зато је оно мњења, да се рударски предузимачи обвежу, да код сталних и развијених радњи морају држати школе, у којима ће се поред најнужнијих основних знања: читања, писања и рачунања упућивати радници и њихова мушка чељад познавању Србије, српског језика и српскога народа и његових земаља, основним знањима рударства, познавању грађанских дужности и права, пољопривреде и шумарства; а женска чељад основним знањима и разним ручним радовима. Ове школе биће од користи и самим предузећима, подижући знанствени и морални ниво радника. Ближи програм ових школа, трајање њихово и остале узроке, којих чине преко потребним, изложило је министарство у приложеном елаборату.

7-мо Први предузимачи рударски ретко се подухватају посла у руднику с намером, да га они и експлоатишу. Већина од њих ради толико да дође до концесије, па да је после пренесе по што вишу цену на какво акционарско друштво. На овај начин стварају се нездрава предузећа, која не само што морају да заслуже интерес и отплату фактички уложеног, но и фиктивног капитала, који је оснивачима исплаћен. Србија мора да се постара да своју рударску индустрију не метне на овако трулу основу, те да она у времену криза, носећи у себи ве-

читу клицу смрти, постане опасност по економско стање у целој земљи. Министарство је у приложеном елаборату изложило све рђаве стране оваквог оснивачког система и предложило неке мере, да се злоупотребе оснивача спрече, а да се опет не убије са свим воља за оснивањем рударских предузећа. Овде ће напоменути само то, да држава треба да наступи као оснивач и да отвара и раствара рудишта, па да их после под повољним условима новчаним, задржавајући ради боље контроле за се један део акција, уступи акционарским дружинама, које ће се под њеним патронатством образовати. Ово уступање не треба да буде појединим људима и банкама, које би оваке о државном ризику и трошку отворене објекте употребиле на спекулације и тиме се промашио циљ, који се овим предлогом хоће да постигне. На тако здравом основу подигнута рударска индустрија, која не би била преоптерећена оснивачком претераном добити, која би осим тога имала радника поседника, одгајена на раду од осам сати, која би имала братске касе и штедионице и т. д. постала би прави извор благостања у земљи и неодољиви супарник индустрији западној на источним пијацама, а могла би временом дрзнути да са запада поврати оне тековине, које су нам за прерађевине изнесене биле.

8-мо Како без добрих шума нема рударства, треба свом снагом настати, да се остатак шума и све шумско земљиште истргне из досадашњег опустошавања и неразумног газдовања. Ово тим пре, што је шума први услов за конзервацију земљишта и његове вредности и што су њени продукти уткани у целокупну људску делателност, а њена сама егзистенција важан услов живота и здравога развитка становништва. Ми све то постојано и утркујући се упропашћујемо. Шуме и њихово земљиште били су досада слободан извор или додатак прихода свима онима, који нису зазирали да своје дохотке и поседе увећају, узимајући или дајући оно, што је опште добро и упропашћујући лакомислено и у бесцење

овај основни капитал земаљски. И ако је од оних, који су се до сада, било на један, било на други начин, користили, пропадањем овог капитала оглашено решење овога питања у корист земаљску као немогуће, министарство има уверења да су жалосна средства од сатирања шума тако очигледна и осетна постала, да је убеђење о потреби уређења шумскога питања почело хватати јаког корена и у народу, који је био највеснији радник на томе послу уништења ове земаљске имовине, помаган индиферентизмом великих и малих, који су били позвани да га у томе по њега и земљу штетноме раду спречавају.

Министарство ће ономе што је имало част на другоме месту рећи о шумама само додати: да је уређење шума за рударство, питање насушнога хлеба, јер је дрво главни и основни услов за развитак рударства, било као грађевински материјал, без кога се ни стопе у руднику проћи не може, било као материјал за гориво. Уплив кога оно с тога има својом ценом на биланс предузећа чини, да ће се српскоме рударству осим малих изузетака одузети могућност живота, ако се послу око уређења шума што скорије не приступи. Узалуд ће онда бити сва велика природна богатства Србије кад нестане шума. Она су досада лежала бескорисна за земљу, услед небриге, а ако се шуме енергично не заштите и не подижу, неће их ни највећа брига ни заузимљивост моћи метнути корисно у службу снажења земаљског и њеногa напретка.

9-то Један важан услов развитка наше рударске индустрије испунио би се, кад би се у земљи подигла рударска академија за инжињѐре и рударска школа за надзорнике рударске. Радови рударски требаће у скорој будућности велики број спремних људи за руковођење и надзор над рударским пословима, а за Србију из многих обзира врло је важно, да рударске радове руководе њени синови. Али док не стигне подмладак рударски, који ће

ове и идуће године отићи на академије рударске на страни, донде се и због великога посла, који ће пасти на садање стручњаке, не може ни помишљати на стварање академије. Кад се ове нове снаге врате из иностранства и приме рударске радове у земљи од садањих стручњака, могу се ови као наставници употребити у академији рударској.

Но ма како стручњаци преоптерећени били послом, опет ће се морати што скорије да подмири потреба у стручним надзорницима. Зато би требало још идућега октобра отворити рударску школу у Београду, у новој згради рударској, где би садањи стручњаци предавали основе рударства и топионишта и помоћних наука. Курс теоријски ове школе био би само у зиму. У пролеће, лето и почетак јесени, бавили би се ђаци ове школе на појединим предузећима државним, где би под надзором дотичнога старешине рударског вежбали се у практици и проширивали и утврђивали своја основна теоријска знања.

Сва предузећа рударска у Србији имају великих тешкоћа при набавци персонала за надзор у рудницима. Странаца врло мало способних дође и оно што дође, не може све да се дуговремено одржи као употребљиво из извесних узрока. С тога отварање овакве школе имало би да подмири једну врло осетну потребу и држава треба да је оствари. Министарство је у приложеноме елаборату изложило начин овога остварења и организацију школе.

10-то Познато је да су саобраћајна средства главни услов за развитак свију грана земаљске радиности. Ово вреди нарочито за рударство, од кога се велики део бави експлоатацијом јевтиних маса, којима треба јевтин подвоз: дакле врло добро трасирани и извршени путови и ниске тарифе на железници. На жалост јевтин подвоз на већини наших друмова немогућна је ствар. Ђаво из-

вршени а још горе одржавани путови постају тако рећи неупотребљиви за саобраћај после дужих киша или јаче фреквенције. Цене подвозу тада јако и несразмерно расту, а катшто је немогућно и добити га. Рад са јевтиним масама није могућ, а и са скупљим ризичан. Најбољи пример зато дају нам шљиве: трговци са шљивама имали су увек знатне штете због рђавих путова.

Треба само проћи од Пожеге до Чачка, од Кучева до Мајдан-Пека, од Мајдан-Пека до Милановца, од Ужица у Ваљево, од Чачка преко Сувобора у Обреновац, од Крупња у Шабац, итд. итд. па да се увиди колико мало и траса и грађење ових путова одговара принципима трговачких путова; а да је пут од Пожеге за Чачак отишао моравском долином место преко Јелице, пут од Крупња за Шабац ишао гредом, која везује Шабац за Цер и т. д. корист од њих била би много већа, но досада, и избегле би се велике штете, које је и привреда и трговина до сада имала.

За унапређење саобраћајних средстава треба по мњењу министарства народне привреде учинити следеће:

1-во Укинути кулук, а на место њега завести саобраћајни прирез, из кога би се друмови градили;

2-го Треба о трошку државе или округа саградити споредне железнице, везујући их за главне железничке пруге, или са Савом и Дунавом, избирајући за то крајеве, који су свима производима земаљским богати, или кроз које се могу упутити велики међународни токови трговачки, градећи железнице у државној режији, како би што јевтиније стале.

3-ће Проштудирати све токове трговачке. Изнаћи да ли би се други краћи, бољи и подеснији нађи могли за свако поједино место, за сваки центар производње и трговине. Правити друмове и путове према овим токовима или ректифицирати постојеће путове, ако они падају са њима у исту линију.

4-то Држава треба да се стара свима средствима, да главну железницу узме у своје руке и то наравно под условима, који ће дозволити да држава може да заведе далеко ниже тарифе, но данашње, за превоз и извоз земаљских производа и за један велики део транзита, а да тиме опет не оптерети своје финансије. Одржање садашњег стања при коме су наше железнице неспособне да врше пренос јевтинијих маса на дужа одстојања, које износе највећи део људске делателности, штетно је не само по земаљске економске интересе, но и државне финансије.

5-то Максимум падова за велике друмове да буде 4% и да се преко њега прелази само онда, кад неодољиве тешкоће то условљавају

Скоро сви путови и железнице, ишле оне из ма којег или у ма који крај Србије, служиће више мање рударству, пошто на свима странама њеним има руда, других корисних минерала и стена. Министарство народне привреде изложило је овде неке од путова и железница, које би требало извршити односно ректифицирати и који би служили свима гранама земаљске привреде.

1. Пут од Обреновца за Чачак проведен је сада од Мионице преко највиших висова Сувоборских са падовима, који га своде на значај простог крчаника, којим се још услед рђаве израде у кишно доба и зими скоро проћи не може. Овај пут имао би из колубарске да пређе у долину Рибнице поред Мионице, па све уз Рибницу до сразмерно ниске греде, која чини вододелницу између Рибнице и Граба односно Чемернице, која слази Чачку, па овим рекама у Чачак. Пут овај има истина местимице техничких тешкоћа, али би од њега трговина и рударство знатно се оснажило. Трговина читавих округа штети се због садашњег пута, а извесне руде као н. пр. Хромне, којих има у великој количини у Сувобору и Маљену, као и литографско камење, не би се с коришћу могло експлоатисати без јевтиног подвоза.

2. Пут од Пожеге за Чачак имао би да се скине са Јелице у долину Мораве. Тешкоћа је клисура Моравска између Овчара и Каблара, коју је лако данашњим средствима отклонити. Кад ово буде или кад се железница направи, тек ће се моћи озбиљно мислити на велику експлоатацију врло многих рудишта у ужичком округу. Пожега и њена питома долина са Моравом, Ђетињом и Скрапежом, дакле са неизмерном и јевтином воденом снагом и својом у свима производима богатом околином, у коју се спуштају планине пуне свакојаких руда, биће у будућности један од најважнијих пољопривредних и индустријских центара, као што је некада била главни центар римских колонија, које су овде у густо насељене биле.

3. Продужење пута од Раље ка Космају, који је у прошлој години на захтев министра народне привреде извршен, и од кога један крак имао би да се продужи према Аранђеловцу, а други према Шопићу. Овај пут везао би железничку станицу раљску са великим делом космајскога среза, а помоћу крака, који иде на Шопић, довео би је у везу са новим путем, који је преко Калањеваца просечен, а с друге стране путем, који иде од Боговађе односно Мионице, и тако би се и један велики део богате Љишке долине до близу Колубаре могао спојити са железницом. Продужење овога раљскога пута требало би да се изврши у колико то терен допушта са максимумом падова од 3% као и прва партија његова. Овај пут пролази поред рудишта скоро на целој дужини; њиме су отворени и мраморни мајдани у Ропочеву.

4. Пут од Нереснице Пеком до Мајдан-Пека. Пут садањи иде преко највиших висова кроз неплодне планине. Падови су и од 18%. Неопправком постао је за кола неупотребљив. Низ Пек био би далеко равнији, не би био дужи и отворио би целу печку долину; послужио Мајдан-Пеку и њеној радњи и лакшем провијантирању Мајдан-Пека. Продужење овога пута низ Шашку

односно Поречку реку до Милановца, олакшало би извоз из Мајдан-Пека и везало Градиште за Милановац, што је за зимско доба или за време мале воде на Дунаву врло важно, јер су онда сви ови крајеви одсечени од саобраћаја са Србијом.

5. Ректификација и оправка пута од Доњег Милановца до Зајечара. Овај пут који је 1875. са великим жртвама извршен, скоро је са свим пропао. Осим своје велике трговачке вредности, он целокупном својом дужином тангира или просеца најразноврсније рудишта, почевши од злата, па до гвожђа и угља.

6. И ако са Дунава три разна друма воде у богату Печку долину, опет је корист од ових путова мала с тога, што су они или у рђавом стању или што местимичним великим падовима не дозвољавају веће товарење. Ове све путове треба подврћи озбиљном прегледу односно трасе и падова, па их после ректифицирати и поправити.

7. Ректификација пута од Књажевца у Ниш, нарочито онај део од Дервена до Ниша.

8. Ректификација пута из Балтабериловца у Пирот и у Белу Паланку. Ови путови, који везују доста плодну трговишко-тимочку долину са нашом железницом, а преко ње и онај део Бугарске, који за Старом Планином лежи, имају великих падова, који се могу избећи и ублажити. Он би довео и велике дилувијалне слојеве Тимока и његових притока, као и сва рудишта тимочко-пиротског басена, који злата, олова, сребра и угља садржавају, са железницом у додир.

9. Потпуна измена трасе пута, који води из Ниша у Белу Паланку. Ова траса од утока реке Јелашнице требало би да се измени, па да се одвоји од садањег пута трасом старог римског пута, или да се продужењем пута Јелашничког преко Студене сведе у Црвену Реку.

10. Пут из Крупња у Шабац. Овај пут имао би да се ректификира на више места од Крупња до Цера, а од Цера да му се измени траса, и да оде скоро равном гредом, која везује Цер за Шабац, надилазећи блатаве дубоке реке и потоке, којима садањи пропали пут иде, или прелазећи их не далеко од њихових извора. Ово је један од најважнијих путова за шљиварску трговину, који десервира уз подрински, један велики део ужичког и шабачког округа. Он би служио и рударству, нарочито цинка, које ће се у долини Јадра развити, а и целокупном подринском рударству. Падови на овоме путу могу се са малим изузетком свести на максимум 4%, а од Цера до Шапца на максимум 3%, па да опет пут не буде дужи но данас.

11. Пут из Лознице у Крупањ Штиром реком на вододелнички преседо изнад Костајника; па страном Костајничком преко села у долину Брштице реке, у којој последњој је пут пре 16 година трасиран и отпочет био, па обустављен; или уза Штиру па на вододелницу Змајевачке реке, уз коју постоји шумски пут управе рудника, који би се имао ректификирати и проширити. Обе ове трасе су корисне. Прва би наишла још испред Зајаче у рудне регионе и пролазила би непрестано кроз или поред рудишта до Крупња и отворила би и села уз пут саобраћају. Друга би прошла кроз Зајачу и планину такође рудним теренима и учинила приступ државним шумама лакши.

12. Пут из Крупња на Дрину. Овај пут било да сађе Дрини реком селаначком, било рујевачком, било постењском односно Грачаницом, служио би рударству а и другим потребама; но за трговину најподеснији био би пут низ постењску и грачаничку реку. Овај би пут осим тога пролазио изнад самих државних мајдана у Постењу. Он је био на захтев управе рудника врло брижљиво трасиран 1879. год., али је остао неизвршен.

13. Пут од Ваљева у Лозницу. Овај пут, нарочито његов део од Ваљева до пред Осечину, проведен је преко висова, прелази неколико вододелница, већином у терцијерном «ходајућем» земљишту, и у мочарне дане нарочито дубоко под јесен и зиму, кад је провоз највећи, тешко је употребљив. Њега треба изместити долином Обнице односно Каменице реке, па оданде на Јадар. Овај пут поред тога што би отворио саобраћају сва места поред реке Обнице и Каменице, но би и служио свима рудиштима од Ваљева, везујући их било са Ваљевом било са Дрином добрим и равним путем.

14. Пут уз Тамнаву преко Коцељеве, који би се имао везати са Јадром преко Влашића. Најкраћа суводземна веза Подриња за Обреновац.

15. Ректификација од Обреновца за Ваљево, којом би се знатно смањила дужина, а местимице и падови овога веома важнога трговачког пута, који служи не само трговини ваљевског округа, но којим се служи један део рудничког и чачанског округа, нарочито за шљиве. Овај пут служио би многобројним рудиштима Сувобора, Маљена и оних, поред којих буде пролазио.

16. Ректификација и поновна израда пута од Власотинаца до Тегоштице, у нишком округу и продужење овога пута од Тегоштице уз Власину и од утоке Љуберажде уз ову реку до Дешчаног Кладенца. Врло сиротни крајеви у басену Власине потпуно су затворени, тако рећи, саобраћају. Други низ Власину од Тегоштице рђаво трасиран још од Турака, услед рђавог одржавања, постао је за колску употребу на многим местима неупотребљив. Осим тога сва многобројна села уз кршну Власину потпуно су затворена, тако рећи неприступна, а тако исто и уз питомију Љуберажду. Путови уз обе ове реке отворили би ова села лаком саобраћају, а тиме учинили приступним руде металне уз Власину и олакшали извоз разног стења, па и воденичног, које се тамо израђује; а уз Љуберажду отвори или моћне слојеве мркога

угљена, који се око Студене и Ваљишта појављује и који велики део лужничког среза покривају.

17. Продужење пута уз руписку реку, којим би се нов и лак излаз добио на Власину из Грделице и којим би се отворила неприступна села, која су на висовима и дубоким јаругама око руписке реке растурена. Овај пут отворио би и велико рудно земљиште од Грделице до Власине.

18. Пут са Рашкога друма у Јошаницу, и уз Јошаницу реку до Бање. Овај пут требао би и рударству и оним селима, која су око Јошанице а служио би Јошаничкој Бањи, која би имала прилично посетилаца, кад би било доброга друма. Узани колник који је један вредан капетан овде сам трасирио и пресекао, засут је већ. Овај пут имао би да се продужи за везу са Витковом или Брусом.

19. Пут од Голупца преко Тумана до Брњице. Од Голупца до Тумана има леп друм. Од Тумана требао би пут да се продужи преко Криваче седла, па одатле низ долину до у Брњицу. Пут овај изнеће до 13 километара, отвориће моћна и распростртa лежишта угља и доста богати басен Раденке у другим продуктима, који досада никаква излаза нису имали, јер су ова места потпуно од саобраћаја одвојена.

20. Пут од Лесковца за Големо Село односно Врању уз Ветерницу. Овај друм преко је потребан за сва села у басену реке Ветернице, која до сада никаква друма немају, који би их за Лесковац везивео. Овај пут би у исто време био најкраћи колски пут за Врању, јер би се у Големом Селу везао за друм, који је недавно из Врање за Пољаницу уз Марково Кале просечен. Изгледи су да ће бити руда уз и око ове реке.

21. Пут уз Бањску реку у Врањском округу. Овај пут који је од Врање до Бање направљен, требало би да се продужи уз Бањску реку, те да сва она многа

скоро неприступна села отвори, која се у басену Бањске реке находе до Бугарске границе.

22. Пут од Књажевца уз Трговишки Тимок. Овај пут преко је потребан и он би чинио велике услуге трговини, кад би се отворила Бугарска граница.

Прекидајући овде излагање још потребних путова, Министарство је мишљења да би све већ постојеће земаљске путове требало подврћи прегледу и ректификацији траса и ублажењу падова и да их треба из основа оправити, добре ћуприје подићи, чуваре поставити и у брдским крајевима изнад река засадити и испашење забранити, ако се хоће да они послуже као полуга, којом би се живо и снажно економски развитак Србије могао потискивати унапред.

Пошто би грађење железничких линија било далеко повољније и за трговину и за рударство, а грађење узаних железница осим шина јевтиније у неким земљиштима но грађење великог друма и његово одржавање, то ће министарство овде споменути неке од железница које би у будућности требало извршити.

1. Узана железница од Градишта уз Печку долину до у Мајдан-Пек а из Мајдан-Пека низ Шашку и Поречку реку до Милановца. Железница узана од Нересница до Мајдан-Пека и од Мајдан-Пека до Милановца, коштала би јевтиније, но широк друм и његово одржавање. Железницу од Мајдан-Пека до Милановца обвезно је да подиже друштво у Мајдан-Пеку, а држава би имала да изврши ово од Градишта до Мајдан-Пека. Обе линије имају сав нуждан материјал и камени и дрвени на самоме месту рада.

2. Железница, која би полазила од Раље па не тражећи најкраћу линију, сишла у по богате Посаво-Тамнаве, па изашла на Колубару, а одавде једним краком отишла на Ваљево а другим уз Рибницу и низ Граб и Чемерницу на Чачак.

3. Од Ваљева Обницом, Каменицом и Јадром Дрини, а одавде један крак Шапцу а други Лозници.

4. Од Сталаћске станице на Крушевац, Трстеник, Краљево, Чачак, Пожегу. Одавде један крак даље уз Мораву ка Ивањици, а други уз Ђетињу Ужицу.

5. Из других обзира а и због рудишта Копаоничких и Јастребачких требало би после неколико година градити узану железницу из Крушевца уз Расину на Брус, са једним огранком на Јанкову клисуру.

6. Пут из Праова на Дунаву било за Ниш било за Параћин. Ово би требала да буде велика линија, која би се могла било у Кладову било на другом ком згодном месту везати са Румунијом. Ова линија имала би да омогући излаз Румунским и нашим производима на Солоник и на Јадранско море и да неке наше производе лакше сведе на доњи Дунав. Ова линија треба да пресече крајински округ кроз средину. Она би била у опште згодна за везу запада за доње дунавске земље, а и зими и кад су мале воде, она је понајзгоднија линија да привати терет морских лађа са истока и да их пренесе на запад, или да веже западну границу за Доње Дунаво и Црно море, претоварујући еспапе у Праову. Кад би експлоатација ове железнице била у државним рукама, кад би експлоатација наших већ постојећих железница била у државним рукама, онда би се јавтиним тарифама за румунски транзит могао један део румунске трговине навући преко Србије, а ниским стопама конкурисати Дунаву, на коме ће пловидба поскупити услед такса, које ће просецање Ђердапа изазвати.

Сасецањем шума у басенима Дунава, Саве и Дрине, чини да вода брзо силази овим рекама, не задржавајући се дуго на земљишту. На овај начин алимантација подземних дубинских извора није више такова, да они кроз целу годину дају скоро подједнак квантум воде, а тиме и омогућава континуална пловидба на Дунаву.

Услед све јачег насељавања ових басена и метања досада шумскога земљишта под културу или оголићавања и сатирања шума у једном делу ових басена, расте ова диспропорција између голог и пошумљеног земљишта све јаче, увеличавајући површину оних са којих вода тако рећи слеће у потоке, а одавде у реке које слазе Дунаву, те ће, ако овако устраје, на Дунаву стање средње воде све краће трајати, редовно стање биће или поводањ или мала вода, осим у оним годинама, које су све ређе кад падање водених талога буде у појединим подједнаким интервалима подељено на целу годину. Без обзира на то дакле, да ли ће се остварити претпоставке, које држе да се стање нивоа воде на Дунаву неће променити на горе регулацијом Ђердапа, за пловидбу на њему рашће све више тешкоће. Ово у вези са зимским месецима, кад пловидба престаје услед леда или других узрока чини могућим, да би једна железница са јевтиним тарифама могла живети, која би Румунију и Доње Дунаво везивала преко Србије са западом. А могућност провоза Румунских продуката и наших из крајинског, црноречког, књажевачког и једног дела пожаревачког округа, па и Бугарских за Солун или за Јадранско море, ако се линија Сталаћ-Трстеник-Чачак-Пожега-Ивањица, или линија Ниш, Прокупље, Куршумлија и т. д. веже железницом преко Турске за ово море, требало би да покрену Србију, да извршење пруге Кладово - Праово-Неготин-Зајечар-Књажевац-Ниш метне међу прве своје задатке.

7. Железница Праово - Неготин - Зајечар уз Црни Тимок и низ Црницу у Параћин, била би конкурентна линија овој горе споменутој линији. Дефинитивни избор између њих могао би се тек онда учинити, кад би се детаљне студије на овим линијама извршиле. Но са економних разлога линија Кладово-Ниш далеко је претежија.

8. Линија Ниш односно од утока Топлице у Мораву, па Топлицом на Прокупље, одавде на Куршумлију и евентуално њено продужење уз Топлицу за везу са турским железницама, које би излазиле на Јадранско море. Ова

линија и ако пролази кроз пределе, који су плодни, имаће да причека још коју годину за своје извршење, док се средња и доња Топлица боље населе и док се развију рударске радње у топличком Копаонику и његовом подгорју. Но ако би турска била вољна да гради велику линију од Јадранског мора ка Србији, онда би било за Србију врло корисно, да гради велику линију за везу са том железницом. Ми би онда имали или да продужимо нашу железницу Моравом од Ивањице или да градимо ову, или железницу од Краљева на Рашку. Избор би зависио од многих услова. Али највише изгледа имала би линија Праово, Ниш, Прокупље, Куршумлија. Подујево. Призрен низ Црни Дрим као најкраћа за везу Дунава са Јадранским морем.

9. Линија Краљево-Рашка; такође једна линија, која још нема довољно услова за грађење. Но развитак рударства у басену Ибра, који је врло обилат рудама, могао би доцније изазвати ову потребу. За сада има врло добар други пут на чије одржавање треба обратити нарочиту пажњу, да не пође као и остали наши друмови. Овај други добиће тек онда своју праву вредност, кад се проведе железни пут Моравом до Краљева, или или кад Турска сагради железницу од Митровице до Рашке.

10. Линија Крагујевац-Краљево. Ова линија стоји у вези са линијом Сталаћ-Краљево. Министарство држи да обе ове линије не би се могле у исто време подићи, јер би оне до неког извесног степена биле конкуретне. Питање: која је од њих двеју преча, зависи од многих узрока, а понајвише од тога, да ли ће се српски производи окренути Солуну, или остати и даље у досадањој трговинској струји ка Пешти.

11. Линија Доњи Милановац односно Милошева Кула-Зајечар-Књажевац-Пирот и т. д. биле би корисне на сваки начин, али њихово извршење припада даљој будућности, док се привредни радови толико развију, да

је за њихово алимантирање бар један део терета од 50% осигуран.

У приложеном елаборату министарства описани су сви рударски радови, који се имају у целој земљи извршити за државни рачун и предрачуњене суме за њих. Министарство народне привреде изложиће овде само у главним потезима ове радове

На оним изнађеним и познатим бољим објектима, на којима су испитни радови дали повољних резултата, отпочеће се радови отварања. У отвореним већ објектима, као код управе рудника, у ваљевском и пожаревачком округу, као и у онима, који буду у течају прве године отворени, отпочеће се радови растварања, па и експлоатације. Истражни радови биће интезивни у близини већ испитаних бољих рудишта, а сваке године ће се по један део сваког округа подврћи генералном прегледу; детаљне студије ће се помицати у напред, док се цела земља не испита. Сви радови ови описаће се и картирати, а кад их се довољно прикупи, штампати у засебним књигама, које ће издавати министарство привреде.

За овај циљ цела земља подељена је на секције рударске. За сада их је пет. Сваки стручњак министарства ради и радиће као комисар рударски у појединој секцији. Управа рудника образује за себе секцију. Рударски комисари не мењају секције, како би њихов рад био што корисниј.

Лабораторије и радионице рударског одељења, које ће се сместити у новој згради, треба да се по довршетку зграде одмах монтирају. Оне ће у многоме припомоћи овим рударскм радовима. Тачна оцена објекта имаће онда све нужне услове. Кад се лабораторија подигне, онда ће се тек моћи мислити и на систематично испитивање многобројних минералних извора у земљи.

I Радови за истраживање и отварање угљених рудишта.

Угаљ и дрво су основица целокупном економском напретку у једној земљи. Дужност је свију да ове основице развијају, а понајпре држави. Зато ће истраживање и отварање угљених рудишта бити један од најважнијих задатака рударских. Он ће се вршити на два начина, 1-о Свака секција истраживаће угаљ у своме кругу, поред осталих рудишта; 2-о Цео четвороугао, који лежи између Ресаве, бугарске границе, Власине односно Ђуберажде и Дунава, подврћи ће се нарочито истраживању угља. Ово истраживање биће најинтензивније у пожаревачком, ћупријском, нишком и пиротском округу, и то:

а. у пожаревачком округу имаће се у околини Мустапића, Кладурова и т. д. поред обичних радова у идућим годинама да изврше дубинска бушења у карбонској формацији; а ако ова испадну повољна, продужити се на пределе ближе Дунаву, који су млађим слојевима покривени.

б. у ћупријском округу истраживаће се продуктивна сењска угљена формација, ближе Морави, Црници и Ресави. Угљена лежишта у Сењу су на врху снегометних и тешко приступних висова. За њихову експлоатацију треба градити доста скупу железницу. Ово се не сме пре отпочети, док се озбиљним рударским радовима не докаже, да је сењска угљена формација у низијама непродуктивна. Продуктивност ове формације у низијама вероватна је, она би истина била благодет за земљу, али и пропаст за оно предузеће, које би градило железницу за садање рудиште.

в. У нишком алексиначком, и пиротском округу нарочито је развијена сењска формација. Досада је врло мало испитана њена продуктивност. Испитивање ове веома распростре формације оправдава близина железнице, близина Ниша и Лесковца, као будућих индустријских и трговачких центара, изгледи за извоз, богатство у металима околних

округа и дају овоме послу особити значај и вредност; тим пре, што су досада позната рудишта из овога доба доказала, да ова рудишта дају угља доброга, а катшто и врло доброга квалитета.

За ове радове предвиђена је нарочита сума у буџету рударског одељења, независно од осталих радова у тим окрузима. Остали радови на угљу означени су међу обичним радовима појединих секција.

II Радови за истраживање и отварање гвоздених рудишта.

И ако се у првим годинама држава не може да упушта у велике радове експлоатационе на гвожђе, опет је њена дужност, да за ову важну грану народне делатности припрема што више може нуждан материјал, који може у најкраћем времену требати и приватна иницијатива. Истраживањем и отварањем добрих угљених рудишта спремиће се један приличан део материјала нужног за прераду гвожђа. Други део састојаће се из истраживани нових гвоздених рудишта и из отварања и растварања већ познатих многобројних рудишта, којих има више мање у целој земљи, но међу којима према досадањем познавању заузимају прво место она у подринском, пожаревачком, ћупријском, крагујевачком јагодинском и београдском округу. Интензивност ових радова на гвожђе зависиће у првој линији од чистоће и богатства рудишта, па онда од близине јевтиних саобраћајних средстава и угља.

III Радови на злату.

Злато се појављује у Србији двојако: становито и као нанос. Становито нађено је досада само на неколико места, кад се не узме у рачун појава злата као примеса других метала. За радњу на становитим рудиштима предвиђено је што треба, као што ће се доцније видети. Наносна рудишта експлоатисаће се двојако. Рудишта јаче

развијена или за чију су експлоатацију потребни већи радови, велики резервоари, дугачки водоводи, механичка средства и т. д експлоатисаће држава или уступити приватним предузимачима земаљским. Где и какви ће се радови извршити за овај циљ од стране државе, казано је опширније у елаборату рударског одељења, а споменуто је и овде у побрајању разних рударских радова. Сав остали део ових златних рудишта уступила би држава народу на експлоатацију, као узгредан посао уз пољопривреду у слободне и празничне дане. За овај циљ рударски комисари имали би дужност, да преко извежбаних радника-прача обуче народ бесплатно испирању злата ручним апаратима у свима оним крајевима, где се сада знаде да има злата или где се будућим радовима пронађе. За сада би се то практиковало у окрузима пожаревачком, крајинском, црноречком, књажевачком, пиротском, топличком, крушевачком и ужичком.

Министарство народне привреде побринуло се је у прошлој години за то, да се известан број радника извежба овоме послу.

Многе воде српске износе велику количину злата из земље и сносе је Дрини, Сави и Дунаву. То само према досадањем познавању злато садржавајућих терена износи велику вредност. Министарство држи да бар један део овога злата треба ухватити и њиме увеличати економију Србије. Ово је могуће само на овај начин. Овај рад појачан радовима на диливијалним слојевима извршеним од народа, државе и појединих већих предузимача, знатно ће појачати приходе земаљске, а нарочито нашега пољопривредника у пределима где има злата и олакшати му сношење државних и општинских терета.

Да би се ови мали радови што више и што пре одомаћили у народу као узгредно занимање, треба их за све поданике српске ослободити од данка и такса ру-

дарских, и то ако поред овога посла не заборављају на своја поља. За све оне, који се баве само овим послом, као и за предузећа, треба задржати све дације постојеће.

Рударско одељење или надлештво за пунцовање да се овласти да откупљује ово злато по прописаној такси, како би се необавештеним радницима дала прилика да своје злато могу пласирати, према његовој правој вредности. Ово би временом послужило као доста знатан извор државних прихода и као контрола за израду овога метала у земљи.

IV Радови на камену.

Изјављивање камена, вађење и припремање рефрактарних земаља, вађење и израда салитре и т. д.

На свима странама Србије има разноврсних корисних минерала и стена, које би се могле употребити као узгредна зарада наших пољопривредника. Само их треба обучити раду. Нарочито има велика количина најразноврснијег мрамора, обичних кречних стена и еруптивних, које би се дале тесати и продавати у Србији и околним земљама, нарочито у равницама угарским. Министарство народне привреде мисли, да би требало добавити веште мајсторе из Италије и придодати их свима секцијама рударским, да под надзором рударских комисара обучавају народ тесању и полирању камена. Ове би послове народ могао да врши лети у празничне дане и кад је време рђаво, а зими за све време њеног трајања. Тако исто имале би секције дужност да народ околни упозоре на појаве рефрактарних земаља, на салитру и т. д. и да их поуче раду, како их треба одвајати и пречишћавати. Ове гране радиности, нарочито обрађивање камена, постао би временом велики извор доходака селских становника, особито ако би добрим саобраћајним средствима и јефтиним тарифама на железницама транспорт и извоз њихов олакшан био. Ова радиност почела је местимице да хвата корена у нашем народу нарочито од грађења железнице

на овамо, поред онога што је још од старина заостало било. Тако у нишком, београдском и ваљевском округу има већ похвале достојних покушаја од стране сељака, и куће, које се тиме баве, подижу се и олако им иде плаћање порезе и набавка кућевних потреба.

V Рударски радови појединих секција.

Управа подринских рудника благодарећи своме угледу, ваљаности својих објеката и потпомагању војске, изашла је далеко изнад ускога непродуктивнога круга одржавања, на које је малим буџетским средствима за ово 15 година осуђена била. Она је извршила многе радове за будућност: испитивањем, подилажењем, растварањем и експлоатацијом разних рудишта. Ови радови, којима је велика количина рудишта оловних растворена, вађена и прерађивана, којима је велика количина разноврсних рудишта изнађена и њихов квалитет одређен, којима је дубина старих радова одређена, то што још није постигнуто у суседној Босни са много већим средствима, и спреман и извежбан раднички контингенат стављају управу у положај, да одмах развије интензивнији рад, да апсорбира веће суме. За то је њен буџет у приложеном елаборату јачи од осталих и више детаљан. Она би могла и надаље развијати се сама из себе; али овај спори развој штетан би био по државу, која треба да заложи сву своју снагу, да из земље што скорије почне извлачити све оне многобројне вредности, које су до сада у њој бескорисно лежале, на штету земаљског економског развитка.

С тога ће управа, ако јој се средства дају, бавити се радовима, који ће се овде у кратко побројати:

1-о Радови из Селаначке реке, који ће бити продужење досадањих радова за подухватање Зубичких, Крупинских, Великих и Помиловачких мајдана, који имају олова, сребра и цинка. Овим ће се радовима подухватити и сребрна рудишта на Јагодњи на дубину од 400 метара.

2-го Радови из Коларичке реке у правцу према Малој и Великој реци. Рудишта Коларичка садрже осим олова, сребра и цинка још и арсена.

Простор који ће овим великим радовима растворити износи око 12□ километара, на којима рудишта никако не престају.

3-ће Радови у Доњој Трешњици. Рудишта доњотрешничка имају од свију досада анализираних рудишта у Подрињу највише сребра. Осим тога има и реалгарних и бакарних. Но док се добар пут не направи, радови у Трешњици не могу бити тако велики, као ови под 1.) и 2.) Управа ће међу тим овде развити рад у толикој мери, да се одмах по довршетку нужних путова може рад експлоатациони у великом размеру отпочети.

4-о Радови у Зајачи и Брасини. Изнад реке Штире под Гучевом била је чувена рударска варош у средњем веку звана Сезија, од кога је имена постала Зајача село на реци Штири. Свуда около ње, а нарочито од Костајничке и Брасинске стране, вадила је се из многобројних окна и поткопа разноврсна руда, а понајвише оловносребрна. Уз ове руде појављује се на врло много места антимонске руде, на којима је управа у последњој години живахну радњу водила. Ова радња имала би се распростети и на оловно-сребрна и остала рудишта, подухватањем Гучева са брасинске, а доцније и са других страна.

5-о Продужење растворних и експлоатационих послова у Постењу. Ови мајдани и ако имају мало сребра, дају олово изврсног квалитета са малим изузетком.

6-о Радови на цинку у Завлаци односно Влашићу. Цинкове руде појављују се овде као галмај и давале би изврсан цинк.

7-мо Радови на гвожђу, које се у Подрињу појављује у разноврсним једињењима, вршиће се у духу, који је изложен у засебном чланку о гвожђу овога рапорта.

На прво место дошла би рудишта, која имају поред гвожђа и жангана, на којима је у средњем веку много рађено.

8-мо Велико богатство у металима округа подринског, за чију ће прераду требати огромне количине угља, чини да ће управа која се не може да користи угљем из Подунавља, из Мораве и Нишаве, морати нарочито старање обратити истраживању угља и тачном испитивању досада познатих појава. Осим ових радова вршиће управа веће или мање испитне радове и радове отварања на рудиштима антимона, олова и сребра у близини Крупња, у Церови, Костајнику, Цикотама и т. д.; која и ако немају толико сребра колико дринска рудишта, опет својом близином било топионици у Крупњу, било Јадру и добрим путовима имају важности.

9-то Отварање арсенских жица у Грачаници због близине Дрине и лакога транспорта биће један од мањих радова управиних. Отварање баритских рудишта, шкриљца за покривање кућа, мермера и разних стена, добрих за финије каменьарске радове, служиће само као покушај за подизање ове радиности у нас, којој ће се према изложеном програму поучавати народ у нас и коме ће се на експлоатацију имати доцније да уступе ови објекти, ако народ покаже довољно воље, да се њиме узгред бави.

Опити извршени у већем размеру на свима многобројним ваплазима имаће да даду управи нуждан хидраулички материјал како за њене радове, тако и за експорт.

10-о За третирање антимонских руда има се што скорије подићи топионица. А за третирање олово-сребрних рудишта једна висока пећ и две пламењаче. Ови последњи радови имају се почети при концу године.

11-о Грађење механичког пралишта биће потреба, која се мора што пре подмирити. Оно ће се саградити привремено у Селаначкој реци. Рэзвитак рударства и саобраћајних средстава у Подрињу решиће доцније питање о томе, да ли ће подизање централних пралишта

за целе рудне рејоне, бити могуће или ће се морати остати при систему: сваки рудник да има и своје пралиште.

Радови у ужичком округу.

Ужички округ далеко од центра и од свију водених и железних јевтиних путова, затворен од Босне царинским и другим незгодама, нема лаког извоза за своје продукте. Држава га је прилично занемарила, па с тога треба што пре да му притекне у помоћ отварајући рудишта, која се у његовим планинама у великој количини и разноврсности налазе. За сада се знаде за бакар, гвожђе, олово, сребро, трагове од живиних руда, цинк и злато у рекама, које слазе Пожеги. Управа подринских рудника имала би задатак, да у првој години изнађе рудишта и да нека од њих подухвати и испита и да их спреми за веће радове у идућим годинама и да изучи повећи број људи рударским радовима и испирању злата.

Радови рударски у ваљевском округу.

Ваљевски округ има велику количину бакарних, хромних, оловних, цинканих и сребрних руда. Изгледи су да ће и живе бити. Радови тамо биће продужење досадањих радова на хрому, бакру и литографском камену. Испитивање једног дела округа биће и овде узгредни посао секције поред ових радова.

Радови рударски у врањском округу.

Ограничиће се само на испитивање руднога предела у басену бањске и Врле реке. Руде за сада познате тамо су цинк, олово, сребро и угаљ.

Радови рударски у пиротском округу.

Пошто ће пиротски округ бити средиште врло живе делателности рударске на угаљ и злато, то ће се остали радови ограничити на истраживање и испитивање рудишта у Старој Планини и њеном подгорју и обучавању народа тесачким пословима на камену, кога пиротске планине изобилују, почевши од белога мрамора до гранита,

Радови у топличком округу.

Овај округ, који има у себи знатне делове копаоничких и новобрдских рудишта, чувених за време старе српске државе, заслуживао би веома озбиљан рад рударски. Но оскудица у саобраћајним средствима, несигурност услед упада арнаутских, ненасељеност и оскудица свију услова за живот баш у оним крајевима, који имају највећи део рудишта, чине веће радове тамо немогућим и пласирање капитала несигурним. Рудишта топличка која имају гвожђа, бакра, сребра, злата, олова, цинка, арсена и угља биће у првој години истраживана и испитивана, како би се полако прикупљао нуждан материјал за доцније радове, кад се држава реши да учини у тамошњем округу што треба, да се у њему поправе услови за рад и борављење.

Радови у београдском округу.

Велики део овога округа, више од половине кад се лигнитни слојеви рачунају, испресецан је рудиштима. За сада се зна за руде оловне, сребрне, живине, гвоздене и угљене. Поред истраживања руда рад рударски бавиће се нарочито истраживањем поткопа, који су у прошлом веку за време окупације гоњени и у којима је због наглог одласка Аустријанаца остала још велика количина неизрађених руда.

Радови у крагујевачком округу.

Крагујевачки округ има гвожђа у великој количини, бакра, олова, сребра, мангана, угља, цинка и гипса. Радови у њему биће следећи:

а.) у Венчацу на гвожђе;

б.) у Великом Шењу, Великој и Малој Врбици, на манганске, оловне, гвоздене и сребрне руде;

в.) у Сабаначкој клисури на мангану, гвожђу и на испитивању пиритских жица.

г.) На ближе испитивање рудних простора у Котленику.

д. Отварање гипсаних лежишта у Липници и студија овога предела.

Радови у крушевачком округу.

Руде у овоме округу за сада познате садрже: злата, сребра, олова, цинка, бакра и угља.

РАДИЋЕ СЕ:

а. У Копаонику на Сребрници, Великој и Малој Гобели па до Криве реке, куда има пирита, халкопирита, оловно-сребрних руда и гвожђа.

б. у Расини испитаће се садржина злата и рад отпочети, као што је то изложено у чланку о злату.

в. у Јастрепцу, испод кога неке воде износе злато.

Радови у књажевачком округу.

Овај округ има гвожђа, олова, бакра, сребра а нарочито злата, и врло много и врло доброг угља.

РАДОВИ ВИЂЕ:

а. на контакту еруптивних и кречних стена код Орешца где се налази галенита, пирита, халкопирита и других бакарних руда.

б. од Вратарнице до пиротског округа, у Градишту, Адумцима, Старом Кориту и т. д. на оловно-сребрне руде.

в. Испитивање планине Топишнице и многобројних топиоличких остатака у њој из римских доба и средњег века.

Радови у јагодинском округу.

Никакви радови у овоме скоро непознатом округу нису у прошлој години могли да се изврше због кратког времена и ране зиме. У њему ће се послови ограничити на испитивање Црног Врха, који има много гвожђа, и на генералне штудије.

Радови у рудничком округу.

а. Штурац (Рудник). Рудишта у Штурцу састоје се из сребра, олова, бакра, цинка, арсена а има мало и злата.

Радови овде биће: 1° дубински за подухватање старих радова, који овде нису престајали од како је људске делатељности. 2° Површни на свима оним моћним изданцима рудним, које стари нису хтели вадити. Радови ови водиће се са великом снагом, како би се ова рудишта, која су врло развијена, што пре отпочела експлоатисати.

б.) Радови у Бау, Брајићу и Прањанима, биће испитне природе. Ту су трагови олово-сребрних и живиних рудишта нађени.

Радови у чачанском округу.

а.) Рудишта у Поганом Носу. Ова рудишта отвориће се из села Бадња. Садрже и олова и сребра.

б.) у Козјој Глави подхватиће се рудишта, која имају сребра, олова, цинка и живе.

в.) Бакарна рудишта у Топишници имају због садање цене бакра врло велику важност. И ако су у пределу тешко приступном урадиће се у идућој години на њима што је нужно, да би се добила основа потребна за радове, који би овај предео приступачнијим учинили.

г.) У Плани отпочеће се радови подухватања. Ова рудишта садрже олова, сребра, живе и цинка.

Радови у пожаревачком округу, црноречком и крајинском.

Пожаревачки округ по богатству рудишта, по њиховој моћности, распрострањености и разноврсности, спада у прве и најбогатије рудне округе у Србији. Велика количина шума и шумскога земљишта и велика количина по целоме округу растурене водене снаге чине употребу ових рудишта лакшом и јевтинијом; а близина Дунава, која лак и јевтин извоз омогућава, чини да ће се продукти овога округа на све стране разносити моћи, ако се сви важнији унутрашњи делови округа вежу са Дунавом.

Пожаревачки округ је и боље познат од других округа у Србији. Два велика предузећа у њему: Мајдан-Пек и Кучајна и мања угљена чине набавку извежбаних

радника лакшом. И тако за радове рударске има тамо свију услова и могу се одмах у већој мери почети, само ако се држава постара да уништи хајдуклук, који се у томе округу веома јако развио.

Пожаревачки округ чини једну секцију са црноречким и крајинским, који су такође веома обилати у рудиштима. Радови овде изложени обухватају целу ову секцију.

а. Радови у Кључати. Угљено земљиште распростире се овде на 12 километара. Подина му још није испитана, а у повлати има 4 слоја угља од 6·5 мет. моћности на изданку. Вероватно је, да ће и подина бити продуктивна. Лежишта ова дају изврстан материјал за гориво, који би користећи се близином Дунава, могао јевтино да се спусти у угарске равнице и да се тамо продаје. Али Кључата, као и сва околина, Добра и Брњица, потпуно су одсечена од сваког саобраћаја са унутрашњошћу и зато су то постала згодна уточишта за разбојнике, који читаве деценије тамо потпуно господаре. У одељку за саобраћајна средства предложено је шта треба да се уради, те да се ови крајеви, који имају и приличну производњу пољопривредну, отворе трговини и да се њихова рудишта могу употребити.

б. Радови у карбонској формацији Мустапића, Кладурова, Мелнице и т. д. У одељку за угљен казано је да ће се у идућим годинама у овоме важноме терену имати извршити дубинска бушења. У првој години вршиће се тамо обични рударски радови за отварање познатих угљених лежишта. Ово карбонско земљиште веома је важно за прераду многобројних металних лежишта, која се у басену Пека находе. Важност ову увећава близина Дунава (25—30 килом.) и држави не треба да су скупе никакве жртве, да ово карбонско земљиште *потпуно* испита и ако се покаже као способно за рентабилитет, да га највећом снагом експлоатише.

в.) Радови испитни у моћној трахитној жици у Ридану, која има у себи бакарних руда, били би продужења радова, који су у малом размеру у прошлој години отпочети. Ова рудишта запљускује Дунав и то чини да заслужују пажњу државе.

г.) Особите важности било би продужење радова у Црнајки, који су из средстава за париску изложбу у прошлој години отпочети. Тим радовима подићени су стари радови аустријски из прошлога века. Ова рудишта, која имају бакра и мангана, отпочеће се одмах у највећем размеру да растварају и експлоатишу, ако би се у течају рада показало да имају осетнију количину злата.

Са овим рудиштима имала би се упоредо отворити рудишта у Клокочевцу (Бр. 22. елабората и остала, као и појава злата у дилувијалним слојевима Црнајке испитати.

д.) Жица кварцита (Бр. 23. елабората) која бакар, молибден и злато води, растворила би се и испитала као и недалеко одатле оловно-сребрне руде (бр. 16. елабората) у Краку Окнела.

е.) Радови у жици, која се појављује у Огашу Лингурењелор, која и све паралелне долине пресеца и у којој има злата, отворила би се. Дилувијални слојеви у овој околини који садрже злата, не би требали да изостану као и стара окна у Брезју.

ж.) Према садањим ценама бакра рентирало би се да се нужни радови изврше за експлоатацију бакра из цементних вода, које извиру из моћних пиритних жица у Огашу Попи у Бору. Том приликом обухватили би се и стари радови у Тилва Рошу, око којих стара копина има злата, и са своје велике количине злата познати дилувијални слојеви у Огашу Паули.

з.) Продужења, испитивања отпочетих у прошлој години и евентуално експлоатисање златних рудишта и наноса.

1. у Сршцу код утока Вукове реке у Пек, у Меленичкој долини, Огашу Лазар код Дубоке и Белом Потоку.

2.) у Старим радовима на површини на подножју Дели Јована (бр. 28. елабората).

3.) Продужење радова на злату у прошлој години отпочетих на Ђалуцу до Глоговца.

Ово су према досадањем познавању министарства они радови, које би требало отпочети у првој години рада.

Већи обим радова не би се могао ни узети једно због тога, што се не би могли савладати, а друго што се не би могло добавити више радника, пошто се за већину ових радова морају с почетка узети радници из управе рудника, који ће обучавати народ у оним крајевима, где ће се радити, а управа ће због својих радова тешко моћи одвојити више од 80 људи, који би могли у течају прве године обучити минерским радовима и вађењу и пребирању руде још 500 момака, колико ће бити довољно за прву годину.

У идућим годинама имале би се оне радње, које се покажу као добре, јако увеличати; лошији објекти изоставити и заменити онима, који су или сада већ познати или која нова испитивања буду пронашла.

Како да се створе извори за радове целога министарства па и рударства, казано је нарочито. Овде има само то да се дода, да би бар у првим годинама за олакшање буџета државног требало узаконити, да се сви приходи и уштеде са државних рударских предузећа употребе на даље развијање државног рударства. У елаборату је приложен пројекат тога закона.

Да би се сви ови радови могли извршити без застоја по доста јевтину цену и да би од њега по народ било што више користи, потребно је да се наш сељачки сталеж обучи радовима рударским. Ово обучавање могло би се најбрже и нај јевтиније извршити преко радника управе подринских рудника, који су се и досада на то са коришћу употребљавали у разним крајевима наше отаџбине. Они су бољи, моралнији и вештији нашим рудним приликама нарочито у металним рудиштима, а и присту-

начинији нашем свету но страни радници, који одају од предузећа на предузеће; пошто се у првој години радова, који ће већином бити испитни, не може ни помишљати на подизање колонија рударских, па дакле ни на стално и добре рударске раднике са стране. Зато је не само потребно да управа подринских рудника остане државно предузеће, но да јој се што више средстава даде за рад, како би се што више још увећао раднички контигенат њен из Подринаца, који су досада са малим изузетком показали као окретни, поуздани и издржљиви у тешким приликама, у којима се код нас врло често мора живети у рударству, нарочито код предузећа, која су почетна и која немају још довољно оправдања за подизање добрих грађевина. Осим тога потребно је да се свуда још с почетка унесу у сваки рад елементи, навикнути на строги ред и дисциплину; јер руководаоци појединих секција неће моћи непрестано бавити се на једном месту рада, па би успех посла и поред доброте објекта могао економски испасти рђаво, ако се отпочне и врши са радницима, који нису ничим везани за успех рада као Подринци, који морају да воде рачуна о своме раду, јер ће им од тога зависити повратак у руднике подринске.

Не буде ли управа рудника остала у државним рукама, онда 8/10. предложених радова не могу се у другим окрузима осим у пожаревачкој секцији отпочети ни извршити, јер се онда неће из Подриња моћи добити радника.

Министарство се узда, ослањајући се на своја досадања искуства и студије, да ће овде предложени радови бити успешни и послужити као јака основица за даље продужење и проширење рударских радова у земљи. У овој нади укрепили су га поред осталих факата и примери јакога виталитета наших рудишта, од којих ће неке овде споменути:

1° Рудишта «Вршке Чуке», која су својом моћношћу

и богатством била у стању да покрену друштво, које их експлоатише, да утроше око пет милиона динара на растварање рудишта, на подизање скупоцених и савршених радионица за израду брикета и на грађење једне железнице од 83 километра, која ће омогућити извоз угља из овога рудника, у све подунавске земље а ускоро и конкуренцију на Црноме мору.

2° Рудник „Авала", који је благодарећи куражи и пожртвовању нашега вредногa суграђанина Вајферта, показао толико виталитета, да је заинтересовао стране капиталисте, те ће овоме предузећу ускоро бити стављен велики капитал на расположење за проширење како радова подземних, тако и топионичких.

3° Управа подринских рудника, која је, са незнатним средствима поред врло рђавих саобраћајних средстава успела да се не само одржи и да продукцијом својом задовољава земаљску потребу, но и да експортира и да изврши велику количину радова за будућност, развијајући се тако рећи сама из себе.

4° Већина приватних предузећа наших предузимача, који су и поред местимице врло жалосних саобраћајних средстава и са незнатним капиталима успели не само да се одрже но да се полагано развијају, борећи се успешно са страном конкуренцијом, којој сва моћна материјална и саобраћајна средства стоје на расположењу.

5° И ако лагано али постепено подизање Мајдан-Пека и Кучајне из развалина у које их је претворило несавесно руковање извесних страних предузимача и лабаво поступање надзорних власти у прошлости.

6° Множина старих радова и њихова величина на нашим металним рудиштима, која су у средњем веку својим богатством привлачила себи раднике и капиталисте из целога света и били у оно време на гласу као данас Америчка рудишта, са којима и по своме постанку и по својој природи и богатству имају велике сличности.

Само једна година интензивнога државнога рада умножиће знатно круг познавања рудишта српских, од којих још 8|10. има непозната због незнатних средстава, које је држава досада трошила на истраживање и познавање њихово. Тада ће се још боље увидети корист коју земља може имати од ових по целој земљи богато растурених извора народне привреде и радиности и добити уверење да су суме од министарства за рударство тражене пре мале но велике. А државном иницијативом и успехом раскрављена приватна предузимљивост нашег земаљског капитала, коју су примери нерационалног рада из прошлости као што је радња страних предузимача у Мајдан-Пеку, Кучајни, и Подгорини и судбина прве српске банке бацила у стање укочености, оживеће понова и снажно припомоћи државну радњу, те да се земаљска будућност и њен напредак скине са трошне основе политичких теорија и метне на снажан и чврст темељ општега привреднога рада и благостања у земљи.

(Наставиће се)

АНА КАРЕЊИНА

РОМАН ЛАВА ТОЛСТОЈА.

(Наставак)

После оног несретног вечера код Шчербацких Љовин се је одвезао одмах у телеграфско надлештво и телеграфисао кући да га идућег дана дочекају на железничкој станици.

Још од поласка из Москве обузимала га је целим путем нека забуна и незадовољство самим собом, а поврх свега тога и стид; али кад је на станицу изашао и угледао свога ћоравог кочијаша са извртутом јаком од кафтана, кад је кроз слабу светлост, која је падала на поље кроз станичне прозоре, познао своје коње и сапонице и кад му је кочијаш Игњат, седајући на своје место и завијајући се у покривач, причао, да се је отелила кобила Вапа, осетио је да га је забуна прошла, а стид и жаловања да су ишчезли. Осетио се

опет сам, па није хтео да буде друкчији него онакав какав је; само је хтео да буде бољи; прво се је решио да се од данас не нада ванредној срећи, коју је мислио да ће постићи у браку, ну ипак није хтео да презире будућност, исто тако није хтео више ни да помишља да се још који пут излаже подобној страсти. За тим се је опоменуо неког говора о социјализму, па пошто је јуче преко тога олако прешао, сад је о томе више размишљао, па ма да је сваки преврат за социјалистичке захтеве сматрао за бесмислицу, учини му се да је његово богаство према народној сиротињи неправда, за то се је решио и ако је до сада доста радио и скромно живео да од сада још више ради и још више избегава луксуз.

Освежен надом на бољи живот примицаше се око 9 часова у вече кући. Са прозора собе Агафије Михаиловне, његове старе дадиље, која је сада заузимала место домаћице, обасјаваше светлост кућно двориште. Она још није спавала. Кузман, кога је она пробудила, истрчао је дремљив и босоног на предње степенице. Куја тичарка Ласка скакаше му уз колена цичећи и умиљавајући се, за тим се подиже на задње ноге и хтеде да му предње шапе метне на прса.

„Ви сте се брзо вратили, бањушка! рече му Агафија Михаиловна.

„Досадно ми је било тамо Агафијо Михаиловна! У гостима је добро, а код куће још боље!“ одговорио јој је он, па уђе у свој кабинет.

Наскоро унесоше свећњак те се осветли соба, и показаше се све познате му појединости: јеленски рогови, књижница, пећ коју је одавно требало оправити, софа а поред ње велики сто и на њему отворена књига, крња пепеоница и неколико исписаних листова. Кад је све то сагледао, за тренут се породи у њему сумња на могућност да отпочне нов живот о коме је путем сањао, јер га окружаваху ови живи сведоци дотадањег живота, говорећи му: „Не, ти нас нећеш оставити! Ти ћеш остати онакав какав си био, са сумњом и неповерењем у самог себе, са варљивом мишљу да се поправиш и вечном надом на срећу, коју нећеш постићи.“

„Којешта!“ рече сам себи гласно, прије једном углу где лежаху два ћулета, подиже их и поче да се вежба гимнастици.

На вратима се зачуше кораци. Он брзо остави ћулад на своје место.

Унутра уђе надзорник и извести га да је све. Богу хвала, у своме реду, за тим одмах додаде да је изгорела јелда у новом амбару. Та је вест једила Ловина. Амбар је био у неколико нов проналазак, који је сам Ловин подигао. Ловин је био убеђен тврдо да је узрок тој паљевини могао бити само то, што се није држало

његових наредаба; то га је још више наљутило те је прекорео надзорника.

Али је био још један знатан и радостан догађај. Његова најбоља и најскупља крава, Вапа, коју је купио на једној изложби, отелила се.

„Кузма, дај ми бунду! и понеси фењер; хоћу да је видим!“

Штала за марву била је иза куће. Љовин уђе у преграду, посматраше Вапу и подиже теле на дугачке, слабе ноге. Узнемирена Вапа поче да муче, али се је одмах умирила, чим јој је Љовин подметнуо теле, те поче бректући да лиже теле рапавим језиком. Теле њушкаше губицом по материном трбуху тресући репом.

„Посветли амо Тодоре! овамо фењер!“ рече Љовин посматрајући теле. „Права мати а по боји на оца! Врло је лепо! леди широки напоњци. Није ли тако Василије Тодоровићу? обрати се надзорнику, јер је радујући се телету заборавио био на јелду.

Како би могло и бити рђаво!?“ И настојник Симеон је дошао првог дана по вашем одласку. Морамо се с њим погодити Константине Димитрићу! О машини сам вам раније јавио.“

Ови догађаји уведоше поново Љовина у његово компликовано газдинство; из штале је отишао одмах у канцеларију, па пошто је говорио са надзорником и настојником, уђе у дворану.

XVI

Кућа је била стара и пространа, па пошто је сам у њој становао, то је сву кућу употребљавао и целу је загревао. Знао је да је то будаласто, да није добро и да је противно његовим садањим смеровима, али та кућа за Љовина беше цео свет, беше то свет у коме су живели и умрли његови родитељи. Они су проводили живот, који је Љовину изгледао као идеал живота, па је желео до обнови тај живот са својом женом и породицом. Љовин се једва опомињао матере, помисао на њу беше му света успомена и она слика какву је у души о њој имао, мишљаше да ће се остварити у његовој будућој жени.

Кад је ушао у малу дворану, где је обично пио чај, завали се са књигом у руци у наслоњачу. Агафија Михаиловна, пошто је спремила чај, седе крај прозора на своје обично место.

Опет му се натури мисао да не може живети без својих снова и наде. Читао је књигу, мислећи на оно што чита, а престао би по који пут да чује зановетања неуморне Агафије, а тада би му одмах изишле пред очи разне слике из његовог газдинства и будућег породичног живота голе наге у његовој уобразиљи.

Књига коју читаше била је од Тиндаља „О топлоти“.

„О Кометама лаже, ма да је врло лепо", мишљаше он. Најзад му паде на ум сретна мисао:

„Кроз две године, могу имати у својој стоци две холандске краве, дванаест кћери од бика Беркуса, а и Вапа може још живети па и ово троје — прекрасно! — Поновa узе књигу. „Па добро! Електрицитет и топлота су једно исто. Кад би било могуће решити једначину замењујући једну количину другом? Не, то не иде тако!... Ала би то дивно било да је вапино теле сад већ велика крава, и оно троје — прекрасно! Па кад бих ја са мојом женом надгледао стоку, моја би жена рекла гостима; ово смо теле ја и мој Коста сами одгајили. Како вас може то занимати?! упитао би ко од гостију. Све што занима њега занима и мене... Али која је та? У Москви беше нешто озбиљно... Сам шта ја радим?... Нисам ја крив томе... Али сад ћу да отпочнем нов живот... То ће истина бити једва могуће; не могу да напустим досадањи живот! Да ли да живим као и до сад? Да,тим боље, много боље!"

Он завали главу па се замисли. Стара Ласка, која није могла да савлада радост због доласка господаревог, него је била истрчала на двориште да се излаје, врати се машући репом, тискаше главу у његове руке и цичећи захтеваше да је милује.

Једно псето, па само што не проговори, али опет разуме да му је госа дошао и да није добре воље.

„А за што да није добре воље?"

„За то што не видим да је тако, бабушка, а ја морам да познајем свог господара. Не мари ништа бабушка, само кад је човек здрав и кад му је срце чисто."

Љовин је посматраше размишљајући и чудећи се како је могла да докучи његове мисли.

„Донећу вам још мало чаја!" рече му она, узе његову шољу и изађе.

Ласка му једнако тискаше главу у шаке. Он помилова псето, оно леже одмах крај ногу у знак да је задовољно и утону у блажено спокојство. Љовин је посматрао шапе у животиње.

„Тако као и ја! Не мари ништа! Све још може бити добро.

XVII

У јутру после игранке отправила је Ана Аркадијевна рано депешу своме мужу, да се данас креће из Москве.

„Не, морам тачно данас отпутовати", објашњавала је она последњу промену своје одлуке скоро истим тоном, као да су јој напослетку на ум падале небројене ствари, на које пре тога није ни помишљала. „Не, боље је данас!"

Степан Аркадијевић није ручао код куће, али је обећао доћи у седам часова да се опрости са сестром.

И Кити није дошла. Једним писамцетом известила је да има главобољу. Тако су ручале сама Доли и Ана са децом и Енглескињом.

Ана је била целог дана у послу; писала је карте својим познаницима по Москви, бележила издатке и слагала пртљаг; Доли се је чинило као да је нешто узнемирена, опазила је да је Ана у неком стању које је често и на себи самој познавала, а које је наступило без узрока и прикривало се у незадовољство самим собом.

По ручку се повуче Ана у спаваћу собу праћена од Доли.

„Како си ми данас необична? рече ова последња.

„Ја? Ти примећујеш? Нисам необична, него ми је нешто рђаво! Плакала бих; то је будалаштина која ме чешће сналази!“ рече жустро Ана и наже заруменело лице над торбу у којој је држала батистену кесицу и спаваћу капу. Расејане очи заблисташе чудним сјајем и сузе јој врцаху. „Као што нисам волела да се кренем из Петрограда, тако ми је тешко и сад, да пођем одавде.“

„Ти си својим доласком учинила добро дело!“ одговори јој Доли, посматрајући је пажљиво.

Ана је погледаше сузним очима. „Немој тако говорити Доли! Нити сам што учинила нити могу учинити. Често се и сама чудим, за што свако има обичај да ме преувеличава. Ја нисам ништа учинила нити могу што да учиним. Ти си у срцу имала толико љубави, да си могла да му опростиш.“

„Сам би Бог знао шта би се догодило да није тебе било! Како си срећне руке, Ана?! Твоје је срце чисто и лепо!“

„Сваки, што но веле Енглези, у срцу има свој „skeletons.“

„Шта имаш ти за „skeletons?“ Код тебе је све јасно.“

„Ах, имам и ја нешто!“ рече Ана, а лукави осмех пун враголије лебђаше јој на уснама.

„Ето, сад ти је до шале, твој „skeletons“ није суморан! одговори Доли смешећи се.

„Не, врло је суморан! Знаш ли за што данас путујем а не сутра? Морам ти исповедити, рече одлучно Ана, заваливши се у наслоњачу и гледајући право у очи Доли, која је задовољно приметила да је Ана поцрвенила до ушију: „Да“, настављаше Ана, „знаш ли за што Кити није дошла на ручак? Она је љубоморна и то управо на мене. Ја сам покварила... Ја сам била узрок што јој играчка причињала тугу а не радост. Али зацело! зацело! Ја нисам ни мало или мало, врло мало крива...“

„Ах, како можеш да изговараш онако слично као Стива! смејаше се Доли.

Ана се нађе увређена. „О, не, не, ја нисам као Стива!“ љутила се она намргодивши се. „Зато ћу ти све испричати, јер нећу дозволити ни тренутка да сама себе држим у заблуди!“ Ну тек што је изговорила те речи, осети да није рекла истину; не само да није сумњала у себе, него је обузе и нека узбуђеност, сећајући се Вронског, а она је баш зато хтела да отпутује раније, јер је намеравала да се више с њим не сусреће.

„Да, Стива ми је казао да си мазурку играла с њим, и да је он...“

„Не можеш себи представити како је то смешно испало. Ја сам хтела да га задобијем, а оно испало нешто са свим друго... Она се застиде те прекиде.

„Да. то си одмах приметила!“

„Али сам сумњала, да ли овде мисли он озбиљно! прекиде је Ана: „Ну ја се надам да ће се све то бацити у заборав, и да ме Кити неће омрзнути.“

„У осталом, право да ти кажем Ана; ја ту прилику не желим за Кити, и боље је што нису једно за друго, кад се је Вронъски могао за један дан заљубити у тебе.“

„Ах, Боже мој, како је то глупо било!“ рече Ана а на лицу јој помрача израз задовољства, кад јој се у тим речима појави савест. „Ја путујем а стекла сам у Кити, која ми се јако допала, непријатеља. Како је љупка! Али, је ли Доли, ти ћеш све то довести у ред.“

Доли је једва могла да сакрије осмех; она је волела Ану, али јој је опет пријатно било да се увери да и она има својих слабих страна.

„Желела бих радо, да ме волите увек толико колико и ја вас“, рече кроз сузе Ана, „па како сам вас сада још више заволела... Ах, како сам данас будаласта!“ Она обриса сузе и поче да се облачи.

XVIII

„Хвала Богу, сад је свему крај!“ То беше прва мисао Ане Аркадијевне, кад се је с братом опростила, па све док није и по трећи пут звонило и кад сви ушоше у вагоне, који се због одласка закључаваху. Она се спусти на ниску наслоњачу поред Аљушке и обазре се по вагону за спавање. Хвала Богу! Сутра ћу опет видети Серјожу и Алексија Александровића, па ће опет отпочети мој лепи, обични живот.

Са неким неспокојством које ју је пратило целог дана, журно и задовољно дотериваше се Ана за пут. Нежним ручицама отвори

црвену путну торбу, узе један мали јастучић и пребаци га преко колена, за тим уви пристојно ноге и угодно се намести. Једна болесна госпођа леже одмах да спава. Друге две госпође говораху француски више због Ане, него себе ради, а једна постарија госпођа стављаше неке примедбе о загревању. Ана одговори неколико речи госпођама које се беху заговориле, ма да је се говор није ни мало интересовао, замоли Аљушку да јој дода мали фењер који обеси о плочу наслоњаче, па узе из своје кесе нож од слонове кости и један енглески роман. С почетка није могла да чита. Прво јој је сметала лупњава и нагла вожња, за тим је ослушкивала уктање локомотиве, по том напада снег на леви прозор и покри стакло дебелим слојем а најзад је смете мимопролазећи кондуктер коме једна страна беше сва снегом покривена. И даље је тако остало: нагло трупкање, снег, променљиви прелази из топлоте у ладноћу и из ладноће у топлоту у вагону, ненадна појава појединих особа у полу тами и разни гласови. Најзад поче Ана да појма оно што чита.

Јунак романа хтео је да постигне своју енглеску срећу, баронску титулу и своје добро, и Ана је већ хтела с њим да се извезе на то добро, али је у један мах обузе неки осећај, да се је он морао себе стидети, па с тога се застиди и она. „За што он има да се стиди, а зашто ја?“ питаше се она заваливши се у наслоњачу са увређеним чуђењем. Она се опомену неколиких московских догађаја. Они беху лепи и пријатни. Кад се је опоменула игранке, сетила се је Вронског и његовог заљубљеног и понизног израза лица, помислила је на његове односе према њој.... У томе не беше ничега! Али је баш с тога обузе већи стид, као да јој при спомену на Вронског неки унутарњи глас говораше: „Топло! врло топло! Врело!“

„Но? Па шта? Шта то значи? одлучно се питаше она. „Бојим ли се зар, да с тога погледам себи право у очи? Је ли могуће да између мене и тог младог официра постоје, или могу постојати други какви односи сем оних који постоје код сваког познанства?“ Она се презриво насмеја и подиже на ново књигу. Али сад није могла баш ништа да разуме што год је прочитала.

Неколико пута превукла је пљоштимице ножем за сечење хартије преко прозора, за тим наслони хладну пљоштицу ножа на образ па се изнова радосно насмеја, бесавесно докопавши га; осетила је да јој се крв на лицу све више и јаче пали, да јој се очи све јаче отварају, да јој се прсти на рукама и ногама нервозно крећу, да јој унутрашњост једва задржава уздах и да јој све појаве и гласови у нестаној полу тами у свести излазе ванредно јасно. Сваког тренутка бунила је сумња да ли вагони иду натрашке или у напред, или она

не седи мирно, да ли поред ње седи Ањушка или неко страно лице и да ли на плећима има крзно или какву животињу... „Јесам ли ја то? или је то други неко?“... Она се је плашила да тој несвестици не подлегне; подиже се да се освести и баци са себе огртач.

Врата се отворише. Глас једног са свим умотаног и снежавог човека допре јој до ушију; разумела је да су на некој станици а тај човек да је кондуктер. Она замоли Ањушку за своју горњу хаљину и мараму те пође на врата.

„Желите да изиђете“? питаше Ањушка.

„Да, хоћу да удахнем мало свежег ваздуха: овде је врућина.“

Она отвори врата. Ветар и снег јурнуше јој у сусрет и бораху се с њом око врата. Али она снажно одгурну врата, те изађе на поље. Због јаког ветра ухвати се за ограду трема. Иза вагона беше зимска тишина. Са уживањем и раширеним грудима удисаше хладни зимски ваздух и посматраше перон и станицу.

У сусрет јој иђаху два господина са запаљеним цигаретама у зубима и завириваху јој у лице. Она снажно удахну још једном и већ извуче руку из муфа, да се уз ограду попне у вагон, али један од господе у војничком огртачу угаси јасну светлост фењера. Она се осврте и у тренутку позна у њему Вронског. Он подиже руку капи и питаше је, да не жели што, и да ли је чиме може служити?

Она му погледа испитивалачки у очи и не одговори му одмах Кроз сенку која га скриваше видела је или јој се бар чинило да види, израз његова лица: то беше онај исти израз пун страховања и дивљења, који је јуче учинио онолики утисак на њу. Неколико пута за време последњих дана, па и сада говорила је у себи, да би Вронски био један од хиљаде младића, на кога не би сама себи дозволила да се опомиње, — а сад у магновењу кад се с њим сусрете обузе је радосни понос. Није требала ни да пита за што је он ту: знала је она као да јој је и он сам казао, да је ту само за то да би био тамо где је она.

„Нисам знала да и ви путујете! За што путујете?“ питаше га она а по лицу јој се осу необична радост и живост.

„Зашто путујем?“ питао је он њу гледајући јој право у очи; „ви знате да путујем за то да будем тамо где сте и ви. Друкчије не могу.“

У том тренутку вихор однесе сав снег са вагона и одвали оголићени плехани кров, а с преда потмуло и жалостиво зујаше звиждаљка на локомотиви. Ани се учини сав ужас буре леп. Он јој је рекао оно што јој је срцу годило али чега се је њен разум плашио. Није му одговорила, али јој је он приметио на лицу унутарњу борбу.

„Опростите, ако сам вам што непријатно казао“, рече јој клонуло. Ове речи изговорио је смерно и учтиво, али тако оштро и јасно, да за дуго није могла да му одговори.

„Није лепо што тако говорите, и ја вас молим, ако сте добар човек, заборавите што сте ми рекли, као што ћу и ја заборавити“, једва му одговори она.

„Никада нећу заборавити ни једну вашу реч, ни један покрет..“

„Доста, доста!“ узвикну она узалуд се трудећи да лицу, на које он жудно погледаше дâ строжији израз. Она дохвати руком хладну ограду, попе се уз степенице и нагло ступи на предњи део вагона. Ну овде застаде, покушаваше да се освести од тог догађаја. Не опомињаше се ни својих, а камо ли његових речи; осећала је само да је тај разговор био страшан за обоје. С тога је она страховала толико исто колико се и срећна осећала.

Пошто је неколико тренутака тако постојала, уђе у вагон и седе на своје место. Затегнуто стање, које ју је мало час толико мучило не понови се, него се само појачаваше и успело је толико да се је бојала да не пукне оно што се у њој тако јако затегло. Није спавала целу ноћ али у томе устезању и сневању њене уобразиље не беше ничега непријатног, ничега тужног, на против у њој се огледаше радост, свежина и узбуђење. —

(НАСТАВИЋЕ СЕ)

СЛИВНИЦА

XX

Сабирање и сума.

Пошто смо у претходних 19 одељака ове књиге проучили српско-бугарски рат до у најситније детаље, сада можемо направити рекапитулацију главних чињеница његових, а из ових можемо извести суму наших погрешака, које су уродиле срамотом Србије, која се зове Сливница.

Да ли ће наш народ почети бар после овако скупо преплаћених искустава, да се њима користи, да из њих изведе поуку за свој даљи државни живот — то је његова ствар. Задатак је ове књиге само да му отвори очи

односно Сливнице, да му покаже голу истину — у колико сам је ја могао сазнати за ово годину дана, како непрекидно проучавам ту нашу бруку.

Дакле шта је било?

Др. *Ђ. Странски* и његови пријатељи у источној Румелији, сви одушевљени бугарски патриоти, радили су давно на томе, да се Румелија сједини са кнежевином Бугарском у једну државу, и то радили су озбиљно. У кнежевини беше то уједињење народно такође идеал коме се тежило, али њени министри, као и сви министри, виде са свога узвишеног положаја далеко даље, него патриоти доле, они су знали каквој би се опасности изложила и сама кнежевина, ако би узела да предводи тако револуционаран покрет. С тога је Петко *Каравелов*, као први министар Бугарске истина трпео агитацију за уједињење обеју бугарских земаља, али је суревњиво чувао да се *званична* Бугарска ничим не компромитује. Патриотима *доле* то није могло бити право, а најмање младоме частољупцу *Стамбулову*, који је осем патриотизма имао и свој мали лични рачун, да се помоћу агитације за народно уједињење, попне и сам на министарску столицу, и он се ставио на чело те патриотске струје у *кнежевини*, трудећи се да за њу придобије и кнеза. Покрет за ову идеју морао је на брзо постати тако јак и у Бугарској и у Румелији, да га је Русија хтела да узме под своје моћно окриље, јер је она од њега могла да извуче две користи: а) да васкрсне своју Сан-Стефанску творевину, коју је Биконсфилд у Берлину саранио на срамоту руских бајонета под Цариградом, да је васкрсне бар у колико се тиче велике Бугарске; и б) да се том приликом отресе једнога немачког принца у Бугарској, кога је она тако рећи измислила, коме је престо створила, коме је државу направила и о своме трошку свима потребама снабдела, а који јој је непрестано уз нос ишао и сваку јој могућу пакост чинио. С тога је руски консул *Сорокин* овлашћен да понуди Бугарској помоћ Русије за

остварење њеног идеала, народног уједињења, под једним једиником условом: да збаци кнеза Батемберга и да на његово место изабере брата Царице Руске, кнеза Валдемара Данског.

Сада је тек увидео Каравелов да се ни званична Бугарска не може више уздржати од рада на што скоријем уједињењу северне са јужном Бугарском. Пред њим су стајала два пута: да прими предлог консула Сорокина, или да покуша постићи циљ без помоћи Русије, па чак и против њене воље. Ако би пристао на руски предлог, ствар би се лакше и сигурније извела, али тај предлог имађаше две велике мане: уједињена Бугарска постајаше на ново руска губернија са привидном автономијом, у њој би руски ђенерали жарили и палили као и пре, и сва борба за ослобођење Бугарске од сувише тешког руског туторства, која се водила 5—6 година успешно, јер се кнежевина најзад беше отресла руских ђенерала, цео резултат те борбе био би уништен. Други пут беше много тежи и опаснији, али њиме се једино могло доћи до онога што се хтело, до уједињења и *народне* независности Бугарске, после које би и политичка независност била само питање времена. Турска неће смети од Русије да квари дело народног уједињења, нити ће имати рачуна да гази у велики рат, због једног *формалног* питања, јер Румелија је и онако већ аутономна провинција — а Русија ма колико мрзела кнеза Батемберга, не може рушити оно, што је толиком својом крвљу и толиким милијардама створила. Овако је резоновао бугарски *патриота* Каравелов, а први министар морао је још додати, да он послушнијег и бољег кнеза за себе и за своје министровање не може ни пожелети но што је Батемберг, који се после толиких експеримената и са Русима, и са диктатуром, и са камарилом, и са конзервативцима и са либералима најзад предао на милост и немилост радикалима т. ј. Каравелову и његовим креатурама.

Ови су разлози одлучили Каравелова на *други* од она два пута. Он је одбио понуду Сорокинову, преухитрио је Стамбулова, придобио је сам кнеза Батемберга за идеју да се одмах изврши Пловдивски преврат, и ставио је на расположење Др. Странском и његовим друговима сву снагу и сва средства једне већ организоване државе за извршење потребне револуције у Румелији.

После овога није никакво чудо, што је та револуција извршена скоро без икакве крви, што је за неколико дана не само уклоњена влада Крестовић-паше, и што је кнез Александер проглашен за кнеза уједињене Бугарске, него је и кнез и цела војска кнежевине одмах уједињена са румелијском већ стајала код Мустафа-паше, на граници турској спремна, да се бије са Турском, ако би ова покушала, да поврати status quo ante.

Све је ово тако вешто и тако брзо извршено као некаква промена сценерије у позоришту -- coup de theatre!

Цео свет беше тако изненађен, да су чак и владаоци и њихове владе у свима европским државама осем Русије, веровале у немогућност да Бугари *сами* такво штоураде. За нас је најгоре то, што је у први мах и влада аустроугарске монархије и сама Порта веровала, да је Пловдивска буна дело руске владе, јер из тог *несporазумљења* потекле су за нас две крупне ствари: Турска није ушла с војском у Румелију, а Аустроугарска се користила вековном суревњивошћу између Срба и Бугара и најновијим глупостима бугарске владе противу Србије, да ову утврди у њеној идеји о балканској равнотежи, у њеној инстинктивној жудњи да за то увећање Бугарске са читавим милионом становника добије одговарајућу накнаду.

Да је случајно наш Краљ остао у Глајхенбергу до оног тренутка када је цар руски одазвао из Бугарске све своје официре, врло је вероватно да српско-бугарског рата 1885-те не би ни било, ако ни за што друго, а оно за то, што Србији нико не би позајмио пара за ратовање.

Мобилизација српске војске наређена је услед једнога грдног *неспоразумљења*.

Колико је свему допринела и наша сангвинична брзоплетост у решавању најважнијих па чак и судбоносних питања, не може се тачно одмерити, премда је и она знатно утицисала.

У каквом је стању била Србија, када је због Пловдивског догађаја наредила мобилизацију?

У њој је већ пет година беснила страшна политичко-партизанска борба, изазвана каприсима: да се железница повери Петру а не Павлу, да се то питање реши одмах а не после шест недеља, да се обећана промена устава одлаже ad calendas graecas т. ј. куковог лета, каприсима да се државни буџет Србије попне на неколико милиона више него што фактична пореска снага земље може да издржи, па макар се после годишњи дефицити покривали нарочитим зајмовима итд.

Ова партизанска борба беше дотерала не само дотле, да су се сви мислећи људи поделили у три крвнички завађена логора, него су узбуркане и саме масе народа; наставше политичка убиства, политичке паљевине и најзад 15.000 људи уста на оружје, букну отворена буна.

Буна је угушена од стајаће војске, али стање, које је буну изазвало, оста исто, јер болест престаје када се уклони узрок, а овде то није било, јер неурачуњиви и ненаситни ћефови управљаху и даље Србијом.

Појамно је, да је таква партизанска борба за пет година утрошила и бацила на политичко ђубре све способне људе у Србији, која их и онако немађаше много, јер способни државници не ничу тако брзо, као што их апсолутизам брзо троши.

Последица тако несавесног утрошка свију људи, који би били кадри управљати државним пословима, беше између осталог и то што је мобилизација српске војске у след Пловдивске буне, затекла у Србији на влади готово *најнеспособније људе, који су икада министровали* у Србији.

људе који су дошли на та места једино због безграничне послушности.

Да би доказали, колико је неспособна била та влада, није нам нужно, да потржемо безброј њиних политичких погрешака, довољно је да поменемо стање војске, коју је ваљало мобилисати, да поменемо *организацију војске*, којом су се толико поносили њени творци. Та је организација имала претензију да у место народне војске књаза Михаила, која је далеко мање коштала и која је првог рата дала џевапа целој сили отоманске царевине, а другог рата отела од Турака све до Брезнинка, Трна, Врање и до Косова, да на место те милиције створи стајаћу војску са резервама, војску која ће истина два пута толико коштати као она, али ће бити *права* војска, неће бити гомила наоружаних и од чести униформисаних сељака.

А шта је у ствари та слављена нова организација српске војске? Је ли она одиста створила праву стајаћу војску? Није. Слика је, главно је, остала иста, само је оквир (кадар) мало већи, али је ипак остала сразмера да у сваком активном батаљону имамо *једну* чету *правих војника, а три чете* резервиста једномесечара, петомесечара, прекобројних и како ли се те све категорије зову, *са масом људи, који још нису никада служили у стајаћој војсци*. А међу тим бугарски батаљон, кад се мобилише, добија на три чете правих војника само једну чету резервиста, али не једномесечара и петомесечара већ резервиста, који су одслужили цео рок у сталном кадру. Сви војници признају, да је рок од две године службе у сталном кадру врло кратак, да се од сељака направи добар војник, јер половина и тога времена мора да се изгуби за војничку спрему због зиме и толиких невојничких занимања у гарнизонима. Па што тај реформатор српске војске не покуша, да повећа рок службе у сталном кадру? За то: што и тај војник беше постао политички партизан, па није смео, да својој «партији» натовари на врат тако непопуларну ствар. Али, бранићe

се наш војни реформатор, организација наше војске није крива, што ју је српско-бугарски рат затекао у сред извршења: да тај рат није тако брзо дошао, него после 10—15 година, активни батаљони имали би на једну стални чету три чете правих резервиста... На то би се творцу те организације могло двоје одговорити: 1. да би у том случају бугарска војска опет била боља, јер би она опет на три чете стајаће војске имала само једну резервиста, и још с тога што би она и после 15 година имала два пута толико резервиста колико ми. 2. кад си тек почео да изводиш нову организацију твоје војске, кад си старо срушио а ново тек почео да градиш, не улази у рат као мува у млеко.

Дакле бранити се младошћу наше војне организације, нема основа. Али баш и кад би га било, остаје маса питања, на која нам не може одговорити наш војни реформатор, који је баш због тога једини остајао на својој министарској столици, и ако су се сви други министри мењали неколико пута. За што он, који је збрисао старинску комору народне војске, и који је на њено место, на *хартији*, створио модерни трен војске, не набави за цело време свога министровања ни једна једина кола за тај трен, него је војска морала ући у рат са гором комором него што беше она првог и другог рата наше народне војске? За то што је он био политички партизан, а његова је партија тако лакомислено расипала милионе, да за трен војске није остајало ни крајцаре. Из истога узрока он је и нове пушке Кока-Маузер оставио без довољне муниције, са тако мало муниције, да се у миру војска није вежбала у гађању у нишан са новом пушком, да је и оно мало муниције, су чим се ушло у рат, због невештог гађања, бачено далеко преко непријатељских глава, чак и преко његове резерве у празну позадност. Али кад већ због распикућске финансијске политике своје „партије" није могао имати новаца за муницију, за што не узе оних 10—12 милиона фишека што му стране беспо-

слене фабрике нудиће на отплату? За то што нико није имао каде од њих да мисли на могућност каквог рата, па ни сам министар војни, за то што су на дневном реду била далеко важнија партизанска питања. За то се није хтало ни са ликвидацијом Де Банжових топова, за то никоме није ни на ум падало да проба: да ли се бар гранате за наше топовске спредњачке кутије распрскавају како ваља, за то нико није мислио на одело за резервисте, на шаторе, на профијантске магацине, на пољске и оптичке телеграфе, на енжењерске и минерске прибори, а камо ли да је ко помислио да за ратовање треба много чак и санитетских прибора! Ето за што је Србија по новој организацији војној имала *на хартији* 150.000 пешака, 4000 коњаника и 360 топова, а *у ствари* немаћаше више од 15 батаљона праве војске, 5 ескадрона коњице и 5 артилеријских пукова, када јој је затребало ратовати. Па да је то све! Али то несрећно партизанство политичко покварило нам је и цео официрски кор и цело чиновништво. Официрски кор је, као што смо видели, не само квантитативно и сувише недовољан за једну организацију војске, у којој само администрирање прогута толику масу официра, да активни батаљони остају са 5, батаљони II-ог позива са 1—2, а трећег позива без једног јединог официра — него је и квалитативно састављен тако, да у њему унутра траје непрекидна борба између школских, фронтових и бивших аустријских официра, борба којом су се политички партизани тако снажно користили за своје партијске циљеве, да је српско-бугарски рат затекао цео српски официрски кор дезорганисан упућен или на угађање каприсима или на партизанско политичарење, као једино сигурно средство за напредовање у војсци! Што под таквим околностима виши официри не добише никада прилике да се вежбају у командовању већим војним телима, којима су после у рату командовали што су ушли и у трећи рат неспремни за своје велике положаје — то се по себи разуме, јер

Luka Čelović
БЕОГРАД
BEOGRAD

за то би требало сваке године држати велике војне маневре, мобилисати сваке године све или велики део резервиста, радити све оно што су Бугари радили сваке године, а то кошта пара; народ је истина вотирао и више него што може давати нарочито за војску, али која ваљда, кад она никад нема пара ни за муницију ни за већа војна вежбања. Поменусмо горе да нам је партизанство политичко покварило и цео чиновнички кор. Ово је не само утицало наопако на државну администрацију, која је за последњих десетак година тотално разорена, него је утицало чак и на наше последње ратовање, ево како: Не само што због недостатка официра мора да се узме у војску маса цивилних чиновника, него и због тога што је чиновништво елита и углед народа. Финансијском «лором» коју је партизанство завело, корупцијом која је почела од највиших државних чиновника, и која се рапидно спустила на ниже док није окужила и последњег практиканта и писара у среској кући и у општинској судници, постигло се то, да је јавни морал у Србији пао испод нуле, да један другом довикује «граби кол'ко можеш више, јер ко зна шта ће сутра бити», да је у земљи завладао онај страшни голи егоизам, поред кога не може бити ни речи о патриотизму, о самопрегорењу за отаџбину — а без тих особина нема ни државе, ни војске, ни успеха у рату.

Ето како се догодило, да је пловдивска буна затекла Србију са разореном државном администрацијом, са мисирским финансијама, са најнеспособнијим људима на влади, са два пут мањом стајаћом војском него што је имађаше сама кнежевина Бугарска, са три пута мањим бројем резервиста, са неупотребљивом спредњачком артиљеријом и лошим гранатама за њу, (док Бугари имађаху већ на сваки пешачки пук по једну Крупову остраганску батерију), са добром пушком, али без муниције, и пушком којом нико није знао руковати, са најужаснијe развијеним егоизмом у свима редовима и сталежима на-

рода, а нарочито у горњим, и с тога без трунке одушевљења и самопрегорења за отаџбину.

Али, хајдемо даље.

Наређена је мобилизација српске војске услед оног општег неспоразумљења у Европи, у коме нико није знао шта је иза Пловдивског догађаја, а камо ли наши «државници». Је ли се бар том приликом, када је наређивана мобилизација, *мислило* штогод?

Изгледа да се није ништа мислило, јер се онда ни у ком случају не би мобилисало само 40.000 људи, јер то беше сувише мало за ма какву акцију, на ма коју страну. То је био моменат, када је шеф српске спољне политике имао да изнесе пред министра војног целу ризницу података о турској и бугарској сили, које су му српска дипломатска заступништва у Цариграду и у Софији прикупила за цело време мира, и то података, не о њиховим војним организацијама на хартији, него о њиховој стварној, фактичној, садашњој снази, па да министар војни на основу тих сигурних података од својих људи, прикупљених «на лицу места» — реши: колику снагу треба Србија да мобилише? Ово се у толико пре могло очекивати од човека, који је у то време био министар српске спољне политике, јер он је по занату војник, па беше вероватно, да неће, командован у спољну политику, никада заборавити, да је војник. Јест, ал' ето несреће, што он сам признаје сваком ко хоће да га чује, како он мрзи свако *проучавање*, како он неће више да учи ништа, како је он доста учио док је био у школи. Кад је шеф такав, онда се ни од његових посланика у Цариграду и Софији не може тражити да буду много вреднији, а кад се још узме у обзир да су ти посланици били људи, који припадају белој а не црвеној партији, онда је појамно да они нису хтели да потпомажу своје политичке противнике на власти.

А за што је црвена влада трпела чиновнике беле боје на тако важним местима, кад је она иначе лепила себи чиновнике од блата са сокака, само да позбацује све «беле», да има свуда своје «црвене» људе? Из врло простих коначарских узрока шеф црвене владе није смео ни помислити да дира у ове беле чиновнике, докле год нас један од њих није довео до Брегoвске, а други до Сливничке бруке, и тек тада су и женски каприси пристали да се ти бели скину са тако важних места. Да су нас Бугари могли онако „забушити" на Брегову само благодарећи пирамидалној дипломатској способности онога «брата» то се вала да по себи разуме. Мање ће бити јасна заслуга нашег Цариградског посланика за Сливницу. Само неколико речи па ће и то бити јасно. Ми смо напред видели, да је Краљ Србије, говорећи о узроцима неуспеха нашег оружја, навео као главни узрок то: што се нико није надао да ће Србија имати да се бије и са *Султановом* румелијском војском, јер је она *за то* мобилисала онако мало војске. Па кад наша дипломатска мисија у Цариграду није била у стању да прозре ни тако провидну ствар да Порта има већег рачуна трпети да се њена вазална држава Бугарска увећа са њеном аутономном провинцијом Румелијом, па да постане турски бедем против Русије, него да Бугарска постане руска губернија са предстражама код Мустафа-паше, када наш дипломата није ни то могао провидети, да ће Турска зажмурити на оба ока кад кнез бугарски буде располагао са њеном румелијском војском — онда за што је он у опште трошио српској држави 30.000 динара годишње у Цариграду? ваљада не за ону наивну депешу о «најмилијем детету Портином?"

Услед тачних и огромних проучавања наше дипломације у Софији и у Цариграду, ми смо не само доживели Брегово, него ми смо, полазећи у рат с Бугарском, веровали да ћемо имати посла само са војском кнежевине, а ову смо тако добро познавали, да смо мобили-

сали мање војске него што је има сама кнежевина, и са том шаком људи отишли смо на Сливницу, где нас је дочекала сједињена бугарско-румелијска војска, која је равно три пута толико велика била, осем огромних добровољачких маса, које је дигло одушевљење за одбрану отаџбине и за уједињење народно, докле се наша мала војска морала да бије за апстрактну идеју балканске «равнотеже».

Еле наша дипломација у Софији и Цариграду родила је наше омаловажавање бугарске снаге: ово је опет родило мобилизацију само једне трећине српске војске и крајњу лакомисленост, са којом се ушло у рат без довољне муниције и без икаквих фортификација на граници своје земље. Наравно, ко ће помишљати на утврђивање Пирота или буди Бог с нама на утврђивање Ниша, кад ћемо ми за неколико дана свршити са тим баштованџијама и ћирамиџијама, кад је већ све спремно за велики котиљон на дворском балу у Софији!

Што се тиче детаља те наше мобилизације, ми смо видели да је она затекла у логорима коњанике без коња на војном вежбању (!) да су они тек сада били питани, који може о свом трошку набавити коња, и такви су пуштани кући да то *сада тек* учине, ми смо видели да је од сваког артилеријског пука мобилисано *само* по 4 батерије па и то свака *само* по 6 топова, да је за запрегу толишне и тако смањене артилерије, ваљало узајмити народне биче па чак и волове за каре. Те народне биче узете су из возова I-ог позива, а ови су остављени да их вуче одушевљење возара? Полазећи у рат по алпијском терену око Трна и по кршевима, литицама и стењу око Драгомана и Чеканца, где се једино са брдском артилеријом може нешто учинити — ми смо мобилисали три и словом велим *три* брдске батерије, од којих је једна била пред Белграчником, једна код Власинског одреда, а једна једина код главне војске. — Резервисти пионирски, који су по две године учили стручну шко-

нирску службу, и који су претекли преко комплетовања 5 пионирских чета, распоређени су по активним батаљонима као пешаци. Понтонири нису ни мобилисани. Од пољског санитета мобилисана је половина, па и то голи људи без икаквих прибора, јер се за цело време мира није мислило да ће се ратовати, па није набављена ни једна чиода више но што треба за «гарнизону» службу. Минерска и железничка чета нису ни формиране. За трећ I-ог позива, морала су се узети кола и стока пописана за комору *другог* позива, а ако би затребало да се и тај позив мобилише? Алах-ћерим! Бог који се брине за тице у ваздуху и рибе у води и који је своме изабраном народу слао ману с неба, неће оставити ни други позив српске војске без хлеба, у осталом неће ни требати да се тај позив креће — за три дана смо у Софији...

Па и та мобилизација те шаке људи, са *таквом* опремом, и при свем том што су се резервисти десили на окупу ради вежбања, трајала је равно месец дана од 10-ог Септембра до 10-ог Октобра, вршена је пуне три недеље *после* наређене *концентрације*, и кад је извршена, кад су трупе добиле наредбу за стратешко постројавање на граници, онда се видело да коњичка бригада нема прописних Бокових седала и осталог коњичког прибора, да сви команданти пешадије јављају, како су «сви коњи и кола у комори и остали прибор слаби за дужу употребу» како нема ни улара, ни штрањги, ни револвера са муницијом, да свима муниционским колонама фали стотинама хиљада фишека до прописаног комплекта, а у «слагалишту нема», тако исто да нема остраганске муниције за оно неколико Крупових пољских топова, што смо имали. Видело се да командири возарских пукова кукају како ни кола, ни коњи, ни амови, не ваљају, како сваки час требају велике оправке, да ће толико и толико коња морати оставити у месту концентрације «јер нису ни за какву употребу», да су коњи «од народа» примљени без улара, да се резервне штранге морају употребљавати

у место улара, јер ових при поласку из места мобилизације није било у слагалишту, да половина резервиста нема ништа од државног одела, многи резервисти добили су за зимску кампању бело одело.. Остали командири јављше да су давно «требовали» шињеле, ћебад, чизме и опанке за своје људе, али да до поласка на границу нису добили ништа, да су им сва кола неисправна, да су већином слаба, а због тога што их у опште мало има, претоварена.

Дивизијари су при свем том јавили да је војска спремна да се свакога тренутка крене на марш. —

Тако опремљена војска разместила се на граници *од ушћа Тимока у Дунав до Врање* и наше јужне тромеђе, и сада се од појединих *батаљоних* команданата на предстражама тражи да они јаве главном ђенералштабу «о намерама бугарским, о њиховом расположењу као и о распореду њихове војске, даље о путовима и терену у опште у томе крају Бугарске». Ко се овде буде прекрстио од чуда, нека завири у четврти одељак наше књиге па ће видети, да су доиста такви задатци давани појединим командантима предстража, шта више да су им упућивана н. п. и оваква питања: Има ли пут који води од Ћустендила у Врању, али само бугарски, има ли пут од Ћустендила на Власину, и ако има, куда пролази, и какав је? Какав је сада пут од Сурдулице до Власине на границу? Ово пита командант једне *сриске* дивизије — а Сурдулица и Власина је на *сриском* земљишту.

Па ипак у пркос тако *мале* војске, у пркос тако *рђаво* опремљене војске, у пркос тако сјајно обавештених штабова односно свега што је преко границе, само да смо ушли *одмах* у Бугарску чим је довршена концентрација, т. ј. 10, 11 или 12-ог Октобра 1885, *ми би узели Софију*, јер ми смо видели да је 11-ог Октобра према нашој војсци стајало *свега две хиљаде бугарских ополченаца*, а цела *бугарско-румелијска војска беху — чак код Херманлије.*

А за што нисмо ушли?

Чекали смо на решење цариградске конференције.

Allons donc! Ce n'est pas sérieux?

Збиља за то.

Истина наша је влада видела да је цела та цариградска конференција проста комендија, да се добије времена; за њу је давно морало бити јасно да Европа није спремна за дефинитивно решење источног питања, да она неће покварити овај fait accompli који је Др. Странски направио, да ће она само тражити какав смоков лист да се покрије, и да Србија не може од те конференције добити ништа што би било некакав еквиваленат за уједињење северне и јужне Бугарске — па ипак и при свем том, ђенијални државници, који су у овом великом времену управљали судбином Србије, одлучише да чекају решење цариградске конференције...

И чекаше месец дана... И маширају бугарске трупе усиљеним маршем чак са Турске на српску границу.

И Цариградска конференција још не беше решила ништа.

Логично би било да је српска влада, као најлојалнија влада у Европи, чекала и даље.

Аја. Она сад није више хтела да чека, сада је огласила рат и ушла у Бугарску, и ако је Порта међутим изјавила „своме најмилијем детету" да ће она српски упад у Бугарску сматрати као повреду турске територије...

Јест, али сада на бугарској граници не беше само две хиљаде ополченаца, већ (осем трупа у Брегову, Белграчику и Лому) шеснаест батаљона стајаће војске, 4 батаљона милиције, један батаљон добровољаца, 1 ескадрон и 37 топова, а то 25.000 људи беше довољно да задржава и успорава продирање српских 30.000 људи, тако да им је требало три дана да пређу простор једнодневнога марша, а за та три дана стигло је у Сливницу толико људи, да су се могли држати још три дана, а онда

већ беше и бројна надмоћност на бугарској страни поред оружне и моралне надмоћности...

И тако осем недовољне мобилизације учинише најспособнији српски државници још једну тако исто судбоносну глупост, пропустише и војнички и политички најудеснији моменат за почетак акције, угазише у рат кад је већ било *доцкан*. Она иста влада, која је у унутрашњој политици показивала толику енергију у извршивању најнезаконитијих ћефова, у гажењу устава, у презадуживању земље — сада, када је на коцки била цела будућност Србије, њен престиж на балканском полуострву и последњи милиони које је још могла узајмити, сада та господа немађаху ни енергије ни решивости онда кад је требало, него тек онда, када је са свим и у сваком погледу *доцкан*.

Па ипак још се Србија могла спасти од своје срамоте која се зове Сливница у пркос свију и дипломатских и војничких и политичких погрешака, које смо учинили од 9-ог Септембра до 2-ог Новембра 1885 или ако хоћете управо које су чињене непрекидно од 1830-те до 1885 год. још се цела ствар могла свршити ако не без велике користи за Србију, а оно сигурно без икакве штете и срамоте њене, само да су нам горњи слојеви војске били бољи, само да су штабови и команданти учинили своју дужност, само да нам је ратни план имао ма каквог војничког смисла, али и то нам је све партизанска политика покварила, људе, идеје, све!

Или зар није политика и то са свим *погрешна* политика крива, кад војска од 40.000 улази офанзивно у непријатељску земљу поцепана на *три* војишта која су тако раздалеко једно од другога, као што је раздалеко Видин и Драгоман, Сливница и Знепоље? Каква се војничка вајда могла очекивати од Тимочке војске која је са једном слабом дивизијом, са две чете градске артилерије у којима ни пола људи није знало шта је градски топ са 4 остругана, 5 спредњака и 4 мерзера, са 13 градских

оруђа без довољне муниције — послата да отме онакав град као што је Видин са 30 острагана и посадом толико исто великом као и нападачке трупе? Та ваљада они који су градили овај српски ратни план нису могли бити такве незналице у војничком занату да помисле да се онакав град као што је Видин може узети «препадом» à la Ташкент? А тако исто и свакоме букварцу у ратној вештини морало је бити јасно да се правилна опсада тога и таквога града не може извести успешно са два активна, једним комбинованим и једним пуком другог позива, са две пољске батерије и 13 градских оруђа без послуге и без муниције. Па за што је онда цела тимочка «војска» везана за тај град, који не можемо ни узети на јуриш ни правилно опсадити и принудити на предају, за што је лишена главна војска ове своје петине, која је могла на Сливници превагнути победу на нашу страну?

За што?

Из истог узрока са кога је и друга петина војске, моравска дивизија, бачена на Власину и Три, на тако удаљено и непроходно земљиште, да је она једва при крају Сливничке борбе стигла са цигло 4 батаљона и 2 батерије на бојиште.

Па какав је био тај злосрећни разлог, који нас је на Сливници лишио помоћи од читаве две дивизије те су се само три могле борити онде, где је било решавање целога рата?

Па казао сам га већ. То беше лоша политика која је хтела да притисне што већи комад непријатељске територије, како би при политичком решавању питања, *после наше победе*, Србија имала у рукама што већи «Faustpfand» што већу залогу, те да тако и наше оштета за бугарско уједињење испадне што *већа*. Али кад наши политичари, кад председник министарства, који је резервни потпуковник, јер је једино војне науке и учио, кад питомац ратне школе у Мецу није имао појма о рат-

ној стратегији, за што му српски ђенералитет, за што му српски врховни штаб не каза, да се ни стопа непријатељске земље не може задржати «у рукама» докле се непријатељска војска не победи, да за то треба напасти са концентрисаном снагом онде, где је сва или главна непријатељска убојна снага, па кад се ова сломије, онда је ласно захватити колико се хоће парче непријатељске земље? Та бугарски капетанчићи знали су ту мудрост, јучерашњи кадети Софијске јункерске школе знали су да ће тек победа решити, шта ће ко у рукама задржати, па су напустили целу своју границу и повлачили су се са свију тачака у Сливницу, где су наше три дивизије дочекали са целом бугарско-румелијском војском *концентрисаном*, а само су у градовима оставили посаде. За што се највиши команданти српске војске не одупреше оваком политичарском ратном плану, који од српске војске грађаше у место снажног *маља* за разбијање Сливнице, војничку *лепезу* раширену од ушћа Тимока на Кадибогаз, Св. Николу, Ржану, Тепош Суковски мост, Дешчани Кладенац, па чак до Власине?

За што?

Опет због ситничарске политике од части камарилске, од части партизанске, која је учинила да у врховни штаб и на дивизијарска места не дођоше најспособније већ *најомиљеније* личности. Други рат је сјајно показао да Србија има у ђенералу К. С. Протићу таквога шефа врховног штаба, каквога само пожелети може, али он је давно због дворских интрига бачен у пенсију, и сваки од министара знао је, да ће пасти у највећу немилост, ако само помене име тога ђенерала, под којим је врховни штаб у другом рату функционисао као какав хронометар. Осем тога ваљало је да главни официр црвене партије, да славни реформатор српске војске, да још славнији укротитељ зајечарске буне, осем таковске ленте, добије и ђенерални чин, па како је он један од млађих пуковника, то му се тај чин могао дати само у Софији, за то је ваљало да

он буде и министар војни и начелник штаба врховне команде, а кад је то *морало* да буде, онда ни за начелника оперативног одељења није смео доћи човек, који би био способнији од свога шефа, него неко, који ће само да слуша, а осем тога и ћути као Молтке.

Први рат је показао Хорватовића а други Бели-Марковића као одличне ђенерале, који су у стању са мало војске чуда да почине, докле су оба рата показала да је Лешјанин човек без иницијативе, куктатор, који је на Самокову улудо изгубио више људи, него што су остали команданти изгубили у целом другом рату, да је Милутинчић један од најнеспособнијих српских команданата, који је целог првог рата био само у једној битци, коју је изгубио на сраман начин са 15.000 људи противу једног или два турска батаљона на Мрамору, да је цео други рат преседео у — Тополи.

Па и ако су се имала таква искуства, прва двојица не добиће никакву команду. За што? Због партизанске политике. Како то, кад цео свет вели да је Хорватовић политички пријатељ српске владе, која је имала да изабере главне команданте, и кад је то вероватно, јер она га је направила ђенералом, она га је послала за српског посланика у Петроград? Знаш, он јест наш пријате ̄ али он је већ ђенерал, он је већ славан, он не може у овом рату ништа више добити, а може помрачити славу Јоце Петровића, који треба тек да се прослави, који има тек да постане ђенерал. Хорватовићу неће бити криво, ако ми овај мали рат свршимо без њега, на против њему ће, као нашем човеку бити мило, кад види да се још један наш човек у војсци подигао на његову висину. А што се тиче Белимарковића, ваљада смо људи да једном «белом» једном политичком противнику поверимо команду? Та он би своју војску употребио да направи револуцију у земљи, да протера владаоца, да нас повеша, а да доведе на власт опет свога Ристића. Таман посла, ваљада нам није сврака мозак попила.

— Па добро, а како се повераваше ђенералу Милутинчићу, ето и он је — Боже прости — у политици прилично *бео*, и он је из одотуд? —

— Та оно јесте, али шта ћете, када га двор воли? Па најзад није баш тако ни неспособан, ето угушио је Тополску буну, спречио је другу буну у Крушевачком крају када је ова већ била допрла из Алексиначког округа до његове границе. То је човек, који има заслуга, а после је безгранично одан и послушан . . .

— Ама је ли то доста за стратегију и тактику? —

— Биће доста кад је наш Јоца начелник врховног штаба. Он ће да мисли за све, дивизијари имају само да слушају! —

После овога ваљада је јасно, за што су све дивизијске команде поверене активном ађутанту Ст. Биничком, почасним ађутантима Милутину Јовановићу, Милојку Лешјанину, и Јовану Мишковићу, и ономе узору безусловне послушности, Пери Топаловићу, који је послушнији од ма ког активног ађутанта. После овога биће јасно, за што се и онда када се већ од бруке морала одузети команда ђенералу Милутину на његово место не поставља Србин, већ земљак барона Ридезла? Хорстиг је бар династички сигуран, ако иначе нема никаквих својстава за команданта дивизије! . . .

Ама зар се народна династија у Србији и после шездесет година још осећа тако несигурна у држави коју је она створила — да мора у судбоносном рату да претпоставља династичност ономе, што је у рату најважније, војничкој способности? И ако је доиста такво жалосно стање у Србији, ко то отуђи, ко то профућка сву огромну љубав народа за његову народну династију? У што је она утрошила то огромно благо искрене љубави целога народа?

* * *

После свега овога изгледаће врло невероватно ово што ћемо сада рећи, па ипак је сушта истина, коју смо доказали целом овом књигом и коју ћемо још једном доказати овом рекапитулацијом.

Каква је то истина?

У пркос наше никакве дипломације, поред све наше лоше политике, унутра и споља, у пркос мобилизације која је кренула само трећину српске војске, при свој њеној рђавој опреми, поред тога што смо пропустили и политички и војнички најзгоднији моменат за почетак акције, у пркос лудога политичарског ратног плана и поред најнесрећнијег избора за врховни штаб и за главне команданте, у пркос свега тога, *српска војска не би се осрамотила на Сливници, она би бар очувала част свога оружја, да смо имали памети и присебности на самоме бојишту, да нам није и тактика била испод сваке критике*, тако исто као и стратегија, као и дипломација, као и политика.

(СВРШИЋЕ СЕ)

Владан Ђорђевић

КЊИЖЕВНИ ПРЕГЛЕД

„Бранич српског језика“. Написао Јован Живановић.

После смрти Даничићеве наши филолози и млађи и старији остали су као војска без ђенерала. Док је он био жив, они се готово нису ни видели, толико их је он својом висином био наткрилио. Тек кад је он умро, они су избили на површину. Међу њима (од старијих) поред г. Ј. Бошковића, све више и више излази на глас г. Јован Живановић, проф. у Карловцима. Многи и стручњаци и нестручњаци држе га за врло компетентна у питањима о језику. Али читајући његове радове увидео сам, по тону писања, да и он сам *о себи тако мисли*. Ко год се мани да пише што о језику, он му одмах вичe: нека он гледа своја посла, нека не говори на памет итд. То су виделе и читаоци и поверовали му да је он заиста неки зналац и мајстор у томе.

Што су поверовали други, није ми чудо, али што му верује и г. др. Ажбот, томе не могу довољно да се начудим. Та он је у своме одговору (Јавор бр. 12 о. г.) на критику г. Ж. његове руске граматике (Јавор бр. 9 о. г.), показао јасно коликим знањем располаже г. Ж., па опет за то вели: „И тако завршујем ове ретке, напомињући да сам их написао прво за то, што поштујем г. приказивача, *јер мени није све једно шта мисли о мени један Живановић*. Па како је он *на брзу руку* два места у мојој граматици *рђаво прочитао* и тако морао извести погрешан закључак о мојој научењачкој спреми, то сам ја сматрао за дужност да то растумачим. А за тако топлу препоруку моје граматике у толико сам му више обвезан, у колико је *Живановићев глас у језикословним питањима код Срба уваженија*.

Не могу да опростим г. Ажботу ни то, што је примио исправку г. Ж. да *клати* (*колоть*) метне у V врсту, јер би онда и *млѣти, мрѣти*, морало ићи у III. по што *а* од *клати* исто толако наставак основе начина неодређеног колико *ѣ* од *млѣти мрѣти*.

Читајући радове г. Живановића уверио сам се да су му једини извори Даничић и Миклошић, и то поглавито овај други. Други га се ништа не тичу. Он непрестано иде за њима, док су њих двојица заједно; али он не може да увиди да њих двојица полазе са разних тачака, па се за то негде и размимоилазе, него онда прихвата бично страну Микл. и њиме обара Даничића. Али он то нигде не каже, тако да би невештији читалац помислио да је то објашњење његово, а не Миклошићево. По негде их не разуме, и онда је погрешка неизбежна; а по негде се намерно удали од њих и онда — не треба ни да кажем — увек греши. За све ово наћи ће се потврде у врстама што иду.

Рекох да се г. Живановић држао Миклошића, али како: све што је у њега нашао, узео је за готов новац не водећи о томе рачуна да ли је то мишљење Микл. сам доцније изменио. Микл. често (то он и сам признаје) не само у доцнијим својим делима, мења мишљење о разним питањима, него у једној књизи на првим листовима каже једно а доцније то исправља и објашњује на други на чин. Сваки пажљиви читалац његових дела то је опазио, те није потребно да овде наводим примере. Даље, последњи део његове граматике (синтаксу не рачунам) изашао је 1879 године, а баш за овај последњи деценијум учињен је прави преврат у науци о гласовима индојевропских језика. У тој најважнијој партији граматике Микл. стоји дакле на старом земљишту. С дескриптивног гледишта Миклошићево дело остаће још дуго и дуго дело, из кога ће се учити сви словенски филолози, и не ће се скоро израдити

друга граматика која би ову истила. Али у објашњавању постанка облика и гласовима она већ данас нема тако велике цене. Говорећи с једним признатим славистом нешто о филолошким руским радовима у опште, рече ми, како они обично по један деценијум изостају (сем неколико изузетка), и за доказ наведе ми то што они тек сад преводе Миклошићеву граматику, која је „im ganzen und grossen veraltet." Други један још признатији филолог рекао је, да кад би сад Микл. писао своју граматику он је већ не би онаку написао.

Сем тога, према напретку индоевропске граматике, и Микл. је многе своје назоре изменио, док је код других својих тумачења остао при свом старом мишљењу, а ни је ту остао сам. Ако се ко у таким стварима хоће на њега да позове, не треба да пређути ни мишљење других (ако зна).

Ове кратке напомене, биће мислим, и довољне, да се види како с пажњом ваља читати Миклошића, и позивајући се на њега како ваља знати последње мишљење његово, и како ономе, који хоће да се рачуна да је човек од посла, није довољно да само за Миклошића зна.

Кад сам узео ово да пишем, мислио сам, да проговорим о свима радовима г. Живановића; али сам после видео да би то заузело много простора у овоме листу, а и мени одузело толико времена колико сва та ствар и не вреди, па сам се ограничио на његову књигу „О српском језику". Пишући пак увидео сам, да би и то било много; за то се ограничим само на „Бранич српског језика" што је у тој књизи. Али нисам дошао ни до трећине, а моје су белешке толико нарасле, да би, ако бих тако продужио, однео реферат више него дело. Кад бих о свему хтео говорити, морао бих написати нов „Бранич — словенске филологије". За то сам узео из његова «Бранича» онако с реда неколико тачака, и о њима ћу говорити. Ово ће бити довољно, да се као у огледалу види сва спрема г. Ж. за овакав посао. Али само молим да нико не мисли да је овде све казано што се има замерити.

А може бити биће прилике да се на ово још једном вратим, па ће се видети истина мојих речи.

*

Кад се одбију понављања, биће у „Браничу" г. Живановића око 100 тачака, више од две трећине целе књиге (180 страница од 260), у којима се додирују разне питања из језика. Нисам бројао, али биће да се $^1/_2$ тиче неког г. *. чисто би човек рекао, да га је то намамило да и о другоме пише. Ту се говори и о таквим погрешкама, које можда нико више не би учинио сем г. * (н. пр. 13,

14, 17 итд.); а има и таквих ствари, које су написане само да се тек штогод напише (н. пр. 20, 23, 30, итд.).

Кад би се све те бедешке тачно претресле, једва би половина била „stichhaltig;" али у ту половину дошли би или они случајеви, где је нешто објашњено по Даничићу или Миклошићу где ови имају право, или би дошла исправка каквог германизма, или оно што се тиче специјално г. *, или су исправке таке које би могао учинити сваки добар ђак III разр. гимназије.

Пре него што почнем и говорити о самој ствари, да напоменем да овај жанр писања о језику, као што пише г. Ж., није нов. Овако је радио и г. Бошковић у „Србадији" (прештампано у I књизи његових скупљених списа). Али је г. Б. много боље схватио свој задатак него г. Ж. Он је оно писао за „ширу публику", па је у колико је могуће више избегавао филолошка објашњења. За то је и разумљивији, за то ће многи нестручњаци наћи поуке у оним чланцима и разумети их. Г. Ж. дао је својим чланцима крупан наслов и ваља да њему за љубав упуштао се на многа места у филолошка тумачења, али — као што ће се видети — несретно. Тиме је промашена цел, којој је књига г-а Ж. намењена, јер „шира публика" његова филолошка писања не разуме, а људма од посла то не треба, јер су и они студовали ако не више а оно бар оно што су Дан. и Микл. написали.

А сад на ствар.

1. О композитама говори на пет — шест места, и о детерминативној композицији ево шта вели:

„Главно је да *реч сложена у српском језику мора имати сво самостални наставак. У сложеној речи друга реч не може бити једно и проста самостална реч*..... То је прао главно правило код сложених речи по мојему мишљењу.

„Друго је правило: *Ако у сложеној речи друга реч постоји иј као самостална реч, онда се не саставља значење прве речи са значењем друге речи, него тако сложена реч значи име нечему.* Тако: *белограб* не значи *бели граб*, него значи неку врсту граба; *белојабука* не значи *бела јабука* него значи врсту јабуке;....

„Шта су то детерминативна композита? *Детерминативна су композита, у којима је прва реч, која је управо основа с наставком о*, допуна или додатак другој речи, или, ко што би г. * казао hochdeutsch „ближи опредељај." Тако би се од прилике морало тумачити по Миклошићу, али ја видим разлику између *белојабука* и *танкопрела*. *Белојабука* би се растумачила са *бела јабука* и онда је овде *бела* атрибут речи *јабука*, а *танкопрела* не значи *танка прела*, него *која танко преде*. Дакле у *белојабука* било би *бело* при

тумачењу атрибут или на послетку и предикат, а у *танкопрела танко* не сме се као атрибут узети, него као додатак прирокy. У *танко пресши* додатак је танко прирокy *пресши* и од *танко пресши*, долази *танкопрела*. Дакле по моме мишљењу *детерминативних композита има две врсте*. Запамти примере за прву врсту: *белограб, црнограб, Миловук... пустосват*..... Ево примера за другу врсту: *брзолов, брзолет, брзорек*....»

Кад сам ово прочитао пале су ми на памет ове речи пишчеве које рече једном што се плеће у филологију а тога посла не разуме: „Чудно је, да код нас још онај ветар душе, који је за времена Јована Хаџића духао, где је сваки Србин већ са мајчиним млеком посисао сву мудрост филолошку. Ја бих рекао, да је време већ и код нас ту, да се сваки држи својега посла.«

Г. Ж. истина мисли да се држи својега посла, али кад он не само каже, него и напише, па још и подвуче: „Детерминативна су композита, у којима је прва реч, *која је управо основа с наставком о*«..., ја ту не видим да се он држи својега посла, а заиста је време да то увиди, јер ко зна шта ће он још написати ако овако остане. Он и не слути колику је погрешку направио тумачећи оно *о* Да човек рече да о томе није читао, — јесте; али каква му је корист, кад није разумео оно што је читао. На првој страници пре тога (стр. 71) цитира Миклошића: Das erste glied steht in seiner *thematischen form*, па опет вели да је *о* неки особити наставак на основу! Између човека који се рачуна у знаоце језика, а овако што каже, и г. Св. Мл. Бајића који вели да је *толковати* постало од *толико и колико*, ја не видим велике разлике.

Што вели да „у *танко прела* допуњује *танко* реч прела. Тако би се од прилике морало тумачити по Миклошићу«, ту или није хтео да прочита шта Миклошић вели, или намерно прећуткује, да би се видело е је и он нешто изнашао. Миклошић је истина рекао да „das bestimmende dem zu bestimmenden vorangeht«, али је одмах додао да има изузетака, и баш код те речи додаје: „das das verbum bestimmende adv. weicht beim subst dem adj. wenn auch nicht gesagt werden kann tanka prelja.«

Миклошић није правила о постајању ових композита детаљно разложио, јер је скоро то немогуће. Ова два правила г. Ж. ја сам читао и свакојако се доцијао да по њима објасним све композите, али не могох. Он прво поставља правила да друга реч мора имати самостални наставак, и да не може бити и проста самостална реч, а одмах за тим додаје да може друга реч бити и самостална, али онда не саставља прва реч своје значење са другом. А шта је *ситногорица*? зар то не значи *ситна гора*, и зар ту није састављено

значење прве речи са другом? Тако и суховрх, суховрхаст: суховрха јела (Вук. Рјеч).

Што се тиче оне две врсте композита, он их је констатовао али није показао кад која постаје.

Код зависних композита г. Ж. цитира Миклошића и мисли да у српском језику она друга реч „у опће не сме као самостална реч бити", и наводи примере, али разуме се које се томе његовом правилу не противе. И овде, разуме се, Микл. има право. Зар у речима *волопаша, козопаша, коловођа, чудотворац, богобојазан*, итд. други део није и самостална реч?

Ови примери потиру то његово правило, и за то нисам ни поредио оне наставке којима вели да постају овакве композиције, те не могу рећи је ли побројао све случајеве. Замера г. Ст. Нов. што је *домазет* убројао у детерминативне композите, и вели да је то „недовршена сложена реч", али је заборавио додати да и Микл. тако вели, а ко је од кога узео, већ се зна.

А *земљокруг* значи *круг земље* или *земни*, као *волопаша, паша волова* или *волујска, крвопролиће — пролиће крви, — чудотворац — творац чуда*, итд.

Житород тумачи са *fertilitas*. Овде г. Ж. тумачи Вука самовољно. Та вољда је ту латинску реч знао и Копитар или Даничић и сигурно би то значење и ставили, да је житород=fertilitas. Према ономе примеру у Вука: „Код нас је ове године добар житород": das Getreide steht schön, житород значи управо *род житни*. Е, али тако тумачење руши његово правило, па за то га он и не ће. Ако житород значи житни род, онда би и *пародброд* могао потпуно означавати *шарни брод*. Ово би било оноликo исто добро колико и *ватрогасац* и ако су обе ове речи преводи с немачког.[1]

Према композитама *чеговођа, слепчовођа*, и др. што смо напред поменули, и које значе *вођа четни*, или *чете* вођа слепчев или слепца, добре су и композиције *градоначелник* и *богомати* = *начелник градски* или *града, мати божија* итд.

2. На три места говори о речи „поноће." Први пут је само рекао, да треба тако да гласи и да ће код Вука у Рјеч. *поноћа* бити штампарска погрешка. Други и трећи пут говори о томе из нова што су га неки напали, али је он са оба нападача био брзо готов и изашао као победилац. Ако и са мном тако учини, честитам му. Кад га је уредник „Нашег Дома" напао за то позивајући се на преписку Вукову са Светићем, онда је своје прво тврђење поткрепио

[1] За то је Даничић и викао на реч *ватрогасац*, а не због њене композиције: јер речи за нове ствари треба градити онако као што их народ сам гради а не преводити, ма и правилно, композиције туђих језика.

Даничићем, т. ј. казао је свој извор, и развезао даље да та реч („поноће") одговара ст. слов. *полоуношти*, и да је постала као *водокрше* итд. итд. Кад је говор о Даничићу, да мало станемо. Ми врло добро знамо како су та два човека, Вук и Даничић, били пажљиви; али се погрешка неком од њих морала десити, јер „нико не без грјеха токмо један Бог."

Ево како стоји у В. Рјечн.

По̀но̀ћā Mitternacht media nox, cf. поноћи:

Од поноћа наоблачило се —

Кад се ово прочита, види се врло јасно: 1) да је Вук у цитираном стиху чуо реч у gen. pl. по̀но̀ћā; 2) да је његово пажљиво ухо одмах осетило, да се такав gen. не слаже са nom. *поноћи*; 3) да се није усудио да одатле изводи сам nom. *поноће*, јер га сигурно није тако никад чуо у nom.: и 4) веран своме начелу да тачно забележи у Рјечник, све што народ говори, унео је и ту реч *али је оставио у gen. pl.* а да не би ко помислио да је то *nom. sg. обележио је и акценат*.

Даничић пак превидео је акценат који је Вук забележио и извео је из gen. pl. *поноћа* nom. sg. *поноће*, што одговара речима *водокрше* итд.

За сада немамо нигде потврде да се у народу говори поноће, и Дан.; који се тачно држао Вука, заиста је не би ни унео у своје „Основе", да није случајно превидео акценат.

За Дан. је пошао и г. Ж.

Трећи пут говори он о тој речи у одговору уредништву „Jskre" где понавља исто што и пре и додаје: „Ја сам у 4. броју „Стражилова" јасно доказао, да је у Вукову речнику *поноћа* штампарска погрешка."

Како је *он* то доказао видело се горе, и ја се на ово не би ни обзирао да ме примедба уредника „Jskre" није навела на једно друго објашњење Вукова по̀но̀ћā, које се моме немеродавном мишљењу чини врло близу истине.

Ево у чему је. Уредник тај вели да се у Далмацији и Херцеговини доиста говори *поноћа*. Да би се одатле извукао, г. Ж. вели да је и та реч добра, и за доказ наводи речи *вој* и *воја*, *над* и *нада*, *оглав* и *оглава* итд. Ко овим речима објашњава *по ноћа* (а не како г. Ж. пише заједно *поноћа*), за тога „бар ја немам мерила" (Рувр. о Милојевићу у Годишњици).

Познато је (да ли и г. Живановићу, не знам) да у ст. сл. језику *дьнь* поред правилног insti. sg. има и *дьнїмь*, због речи *нощть*, те се налази: *нощтїмь* и *дьнїмь*. Исто је тако у српском, — по што су *по ноћи* и *по дне* у вези међу собом — и реч *ноћ* у овом случају

могла прећи из четврте врсте у прву, које су речи по облику и иначе једнаке, па добити у gen. sg. наставак те врсте *а*: *до ноћа*.

3. Г. Ж. вели: „Сви глаголи друге врсте, који имају пред *ну* *т, к, з, с*, праве аорист без *ну*, н. пр. *избегнути — избегох; забрекнути — забрекох, огрезнути — огрезох, киснути — кисох*. Овако стоји у Даничићевим „Облицима", али кад дође *х* пред *ну*, за таки случај нема у њима ништа, јер Даничић није нашао потврде у језику. Ја сам нашао потврду и за овај случај у једнога писца, црногорца Ф. Шпадијера.... *издахоше*. Из овога примера види се да и глаголи, који имају *х* пред *ну*, праве аорист без *ну*, као да иду у прву врсту."

Овде је г. Ж. склопио једно ново правило за српски језик, а што се позива на Даничића неверно је. Тако што Даничић не би могао никад казати. У његовим облицима стоји: „и ти су им облици (огрезох итд). *обичнији* с основом тако окрњеном него с цијелом." Дакле ти глаголи *могу* одбацити *ну*, али *не морају*, а то је велика разлика! Како ли ће ђаци г. Ж. знају српски језик, ако им он овако и предаје као што пише?

Ако би овај провинцијализам *издахоше* примили, и усвојили правило г. Ж: „од *издахнути* гласи, дакле, аорист *издахох*", како би онда било 2. и 3 л. ј.? — *Издаше, издаше!* А ко још овако говори?!...

4. Дивковићевим „Oblicima hrvatskoga jezika" посвећено је г. Ж. 18 тачака, 77—94, од којих су три његове рођене добре (72, 81, 84), пет су из Дан. или Новак. „Облика" или из Микл. или Новак. Синтаксе (83, 87, 88, 92, 93), али он то нигде није рекао, него његовски: „ја мислим", „ја бих рекао", итд., у три тражи да се у средњој школи објашњава граматика као на универзитету (разуме се и ту по Микл., 77, 85, 86) а остало ево како је:

Дивковић је dat. и loc. мене, тебе себе протумачио по Даничићу, али г. Ж. мисли „да ни Даничић није добро протумачио ову ствар", јер би то „тумачење могло бити добро само за источни говор, али за јужни не може бити, јер по овоме говору ваљало би *мење тебје*", и мисли да се овде dat. изједначио са acc. Удаливши се намерно од Дан. и овде је, као увек, пропао. Да је загледо у Дан. „Истр. облика", нашао би, да има и *је* поред *е* и *и*. Ако би и примили ову његову мисао, како би објаснили оно *е* у dat. и loc. sg. именица жен. рода с наставком (то је такође могао наћи у Дан. Нет. Облика), што се налази по споменицима писаним не само по источним него и по јужним крајевима. Г. Ж. и овим је потврдио да нема појма о гласовним законима. Нарочито у доцнијем излагању видеће се да он мисли, да су гласовни закони један пут постали и

да се више никад не промењују, и све остало, што доцније бива да бива само по аналогији.

5. У слагању именица уз бројеве два итд. Дивк. је казао да су се им. ср. рода повеле за онима мушког, а г. Ж. вели: „Ја мислим, да се именице средњег рода нису повеле за именицама мушког рода, јер у *два пилета* није пилета дуал него плурал.“ Ово рече и написа човек, чији глас у језичним питањима код нас важи, човек који пише „Бранич“ српског језика! Кад је у *два пилета* плурал, онда сигурно мора бити плурали у *два села* итд., па како тога падежа нема у досад познатим граматикама српским, то ће бити неки *осми падеж*, и то је сопствени проналазак г. Ж., коме би лично дати надимак „*осмопадежни*.“

На завршетку тога чланка вели: „Мени је познат дуал само у једне именице средњег рода, а то је сто: н. пр. две сти.“ Није то само г. Ж-у познато, већ свакоме, ко је год прочитао Даничићеве „Облике.“

Објашњење Дивков. је врло добро, само бих ја из школ. књиге за ниже разреде то правило упростио овако: Уз бројеве два, оба, обадва, три и четири долазе именице м. и ср. рода у 2 пад. једн. а имен. ж. рода у 1 пад. множине. И то је за децу доста.

6. Још један пример необично маленог знања а велике напуњености дао нам је г. Ж. у т. 78. Тиче се постајања времена код глагола 2 разд. V врсте. Ја не ћу овде говорити како остали научењаци то тумаче, јер је то и Миклошићу боље познато, али он то не прима, него ћу ући за њим, па ћемо после видети како га г. Ж „исправља.“ Миклошић вели: Einzelne verba und ganze verbalclassen nehmen vor allem ein suffix *i* und dann erst das suffix *e* an: es sind diess die verba wie *pьsa, pisie*.... *piše* aus *pisje*.... Der ansicht... nach welcher demnach dem *j* eine andere function zugeschrieben wird *als die den hiatus aufzuheben*, kann ich nicht beipflichten.“ Овде М. ништа више не вели, то треба добро упамтити, јер ће нам после требати. Дивковић је то овако рекао: „*и* се претвара у *ј* у садашњем времену..., *вики-ем, викј-ем, вичеи*“ итд. Дакле тачно по Миклошићу, али г. Ж. узвикује: „И ово није истина (чујте, чујте!) да се *и* претвара у *ј* у овим примерима. Да ово није истина, показује нам стари словенски језик и развитак облика у томе језику. Тако у старом словенском језику долазе облици као што су *приѥмлѭ отѥмлѭ, поставлѭ, оуловлѭ*. Ови су облици постали од *приѥмиѭ, отѥмиѭ, поставиѭ, оуловиѭ*, по што је *и* осећ било у *ь* па доцније је *ь* отпало, те се онда дошло по закону асимилације до облика, као што су: *приѥмлѧ*.“ И ово је он исписао из Микл. (I 228—230) само ћути: али Микл. то вели код оних глагола

па п, б, в, м. (коупи-ј-е-нъ, коупь-ј-е-нъ, коупјенъ) али код глагола *писати* (па и викати итд.) ништа о томе не вели, а г. Ж. је то све саставио, и вели: „Тако исто и *вичем* постало је од *викие-м* по што је *ј* уметнуто између два вокала ради зева, дакле *викијем*, после је *и* ослабило у *ь*: *викьјем*, па је онда тек испало *ь*: *викјем* = вичем....“ Г. Ж. је већи католик и од папе. Овако што М. није никад тврдио. Па и оно прво тумачење М-во (коупјенъ) сумњиво је. Лескин има право кад каже за *поставьѣ, земьѣ* итд. „Das *ь* hat in diesem Falle keine lautliche, vocalische Bedeutung, sondern ist ein orthographisches Mittel zu bezeichnen, dass z. B. *ставьѣ* zu lesen sei als *stav-jѣ* d. h. die erste Silbe geschlossen, die zweite unt *j* aulantend, während *ставѣ* alssta-v'ѣ zu lasen wäre. Die Schreibung *приставикни* für *приставьникни*... ist wohl ein Fehler, veranlasst durch den sonstigen Wechsel von *ь* und *и* vor *j*.“ Кад овако стоји ствар, требао је цитирати оба мишљења, па ко шта хоће нек бира, а не узвикнути „није истина.“ Лескинова граматика му је добро позната, та он је о њој написао и један реферат у „Јавору.“ Али ко прочита тај реферат и оне његове паралеле с Микл. видеће да он ту грам. ништа није разумео, јер је она написана на такој основи о којој он ни појма нема. Ну то њему ништа није сметало, да је похвали и препоручи као добру.

7. Требало би ми 3—4 странице кад бих хтео да изложим потанко шта је г. Ж. натрпао о прилогу времена прошлог у т. 91 и 97, јер бих морао цитирати шта вели Даничић, шта Миклошић а шта он. Ко се интересује нека сам то види. Само ћу овде рећи то, да он Даничића или заиста није разумео или није хтео да разуме о овоме *в*, и да је пошао за Микл. ма да то нигде не каже. Али Микл. са својим тумачењем стоји сам; а онако како је Дан. тумачио тумаче не само они пре Дан. него и сад и Јагић и Лескин, и Шмит и др. За оно а пред *в* (плет-а-в) вели да се не може „никако слагати“ са Дан. да је уметнуто између више сугласника, него вели постали су по аналогији облика: делавши писавши бравши и никако друкчије.“ Ово је више него смешно. А за што да не постану по аналогији носивши, говоривши итд. па да гласе: плетивши итд., или по аналогији видевши, умевши итд. па да гласе плетевши итд. Глаголима с основом на сугласно плет- морало је *в* доћи по аналогији оних на самогласно (носи-), и будући да су два сугласна на крају уметнуто је *а могав* (Дан. 374), које се задржало и кад је сложен наставак: донесавши (Дан. 383). Што се г. Ж. „никако“ не слаже с овим Даничићевим тумачењем, то је његова лична и приватна ствар; али је ово тумачење још непрестано у снази, а и остаће, јер је много погодније него његова аналогија од делавши итд.

8. Аналогија је врло опасно оружје у рукама слабог филолога ја ја г. Ж. за таквог држим), јер се њоме даде све из свачега извести, њоме се даде све бранити и све нападати. Тако ради г. Ж. Она је његов мач »обојуду остр.« Он трпи *гледим* и *гледеби*, и вели да је то прешло из V врсте у 2. разд. треће; он утврђује *издахох*, о чему сам напред говорио, и још много других таквих случајева има; а с друге опет стране не трпи *мњење* него хоће *мнење*. То брани тиме, што се некад »правио и у српском језику part. praet. pass. од инфинитивне основе, као што се правио и у старом словенском језику. Данас се само од једног глагола задржао тај облик од инфинитивне основе, и то *трпен*«. Па како код Вука има *мнијење*, што је постало од *мнијем*, а од овога је инфин. морао бити *мњети* — дакле по источним треба *мнење*. Овде се г. Ж. да туђи својом рођеном аналогијом. Тај је глагол *гласно мњети* а данас *гласи мнити*, по IV врсти дакле је *мњење* добро и по источном као *сожење ношење* итд. Што се тиче онога *трпен* Даничић вели да »*је то ако све ријетко*«, значи да ће да умре; а ја бих то исто рекао и за *мнијење*, и да не треба васкрсавати оно чему је данашњи језик изрекао смртну пресуду. Може бити да ово не би ни г. Ж цитирао да то није рекао г. *, а он се на њега страшно нешто окомио.

Тако он замера г. * и за ове две реченице: »Многа смо зла морали у *нашем* животу претрпети«, и »Често не слушамо *наше* пријатеље, и ако нам најбоље савете дају« и исправља: »Многа смо зла морали у *свом* животу претрпети« и »Често не слушамо *својих пријатеља*, и ако нам најбоље савете дају*, и за овај последњи пример вели: »Као што се из овог примера види, овде се у овој реченици спотакао г. * о две приличне погрешке«. Истина је да *свој* замењује сва три лица једн. и множ., али од тога правила има врло врло много изузетака и у нар. песмама и у причама а за овај ген. »својих пријатеља« Дан. вели да истина долази »али.... ретко и готово само у песмама«, и за то бих ја био да се тај ген. у књ. језику свуда избаци и замени асс-ом кад он и иначе преовлађује. Нису то баш тако »приличне погрешке«, као што мисли г. Ж.

9. Мало пре сам напомињао како се он игра са аналогијом, и како је то опасно оружје у невештим рукама. Он њу свуда час потрже и где треба и где не треба, скоро на сваком месту помиње је, али је најлепше исказао своје мишљење о њој на стр. 127: „Уз законе који владају језиком, други је моћан чинилац у језику аналогија и у развитку је језика најмоћнији чинилац, *јер силне промене, што бивају вековима у језику, бивају тим моћним чиниоцем, аналогијом.*« и 139: »Али језиком не влада један закон него их има више,

а међу њима је аналогија, *без које се не би могао развијати језик. Без аналогије не би могло бити развитка у језику*". (проређење слова је моје).

„Г. Димитрије Руварац, парох, да ово спада у његову струку, просуо би неколико општих речи на писца" овог неумесног булажњења, „па би га тиме оправио", а ја „не доумјеју се от куда начну глаголата" с човеком, који овакове појмове има о историји језика. Не зна човек да ли да се смеје или да жали човека, који је присвојио себи неку меродавност у питањима о језику, а вели да „без аналогије не би могло бити развитка у језику". По овоме изгледа као да г. Ж. мисли, да су гласовни закони, по што су једном у незапамћено доба овадали, вечити и да је само аналогија непрестано у акцији. О филологијо филологијо!

10. За то што реч *слово* не значи код нас више *реч*, него писмо (Buchstabe) противан је свима речима које су сложене и у којима има *слово* у значењу *реч*. Да је првобитно значење ове речи *реч*, о томе нико и не сумња; а да је и у српском било то значење, не ће ваљда ни г. Ж. одрицати. То нам показују речи као: Слóвац (место) Слóвић (презиме) и *прословити* = проговорити, што се и данас употребљава. Па кад дозвољава да се пише *Богослов* и *Богословија*, за што брисати *услов* и *наслов* и замењивати га *погодбом* и *натписом*, кад погодба има и друго значење, а натпис може бити и сам, (н. пр. на кући, гробу итд.) а кад се каже наслов онда се разуме да има још нешто писано испод њега. Према овоме ја бих задржао и речи *ословити* (anreden) *дословно* (од речи до речи) *бесловесан* итд.

Код речи *празнословити* напоменуо је да је узео објашњење из Вука, а код речи *пословица* то је заборавио казати.

11. *Спор* и ако је руска реч не носи на себи на себи ничега рускога што би се противило срп. језику. И кад се каже „неоспорно" није исто што и без „без двојбе" „без сваке сумње". Ја налазим да је лепше казати „спорно питање" него „парбено питање".

12. Код речи „строго" г. Ж. се врло затрчао. Ако би она у срп. тебала да гласи *страг*, онда би и *стражa* тебало да буде *сражa*, јер су од истог корена. Вели да је то руска реч. Али она није ни руска, јер би у руском требало да гласи *сторог*, као *сторожа*; него је пољска, па је отишла прво Русима, а од њих дошла нама. Он који воли да филологише пред г. * могао је отворити Mikl. Ethym. Wörterb., па би све ово тамо нашао (а не би морао Миклошића поменути као што то не чини ни на другим местима). Да је овде загледао, на први мах помислио би човек да не би ни рекао: „јер строг исто је тако, као кад би голова употребили место глава или

корова место крава", али кад рече: „или још боље кровь место крв" онда све покварa. Овим је показао крајње неразумевање постанка разних руских о што се ни коме мањем а камоли г. Ж не може опростити.

13 Код речи *толковати* и *тумачити* и *толмачити* г. Ж. вели да је *тумачити* боље од *толмачити* и *толковати*, и има право; али што га ђаво носи да даје објашњења, кад не зна. „Што је Вук доцније волео писати *тумачити*, долази отуда, што је увидео, да је у *толмачити* оно *ол* ушло уз туђег језика (Dolmetsch), а *тумачити* има чист српски облик, као што нам сведоче стари глаголски споменици, у којима долази *тлъмачити*".

Ја не замерам г. Ж. што не зна историју ове речи (та он много што шта не зна), али он „овде говори на памет, а о оваким стварима данас се више не може тако говорити („Бранич" стр. 39.) јер „је време већ у код нас ту, да се сваки држи својега посла" (стр. 46.). Једним се на г. Ж. што туђу муку износи као своју, а колико више морам се једити кад пише о нечему а не ће да види шта је „његов легдашњи учитељ" Миклошић написао, па макар то и као своје протурао, само нека је добро.

Да је отворио Микл. нашао би да је српско *тумачити* „aus dem magy", да немачко „Dolmetsch ist schon im dreizehnten jahrhunbert, wohl aus dem [illegible]., aufgenommen worden", и на послетку да да је словенска реч „aus dem türk. in der ersten periode eingedungen".

14. Г. Ж. исправља *леьост* на *леност* и вели „ да на ово одговара потпуно стел. облику лѣность". Е. ако г. Ж. хоће увек да се ст. сл. језика, он ће сигурно избацити и из јужног говора *тријесак* и *сједем*, а то не може учинити. У речи *лен* могло је *и* омекшати исто онако, као у *обитель*, па како *лењ* данас све више преузима маха по источ. крајевима. то бих ја слободно оставио и реч *леьост* м. *леност*, јер ће свакојако она и надвладати.

15. *Нужда* је исто толико српска реч као и *свештеник*. Истина г. Ж. пише *свеђеник*, али те речи нема ни код Д. ни код В. Народ не зна за њу, али г. Ж. је њу посрбити хоће силом да је држи а да избрише и *свештеник* и *нужда*, које су сваком Србину исто тако јасне као кућа, зграда и др. Шта нама сметају ове неколике речи које су нам из наше свете народне вере унесене? та она нам је народност сачувала! За што им утирате траг, кад их сваки Србин зна и разуме као и најобичније српске речи. Окренимо се противу германизама, који прете много више језику, а с језиком народности нашој.

16. Од глагола које гласи у сад. вр. дубим не мора бити inf. дубити него може и *дубети*, и онда овај глагол може да се наслони на глагол живети који има двојако. Г. Ж. веома радо потрже аналогију, а ако игде овде се може она потегнути, али је то казао г. *, ваља даље напасти.

17. Познато је да се *не* са глаголом хтети у сад. времену пише одвојено и састављено: *не ћу* и *нећу*. Одвојено је писао Даничић, а и данас пише Бошковић и многи; састављено пише Микл. и Новак. И то као и многа друга ортографска правила ствар је конвенције. Даничић је, мислим, писао одвојено за то што се негација код оваких случајева одваја, па како *ћу* стоји и за себе као реч, то је он и ту поступио по главном правилу. *И ја сам за то да* се пише одвојено, и ако се то бранити не да. Г. Ж. вели да је *не* дошло пред скраћен облик *ће*, и доказ му је што „и у нашим старим споменицима долази свугде растављено *не ћу*". Та те је споменике издао Миклошић, али одвајање речи и интерпункција је његова ствар а не онога који је писао споменик. Ваљда не ће г. Ж. хтети ортографска правила изродити из старих писаних споменика?! Да је *не ћу* постало из *не хоћу* непобитнога доказа даје акценат који се у *не ћу* исто онако влада као у *не хоћу*.

нéћу	не хóћу
нéћемо	не хóћемо
нéћете	не хóћете

али:

нéћеш	не хóћеш
нéће	не хóће
нéће	не хóће

18. Г. Ж. Замера господину * што пише *човечији* итд., а треба *човечји* итд. Врло лепо. Тако пише г. Даничић и Микл. и др. Што они тако пишу, то се потпуно слаже са објашњењем Даничићевим (које г. Ж. сигурно зна те не ћу овде да напомињем). Само по томе објашњењу може остати *ј* после непчаника (као и код *наручје, оружје, противречје* итд.), иначе мора испасти (као у *кашљем, чешем* итд). Даничићу би се овде само могла пребацити недоследност, што пише Вучитрн, вучитрнски, без *ј*. Али г Ж. вели да су ови придеви постали по аналогији придева: *цаљ, николљ, краљљи, шаранљи*; и ако је тако онда се мора писати *божји, човечји, дечји, вражји*, без *ј*, јер је она стишла у оно *ж*. ч, као код *краљљи* итд. Ко пише *божји* итд. и вели да је придев постао по аналогији *шаранље* итд. не може никад објаснити постанак онога *ж*. Да и за ово *ж* не ће г. Ж. наћи какву аналогију? Видећемо.

19. Често пута г. Ж. пише, тек само да се пише. Тако н. пр. у т. 109. вели како Будмани пише dahijiski а Дан. avlinski и цитира Дан.: prvo je — i — sažeto — iji — mjesto koje da pišu i ij.« и у место да се тиме задовољи он је развезао причање на читавој једној и по страници, али најсмешније је ово: „За што је Даничић писао *авлински* итд. **ја не знам** али мислим, да их је писао из истог разлога«.... итд. Кад г. Ж. сам цитира Дан. за што је тако писао, па на трећој страници вели да не зна за што је Дан. тако писао, онда му то нико и не може казати.

20. Г. Ж. вели да треба писати *јунић*. *Ли* пред сугласницима и на крају речи у српском се никрд не изговара друкчије него и, и ако г. Ж. и поред тога хоће да пише *јунић*, онда мора писати и gen. pl. *костић*, и у другим сличним случајевима, а то он сигурно не ће учинити.

Одобрава да се та реч може скратити у *јун*, и вели да то исто вреди и за *јулије*. Па ако ову последњу реч скратимо као прву добићемо **јуо**!... А је ли ово добро?

21. Замера г. Маретићу што је рђаво сковао реч *милогост*, па да би се похвалио како је нашао погрешку чак и код Маретића вели: „Знам, да ће г. И. Руварац, наш највећи повесничар српски кад буде ово читао, узвикнути: „Гледај хајдука! што ти је хајдук, та гуја присојкиња, па удара сад и на таквога јунака

На коме је крш одијело,
Сјају му се токе кроз бркове,
Као мјесец кроз јелове гране
Преко крила друга пафталија«... итд.

Али разликујмо добро погрешку од незнања. Погрешити може свако, и то се опрашта, али незнање се ни ком не опрашта ко̀ хоће да га као своје знање протури. Што се знања и спреме тиче, мислим да ће г. Ж. и сам признати да би га г. Маретић могао за „пас зајести«, па да се и опет

Заигра преко поља равна,
И прескочи три коња витеза
И на њима три пламена мача.

Та о овоме „Браничу« дало би се писати колико хоћеш, али се бојим да не изведем из стрпљења и читаоце (ако ко још и ово чита), и уредника, који ми је уступио места у своме листу.

На завршетку не могу да мимоиђем још два примера његове неблагодарности спрам својих учитеља, Даничића и Миклошића Што се у осталом и до сад могло јасно видети, али ова два случаја су нарочито интересна.

22. „Ја сам у својим бележкама нашао један имперфекат, који је по аналогији аориста постао, и који није забележен ни у „Облицама српским“ од Ђ. Даничића. Тај се имперфекат налази у „Српским народним пјесмама из Херцеговине“ од Вука Караџића“. —

О блажена сени Даничићева, да ли видиш, да ли чујеш, како ти се сад подмеће немарљивост у раду твоме који је узор марљивости. И ко то чини? — Један г. Ж. који би, да си на катедри, био један од тражљавих ђака твојих. И тај тражљави ђак, који за оно „мало елементарног знања“ треба само теби да благодари, који твојим стопама непрестано иде а нигде или врло ретко где то признаје, тај тражи од тебе да ти у делу, које си написао **1863** године забележиш примере из књиге која је наштампана године **1866**!.... Теши се *речју*: „Undank ist der Weltlohn“.

Али ја имам још нешто да речем. Г. Ж. штампа у „Стражиловој“ 1886 или 7 или 8 (тачно не знам) два примера из горе поменуте књиге Вукових песама а иста два примера из исте књиге наштампао је и Микл. у „Синтакси“ од које је друго издање изашло 1883 године. Г. Ж. признаје да зна за то, па овет вели *ја сам у својим белешкама нашао*.... Не мирише ли ово на крађу, кад се и иначе зна да он готово редовно прећуткује изворе.

23. Ето како он поступа са својим учитељем, Даничићем; а сад одмах да видимо какав је и према другоме, Миклошићу.

За те исте примере вели да је имперфакат, а Микл. вели да је *аорист*, па додаје: „Знам, да ће се наћи међу Србима, који ће помислити у себи: Шта си се ти подигао, уштво! на Миклошића, који *нисм достоинъ ємоу сапогъ понести*. Ја велим тима већ унапред: *И нѣсмь* достоинъ ємоу сапогъ понести и ево овде казујем највећу захвалност њему, своме учитељу некадашњем, од којег сам научио све, што знам“

Врло лепо! Али превртимо неколико листа напред па да видимо шта ту вели. У хрват. преводу „Одисије“ нашао је да се Ахил зове *разбивојска*, па објашњава како постају ове композите тако рећи од речи до речи по Миклошићу, шта више, и примере које је одатле извадао, задржао је истим редом по латинској азбуци као и тамо: č, d, g, h, i, k, m, n, p, r, s, v, z, па завршује: „Кад ове речи узмемо добро на око, онда ће мо видети, да народ употребљава ове речи из шале и подсмеха. Врло је добро опазио г. Миклошић у својим „Основама“, на стр. 365. Dergleihen wortgebilde sind im slavischen zahlreich, sie sind von der schriftsprache fast ganz ausgeschlossen und haben in der volkssprache einen humoristischen beigeschmack.“

Беспримерна дрскост! Тринаест година је већ прошло како је Миклошић написао о овим композитама, и сад долази г. Ж. па преписује то из његова дела, и. у место захвалности, коју мало час чусмо, вели: *добро је опазио г.* (још и г.) *Миклошић!* Што нема ко да поднесе ову похвалу Миклошићу, да се чича бар слатко насмеје.

Ово је исто то, као кад бих ја сад рекао: индоевропску групу језика чине ти и ти језици, због тога и тога, а добро су то опазили Боп, Шлајхер и др.

Човек, који овим начином тече себе наученачки глас, чим је овако што могао написати, већ је одавно био обрао бостан, а ја му сад само колибу палим.

ЉУБ. СТОЈАНОВИЋ

Физика. Белешке из предавања за своје ученике и ученице написао *Борислав Богић Тодоровић*, Професор Учитељске Школе, хонорарни професор Богословије и Више женске школе, члан сталне комисије против филоксере и вапредни члан Главног просветног савета. Друго, попуњено и измењено издање. У Београду, штампарија напредне странке. 1888.

(НАСТАВАК)

в). Погрешни преводи.

98). На 30. страни: „У почетку је брзина = 0, Огледима доказано је, да у првој секунди пређе тело 5 м. (управо 4,9045 м.). Будући је почетна брзина 0, а цела брзина 5 мет., мора да је крајња брзине 10 м. С овом брзином од 10 мет. почиње тело падати у другој секунди. Тежа и леност дејствују и даље на тело, и на крају ове друге секунде била би му брзина опет 10 м., но како је имало 10 м., то ће имати свега 20 м. и т. д.

„Крајње брзине биће дакле: и т. д."

Стр. 28.: „Die Anfangsgeschwindigkeit des fallenden Körpers ist = 0. Im ersten Augenblicke aber wirkt die Schwerkraft schon auf ihn ein und teilt ihm eine gewisse Geschwindigkeit mit. Nach dem Beharrungsgesetz behält der Korper diese und bewegt sich mit derselben im zweiten Augenblicke. Aber auch in diesem wirkt die Schwerkrajt und erteilt ihm einen Zuwachs von Geschwindigkeit u. s. f. —] Zahlreiche Versuche haben nun gezeigt, dass ein Körper in der ersten Sekunde etwa 5 m fält. Da die Anfangsgeschwindigkeit = 0 ist, der Gesamtweg der ersten Sekunde aber 5 m beträgt, so sind die 5 m

die Durchschnittsgeschwindigkeit in der ersten Sekunde. Die Endgeschwindigkeit muss demnach 10 m betragen. Mit dieser Geschwindigkeit beginnt der fallende Körper die zweite Sekunde. Schwerkraft und Beharrung wirken in derselben in gleicher Weise auf ihn ein als in der ersten Sekunde. Darum wird seine Endgeschwindigkeit nach zwei Sekunden 10 + 10 m sein. Sein in der zweiten Sekunde durchlaufener Weg aber 10 + 5 m u. s. w.

Es ergeben sich daraus folgende Endgeschwindigkeiten«: u. s. w.

Напомена. 1. Што сам у немачком тексту заградио, то г. Тодоровић није превео.

2. Кад се сравне српски и немачки текст, види се, да је ово погрешан превод: „Будући је почетна брзина 0, а цела брзина 5 мет., мора да је крајња 10 м.« — 5 м. је *средња брзина* између почетне брзине 0 м. и крајње брзине 10 м. (*Durchschnittsgeschwindigkeit* стоји у немачком тексту). Другим речима, 5 м. је брзина, коју би тело требало да има, па да *једнаким кретањем* пређе у првој секунди толики исти пут, колики пут прелази у првој секунди и кад слободно пада.

Из наведеног јасно је, да је израз „цела брзина« са свим неумесан.

3. Нити је код *неједнаког* (разноликог) *кретања*, нити је овде *код слободног падања* тела, нити је игде у овој физици речено, шта се разуме под „*крајњом брзином*«, или под *брзином у извесној тачки времена* или у *извесној тачки пута*; ти су изрази остали потпуно необјашњени, и ако су чешће употребљени.

98.) На 41. страни: „Течности имају слабу зајединост, *имају запремину, а немају облика.*«

Стр. 12.: »Solche Körper endlich, bei denen nur geringe Kohäsion wahrzunehmen ist, und denen darum bei bestimmten Volumen die bestimmte Gestalt abgeht, nennt man *flüssig.*«

Напомена. И из немачког текста види се, да не стоји то, да течности у опште немају облика: облик течности зависи само од облика суда у коме су. — Види наводе под 40.

Изводи а). Тачни изводи.

100.) На 10. страни:

„*Огледи.* Кугла или камен притискује на длан. Ако их обесимо о конац и држимо у руци, осетићемо да вуку.«

Свако тело притискује на подлогу или вуче, ако је обешено.« и т. д.

Seite 16: „*Versuch.* Legt man einen Stein (ein Buch, eine Kugel) auf die flache Hand, so fühlt man einen Druck auf dieselbe. Hält man den Stein an einem Faden frei, so äussert sich ein Zug nach abwärts.“

Напомена. Обесити камен о „концу“, или обесити камен о „конац“?

б). Изводи са омањим изменама и допунама.

101.) На дну 1. и у почетку 2. стране: „Комад челика или ливена гвожђа могу чекићем пребити у мање комаде. Ове комаде могу турпијом састругати у још ситније комадиће. Ове ситне опиљке гвожђе сасуђу у чашу, у коју ће налити и мало благе сумпорне киселине. Жељезо се раствара у благој сумпорној киселини.“

Ово је истим ходом мисли опширније изложено на страни 7. другог издања физике: „Die Schule der Physik von Dr. *Joh. Müller.* Braunschweig 1878.“

Напомена. Измена је у томе што г. Тодоровић спомиње „чашу“ место *стаклене цеви* (епрувете), и што не наводи тежину опиљака, који су код њега челични, а не гвоздени.

102.) На 4. страни: „*Леност. Огледи.* 1. Поклопимо чашу дебелом хартијом (картом). На хартију метнимо новац и брзо угнимо хартију, новац ће пасти у чашу. 2. У плитицу наспимо каквог зрневља. Издигнимо плитицу у вис и брзо спустимо је доле, зрневље ће заостати и мало доцније пасти. Тргнемо ли у вис плитицу са зрневљем, а у том попречимо другу руку или мотку, да се заустави рука с плитицом; зрневље ће одлетети на више. 3. Напунимо чашу водом, повуцимо је по столу к себи. Видимо да се вода прелије на другу страну. А кад чашу заустависмо, вода се прелије на страну, на коју се чаша кретала. Исто је и код коњаника и човека на колима. Пушчано зрно начини округлу рупу на окну стаклено“; итд.

Стр. 20.: *Beharrungsvermögen. Versuch.* Legt man über ein Trinkglas ein Kartenblatt und auf dieses ein Geldstück, schnellt dann das Blatt mit dem Finger fort, so fällt die Münze in das Glas.

Erklärung. Das Geldstück итд.

Versuch. Bewegt man ein mit Wasser gefülltes Glas schnell auf einem Tische, so wird sowohl beim Beginn als auch beim Aufhören der Bewegung Wasser herausfliessen. Nach welcher Richtung in jedem Falle?

Erklärung, Das Wasser befindet sich и т. д.

Versuch. Ein Glas in weichem sich Erbsen befinden, bewege man

schnell senkrecht aufwärts und halte mit der Bewegung plötzlich an. Gieb die Erklärnng der dabei stattfindenden Erscheinung!

Beobachtungen. Steht man in einem ruhenden Wagen, und ziehen die Pferde plötzlich an, so fällt man rückwärts; hält der Wagen im Fahren plötzlich an, so fällt man vorwärts.« итд. — »Der Reiter stürzt nach vorn, wenn das Pferd in schnellem Laufe plötzlich still steht. — Mit einer Kugel kann man ein rundes Loch durch eine Glasscheibe schiessen, ohne dass die Scheibe splittert.« и. s. w.

Напомена. Код трећег огледа стоји ово:

»3. Напунимо чашу водом, повуцимо је по столу к себи. Видимо да се вода прелије на другу страну.«

Кад већ говоримо о странама као о правцима, онда немају само две стране. Дакле која ли је то та друга страна?

Где год је у немачком тексту наведено *„Erklärung"*, ту је објашњење потпуно изведено. Ја нисам на тим местима изложио сав немачки текст.

103.) На 17. и 18. страни: »На теразијама (весима) је двокраки равнокраки озиб с управним језичцем на средини, који показује кад је озиб хоризонталан (у равнотежи), јер тад језичац стоји вертикално. Кроз озиб протурена је оштрица мало више изнад тежишта самог озиба. Озиб стоји на прекрету насатице, јер је овако чвршћи, то јест теже се савија. А како савијање почиње на средини, то је ту озиб најшири. На крајевима озиба висе плитице о врвцама или ланчићима или и жицама. Оштрице за вешање плитица и оштрица за ослањање озиба морају бити у правој линији. Равнотежа код овог озиба мора бити постојана, а то је кад је ослонац више тежишта« и. т. д.

На страни 67. и 68. физике »Die Schule der Physik von *Dr. Joh. Müller*, Braunschweig 1878« — налази се ово:

»Die *gewöhnliche Wage* ist nun eigenthich nichts anderes als ein zweiarmiger Hebel *AB*, Fig. (a. f. S.), dessen beide Arme *sA* und *sB* einander gleich sind.

Die mittlere Schneide *s* welche nach unten gekehrt zu beiden Seiten bes Wagebalkens vorsteht, ruht jederseits auf einer Stahlplatte, welche in der, die ganze Vorrichtung tragenden Scheere eingelassen ist, wie Fig. 58 (a. f. S.) zeigt. Diese mittlere Schneide *s* bildet den Drehpunkt des Hebels.

Die beiden anderen gleichweit von *s* entfernten Stahlschneiden A und *B* sind nach oben gekehrt und dienen zum Anhängen her Wagschalen. *Die drei Schneiden A, s und B* liegen in einer geraden Linie.

Der Wagebalken ist nun aber so geformt, dass derjenige Theil seiner Masse, welcher unterhalb der geraden Linie *A s B* liegt, grös-

ser ist, als der über *A s B* liegende Theil, wie man auch aus dem Anblick der Fig. 57 leicht ersehen kann; in Folge davon liegt nun aber auch der *Schwerpunkt p* des Wagebalkens *unter* dem Drehpunkt *s*, der Wagebalken befindet sich im Zustande des *festen* Gleichgewichts, er muss sich (ohne Belastung der Schneiden *A* und *B*) *horizontal* (wagerecht) stellen", итд.

Напомена. Истина у наведеном немачком тексту стоји: „Die mittlere Schneide *s*, welche nach unten gekehrt zu beiden Seiten des Wagebalkens vorsteht", u. s. w. Али су у немачком тексту и две слике. Једна представља теразије без тасова, а друга са тасовима. У обема сликама јасно су представљене призме, *A* и *B*, о које се вешају тасови, и призма *s*, која носи ђерам. Ту слике допуњују текст; из обеју види се, да су *оштрице* (die Schneiden) *ивице призама*.

У српском тексту нити има слика, нити се спомињу призме; ту имају само неке оштрице, а *нема ни спомена о телима, којима те оштрице треба да су ивице.*

Најчудније је, што г. писац вели: „Кроз озиб протурена је оштрица мало више изнад тежишта самог озиба." Оштрица је увек ивица неког тела, дакле је линија. *Ивице, линије не постоје саме за се*; прве су увек границе тела, а друге, ако су праве, могу још означавати и правце.

Ето, за што се оштрице, ивице, линије саме за се не могу ни протурити кроз озиб. Кроз озиб могу се протурити само тела (н. пр. призме), којима су *оштрице* ивице.

Ове основне математичне појмове (ивице у тела) не можемо ни у физици у другом смислу употребљавати, но што их математика дефинише — ако се осврнемо на истину и педагошке обзире.

Највише карактеришу сличност српског и немачког текста „оштрице" (die Schneiden), само што су у српском тексту *оштрице без призама, саме за се*, а у немачком представљене су на насликаним призмама.

б). Погрешни изводи.

10.) На 9. страни: „Пушчано зрно или друго што обешено о концу, који држимо у руци или обесимо о таваници у соби, јест *висак*. Правац у ком стоји конац зове се *одвесни* или *вертикални*. Други висак стоји упоредно (паралелно) с овим правим виском. Камен или друго што тешко пада поред затегнутог конца, с тога се зове и *падни* правац."

Стр. 15.: „Befestigt man an eine Bleikugel das Ende eines Fadens und hängt das andere Ende an einem Stativ auf, so wird der Faden durch die Kugel in der Richtung von oben nach unten geradlinig gespannt. Diese Schnur mit einer Bleikugel heist Lot die Rich-

tung des *Fadens* ist *lotrecht* oder vertikal. Das Lot führt auch den Namen Senkblei, und danach hat die lotrechte Richtung den Namen *senkrechte*. Hält man ein anderes Lot neben das erste, so zeigen beide Fäden parallele Richtung — Hebt man die Bleikugel des hängenden Lotes in die Höhe und lässt sie wieder los, so bewegt sie sich gegen den Boden zu, d. h. sie fällt, und zvar so weit, als es die Länge des Fadens gestattet. — Lässt man neben den Lote einen Stein herabfallen, so bewegt er sich längs des Fadens, also ebenfalls in lotrechter Richtung zur Erde.«

Напомена. Ма у ком правцу бацили камен „или друго што тешко,« ма којим правцем камен падао поред затегнутог висковог конца, истина, увек ће правац у коме камен пада, *бити његов падни правац* — али такав падни правац неће бити увек и *вертикалан*; вертикалан ће бити увек, ако камен *слободно* пада, или ако је бачен у правцу, у коме и слободно пада.

У немачком тексту, као што видесмо, стоји: Lasst man neben dem Lote einen Stein herabfallen« u. s. w. — Овде је дакле употребљен глагол „*herabfallen lasen*«, ту је дакле искључен случај, да камен можемо и бацити *ма у ком правцу*, те да пада поред затегнутог висковог конца; ту стоји изриком, да се камен само *пушта да пада*, т. ј. *да* слободно пада.

У српском тексту стоји: „Камен или друго што тешко падају поред затегнутог конца.« Ту камен само пада, а не спомиње се, да ли смо камен тамо *пустили да пада*, или смо га *ма у ком правцу бацили* да пада.

Сем тога налази се у српском тексту: „камен или друго што тешко пада« и т. д. Тај додатак „или друго што тешко« погрешан је — Падати могу само тела; *сва су тела тешка*, и специфично најлакше тело, воденик, *тежак* је. При слободном паданју падају вертикално кроз ваздух само она врста тела, којима је специф. тежина (густина) знатно већа од спец. тежине ваздуха (а нису у веома фино раздељеном стању, или у таким листићима или веома танким жицама).

„Да ли се каже: „обесимо о *таванице у соби*« — или се каже: обесимо о „таваницу« у соби?

На 12. страни: „*Огледо*. Ако кртолу обесимо о концу (*или о конац?* А. Н.) забадајући иглу, па је у том правцу пробушимо, иглом, и после тога обесимо је на другом месту забадајући иглу. Ова два правца сећи ће се у једној тачки, ако је у тежишту« и т. д.

Стр. 26.: „*Versuch*. An einer Kartoffel (Fig. g.), die an einem Faden aufgehängt ist, giebt der Faden die Richtung der Resultierenden an. Befestigt man den Faden (mitels einer Stecknadel) an einer

andern Stelle, so erhält man eine andere Resultierende. Da wo beide Linien (in *G*) sich schneiden, befindet sich der Angriffspunkt der Mittelkraft, der *Massenmittelpunkt* oder *Schwerpunkt*."

Напомене. Српски текст је савршено неразумљив.

Кад г. писац вели: „Ако кртолу обесимо о концу забадајући иглу," и т. д. — то се не зна, у шта да забодемо иглу, да ли у кртолу, или у неки други предмет, у који заболена игла носи конац о коме виси кртола.

„па је у том правцу пробушимо иглом," и т. д. — који је то правац „у том правцу," кад пре није било речи ни о каквом правцу?

„и после тога обесимо је на другом месту забадајући иглу." — Где је то на другом месту? Да ли на другом месту кртоле, или на другом месту каквог другог тела, о коме ће кртола на концу висити помоћу забодене игле?

„Ова два правца сећи ће се у једној тачци, а то је у тежишту. — Која су то та „два правца", кад до сад није ни један од њих тачно одређен? Да ли су то правци, у којима су игле забодене у кртолу — или су то правци, у којима су игле забодене у друго тело, о коме је кртола о игли и концу висила — или су то правци затегнутог конца, о коме је кртола висила у оба случаја, а који су паралелни, те се не могу пресецати? и т. д.

Цела процедура тога двојног вешања кртолиног није основана ни на каквом научном начелу, — није изложена ни у виду тачног рецепта, јер и ту би биле поједине радње тачно означене, и ако за њих не би били наведени разлози; већ је умотано плаштом нејасности и тајанствености, из које најзад излази стваран резултат, *тачка тежишта кртолиног*.

Ако хоћемо, да овај оглед буде разумљив, он не сме доћи пре, но што се ученици упознају са *условима* (погодбама) *равнотеже обешених тела*. Шта више, корисно би било, да се пре тога изложи и теоријско разматрање (изналажење) тачке тежишта неког тела (сматрајући тело састављено из безбројно много молекила, које земља подједнако привлачи. Слажући ове безбројно многе, једнаке и паралелне силе добићемо њину резултанту, која је по величини равна збиру свију компонената, а по правцу им је паралелна. *Нападна тачка те резултанте је тежиште тела*). И једно и друго долази у физици г. Тодоровића тек доцније.

У Вебер-овој физици (Schulbuch-у) долази и ово теоријско разматрање тежишта тела *пре* огледа, којим се изналази тежиште кртолино (вешањем).

На 40. и 41. страни: „Пара диже поклопац на лонцу. Види се, да се честице удаљују. *Напон.* Тела ваздушаста или гасовита *немају ни облика ни запремине.*“

Стр. 12.: „*Versuch.* Der Deckel eines Topfes mit kochendem Wasser wird von dem Dampf aufgehoben, und dieser sucht sich möglichst auszubreiten. — (Vergl. §. 35).

Erklärung Die Moleküle des Dampfes zeigen die Eigenschaft, sich möglichst von einander zu entfernen, man sagt, sie stossen sich ab. Diese Eigenschaft, einen immer grösseren Raum einzunehmen, nennt man *Spannkraft* oder *Expansion*, und solche Körper, bei welchen diese molekülare Abstossungskraft wirksam ist, nennen wir *luftförmig*. Sie haben weder bestimmtes Volumen, noch bestimmte Form.“

Напомена. У српском изводу речено је: „Тела ваздушаста или гасовита немају ни облика ни запремине.“ — Дакле ту се каже у опште, да ваздушаста тела немају ни облика ни запремине. — Зар *просторност* није општа особина тела, без које се тело не може ни замислити? Зар облик тела и запремина тела нису само облик простора и величина простора што га неко тело заузима?

Ето, зато у изложеном немачком тексту и није то тако у опште, тако погрешно речено, као у српском тексту, већ је речено: „Sie haben weder bestimmtes Volumen noch bestimmte Form.“

IV. Опште напомене.

Све што је до сад наведено о физици г. Тодоровића, а нарочито о погрешним дефиницијама и погрешним законима, о неумесним и нетачним примерима и објашњењима, све је то речено само с највећим призрењем, да та физика, по речима самог г. писца, и није управо нека потпуно изведена физика, већ да она обухвата само белешке из његових предавања физике на београдској учитељској школи, иначе би та књига заслужила са свим други суд.

Белешке из предавања ма ког предмета, које пише професор тога предмета за своје ученике, треба да у мањем оквиру садрже верну слику целокупних предавања наставникових — дакле краће исказану исту садржину његових предавања, истим током мисли. Ученик налази у таковим белешкама поуздан траг, по коме ће без икаквих сумњичења моћи поновити предавања наставникова.

Да ли, и у колико одговарају ове белешке г. предавања физике самим предавањима физике г. Тодоровића на поменутим заводима, могу знати само они, који су слушали та предавања и читали физику (белешке из предавања) г. Тодоровића. Нама не остаје ништа

друго, но да се у том погледу потпуно ослонимо на речи самог г. писца, да су то заиста белешке из његових предавања. Оне су дакле и најпоузданије мерило за достојну оцену тих предавања.

Као општије мане физике г. Тодоровића опажају се:

1.) Употребљавају се термини, који обухваћају основне појмове те науке, а нису нигде у тој физици објашњени.—Тако н. пр.: „Следница" и „саставнице" (стр. физ. 8 и 9). „Разлагање сила" (стр. физ. 9). „Средсреда потиска истиснуте течности" (стр. физ. 59) „Осетљивост теразија" (стр. физ. 18). „Цела брзина" (средња брзина) (стр. физ. 30). „Крајња брзина" (стр. физ. 30). „Музички тон" (стр. физ. 104). „Граничии угао преламања" (стр. физ. 122). „Оптично средиште у сочива" (стр. физ. 124), итд.

2). Неки основни појмови физике нису у тој књизи ни споменути, а неке партије из основа физике само се напомињу.

Тако н. пр. и не спомиње се *слагање сила* што утичу на (апсолутно) чврсто тело у *разним нападним тачкама непаралелним правцима.*

Разлагање сила спомиње се само (на 9 стр. физ.) а није нигде ни у најмањем обиму системски изведено: па иначе је нешто од тога примењено код *стрме равнине* и *шеталице.*

И не казује се нигде, да *кретање* може бити и *неједнакоубрзано* и *неједнако-успорено. Хармонични звуци* и не спомињу се.

3. Застарелости у физици износе се као данашње стање науке:

а). Негдашња претпоставка „horror vacui" ускрсава из преживелости (види стр. физ. 78—оглед 4. и оглед 5.).

б). Застарело је и оно, што је речено на 125 стр. физике г. Тодоровића (или на страни 159 дела „Lehrbuch für den Unterricht in der Physik von *R. Waeber* о спектарним комплементарним бојама.

Пре 1876 године, док није изашло на свет Хелмхолц-ово дело „Physiologische Optik" било би таково објашњење спектарних комплементарних боја савремено.—

в). *Скривена* или *латентна топлота при топљењу* (стр. физ. 145) израз је из прејашње застареле теорије о материјалном узроку топлоте. У данашњој теорији топлоте тај термин нема оправдана ослонца, јер се по тој теорији топлота не скрива, не постаје латентна при топљењу; то је узрок, за што физичари и напуштају данас већином тај израз и замењују га термином „топлота топљења".

г). „Кад течност испарава, топлота излази у пари, с тога се осећа хладноћа" — Стр. физ. 152. — Опширније у примедби 82).

д). „Ова топлота што је у пари, а топломер је не показује и што се добија, кад се пара згњусне, зове се скривена — латентна — топлота." (Стр. физ. 159 — Опширније у примедби 83).

е). На 178 страни физике стоји, да се сва тела могу поделити у две гомиле према томе, да ли трењем постају *положно* или одречно електрична. — (Опширније у примедби 87).

ж). На 185. стр. физике налази се: „Шиљци су мале површине, па се не може на њима, нагомилати електрина.“ — (Опширније у примедби 88.)

Гледишта под е) и под ж) спадају данас само у историју развића науке о електрицитету, а не у савремену науку.

4. Погрешне дефиниције:

Сем погрешних дефиниција, што су изложене под овим насловом, као што су дефиниција о *инерцији*, *о једнаком кретању*, *о убрзању* има и других погрешних дефиниција, које нису под тим насловом наведене у примедбама. Такве су н. пр.

а. Дефиниција водоравне или хоризонталне површине (стр. физ. 9).

б). Дефиниција главне осовине и споредних осовина у сферних огледала (стр. физ. 118.)

Дефиниција магнетског меридијана (подневка). — (Стр. физ. 175.) и т. д.

5. Погрешни закони и правила.

Осим погрешних закона, што су наведени у примедбама од 4 до 19, имају и други погрешни и непотпуни закони и правила, што су у примедбама узгредно наведени код разних неумесних и нетачних примера и објашњења. Тако н. пр.

а). О резултанти двеју сила што утичу на једну тачку истим правцима (стр. физ. 8 — примедба 27).

б). О резултанти двеју сила, што утичу на исту тачку супротним правцима (стр. физ. 8 — примедба 28).

в). О слободном падању тела (стр. физ. 9 — примедба 29).

г). О брзини којом падају тела разне спец. тежине кроз празан простор т. ј. у стакленој цеви из које је исцрпљен ваздух (стр. физ. 30 и 85 — примедба 62).

д). „*Брзина звука не стоји до звучног извора и висине звука*“. (Стр. физ. 100 — примедба 70).

е). „*Врло мала свећица намештена пред котуром или куглом даће сенку. — Велика свећа даће језгро сенке у средини, а около ће бити полусенка*“. (Стр. физ. 112 — примедба 77).

ж). „*Лик је једнак предмету, величини, даљини и по положају иза огледала.*“ — (Ово је о ликовима у равним огледалима речено на страни физике 116. — Примедба 78).

з). На 178 страни физике стоји, да се сва тела могу поделити у две гомиле према томе, да ли се трењем наелектришу *положно* или *одречно*. — (Опширније у примедби 95), и т. д.

6. Погрешни математачни појмови.

А). Погрешни појмови о линијама и правцима:

а). Код водоравно — и косо бачених тела у опште је речено: да се крећу по *дијагонали паралелограма*, који лако можемо склопити из силе, којом је тело бачено и из теже (стр. физ. 33 и 34). — Одмах по овоме стоји, да су путови хоризонтално — и косо бачених тела *параболе*. — (Опширније у примедби 38).

б). „*Кроз отиб протурена је оштрица мало више изнад тежишта самога отиба.*" (Стр. физ. 18).

Напомена. Оштрице су или линије, *које саме за се не постоје*, (Опширније у напомени примедбе 118).

в). „*Оштрице за вешање клатица и оштрица за ослањање отиба морају бити у правој линији.*" (Стр. физ. 18).

Напомена. Поменуте оштрице трију призама јесу три паралелне праве линије, које подједнако одстоје једна од друге; оне не могу никад лежати у једној правој линији: оне треба да леже у *истој равнини*. (Опширније у примедби 34).

г). „*Планете се брже крећу по елипсиним стазама*" и т. д. (стр. физ. 40) — место: планете се брже крећу по *елиптичним* стазама и т. д. — (Опширније у примедби 7).

д). „*Кад еластична кугла удари о еластичан зид, вратиће се истом брзином и истим правцем*". (Стр. физ. 43. — Опширније у примедби 9).

е). *Зрак, што удара управно на површину, враћа се истим правцем.*" — (Стр. физ. 115).

Напомена. Обзиром на наводе под д) и е) ваља приметити: *кад се нешто креће једним правцем, не може се вратити истим правцем*; оно се може вратити *истим путем* — али *супротним* правцем. — (Опширније у примедби 17).

ж). „*Тежиште тела и средсреда потиска истиснуте течности морају бити код плоних тела у једној врузи.*" — (Стр. физ. 57).

Напомена. Шта ли исказује горња реченица, кад се из основа геометрије зна, да је *двема тачкама* потпуно одређен *правац* — а често и *величина праве линије*, а не само у опште „*неке* ‚ *руге*". — (Опширније у примедби 15), и т. д.

Б). Погрешни појмови о линијама и површинама; праве линије мере се квадратном мером:

а). „*Анатомски нагег.* 1. Ваљкаст суд од лима висок је 9 см. а *широк 140 кв. см.* спојен је са стакленом цеви високом 50 см. а *широком 1·6 кв. см.* — (Стр. физ. 47. и 48).

б). „Ово помножено (140 × 50 = 7000) показује притисак, који је једнак притиску воде што би стала у суд *широк 140 кв. см.* а висок 50 см.“ — (Стр. физ. 48).

в). „*Потисак на више једнак је тежини воде, што би стала у суд, који је широк колико поклопчић, а висок колико и вода у стаклу*“. (Стр. физ. 50).

Напомена. Праволинејно растојање — *ширина* — и квадратна мера!? — *Површине попречног пресека суда и цеви* изражена су у оба цитата па а) и б) *дужинском мером — ширином;* исто је тако у наводу под в) и *површина дна* изражена — *ширином!?* — (Опширније у примедбама 44 и 11). и т. д.

В). Погрешни појмови о телима и површинама: место речи *површина* узима се реч *тело* и обратно:

а) „Вода у чаши стоји *равно* а то се каже *водоравно* или *хоризонтално.*“ — (Стр. физ. 9).

Напомена. Само *слободна водена површина* стоји у чаши *равно — хоризонтално,* а не вода у спите; вода заузима облик суда у коме је. — (Опширније у примедби 30).

б). „*Котур*“ и „*котурић*“ (стр. физ. 43, 112, 118, 119, 122 и т. д.) час су *тела,* час су *површине.* — (Опширније у примедбама 81, 82 и 77).

в). „*У спојеним судовима стоји течност у хоризонталној равнини (на равним висинама)*“. — (Стр. физ. 51).

Напомена. Само *слободне површине* једне течности стоје у спојеним судовима у *истој хоризонталној равнини (на равним висинама).* Течност има у спојеним судовима и неку *дубину,* спојени судови не морају имати *хоризонтална дна,* а камо ли да им дна леже увек у истој хоризонталној равнини; дакле течност *не мора бити* у спојеним судовима *ни на истим висинама,* а *не може никад стајати у хоризонталној равнини,* јер иначе течност не би била тело, не би имала три димензије — не би имала *дубине.* — (Опширније у примедби 13). и т. д.

Г). Погрешни појмови о телима:

а). Течности немају облика а имају запремину (стр. физ. 44)

Напомена. Може ли се замислити нека запремина — *неки ограничен простор* — без икаквог облика? — (Опширније у примедби 40.)

б). „*Тела ваздушаста или гасовита немају ни облика ни запремине*“. — (Стр. физ. 41).

Напомена. По тој дефиницији гасови не би били ограничена материја — *не би били тела.* — (Опширније у напомени примедбе 123).

в). „Потпуно одбијање види се на *правоугоној призми*, а у природи у огледању у ваздуху и испод земљине површине (фатаморгана)." — (Стр. физ. 122).

Напомена. Зар је облик призме одређен, кад се каже „*правоугона призма*?" — Облик те призме потпуно је одређен, кад се н.пр. каже, да јој је *главни пресек правоугли, равнокраки троугао* итд.

Д). Погрешни појмови о пресеку тела т. ј. никад се не казује *правац пресека*, увек се говори само *неодређено* о неком пресеку:

а) „*Нека је пресек веће сгубине 10 квадратних сантиметара*, а *мање 2 квадр. см.* (Стр. физ. 46. — Примедба 42.

б). „Тежина ваздушног стуба, коме је основица једнака *пресеку цеви*, а висина једнака висини атмосфере" и т. д. (Стр. физ. 87. — Примедба 64).

в). „Нека је цев *у пресеку* квадратни сантиметар," и т. д. (Стр. физ. 88. — Примедба 65).

Напомена. Зар је познат пресек неког тела, *кад се не казује правац, у коме се замишља да равнина тело просеца?* и т. д.

Ђ). Погрешно одређивање положаја равнине:

а). Равнина магнетског меридијана одређена је само двема тачкама т. ј. половима магнетске игле (види стр. физ. 175.)

Напомена. То не спада ни под који случај, којим геометрија одређује положај неке равнине. — (Опширније у примедби 93). и т. д.

Ж.) Погрешне заграде:

а). При израчунавању пута што га тело прелази у појединим секундима, кад слободно пада, погрешне заграде са 28. стране *Веберове* физике ушле су исто тако погрешно у физику г. Бор. Бог Тодоровића на страни 31. — (Опширније у примедби 101).

б) При извођењу путова за више секунада за тела што слободно падају математички погрешно су стављене заграде на 29 страни *Вебер*-ове физике, а тако исто погрешно унесене су и у физику г. Бор. Бог. Тодоровића на страни 31. — (Опширније у примедби 111). и т. д.

7. Погрешни изрази:

„*Време обилажења* планета" (стр. физ. 40 — примедба 8) — место: *Време оптока* (Umlaufszeit) планета.

Тело *теже* од течности (стр. физ. 55 — примедба 14) — место тело *специфички теже* од течности.

Тело *лакше* од течности (стр. физ. 55 — примедба 14) — место тело *специфички лакше* од течности.

Тежина тела равна *тежини* течности (стр. физ. 55 — примедба 14) — место: *специфична тежина* тела равна *специфичној тежини* течности.

„*Ослонац*." (Код обешених тела — стр. физ. 57 — примедба 15) — место: *тачка вешања* (осовина вешања и т. д).

„*Следница*" (стр. физ. 8 и 9 — примедбе 27 и 28) — место: *резултанта*.

„Сва тела *спуштају се*" и т. д. (стр. физ. 9 - примедба 29) — место: сва тела *падају* и т. д.

„*Лакше*" и „*теже*" ствари (стр. физ. 26) — место: *специф. лакше* и *специф. теже* ствари.

„*Средобежна сила или замајна* (центрифугална, тангенцијална, по дирци)" — (стр. физ 38 — примедба 39). — *Зар сви ти изрази означавају у свему једну исту силу?*

Кап живе „*разбије се*" у капљице (стр. физ. 45 — примедба 41) — место: кап живе *раздели се* (раздвоји се) у капљице.

„Тела *тежа* од воде могу пливати" и т. д. (стр. физ. 58 — примедба — 48) — место: тела *специфичке тежа* од воде и т. д.

„Специфична тежина *лакших* тела од воде одређује се" и т. д. (стр. физ. 59. — примедба 50) — место: специфична тежина *специфично лакших* тела од воде и т. д.

„*Разбије* хартију" (стр. физ. 71 — примедба 56) место: *расцепи* (раздере, продере, пробије и т. д.) хартију.

„*Заклопчићи*" и „*поклопчићи*" (стр. физ. 74 — примедба 57 — место *вентили*.

Кракасти барометар с *узаном цеви* на превоју" и т. д. (стр. физ. 89 — примедба 67) место: кракаст барометар с *капиларном цеви* и т. д.

„То се може израчунати и дужина сваког појединог *гласа*" (стр физ. 101 — примедба 72) — место: то се може израчунати и дужина сваког појединог *таласа*.

Ваздух се *разбије* на двоје (стр. физ. 107 — примедба 73). — Зар је *ваздух крт, зар има кохезије, да се може разбити?*

„Докле се сва тела у топљењу шире, а у очвршћавању стежу, те буду *тежа*; и т. д. (стр. физ. 143 — примедба 87) — место: докле се запремина свима телима у топљењу увећава, а у очвршћавању смањује, те буду *специјално тежа*; и т. д.

„Вода на против у мрзњењу се рашири, лед буде *лакши* и плива." (стр. физ. 143 — примедба 87). — место вода напротив увећава запремину при мрзњењу, лед буде *специфично лакши* и плива.

„По том вода *тута* у се 32 пута више топлоте него жива." (Стр. физ. 163 — примедба 92. — *Ова „фигура речи" нема ни једног природног основа.*

„Schraubenlinie" преведено је из *Вебер*-ове физике са речи „*завртањ*" (стр. физ. 23 — примедба 97) — место: *завртњева линија.*

„*Die Durchschnittsgeschwindigkeit*" на страни 28. *Веберове* физике погрешно је превео г. Бор. Бог. Тодорсвић у својој физици на страни 30. са речи „*цела брзина* (примедба 112) место: *средња брзина.*

Но ми можемо за све привлачице упоредне наћи њихову *састављицу*" и т. д. (стр. физ. 13) — место: но ми можемо за све привлачице упоредне наћи њихову *резултанту* и т. д.

„Терет 20 гр., пут 3 см. = *60 сантиграма рада*" (стр. физ. 47) — место: терет 20 гр., пут 3 см = *60 сантиметаграма рада.*

8. Неприродан ред излагања:

а) Закон о косом судару електричне кугле о непокретан еластичан зид *исказан је терминима*, који се тек *доцније објашњује.* (стр. физ. 43 — примедба 9).

б). На страни 6. стоји:

„*Механика чврсти тела*" — а *тек на страни 40. објашњава се, шта су чврста тела.* — (опширније у примедби 24).

в). Да је површина мирне воде у неком суду хоризонтална доказује се *на страни 10. теоријом равних огледала*, т. ј. положајем правца лика висковог према виску и према правцу воденог огледала. — *Основи теорије равних огледала* изложени су тек на страни 115, 116 и 117. — (Опширније у примедби 31).

г). На *страни* 10. стоји: „За јединицу тежине узима се грам А то је тежина кубног сантиметра воде од 4° Ц." — Тек на *страни 141* изложене су разне врсте термометарских скала. — (Односно њака, који дотле нису никад учили основе физике — опширније у примедби 32).

д). *Шмркови за воду* (за сисање) изложени су *на страни* 74. а *торичелијев оглед*, којим се једино може разумети *максимум висине издизања воде* у тим шмрковима (замењујући у торичелијевом огледу живу водом) налази се тек *на 78. страни.* — те физике (Опширније у примедби 57)

Напомена. У неприродан ред излагања спада и *силан број хемијских назива и знатан број хемијских формула*, што се налазе у овој физици, а изложени су у примедби 61; јер у оно доба, кад

је ова физика писана, примани су у учитељску школу ученици, што су свршили трећи разред гимназије, *који дотле нису дакле учили основе хемије.*

9. Противречности:

а). Код паскаловог начела на 47. страни стоји: „*Овде се малим притиском на једном клипу може да учини велики потисак на другом већем клипу.*

Одмах по овоме налази се: „*И као да мала снага може да савлада велики отпор, или с мало снаге да се произведе велики рад. Но то није тако.*“ — (Опширније у примедби 43).

б). „*Притисак стоји до висине суда, а не до ширине суда и количине течности.*“ (стр. физ. 48).

Одмах на 49 страни физике наведено је: „*Дакле притисак не стоји до висине суда, већ до висине течности.*“ — Опширније у примедби 10) и т. д.

10. Недоследности:

а) Величина делића при *физичком* и *хемијском* дељењу. (Стр. физ. 1 и 2 — примедба 21).

б). Што се дрво, мрамор и друге ствари *омасте, није доследна последица, да су поменута тела шупљикава.* — (Стр. физ. 3 — примедба 22). — Услед *адхезије* могла би се тела *омастити* по својој површини и онда, *кад шупљикавости не би ни било.*

в). Према саставу, облику, задатку и т. д. очне јабуке није доследно рећи, *да очна јабука личи на џепни часовник* — а камо ли обоје *употребљавати у појединостима.* (Стр. физ. 120 — примедба 84).

г). Гркљан је час само *глава свирале*, час је *свирала с језичцем*, — дакле цела свирала. (Стр. физ. 109 — примедба 75). и т. д.

Напомена. У недоследности долази и то што је г. Бор. Богдоровић у почетку своје физике изнео не само детаљан програм физике, који је у тој књизи и обрађен — *већ је изложио и детаљисан програм неке „космографије“ од које у тој књизи нема апсолутно ништа* — до цигло програма.

11. Немогућности:

а). Кад врло малу чашицу пуну слане воде поклопимо стакленом плочицом и спустимо је у велику чашу, па у велику чашу сипамо воде (Стр. физ. 66); *како ли ће онда мала чашица потонути у великој чаши?* — (Опширније у примедби 54).

б). Немогућно је то, што је речено на 82 страни физике, *да се креда може вештачки произвести спајањем угљениковог диоксида и креча.*

Угљенов диоксид и креч могу дати само *карбонат калцијума, али не креду*, јер нико не може вештачким путем дати карбонату калцијума такав *органски строј*, као што га има креда. — (Опширније у примедби 61) и т. д.

12. Нејасности:

а). *Фуколтов оглед са шеталицом* (да је равнина металичног клађења постојана и кад шеталицу обрћемо н. пр. центрифугалном машином) по све је нејасан (стр. физ. 36).

б). Са свим је *неразумљив* оглед, којим се изналази кртолино тежиште методом двојаког вешања. (Стр. физ. 12 — примедба 122)

13. Особености (оригиналисања):

„*Разнолико кретање*“ (стр. физ. 7) — место: *неједнако кретање*. (Примедба 26).

„*Следница*“ (стр. физ. 8 и 9) — место: *резултанта*. (Примедба 27 и 28).

Тела се „*сапиштају*“ (стр. физ. 9) — место: тела *падају*. (Примедба 29).

„*Прскалица*“ за орахе и лешнике (стр. физ. 17) место: *крцаљка* за орахе и лешнике. (Примедба 33).

„*Заклопачићи*“ и „*поклопачићи*“ (стр. физ. 74) — место: *вентили*. (Примедба 57).

„*Помичљива*“ дашчица (стр. физ. 89) — место: *помична* (покретна) дашчица. (Примедба 66).

Вода „*гута*“ топлоту (стр. физ. 163) — (Примедба 92).

„*Ошуте* за виолину“ (стр. физ. 151) — место: *струне* (жице) за виолину.

„*Топлотница*“ (стр. физ. 162) — место: *јединица топлоте*.

„*Радница*“ (стр. физ. 171) — место: *јединица рада*.

„*(Електроказ)*“ (стр. физ. 177).

Мува је „*тик так*“ електрични светлац (стр. физ. 186).

„*Слабији*“ и „*јачи*“ ваздух (стр. физ. 75).

Трење је „*тоцильаво*“ и „*котураво*“ (стр. физ. 25) — место: трење *при клизању* (тоцињању) и *котрљању*. (Примедба 37).

„*Цела брзина*“ (стр. физ. 30) — место: *средња брзина*. (Примедба 113).

„*Помичљив* прстен“ (стр. физ. 32),

Натеге „*сисалице*“ натеге „*умаклице*“ и натеге „*претакалице*“ (стр. физ. 94).

„*(Влагоказ)*“ стр. физ. 151.

„Језичац је *приклапало (поклапало)* и *промицало*“ (стр. физ. 107).

„Хемијско *једниво*“ (стр. физ. 133) — место: хемијско *једињење*.

„И у *паровиту* стању“ (стр. физ. 147) — место: и у *парном* стању.

„У *скупљаонице*“ (стр. физ. 157) — место: у *резервоаре*.

„Вода почиње *зујати* и напослетку искључа“ (стр. физ. 157) — место: вода почиње *струјати* и т. д.

„*Прекапљичавање*“ (стр. физ. 161).

„Трећа је чађу *обарбана*“ (стр. физ. 167).

„Као црта *тик так*“ (стр. физ. 185).

„*Ленгер*“ (стр. физ. 191) — место: *котва*.

„*Згушњаваоница*“ (стр. физ. 171) — место: *кондензатор*. итд.

Напомена. У особености спада и то, што је г. Бор. Бог. Тодоровић *латинским* и *грчким* именима хемијских елемената, а и другим у науци одомаћеним међународним изразима дао *српске окрајке*; те су сад та имена по *основи* латинска и грчка, а по *окрајцима* српска — дакле по *целини* својој *не припадају ни једном језику*. Тако н. пр. *конодијум, итријум, натријум, калијум, баријум, галијум* и т. д. називају се по г. Бор. Бог. Тодоровићу: *колодије итрије, натрије, калије, барије, галије* и т. д. По својим окрајцима ова су имена са свим слична српским именима; *Милоје, Благоје, Видоје, Средоје, Спасоје* и т. д. а у *целини* својој *нит су српска, нити су и чија*.

Међу свима набројаним општим мáнама, као што су неке застарелости, погрешни изрази, противречности, недоследности и т. д. *веома су значајне мáне, којима су у овој физици оличени погрешни математични појмови.*

Мáне у језику нисам изложио у овим примедбама, и ако сам их брижљиво бележио при разматрању те физике. То сам за сад оставио спремнијим од себе у језику. — Изузетно само налази се ретко где по која узгредна напомена.

Смер ових мојих примедаба једино је тај, да што потпуније задовољим *истину*, да и на ту физику падне праведна светлост — а уједно да тиме задовољим и захтев г. Бор. Бог. Тодоровића, којим је у другом издању своје физике овако довикнуо својим друговима и познаницима:

„*Код толиких другова и познаника не каза ми нико ни речи као примедбу на прво издање. Нехвала им, ако су што имали приметити, ја нису хтели.*

(*Напомена.* Код мáна, и то: код „*погрешних дефиниција и погрешних закона*“ и код „*неумесних и негачних примера и об-*

јашњења у рукопису је свуда изложен одмах и текст из дела страних аутора, на која сам се позвао; при штампању су ти цитати изостављени, да обим примедаба буде мањи.

Алекса Новаковић

ПОЗОРИШНИ ПРЕГЛЕД

Лажна исправа, драма у пет чинова од Светислава Ђурђевића.

По реду би требао да овога пута говорим о *Протекцији*, по што је раније давана. Тако сам и мислио. Али како, ни на прву ни сутра дан на другу представу, нисам могао отићи, то сам доспео гледати комедију Г. Нушића тек после петнаест дана, на трећој репризи. Дотле се међу тим Г. Нушић решио да поправи и измени своје дело и мени рекао за ту намеру, кад сам га био замолио за рукопис. Ма да би свакако боље било, да сам господину уштедео труд, да дочније можда не узмора опет извесна места мењати и дотеривати — ипак сам пристао чекати, да се *Протекција* што више приближи својој дефинитивној форми; јер, мислим, нема много смисла трести оно, где је и пре напада нешто сазрело да отпадне. Осим тога чуо сам од Г. Нушића и то, да ће се у мају представљати његова комедија *Народни посланик*, а у таком случају моја анализа има пред собом место једног дебитанта само писца комедије са неким већ одређеним, сталним цртама, које је — независно од личности — толико интересантно наћи и покупити, да ја никако не бих хтео то пропустити. С тога дакле, кад ми ништа друго не остаје, молим своје читатеље за допуштење, да их неколико тренутака задржим на *Лажној исправи*, другој оригиналној новини овога месеца.

* * *

Завеса се диже на Св. Тому, који пада, као што пише у календару, 6 Октобра, али мора бити да има и некакв други летњи св. Тома, јер су даме биле све у сасвим лакој тоалети — и ми смо на слави код Милана Р. Тодоровића, богатог трговца у некој варошици у Србији. Овде има двоје, на што вам обраћам пажњу. Прво на оно Р. између имена и презимена Миланова, и после на онај хронолошки податак, пошто хронологија игра важну улогу у драми Г. Ђурђевића. Милан ручао па пије кафу и узгред прича свом син-

чињу, шта је слава и откуд тај обичај у Срба. Још он у речи, а долазе гости: шумарски трговац, један богат сељак, адвокат, срески писар, касапин, ситничар и кантарција, од кога последњега начињити катранција јесте предмет једине досетке у *Лажној исправи*, која се у првом чину толико пута понавља, да ми је већ било мучно. Признајем да незнам паланчански живот, али антиципирајући по оном што знам, мислим да овако мршав и убог у згодним речима није. Па људи се развеселили, пију и играју и нигде пошалице, већ све иде некако тромо, суво. Узалуд сам очекивао сваког тренутка, кад ће севнути која од оних оштрумних, једрих, простих, народних фраза, каквим не изобилује у толикој мери Округлићева *Шокица* на пример да избијају из ње као варнице из ковачког вигња, али их има довољно, да се при њиховом светлуцању опази разговетно сва сиротиња *Лажне исправе* у том погледу. Изгледа ми, да је Г. Ђурђевић открио овде слику своје сопствене конверзације. Истина неко би рекао — и мислио да говори с јаким разлогом и основом — да је наш појета требао чувати дражи своје конверзације за пријатеље и познанике, и да се за диалог једне драме тражи, да потпуно одговори ситуацији и личностима у њој — но опет као да ће имати Г. Ђурђевић право; јер зар се бадава једнако казује и доказује, како сваки песник ваља своје дело да прожма кроз своју душом.

У осталом гости имају преча посла, а не да проводе време у беспослицама. Онај богати сељак по имену Илија парничио се с другим неким сељаком, из другог села, по имену Велимиром, око једне воденице. Парничили си њих двојца две године, и сад на крају срећа оставила Илију и окренула се Велимиру. Илијин адвокат чуо тако у суду, и тај глас бацио у велику бригу његовог клијента: потрошио готово сав новац частећи судије и плаћајући адвокату, па сад још да му и воденица измакне из шака. Адвокат Радован, богат као сви адвокати у спасоносним идејама, ма да је сумњиво, да ли је гдегод учио права, предлаже, да се два парничара поравнају, међу собом и да поделе воденицу. Илија, разуме се, једва дочека овај план, али Велимир неће ни да чује, јер није луд да пристане на половину, кад ће добити све. Узгред да приметим, да је Г. Божовић нашао у Велимиру врло згодну прилику да испољи све стране своје природне игре, али која драгоцена особина, на жалост, тврдоглава у свом плебеизму, нема воље показивати се, кад њен госа павуче капут.

Шта сад остаје Илији да ради? питао сам се. Нешто мора урадити. Али сам се богме јако упрашњио, кад је он на један пут потегао из силава сребрњак пиштољ, стегао адвоката за гушу, да су му све играли дугачки, плави бркови, и резигнирајући се очеки-

као сам пуцањ. Страшно мрзим кад пуцају у театру, нарочито овако из ненада. Но од те непријатности, која је претила да буде двострука, јер Илија, чим што би убио Радована, окренуо би други пиштољ на себе, како признаје после, кад је прешла олујина, хвала нека је Г. списатељу што ме је спасао пустивши Радовану у главу место наменењог куршума нову спасносну мисао: оно поравнање, које је он био написао мислећи, да ће Велимир пристати на деобу, а које су потписали сви гости и домаћин Милан као сведоци још је у његовом џепу, јер је Милан исцепао само копију, кад је видео да од измерења нема ништа, то дакле поравнање може се потврдити у среској канцеларији, као да су обе стране на њ пристале, и онда Велимир нема куд, него се мора приклонити, хтео не хтео. Упитају оне, што су се потписали, само Милану ништа не говоре о том, да ли су вољни, да спасу Илију од очевидне пропасти, и они сви после кратког занећкавања пристану да сведоче код капетана: како су се Илија и Велимир збиља поравнали и онај уговор начинили. Уговор је тај, како видите лажан, и с тога се комад зове *Лажна и сирава*. Срески писар Ђока, коме није било јасно пред очима од попијена вина, приволи се још лакше, отрчи у канцеларију, и за часак се врати са потврђеном исправом. Готово. Врага готово! Сима касапин у варошици, из савршено необјашњивих побуда, има да се представи публики у кожи стеротипног некаквог интриганта.

Прислушкивао и чуо све, па сад прети: „Аха, ухватио сам вас све! Чекајте показаћу вам ја већ! Нарочито, ти Милане, запамтићеш ме!“ Милана он мрзи што је бољи и богатији трговац од њега. Ја знам, ви сад мислите: ето тај касапин Сима, тај ће сад узети на себе целу интригу, од сад ћемо једнако имати посла с њим и с његовим сплеткама. Не чини ништа што је он касапин, шта више то је можда срећан изузетак писчев, да занимање у неколико одговара карактеру. Иначе јамачно не би песник њиме разлачио и онако, многим непотребностима, бескрајно развучен први акт, не би му било у почетку понашање, које тако јако обећава, и на ком би му сигурно завидео и Игов Омодеј, потајни изасланик млетачког суда десеторице, сав у црном оделу. Јест драги моји читатељи, ви тако мислите и томе се надате, а тако сам мислио и ја и томе се надао, па смо се преварили. Тај у уводу тако страшни Сима, као што само касапин јаганцима може бити страшан, излази свега још један пут, у трећем чину, као сведок при суђењу уз другог неког сведока коме Спасоје Богосављевић, изговори неколико речи, којима терети и окривљује Милана и одлази. Па то је могао учинити и да не буде Омодеј! Па да бсгме да је могао. Ето тај кмет Спасоје није никакав Омодеј, па опет сведочи човек.

Једва нас једном гостољубиви домаћин пушта са своје славе и завеса пада истог дана, на Св. Тому, само пред вече. За ову милост ја мислим, да ћемо се најбоље одужити Г. Ђурђевићу, ако ви пристанете да му не досађујемо оваким запиткивањем од прилике: откуд то да се пише поравнање, и да га чак сведоци потписују, пре него што се пита друга страна? откуд то, да Милан поцепа баш копију? откуд то да се онај од кога извођење плана највише зависи, писар Ђока развесели толико, да је на свашта готов? откуд у опште овакав стицај малих, ситних радња, које су списатељу потребне, као кора леба, да би могао главну радњу даље помаћи? и т. д. Сва ова питања нису ни мало неумесна у животу, али су овде неумесна за то, што се могу свакој драми поставити, а међу тим у позоришту има извесних конвенција; на које се мора као што знате гледати кроз прсте.

Други акт, има свега пет актова, други акт је леп, леп преко сваког очекивања. Они потписници — који би се са свим могли назвати заверенци — долазе с Илијом и Радованом Милану и готово очајно га преклињу, да не одриче свој потпис, и да ради солидарно с њима. Ваља вам знати, да је између првог и другог чина протекло пет месеци. Сетите се, шта сам казао напред о хронологији. Велимир код капетана одриче као помаман, да се мирио и поравнао, те сад треба Милана обрлатити, да се и он не стане одупирати тамо, у канцеларији. Он у први мах хтео је начинити од њих триста чуда; јер, вели, да ће му пропасти, ако се докаже на суду истина, сва трговина, добар глас, и да ће доћи са женом и ситном децом до просјачког штапа. Бол је његов са свим истинит и разложан, а био би од јачег ефекта, да нам је г. списатељ рекао на којој је страни збиља правда, ко коме хоће да отме имање: Велимир Илији или обрнуто? Истина у првом акту нешто се као наглашује, да је Илија наумио приграбити воденицу, али се само наглашује и публика није с тим на чисто. Међу тим види се, мислим, колико је тај моменат важан.

Најзад Милана сви салете: „та не бој се, човече, неће бити ништа, све ће се то лепо свршити, помирићемо два човека, да нису више у завади!“ У том упадне пребледео, уплашен Ђока писар, отрезнио се, па увидео невољу: ако они одреку своје потписе, он — Ђока — отићи ће на робију, јер није смео као чиновник потврдити лажан документ. „Добро, ево вам моје руке, кад смо загазили треба прегазити“ — одлучује се најзад Милан и испраћа утешене људе.

Сад настаје сцена, која ми се јако допада. Милан има жену Марију. Марија је одавно приметила, да јој мужа мори некаква

брига, а кад год би га упитала, увек некако околиши одговорима и изговара се час на ово, час на оно. Она слути, да ће у том бити умешан онај Радован, кога јако мрзи, па кад је смотрила, да је он опет дошао с оним осталим, прикраде се и прислушкивала је цео разговор. Овим бедним људима мало је њихове муке, него не могу никад да се проразговоре о својим стварима на само. У првом акту прислушкује их Сима касапин, у другом Марија. Не замерајући много за ту процедуру, јер је то такође једна конвенција још од старина, него замерајући за њено понављање, тим пре што први пут савршено није била потребна, — прелазим преко тога на призор између Марије и Милана што долази одмах за тим, и који је леп, збиља леп, ма да Марију представља г-ђа Гргурова. Кад је Милан видео, да она зна све, не остаде му ништа друго, до да јој умањи бригу и бојазан. Оно што су мало пре наводили њему као разлоге, а он одбијао и сумњао у то, наводи он сад њој. Ако сте пазили, могли сте увек опазити, да овако исто бива у животу, отуда је то лепо, отуда у томе поезије. Али разлози слабо теше Марију, као и њега мало пре, и она га кроз плач моли, да препише на њу имање. Он плане: „зар он велики трговац из да се срамоти, да ради на женино име! У осталом — додаје — ти и деца сте осигурани, нека мени буде ма шта, ти имаш интабулацију од 300 дуката на првом месту на кући, и ту суму морају ти исплатити, ако кућа дође баш на добош.“ Е видите све то: интабулација, пренос имања, 300 дуката су већ по себи лепи, све је то врло лепо, тако лепо, да ме малчице подсећа на један класичан узор, који је врло интересантан и вреди да се зна. За време Шекспира било је пуно драмских песника у Енглеској. Међу њима и двојица, што су заједно радили, Бомон и Флечер. Од њих има неколико драма, а пример, који наводим, налази се у првој сцени петога акта њихове *The Maid's Tragedy*. Евадна хоће да се освети краљу, што јој је прво узео био за метресу, па после удао за неког витеза, кога она мрзи и презире. Она се ноћу увуче у краљеву спаваћу собу и веже му руке. Краљ се трже из сна и пита је зачуђен: шта јој је то сад пало на ум? — „Пречекајте, господару, пречекајте. Ви сте у ватри, и ја сам вам донела медицину, да утишате крв у вашим краљевским венама. Ви морате умрети.“

Краљ. Умрети!

Евадна. Да, ви ће те умрети. Лезите мирно. Само онда, кад вас ђаво, ваше сладострашће, остави, само онда покајаћете овај мач, и повратићете част, коју сте ми украли, краљу, моје добро име, за које једино ваша смрт може дати свету одговора. — Не

мрдајте се! (Stir not). Ако се мрднете убиће вас неспремног тако, да вам још страх остане на лицу, што ће удвостручити ваше грехе.

У почетку се ређају речи, обичне, патетичне речи, али без ичега у себи, да се нарочито ужљебе у вашу памет. На један пут се тај говор прекида оштрим, љутим узвиком: „та не мрдајте се!“ и вас запљусне талас живота и свежине, чини вам се, да и ви стоите поред Евадне и краља и слушате њихов разговор, одмах вам излази пред очи слика целог призора, али тако јака и жива, да сте ви принуђени тражити за њу нов, засебан кутић у вашој глави, где ће увек остати. Ето тога *Stir not* сетио сам се ја, слушајући молбу Маријину своме мужу. И ако сам врло далеко, да ту сцену из *Лажне исправе* дижем до неба високо, јер така места, благодареће само крајњој невештини поета, постала су идеална, а иначе то би било обично задовољавање првог и најпречег услова — и ако сам дакле врло далеко од тога, опет сам уверен, да ће се Г. Ђурђевић зачудити: откуд сам ја пронашао таке лепоте у том диалогу, који је њему, све ми се тако чини, испао случајно и несвесно. Ево за што случајно и несвесно.

Одмах за другим актом, у трећем износи нам суд. И државни тужилац, и председник, и судије — узгред буди речено, да та два господина, ма да су били српске окружне судије 1867 год. нису морала онако бриљирати ужасном простотом у тоалети и вулгарношћу зараза лица — и пандур, и крст и зелена чоја и звоно, све је ту, само нема ничег новог. Оваких сцена са судом гледао сам ја досад пет стотина пута, и ову најновију могу убројати са свим у пет стотина прву јер немам ништа у њој, по чем да је одвојим од осталих, онако исто, као што ни какав путник који је много света обишао, није кадар да се сети нарочито ни једног салона у хотелима, већ их је све смешао у општи утисак низа соба са редовним, нужним, али досадно колико честим и баналним намештајем. У рукама поете, који добро зна свој посао, та би сцена могла бити интересантна и пуна новине, ма да се овако стереотипна хиљаду хиљада пута изнашала. Опет један пример као илустрацију. Ту скоро читао сам извештај о неком комаду даваном у Паризу — само ми је жао, што сам заборавио име и писцу и делу — и у том комаду, дакле, има један врло красан призор. Изводе на суд човека у ствари ни крива ни дужна, али кога околности јако терете за извесно убиство, које је међу тим извршио неки други, а тај други свршено је налик по спољнем изгледу на оног невиног. Кад се убиство десило, из куће преко пута, гледала је то кроз прозор мала девојчица, њи оног правог човека, и сад она на суду сведочи против оца свога. Публика се обрадовала: но, хвала милостивом

богу, једва се нађе неко, да обиђе шаблон, који нам је већ био на врх главе изишао! Мени је криво, што ја овако радосно одахнути нисам могао лично због мене, а што је тиме *Лажна исправа* изгубила не тиче ме се ништа. О том нека води бригу њен писац. Ја ћу само о овом још ово да кажем. Стара је истина, коју Гете није морао потврђивати у својим разговорима с Екерманом, али која се његовим потврђивањем пење на ступањ естетичке аксиоме, да у основи нема предмета, који не би имао своје поезије и поета треба да је уме наћи. То је учинио онај мој париски песник. Он је нашао у сцени, где толики други нису нашли ништа осим старог, нов елемент и тиме показао испит за поету. Тема може бити стара, а дело ново и самостално, јер је обрада главно. На извесну тему разни песници разно гледају; у души једнога најјаче се рефлектује једна страна, у души другога друга, и оба гледа, и оба дела могу бити правилна и лепа. О Ифигенији писао је трагедију Еурипид, а писао и Гете. Па читав онај ред јадника почевши од Хамлета, преко Вертера до Нежданова Тургењевљева, сви су они у основу блиски рођаци. Или узмите ону наивну колико просту тему у *Pierre de touche*. Да нису Спигл и сви остали задахнути душом творца свог, као што је бог задахнуо дахом својим првог човека, да нема тога лиризма у портретима — а то је оно што им даје живот — прекрасна комедија Емила Ожија могла би на миру од људи под прашином у запећку лежати.

Наш Г. Ђурђевић чак није ушао коју као живота ни онда, кад је то морао учинити, а без икаква повода и претензија на уметничку заслугу. Ма да на суду влада ред, и ма да се ту говори само кад председник допусти, опет се врло често дешава, да се та наредба обиђе, па се странке разговарају, не бирајући, разуме се, изразе, међу собом, као на улици. Тога има и у *Лажној исправи*, али таки разговори у њој нису кратки, еруптивни, више добацаји неколико речи, већ су то праве тираде којима председник са свим мирно и спокојно чека крај, па да примети озбиљан и достојанствен: како се партије опомињу, да се држе реда. Е видите, драги мој Г. Ђурђевићу, то није ништа, и кад се ово дода оном малопређашњем, излази да вам је трећи акт и врло глуп и врло баналан. Иза мене била је нека баба, што је, чини ми се, на свакој представи, и ту бабу чуо сам где једнако уздише, готова да плаче, кад је Г. Јовановић мислећи да игра јамачно Грофа Монте Христа а не Милана, узео њему тако драгу мученичку позитуру и трагичан патос, па стао са свима могућним модулацијама гласа декламовати проклетство на лажне сведоке. Баби се тој допада и та сцена и игра Г. Јовановића, али сте ви онда вашу драму писали за ту бабу, и

за све оне који имају њен укус. Што је таких овде много по свој прилици, не чини ништа. То само смањује број сурадника — разуме се фиктивних — за које каже Анатол Франс (France) да сваки пост треба да их има у публици својој. У земљи, којој Анатол двоструко припада: и именом и крвљу, у Француској (France), дабоме да укус велике већине публике може бити најтачнији опис песнику да никад не залута с права пута; у Србији мање можда од минималне мањине: доста да има. Ум царује, а снага кладе вала.

На суду судије осуде разно разне, али Милана највише: десет година робије. Између другог и трећег акта интервала је 18 месеци, између трећег и четвртог пак само један месец.

Тај четврти акт није морао ни доћи. Ништа у њему не помиче радњу есенциелно у напред. Марија једна и жалосна, са децом, гледа где јој кућа пропада без одрасле мушке главе. Да је утеши и помогне колико може сврати се по често Максим комшија, чије поштење и добро срце, кад се одбије нешто мало неспретности, може ваљано, по обичају свом, да представи Г. Раја Павловић. Збиља кад сам поменуо господина, да му кажем и ово: мени би се досадило, да сам на вашем месту играти једнако неке ситне и незнатне млаконье и добричине, него бих прегнуо на све снаге — макар мајчице и омршавио — па засео и спремио се за опог класичног Спигла ког сам се мало пре дотакао. Да, да, Господине Рајо, што би сте ви били изврстан Спигл! само разуме се, ако уложите претходно много труда. Послушајте ме. Та грехота је гледати, шта се данас чини од те улоге у нашем позоришту. За остале ме најзад не боли толико срце. Где сам стао, молим вас с причом? Аха, дакле Марија права удовица код жива мужа. Нема ко да је брани од рђавих људи, а баш се сво један сад помаља. Дошао кмет Спасоје па завирује у сваки бућак. Сутра ће се, вели, продавати кућа, а он би да је купи. Реч по реч, док се он похвали: „море, ударио сам ја твом Милану још једно *P*, само на леђа!“ А, то је већ и сувише! Марија га тера на поље, али он не би отишао, да га Максим није избацио на поље. Не знам шта ће ово. Осим ако није да кога насмеје. Него је повод за смеј онако исто слаб, као што је слаб и остатак овога акта, где Г. списатељ, без икакве невоље и потребе, вара Марију лажним гласом, да јој је помилован муж. На што мучити бедну жену, као да јој је мало мука и јада.

Цео овај чин могао је, понављам, изостати, а да се целина и ток радње не повреди ни за длачицу; о лепотама каквим нема ни помена, да се за њима жали.

Пети чин очекивао сам, да ће бити много баналнији, него што је испао, и како је у напред обећавао. После много невоље, много

радости. Иза кише сунце. Онај малишан, коме је отац у првом чину причао о слави, постао официр, добио у рату рану и од ње се излечио. Радован адвокат умро и оставио у тестаменту неколико хиљада дуката деци Милановој. И добро је учинио, јер се баш сад испросила старија ћи Љубица, која је већ као и млађа Анића читава девојка. Овај акт дешава се на 8 година после четврог. Младожења, некакав страшљив трговчић Коста, не тражи истина мираз али се неће љутити, кад га добије. Још се они нису повратили од силне радости, ма да ту радост сад као и несрећу пре, дели с њима Максим комшија, и, ако је гледати на обим његов, добар део себи одвлачи, а долази Милан. Старо, суро, избелело одело, блед, упале очи, брадом обрасло лице, велика прогрушана коса, таман, потмуо глас, дрхће и клеца. Од среће сви ван себе. Јављају му за удадбу Љубичину, за наследство, за сина. — Лепо — мислио сам — ето нас на крају, сад могу ићи без бриге, јер остављам иза себе срећну и задовољну породицу једну, која је много препатила истина због рђавих људи, али којој сад слаће нада задовољство. Иза кише топлије је сунце. Али Г. Ђурђевић није хтео, да нас пусти веселе куће, и није погрешио. Сетио се он, да се Милан још пре 10 година у првом акту нешто побољевао и кашљуцао. Онда га је слао у бање, по што му је требао јунак сад, на крају, кад му не треба више, шаље га у гроб. И Милан збила умире и радост се мења у очајање и туга немилосрдно обвија целу кућу и сва лица по њој.

Ја сам вам испричао целу тему, а нигде писам поменуо љубав. У *лажној исправи* нема одиста нигде љубавног пара. Читајући листу био сам комбинирао, да ће се сигурно писар Ђока волети с једном од ћери Миланових. Такви љубавни парови између учитеља или ћате и какве девојке постали су неизбежни у оригиналним драмама из српског живота, као што је неизбежан и њихов дует, и као што је неизбежно понављање тога дуета. Г. Ђурђевић учинио је изузетак, јер она женидба на крају није ништа: момак и девојка не проговоре ни речи на само. Ако је он то за то учинио, што ништа ново ни овде није могао дати, онда је опет за похвалу, што није дао старо. Задовољно је дакле у негативном смислу. Мало нежнији звуци чују се у ћеретању двеју девојака, али на жалост мелодија је врло кратка, а и боље готово, јер сам је чуо бескрајно много пута досад, као и ону меланхоличну арију којом ми свако дана после подне досађује погурени чича Шваба свирајући је у свој, толико као и он, матори верг.

* * *

Г. Ђурђевић је други глумац досад у нашем позоришту, коме није доста што је глумац, већ хоће да пише и драме. Први је, као што је познато, Г. Цветић. Ја не знам, али би ме озбиљно забринуло, кад би се та појава могла објаснити тиме, што су обојица осетили потребу, да покушају накнадити публици оно, што јој тако много дугују својом игром. Јер ако је тако, онда би готово цео персонал имао права на драмско списатељство. И заиста изгледа, да ништа није природније, него да они, који су безброј туђих дела износили пренесу један пут и своје. То им право нико не може спорити, али им може замерити, кад у свој рад не унесу ништа друго, до оно, што и најслабији глумац може да извуче за дуго година из свог заната: познавање бинских ефеката и силство реминисценција из драма других списатеља у позоришном репертоару.

О игри сам говорио узгред причајући садржај, и немам овде ништа друго додати до захвалност Г. Ђурђевићу, што сам ништа није играо. Ја се толико радујем, кад неког вечера морам на представу, а на објави, међу господом која играју, нема њега, да ми је најзад много милије, искрено вас уверавам, прочитати његово име више мало, одмах иза наслова, као списатеља.

Драгомир М. Јанковић.

ЈАВНА ГОВОРНИЦА

I.

Господине уреднче,

Видео сам, да сте у „Отаџбини" продужили расправу о српско-бугарском рату. У мартовској свесци, у садржају расправе „Сливница XIX" између осталога опазио сам наслове: „Колико су крива за неуспех српска дипломатска заступништва у Софији и у Цариграду. — Њихови никакви извештаји узрок потцењивању бугарске снаге и веровању да Султанова румелијска војска неће учествовати у борби". Поводом тога налазим се побуђен, да вам и ја дадем нешто мало грађе, за што потпунију расправу овог питања. Лица не могу именовати, јер би без користи компромитовао једну политичку личност, која се и сада налази у руској државној служби. За то ћу само о стварн да говорим.

У оно време када је наређена мобилизација наше војске, ја сам се затекао у полицијској служби као комисар железничке по-

лиције. Хиљадама се људи обраћало к мени са молбама за разне пријатељске услуге. Тако ми се једног дана са препорукои неког мог познаника престави господин Н. за неку незнатну услугу. Велика готовост, којом сам му то учинио, изазва у њему осећај благодарности и госп Н. овим се разговором одужио:

„Господине комисару, ја бих вам се врло радо одужио, али видим да немам начина да вам то учиним. Али дозволите ми бар да вам ја дадем прилике, да можете својој отаџбини бити од користи. Мој службени положај доказује да сам врло добро познат не само са друштвеним и економним приликама бугарског народа, но сам сироз проучио њихове политичке прилике и војене спреме."

Рекав ово извадио је из џепа бележник и из њега лист артије, па продужи:

„Прибележите ово, пазите на моја усмена обавештења, па их саопштите или војеном министру или главном генералном штабу или коме ви знате". Кад бих ја то учинио, изгледао би као шпијун, а то нећу да будем. Ако ви учините ово, ствар узима други вид. Мени се неће много веровати, јер сам Рус, шта више имам основа да посумњам да ће ме компромитовати, код моје владе, којој сам ја поднео извештај у коме беху ови исти резултати. Ја не знам са каквим подацима о бугарској политици, војсци и војеној спреми располаже српска влада, али ће јој ови подаци много што шта објаснити, јер су из непосредних и најповерљивијих извора. У осталом ви и сами знате какав смо важан положај ми руски чиновници заузимали у Бугарској и да је нарочито међи свака ситница позната. Европа се изненадила са оним што се у Пловдиву десило, но ми смо за све то знали. Нас је само фрапирало време када се то десило, а не и сам догађај."

„Судећи по оном ласкавом писању немачких новина о Србији, и неповољном објашњавању бугарске ратне спреме, ја сам уверен да српска влада није са свим на чисто са бугарским смеровима и са њеном спремом. Ови листови као да служе привидно искрено српској влади и тешко да ове чланке не фабрикује она сама; међу тим као да и нехотично служе интересима бугарског народа."

„Српска влада налази интереса у хваљењу српске политике, српске војске и њене спремности, да се већ сада, пре но што је објављен рат, предвиђају сјајне победе и освајања. На против бугарска налази јаког интереса, да се и њени смерови и њена спремност не тумаче по целом свету, но да остане тајна, као што је и до сада била."

„Бугарска је окупацију Румелије започела са великом опрезношћу, ослањајући се на савете искусних и предострожних људи.

Она се није спремала да ратује са Србијом, али се спремала да ратује са снажнијом државом, са Турском. Можете дакле замислити, да се са онако рђавом спремом и војском, као што се ова описује у страним новинама, не започиње револуција, а још мање окупација«

„Бугари имају више топова но што их је свет видео: они имају више пушака но што то свет замишља; муниције имају толико, да ће се свет запиткивати одакле су и кад брже све то набавили. Њихова је спрема у опште боља, но што је на западу слуте. Нашој влади све је ово познато.« „Народ је бугарски одушевљен за слободу и у једињење Ово је сад осми дан, како сам из Бугарске отишао, па ми је још свеж упечатак од народног одушевљења, и могу га сравнити са одушевљењем, којим се српска војска сада испраћа на границу: ова одвише избилна лица, као да прикривају, да не кажем страх, али неку бригу. Такав би војник радије остао код куће, но што сад иде у још неоглашени рат. Српског војника не одушевљава сада никаква идеја, а бугарски је војник пун неких идеала. О свему томе ваља водити озбилна рачуна.«

„Велики број старих турских џамија, у којима се неслужи, оглашене су као палу склопе. Али у самој ствари није тако. У свима се налазе читави арсенали. У једном селу стара је џамија пуна самих точкова и месно становништво се само запиткује, на што ли ће ови силни точкови без руда и других додатака. У другом су селу у џамији сложене саме руде, у трећем саме лафете и т. д. и нигде се не виђа цео склопљен топ, нигде се не виде магацини са пушкама и ако се то већ годинама спрема. Но ако затреба саставиће се из оних разних џамија сви делови, и за кратко време склопиће се батерије. А чим се у Румелији доврши попис оних људи, који су способни за војску, искрснуће и оне прикривене пушке и свет ће се изненадити од куда Бугарској толика војска, од куда толике пушке, муниција и друга ратна спрема?

„Прибележите ове податке са овог листа, испричајте вашој влади ово моје објашњење, подајте јој податке које сте прибележили, па нека их сравни са извештајима српскога конзула у Софији. Ја сам уверен, да српски конзул ово не зна, он то не може ни да зна, јер му је немогуће да уђе у траг овим тајнама. Ваша влада има још и сад времена да се уверава о истини ових података.«

Овим речима предаде ми г. И. лист, на коме беше прибележен пројектовани резултат рекрутације у Источној Румелији, бројно стање бугарске војске у разним местима по Бугарској, количина муниције, пушака и топова смештених по разним џамијама и магацинима, количина спремљене ране, одела, и друге ратне спреме. Ја сам све ово преписао и оставио у своју фијоку. На пола сата после тога

полазио је воз за Беч, са којим је мој нови познаник отпутовао. При растанку ми рече: ако вам не би хтели веровати, а ви онда само једном лицу без сведока кажите моје име, тада ће се можда више веровати, иначе вас чашћу вашом обвезујем, да моје име нигде не спомињете. Ви сте ме веома обвезали вашом услугом, а ја вам као реванш дајем прилике да користите вашој отаџбини.“

* * *

Сутра дан јавио сам се на надлежном месту. Но кад сам све испричао и предао своју прибелешку, добио сам овакав одговор:

„Ја потпуно верујем извештају нашег агента у Софији, јер нити сам имао до сада, нити имам сада повода да у њ посумњам.“

Видев да се на ово не полаже ништа, ја сам учинио употребу од овлашћења господина Н., па сам казао, ко ми је ово дао, и да г. Н. заузима не само сличан но још виђенији положај од нашег тамошњег агента. На то сам добио овај одговор: „Ах, на то је Рус! Па њима јако годи, кад им се појави каква прилика да уздижу војену спрему Бугара, јер све то сматрају као своју тековину. Ето вам ваша листа, за мене она нема никакве важности.“

* * *

На путу ка кући својој, размишљао сам о томе, како сам могао бити тако глуп, да верујем овом Русу. Нешто од љутње, нешто од срамоте, исцепам ону листу и бацим у ону бару, која је била на имању Илије Марковића, и зарекао сам се да се више нећу пачати у овакве ствари.

* * *

Приспела је и зима, наши су продрли у Бугарску. Депеше ја њају продирање наше војске. Једне вечери око 8 сати изненади ме доктор Брентовић са питањем: „Г. комисаре, покажите ми где је на железничкој станици намештена болница за рањенике?“ У оном одушевљењу, како ћемо за који дан казати да је и Софија саставни део Србије, ја сам и заборавио да ће бити и рањеника. Али као да су на то и други заборавили, јер ни каква команда није испратила на станицу болничку спрему. Кад сам га онако чудно погледо, он ми рече: „Ну, па покажите ми болницу, ја је морам прегледати пре но што ће Краљица доћи да се увери, да ли је све у реду.“ На мој одговор да ја не знам ни за какву болницу, да немам ни налога за уређење њено, нити имам потребних ствари, нити сам где год кога

спазио, који би имао за задатак да уређује болницу на станици, он ми преплашено каза:

„Па за бога, рањеници су већ на путу, за 4. сата приспеће овамо, а за један сат доћи ће Краљица да види болницу".

Шта је остало друго, већ да г. Брентовић седне у кола, па да одјури у варош и да разабере, шта је са болницом. Дотле сам ја наредио да се отворе помоћу дозваног бравара чекаонице, које до оног времена стајаху празне и неупотребљене, и од којих шеф станице није знао где су кључеви. На 2 сата доцније донеше војници кревете, сламњаче, а кола из конака довукоше гомилу клупа за седење и за тили час би чекаоница претворена у болницу. У исто време јавио сам ово и г. Блазнавцу, управитељу вар. Београда, који је баш онда добио депешу о доласку рањеника. Још смо те ноћи реквирисали велики број фијакера, кола и таљига, тако, да је све било спремно за дочек рањеника. Воз се у путу нешто закаснио и приспео је тек око 1. сата по поноћи. Слегао се био силан свет око станице, а међу њима спазио сам и г. П. вишег чиновника где плаче, јер је чуо, да се међу рањеницима налази и његов син, који беше поручик. Сирома човек, радовао се кад му је син постао официр, радовао се и онда кад је аванзовао за поручика, а није умео да стегне срце кад је чуо да му је син рањен. На његову срећу, глас беше лажан, и син му се вратио из рата здравији но што је отишао.

* * *

Једног дана не добисмо вести са бојног поља. Ноћу са неким товарним возом приспео је дописник неких француских новина, рукова се самном, узе ме на страну, па ми шану: „Знате ли шта је ново? Бугари продиру, а Срби измичу. Идем да испратим депеше. Збогом." Ја се пренеразих од чуда. Пријем г. Блазнавцу, па му то саопштим. Он је вртио главом, а ништа ми не рече. Изгледало нам је ово као неверица. После неколико сата приспе други воз из Ниша, и ту исту вест потврди наш железнички чиновник....

* * *

Пошто се овај рат свршио, поче се о њему писати и ја сам почео све више и више да верујем, да ми је г. Н. рекао истину, а да је извештај нашег агента у Софији био погрешан.

Алекса Радуловић

II.

Поштовани господине уреднице.

Г. Миладин Стојановић, пешачки капетан I. класе, изводео је порећи моје тврђење о његовом понашању пред Пиротом, за време борбе 14. Нов. 1885 године. — Он није хтео да остане у свом *ендеку*, у коме сам га ја видео и застао у борби, него је пожелео да сада у миру јавно и на коњу промениpa, када га је у рату жулило седло!

Мене ни мало не изненађује његово ритерство у миру, па скоро не зачуђава ме ни његово порицање истине!.. Но при свем том ја не смем оставити под сенком и под сумњом своја тврђења: просто из солидарности...

Кад би хтео да се враћам на оне немиле и трогаљиве призоре, ја би имао много више да додам истинама — онако благо исказаним! Но то нећу просто: *јер је циљ и иначе промашена!* Никога, за своје понашање у рату, није ни глава заболела! Но хоћу само да г. Миладина спустим у његов „ендек"...

Дакле по писму г. Миладиновим, од 2. Децембра 1888., године, које је у 21 књизи, односно у 81. свесци „Отаџбине" за ту годину, печатано: има да пресуди његов командант г. потпуковник Д. Цинцармарковић: *је ли г. капетан Миладин био на коњу или у ендеку?*

Лепо! Ја сам се томе суду драговољно и сам потчинио. И чим сам се с пута из Врање у Јануару вратио, отишао сам 12 Јануара г. Цинцармарковићу у канцеларију. Између нас водио се овакав разговор:

Чујте г. Миладине!

Господине Потпуковниче, молим Вас, како сте застали г. Миладина и његов батаљон у часу кад сте му издали заповест да се креће у врбак пред Пиротом?

— „Застао сам га у виноградском рову и њега и његове војнике".

Па је ли он био на коњу, као што вели у своме писму штампаном у „Отаџбини"?

— „Каквом коњу, Бог с тобом, рекох ли ти: *он је био у ендеку*"!

Сем тога господине потпуковниче, као што знате, он тврди да сте ме ви том приликом „*удалили*" од његовог батаљона:

— „То није истина, зар бих ја то учинио свом другу, који врши своју дужност. И зашто"?

Смем ли г. потпуковниче штампати ваше речи?

– „Смеш".

Е сад г. Миладине изволите с коња у ендек!

Ви господине уреднице, молим Вас, примите уверење мога поштовања.

12. Марта 1889 г.
у Бечу.

Јод. Поповић.

МЕСЕЧНА ИЗВЕШТАЈА

о трговини Србије.

Београд (извештаје за Фебруар). Трговина је била овога месеца врло млитава, нарочито пазар у месту. Са отварањем пловидбе живнула је спољна трговина, јер се отвори доста жив извоз пшенице и шљива.

Увоз. У другој половини месеца биле су многе транзакције у мануфактурној роби, нарочито памучној, марамама, вуненој роби и концима за плетиво аустријске производње. У осталом Фебруар је у опште важан рок за лиферовање за мануфактурну робу. Многи трговци из унутрашњости били су у престоници.

У *колонијалној* роби немамо да забележимо, осим малих изузетака, трајан застој.

За *шећер* није било скоро никаквих погодаба, јер су повишене цене застрашавале. Дешавало се да је шећер аустријског порекла продан по сопственој цени коштања.

У *кави* се задовољило покривањем најпреће потребе.

Што се тиче *пиринча* купована је искључиво роба која долази преко Галца, јер је она за читаву форинту и по до две јевтинија од пиринча који долази преко Реке (Фијуме).

У *петролеуму* и *свећама* потреба се јако смањила.

Што се тиче *штирка*, и ако је аустријски бољи, опет му белгијски штирак прави осетну конкуренцију.

У *клинцима* конкурише Мађарска успешно са Немачком и више од трећине потребних количина набавља се из Угарске.

Са *житницама* била би трговина прилично правилна да се крijумчарење с овим артиклом није повећало у последње време

Читави окрузи не купују ову робу директно него укријумчарену са лажним банделолама.

Извоз. Овчијих кожа продато је само 1500 комада махом мађарским купцима Веће количине овчијих кожа чекају на бољу цену. *У козјим, јаребичим и јагњећим кожама* била је потпуна стагнација. Нове робе није ни донесено на пијацу. Трговина са *шљивама* добила је полета с отварањем пловидбе. Већина извезених количина отишла је у Будимпешту и у Немачку. Америка није ништа купила. Нотирана је роба по стотини килограма $^{80}/_{85} = 33$ динара, $^{85}/_{90} = 30$ дин., $^{95}/_{100} = 20$ дин., $^{110}/_{120} = 16$ динара. —

У појединим врстама робе извежено је водом 1700 кентала шљива (1000 q за Регенсбург, 700 преко Сиска); 5400 кентала хране за Беч; железницом извезено је 41 вагон волова (32 за Мађарску, 9 за Беч) 64 вагона свиња (62 Штајнбрух, 2 за Земун), 16 вагона сувих шљива, 8 вагона јечма, 5 вагона *брашна* за Фијуму, 2 вагона пшенице и 23 вагона разне робе.

Банкротства. У Београду се није ни једна већа инсолвенција догодила, у Ваљеву једна.

Дисаже српског сребрног новца варирала је између 4·75 и 5 на сто. —

Ниш (извешће за Фебруар). *Трговина.* Ако је трговина овдашње пијаце већ од више месеци у рђавом стању, овога је месеца била у очајном. Политички догађаји који су се десили нису такви да унапреде трговину и да подигну веру у трговачке односаје. С тога све лежи у нереду. Само дневна потрошња која исцрпљује оно робе што се затекло, изазива наруџбине малих количина са кратким роковима за ли̇ферование.

Увоз. Тражња колонијалне и мануфактурне робе била је нешто живља, али пада у очи потпун застој у чохама, рубљу и готовим хаљинама.

Извоз нема да забележи никакав већи пазар. Само незнатне количине *јечма* и *вина* извезене су преко Солуна. Аустроугарске робе увезено је за 19,588 динара, а извезено у Аустрију није ништа.

Пикасо задовољавајући. Обустављена плаћања незнатна.

(„Comm. Ber.“)

БИБЛИОГРАФИЈА

Антић Вел. Проблеми из инжињерске хидромеханике. I. Воденичне бране, и воденични успори. Од — —. инспектора министарства грађевине. У Београду, штампано у краљевско-српској државној штампарији 1889. — Вел. 8-на, 1 л., стр. 27.

Закон о привременом изборном реду за изборе народних посланика на дан 14 Септембра 1889. године Београд, штампано у крал. срп. државној штампарији 1889. 8-на. стр. 47.

Службено издање. Овај је закон прво обнародован у службеном делу „Српских Новина,“ у 94. бр.

Зарић Стеван, Приче о празницима. За ученике I. и II. раз. основ. школа. Са 18 слика. По програму написао — —, учит. кол. саб. цркве. Београд, штампано у краљевској-српској државној штампарији 1889. — 12-на. стр. 61., 1.

Из официрске читаонице у Београду. (Беседа пуковника Д. Ђурића, 21. Фебруара 1888. у очи прославе Краљевине) 8-на.

Јевтић Ј. Стеван. Вулкани. Песме — — —. I. Изданье пишчево. У Београду, штампарија Св. Николића, Вук Караџића ул. бр. 12. 1889 16-на стр. 18.

Јовановић-Батут М. Др., Наше дневне погрешке противу здравља. Од — — — —. У Београду, у краљевско-српској државној штампарији 1889. 8-на.

На унутрашњој страни насловног листа стоји, да је одштампано из „Отаџбине“ књ. XXI. Чини IV св. „Јавних предавања на Великој Школи.“

Ковачевић М. Љубомир, Страхиње Бан. Прилог ка изучавању српских народних песама. Од — — —. (Штампано на по се из „Отаџбине“ књига XXI. свеске 81—83) У Београду, штампано у краљевско-српској државној штампарији 1889

Комарчић Л. Безлушници. Роман. Написао — —. Прва свеска. Београд штампано у штампарији Краљевине Србије 1889. 16-на, 1 л. посвете, стр. 407.

Неколико глава овога романа штампано је у V, VI, и IX књ. „Отаџбине.“

Летопис. Матице Српске. Уређује А. Хаџић. Књига 157. 1889. Свеска прва. У Новоме Саду, српска штампарија Дра Свет. Милетића. 1889. 8-на, стр IV, 174, 1 л.

Лозанић М. С. Света вештина и алхемија. Од — — —. У Београду, у краљевско-српској државној штампарији 1889. 8-на, стр. 29, 1 л. Литературе.

На унутрашњој страни насловног листа стоји да је одштампано из „Отаџбине“ књ. XXI. Чини V св. „Јавних предавања на Великој Школи.“

Лотић Љубомир, Добри и невољали синови. Слика из народног живота. За пуку српским родитељима написао — —. Прештампано из „Седмице.“ У Вел. Кикинди, накладна штампарија 1889. 16-на. стр. 58, 1 л.

Мариновић Ј. Никола, Франсоа Коше, Намерник. Позоришна игра у једном чину, у стиху, приказивана први пут у Паризу 14. Јануара 1889. године. Превод од — — —. (Прештампано из Погледа.) У Београду, у државној штампарије 1889. 16-на. стр. 24. 1 л.

Новаковић Стојан, Ѣ и Ѣ у македонским народним дијалектима. Од — —. У Београду. У крал.-српској државној штампарији 1889.

Чини XII Глас Српске краљевске Академије.

НАЧЕЛО НАРОДНОСТИ

У Међународном Праву и у Међународној Политици[1]

Питање које сам изабрао да расправим са вама на овоме скупу, једно је од оних судбоносних питања, чије је решење тесно скопчано са будућношћу Европе и целокупне човечанске цивилисације.

Не гледајући на све огромне напретке које су учинила модерна друштва и у правцу подизања материјалног благостања својих чланова и у правцу распростирања културе и цивилисације до у најдубље слојеве друштвене, на крају 19-века се опажа по свима државама образованог света неко болесно стање. И у унутрашњем животу појединих држава и у односима, којима је живот једног државног организма скопчан са животом осталих држава, опажају се чудноватe супротности. Докле с једне стране наука, вештина, индустрија и трговина утврђују све јачу солидарност између свију чланова једне државе, и између држављана разних држава: дотле с друге стране разне државе троше огроман део своје животне снаге на оружања, како би вазда спремне биле да се одбране од лакомих пожуда својих суседа, и да на рачун њихов, користећи се сваком њиховом неприликом, задовоље своје егоистичне прохтеве: дотле се такође и у унутрашности сваке државе разне класе друштвене гњевно погледају, чекајући згодан тренутак, те да потраже једна од друге рачуна за вековима наношене им неправде.

[1] Јавно предавање држано на Великој Школи 16 априла 1889 год.

Класне разлике и класна непријатељства, које доводе у сукоб држављане модерних држава, потичу из недовољне организације целокупне друштвене производње и из неправичне поделе богатстава. Међусобни односи разних држава затегнути су зато што нема данас готово ни једне државе, која не би имала што да потражује од ма које друге државе, или да чува своју тековину од праведних или неправедних суседских пожуда. Дипломате европске троше највећи део својег времена на изналажење разних, више или мање вештих и духовитих комбинација, намењених да колико толико одложе крвави сукоб између држава супарница. Свакога пролећа милиони људи очекују у грозничавом узбуђењу, да ли ће добити позив да јурну једни на друге и да се утамањују. Крај свих заједничких културних тековина, што их је створила наука и вештина, крај свих заједничких материјалних интереса, које је створила индустрија и трговина, земљаци Гетеови и земљаци Виктора Хига сматрају се као туђинци и мрзе се данас јаче но што су се мрзили почетком 17 века, за време тридесетогодишњега рата. У нашем 19. веку главни узрок овоме супарништву између појединих држава, њиховој мржњи и њиховим крвавим сукобима, није ништа друго до сами састав модерних држава, који врло често вређа осећаје, интересе, животна права и потребе појединих народности. Једном речју, у унутрашњости модерних држава, тако звано «друштвено питање,» у крилу међународне заједнице, питање о народностима, паралишу све сретне резултате свестраних културних напредака, на којима ради солидарно васколико цивилисовано човечанство. Друштвена наука и политика, као практична примена те науке, позване су да у првоме реду расправе ова два питања.

Ја ћу покушати овом приликом да изложим у најкраћим потезима, како данас стоји питање о народностима у међународноме праву и како су и у којој мери

принципи утврђени међународним правом, примењени у међународној *политици*.

Међународно право сматра државу као своју правну личност, за коју су везана сва права и дужности, што их оно утврђује. Постоји ли једна држава, међународно право јој признаје у начелу њезину пуну, унутарњу и спољну сувереност, признаје јој право да даде себи унутарњу организацију, каква се њојзи најбоље допада и да регулише своје односе са осталим државама онако, како јој то светују њезине потребе и њезини интереси. Карактер државе пак међународно право признаје у принципу сваком људском удружењу, које је стално настањено на једном одређеном земљишту и има своју самосталну политичку организацију. Признајући таквим удруженима карактер државе и сва она права, која су везана за појам државе као међународне правне личности, међународно право се не упушта ни у какве оцене односно начина, на који је постала држава, и начина којим се она одржава. За њега је довољно да је држава постала и да се одржава у животу, па макар да су људи што је састављају силом натерани да ступе у политичку заједницу, и да их у тој политичкој заједници одржава једино груба сила, а не каква општност интереса, какви заједнички осећаји, заједничке наде и успомене.

Одвело би нас сувише далеко, кад би се упустили да, ма и у најкраћим потезима, изложимо процес постајања разних држава. Довољно ће, мислим, бити да само напоменемо да су, непосредно или посредно, ратови играли главну улогу у томе процесу, и да су они у главном одредили облик и обележили границе разних држава, између којих је данас подељен континенат европски. Ситне политичке јединице, на које је била подељена феудална Европа у XII и XIII веку, груписале су се поступно у силне и простране државе, било с тога што су ратом на то принуђене, било да би се, ушав

у државу какве моћне владалачке династије, спасле нападаја и пустошења од стране других својих суседа. Доцније је се јединство државно у тим разним државама више или мање консолидовало према томе, да ли су трајни културни интереси масе људи, што је ушла у састав државин, били једнаки или не. Државно јединство је према томе успевало или не, да створи народно јединство. Француски краљеви су претопили у Француске: Гасконце и Провансалце, Бретонце и Фламанце, Баске и Алсашке Немце. У монархији Хапсбурговској напротив ни дан данас нема никакве аустријске народности, већ стоје још у њој на супрот једни другима, као разне народности са разним културним тенденцијама: Немци, Чеси и Пољаци, Мађари, Румуни, Срби и Хрвати.

Кад је једна народност у једној државној заједници потчињена другој народности, код ње се природно јавља жеља да се еманципује и да образује за себе државу. Ако је пак један део извесне народности слободан и има своју државу, а остали њезини делови су потчињени другим државама, код ових ће се последњих развити жеља да раскину државно јединство, у којему се налазе, па да са свима осталим својим сународницима образују ново државно јединство. Најзад ако је једна народност распарчана у више самосталних држава, јавиће се опет, на сваки начин далеко спорије и далеко мање енергично, жеља да се читава народност уједини, т. ј. да образује једну државну целину. Другим речима, свака народност тежи да има своју државу, и да буде у свој својој целини уједињена у једној и истој држави.

Начело народности, које се данас истиче као једина правилна и рационална основа за међународни правни поредак, није ништа друго до захтев, да се свакој народности даде могућност, да образује своју државу и да буде уједињена у једној државној заједници. Свака држава требала би, по томе начелу, да буде у исто време

једна народност, и обратно свакој народности требала би да буде дана могућност да образује једну и исту државу.

Овакав појам о држави, или управо о томе шта треба да буде једна држава, са свим је модерног порекла. Политика и начела јавног права у античком свету и за све време средњега и новога века до Велике Револуције Француске нису знали за начело народности. Разне велике и мале људске агломерације, што су, у дугој поворци минулих векова образовале било велике и моћне деспотије, које су чешће ширале своју власт над највећим делом тадашњег цивилисованог света, било мале републике, које су оставиле сјајног спомена у историји својом културом и својим грађанским врлинама, нису биле народности. Ни Египат под својим фараонима, ни Персија за Кира и Дарија, ни јеврејска племена под управом својих патријараха и пророка, ни слободна Атичка република, ни вечита варош Рим, ни обновљена империја римска под моћном руком Карла Великога, ни света Германо-Римска царевина, нису биле државе основане на начелу народности. Зар би Луј XIV. да је само и из далека слутио о каквом начелу народности, могао изрећи својему потомку при његовом поласку да заузме шпански престо, оне чувене речи: Сине, Пиренеја нема више.

У дугоме низу векова које памте историјски анали све до Велике Револуције Француске, начело народности није имало својег признатог места међу одредбама, које су регулисале међународни правни поредак, нити је се у широким слојевима маса људских опажао неодољив покрет, да се од држава начине народности и од народности државе. Узрок је томе прост и са свим природан: у тим минулим вековима није још ни било народности у правоме смислу речи. У старој Грчкој и у модерној Европи пре Револуције Француске народности су тек на путу образовања. За све време што се протеже од ве-

лике особе народне до Француске Револуције, припремане су у огромној историјској лабораторији разне европске народности, које ће у почетку XIX века да рекламују и речју и пером, и мачем у руци своје најдраже и најсветије право, да имају самосталну и независну политичку организацију, да буду држава и то народна држава. Владалачке династије, које се труде свим својим силама да створе моћне и простране државе, и чијим се трудима има много благодарити, што су се најзад образовале разне европске народности, немају још у томе добу чиста појма о потребама, да држава буде народна држава. Сетимо се само немачких царева, којима је вазда и једино у памети обнављање римске царевине! Сетимо се даље наших Немањића, нашега Милутина и Душана, који постављају као крајњи циљ својим напорима, не појачање српске народне државе, већ препорођај под њиховом управом грчко-романске империје са престоницом у Цариграду.

Нема сумње да ће се и у току тих минулих векова, нарочито у тренутцима кад туђинска поплава прети да утамани цивилисацију, живот и име једнога народа, наћи доста примера, у којима се свест о народној заједници појављује у свем својем сјају и лепоти, и служи као покретач за полазна историјска дела, којима се још и данас дичи потомство. Јер између људи, од којих ће у доцнијем историјском развоју постати народности, утврђене су већ многе и доста интимне везе. А осећај солидарности, који се из тих веза развија, јавља се далеко енергичније у данима опште несреће, но што је то било за време, док је живот народни текао својим обичним током, и док је на својем путу сусретао саме успехе. Пред навалом персијском разне државице грчке осећају да су једна и иста народност и ступају заједнички у борбу са општим народним непријатељем. У средњем веку Јованка Орлеанка оличава у себи јединство народности француске, која се јавља у тренутку кад

победничке енглеске војске улазе у Ренс, у Париз и у Орлеан. У нас Срба се појављује тек на Косову и у потоњим отпорима турској навали осећај народног српског јединства између разних српских области раскомадане Душанове царевине.

Велика је Француска Револуција прва прокламовала начело: да свака народност има право да потпуно и у свакоме погледу располаже својом судбином. У својем декрету од 29. децембра 1791 год. донесеном на предлог Кондорсеов, Народна Скупштина (Assemblée législative) излаже овакве назоре о својим будућим односима с државама и народима, са којима би Француска била принуђена да ратује:

«Народност француска неће водити освајачке ратове, нити ће икад употребити насиље против слободе других народа. То је записано у нашем Уставу, а то је и наш свети завет, којим смо везали нашу срећу за срећу осталих народа; ми ћемо му верни остати. — — —

19. Новембра 1792. год. Конвенција је Народна допунила ову прву изјаву новим једним декретом, донесеним на предлог својега члана, Лепоа (Lepeaux). Тај декрет гласи:

«Народна Конвенција изјављује у име француске народности, да ће примити као своју браћу и дати помоћ свима народима, који буду хтели повратити себи слободу, и да ће дати своју заштиту грађанима, који би страдали или који би били изложени да страдају за ствар слободе»[1].

У овим двама декретима француске револуционарне скупштине не само да истичу начело народности као основ међународног правног поретка, који се они обвезују поштовати свагда и у свакој прилици, већ што више оне свечано објављују да ће, у колико снага Француске буде то допустила, својски помоћи сваки покрет, који би водио остварењу тог начела.

Време је да се на овоме месту упитамо: шта је народност? Питање то није ни из далека тако просто као што би се могло помислити на први поглед. Најбољи доказ за то је што данас, пуних сто година пошто је само начело народности истакнуто, а ево већ педесет година, како се њиме револуционише читав континенат европски, појмови о њему нису још довољно рашчишћени.

Прву научну дефиницију о томе шта је народност, дао је Паскал Манчини, чувени италијански публициста, а доцније министар спољних послова у својој уједињеној отаџбини, краљевини Италији. У својем приступном предавању са катедре међународног права на туринском свеучилишту, држаном 22 фебруара 1851. год., које носи

[1] Decret de la Convention Nationale par lequel elle promet secours à tous les peuples qui voudront revolter — Martens, op. c. t. VI p. 741.

назив «О народности као основи међународнога права (Della nazionalita come fondamento del diritto delli genti), Манчини вели: «Народност је природна општност људи које позива на заједнички државни живот јединство земљишта, расе, обичаја, језика и вере, и који имају свести о тој својој природној заједници.

Из ове дефиниције потиче, да се за појам народности изискују ова два битна услова: 1°. да људи, који састављају једну народност, морају бити везани извесним природним везама независним од њихове воље, тако да су они самом природом или самом силом околности намењени да живе заједничким културним и друштвеним животом; и 2°. да су они свесни те своје природне заједнице, да знају за природне везе, које стоје између њих, и да желе да се те везе одрже и што је могуће боље учврсте. Да има једне народности потребно је дакле према овој дефиницији, да се стече маса људи који су од природе снабдевени извесним општим својствима, да та маса хоће да буде једна народност и једна држава, да жели да живи заједничким културним и политичким животом. Манчини даље, набраја која су та заједничка природна својства, што условљавају појам народности: јединство језика, јединство расе, јединство вере и обичаја народних и земљиште обележено природним границама.

Није потребно ни доказивати, да је оваква дефиниција о народности и сувише строга, и да, кад би се она применила у свој својој потпуности, ни једна данашња народност европска не би задовољила услове, који се њоме изискују. Нема сумње да ће сваки од елемената, које Манчини набраја као саставке природне општности између људи, допринети у већој или у мањој мери да се образује народност. Али још мања је сумња, или управо никоме не пада на памет да покрене питање, да ли људи који исповедају разне вере, или који станују на земљишту које по својој конфигурацији не образује

једну целину, обележену природним границама, могу бити једна народност. Немајући времена да у подробностима обележим колико сваки од набројаних елемената може утицати на стварање народности, ограничићу се само на неколике летимичне примедбе.

Утицај расе на образовање данашњих народности на европскоме континенту није никако био од пресудног значаја. Ниједна данашња народност није чист продукат једне расе, нити је и једна раса сва скупљена у једну и исту народност. Многе народности су збир разних раса, докле су напротив многе расе подељене у разне народности.

Конфигурација земљишта је могла играти негда врло јаку улогу на образовање људских удружења. Лак саобраћај био је неопходан услов, да се утврде стални односи између становника и да се у њих развије потреба за животом у заједници. Још и данас се може констатовати у крилу великих народности, да су границе између старих њихових провинција које су живеле у прошлости више или мање аутономним животом, и између разних говорних дијалеката обележене извесним природним препонама, које су спречавале чешћи додир између становника. Данас тај аманет губи све више и више од своје важности, јер је наука успела да савлада све теренске препоне, које раздвајају људе једне од других. Шта више велике реке и језера, које су некада сматране као природне препоне саобраћају, могу се данас сматрати као природне олакшице за живљи и удобнији саобраћај.

О јединству вере као услову за јединство народно мислим да не може бити ни помена данас, кад сви устави цивилисованих држава проклamују пуну слободу савести. Али у недавној прошлости вера је била, па је још и данас у народа, који стоје на нижем ступњу културе, главни фактор који спаја и раздваја људе. Верско јединство много је допринело, да се освајачка германска племена стопе у једну народност са покореним хришћанским

народима у старој Галији, Иберији и Италији, док је наспрам верска разноликост била најјача препона стапању Турака у једну народност са покореним хришћанским народима на балканском полуострву.

Последници Манчинијеви у разним европским земљама, усвајајући у главноме ону основну идеју о народности, коју је он дао у његовој дефиницији, изостављају по један или по више од горе набројених елемената, ако би само ти елементи недостојали народности, чија су права они нарочито позвани били да ревандикују. Немачке публицисте су се вазда добро чувале да помену као услов за појам народности јединство вере или ти природне границе земљишта, зато што Немаца има и католика и протестаната, и што земља на којој живе Немци није ограничена са свију страна ни планинским ланцима ни великим рекама. Они пак од немачких публициста који, гордећи се чистотом својег германског порекла, истичу, као неопходан услов за појам народности, јединство расе, заборављају да у жилама данашњих Пруса тече више словенске него ли германске крви, и да су у читавој јужној Немачкој становала негда келтијска племена.

Али има један услов од којега не уступа нико који је усвојио основну идеју Манчинијеве дефиниције о народности. Тај услов је да људи који састављају једну народност треба да имају свој заједнички народни језик. Неке публицисте иду у погледу важности која се придаје томе услову много даље, но што је то хтео и мислио сам Манчини. По Манчинију без заједничког језика нема заједничке народности, и људи који говоре разним језицима не могу бити чланови једне и исте народности. Али Манчини никако не тврди да обратно сви људи који говоре једним истим језиком морају бити чланови једне и исте народности. Он изречно изискује као неопходан услов за јединство народности да људи који је састављају имају свести о својој природној заједници, да знају

да су по самој природи својој намењени да буду чланови једне одређене народности, и да хоће да буду чланови те народности.

Овде сад додирујемо најделикатнију тачку питања које смо предузели да расправљамо. Очигледна је истина да се обично људи који говоре једним истим матерњим језиком сматрају као синови једне и исте народности. Али и ако је то најобичнији случај, ипак се он не може истаћи као правило које не трпи изузетка. И ако људи обично гледају као своје сународнике оне који говоре њиховим језиком, а као туђинце оне који говоре страним језицима, ипак зато имамо данас конкретних примера, да се људи који говоре истим језиком деле у разне народности, и да се људи који говоре разним језицима сматрају као да су синови једне исте народности. Енглези и Северо-Американци не припадају данас једној истој народности, и ако се служе сви једним и истим енглеским језиком. Исти је случај и са Португалцима и Бразилијанцима, Шпањолцима и Мексичанима. Докле напротив Швајцарци из ћиришкога из женевскога и из тесанскога кантона припадају сви једној истој, швајцарској народности, и ако се једни служе немачким, други француским а трећи талијанским језиком.

По мојем мишљењу за међународну политику у опште, за међународно право и за читаву социологију питање о народностима може имати и научне и практичне вредности само ако се под именом народност разуме: група људи која се својим потребама и својим аспирацијама осећа позвана да живи заједничким културним и политичким животом. Према овоме појму чланови су једне народности: сви људи који свесно или инстинктивно теже да образују или да одрже један заједнички државни организам, да се заједнички старају о својем одржању, заједнички раде на својем усавршавању, да заједнички подносе сваку срећу и несрећу и да теже остварењу једнога истог културнога циља.

Није ли тај услов испуњен, нема ли такве жеље за политичком и културном заједницом, нема ли таквих осећаја солидарности, неће бити ни народности, па макар ту постојали и јединство језика и јединство расе и јединство религије. Становници Алсаса говоре једним немачким дијалектом, па су ипак и под немачком владом остали верни синови француске отаџбине и француске народности, готови да за њу подносе све жртве и сва гоњења од стране својих нових господара. Фламанци из антверпенске и из гентске провинције говорили су 1830 год. истим језиком којим и Холандези из Хага и из Амстердама, па су се зато ипак дигли на оружје противу холандског господарства, да заједно са својим земљацима који говоре француским језиком извојују слободу и независност својој отаџбини, Белгији.

Да ли су они који истичу јединство језика као једину меродавну основу за решавање питања о народностима помишљали до какве би се апсурдности морало доћи у практици, кад би филолошка наука била позвана да решава питања у које су уплетени тако разноврсни и тако деликатни интереси моралне и материјалне природе? Што се мене тиче, признајем да не могу никако да увидим шта би баш човечанство имало да добије кад би, место државника и политичара били позвани аукторитети у филолошкој науци да сваком човеку или свакој групи људи одреде којој народности она припада и са којом другом групом људи она треба да живи у политичком и културном јединству, да образује заједничку државу. Начело народности може бити правична и рационална основа за састав држава и за утврђење савршенијег међународног поретка само ако се призна, да питање којој народности припада становништво једне извесне покрајине има да реши само то становништво а не неко други у његово име. Зато се у међународном праву и у међународној политици плебисцитарно

гласање становништва сматра као неопходна правна санкција начела народности. Кад је сардинска краљевина спојила разне италијанске државице у уједињену краљевину Италију, народ је у свима тим државицама био позван да својим општим гласањем, плебисцитом, изјави жели ли постати саставним делом своје уједињене отаџбине. Исто је тако 1860. год. становништво Савоје и Нице плебисцитом изјавило да пристаје на спајање са Француском.

У својој конференцији држаној на париској Сорбони о томе шта је народност, г. Ренан доказује на врло спиритуалан начин публицистама који решавају питање о народностима према расама и стављају етнографској науци у задаћу да одреди којој народности ко припада, да би практична примена њиховог система довела до најапсурднијих последица. «У етнографији, вели он, као и у другим наукама, системи се мењају; то је први услов за прогрес. Па зар онда да се и народности мењају са сваким новим системом? зар да се границе између држава одређују према променама извршеним у науци? Зар да патриотизам зависи од какве више или мање парадоксалне дисертације? Могло би се према томе зар рећи каквом ватреном патриоти: Ти си био у заблуди; проливао си своју крв за ову или за ону ствар; мислио си да си Келт, а овамо си прави Германац. За тим после десет година дошао би можда други да му доказује како је он Словенин... Све ово од речи до речи може се применити и на филологију, ако би она хтела да се узме као путевођ у питању о народностима. Каква дубока граматичка или синтактичка расправа требала би да има силу да уништи све укорењене традиције у животу народном, да раскине вековима утврђене везе, да збрише из памети народне све успомене, што се као најдража имаовина преносе у наслеђе са једнога поколења на друго.

Di est-ce d'une Nation? par Ernest Renan.

Компаративна филологија било би ново јеванђење, по чијим би одредбама имале да се састављају државе и да се дели правда између народа; Па још кад би се на чисто знало шта је све записано и шта све може бити записано у томе јеванђељу Како би нпр. могло филологијом да се реши зашто су Немци који говоре platdeutch и они који говоре hochdeutch једна народност. докле су Холандези и Немци који говоре platdeutch, две разне народности. По коме би филолошком закону Срби и Бугари били две разне народности. док су Провансалци и Норманци синови исте француске народности. Ни међународно право ни међународна политика не би имали ништа да добију од начела народности постављеног на таквој основи, а сама филологија изгубила би на том новом пољу примене свој строго научни карактер.

Нека ми се допусти да на овоме месту скренем за један тренутак пажњу на питање које је од најживљег интереса по будућност наше српске народности, на питање о народности становништва македонског. Није ми никако намера да у овој прилици износим своје мишљење односно спора који се о томе води између српских, бугарских и страних научара и политичара. Хоћу само да кажем две три речи односно начина којим се ми Срби трудимо да докажемо да су Македонци саставни део наше српске народности, и којим мислимо да осигурамо пред судом јавног мњења европског права Србијина на државно јединство са највећим делом Македоније. После дуге апатије, после друге индиферентности, за време које су Бугари живо вршили своју пропаганду користећи се нарочито цариградским егзархатом и неповерењем турским према Србији и српскоме имену, ми данас замишљамо себи да ћемо довољно осигурати интересе српства у Македонији. ако будемо доказали да је језик македонског становништва ближе српскоме но бугарскоме језику. и да он управо образује дијалекте српскога језика. Али крајње је већ време да

се опростимо те заблуде. Ако ми индиферентно и скрштених руку будемо гледали како се између Македоније и Бугарске утврђују све чвршће културне, моралне и материјалне везе; ако се млади Македонци под наставом бугарских учитеља буду навикли, да се диче великим делима бугарске историје и да мисле на обнављање бугарске славе и бугарске величине, Македонија ће постати саставни део бугарске народности, па баш кад би наши филолози, уз одобравање свију страних научара, доказали да се у Битољу и Серезу, на обалама Струме и Вардара говори чистијим српским језиком но у Београду и у Сарајеву, на обалама Дрине и Мораве.

Кад се речи народност дâ смисао који смо покушали да утврдимо у овој расправи, кад се као народност сматра свака она група људи која тежи за заједничким културним и политичким животом, онда начело народности, по којему се за сваку народност тражи право да има своју државу, потпуно одговара и законима које поставља данашња социолошка наука и свима основним начелима модерног, приватног и јавног права. Са таквим појмом народности дâ се сем тога врло лако и врло добро разумети, зашто се начело народности јавља тек после дугог историјског развоја, у друштвеним срединама које су достигле врло висок ступањ културног савршенства.

Најновији социолошки радови доказују неоспорно да је друштво у опште и држава на по се прави природан организам, који живи својим органским животом исто као и животински и биљни организми. Ја навлаш избегавам да у овом поређењу иставим једног другом на супрот изразе: друштвени организам, и индивидуални организам; јер с једне стране свако друштво може се сматрати као индивидуални организам, sui generis, и свака животињска или биљна индивидуа као друштво састављено из множине ситних органских индивидуа, животињских и биљних ћелијица. У животињском и биљном,

као и у друштвеном организму сваки састављак живи својим властитим животом, рађа се, плоди се и умире. Сваки од њих врши свој посао, старајући се једино о својем властитом одржању и усавршавању. Ако се тим његовим радом користи и целина органска, то бива у почетку само зато што између живота и рада свију тих састављака једног органског бића влада извесна хармонија. На основу те хармоније, и на основу симпатије која се развија из ње, врши се између састављака једног организма органска подела рада, која је с једне стране неопходан услов за усавршавање организма, а с друге стране може послужити као тачно мерило за ступањ савршенства дотичног организма. Држава једна дакле моћи ће живети здравим и дугим животом и постићи своје органско савршенство само ако буде владала потпуна хармонија између потреба и жеља, живота и рада свију њезиних чланова, или другим речима, ако сви чланови њезини буду припадали једној и истој народности. Могли би навести врло велики број историјских примера да докажемо колико је чвршћи и трајаднији живот држава основаних на начелу народности, но што је то случај са државама чији чланови припадају разноврсним народностима. Да се задовољимо само са напоменом да је Италија после многих својих пораза ипак успела да постигне своју жељену мету, докле је Турска после многих својих победа изгубили половину својих провинција. Зар би Француска после страховитих пораза у 1870.-71. год. могла за непуних десет година повратити свој стари углед и стати достојно у ред великих сила европских, да сви држављани француски не осећају и не мисле као једна народност, и да нису спремни вазда да поднесу све жртве за своју отаџбину.

У приватном и у јавном праву модерних држава све се више и више оставља утицаја слободној вољи. Приватно право добија сваким даном све више карактер уговорнога права. Одредбе разних законика сматрају

се данас највећим делом као претпостављена воља интересованих страна, којима је дано право да при сваком правном акту посебице одступе од тих одредаба и да уговором регулишу своја узајамна права и дужности. Јавно право модерних држава признаје данас сваком држављанину слободу да се, пошто испуни извесне обавезе, одрече своје државе, раскине везе које су га везивале за једну политичку заједницу, па да тражи за се друго друштво, које боље одговара његовим интересима и његовим осећајима. Не потиче ли отуда као логична последица да и свакој групи људи настањеној на извесном земљишту треба признати право да, заједно са земљиштем на којем је настањена, уђе у ону политичку заједницу према којој она осећа највише симпатије, и за коју је највише везују разни материјални и морални интереси. А практично се то право даје у дело привести само ако се свакој таквој групи људи, свакој провинцији, даде право да плебисцитом реши хоће ли остати и даље у држави чији је саставни део, или ће образовати за се нову државу, или ступити у политичку заједницу са другом каквом државом.

Начело народности овако схваћено јавља се у XIX веку као природна допуна демократском покрету, управо рећи као битан саставан део тога покрета. У демократској држави суверени је народ извор сваке државне власти, па се зато и јавља у њој потреба да држава ужива симпатије свију својих чланова, и да представља њихове заједничке културне аспирације и њихову заједничку мисију у цивилисацији човечанској. Идеја о држави идентификује се ту са идејом о отаџбини; а држава ће бити општа отаџбина својих држављана само, ако они сви виде у њој оличене своје мисли и своје осећаје, ако су за њу привезани синовљом љубављу и одановићу.

Појам народности подлежи дакле једном једином неопходном услову, а то је: жеља и воља њезиних

чланова да створе, да продуже или да обнове заједнички културни и политички живот. Таква жеља, као што смо раније видели, развија се врло често међу људима који нису од заједничке расе, који не исповедају једну исту веру и чије земљиште није обележено природним границама. Таква жеља може се такође развити и међу људима који не говоре једним истим матерњим језиком, као што обратно ње не мора увек бити међу људима који говоре истим језиком. Заједнички језик ствара најпогодније земљиште да се образује народност. Он је најпоузданије и најбоље средство да се између људи утврди општност мисли и осећаја из којих ће понићи жеља за заједничким културним и политичким животом. Али и ако језик тако рећи позива људе који се служе њиме да образују једну народност, он их није увек у стању побудити да то и учине.

Народности су продукти историјских прилика. Оне су се образовале под утицајем разноврсних догађаја што су се развили у дугој серији векова. «У образовању народности, вели Шербилије,[1] има нечег тајанственог исто као и у делима која стварају генији. Тамни и замршени зачеци, хаос који се разбистрава, ратови за време којих се утврђује познанство, какав општи интерес који тријумфује над ривалитетима, сепаратистичким ћудима, и над сувише осетљивим поносом, везе које постају поступно све тешње, спајања која се изврше да човек не зна како, заједничка сретна и несретна предузећа, при којима је срце силније закуцало, при којима је се прво опазио занос одушевљења и чија се успомена испреплетана легендама преноси са оца на сина, јунаци чија се слава заједнички дели, велики људи које сваки од једног поколења до другог присваја себи и сматра као своје добро, променљиве слике са дугога пута за време читавих векова, радости и болови које су сви

[1] L' arbitrage international et la paix perpetuelle, par M. L. Valbert (псеудоним г. Шербилијев.). — Revue des Deux Mondes, 1. март 1889.

осетили, навика да се воле и мрзе исте ствари, истоветни појмови о животу, о друштвеном пакту, о слободи, о части, сагласност у идејама, у жељама и у надама, дубоко осећање заједничке судбине у којој тоне судбина свакога појединца и која обвезује свакога да своју срећу гледа више себе самога: тако се образују групе људске које нису просте агломерације.» Заједничко наслеђе успомена, заједнички сношене среће и несреће у стању су да створе јединство народно међу људима који говоре разним језицима, докле с друге стране разноврсне успомене, оделити живот и оделита судбина кроз дуге векове, могу покадшто да спрече образовање јединства народног, па ако на то позива и јединство језика, и јединство расе, и разни други животни интереси. Ето зашто се данас Швајцарци из Берна и из Лозане осећају више као једна народност но Срби и Хрвати. Ми Срби се одушевљавамо успоменом на силну царевину Душанову, докле Хрвати гаје успомене о круни Звонимировој.

Улога коју заједнички језик игра у образовању народности, врло је велика, и ако она не мора бити и није увек пресудна. Та улога ће, по мојем убеђењу, добити све више и више важности што се цивилисација буде ширила у дубље слојеве друштвене, и што већи број људи буде узимао удела у културноме животу и давао своје меродавно мишљење о политици државној. Да једна маса људи мисли и осећа као једна народност потребно је да у средини њезиној владају исте идеје и исти појмови о главним животним и друштвеним проблемима, да постоји извесна хармонија између свију чланова њезиних који одређују карактер културном и политичком развоју народном. А што год већи број људи буде узимао удела у раду који одређује тај правац, све ће теже бити да се утврди та хармонија ако се они буду служили разноврсним матерњим језицима. Леп пример имамо зато у данашњем фламанском покрету у Белгији. Можда ће

под утицајем даљег ширења културе и потпунијег примењивања демократскога облика владавине, народности са разним језицима, као што је данашња швајцарска народност, постати немогуће!

Мало час смо поменули да је Велика Француска Револуција прва прокламовала да начело народности треба да буде основа међународнога правног поретка, изјављујући уједно, да ће Француска народност притећи свим својим силама у помоћ свакој народности да стече за се признање и стварно уживање својих права. Али на жалост прва се француска рецублика није дуго придржавала тих својих колико свечаних толико и племенитих објава. Принуђена најпре да се брани од европске коалиције, она је и сама у брзо почела да води освајачке ратове. А за време милитарне империје Наполеонове жеља да се утврди универсална монархија, била је, већ сама по себи нарушавање најосновнијих и најбитнијих права народности.

На Бечком конгресу и за све владе свете Алијанције начело народности морало је да се уклони пред егоисточним интересима великих сила, чија је коалиција победила Наполеона на Лајпцигу и на Ватерлоу. На место принципа, да сваки народ има право да располаже својом судбином, истакнут је легитимистички принцип, да сваки законити владалац који влада «по милости божјој» има неоспорно право над свима земљама које му је Провиђење, поверило по утврђеним правилима монархијског наслеђа, и то да влада сам по својој вољи и по својем нахођењу, одговарајући једино Богу за своја дела. Италија је била тада раскомадана у више малих државица, а њезине најлепше покрајине дане су биле Аустрији, тако да је она могла из њих да господари читавом полуострву апенинском. Белгија је била спојена са Холандијом противу воље народа белгијског, а у интересу «равнотеже европске», која у ствари није била ништа друго до интерес великих савезних сила против

Француске. Једна од најлепших творевина Наполеонових, велика војводина Варшавска, уништена је и подељена између три силе које су двадесет година пре тога поделиле последње остатке славне пољске краљевине. Али ипак зато у томе добу опште европске легитимистичке реакције два револуционарна народна покрета на југоистоку Европе, наш српски устанак од 1815 год. и грчки устанак од 1821 год. успели су да извојују себи победу.

Јулска револуција од 1830. год. пробудила је у исто време и дух слободе и дух народности. Народне револуције у Белгији и у Пољској, као и устанци у разним италијанским државицама, биле су подигнуте и у име народне независности и у име политичке слободе. Револуција од 1848. год. којој је такође дан први сигнал у Паризу чувених фебруарских дана, и ако је имала у Француској најпре чисто политички, а затим социјалистички карактер, развила је се, прешав у средњу и у јужну Европу у велики покрет за народност, и може се с правом узети као догађај од којега начело народности почиње да игра своју велику улогу у европској политици. Од тога доба Пруска краљевина у Немачкој, а Сардинска краљевина у Италији истичу се као представници народне немачке и италијанске политике, при чијем су остваривању обично сусретале дипломатску а често и оружану помоћ Француске. Под њиховим вођењем начело народности је извојевало себи победу у Италији 1859 и 1866. год., и у Немачкој 1864., 1866. и 1870-71. год.

Ну ипак не гледећи на те две велике победе, дипломација још није примила начело народности као позитивно начело јавног међународног права. Шта више изгледа нам, на жалост, да је се у томе погледу за ове две последње десетине година ударило у натраг под утицајем милитарне хегемоније нове немачке царевине. Данас још, не само поједине силне државе, већ и конгреси великих сила европских, газе права слабих народности

које не могу да се одупру њиховим неправедним одлукама и поступцима. На Берлинском Конгресу од 1878. год., држаном под председништвом човека који је изазвао три велика европска рата да створи немачко народно уједињење, српска Босна и Херцеговина досуђене су Аустрији, а румунска Бесарабија Русији.

Конференција Лондонска од 1864. год., сазвана да реши спор између Данске и Немачке око Шлесвига, Холштајна и Лауенбурга, прва је и једина од свију скупова дипломатских признала да народности имају својих права и да им треба допустити да та права уживају и ако она стоје у опреци са интересима њиховог законитог владара и са интересима државе чији су оне саставни део. Само ваља нам одмах приметити да су та припозната права била права велике и моћне немачке народности, коју су у ареопагу европском сем Германске Конфедерације, представљале и две велике силе, Пруска и Аустрија, а да је владар против којега су она призната био краљ малене Данске. Заступник Германске Конфедерације на конференцији Лондонској, гроф Бајст, није у осталом ни крио своје праве осећаје према начелу народности. У својем писму од 1. јуна 1864. год., управљеном, на грофа Русела, министра енглеског, он вели: «Начело народности није у нашим традицијама; ми њега нисмо ни истицали. Али кад Влада Њезиног Британског Величанства, у споразуму са царском Француском Владом, предлаже да се консултује народ, ја мислим да *за овај случај* нема никаквих јачих разлога да се томе противимо.» Да би се значај признања начела народности од стране Лондонске Конференције свео на своју праву меру, ваља нам још напоменути и то, да су немачке силе баш у овој истој прилици, бранећи права немачка, погазиле права данске народности. Бечким уговором од 30. октобра 1864. год. оне су принудиле данскога краља Христијана IX да им, после неуспеха Конференције Лондонске и продуженог неједнаког рата, који

је немачким војскама донео нових победа али не и нове славе, уступи читав Шлесвиг, Холштајн, и Лауенбург, и ако је северна пола шлесвишке војводине била насељена искључиво Данцима.

Кад је на Лондонској Конференцији после неуспеха разних предлога о измирењу Данске са немачким силама поднесен најзад француско-енглески предлог да се шлесвишка војводина подели између Данске и Немачке према народности становништва, и да се ради тога у свим крајевима, са измешаним становништвом народ изјасни плебисцитом, жели ли да остане с Данском или да се придружи Немачкој, стари руски дипломата, барон Брунов, гневно је узвикнуо: «Шта, зар да тражимо од шлесвишких сељака да трасирају границе у једноме пределу о коме сада баш већа Лондонска Конференција?.... Место да се старамо да постигнемо споразум узајамним напорима и саветовањима сакупљених представника великих сила европских, хоће се зар да са тражи мишљење од становништва шлесвишког и да према њему Конференција удешава своје поступке?....»

Ја с моје стране не делим ни у колико племенити гњев рускога дипломате, верујући тврдо да цивилисција и благостање човечанства не би имали ништа да изгубе, кад би не само шлесвишки сељаци већ и сељаци и у опште становници читавог континента европског имали да кажу своју пресудну реч у питању којој ће држави припадати и они и она земља на којој су они настањени — кад би начело народности добило своју пуну примену и постало основа новог међународног поретка и истинске међународне правде. Јер само после потпуног тријумфа овако схваћеног начела народности моћи ће се корисно утврдити разне гаранције којима би се, ако не сасвим отклонили, а оно барем свели на што мањи број крвави сукоби између цивилисованих држава. Само ће се тада моћи успешно приступити решавању великих друштвених питања у унутрашњости сваке др-

жаве и отворити нова ера правде и благостања за препорођено човечанство.

Београд, априла 1889. год.

Др. М. Ђ. Миловановић
професор велике школе

ДВА РАСТАНКА

(приповетка из сеоског живота)

Кад стиже чича Петру његов бата за женидбу, поче бо'ме, да се разбира, коју ће у кућу довести. Није му ни лако! Газда Јоксиму баш и рекао: «бојим се, ако ми ико кућу замеси, бојим се брате, луде женске главе.» Оно не би морао чича Петар сам да прилику тражи, да му је бата, као што му је синовац Милета, ама мучно да би му се бата оженио, да му оставе самом: кад ће и коју ће. Није он, ни да кажеш ни млад ни престар, ама ето... Право рећи: стидан... до Бога стидан! Нека му само који рече: «гле оне — и већ која била — гле је, вели, кака је к'о вила.» Е, замрси га то од пете до перчина, па му се онај језик преврће по устима, као празно буре у колима. Уби се снебивати! Па и за друго шта био ти је свакојаки. Видиш му оне очи воњикаве, и као да њима вели: Гле јако!? Крупан као див, а чинити се, не уме се мући, док му не речеш: дед то!

Па брате онолики момак и да нема своје девојке, некако је вала и зазорно. По неки тек задео свирајку за појас, па већ прескаче вршике и блене ноћу у месец, а бата с рада под губер и сутра ко јуче. Па кад га пут наведе поред које — које било — а он се уби по чагљу гегати и сплетено врда и тамо и амо и не би брдо видео, док га не би носем запарао. «Што ме, мисли се, погледа, к о да сам јој бо' зна шта учинио.»

По некад узме мислити, што тако чини.

— Да ми је, мисли се, то снâ Мара... не би славе ми марио, да је гледам кол'ко ође... Баш да је гледам... Ама ове друге!... Ено оне Степанове! Е брате... Баш велим: шта је то мени? Погледај је брате није она попова ћерка..... После се смеје: Ако велим, кад ето. — Ама ћу је једном право у зенице, па како ми буде! Тек ћемо се погледати.... Нађем ја њу, па очима овако. Гледам ја њу, гледа она мене! Гледам ја, гледа она!.... Море чекни само... не ће више бата да мери колко има до неба... Шта ми је то! Погледај, погледам... Ласно је то, ама што кажу.. да ја њој... да се пазимо!... Море како би ја њој тако рек'о. Ама зар: «Ајд Гроздана да се ја и ти...» Е не реко' ја то, па да ми ко натовари пуна кола све жути»... Море мани!... Оно вели Јовица, ко он реко својој Стојки, баш вели реко: «Ајд' Стојка да се ја и ти пазимо». И ко она рекла «Ајде!» Ама ко то зна... Па зар ко ја отишао њој... погледај, погледам... а сад?... Па ко велим «Ајд' Гроздана да се ја и ти...» Е није ваљде не би' могао! Па зар то чуо бабо, па дада, и ја ту! И дада рекла: «Овај с Грозданом ово, оно...» Већ како било.... Е нека је вала и не видео, ама то не ће дочекати... Где би' се жив део.... —

Тако сам, а кад му дада помене како му је време за женидбу, а бата врти главом, као да га сламком за врат голичу и растего усне од ува до ува.

— Па бо'ме синко ја шта ћеш? вели дада.

А он, ко што рекох

— И дете, нема ту стида.... Ето ови твоји! Оста ти сâм. Па ви'ш Јовичина мајка већ и унуче нија, и зар да се ја своме не зарадујем...

А бата с банка па на врата, па кроз шљивак и преко јендека ширином, а док падне код «забрана,“ једва да задржи душу. Ту сем вранца и мрава, жива створа нема, а он се узео церити на дадине речи и све шапуће:

— Како рече! Их, шта рече!

И кад мрак падне, тек кући дође.

Сем бате имао је још један момак у кући чича Петра Марковића — батин брат од стрица, а покојног Вујице јединац. Остао је једва од године кад оно затрпа земља Вујицу, те колко оца не допамтио, тол ко се стрицу прибио. И као и син да му је! Какав бата понео гуњ, такав и Милета. С њиме за једном совром, с њим под једним кровом. Само што га је Бог одвојио од бате! Друга крв, није вајде! Ама кад загледа оком као да ножем пресече. Сила! После, стасит к'о натучен. Ни оне батине снаге, ни онако грмељаст, ама да га савијеш од главе до пете, а не би јаукнуо. Види се то! Ако бата где прође, ил га виде ил не виде, а где Милета наиђе, нема женска ока да га не погледа. Знаће то лепше Степанова Гроздана! Оно и она може смигнути раменима и рећи: није! а ти веруј, ако женску главу не познајеш. Ама док само трене, знаш како је. Већ Милета, да је пун вашар девојака сит би сцавао, а за њу би три дана трчао, тек да је једном погледа. И кад уз рад на њу мисли, оно му чисто поиграва рука, као да му три снаге раде. Нема већ шта, само чека да се бата намери на коју — а ваљада ће скоро — па ће после рећи стрини, да помене чича Петру и већ о јесени — а дотле како Бог хоће.

Често пута Милета заокупи бату да кида, да му није срама по селу, а бата ко дете: ово, оно.

— Ајде, вели, бато, ти први, па ћу ја за тобом.

— Шта то?

— Да се женимо.

А бата руку под појас, па гледа куда гавран гаче.

— Оде, вели, Никодим у воденицу.

— Ама ман' ти Никодима, но ти кажем тражи цуру, да те не прескачем.

— Е овај.... јâ.

— Славе ми ћу пре тебе.

— Шта то?

— Да се женим.

— Зар?

— Ваљада да стигнем овог' Јоцу ћосу.

— Где би га стиго!

— Како где би!... Ено га гле: остарио, к'о што кажу, а још вели: нема за се прилике.... Немô и ти, право да ти речем, немô брате тако... дочекаћеш славе ми, да деца испирају с тобом уста.... Жи'ми реци ти, која ти је, па накриви капу. Шта те се тиче... Па чубато.... реци славе ти, која ти је?

— Е?

— Што к'о не би... Ја и ти, велим, живимо к'о рођена браћа, па велим, брат брату, да не каже, а ја коме ће? Ко ти је ка' пречи?... Оно знам ја, ниси ти нешто рекô ни Јовици, ни Дујдићу... ама брат брату друго је.... Није знаш ни право. Реци дè.

А бата се стао церити.

— Па ја вала.... ето вала... и да кажем, ама... е дед' реци своју.

— Немам ја још, вели Милета, и послен старî си: реци ти прво, па ћу ја.

— Е?

— Оћу славе ми.

— Па реци де.

— Ама ти прво.

— Реци ти.

— Старî си, велим, прво ти.

Па ни стрижено, ни кошено. А Милета, посигурно вели, да бата зна своју, колко и он, тек шта би се по некад и разговарало.

И било би тако ко зна доклен да се једном не одкиде бати с уста реч, те се пресече разговор и стаде се другаче водити.

Једног дана пошао бата с Милетом до чаира, дај поправе ограду на чаиру. Била наврла стока, те начинила дере, па после залази у штету и већ дваред плаћали за обор. Дан чисто цакли. Небо дошло седеваство,

а врућина напала. да крв згруша. Небом ни пеге, а још оно плаветнило утонуло, те се чисто изгубило у висини.

Бата и Милети сипа зној с чела, а жиле набрекле да попуцају. Кад стигоше до «Ајдукове чесме,» а ту благодет. Оно неколико дрва начинило заладак и међ њима веруга поток. Још напала маховина као растрешено перје.

Бата паде под прво дрво и одану од запаре. Тако и Милета. Док их умор остави, а бата се изврте на леђа па стао гледати, како детлић бије кљуном у суварак. Ил' од хладовине, ил умора, тек га чисто растопила нека сласт, те осећа како му крв лази по телу. Дође му цео свет сладак, као липов мед... Слатко му нешто око срца као да га који перцем голиче по њему. Узео мислити, како би било да рече Милети која је ?... И што не би! Па као: хоће неће, хоће неће, и још само један кончић, што утврдо држи језик, док и он пуче:

— О Милета.

— Ој.

Па запе! Док га опет оно маче.

— Знаш ти... ја што оно... већ ти кол'ко пута...

— А шта то?

Ето сад! као да му се језик охладио.

— Шта рече? окупи Милета.

— Ама... ето велим... ти оно пре... прво ја, па ти.

— Да се женимо.

Бата ћути, а срце лупа к'о чекић.

— Је л' то?

Бата ману само главом, а ћути. Стаде Милета редом и како су, вели, браћа, па брат брату да не каже и како ће с њим деца као с ћосом... па ће послен ово, оно.

Бата само трепће.

— Која је? сврши Милета.

Нема гласа.

— Реци дè једном; шта си ваздан...

— Степанова.

Милета разви очи ко мађарке шљиве.

— Степанова Гроздана.

Док се Милета прибра и себи дође, а бата јурнуо низ косу и запео што га ноге носе. Кад стиже с оне стране потока окрете главу и виде, како Милета силази с косе. Иде као да су га спутоногали; теже вала неби пошао ни да је брдо на леђима понео.

Немаде их кући до неко доба. Препаде се бата, што је оно казао, те мисли цео свет зна. Како кога сретне, а њега жмар по образима и као да по јекserима гази. Све мисли: и тај зна! Па то и како тако, ал' га спопао стид од Милете. Докле може погледати, звера очима, не би л' га осетио, и после ни рт га не би стиг'о. Кући не стиже до подноћ.

Кад паде мрак а и Милета дође од некуд. Код дрвљаника наиђе на Јоку.

— Где си ти дете до сад?

— Код чаира, вели Малета, па пође за вајат.

— А где ти је онај?

Милета одби раменима па по издаље одговори:

— Не знам.

— Где ли ће то бити! вели Јока и пође вратницама, а Милета поред вајата у шљивак. Ту дохвати с врљика чича Петрову шареницу и размести мало сена испод пласта, па се умота у ћилимче и леже по сену.

Небо мрко, а звезде оретко светлуцају. Сувота већ то лко дана! Од пласта се диже мек мирис, па се разноси дуж шљивака. Кроз лиснате шљиве пробија се где где по која звезда, а гране дошле према оном небу ко набрекле жиле на сувој руци. Лаки ветрић пири целим крајем, те носи мирис с горе....

Милета смаче шареницу са себе и завуче руке у сено, те стао кидати сламке. Од јутрос му се свет преврнуо! Кад му оно рече бата, као да га неко истеже шијуком по потиљку, те му замрси мисли... Шта ће и да чини. Питао је, питао, већ... па ето! Где би му сад било, да се испрси, па да каже: моја је Гроздана!...

И ко зашто да је и његова?.. Где то може рећи! Па и да јес!.. зар да оде бати, па: «знаш бато моја је Гроздана, ја с њом...» аја! није он њу њему натурио но лепо сам реко: Степанова... Оно јес' бата кол'ко рек'о тол'ко и не реко, али ето сад... баш каза «Степанову»... вели: «Степанову Гроздану»... После и коме нашо да отме девојку! Бати!... Па свет чуо то.. па га Петар и стрина... па ови други, како који а свако о њему: «отео брату девојку» ..«чудне силе где се нашао... лако му је бати отети...» Аја!

Узмучи га то, те се чисто озли на себе, па се обрте полеђушке и стао гледати у небеса а занео очима по звездама. Укочио тако очима на више, а овамо: к'о седи пред кућом и наслонио главу на шаку и гледа к'о ово јако... Па као ту и стрина Јока, па ова њина деца... и као Гроздана међу њима, а већ ко она батина жена... а он седи тако, главу на шаку, па тек превали крадом око на Гроздану... Баш као жива! Оно лице беље од памука а образи ко јабука, па јој као види румен по образима... После она танкача преко прсију набрекла да прсне и чисто се онај јелек утопио у облину око паса па како се она наднела над десну руку, па се јелек с леве стране навукао, а под њим белуца кошуља и чисто игра оно, како је крв подлива, Он стиште зубима ко да је у зелену јабуку загризао... Па док се одби то шаренило, те избледи за час боја, а од некуд ево бате. Па бата узо деда Јовин штап те се ослонио на њ, а све се гига тамо и овамо. Док пуче дрвце а Милета се трже.

Нема види шта друго! Узеће њу бата свакојако... И ако је он не узео, како би је за себе довео, поред живог бате.... Да знаде први рећи: ја ћу њу, друго би било, ал' овако... гледаће је као своју снају.. Она кад дође! Јес' снаја, ал' ево срце застрани, те смете памет!... Где би жив по свету? Па зар да погледи ча' Петру у очи и да стрини приђе руци?.. Где би себи на

очи! Зар да му ђаво поспе траг, па да окаља и дедино име

Разби га та мука, те зари главом дубоко у сено... Наиђе га нека хладовина, те стиште шареницу чвршће око себе.

Ломиће се сâм... Живеће како му Бог да, те га неће окаљати срам... Па ако му је суђено и да се ожени... ту се чисто смрви... Зар да другу својом руком помилује и да јој рече: милу реч, а овамо зна, тол'ко му је од срца колко и да не каже... Нек је вала и мимо људи, али кад му она није... ни друге не ће.

Опет му се слеже нешто око срца и што тога више на срцу, око све влажније, док се срце подаде а око блесну. Груди да прсну, колко га жалост обвладала. И кроз све то, а Гроздана пред њим као жива! И њој, види, није лако... Чисто плива у сузама... ако она не ће... Где би то она смела! Зна она Степана? Његова је у његовој кући као царева... Нема те силе! Да му опр'у пиштољ у груди и да кажу: дед' овако! Кидај вала, али оста ко што рече. Такав је Степан! Не да он своју реч под кирију и да њиме други уста перу... Да мре, да мре. Ама не пореч'... Нема тога пред њим!

После, као нашао се на Степановој ливади и тамо као стоји ча' Петар и коси неку коровину... а он се сакрио иза пласта, па премро од стрâ да га ча Петар не опази... После стао на кметову сувачу, а тамо окреће точак Јоца ћоса и као Јоци порасо леви брк, а десна усна црна као гар. А као Милета узео камџију и шиба по слами, док се омаче камџија па њега по нози... Трже се као да у њему нешто препуче.

Студенији ветар захвати шљиваком, па му мило што га пири по образу. Кад диже главу и загледа ка истоку, а тамо небо јасније. Чудно му дође кад прође ноћ! Приби се ближе пласту и згрчи под шареницу. Лакнуло му нешто, као да му је скинуо који маљ с прсију. Бу-

кну неки силнији живот, те га чисто раздрма из оне чаме и покида све везе.

Кад му није суђено и шта ће?... И горе би му било да је одкине од срца и види кол'ко да јој Помоз' Бог каже... И после, добар је бата... не ће њој бити тешко.. И задња веза пуче!... Снаја! А срце лупа, лупа... Он ће за њу преко света.. Ако јој треба, ето њега! Мањ ако Бог украти, а себе ако пожали не било га!

Лагано стиже дан. Милета тресну ногом и обриса мањ од сена, па затури ћилимче преко рамена, па се диже батином вајату.

А тамо бата у сну у деветом небу. Милета чисто привикну:

— Устан' море!

Бата буновно преврте очима и кад виде Милету, а он само учини „А" па наби губер на главу.

— Шта је море? Узо га Милета дрмусати, а бата испод губера пита.

— Је си л' реко дади?

— Ја шта!

— Их! учини бата, а бабу?

— И њему

— Их грдан! А шта рече он?

— Да те жени, ја шта ће

Бата смаче губер до носа, те само десним оком гледи на Милету

— Баш тако?

— Одма' о јесени, вели Милета, па запе руком за губер, те га силимице смаче, а бата и весео и невесео па у забуни чисто мрко гледа на Милету. И што он зна!

* * *

Што се вала просу вина, кад је ча Петар женио свога бату, причаће се, као за «Маркову поплаву». И што ти је весело било, оно мани! Али да је који знао сам своју кућу потревити, но се за мал' не забркаше

људи. Весело брате и оно вино у бурету! Већ чича Петрови, ко'лко могли, то'лко и дајанили, ама Милета не сустаде. Ако је коло стало, он га поведе. Ако да се чаша испије, ту је! За шалу — ето њега. За све! Већ бата, какав је, забио се негде те шмиче, да га нико не види. Шта ће, мисли се, у толиком народу. Кад обвлада чича Петра весеље, а он стао хвалити Милету. Види га, какав је!

— Вала волим ти овога Милету... ко сина. Још њега да оженим, па после... вала да мрем

А кроз вику чуо то Милета па као коловођа самом себи каже.

— Дај боже дотле да поживиш.

А жели му да векује.

Гроздана к'о млада! Ни'т весела, ни невесела. Што јој је око засузило, за кућом је жао. И шта би друго! Добра је и ова кућа; добар је и нов род — држање је као најбољу милост

Милета кад јој прође, а он као рођени брат:

— Ајд' снајо у коло.

Њој и неверица.

— Што ја, вели, имам снају, нема је у пола света.

А Гроздана чује. Па док јој прође неверица а она се успркоси:

— Шта велиш златане за ону Мићину?

— Мрем кад је видим, вели њен златан.

Сватоваше па и то прође. Нова сна као тица! Немаш за шта рећи: невања! Чича Петар баш срцу гове кад га она двори. А већ ако му и воде треба ето ње!

— Х'ајде дико да ме полијеш!

Па се после ракољи и слади.

— Нико ме, вели, боље од ње не услужи... Кад ме она двори, чини ми се, да сам владика.. славе ми к'о владика! Баш ми се и господује.

Па он, па Јока и остали! Разглабише уста тепајући. Ако није голубице, оно је паунице... и већ женски језик!

А бата, кад све прође и кад се све смири, дође бо'ме некако другачи. Баш да речеш: к'о и остали људи! Није више ни онако тепав, ни завезан. Види се лепо, друга сила из њега проговара.

Од ње свима лепо и све лепше, само Милета завезао срце ибришимом и како дан даље, а он све јаче пристеже, ...да не прсне. По некад обигра цео атар док сломије своју муку.

Тако поседали једне ноћи испред прага. Месец пун и јасно сија, а још ноћ с прве јесени, те као да је бож'ја наслада. Седе тако и разговарају, како је ту скоро биров Гаја нашао код воденице утопљену девојку. Милети из присенка пале очи на Гроздану. Лепо јој види лице како се бели према месецу... па она снага па она облина... Толико је пута таку пред собом гледао. Док му се око не упи, те га докопа нека страшна мука, као да му ко мутља руком по прсима. Удари му кроз живот нека бесна ватра, те не виде свет око себе... Дође му да је дограби к'о вук јагње па с њом у планину... А кад заигра жила под грлом, а он као бунован ћипи и јурну на ниже

— Шта би то Милети? — учини Јока, и сви потегоше очима за њим

Бата нашо да погоди.

— Сетио се ваљаде чега!

Сутра дан стао Милета пред икону.

— Хвала ти Боже кад ме чуваш!

Други пут и горе, ипак образ му је као сунце.

Кад се оте време по више, стадоше га женити. Бранио се он како је знао и умео, ама кад се шта прикрива, сметено се језик креће.

Све што рече није бо'зна шта!

— Сви се твоји оженише, вели му стрина.

— Треба им радина.

— Оно јес' треба... ама и није то. Доклен ћеш тако самовати?

— Па док се уда наша Мара.

А Мара је дете, нема је оволишна.

— Бог стобом синко, вели стрина, Мара је дете.

— Пораснуће

И бата га питао

— Да л'ти се није она твоја?...

— Шта?

— Удала

— Нисам ја ни имао своје... од куд ће се удавати?

— Ниси јâ?

— Реко л'за коју?

— Ниси вала, ама...

— Ко шта?

— Ама велим, кад ето... ја мога, а ти нећеш.

— Ко то вели... Ваљада не ћу сутра да мрем.

— Оно јес... Ниси ти да речеш престарио, а опет... није то, да виш 'рђаво.

— Шта то?

— Да се ожениш.

— Е?

А бата се чисто растопи.

— Море мани... ја вала.... дивота!

Чича Петру опет казао

— Бојим се чико какве напасти, те да ову слогу замути, па би учинио како чудо од ње, да иструнем у гвожђима.

Бо'ме од тог и чича Петар зазире, ал опет ко зна како ће бити.

— Ваљаде не ће она једна ударити трулом даском... и послен доклен ћеш тако избирати?

— Док се, вели, на добру не намерим.

— Да Бог дâ! Тек сам ти се ужелео сватовати!

Виде лепо Милета, да ће тешко издржати до краја тим путем. Оно док се пита, пита, а кад се узме нагађати шта је и како је, неће имати чега лепог чути. А да каже шта му је и како му је, гледали би га у

кући као зла ајдука. Како би и могао рећи? После, зар му је и овако мало!

Тако сам, а с Гроздаком, као са сестром. Да она што рече, и он чуо, па њој срце ма шта запскало, ман ако тога нема, не би га она добила.

Једном јој... шта је то!... једном јој прсла ниска маништре око руке, те се просуо онај ситнеж.

Гроздана да заплаче.

— Их, вели, сутра ћу код кума, а тако ми ово лепо доликовало. Не би вели жалила, да сам жут дукат изгубила.

Те ноћи оседлао Милета вранца, па у варош. Пре сванућа дигао газда Јову, да му да маништре.

— Шта је тебе спопало од ноћас? вели му Јова.

— Дај ти то мени, па ако ћеш спавај после до мрака.

Па зором стиго у село. Онако на коњу наиђе на Гроздану.

— Где си ти тако зором? запита га.

— Био мало до чаира.... па ев шта нађо уз пут, и даде јој ниску.

А она као дете затапка рукама, па брже у кућу, да се похвали.

— Благо мени шта ми златан доно!... Благо мени сад ћу код кума.

И с оном ниском од једнога, до другога. А Милета не би био радоснији, да му је јутрос Мојковић поклонио своје имање.

Тако протече јаче од године и ишло би даље ко мирна вода: да се не деси нешто, те се све поремети.

Око светог Јована главосека, роди се чича Петру унуче од његовог бате. Стари Петар весео, да га не мо'ш сносити. Где стигне а он о прнови.

— Волијем вала, што је женско сто пут... Ама зар да ме она руком по образу помилује и да ми рече дедо! Прости боже ама... толка срећа! Па ја седнем

и корсем зажмурио да спавам, а она мени око ногу, к'о мале «дај деда пару... дај пару» а ја лагацко спустио двајеслук крај ногу а она нашла па радости до неба... Вала знам ја... чупаћу се ја с овом мојом бабом, бит не може! Ете ти је тек: „Море не мази ми дете!» Ајде бабо својим путем, велим ја... «Ама није оно само твоје» А ја чије? «И моје је» неће бит!... Па дај дете међу нас... Она вели... «од мени!» а ја од мени... а дете право мени... Не дај боже да се грешим.... ама тол'ка срећа!

У кући и радост и метеж! Гроздана како се породила још у постељи, па је пос'о око ње. Бата с прва доће као да му у ушима звоно бије, забунио се, па не зна где ће. По сто пут га наиђу: «Уклон се море!» «Макни се малко, шта си се испречио!» А он с једне сметње на другу.

Кад би шести дан по „главосеку,» а Гроздану нешто чудно обузело. И кад паде мрак спопаде је ватруштина да сагори. Букну јој силна ватра пред очима, к'о да јој се запалише очни капци, па се после разби то у ситне искре те сукнуше ко вртешка; на прси јој се нешто навалило, не да лепо, да дане... а у глави мука и занос, чисто јој се љуља постеља.

— Дадо! викну Јоку.

Јока буновно диже главу.

— Шта је сине?

— Ко је то?

А Јока ману очима по соби. Види никог нема.

— Нема нико... снила си ваљаде шта? па јој прође и превуче руком по образима.

— Ал' си врела дете!... Боли л те шта?

— Не боли.

Седе Јока на постељу, па се подними рукама... Сто је мисли обузело... па док се разнизаше, а дремеж на очи, Јоки клону глава, а сан је савлада.

У соби тишина. Светлост од кандила просула меку светлост по соби, па де је заклон дохватио исписале се свакојаке шаре...

Гроздана диже капке с очију; она јој светлост дође пожутела. Ману оком поред постеље, те се загледа у оне шаре по дувару, док јој се привиде нечија глава... ама баш очи цакле! Она одби поглед, ал чисто осећа како је оне очи гледе... Па је узмучи нешто од тог погледа, те јој ударише жмарци по телу. Зажмуре, да се од тога скрије а оно пред очима, па је час црно ко гар, час бело ко снег, и од једном порасте, па опет мало мајушно.... Док јој то прође а она на некој пољани... а по њој трава до колена. Зелени се око ње, па она боја чисто гризе очи... Па као наишла на дивљи каранфил и откинула... Лист зелен чисто пламти, а цвет ко крв црвен... да сагори од сјаја. Па од једном из траве на њу грдна змијурина. Усправила се до половице па право њој... палаца језиком и све њој ближе... све ближе... а у ње к'о нема снаге да побегне...

— Дадо! јаукну Гроздана, па ко'лко је дуга паде на сред собе.

Прискочи Јока те је као мртву диже до постеље и закука из гласа.

Како који улети у собу а он већ к о бунован: шта је? Шта би?

— Болна је Гроздана... но трч'те који до Милене да одмах дође... овде је нађо' јадно дете!... Нек понесе шта зна... а врела је, врела к'о жива ватра. Видла сам ја синоћ... нек донесе и водицу ону; кажи само: водицу, зваће она... Помози боже молим ти се—и стаде се крстити, док јој рука не сустаде.

И како тада паде Гроздана, пети је дан и сарањише. Немаде јој лека!

Паде та жалост у кућу те им лепо душа замре. Чича Петра поремети из корена, па нешто године и то,

те га обори на постељу и за мало, па и он пође за њом. А жалио је без прилике.

— Да ми је, вели, боловала, лакше би ми било, ал' овако, к о да ми цвет у ватру паде... Живо ми срце однесе!

Већ свима је не мож' више бити жао, ал' Милети као да је небо пало на главу. Дође му да пљуне на живот, те да мете главу под точак. Па му ваљаде пуче жуч, те се и грдно озли. Ако је код стоке, да је помлати. Ако је међ светом — да се побије! Куће дође а натмурио се, ко да му сунце у очи пече... ко звер! Само што му очи засветле и што му мекне око срца, кад узме малу Росу Грозданину. Чини ти се благ је као јагње; По некад се с њоме заборави, те га превари дан, а он с њом. И право да се рече: на његовим је рукама и одрасла. Код њега проходала; њему и прву реч рекла. И кад одрасну, ако је коме да се зарадује, своме чики највише. А њега и не питај. Рођенијег рода и не реци!

* * *

Прође време по више, да се и године заборавише. Што је било, било! Сваком ново пред очима и тако ће, док редом не осване сваком свој дан. После Богу на истину! Већ се на чича Петра и заборавило, а Гроздане се сете као лепа сна. Бата се опет ожењо, само од Милете дигли руке.

— А шта ће ми, вели, сад жена?.... Има ове деце да дворе, а ево ми и Росе као да је и моје дете.... Не знам вала, ама тешко да би се и своме више радовао... послен и прође моје, па велим стиже жито под срп, и шта ће му киша.

А кад бати родила друга жена сина, Милета чим му рек'о: срећно! па одмах:

— Знаш шта бато?

— Шта?

— Ето ви'ш! Вала Богу ето и сина имаш, и да Бог дâ и бољу срећу дочекао... па велим, кад ето заоста иза вас.., што је било, било... велим ти, кад своје немам, оно ми је твоје к'о и рођено... Јел?

— Јес, вели бата.

— Па ете... ова снâ Перса... знаш, имаће и своја посла... жена је брате, и после није знаш затечено као и рођено... те да нешто не смете Росу.

— Добра је Перса, вели бата.

— Ко рече да није, тек... знаш сам шта је рођено а шта затечено... па ја .. ето дођох... да овај... Знаш шта? Дај ти мени Росу, да ја за њу бригу водим... да је ко моја.

Бата се разрогачи.

— Како ће то бити!

— Ето како: ја да је одевам, ја да је чувам... послен и да је удомим... да се каже, ка да је моје дете.

Стао бата о том' да рàзмисли; чудно му дође, па се чисто забунио.

— Није то ништа... једна смо кућа, тек волим је, вели Милета.

— Не браним брате... ама, како да речем... шта ће се, велим, казати?..

— Шта има да се каже: Нема своје па узео синовцу као своје... није то како чудо.

— И узми је!

Милета сави руке бати око врата па заплака к'о дете.

— Вала ти бато... а ја... ето оживе!

— È, è... погле јáкӧ... Шта то? поче бата на Милетине сузе.

— Од радости, вели Милета.

У кући свима право. Оно и дотлен је ко његову гледали, а сад се баш преломи. Само батина Перса рекла:

— Није она мени тешка!

— А мени је за срце прирасла, реко њој Милета.

А кад пристиже Милетина синовица, лепше цуре на дан ода да не нађеш .. ко капља! Вала сушта Гроздана... Очи јој оваке, па она боја и поглед, ама свилу да испредеш Па она румен од образа до под грлом,.. вала да су је стопут моловали неби је лепше исписали. Трепуше као гар а дуге, и кад очи сведе чисто засене. Па веђе као упреден ибрашим и савијене више ока, к'о да је који смишљо како ће. После она прса и она снага, мислиш стопило се, па нит знаш гди је једно утонуло, а друго издигло.

И што је још Милета окитио! сјаји срма на њој, да не мо'ш гледати. Па ниска дуката о врату и прави мердани. И онај јелек извезен у ситно,.. не би, славе ми, знао краја наћи. Мора да је мајстор очи искапао док га је начинио.

А срца тичијега! Да се натпева с њима од зоре до мрака! Нит је прође мука кол'ко за црно испод нокта.

Прибила се уз Милету, те јој свако други к'о и комшија. Ако је кога да замоли — њега ће, ако је коме се похвали — њему ће. Шта и шта пута она с њим заседне те јој он прича о њеној мајци: како је девовала и како су сватови били, па још и чича Петар довео «банду»,. послен кад је умирала, а она рекла, да зову њега и кад он дошо, а она заплакала, па, вели, и њему препуче срце, те и он плакао. Па кад су некад били на вашару па ударила киша... киша, вели, као поплава, а он скинуо свој гуњ, те она метла на главу и како целим путем говорила: Бог да прости 'ваки гуњ!... И кад је Роса била мала, како је чув'о. Па како се опио кад га је први пут зовнула: чико! И како је она као Гроздана... Пева к'о она!.' Тако вели, и оди...

— А јел' била лепа? пита га Роса.

— К'о и ти!

А њој бо'ме мило.

— А је л' њу бата довео?

— Довео ја шта?

— Да није, велим, одбегла?

Милета приви већама. Што то да пита? И шта зна он? Тек бар не би рек'о, а јес' му некако да све преза.

Кад једном да изађе ноћу испред куће, чује разговор изнад куће. Зазре очима према месечини, кад има шта наћи. Роса с неким до плота.

— Ама не марим да кажем — вели Радојица Миличин, познаде га Милета по гласу — не марим, среће ми; но се бојим дочекаће ме наопако... Шта ћу ја, што сам сирома, а не знаш ти! Не би ја дао ове руке за Мојковићево имање. Али шта могу... док оно нена боловала и док умре... оде вала пола, па сад док се то прикрпи... Него ти мо'ш. Отиди ти само њему, па лепо реци...

— Не могу ја никако, вели Роса.

— Није то брате ништа: Реци ти само: ја чико и ово и оно...

— Не могу.

— Па зар за другога?

Роса ћути.

— И за кога те даду?

— Ја не могу њему, вели она.

— Па ако те тражи и овај Мојсило... ти да пођеш?

Роса ћути и брише рукавом по лицу.

Радојица се одби од врљика па узео једном руком за прштац, а очима гледи у месец.

— Немамо, вели, ми среће!.. видим ја. Одо' ја са својом мајком самовати, док се не смирим... Причаће се после за ме, к о и за твог чику... Вала, ако не одем у свет, види ћеш... ја ето.. ја без тебе не могу... и ето — па загрцну.

А Роса само рукавом по очима.

— Рекол ја: ако што ја започо, дижи руке!... Кака срећа!... Ја овај... па и ти. Кажем ја теби: беш' ти са мном, па ћемо после ласно.. аја!... Знам ја, не ће се он

тебе одрећи... знам ја њега... Он је...—Неко у кући приклопи вратима, те Роса заће за кућу, а Радојица одби преко друма. Кад све умуче а Милета оде своме ђајату.

Доће и том крај! знао је он да ће и то стићи, ал' све је одбијао до сутра, док и тај дан стиже. Ил би ваљада хтео, да код њега самотује као заробљена. Заболе га срце до срчанице, ама лека му нема. И зар ако је себе ломио, где ће му душа, да и другог поведе истим путем... А може. Може јој пресећи радост, да се више и не зарадује... Његова је реч, види, господар. Тешко му је, види, растати се... ама шта ће! Мало дана па ће и њега време по врату и док он мртав труне, зар да се она жива сарањује! И кака би та милост била, да јој се срећи не зарадује. Ето му себе и нек' мери том мером, па зна како је... Растављао се некад и горе, па сад чини, среће њене ради...

Кад грану дан, а он се диже бати.

— Ја, вели бато, кад узе' Росу, ја ти реко': да је чувам и да је удомим.

— Јес', вели бата

— Па ја је, видиш, очува' па јој сад и прилику нађо'. Само знаш... Твоја је више но моја и да те припитам. Ти не ћеш гледати на богаство?

— Не ћу брате.

— Ни на каку велику кућу?

— Јок брате.

— Но здрава и млада?

— Јā.

— Добра и поштена?

— Јā.

— И ком' је имање здрави десет ноката?

— Тако брате.

— Е... ја јој таког и нађо! знаш ову Милицу?

— Ову овде?

— Јā.

— Знам.

— Па њен Радојица

Бата пљесну длановима :

— Ама зар ?... онај... онај... ове овде ?

— Јâ... порасла деца.

— Е брате, поче се бата чудити.

— Па шта велиш ? рече Милета.

— Па велим ето... како ти знаш.

— Да је дамо ?

— И ја велим !

Рекоше и осталима. Свима право, само Перса батина поче да замеће, како има бољу прилику.

— Боља за бољега, рече Милета, па то и оста

Кад свршише међу собом, а Милета узео после Росу до себе.

— Ама рођена, ја уснио ноћас нешто.

— Шта си уснио ?

— Сним к о дош'о мени овај Радојица, па вели : «Дај ми Милета Росу...»

Роси букну образ.

— Питам га ја : зар баш да дам ? «Јес, вели, ми се пазимо».. А што то, рек'о, не рече она мени, да се ви пазите. «Не може» каже «срамота је !»

Она поче очима од пете до пете и чисто подиграва као да је на сач стала.

— А велим ја : кад би је ја дао нешто овом Мојсилу би л пошла ? «Би ја шта ће» вели он.

Пуче копча Роси под грлом, а прегачом покри очи И Милети овлажи око.

— Жи'ми, вели, све ја знам... Даћу ја тебе за Радојицу, ако је он сиромâ...

А она да се угуши.

— Не дам ја, да ти за својом срећом плачеш.

Весело као у сватовима ! И док се тамо коло води, а Милета засео с некима уз астал.

— Ја ћу, вели, с њима, док живим: То ми је што ћу да их гледам! Ама брате срце ми пуно... да прсне! Чуј ти тамо! Свирај ми нешто... ој море, свирај и да певам и да плачем... А кажем ја: добар је Бог!

Врања.

Илија И. Вукићевић.

БИТКА НА КОСОВОМ ПОЉУ И ПАД СРПСКЕ ДРЖАВЕ.*)

НАПИСАО

Др. Павле А. Пађански.

I.

Стање у српској држави после смрти цара Душана.

Никад држава српска није била тако моћна и силна, да је могла суседима својим да импонира, као за владе цара Душана; и ми се не можемо упуштати у даљу дискусију пре, него што рекнемо коју о том најзнатнијем и најславнијем српском владаоцу. Душан је заиста велике планове имао пред својим очима. Крајна пак тачка овим његовим плановима била је та: да византијску државу под свој скиптар покори; да балканско полуострво под своју власт потчини; и да тако онда једну велику српску државу оснује и подигне. Али, на жалост! сви ти његови планови, све његове племените идеје, које да би реализирао није жалио никаквог труда ни пожртвовања; већ је целог свог живота неуморно радио — падоше с њим у црни гроб. Онај лепи и дивни плод дрвета, које Душан засади и подиже, пропаде за време буре, која овлада српским земљама после његове смрти. И што је више била кулминациона тачка, до које се држава српска успела, то је дубљи био понор, у који је касније морала да падне.

*) Ову моју инаугуралну дисертацију написао сам ја још у марту 1887. г. у Грацу и сада је износим на јавност са врло малом изменом и допуном. Главни извори, којима сам се послужио, они су: Hammer, Zinkeisen, Ch. Engel, Herzberg Kallay, Мајков, Klajic, Jireček, Мијатовић, и разне расправе у „Гласницима“ и „Голишњацима“ и др.

Још у пуној снази, у најлепшим годинама пресели се Душан у вечност; а велико искушење паде на српску земљу; силни метежи уздрмаше државу у основи њезиној.

Лепо оцењује Душана и његов рад руски историк Мајков. Он вели: Душан се без сумње броји међу најзнатније људе свога времена. Он је заиста био велики владалац, који је потпуно разумевао, шта значи то: „самодржац". Личност његова се високо уздиже над онима, који пре њега владаху; још више пак над онима, који после њега дођоше на власт. Миран и дубок ум, силна воља, храброст и војничка вештина, жива свест о народности, бистар поглед у време, у које живљаше — све то бејаше у Душана. И пре Душана се водило рачуна о српској држави, но он је још више подиже и учини првом на балканском полуострву. Унутра уведе многе нове уредбе. Грађански живот, који је пре, под племенском уредбом стајао, тако је преобразио, да је у њему, као владаоцу, сва власт и моћ концентрисана била. У спољашњим пословима држао се политике свог деде Милутина; а та се састојала у том: да сједини круну српских и грчких царева. У тој политици пак с Грчком држао се врло мудро, и што је још главно: са свим самостално. Неје он њој нагињао, већ је на против он њу привлачио. Базис пак тој целој његовој политици био је тај: што је Србију прогласио царевином; што је подигао независну патријаршију; уништио остатке старог племенског живота, који се одржаваху у властелинству; — те прогласивши себе за цара, високо се над овим уздигао. Место властела у држави, ступише поједини људи; на место заједничких интереса, појавише се интереси појединаца. Сви редови у народу беше изједначени пред врховном влашћу. А кад је то учинио, одредио је онда разне грађанске дужности и права. Плод његова рада у том смислу био је законик, од велике важности и за народ и за државу.

Па не само Мајков, него и други писци високо цене Душана. Леман Херцберг вели: Стеван Душан је озбиљан био велики човек. Он је умео не само Словене, већ и друге народе у својој држави да привеже и да их за себе заинтересује. С Дубровником, Млечанима и Угрима живео је у пријатељству. Па и Византинце је умео за себе да придобије. Ласкајући њиховој сујети и награђујући њихове великаше титулама и разним почастима, привезао их је са свим за себе. Међу тим он је и даље освајао а све на рачун тих истих Византинаца.

Многи обичаји и навике Византинаца, што је унео у своју државу, могле су да буду штетне, као што се касније и показало

али за његове владе не мога ништа да учини, јер, он је за то био моћан и силан.

Све што је радио, то је радио, да господство Византинаца замени господством Срба.

Јиречек назива Душана једним владарем који је био у стању да одоли навали Турака, када су ови продрли на балканско полуострово.

Али, као што је Србија за Душана кулминацију своје моћи достигла, тако је исто Душан бацио семе кашњој пропасти. А то семе тако само не би донело плода, кад би Душан још дуже у животу и на влади остао био, и да је имао ваљане наследнике.

Као што је некако свуд код Словена, примећује Јиречек, тако је и код Срба моћ и сила државе била скопчана за једну личност, као што је Душан био. Тако исто видимо, да она велика и пространа словенска држава, коју је само у средњем веку основао, после смрти његове пропада и нестаје је. То је случај и код Асена II. бугарског; то исто и Сватоплука чешког; то и код Твртка босанског. Сви ти владари беху главни и имађаху јаку и распростањену државу. После смрти пак почеше се одмах распадати и цепати.

Велики је то удар био за све балканске народе, да је Душан баш у том часу умро, кад су у Грчкој овладали грађански ратови и кад је Турцима проказан био пут у Европу; — јер Душан је позван био, да својом државом и народом буде бедем против туранске поплаве. Али, на жалост! — после смрти Душанове поче Србија све више и више опадати, док на послетку не би плен дивљим Турцима.

Наследник Душанов био му јединац син Урош, који је тада још доста млад био. Народ га је врло поштовао и љубио; а назива га „нејаким", што је врло добродушан и благ био, религиозан, без икакве енергије и својства, којима му се отац одликовао. Од тога доба, како он седе на царски престо, поче држава српска да опада; док јој не куцну час њезине тоталне пропасти! Урош је и сувише био слаб да концентрише оне центрифугалне елементе. Велика држава распаде се тако на више мање више независних територија, која пре под царским викарима стајаху. Све то беху Душанови придворници и одличне војсковође, које Душан награди тим местима; у којима их кашње синови њихови замениште.

Поцепани пак између себе, не беше у стању одолети навали турској; већ један по један приклоните главу и примиште онај тешки јарам.

У току наше задаће навешћемо поједине узроке, који су допринели да држава, која је тако брзо дошла до кулминације свог развитка, тако исто брзо падне у недогледни понор.

Осим језгре, где су искључиво Срби живели, припадале су српској држави још и ове провинције: Епир, Акарнанија, Тесалија и Македонија. И ако су у Босни искључиво и најкомпактније Срби живели, то ипак цела та земља није била саставни део Србије, већ само један део. Српски владари су се до душе трудили, да ту чисто српску земљу сједине са Србијом, али им труд би узалуд. Па и сам Душан који је толике земље освојио, границе своје државе на све стране раширио, не сједини Босну.

Један узрок ће у том да буде, што је Душан рано умро Пре тога пак имао је врло важна и озбиљна посла на југу, па је поуздано наумио био да прво сврши тај тежи посао и да с Грцима расчисти, па ће онда лако он спојити земљу, где и онако живи исти народ. Ту земљу он је већ освојио један пут, само што није имао времена да изведе сједињење; већ брзо оде да се на југу с Грцима бори. Он је дакле једно намераво, а друго је хтела судбина. Други узрок лежи у том, што ни сами Босњаци нису баш тако тежили, да се сједине са Србијом Свест партикуларне независности јако се већ развила била. У Босни владаху још од старина независни господари, који да би очували сроју независност, један пут су тражили пријатељство Млечани, други пут Мађара. А и једни и други умели су тим да се користе.

Велика је штета што се становници Босне, као рођена браћа Срба, не могаху са овима за навек сједињити. Ту племениту узвишену идеју било је сад тешко реализирати. Бан босански зазирао је од Душана, па се приближио Угрима; а при том је вребао сваку згодну прилику, да поврати оно, што је можда изгубио.

Све то не беше од тако великог замашаја. Највећи политички јаз пукао је у другој борби између патаренства, католичке и православне вере. Поред тога утицале су на земљу римске папе и угарски краљеви.

У то време баш седео је на угарском престолу одважан и енергичан владалац Лудвиг или Лајош, који је био велики ослонац бану Стефану, који је у католичку веру прешао. Тежак је био положај у ком се Стеван налазио. Између две велике државе, између два енергична владара, било му је тешко очувати своју самосталност Он је морао да пређе на једну или на другу страну. Пре што је био католик, а друго, што је од Душана више стрепио, прешао је на страну угарског краља, свог будућег зета. Но и ако је већи део народа, као и племства непријатељски расположен био, то се

опет није ништа могло постићи Народ је мирно гледао шта се ради, а племство опет, коме несу годиле Душанове реформе, не могаде да се одушеви за узвишену мисао уједињења Босне и Србије.

Још док је Душан у пуној снази био, било је заћевица између њега и босанског бана Стефана. Баш кад је Душан највише посла имао, кад је уређивао ствари у својој земљи, напао га је Стефан Котромановић потпомаган од угарског краља. Душан да би му се осветио, удари одмах друге године на Босну. Земља би на брзо освојена и опљачкана, а многи градови порушени и разорени. Бан је дакле заиста осетио ударац Душанове руке. Међу тим земља опет неби спојена са Србијом, јер је то Душан за друга времена оставио. Па и касније је бан ратовао против Србије. Баш кад је оно Душан на смртној постељи лежао, опколили су Босњаци српске градове Клису и Скрадин. Кад се пронела вест, да је Душан умро градови се ти морадоше предати, особито сад за слабе владе Душанова наследника гледали су босански банови да поврате оно што су изгубили и да границе своје државе још више рашире.

Да видимо, како је с другим земљама било.

Српска држава се највише на рачун византијске државе раширила. У Византији владаху непрестано борбе и свађе о престо. Неки намесници прогласише се овде, онде за независне. Убиство, тровање, грађански ратови и силне револуције једино беху на дневном реду.

У таким приликама не беше српским владаоцима тешко једну провинцију за другом освајати. Душан је заузео Македонију, Тесалију, Епир и Акарнанију. Ни у једној од тих провинција није овај или онај народ превалирао и велику већину сачињавао. Народи беху свуда измешани. Поред малог броја Срба живљаху ту Грци, Бугари и Албанези. Сваки од тих имађаху своје тенденције и своје интересе. Даље, те провинције стајале су у неколико на вишем степену изображења и цивилизације; ал' у толико је и већа корупација и неморалност владала. И ако је углед византијских царева ту већ давно пао, и ако су се ту разни преврати догађали, оне су ипак биле интегрујући део византијске државе. Те земље је Душан силом оружја освојио и само бојазан од ударца његова оштра мача, држала их је у вези са српском државом. Да се кристалишу са језгром требао је дуг низ година; иначе тешко, јер оне имађаху своју историју и своје традиције.

Са Душановим освајањем ишле су упоредо и његове нове реформе. И то је био узрок, да му провинције не беху одвећ наклоњене; јер оне не видеше у њему избавиоца од тирана. Од његове владе несу се ничем бољем могле надати.

Ту нам ваља и то навести, да намесници несу могли довољно војске са собом повести, јер је језгра српска много мања била од од целог становништва; те за то, да би власт своју поле обезбедили и народ тамошњи за себе придобили, морали су намесници много шта у земљи онако оставити, како су затекли. Они су оставили у неколико старо уређење и старе институције. Тако им и пошло за руком да се одрже и боље учврсте. — У толико је пак и теже било те провинције у покорности одржати; и оне су за владе Урошеве државе више на терет биле. Држава је више од њих штете имала него користи. Место да је Србија тако јача и силнија била, она је била много слабија. Отуда је и било Турцима лако да их једну за другом без велике муке покоре.

И то је опет један узрок, што је Душан у завади живео с цариградским патријархом; а то с тога, што је одвојио српску цркву од грчке и самосталну српску патријаршију подигао; и што је касније грчке свештенике из својих земаља истерао

Каква га је мисао руководила, да оснује и подигне самосталну патријаршију у Србији, то нам је већ из прошлог познато. А за што је прогнао грчке свештенике, то ћемо сад рећи.

У Србији је живео повећи број грчких свештеника, који никако нису могли служити на добро српској држави. они беху велики узрок разним заједевинама, које владаху у народу. Они су највиши радили против српске народности, а наравно у прилог своје. То је Душан добро увидео, па да би доскочио злу, он нареди, да се сви ти свештеници изгнају. Тиме је народност српска ојачана и веза између народа и српског свештенства учвршћена. Од тог доба је српско свештенство врло важан фактор у народном животу. Вера у којој су Срби у часу искушења, у часу беде и невоље једино утехе налазили, задобила је много у том свештенству.

Да је Душан дуже поживео или да је бар достојног наследника имао, то дело његово би заиста лепа плода донело. Тада пак изазвало је само огорчење.

Поред тих неприлика с поља имамо још једну врло важну да напоменемо. А то је моћ Османа која је сваким даном све више расла. Турци дођоше на балканско полуострво као савезници појединих царева или партија; касније пак као освајачи.

Кад су се већ једном угњездили, онда им не би више тешко, да се што више рашире. Ратне своје походе све су с већом силом и енергијом предузимали. Душан је заиста велику бригу морао имати за своју државу; а да је премишљао, како да стане Турцима на пут, то је са свим вероватно. И кад је већ пошао на Цариград тада је за цело држао, да ће заузећем тога града и Турцима лакше

одолети. Али Душан рано умре, пре, него што је могао ма што иначе у том погледу предузети.

Да би лакше појмили, како се отоманска сила и моћ тако брзо подигла, држим, да неће с горег бити ако коју прозборимо о уређењу и организацији, какву у то доба код Османа налазимо.

Отоманска држава је чудан човечији рукотвор. Да се тако нагло ширила, није толико њихова храброст и јунаштво допринело колико закони и институције. Најважније и најглавније уређење, то је организација регуларне војске. Та војска није знала за отаџбину; није знала за родитеље ни сроднике. Језгра те војске није долазила ни у какав додир с народом а састављена је била из хришћанске деце, која су претворена била у оруђе за раширење турске државе. Они морадоше да ратују и војују против родитеља и рођене браће и да тако мухамедову веру на рачун своје старе вере шире. Та дакле хришћанска деца састављала су славан корпус јаничара, чији редови сваке године новим војницима и борцима попуњавани беху.

Јаничари се разликоваху од других војника тиме, што су брижљиво и систематички одгајивани. Код њих се нарочито ентузијазам будио.

Па и друга пешадија и коњица била је као што треба организована. При том су и султани вешти били при освајању. Они су умели да многе частољубиве високе достојнике за себе придобију и да се онда њима као оруђем служе.

Отоманска влада била је како на бојном пољу, тако и на дивану далеко напреднија од својих савременика: јер она је водила бригу како за војску тако и за другу администрацију и правозаступство.

Рекавши што сам држао за нужно о Турцима, прелазим на опис стања, какво је у самој земљи владало.

Како свуда, тако је било и у Србији племства. Све повластице, које је то племство уживало дошле су из старијих времена. Те повластице су прелазиле са старијих на млађе. Против тога племства у Србији повео је још Немања рат, који су његови наследници наставили. Но у том рату је Душан најсрећнији био; јер он је одржао потпуну победу. То племство је сад потиснуто било, моћ његова уништена. Међу тим још је живела успомена на стари утицај. Цар је репрезентирао највишу и врховну моћ. Највиша звања која је једино он делио, добијали су само они, који су заслужили, а при том њему одани били. О неким повластицама, које је племство тражило, није он ништа хтео да зна. Сви традиционални захтеви и потраживања беху забачена.

То Душаново преустројство створи две странке; једна је била за нови ред, друга пак за стари.

Поред заћевица између једне и друге странке расло је нез а довољство све већма, што је Душан више протежирао грчке архонте и друге великане. Шта више, Душан је много вере у њима имао. Велик је то удар био за старо племство, које је кадгод у стању било да подиже и обара краљеве, кад се виде тако поништено и потиштено. Они су можда и схваћали Душанове планове, али несу разумевали пут ни средство. Отуд је могуће, што вели Ч. Мијатовић, даје у том неспоразуму лежала прва клица каснијих заплета и метежа, па и саме пропасти.

Моћ племства морала је да буде жртвом Душановим плановима; јер он је хтео да грчко, бугарско и српско царство у једно споји и да тако онда овлада целим балканским полуострвом.

Старом племству и то још није било, право што је Душан државу своју на више делова поделио и тамо за намеснике по свој прилици највише заслужне али иначе нове људе слао. Ти намесници су се на сваки начин бринули прво за себе, као што је то већ обично; особито пак после смрти Душанове гледали су, да се што боље обезбеде и утврде и тако своје звање и на даље задрже. Те намеснике гледали су стари племићи као неке насилнике; и незадовољство и разне заћевице појавише се тек за Урошеве владе, да тако униште велико дело Душаново и да државу српску што пре до пропасти доведу. Ту спадају још и оне заћевице, које се појавише како би основана независна патријаршија.

Поред свега тога још долазе и ратови на југу у претрес. Одмах у прво време Урошеве владе појави се за њега опасност. Та опасност претила је од стране стрица му Синише. Синиша је био млађи брат Душанов, ког је Душан у јужним провинцијама за намесника поставио. Намера Синишина била је та, да поврати старо право наследства старијега, које је још пре владало; и да на основу тога дође на царски престо. Како му пак странка слаба беше, то је била брзо разбијена и он на покорност приморан. Кад је видео дакле, да од старог права нема ништа, он се опет повуче у своје земље и задовољи се звањем намесника, као што и пре беше. Опасност дале неје била велика и лако се отклонила, али је свакако незгодно било, да се у држави нашао такав, који се усудио да претендира на престо.

Из тога се види, да оне нове уредбе и установе Душанове не могоше уништити успомену на стари обичај.

Па и законити господар епирског деспотата Нићифор II. који је ради савеза са Кантакузеном од Душана прогнан био, те

не виде више своје земље, доби после смрти Душанове наде, да ће помоћу своје странке, и пријатеља, којих је у земљи још имао, опет моћи доћи до свог старог престола.

Из Еноса пође он с пролећа 1356 у Тесалију, коју без велике муке покори. Међу тим паде му на памет, да ће то добро бити за њега, ако отпусти своју жену Марију Кантакузенову, па се ожени са сестром Душанове удове царице; те би тако лако свој утицај у тим грчко-српским земљама подигао. А при том пође му још за руком, да потисне Синишу из Етолије и Арте и да се онда озбиљно алијира са царицом Јеленом и Урошем. Жена му заиста мораде отићи брату свом Манојлу у Мистиру. Али се сад Албанези почеше бунити. Они се бојали, ако се Нићифор споји са српским двором, да ће се ту опет повратити оно старо српско господство; а сами су пак за тим ишли, да поврате своју стару независност и слободу.

Залуд беше, што је Нићифор узео у своју војску и турске најамнике. У битци једној близу села Ахелооса буде од Албанеза под Карлом Топијом потучен, где и сам погине 1358 год.

Албанези дакле и сами радише на том, да се ослободе и да подигну своју самосталност. Онај исти Карло Топија под ким су Албанези ратовали, назвао се већ краљем Албанеза.

Синиша употреби сад смрт Нићифора на то, да поврати Тесалију. Заузевши све те земље прогласи се 1359 год. као Симеон Палеолог Синиша за цара Срба и Грка. Касније му пође за руком да освоји и Етолију и Епир све до Јањине. Међу тим ипак не би у стању, да све те заузете земље стално за себе задржи. Неке крајеве уступи Томи Прељубовићу, који се оженио његовом ћерком.

У Етолији и око залива Ариле раширише касније Албанези своје господство; где се у Ахелоосу и Ангелокастру а делом и Арти и Рогосу подиже самостално моћ и управа.

Синишина влада протезала се сад само над Тесалијом.

У исто време, кад је Симеон заузео Тесалију и Етолију, водио се рат између Кантакузеновог сина а чувеног војводе српског Војихне, који је над Драчом постављен био. У том рату су Грци били потучени и њихов вођа ухваћен.

При свршетку још да поменем рат, који су Мађари против Срба повели, о чијем резултату нема скоро ништа поуздано да се каже.

II.

Цар Урош, краљ Вукашин и кнез Лазар.

Из овога, што смо до сад рекли, лако се може увидети, како су ствари у самој држави а како око ње стајале. У унутрашњости

зладаху свакојаке заћевице: а с поља се меће Душанове државе све више сужавају. Млади цар не беше у стању да обузда непријатеље и да поврати мир и ред. Он је био до душе цар, али по имену и и без икакве моћи. Међу тим Вукашин је жарио и палио по својој вољи. Душан се на сваки начин побринуо да му се син и наследник што боље изобрази и спреми; али му духа не мога улити. Ми немамо никакво дело Урошево да поменемо које би достојно било наследника и сина Душанова. Он је био и сувише побожан, умерен и невин; поред тога и издашан а без икакве самосталности. и дара за владара. Он се најрадије забављао ловом; и док је он одлазио у лов и у шуми веселе часе проваћао, дотле је Вукашин имао слободне руке. — Откуд је управо Вукашин родом и како је он дошао до тако високог положаја, о том овде нећу да говорим, јер не спада толико у сферу моје задаће.

Доста то кад знамо, да је Вукашин у велико; части био и да је Душан у њему толико вере имао, да га је сину своме за саветника препоручио и да му је управу државних послова поверио.

Вукашин је иначе имао лепе способности. Био је човек врло даровит; пун вештине и искуства; при том енергичан али и честољубив. Главна циљ његових тежња била је пак та, да задовољи своју себичност и своје честољубље. У том правцу и смислу је Вукашин радио и делао. Он је велики узрок, што су се силне заћевице и грађански ратови изродили; што се државна зграда у основи уздрмала и земља до крајности исцрпила. Народ га је ради његових дела тако омразио, да га је најпосле „проклетим“ назвао. А да га многи великаши још и пре несу радо гледали и да му много шта несу веровали, не треба да нам је чудно; још мање то, што је сад највише на штету својих противника радио и гледао, да их ослаби и савлада.

Заиста ретко је наћи људи, који вешто умеју да се поред владара одрже као саветници, или иначе као људи од уплива; и који поред државничког дара имају још и те вештине, да свој уплив не учине владару досадним и да отклоне можда сумњу и завист. Па баш такав је био Вукашин.

Наименовање Вукашиново за управитеља државних послова наишло је одмах на противнике. Још и пре је било таквих, који су подозревали на Вукашина, те су сад још више отворили очи и пратили дела његова, кад су видели, до каквог положаја и моћи може човек даровит и способан, при том енергичан и властољубив. Но и Вукашин неје слеп био; све је он то добро видео, за то је и гледао да се на сваком свом кораку обезбеди.

Незадовољство поче отимати маха тек после смрти Душанове; и то тим више, кад су многи видели, да им је подозрење њихово оправдано. Како пак Урош у Вукашина ништа сумњао неје, то је овај могао да ради што му је воља.

Кад су опасности, — које се за српску државу одмах у почетку Урошеве владе појавише као: побуна Синишина, нападај Грка, рат с Мађарима и др. прошле, — поче Вукашин све силније и отвореније радити на остварењу својих планова. А како је својевољно располагао званьима у држави, то је своје сроднике и пријатеље њима награђивао, а своје противнике гонио.

Највећи непријатељ и најопаснији противник Вукашину био је кнез Лазар. Тај се човек одликовао и својом спољашношћу и унутрашношћу. По рођењу је био племић; иначе лепа стаса и бистра разума; при том доста изображен и неуморан у раду. Он се одликовао како као говорник, тако и војвода и ратник; а пре свега као говорник. Његова дарежљивост, сродство с домом Немањића придоби му наклоност многих великаша, као и већине народа.

Лазар је био одважан, енергичан и радин човек, при том чист карактер.

Вукашин и Лазар беху крвни непријатељи; и између обе странке владаше баш онда непријатељство, кад су требали ови сложни да буду.

Што је у таком стању земља много патила, што је напредак народа застао и немарност и покварености овладала, није никакво чудо.

Лазар је био вођа странке, која је против Вукашина војевала. Најважније питање, које је понашање Вукашиново на дневни ред изнело, било је то: да ли је Душанова жеља била, да Вукашин само за време буде Урошу тутор, саветник и помагач у државним пословима, или, док је жив, дакле за све време.

У први мах је изгледало, да ће се Вукашин одржати на овом месту; али касније се ствари изменише. Већина свећенства и племства показа се Вукашину противна. Међу тим још им је и то испало за руком, да Вукашина доведу у сумњу код Уроша.

Вукашин је сад морао све и сва употребити, само да оствари своју замисао. Против слабијих се служио насилним средствима; против опаснијих употребио је лукавство и притворство. Али насиље не ослаби његове противнике већ их што више уједини и тако учини опаснијим.

Велики је то успех био за противну странку, кад јој испало за руком, да увери младог цара, да је он већ дорастао и способан да држи и управља државном крмом и да му не треба више тутора.

И заиста Урош поче све хладнији бивати према Вукашину, и гледаше сад како да се опрости његовог туторства. Међу тим Вукашин не хтеде о том ништа знати. Он је и даље радио, што је нашао за добро. То понашање Вукашиново изазва антипатију између њега и Уроша. Како су пак и један и други имали својих присталица, то се у земљи појавише две противне странке.

Држава је тако све ближе ишла на сусрет великим заплетима; крвави грађански ратови беху већ на прагу.

Питање, што смо горе поменули, не би у овај мах оружјем реше но, већ народном скупштином. Највише свештеници, а после и други од мањег или већег утицаја људи, употребише све могуће, да отклоне грађанске ратове и да спасу тако земљу. Вукашин је покренуо и дрвље и камење, само да дође до већине; он је и претио и обећавао, али — све у залуд. Ствар буде при свем том по Вукашина неповољно решена. Вукашин мораде напустити свој положај.

Сад му дакле не остаде ништа друго, него да се поклони јавном мњењу; јер иначе би могло још горе да буде. Шта је сад могао Вукашин да чини? — У први мах ништа, јер је већина против њега; за то се сад повуче у своју провинцију. Како је пак Урош благ и миран био, то не хтеде ништа даље против њега предузимати; већ се задовољио, да је цела та ствар на миру испала

Но и ако се Урош великодушан показао, то му све ништа није помогло. Вукашин не имаде никако мира. Својих претензија не мога се он никако одрећи. Њему су непрестано његови материјални интереси пред очима лебдели; те је за то вребао сваку прилику, када ће моћи да изнесе поново своје претензије и да их онда оствари. Његово частољубље непрестано га је на нов корак гонило. И заиста не би он толико оклевао, да му није недостајало средстава. У том критичком положају могуће је, да му је на памет пала историја Кантакузенова. А та је ова.

Пре него што ће умрети Андроник III., одреди за тутора своме сину Јовану Палеологу (1341—91) чувеног великана Јована Кантакузена. Он је био пореклом старе богате породице; при том храбар и вешт, како мачем тако и пером. Још у млађим годинама опријатељио се с царем и ту верност своју сачувао је и на даље. Цар му је више пута нудио круну, али је овај не хтеде примити. И са свим је вероватно, да Кантакузан никад не би узео оружје у руке, да га несу његови противници на то присилили.

Адмирал Апокаукос, патријарх Јован и царица удова склопе неку алијансију против њега, кад он не беше ту; те га прогласе

за непријатеља цркве и изгнају из државе. Добра му пак конфискују, а матер баце у тамницу.

Последице тога беху крвави грађански ратови. Кад је Кантакузен пропао он је побегао Душану; и заиста његовом помоћу испало му је за руком, да надвлада непријатељску странку. Кантакузен добије сад сам владу у своје руке на десет година.

Вукашин је добро знао, да је Душан потпомагао Кантакузена, па је за то и тврдио увек да је Душанова жеља била, да он дуже остане као тутор; па држећи, да је у праву, хтео је да опет заузме свој стари положај. Као што је пре Кантакузен потражио помоћи код Срба, тако се он сад Грцима обратио за помоћ. Он ступи у преговор са грчким двором, те поче поново радити против Уроша и својих противника.

Кад се већ довољно снажним осећао, поче онда све отвореније и смелије напред ићи. Док је он на миру седео, не хтеде ни Урош ништа против њега да ради; али кад он изнесе поново своје претензије, кад се у провинцији својој као независан почео понашати, кад је најпосле за своје цели на страни помоћи затражио; тада се и Урош виде у опасности, те му поче саветовати, да се окани тог посла. Али Вукашин не хтеде се на то ни осврнути, него разви што већи рад. Урош осећајући се слабим не имаде куд, већ побегне Лазару и његовој страници. Опасност је била велика; за то саветоваху Урошу, да се претрпи за кратко време, док не буде војска на окупу, којом ће се ударити на Вукашина.

Из овога се види, какво је било стање у српској држави, где се цар осећао тако слабим, да је морао да бега испред једног свог намесника. Он напушта свој престо, своју престоницу и тражи заштите код другог.

Положај је био врло критичан; свуд владаше нека грозничавост.

Вест, да је цар побегао, заиста је велику узбуну и незадовољство направила.

Вукашин виде сад да су му планови тиме осујећени. Он виде и то, да су му непријатељи у великом добитку, што имају цара у својој средини и у такој прилици не мога на успех рачунати, ако се лати оружја; за то прибегне лукавству и притворству. И заиста брзо му испадне за руком, да разувери царицу Јелену и да је онда придобије на своју страну. Сад почне радити око Уроша, да и њега придобије. Да је Урош остао за неко време код Лазара, као што су му саветовали, док се не би искупила војска, то би се изродио грађански рат. Како је пак странка Вукашинова слабија била, то

би Вукашин извесно подлегао и тако присиљен био на покорност и да се одрече својих претензија.

Али Урош не би издржљив. Вукашин говорећи вазда, како он нема ништа лично против њега, како је он њему свагда веран и одан био, па такав и остао, — преокренуо је цара Уроша и тиме га задобио.

Урош дакле поверовавши у верност Вукашинову, остави дом кнеза Лазара и поврати се натраг у своју престоницу. Тај корак, који је Урош у критичком моменту учинио био је од велике важности и управо судбоносан. Тиме је учињена велика погрешка. Вукашин је постигао што је за сад хтео. Победа је за сад на његовој страни била.

Када је Вукашин добио један пут младог цара у своје руке, онда му је лако било даље радити на реализирању својих старих планова.

После измирења цара Уроша и Вукашина прича се да је приређено било велико весеље и да је том приликом погинуо Урош у лову и то од људи Вукашинових; а по некима да га је он сам убио. (2. дец. 1367.) То је до најновијег времена важило као истина, као историјски факат. Али у последње време почеше се стари извори са више критике испитивати. Први је био Илариjон Руварац који је изнео на јавност, да је то старо учење неосновано. Међу тим прве његове примедбе нису обратиле пажњу на себе: док није год. 1879. изашао од њега чланак у „Годишњици" ПІ „хронологична питања о датуму битке на Марици, смрти краља Вукашина и цара „Уроша" и од Љ. Ковачевића „краљ Вукашин неје убијца цара Уроша" Резултат целог њиховог испитивања тај је: да Урош неје погинуо, већ да је још више преживео свог убицу и 4. Дец. 1371. год. природном смрћу умрьо.

У одбрану старог учења и веровања устао је Панта Срећковић и написао: „краљ Вукашин убио цара Уроша", и један руски научењак Владимир Качановски у „раду југословенске академије" — „питање о години смрти цара Уроша V. и краља Вукашина". — Осим тих је касније још неколико расправа и чланака написано, али ја их нећу овде све набрајати. Доста је то, кад се зна, да је старо учење уздрмано и да су тако постале две странке (ако сам се добро изразио). Од тих једна доказује и учи: да је Вукашин убијца, а друга: да неје убијца.

И једна и друга странка трудила се да оправда и докаже своју тврдњу и своје учење. Како данас ствари стоје, то се још неје једном за свагда усвојило ово или оно мишљење. На послетку ћу још једну расправу да напоменем а та је: „Die Beziehungen der

Ragusaner zu Serbien unter Car Uroš und König Vukašin" (1355 до 1371). од Д-ра Константина Јиречека.

Та расправа је написана на основу хартија које су се нашле у архиви у Дубровнику и из ње се може то видети: да Вукашин неје убио цара Уроша. Тако изгледа онда, да ће И. Руварац имати право: да је Урош умрьо природном смрћу 4. дец. 1371. год.

Но и ако је Урош живео до 1371. год. то ми не знамо управо ништа да кажемо о његовом животу за последњих четир—пет година. За то време је он са свим био у рукама Вукашиновим, и овај му не даде да излази на јавност и да се меша у јавне ствари. Вукашин је био сад све и сва у држави и он је радио шта је хтео; а на Уроша су били и заборавили. Вукашин апсолутно није имао нужде, да убије Уроша, који је био и онако несамосталан и поводљив; а при том са свим у његовој власти, да му није дао да се макне куд.

Може ли се замислити, да један човек може још ниже морално да падне, него, када он као намесник свом законитом владару и цару, преотме краљевску моћ?! Зар нам треба још да Вукашин убије Уроша буздованом?! Та он је и онако политички мртав био; јер ниг је био на престолу ниг је имао икакве моћи. Прави господар у Србији био је сад Вукашин; и он је ту све по својој увиђавности радио; по својој вољи и ћефу жарио и палио.

То је заиста жалосно стање било у Србији! Из овога, што смо да сад говорили, може се лако увидети: да је Вукашин главни узрок био, што се изродише разни метежи и грађански ратови.

Цело то жалосно стање видећемо даље много еклатантније; а сад нека нам буде дозвољено, да опет у кратко прегледамо прилике које су потресле српску државу и много јој допринеле, да се брзо распала у више независних државица и после пала у ону недогледну провалију.

Ми смо већ рекли да се Синиша (1359.) прогласио за цара Срба и Грка и да је у својој земљи са свим независно владао. После неколико година налазимо у Србији и краља; а то је Вукашин. Земља је дакле имала три владара: цара Уроша, као законитог; цара Синишу-Симеона и краља Вукашина, узурпатора. С поља пак нападали су на српске земље с југа Грци, после Турци, са севера Мађари, а са запада Босњаци. Резултат тих ратова био је тај, да су Срби изгубили неке крајеве. Поред тога се и у Албанији појавише неки мање више независни господари. Карло Топија назва се већ и краљем Албанеза.

Сад још долазе на ред завађевице, поцепаност, метеж, безакоње неморалност и покварености, па и грађански ратови у земљи.

Неки намесници почеше се као самостални и независни понашати, и не хтедоше Уроша као цара поштовати. Угљеша, кога је брат Вукашин за деспоту наименовао, био је у својој провинцији са свим независан он се држао једино свог брата и њега потпомагао. У својој аронгацији дотле је ишао, да је касније, кад је оно Вукашин ступио у алијансију са грчким двором, своје земље ставио под заштиту и господство Византинаца. Свеђеници у његовој земљи морадоше цариградског патријарха за свог старешину и врховну поглавицу признати.

Кнез Војислав, који је имао у својим рукама осим Требиња и Конавља још неке крајеве и градове на Дрини, није се ни осврtао на свог цара и господара, већ је на своју руку водио рат и правио мир.

У Зети се подигоше Балшићи до велике моћи и посташе са свим независни.

Осим ових је било још и других намесника, да не поминьем Лазара и Вукашина, о којима ћемо још коју прозборити.

Све су то биле жалосне стварн, које држави никако несу могле на добро служити.

Кад је Вукашин један пут већ имао Уроша у својим рукама, онда је он био прави господар у земљи и као такав хтео да се одржи. Велики ослонац имао је прво у својој војсци, друго у браћи а треће у својим присталицама, које је тиме задобио, што их је награђивао и лепа им звања давао.

Вукашин се само краљем назвао, а не царем. За што? — то не знамо. Један узрок ће то бити, што је Урош од збиље у животу био, други, што је хтео Грцима, да поласка, а трећи, да отклони оно неповерење народа и да се њим лакше измири.

Што је пак Вукашин тада био у пријатељству и свези с Грцима, то је била политичка нужда; јер он је прво имао непријатеља у самој земљи, а друго, и његове земље као и грчке изложене беху османским упадајима.

Но и ако се Вукашин попео на престо, сву власт преотео и краљем се назвао, то га велики део и народа и племства и свеђенства не хтеде трпети као узурпатора на престолу Немањића. Та странка с Лазарем на челу све је употребила, само да обори Вукашина с престола.

То је заиста грозно стање било. На престолу човек пун енергије, искуства и вештине, а при том без икакве савести и врлине; који је само узурпацијом дошао до тог високог положаја. Од тог тренутка, како се Вукашин попе на престо, поче државна зграда Немањића у самој основи да се љуља. Веза, која је одржавала зе-

мље на окупу, пуче сада; и док се неки из једино личних интереса скупљају око насилника, дотле се опет удружују они, којима је више стало до јединства, моћи величине и достојанства државе, него до свог господства.

С Вукашином на престолу поче држава да се све више распада. Добро каже Мијатовић: да се у земљи српској заподе рат између доброг и злог; између носилаца моралних и носилаца неморалних идеја.

На једној страни беху људи, којима је само до своје користи и својих интереса стало; на другој пак људи, који су готови били, да за добро отаџбине све па и живот свој на жртву принесу. Рат је дакле неизбежан био, јер је у држави било поред частољубивих, грабежљивих, издајничких и некарактерних људи и таквих, који су пуни били верности, моралности, савести и карактера.

Да је Лазар стајао на челу противне странке, то смо већ поменули; за то је сад Вукашин гледао и све употребио, да прво њега склони с пута, као највећег и најопаснијег противника. Лукавство, притворство, насиље, све је то Вукашин употребио.

Прво што је Вукашин чинио, било је то, да је наговорио Николу Алтомановића, који је тада Хумом управљао, да удари на Лазара. (1369) Лазар и Никола су давно још у непријатељству били; и Никола је држао, да је сад кушао час, када ће непријатеља свог под својим ногама видети. Али Никола би несрећан у том рату.

То није могло ићи Вукашину у рачун; за то идуће године сакупи сам војску и поведе он рат против Лазара. У први мах је срећа на Лазаревој страни била; али касније буде више пута потучен и тако изгуби већи део својих земаља. Лазар је дакле био побеђен и материјално је много изгубио; али још није био понижен. Он се још никако не хтеде покорити узурпатору; за то је све жртвовао, па и последњу стопу земље на коцку метнуо, а само је једно за себе сачувао, а то је поштење.

Те дакле године Вукашин неје своју намеру посигао Из нама непознатих разлога повукао се у своје земље; па је сад заиста поново премишљао: како да савлада Лазара. Та борба између Вукашина и Лазара била је борба на живот и на смрт. Вукашин је дакле морао или победити или пасти и све изгубити.

И ако је Лазар у рату са Вукашином много изгубио, то он још тотално поражен и уништен није био. Шта више он је тим ратом морално добио, јер она постојаност, она храброст и издржљивост, какву је Лазар показао, задобила му је многе пријатеље и присталице и — то је отештало борбу Вукашинову.

Како дакле године 1370. Вукашин није постигао жељени успех, то је вероватно, да се решио, да идуће године скупи што већу војску и да тако један пут за свагда савлада своје непријатеље и да на мир" влада. — Тако је можда у његовом плану било, али је судбина друго хтела.

Последице тих завађица и грађанских ратова биле су за државу од велике штете. Народ је чисто подивљао; пут свакој неморалности и покварености се отворио; земља се исцрпела, државни склоп сав потресао; везе, које провинције у целини одржаваху прекинуте.

Но у том грађанском рату несу баш сви учествовали. Било је ту и таквих, који су све догађаје на миру посматрали и чекали крај свему томе; а земље своје бранили својом војском. А неки су пак употребили те метеже на своју корист; те покушали да прошире границе својим провинцијама. Њима је дакле добро дошла мутна вода, јер су се надали, да ће тако штогод уловити. Таки су нарочито били Балшићи, господари у Зети. У време, кад је Урош дошао на владу, не беху они у тако великој моћи. Касније пак осилише се и почеше све дрскије напред ићи, нападати на суседне земље и границе своје области тако све више ширити. У једном писму Млечанима сам их Урош назива отпадницима. Год. 1367/8. имали су они шта више својих наоружаних лађа на мору. Они су са свим на свој рачун и своју руку водили рат против Карла, господара Драча. Главна пак цел њихова била та, сада бар, да освоје Котор. Кад су Которци потражили помоћи на западу, прешли су они у католичку веру, да би тако привезали за себе католички народ у Албанији а и да би могли добити помоћи од католичких сила. Али при свем том не беху тако срећни у својим подузећима.

После смрти Душанове не хтедоше они ни у каквом рату учествовати, који се у Србији изродио. Они несу ни за једну ни за другу странку били, па како им отуд није никаква опасност претила, то су они на миру могли остваривати своје планове и границе своје државе све више проширивати.

Они ступише после 1366 год. с Дубровником у савез и нападаше Николу Алтомановића, да му отму Захумље. Међу тим тај савез не имаде велике користи.

После катастрофе на Марици, пружи им се прилика, да прошире своје границе на рачун Вукашинових синова.

Како су Балшићи нешто род били Немањићима, то су могли они и на престо аспирирати.

Поред њих било је ту још неких частољубивих и грабежљивих намесника, који су мање или више независно владали и за себе толико приграбили, колико им је могуће било.

Из овог, што смо до сад рекли, може се лако видети, како се велика Душанова држава у више мањих територија распала, чији намесници су се као независни понашали. А ти су били: прво Синиша, који се шта више и царем назвао, па онда краљ Вукашин и браћа му, деспот Угљеша и Гојко, кнез Лазар, Никола Алтомановић, Балшићи и други.

Последице тог распадњења и унутрашњих метежа беху врло грозне Тако поцепани и растргнути несу ни могли бити у стању, да се Турцима енергично одупру и да им стану на пут, да не заузму скоро без по муке једну провинцију за другом.

Но пре него што пођемо током даљих догађаја у Србији, бацићемо мало поглед и на суседне државе.

Од тог, што се држава српска распала, не имадоше Византинци велике користи. Највише користи имадоше Турци, чијем оружју подлегоше прво словенске земље а за тим мало по мало и стара византијска држава.

Цар Јован V. Палеолог не показа се као владар и човек, који би имао позив и силу, да својој држави, која је већ била на изумирању, нове снаге и живота улије. А најмање се осећао у стању, да великим успесима Османа на пут стане и да господству њиховом крај учини. Мурат I., човек врло даровит, строг и неуморан, већ, је сатрео био моћ Селџука у Караманији и град Ангору освојио. За тим је пренео оружје своје и у Европу. Год. 1360 пређе. у Галипол, те потпомаган добрим војсковођама, поче отуд да осваја провинције византијске државе.

Како је земља у последњем рату са Кантакузеном исцрпена била, то је онда лако било Османима напред ићи. На брзо после буде још неколико важнијих градова освојено; а за тим после кратког времена падне и метропола Тракије Једрене — Адријанопл. Пошто Турци подигну нове бедеме и град још боље утврде пренесу после 1365. год. ту и своју столицу. Тако тај град постане од тог доба главни базис за даља освајања на балканском полуострву.

Сви народи на балканском полуострву жалили су пад града Једренета, јер су на брзо увидели, да су Османи њихови заједнички непријатељи.

Корак по корак падоше све државе редом, чим дођоше у смртоносни додир с османском силом.

После пораза на бојном пољу, долазило је плаћање данка, за свим вазалство, док најпосле не утонуше без помоћи у море турске поплаве.

И ако је велика опасност претила од стране Турака, те се лако могло увидети, да ће после пада једне државе, доћи друга на ред — то се ипак неје озбиљно мислило, да се тој поплави доскочи. Ако је где и дошло до каквог савеза, то исти не беше довољан и доста снажан. Чим паде Једрене, одмах подиже Мурат своју руку и на друге народе.

Прво поче освајати оближње бугарске градове. Велик део старе бугарске државе паде брзо у његове руке. При освајању су Турци невероватно брзо напред ишли. Стара византијска држава би већ доста скучена; сам Цариград поче се већ љуљати. Да би набавио новаца мораде цар Јован дозволити, да се продаду они скупоцени јувели, који су у Млецима заложени били.

Палеолог у великој опасности тражаше свуда помоћи, а највише на западу. Изасланик његов, да би задобио папу, обећа, да ће се одрећи шизме. Патријарх пак цариградски оде опет у Србију де с њом склопи савез.

На при свим тим рђавим приликама, заратише Грци и Бугари 1364. год. А тако исто су владале заћевице између Млечана и Генуезаца.

Док су се дакле противници Османа слабо бринули о општој и заједничкој одбрани, дотле је моћ и владавина турска све јаче хватала корена у поречју реке Марице. Кад су већ год. 1365. Млечани у договору с папом и царем Јованом V. подигли као неки крсташки рат, краљ Петар са Кипра, одведе експедицију против Египта. Јован V. који је и с бугарским царем Шишманом преговарао и к њему лично дошао, био је од истога издајнички ухваћен.

У таким приликама стати на пут ширењу Турака, који су већ и своју престоницу у Европу пренели, било је са свим немогуће.

У току од пет година дошла је сва Тракија у турске руке.

Бугарски цар, ком је претила опасност и од стране Мађара, мораде пристати да буде турски вазал. Моћни краљ Лудвиг заузме у лето 1365. Бдин, ухвати самог цара и царицу, и држаше их четир године у ропству. Одмах идуће године (1366) нападне Шишман у савезу са Турцима нови мађарски банат, али буде од Мађара сузбијен, с којима је у савезу био и влашки војвода Владислав. Међу тим и то пријатељство између Мађара и Влаха не трајаше дуго. После годину дана претвори се већ у непријатељство.

Год. 1369. буду Мађари из Бдина истерани. Срацимир се опет врати натраг у Бугарску.

Велики су то напори били за цара Јована, који је све покушао, само да спречи ширење Турака и да тако спасе хришћанство. Учинивши примирје с Турцима, ступи у савез с Вукашином, који се тада већ сматрао правим господаром Србије, и ком је тај савез добро дошао био; прво зато, што су и његове земље изложене биле турским упадајима, а друго, што се тако више обезбеђеним држао према Лазару. За тим оде цар и у Италију и Француску; али, и ако је 18. акт. 1369. ступио у унију, добио је само празна обећања. Међу тим се тако задужио био, да су га кредитори у Млецима задржали. Перфидни наследник Андроник слабо се о том бринуо, да искупи оца. За то се пожури други му син, принц Манојло, и избави оца из руку кредитора. За награду отац га десигнира за наследника, чиме баци семе новим раздорима.

Сад да рекнемо у кратко о босанским стварима.

У Босни је тада владао Бан Твртко (1353—91). Год. 1365. дошло је поново до побуне против Твртка. Босански барони не беху му наклоњени, јер су га држали за угарског узурпатора. А поред тога беху му и патарени противни, због закона које је против њих издао и ради начина, како је с њима поступао. Он потражи сад помоћи код краља Лајоша. Овај му од збиље даде једну војску, с којом му испадне за руком, да идуће године поврати један део свог баната. Међу незадовољцима био је и брат Твртков, Стеван Вук, и то за то, што му Твртко не хтеде дати један део баната као наследство. Много је било муке за Твртка, који је помоћу мађарске војске дошао у своју земљу. Ратови су се тада водили с највећом огорченошћу. Али Твртко ипак остане победилац. Брат му Стеван мораде побећи у Дубровник; но ту не мога седети на миру. Његово честољубље непрестано га је терало, да тражи банску столицу. Да би овај план што лакше извео, пређе у католичку веру 1368. и обрати се папи Урбану V. Овај је све употребио, да свог штићеника подигне на банску столицу; али све беше узалуд. Сви напори Вукови и папини осташе без успеха. Стеван Твртко осећао се са свим обезбеђеним и делаше на учвршћењу и проширењу своје моћи.

Ми видимо дакле, да је тада владало жалосно стање не само у Србији, већ и у другим државама на балк. полуострву. Те прилике могле су турском оружју и њиховом проширењу само у прилог ићи.

Брзом паду и пропасти Србије помогле су не само заћевице, грађански ратови и у опће анархично стање у Србији самој, већ и поцепаност и заћевице у суседним земљама. У таким приликама није ни било лако склопити озбиљан савез и ујединити се за заједничку одбрану. Бацивши дакле сруд кратак поглед, да би лакше појмили

како је у кратком времену једна држава за другом подлегла, пређимо опет на ствари у Србији.

Какав је резултат имао рат између Вукашина и Лазара 1370, то смо већ рекли. Вукашин није постигао, што је желео; његово подузеће не имаде бог зна каква плода. Он се у јесен повукао у своје земље и премишљаше и даље, како да Лазара тотално порази. На сваки начин да је намеравао, да с пролећа идуће године, са што јачом силом удари на Лазара, да на једном за свагда уништи и тако учини крај грађанском рату, а и сам да се смири.

Али судбина одреди нешто друго. Војска, с којом је он ратовао, била је већином из јужних крајева, који су сад највише изложени били турским упадајима. Отуд му није било лако поуздати се у своје војнике. За то му је морала доћи мисао: да прво удари на Турке, њих да потуче, земљу избави од опасности; тиме да задобије наклоност народа, положај свој учврсти, и онда да се и с Лазаром разрачуна.

Како је доста велику војску скупио, биће да му је та намера била: да Турке са свим истера из Европе. За то је можда и намеравао да прво удари на Једрене, те се тамо и упутио.

Баш у то време био је Мурат у Азији, и Вукашин је на сваки начин хтео да се користи том згодном приликом.

Вукашин је заиста леп план имао, али га није умео да изведе. Ако је истина: у логору се његовом без бриге пировало. Нит су нужне straже постављене биле, нит се ту много водило бриге. Турци дознавши, шта се ради у српском логору, нападну из ненада ноћу са четир стране, и чуда учине са српском војском. У оном бунилу Срби су се сами између себе тукли. Многи бише поубијани; а неки пак што су утекли, нађоше смрт у валима реке Марице. Том приликом погине и Вукашин и браћа му Угљеша и Гојко. Како и на који начин, то се не зна. Тај пораз се десио 26. септ. 1371.

Све што знамо о овој битци на Марици, знамо из турских извора; те за то не морамо све ни веровати. Неки шта више то причају: да су Срби прво потукли Турке, па тек после да су били из ненада нападнути и потучени.

Турци упадну одма у Македонију. Најгоре прође провинција Угљешина, који је становао у Сересу. О грозном пустошењу прича нам очевидац старац, калуђер Исаија: као птице небеске, тако прекрилише Исмаелити земљу, и не престадоше дуго народ убијати или у робље водити. Тим што је земља опустошена настаде велика глад међу оним, који остадоше. Безбројни вуци, ти верни пратиоци великих ратова, нападну на све стране на једне бегунце. Земља оста пуста; нигде живе душе. С пуним правом су тада живи завидили мртвима.

Пораз српске војске учини велики утисак у целом хришћанству. Папа Грегор XI. пише угарском краљу Лајошу и извештава га о стању ствара на балканском полуострву: diebus non longe prateeritis multiplicati rumores de diversis partibus ad sedem Apostolicam pervenerunt, quod impii Turci atroces hostes christiani nominis super nonnulas partes Graeciae in gravi multitudine irruentes, *subactis quibusdam Magnatibus Regni Rasciae* tunc in eis dominantibus et eorundem populis professione Christianis, licet schismatum et haeresum multitudine foedatis, et impietatis erroribus depravatis, lata terrarum spatia occuparunt, et usque ad Tui Hungariae. et praefati Rasciae Regnorum, nec non Albaniae et Sclavoniae confinia pervenerunt, et venire ad maritima et obtinere portus Maris Adriatici formidantur. Даље му се тужи, како су наступила рђава времена, те не може никаква крсташка војска да се подигне. Још му и то рече, да се и он и хришћанство једино још у његову моћ и добру вољу уздa. А на послетку завршује, да је опоменуо Дужда млетачког, да му с флотом помогне.

Али на жалост мора се казати, да је Лајош слабо марио за напредовање Турака. Код њега је мржња против Млечана преотела маха, и он је чекао свакад прилику, када ће моћи против њих устати.

Особито пак велик удар био је тај пораз за Србе. Последица била је та, да су многи намесници у српским провинцијама признали султана за свог господара и обећали, да ће с њим ићи у рат против верних и неверних. Многи важни градови као: Конавље, Драма, Серез и т. д. беху већ у турским рукама. Њихове чете су допирале до граница Албаније и праве Србије.

Цар Јован V. могаше још само тако сачувати рушине своје државе, што је изрично примио Муратово клиентелство. У миру од 1371. уступио је Турцима формално све, што су од византијске државе заузели. Па при свем том не дођоше Византинци до увиђавности. Па и после још трајаху породичне заћевице код Палеолога, и потресаху ону последњу животну снагу.

И у Србији се ствари не окренуше на боље, већ све на горе. На брзо после битке на Марици, где погибе Вукашин, умре и Урош; те тако год. 1372. не беше у Србији законитог владара. У земљи овлада потпуна анархија. Сваком частољубљу и свакој грабежљивости би пут отворен.

Марко, син Вукашинов, даде си много труда, да дође до престола; али наиђе на многе противнике, који се хтедоше исто тако користити тим жалосним стањем. Међу његовим непријатељима био је први кнез Лазар, које је с баном босанским склопио савез. Лазар

поседне Приштину, Ново Брло и Ниш; а своме зету Вуку Бранковићу придобије опет неке крајеве. Ђураћ Балшић из Зете заузме Призрен и потисне Марка из Касторије. Па и Никола Алтомановић неје седео на миру, већ је гледао и он да се што користи. Али га Лазар са Тврtком нападне у његовој земљи. Кад Никола виде, каква му опасност прети, ступи у савез са Балшићем, а за то му уступи скоро цело кнежевство Травунију. Но при свем том беху Лазар и Тврtко у добиту; јер док Лазар освоји Рудник, дотле Тврtку испадне за руком, да освоји цео крај на горњој Дрини и да Балшића истера из Травуније. Тако дође велики део српске државе у руке Тврtкове. Синовима Вукашиновим не оста скоро ништа од очинства. Зато се они баце у наручја Турцима, и отворе тако пут сваком злу у своју отаџбину.

Много је тада трпео народ; много је трпела земља. Ускомешаност, безакоње и поквареност прећаше да раскине све везе, које одржаваху друштвени поредак.

Како може онда да се одржи држава, кад тако грозно стање наступи; кад је народ поцепан, кад нема правде ни закона; кад насиље свуда влада и кад се анархија у очи смеје свим законима и сваком реду.

III.

Ми знамо да је узурпатор Вукашин погинуо у оној бици на Марици; да је цар Урош на брзо после тога умрьо без деце и неје оставио наследника; те да је тако царски престо за неко време празан остао; а поред тога познато нам је и то, какво је стање тада владало у држави. Свештенство и стара властела беху већ сити грозне анархије; те да би једном избавили земљу из тог зла, желели су, да виде већ кога на престолу својих царева.

Нама је познато, да је кнез Лазар на челу оне странке био, која је дому Немањића до краја верна и одана остала, и да је он највише и најжешће ударио на Вукашина. Са овим је дакле природно, да су великаши у земљи сад на њега очи своје упрли и да су пожелели, да он на престо дође. Међу тим је Лазар и род био Немањићима, јер је имао за жену Милицу, кћер кнеза Вратка.

Пун врлина и других индивидуелних својстава, управо је позван био за владара. Он је дакле био природан кандидат за царски престо, који би био у стању да поврати Србији прећашњи значај и да учврсти државну зграду. Лазар је у сваком погледу способан био за царски престо; па ипак се нашло и таквих, који су Лазару противни и непријатељи били.

Из грађанских ратова, који се тиме изроди́ше, изађе Лазар ипак као победилац. Год. 1376. био је он већ на престолу српских царева и краљева. Али територијум је врло промењен био; границе српске царевине беху на све стране сужене. Јужним провинцијама овладали су Турци; на западу се с једне стране осилио бан босански, с друге пак стране господар Зете; крајеви неки на северу беху у мађарским рукама.

Бан босански Твртко осећао се у то доба тако јаким, да се дао за српског краља крунисати. Како је пак и Немањићима род био, као праунук краља Стефана Драгутина, и како је велики део од српске царевине за себе одцепио и у Милешевцу на гробу св. Саве своје крунисање славио, то је онда узео и права и дужности српских владара. Он се називао: *Стефан Твртко у Христа Бога краљ Срба и Босне и поморских земаља.*

У једној листини, где Твртко потврђује Дубровчанима неке повластице стоји осим другог и ово: ..... **и сподоби ме свѣтѣимь вѣнцемь, ако обоим владичьствиим испрашати ми, прьвѣе отъ не-прьва въ богодарованьнѣмь имь земли Босни, по том же господѣ моемь богѣ сподобашѣ ме наслѣдовати престолъ монхъ прародитель, господѣ срѣбьске, ѣа ме бо ти бѣхѣ мои прародителие въ ѣвилиемь царьстве царьствовашѣе, и на небесное царьство прѣселили се: мене же видевше землю прародитель монхъ по нихъ остакшихъ и не имѣвше своегѡ пастира, и идохъ въ срѣбскѣю землю, желае и хоте укрѣпити престолъ родитель монхъ, и тамо шьдшѣе ми вѣньчаше бихъ богомь даровашимь ми вѣнцемь на краљевьство прародитель монхъ, ако бити ми ѡ Христѣ Исусѣ благовѣрномь и богомь постакшимьномь Стефанѣ, краљю Срѣбскимь Босни и поморию и ѣападнимь странамь** .....

Из овога се дакле види, са каквом поузданошћу и самосвешћу говори Твртко о престолу српских краљева за који држи, да по праву сродства њему припада.

Па и господар Зете, Ђурађ Балшић, у чијој је власти и сам Призрен био није се мање поузданим и силним осећао. Поред тако силних и фактичних господара, како је онда могао кнез Лазар да царује у крњој Српској царевини? Да ли је дакле кнез Лазар од збиље био српски цар? О том питању ја пре несам говорио; но поводом расправе г. И. Руварца „о кнезу Лазару“ проговорићу и ја коју о том питању и то ће ми бити додатак старој мојој теми.

Г. Руварац вели:[1] „Из повеља, листина и списа зна се, да се кнез Лазар није писао ни потписивао нити су га савременици називали царем, нити су приспи његови после смрти његове поминьали

[1] „Стражилово“ 1887 бр. 33. стр. 522.

га као цара: он је био и остао до мученичке смрти своје кнез, од год. 1379 самодржавни кнез Лазар, господин Србљем и Подунављу.

Ми знамо из повеља и листина да се кнез Лазар само „*кнез Лазар*" а не *цар* потписивао, али се само на основу тога не може тврдити, да је кнез Лазар само *кнез* био а ништа више. Оно јесте да се кнез Лазар потписивао: **къ Христа Бога благовѣрныи кнезъ Лазарь** — али се он потписивао и: **къ Христа бога благовѣрныи и самодрѣжавнии господинъ Србљемъ и Подунавїю Стефань кнезъ Лазарь**[1]).

У овом другом потпису видимо, да се кнез Лазар назива и самодржавни господин Срба; даље видимо да се и „*Стефаном*" назива. Према томе држим, да кнез Лазар није само кнез био, већ још нешто више. На једном месту стоји: .... **тогѡ ради и азъ благовѣрныи кнезъ Лазарь, самодрѣжецъ всеѥ Србьскыѥ земле**... дакле, кнез Лазар назива себе и *самодршцем свих српских земаља*. Он се често назива и *Стефаном*; а тај назив, држим да није могао носити један обичан кнез, већ само онај, који је био на царском или краљевском српском престолу; као што се и Твртко краљ босански потписивао. А да су кнеза Лазара као самодршца и други поштовали, навешћу ово:[2]) ..... **принесе же и ѹстное писанїе самодрѣжца всеѥ Србьскыѥ земле**, ... и т. д. то вели тадашњи патријарх.

Да се пак кнез Лазар од збиље осећао на царском престолу, види се из овога:[3]) .... **по неизрѣченнѣмь милосрѣдїю и человѣколюбїю моего сладкаго ѩ христа и по неизрѣченнѣмь и келе милостивомь его призрѣнїю иже на господство ѩ иноже и на прѣвыхь свѣтихь и православныхь царихь такожде благодеть прѣсвѣтаго своего духа на господство ѩ изыде и постави ме господина земли србьскои и поморїю и странамь подунавскимь — азъ къ христа бога благовѣрныи и самодрѣжавнии по милости божиѥи Стефань кнезъ Лазарь и господинь**..... и т. д.

На другом месту читамо ово:[4]) ..... **тыже и азъ къ христа бога благовѣрныи кнезъ Лазарь рекшю иже прѣжде мене быкшимь царемь на цркве престоль богъ ме кѣнесше и царствїа сановь ѹкрасивше и славою отъ многыхь его даровавїи иже на мнѣ мало томь късхотѣхь принести, елико по силѣ благоволивше отьца**..... и т. д.

Из овога се јасно види, шта Лазар о себи вели; види се дакле, да је он од збиље на царском престолу седео и да је *царским саном*

[1]) Миклошић Mon serb. стр. 195.
[2]) Mon serb. стр. 212.
[3]) Mon serb. стр. 205.
[4]) Mon serb. стр. 196.

украшен био. Но, како су границе српске царевине, кад је Лазар дошао на престо, врло уске биле; даље, како није могао располагати оним средствима, каквима је н. пр. Душан располагао, то је он по свој прилици избегавао, да се за сад царем назива. А тај назив би лако могао бити и повод, да дође у колизију са Твртком, Ђурђем Балшићем и др, чију је помоћ он још сад требао, а могуће је и то, да је хтео и народу да покаже, да се он није против Вукашина и његове странке борио ради царског престола и царске титуле. Као човек пун духа а без икакве сујете, лако је могао увидети, да је у то време назив цара проста празна титула, која му је више од штете него од хасне бити могла. За то се он дакле, и потписивао „Кнез Лазар"; и ако се он потпуно осећа као наследник царског престола Немањића.

О називу кнеза Лазара овако говори пећски летопис: **Иже** (т. ј. Лазар) **и въ ѹсть самодрьжавнихъ царьскаго кѣньдь, не хотѣ ихъмѣнити кнеѕьускаго нарицанїа, нь сѣ обносѣ нше, нищимь же мьньшин бь вьсѣхь прьвьстоѹнѹштихъ кралїи же и царь.**[1])

Оволико сам нашао за нужно да проговорим о називу кнеза Лазара, а сад прелазим на даљи његов рад. Врло велику задаћу је имао Кнез Лазар да изведе. Прво и прво ваљало му је очувати ону земљу, која је непосредно у његовим рукама била: а за тим да поврати и освоји оне крајеве, који су изгубљени и оцепљени били, даље, да примора и покори оне, који су му противници били; и најпосле, да поврати ред, мир и правду у земљи.

Лазар је био храбар и одважан, енергичан а при том правдољубив човек. Целог живота лебдела му је само једна и најважнија задаћа; а та је: да сачува Србију од пропасти и да јој поврати пређашњи сјај и значај. Али на жалост, и сви његови труди и напори осташе бесплодни. Народ је био поцепан и растрзан, па се своје слабости плашио. Што се тиче личне способности Лазареве, то је он на великој висини стајао; можда на оној, на којој и сам Душан, али средства, којима је сада Лазар располагао, беху са свим друга. Најбоља воља, најјача чежња, најмудрија управа мораде пасти пред ударом, који се не мога отклонити.

Кад је Лазар већ узео државну крму у своје руке, настао је у земљи за неко време мир. Шта је све тада кнез Лазар радио то се не зна, јер се скоро ништа не нађе, што би нам казивало. Но то ће бити истина да се највише са унутрашњим стварима и приликама забављао; јер добро државе и народа лежало му је највише на срцу, и он није жалио труда, да поврати ред и да подигне благо-

[1]) Гласник LIII. стр. 14.

стање у земљи. У аналима се само то прича, како чини велике поклоне црквама и манастирима.

Спољашњом својом политиком ишао је кнез Лазар за тим, да гаји и одржава добре и пријатељске односаје. За то је одмах у почетку своје владе гледао, да се измири са грчким патријархом и да код њега изради да скине анатему, која је још за Душана на земљу и народ бачена била. У Цариграду је у толико пре пријатељски примљен био, што је Палеолог у неколико на Лазара наду полагао да ће овај бити кадар да истера Турке са балканског полуострва. Тога ради патријарх Теофан скине у једном синоду анатему са српске земље, како за прошла тако и за будућа времена; али под условом: да Срби не ратују више против Грка. Међу тим им призна независну цркву.

Тако исто је гледао Лазар и с другим суседима да се опријатељи. Али, на жалост, не мога дуго у миру живети. Ми знамо, да је турско оружје начинило велики преврат на балк. полуострову. Многе земље беху већ у њиховим рукама, и они не хтедоше још мировати. Цар Мурат хтеде и даље да осваја и проширује границе својој царевини.

Опасност је свима претила, како Србима тако и Бугарима и Грцима. Та опасност беше у толико већа, што је Византијом још давно туберкулоза овладала, што је и Бугарска и Србија поцепана и раскомадана била. Јован I. је већ био турски вазал и плаћао турцима данак. Од других кнежева у Бугарској, Македонији и Јелади, који су исто тако морали данак плаћати не беше бојазни јер они не беху између себе сложни и уједињени заједничким интересима. Па ипак су Срби још једини били, од којих су Турци зазирали; само што се Срби не умедоше сложити и ујединити и тако стати на пут турском продирању.

Моћ Османа расла је из дана у дан. У Азији је ухватила већ дубока корена; а и у Европи се све више ширила и учвршћивала. Турски војсковођа Тимурташ имао је велика успеха у год. 1381. После крвавих бојева падоше српске тврђаве Монастир и Штипље. Земља би свуд попаљена и опустошена. Ко се пак одмах покорио, тај је био поштеђен и што више још награђен. У том је управо лежала вештина освајања. Одмах у прво време, кад се држава турска почела ширити, показали су владари њезини много вештине и бистрине; а тако исто и много енергије и издржљивости. Награда и страх беше главно средство, које им је много помагало. Одговор на непокорност беше им насиље и ропство.

Много је бриге имао Лазар, па за то је гледао да се приближи босанском краљу и зетском господару, и да с њима учини савез

ради заједничке одбране. Али Турци и даље напредоваху. Год. 1382 испадне им за руком да и саму Софију, тај врло важан град, освоје. Моћ Османа беше већ тако велика, да су прво Млечани (1384) а касније и Ђеновесци (1387) нашли за нужно и добро, да ступе са турским султаном у преговоре ради своје трговине.

Међу тим Срби, учинивши некакав савез, чекаху само на згодну прилику, када ће моћи ударити на Турке. Та прилика се јави год. 1386., када је султан Мурат ратовао у Азији. Лазар и Твртко учине први нападај. Шишман пак бугарски, и ако је с њима у споразуму био, не сме за сад отворено устати против султана. Али Мурат се врати пре, него што су они и мислили. У брзим маршевима прође целу Тракију, опустоши Бугарску и онда упадне у саму Србију. Лазар се пак повуче у унутрашњост, а за собом даде сва поља опустошити, како би тиме приморао Турке, да се што пре врате. Мурат је био у великој оскудици, јер му тешко било издржавати војску у опустошеној земљи. Како се пак зима све више приближавала, то је држао за најнужније и најспасоносније да освоји град Ниш. Срби су се као лавови борили: али при свем том не могоше одолети навали Турака. После опсаде од 25 дана буде тврђава заузета и сва опустошена. Турци су ту велики плен задобили, јер је нагомилано било благо из свег околног краја. Најугледнији становници буду одведени у ропство. Већ се ни Лазар не мога више држати ни одупирати, јер му не достајаше средства; за то мораде пристати на мир: да призна султана за свог господара, и да плаћа годишње 1000 ₶ сребра и даје 1000 коњаника у помоћ.

Овом приликом је и Шишман рђаво пролазио.

Услови под којима је Лазар мир учинио не беху тако тешки; али је Србија тиме понижена била. Лазару, који је своју младост на Душановом двору провео, и био сведок оне моћи и величине српске државе, беше тај и ако не тежак јарам врло неповољан. Тога ради ступи он опет у преговор са Твртком и побуни се против турског господства. Овај мах му испадне за руком да потуче Турке код Плочника на Топлици тако одсудно, да је једва мален део изнео живу главу. Тај пораз се десио идуће године 1387.

Тој српској победи обрадовали су се сви народи на балк. полуострву. Шишман ступи одмах и то отворено у савез са Србима и не хтеде више плаћати данак, нити давати војске у помоћ. Али тај сјајни пораз покрену Мурата да се Србима освети. Пун гњева поче се најозбиљније за рат спремати. Кад су чули владари на Балкану, какве припреме султан чини, дадоше се сви у бригу.

Али Мурат, колико је био мудар и лукав, да би неке изненадио, пусти глас: да ће на Цариград; што је можда у први мах

и мислио да учини. Али Цариград би овај мах поштеђен. Мачеви турски бише наоштрени за Бугаре и Србе.

IV.

Идуће године 1388. крену се већ предњи одреди турске војске до 30.000 момака под заповедништвом Али-паше из Једрене према северу. Први удар имао је да издржи бугарски цар Шишман. После кратког времена мораде се Трново предати. Шишман буде приморан на мир под условом: да плати заостали данак и да изда тврђаву Дрстер. Тек што се турска војска одмакла, Шишман не хтеде предати град, већ се реши да се и даље бори на живот и на смрт. Али сви напори његови осташе без користи. Дрстер буде после кратког времена силом оружја заузет, а Бугарска поново понижена.

Несрећа Шишманова и утврђење Турака у Бугарској не застрашн кнеза Лазара. Он се оружао за одбрану; а међутим се обраћао и суседима за помоћ. Посланици буду послати у Босну, Зету, Албанију и у Угарску. Па и Шишмана позове да буде са Србима. Лазар је држао, што је са свим природно, да ће лакше бити, да Турке заједнички дочекају и надбију, те да тако дођу до мира и слободе. Како је положај врло критичан био, то је заиста гледао да што одлучније и енергичније ради.

Док је још Али-бег у Бугарској боравио, пошље Лазар једно одељење војске, које нападне на град Пирот (Шаркеј) и заузме га. Но Јакши-бегу испадне за руком, да град поново зарузме и онда га даде разорити; али се и сам повуче натраг.

Док су тако Турци на више страна имали посла, дошла је и 1389. година, када ће сам султан Мурат повести главну и одабрану своју војску против Србије. Како су у то доба воде већином велике биле, то је он имао доста муке и могао је само полако напред ићи, Но при свем том је добро дошао до Ихтимана, откуда ће после ударити на запад према косовом пољу.

На жалост врло слабо имадемо података о целом том походу; највише што знамо, то знамо из једностраних турских извора.

Косово поље је доста пространа равница, кроз коју тече речица Ситница, и коју са свих страна планине ограђују. Та равница је доста плодна и у то време је лепо обрађена и насељена била.

Ако узмемо карту у руке, то ћемо одмах приметити, да је Косово поље као од природе створено за бојиште. Војске, које с једне стране из Србије и Босне, с друге стране из Македоније, и Тракије иду, морају се баш на том пољу сукобити. А то нам и историја потврђује. Год. 1073. потукли су Срби византијску вој-

ску не далеко од Приштине. Око год. 1170. одржао је велики жупан Немања ту победу над својом браћом и тако се утврдио на свом престолу. 1389 год. била је она битка, о којој управо и говоримо. — 1442. год. био је близу Грачанице бој између Ђурђа с ким су и Турци били, и Стевана. — Ту је г. 1448. и угарска војска, коју је Хуњади предводио, страдала. — Даље је ту 1689 год. и аустријски генерао Пиколомини изгубио битку. — Па најпосле је 1831 год. султанова војска одржала победу над ребелима под Хусејином.

Ту се дакле и султан Мурат са својом војском улогорио на супрот савезној српској војсци.

По турским изворима српска војска је много већа била од турске, и пре ње је заузела важније позиције. Мурат је кажу врло забринут био. Да би се сам уверио о јачини и положају непријатељске војске попео се на дан пред саму битку на један вис, откуд је могао прегледати цело бојно поље. Када је пак видео небројене чете српских војника у оклопима, који по причању, целу равницу у «гвоздено море« претворише и кад још виде, да му цела војска једва пети део непријатељске војске износи, онда се поче предомишљати, да ли да се упушта у бој, ради чега сазове све паше и бегове на савет.

Многи су били тог мишљења, да се пред фронтом поставе камиле да тако прво непријатељске редове у неред доведу и онда да нападну. Први је био Бајазит султанов син, који се није слагао с тим предлогом. До сад је рече он, небо било наклоњено османском оружју, тако, да се и сад можемо уздати у његову наклоност и милост. Тиме би, рече, само показали, како слабо имамо вере у бога, и само из тог узрока могло би то мишљење да повуче за собом рђаве последице. Али-паша и Беглер-бег подупру Бајазитове разлоге додавши и то: да би баш противан случај могао да наступи; јер кад би се камиле поплашиле од непријатељске коњице, то би оне баш у њиховим редовима могле неред да начине. Међу тим, пре него што се ништа решило, савет се разиђе. — Мурат је био тим више још у бризи, што му је војска и рђав положај имала јер је дувао ветар од противне стране и носио им песак у очи. Али се у зору већ мало пролепшало

Тако причају турски извори.

Ми знамо да је Шишман у рату са Муратом несрећан био и да је Бугарска опет понижена била и признала турско господство. Ред је дакле дошао на Србију. Кнез Лазар је све то добро знао, па се на сваки начин и сам спремао на отпор, а уједно и суседе своје у помоћ позивао.

По неким српским изворима је султан, кад је већ победио Шишмана, послао прво посланике Лазару и искао: да му плати заостали данак и да призна њега за господара. Лазар му пак одговорио: да то не зависи од њега, већ од војвода и великаша, који су га подигли на престо. Он пак, као цар Срба, не може за то да призна врховно господство турско: што је положио заклетву да ће се свагда бринути за добро и спас отаџбине и да ће бранити земљу од сваког непријатеља. За то нека султан причека, док он не скупи своје војводе, па ако они пристану на то, неће ни он имати ништа противно. Упадну ли пак Турци у земљу и почну је пљачкати и пустошити, то ће он бити принуђен, да им изиђе на сусрет и стане томе на пут.

Тако нешто опширно налазимо само у изворима из новијег доба који обично више шта умеју да причају о косовском боју. И то је са свим могуће и вероватно; јер за цело, да би и Мурат већма волео, да му се Лазар мирно покорио, него што је морао да се у неизвесну борбу упушта.

Пошто је пак освајалачка политика турска захтевала, да се само напред иде, то се по себи већ разуме, да Мурат неје ни на шта хтео чекати. Он се пожурио, да што пре продре у унутрашњост српске државе и да Србе тако изненади. Опасност је ту била за то је Лазар на сваки начин позвао све војводе и кнезове на савет и договор. Шта се све радило и закључило, позитивно се не зна. Али тако изгледа, да се појавиле две странке; једна која је одлучно хтела рат, а друга, која тог мишљења била: да се за сад Турцима покоре. Но, како су Турци већ на путу били, то Лазару неје ништа друго остало, већ да и сам скупи војску и да изиђе на бранк. За бојиште било је изабрато Косово поље, као најзгодније за то; и ту је Лазар дочекао непријатељску војску. Колика је једна и друга војска била, то се не да поуздано рећи; јер и једни и други извори претерују у том. Турски неки извори веле: да је број Срба износио 300 па и 500.000; Срби пак причају: да је њихова војска много мања била од турске. Истина је пак то: да је број турске војске већи био од српске; јер је први султан и могао да подигне већу војску него Лазар, а друго, Турци су увек гледали да их је више на броју од непријатеља; као што се то лако видети може из њихових ратовања. Али при свем том неје бог зна како велика могла бити, јер Турци су пре тога имали доста бојева у Бугарској, где су и посаде у градовима морали оставити: а тако исто су се истрошили били у рату, који су опет мало пре у Азији имали.

Дошавши Лазар на бојиште заузео је био важније тачке, и чекао на одсудни час; а уједно је још и помоћ са стране ишчекивао. Но ова не дође, осим што је краљ босански Тртко послао једно одељење под заповедништвом војводе Влатка. Међу тим већу неје ни могао послати, јер се и сам истрошио у рату, што га је не давно имао; а друго, и сам се неје довољно сигурним осећао од стране Мађара.

Да ли је Жигмунд угарски обећао помоћи, не зна се; али се то зна, да неје послао. То ће бити с тога: што и код њега несу ствари са свим у реду биле; што је подозревао на Лазара и Тврткa који су мало пре помагали усташе у Хрватској; а даље знамо и то, да су Мађари не давно у рату и непријатељству са Србима били.

За Балшиће се исто тако не зна, да ли су учествовали са својим Зећанима; за Херцеговце се пак прича, да су се одоцнили. А кад им је кнез на путу чуо о поразу српске војске, кажу, да је сам себи смрт задао.

Какво је расположење у српској војсци било, не зна се: истина је пак то, да је овладала нека веслога и да се војводе поцепале. За Лазара се каже, да је врло невесео и забринут, у толико више, кад се у логор и неке интриге увукоше. Још не беху на чисто, да ли да се упуштају у бој или не.

Једни су саветовали, да се с Муратом упусте у преговоре; а други опет, не хтедоше о том ни чути.

Поуздано се не зна, али држим, да се исто тако Вук Бранковић и Милош Кобилић или Кобиловић несу слагали у назорима. Вук је био за мир, а Милош за бој; и ако је то заиста тако онда се може лакше растумачити она противност и непријатељство између Вука и Милоша, о чему у старијим изворима до душе нема помена, али млађи нешто више причају.

Неје не могуће, да се то непријатељство између Вука и Милоша још из старијих времена датира; али ми не знамо ништа. Милош је био чувен као јунак и карактеран човек, и код народа врло омиљен. Вук пак био је прво старији човек а друго из старе високе племићске породице, те на сваки начин неје умео да задобије за себе нижи сталеж. Непријатељство обојице показује се тек на бојном пољу и немогаше се отклонити, јер су се у мишљењима разилазили. Све ово што на послетку рекох, није ништа друго него субјективно мишљење, које се неда доказати; јер нема поузданих података, који све то причају и који би баш говорили да су Вук и Милош у завади живели, и да је баш Вук облагивао и опадао Милоша.

По народном предању и неким изворима из новијег доба: узрок парби између Вука и Милоша биле су њихове жене. Вукосава

и Мара биле су кћери кнеза Лазара и Мара је хвалила свог мужа Вука, а омаловажавала Милоша, мужа своје сестре Вукосаве, која је опет хвалила Милоша а кудила Вука. Препирање то је достигло своју кулминацију, кад је Мара ударила своју сестру Вукосаву по образу. Та свађа између жена пренела се и на мужеве. Милош позове Вука на двобој и надвлада га; те овај љутит још више сад поче премишљати: како да Милоша упропасти. Тако га дакле облаже код Лазара, да је с Турцима у споразуму и да је накан да изда српску војску. У очи битке буду све војводе код Лазара на вечеру позване. Кад је дошао ред на здравице, онда ће Лазар наздравити Милошу и пребацити му неверство. Милош ће му на то одговорити да он невера никад неје био; невера му рече уз колено седи — чим је мислио Вука Бранковића. Како пак неје сад време свађи, јер је непријатељ пред нама и за бој спреман, то ћу ја, рече, сутра на делу показати, да сам веран поданик свога цара, и да је онај лажа, који ме оцрнио.

Милош се решио био, да убије турског цара Мурата. Тај свој и сувише смео и дрзак план извео је он сутра дан. Не рекавши ником ништа, узео је своја два побратима Милана Топлицу и Ивана Косанчића у отишао у турски табор па се ту пријавио као прибеглица. Милош буде одмах пуштен пред Мурата и кад је хтео да му пољуби руку, рекоше му: да није достојан, да га пољуби у руку већ треба у ногу. Кад му је пак султан пружио ногу, он ће је повући к себи и онда га ударити ножем. Одмах за тим искочи из шатора и почне бегати, али га Турци опколе и једва после дуге борбе савладају. У тој борби са Турцима погинули су и Милан и Иван.

Ми ћемо још даље ићи током догађаја и још нешто из турских извора навести, па онда своје примедбе изнети.

Турци су први били, који су бој започели. Лазар је баш на јутрењу био, кад му донесоше вест: да су Турци напали. Одмах изда нужне заповести и нареди да се војска постави у убојни ред. Лазар се заиста изненадио, кад је чуо био, да у логору нема Милоша Милана и Ивана. Он је сад како кажу, увидео, да је оно подозревање основано, те је држао, да је Милош од збиље прешао Турцима. То је сад узрок био, што се неки не хтедоше у бој упуштати него саветоваху, да се по што по то мир прави са Турцима. Али Лазар не клону духом; у пуној нади у бога упусти у бој.

Како је била постављена српска војска, знамо само из турских извора; тако је Лазар заповедао центрумом, Вук Бранковић десним а Влатко кнез босански левим крилом.

Код Турака је на десном крилу био Бајазит, а на левом Јакуб, синови Муратови; а како је по турским изворима Мурат тек за време боја погинуо, то је он пре управљао средином.

Бој је био жесток; и већ поче турско лево крило да узмиче, кад му Бајазит с буздованом у руци долети у помоћ. Многа се крвца већ проли, небројена копља и мачеви се изломише, силна телеса попадаше — кад се из гомиле, који су пали били, подиже један српски племић Милош, те се поче напред пробијати кроз турске редове према султану, вичући: да има нешто тајно да му каже. — На дат знак уклоне се сви, који су на путу стојали и Милош дође тако до самог Мурата. У тренутку, кад се сагнуо да пољуби Мурата у ногу, ударио га мачем у трбух.

Стража одмах нападне на Милоша, но како је овај снажан био, много је њих оборио, док га најпосле несу савладали и свог исекли.

Међу тим Мурат, и ако опасно рањен, био је још у стању, да изда нужне наредбе, како да се бој доврши. Лазар буде ухваћен и у турски логор донесен; где му је Мурат падишући смртну пресуду изрекао. Тако прича Хамер по турским изворима.

И ако су Срби у први мах потиснули били Турке, то су ипак Турци остали победиоци. По народној традицији и неким новијим летописима узрок поразу српске војске био је Вук Бранковић, који је са својом војском оставио бојно поље и тако напустио свог господара. Он је дакле издао Лазара, да одржи реч коју је дао Турцима и да за то добије царски престо.

Лазар се борио у првим редовима. О његовом јунаштву се и сувише приповеда. Несрећа хтеде, да Лазарев коњ сустане и да он тако принуђен буде другог коња да узме. Војници, који су мало пре свог вођу знојавна и крвљу попрскана у првим редовима видели те га сад изгубише из вида, држали су; да је или погинуо, или да се кудгод склонио. Узалуд се Лазар сад трудио, да поврати ред, кад се на другог коња попео. Неред и метеж овлада у један мах у целој војсци. Многи окренуше леђа и почеше бегати; па и Лазар сам буде принуђен, да у бегству тражи спас. Али на несрећу падне у једну рупу и тако буде ухваћен.

Једни причају: да је одмах ту исечен био; а други, да му је тек после на заповест Муратову одсечена глава.

По народној традицији је Лазар Милоша још у животу окована у логору затекао; те му пребацивао, што је побегао. Овај му на то испричао, шта је учинио, и онда га замолио за опроштење. Лазар видевши, какво је смело дело Милош извео, опростио му.

Губитак је и на једној и на другој страни врло велик био. Турци и ако су били победиоци, тако су се истрошили, да се нису усудили, да Србе и даље гоне, него се задовољише, да попале и опљачкају околни крај.

Врло је слабо и непотпуно оно, што знамо и о тој великој и грозној битци на Косовом пољу. Врло чудноватe приче разнесоше се свуда; многе народне песме постадоше и на брзо се не мога истина и језгра од спева разликовати. Историјски ток тог важног догађаја и за Србе и за Југословене у опће покрива густа тама, у којој ми једва по пешто тек можемо да напипамо.

Пошто је у опће тешко у том лавиринту оријентирати се, то нека нам буде дозвољено, да изнесемо нека своја мишљења и да кажемо: шта је истина и шта је најближе истини.

Што се тиче самог повода рату, тог у правом смислу речи није било. Узрок није био на Лазаревој страни, нити је он изазвао Турке на рат, као што то неки турски извори причају. Рат је захтевала турска освајалачка политика; па како Лазар не хтеде плаћати данак, нити признати султана за свога господара, то је наравно морало доћи до сукоба. Кад су пак Турци узели већ оружје у руке и пошли, да силом овладају туђим земљама, онда се на сваки начин морало мислити на одбрану и отпор. Ради одбране морао је и Лазар своје војводе и друге кнезове на савет и договор дозвати. Ту бих рекао да су се поцепали на двоје; на једне, што су хтели рат, и на друге, што су били за мир. На једној страни могуће је да је био Вук, а на другој Милош. Све ово је просто једна претпоставка, јер ми немамо позитивних историјских доказа о непријатељству између Вука и Милоша, нити о том: како је баш Вук био онај, што је Милоша оцрнио и облагао код Лазара. Ми нити знамо што да кажемо о пређашњем односају између Милоша и Вука, нити о њиховој свађи ради жена, нити о клевети која се појавила на бојном пољу. Међу тим је ипак то могуће, да се оба та великана српска нису слагала у начелима; те да су се као таки противници нашли сад у једном логору.

Истина је и то, да је у српском логору овладала нека несугласица и неки неспоразум; што је отворило пута разним интригама. Као жртве тих интрига били су Милош и Вук. Да ли од збиље и из каквих побуда је Вук опао или потказао Милоша као издајицу, са тим нисмо на чисто. Међу тим је ипак могуће, да је нечег било, јер се да једном месту приповеда: како су у српском логору нађена нека турска писма. Тако писма, вели, да је и Милош добијао.

Да ли су заиста нађена каква писма и јесу ли то оригинална или подметнута била, о том немамо доказа. Милошево јунаштво,

кажу, свуда се узносило; а да је код Срба у великом уважењу био, то су Турци морали добро знати. Ако је то тако, онда је са свим вероватно, да су Турци покушавали, да га ма којим начином на своју страну придобију; јер у том је управо лежала вештина њиховог ратовања. У случају да Турци нису били у стању да таког једног човека подмите, и да га на златну удицу ухвате, то су онда гледали, да таког једног доведу у сумњу код својих. Отуд и је те доста вероватно, да су се можда нашла каква писма у српском логору, и да се на основу тога почело говорити о Милошевом неверству. За то Милош, човек пуи карактера, чије частољубље тиме повређено би, не знаде, како да скине и спере ту љагу са себе. Верност своју хтеде врло дрским делом да засведочи, те се тако реши на врло опасан корак. Да се Милош решио, да Мурата у шатору убије, можемо у толико веровати, што је пре леп план имати морао, а тај је: да убијством султана доведе турски табор у забуну, и да тиме олакша Србима победу. Ако се он заиста решио на тај корак, и да је ту своју намеру казао коме, те да су онда Срби први напали, то нема сумње, да Турци не би били потучени; што у толико пре можемо веровати, кад знамо, да су Срби онако изненађени ипак у први мах добро напредовали. Овако је Милош Србима више штете него користи нанео; јер прво су Срби из ненада нападнути, а друго, ако се пре већ причало што о Милошу и о издаји, то су сад могли у то веровати, кад га је из логора нестало.

Да се ни у једном ни у другом табору неје знало, да ће се сутра дан 15. јуна бој бити, о том можемо уверени бити; и бој је само убиством султана започет, док неје војска дознала, што би могло осујетити све планове, па и саму победу. Отуд отпада оно, да је Мурат за време боја убијен. У том се управо и огледа Милошево јунаштво и одважност, што је он Мурата баш пре боја убио, и што је то своје убиство на сваки начин с неким планом извео. Нити би он иначе разуверио Лазара и друге, и показао своју верност и оданост. Откуд би управо Срби касније знали, да је баш Милош и то на превари убио Мурата, јер он је морао одмах исечен бити од телесне гарде: као што је то и било. Да се у бој храбро држао и јуначки борио, то му је била дужност; а да му је како испало за руком, да допре до самог султана те га и убио, то би била само његова срећа. — А што Турци веле, да је султан убијен тек за време боја, то су они само хтели да скину пријетњу са себе и свога оружја. Мурат је дакле по мом мишљењу пред саму битку убијен; и смрт његова дала је знак за нападај, да се тако освети мучко убиство, и да се што пре дође до резултата.

У српском логору дакле није се ништа знало о Милошевом делу; тако се исто није могло знати ни да ће се сутра 15. јуна борба отпочети. Лазар је баш на јутрењу био, кад су му донели вест: да су Турци напали. Уједно му и то јавише, да у логору нема Милоша. Чувши Лазар о том морао се зависта изненадити, па можда и што рђаво помислити. Може се лако замислити, како су се Срби осећали, кад су из ненада нападнути, и кад се пронела вест: да нема Милоша.

Што се тиче непријатељства између Милоша и Вука, о том се, као што рекох, не да ништа позитивно рећи. Тако исто не може бити говора у историји о оној свађи између Маре и Вукосаве. Историја зна само то, да Милош није био Лазарев зет, те према томе отпада оно, да су се две сестре а кћери Лазареве завадиле. Овде се народ у неколко огрешио о Лазара; јер он узима као повод непријатељству између Милоша и Вука свађу ону, која се породила између двеју Лазаревих кћери. Лазар као изображен и карактеран човек и добар отац, за цело је добро изобразио и децу своју, и ја држим, да је то немогуће, да су се могле Лазареве кћери онако завадити, да најпосле једна другу њуши; и то управо за ништа. У тој свађи огледају се неке интриге, са свим друге природе.

Тако исто не знамо ништа да кажемо о Милошевим пријатељима Милану и Ивану. Да ли је још когод с Милошем отишао; колико их било; и како су се ти звали? — о томе нема помена.

У једном најстаријем извору о косовском боју и то у одговору флорентинске општине на једно писмо босанскога краља Твртка стоји осим другог и ово: срећни и пресрећни су оних дванаест магната, који пробише непријатељску војску и постављење камиле, те дођоше до самог Муратовог шатора! Срећнији још од других онај, који сјури вођи таке силе мач у труди и тако га уморн. — Ми видимо да је овде говор о дванајесторици, међу којима је и онај био који је баш извршио убиство. То писмо је писано Твртку на два месеца после косовског боја. А иначе се највише Милош без Милана и Ивана помиње.

Као што сам напред рекао: да историја не зна управо за оно велико непријатељство између Вука и Милоша; откад се исто датира и шта је био повод; даље да не зна: да је баш Вук оцрнио Милоша — тако исто не зна историја ни за ону вечеру, када је Лазар наздравио Милошу и пребацио му неверство. У очи саме битке неје дакле било никакве вечере. Лазар као добар војсковођа за цело је имао преча и озбиљнија посла, него да се части на самом бојишту, када се сваки час могло очекивати, да ће непријатељи уда-

рити. А после, — откуд се може говорити о вечери пред саму битку, кад нико није могао нит је знао, да ће сутра доћи до сударa. Место те вечере је могао и свакако био какав договор и савет између вођа. Тај ратни савет могао се и тог дана држати, као што се и пре можда одржавао.

Пораз српске војске на Косовом пољу приписује народно предање једино издаји Вука Бранковића; јер оно прича: како је Вук још у почетку битке из своје користи напустио Лазара и са 7-12.000 војске оставио бојно поље. Међу тим се све ово не да доказати и док се не да доказати, дотле не смемо проклињати и осуђивати Вука ради издаје. На против, пре се може казати и доказати: да Вук није издао.

Да би лакше видети и дознати могли: које су прави узроци поразу српске војске и пропасти српске државе — ја сам за то управо и почео ову задаћу из даље и то од саме смрти цара Душана. Када се Србија већ у велико ухватила у коштац са Турском, није она онда више била она моћна Душанова царевина, већ само један мален део; ради чега Лазар није ни хтео да се служи титулом цара. Та мала Лазарева Србија није тада била више у стању да се бори против велике и силне Турске. Ондашња Србија би а пре а после морала пасти под силним ударима азијатских Турака; и само тако би се можда спасла да Срби нису били поцепани, да су једни друге потпомагали и све у заједници радили и да нису појединци мањи владари и кнезови гледали своје личне интересе.

Да су Срби у први мах добро напредовали и да је нарочито десно крило где је баш Вук био, потисло лево турско крило то признају и сами Турци. Тек када је Бајазит са буздованом у руци долетео својим у помоћ, почели су се Срби повлачити натраг; после чега је после наступило бегство и она катастрова.

Да би се лакше увидети могло, како о Вуковој издаји на Косову не може бити говора, навешћу ове више извора.

I. Најстарији извор о косовској битци имамо у одговору града Фиренције на писмо краља босанског Твртка. У том писму морао је Твртко јавити: како му је милошћу божијом подарено, да му војска потуче Турке на Косову, и како су дванаест племића продрли кроз непријатељске чете и допрли до самог султановог шатора, где га је један од њих насилно убио. На све ово честитају Флорентинци Твртку и називају срећним и пресрећним оне, који су тако славна дела учинили. Тај најстарији извор, који је на брзо после саме битке постао, требао би да садржи у себи непобитну истину. Међу тим он нас само у забуну доводи, јер прича сушту неистину, те отуда тај извор не може за нас никакве вредности имати. Целу

ствар, о којој је Твртко Трогирцима и Флорентинцима писао, тенденциозно је извртута; јер, место да им пише о поразу, он јавља: како су Срби славно победили.

Ево тог одговора: „Преславну победу, коју је неисказана милост свемогућег и вечног божанства погледавши стадо своје, с висине Вашој Светлости даровала, из писма Вашег Величанства радосно смо дознали: и заједно са висином Вашег Величанства веселим срцем радујемо се о њој. Јер ма да је наша смиреност већ давно за овај тријумф, који је Вашем Величанству с неба дарован, како из донесених гласова, тако и из писама многих људи дознала, и ма да нам је добро познато било, да је дана 15. јуна охола продрљивост и продрљива охолост оног поштователя Мухамедовог Амурата, који је силом задобивши царство Фрига или Турака хришћанство и спасителя нашег име намеравао истребити са лица земљиног и да је могао, избрисати га из књиге живих, и који је лудо продро преко границе наших краљевина, на месту, које се назива Косово поље, са неизбројним хиљадама његове војске, и заједно са два сина, уз велико проливање крви погинуо, но опет за то што је нашој понизности краљевским писмом јављено, то нам је и врло часно и врло мило било. Јер шта би нама, правим поштователима Христа могло бити јављено красније или славније, но оне за сва времена знамените битке, у којој је толико хиљада Тројанаца и неверника заједно са оним грозним вођом изгинуло. Срећно је поље толикога пораза, које ће кости поубијаних као вечити споменик победе кроз многе векове сачувати. Срећна босанска краљевина, којој је било дато да бије тако славан бој и да такву победу одржи десницом Христовом. Срећан и онај дан блаженога Вида пресветог мученика славна и поштована достојна успомена, кад је било дато да се победи онај најжешћи непријатељ. Срећне и пресрећне оне руке дванаест заклетих велможа, који су продрвши кроз непријатељске чете и кроз веригама сапете у влоколо поређане камиле, отварајући мачем пут тако до самог Муратовог шатора доспели. Срећан над свима овај, који је тако силног војводу снажно погубио, ударивши га мачем у грло и у трбух. А од свију најсрећније је Ваше Величанство, које је освештано тако славном победом, чији спомен нигда неће угинути[1]) итд.“

II. Најстарији пак извор, који нам нешто више прича о оној грозној битци између Срба и Турака, то је житије деспота Стефана, које је написао Константин филозоф око 1431. год. — **Проүєѕ же на благоүѣстнаго кнєзд Лазара кьроүжаѣть сє. Съ же не сътрьпѣ проүєѕ ждати и прнсєдѣщти оүди своѥ, паүє же Христовы, раѣьскыѥмы и**

[1]) Гласник XXXII, 175.

отрьѧжены, нь ако да стоуде сихь отъ кьсѣхь потребить, нли самого оумрѣти паче же сьсьѣдательствовати моученикомь. Бьстань оубо обьдрьжимь мыслью спѣвѣми кедеть се на Измаилиты и сраженню быкшоу на мѣстѣ нарицаемѣмь Косовѣ бысть спѣе. Моужемь ратьнымь сьратоующимь се предь скнитры, бѣше же некыто благородьнь зѣло (Милош) своемоу господиноу иегоже обьлѧдѧ ѧзыдешитен и некърьна мѣнихоу. Ть же ако да покажеть вероу, ькоупе же и моужьство обрѣть подобьно крѣпе, оустрьми се кь самоемоу келикомоу наусльникоу ако отъкѣзѧе, комоуже и ако поуть сьткорьше. Иегда же бѣнѣ бысть и дѣне опьлъзѣть се и коньи мьгь кь того самого гредѧго и страшьнаго самодрьжьца. Тоуже и самь отъ уноукь падаеть. И кь прькѣе оубо оудолѣкають соуштен о Лазарѣ и кьспринмлють побѣдоу. Нь не оуже крѣпе нѣбѣкѧшина бѣ. Того ради и сынь того царь кьзмагаеть пакы кь тон самон брани и оудолѣкаеть, богоу тако попоустивьшоу, ако да и келикыи сь моученна кѣньцемь оувѣзеть се и иже с нимь. Ѣьто оубо по сихь; блажении коньць постиѧзаеть оусѣченнымь глакынымь прѣжде иегоки кьждежинии дроугы, предкарлоуште иего коньць прнѣти, ако да иеговоу коньчиноу не оуздрѣть.

Бысть же сиа брань кь лѣто — сѡуѯ — мѣсеца Юнна — ѯі — [1]).

II. Опет један старији извор за косовску битку је „Пећски летопис", за који се узима да је постао у XV. веку. У њему читамо: — бѣстанть иже вьсего вьстока царь отъ сыновь Измаилжѣхь, Моурать нъе нмоуштa, и кьсоу грьцькоую и блъгарскоую земдю прежмь и на сего приходить, бесоусльно множьство кеды съ собою: сыноке Агарины съ Татары, Кармине же съ Сарханити, Грькы же и Блъгаре и Арканити. Томоу же съ погапыми настоупаюштоу нзыкы, семоу же благоуьстие не попоуштаюштоу повратн и скетнанштa божьствьнаа и крьсть оунитожнкше оскеркнити, и сраженню межьдоу обоими быкшоу и кь сраженн тонь неуьстивыи насильникь падаеть отъ мьча по средѣ раздоою и тѣломь и доушею съ множьствкомь своихь богопротивнынхь кон, остаеть же того сынь ждинь. И кь коньцоу сраженна того, не кѣмь, ѣто истнньное рештн о семь, нздань ли кнмь отъ своего быкь храненна нли паче соудоу божню о семь сьбыкшоу се и кь роукахь того вьзнма и по многынхь моукахь самь ѣстьноую и благогокѣнноую глакоу иго отъсѣче.[2])

IV. Међу старије летописе спадају и *цетињски и студенички летопис*; али ови летописи су преписани и не садрже ништа новога само једно место, које се односи на косовску битку, гласи некако друкчије: — нь иже шьдше съ нимь блаженым кьспрнѧше коньць; нѣци же страха ради нли некърна ради бѣгоу се жше. —

[1]) Гласник XLII. стр. 261.

[2]) Гласник LIII. стр. 15.

Моужь бо нѣкыто благородьнь, ихоже обыгахоу хаканештѣи и искѣрьнѣ мѣнихоу къ благоугъстикомоу, ибиже крѣпе подобьно обрѣтъ. оустрьми се къ самоу нападьникоу ако отвѣщаю. Игда же бѣнѣ бысть и ибиже оныгажть се и коньди имъ къ того самаго гоудго и страшнаго самодрьжца Тоу же и сань отъ нихъ надлсть,.....

V. Овамо долазе још и неки врло кратки летописи, који се скупљени налазе у 53. свесци „Гласника". α) **къ лѣто 6897 бысть же сѣнтнѣ на Косокѣ. Тоу погыбе царь Мюрать и кнезъ Лазарь, отъ него же бѣженыи коньдь прнсть нюнних .єї. дьнь.**

β.) **Бысть бои на Косокоу и погыбе кнезъ Лазарь и Амоурать нюнних .єї. и пареткока лѣто .sї.**

γ.) **Бысть бои кнежи на Косокоу с Амоуратомь мѣсца нюнних .єї. дьнь и Амоурата збн и сам бѣженоюю коньдиноу отъ Тогрькъ прнѣн.**

Тако пишу наши старији писци о косовској бици. Сад да видимо шта веле странци и то Грци.

Од грчких писаца дотичу се косовског боја Јован Дука и Халкондил.

Причање Дукино о косовској битци слаже се у главном са казивањем Константина филозофа; те за то ћу да пређем на Халкондилу, код кога имамо две верзије о убиству цара Мурата. Он прича: „кад се већ упустио (Бајазит) у борбу, натерао је Трибале (Србе) у бегство. Турци пак појуре што су жешће могли за непријатељима, који су бегали, и Трибале, које су као вешти јахачи претекли, предадоше смрти; јер су турски коњи далеко бољи били од српских, за то су и могли лако да их у бегству достигну. Турци веле: да је Амурат борећи се ту похитао да Лазара у бегству ухвати; те кад је најжешће појурио за њим, набаса на једног Србина против кога окрене оружје. Али овај, како је био пешак, окрете се и пробурази Мурата копљем у трбух, од које ране је и умрло. — Али Грци, што се тиче смрти Муратове, разилазе се, јер кажу: да он неје погино у бој, него кад је стајао за бој спреман, дошао је неки племенит човек именом Милоји (Милоје ***Μηλοϊη***), (кога Барлеције назива Милош Cobiichius, други пак Милош Кабиловић), те се хтеде упустити у лепшу борбу него што је игда било. Овај је затражио од Лазара да му учини, што жели, а за то му обећао, да ће као прибеглица оружан отићи Мурату. Мурат пак држећи, да је овај пребегао на његову страну, заповеди, да му се одмах направи место и да каже: шта хоће. Кад је са свим близу врата краљевих дошао, нападне на краља (недем), који је стајао у убојном реду и за борбу опасан. Узевши копље, извршн најлепше дело што га знамо; јер уби Амурата. Али је и сам ту храбро борећи се погинуо. Тако веле Грци; а друкчије Турци, који причају: да је он

после добивене битке гонио непријатеље и да је тако од једног Србина погинуо".

То су нам старији и важнији извори за косовску битку и у њима нема никаква помена о издаји Вука Бранковића; нити како је Вук баш оцрнео Милоша.

Узмемо ли какав млађи извор, то ћемо видети, да нам исти уме много лепше и опширније да приповеда.

Год. 1530. послао је цар Фердинанд своје посланство под Н. Јуришићем султану ради мира. У том посланству био је и Словинац Бенедикт Куришешић, који је описао тај пут и у том се и битке косовске дотакао. Код њега читамо:[1]

„На поменутом пољу Косову стоји озидан гроб, као четвртасти торањ, висок на један кат, с округлим кровом од олова, лијено искићен. Ту је сахрањено тело Мурата, осмога цара турскога, који поче владати год. 1422 и владаше свега 29 година. На овом га месту, када пође с војском на деспота, који тада бијаше кнез српски, прободе неки српски стари витез по имену Милош Кобиловић. Кад турски цар Мурат пође с војском на реченога кнеза у поље Косово, онда овај скупи војску, те изађе на цара у намери, да се с њим бије, а у војсци беше и речени Милош Кобиловић. Премда је Кобиловић био врло славан а заслужан витез, који на граници и сваки дан многа јуначка дела извођаше, а о тих се дела и данас много пева у Хрвата (!): то га ипак облагаше у његова господара деспота, као да се договара с непријатељем и као да нешто у потаји снује. Али му неправду учинише, као што то његова дела показују; него само од зависти, као што то и сада често бива: и тако не доживи части за оно, зашто је тако дуго, до своје старости, претрпео толике погибели. С тога паде у немилост у кнеза, који му не исказиваше своје милости као прије ради заслуга његових, а то стари витез дуго трпљаше. У то доба даваше кнез у табору вечеру многим младим племићем и слугам, посади их заједно к столу и искаже им велико поштоване, а старога витеза Кобиловића пусти да стоји уза стол. Тада разумн стари витез, где кнез свакому на очиглед показује своју немилост и неповерење, што гоји према њему недужному; с тога му беше тешко и жао те науми, да часно докаже своју невиност и да се својим клеветником освети.

Пошто се вечера свршн, поче он тешким срцем говорити свом господару кнезу и рече: господару, да ли сн заборавио, колико ли сам пута тебе служећи изложио живот свој витешки против непријатељу; колико ли сам другим чим посведочио да сам јунак; да ли

[1] Rad. LVI стр. 177.

си то заборавио, кад мене твога старога слугу пушташ те уза сто стојим, а толику част, која је мени на срамоту, исказујеш млађим. За то господару Бог нека је с тобом, а ја ево идем да засведочим да сам ти веран, не би ли опазио колико сам био части вреднији, но они, који седе за столом; јер ја ћу да учиним, што они неће учинити, а ја ћу да свршим своје ратовање, па нека ћу живот изгубити. Иза тога одјаше М. Кобиловић у табор турског цара. Кад чуше за то кнез и његови помислише да хоће да их нападне и викаше за њим. А када дочу турски цар и његови људи, да Кобиловић долази, радоваше се и мишљаше, да ће им бити пријатељем и да им добро долази, а он им пусти да тако мисле те га лепо приме говорећи: да знају за њ и његова јуначка дела и пријавише га цару, који заповеди да му га доведу. Тада он захте да насамо с царем говори и цар на то пристане надајући се, да ће му јавити како ће му помоћи да победи кнеза. Па кад беше сами и цар му пружи ногу, да му је пољуби, тада стари витез рече: како је неправедно да ти хришћанин ногу љуби, извуче из рукава нож те распори цара одозго па све до срца, те онај с јауком душу испусти. На то нагрне сила а витез утече к свому коњу и већ га узјаха, али га ту ипак на коњу убише. Када се за то зачу у кнежевој српској војсци, како Кобиловић уби цара и како сам погибе онда тек спозна господар свога верног слугу. Али турци изгубивши своју главу, узмакоше, и тако се кнез и његова војска опростише за овај пут Турака."

У целом овом причању је обртна тачка Милош. О Вуку даклe опет нема ни најмањег помена, а још мање да говори о издаји. Међу тим писац је погрешно у хронологији, јер Мурата I. замењује са Муратом II. и косовски бој узима онај од год. 1448.

Прича о издаји Вука Бранковића постала је тек у касније време; тако ћемо прво наћи у једном српском летопису из XVII. века. У XVIII. веку пак налазимо сасвим опширан опис косовске битке, и тај опис ушао је касније и у српске историје.

У троношком летопису, који се датира из XVIII. века, овако је описан косовски бој:

„Кад је Лазар већ узео владу у своје руке, не имаде никако мира од Марка, Вукашиновог сина. Али у рату, који се из одио, био је Марко побеђен и тако изгубио све што је пре имао; за то побегне Турцима и почне ове дражити на рат против Лазара. Тако је исто и друге рашке кнежеве бунио против Лазара; и најзиме свога зета Балшу, коме је јавио: да ће Мурат скоро ударити на Лазара и ако га победи, даће царство Балши. У то и Мурат скупи војску од 300.000 и пусти глас: да ће на Цариград. Али он не

удари на Цариград, већ на Лазара, који се тиме врло изненадио. Освојивши многе градове, приспео је крајем месеца Маја на Косово поље. Отуд је писао Лазару ово: Мурат, син Орханов, позива тебе војводу Лазара, да дођеш и да ми се поклониш, као и други, и да донесеш данак. Ти си присвојио себи господарство, без обзира на нас, па не само да нећеш да се покориш, већ се још усуђујеш краљем називати. За то, ако си краљ, а ти изиђи са твојом војском на ово поље, па да видимо, чија је земља. Ако пак дођеш да нам се поклониш, биће ти указана милост.

Лазар му пак на то одговори: из вашег писма сам разумео, шта тражите — али све то не зависи од мене, него од кнезова и велможа, који ме поставише за господара. Ако пак хоћеш, да ти се ја сам поклоним, то не могу ради заклетве моје. За то се стрпи док и ја не скупим моје људе и теби на сусрет изиђем: па ако они пристану, да ти се поклоне, ја ћу то први учинити. Ако дотле нападнеш на земљу, то ћу бити принуђен да ти изиђем на сусрет.

У Крушевцу, 24. маја 1389 год.

Мурат је видео, да Лазар има право, те се за то утврди на врло богатој косовској равници и причека на Лазара. Осим дворова Немањића у Неродимљу, Милошевих у Липљану, Страхињићних у Топлици и Југ-Богданових у Лесковцу, не разори ништа више, и Лазару даде 17 дана на промишљење. Лазар позове најближе своје кнезове, да се поразговори; али неки почеше саветовати: да би боље било, да се Турцима покоре. Но како се не беху сви искупили то Лазар и патријарх Арсеније II. пошљу на све стране писма, позивајући кнежеве да дођу на Косово, јер је већ време, да се Мурату одговори. Сам пак скупи до 60.000 и намести се на обалама реке Лаба и Ситнице, и чекаше на друге. Кнез Балша Зећанин и ако најближи, не дође, већ скупивши своју војску, постави је на границу својих земаља и чекаше на време, што му је Марко обећао. А кнез захумски Радич, скупи до душе војску али се због даљине закасни, и кад чу на путу: да је страдала српска војска на Косову и Лазар погинуо, он си сам одузе живот.

А и кнез Вук Бранковић био је лукав, кога је Балша и Марко подстрекавао. Милош Обилић пак беше врло храбар борац, при том вешт у војничким стварима и Лазару врло веран и одан. С тога му и даде Лазар своју кћер за жену и начини га главним вођом војске, ради чега је и мрзио Вук Милоша. А поред тога било је и свађе између Лазаревих кћери, а жена Вука и Милоша. Препирући се сестре ради лепоте и храбрости својих мужева дотле су дотерале, да је Мара ћушнула Вукосаву. У двобоју, до ког је касније дошло, победи Милош Вука, те овај из срамоте поче опадати Ми-

лоша. Међу бољарима било је још два названа по рекама не далеко од Косова Милан Топличанин и Иван Косанчић, од којих је један био тумач. Они су били храбри и учевни људи и често су одлазили Мурату било ради општих ствари било да уходе војску. С њима је Милош у великој љубави био и за све речи Вук да хоће да се предаду Турцима. На вечери, која је била 14. јуна, дакле пред саму битку, водило се међу онима, који су били позвани разни разговори а између осталога говорило се и о Балши, *који је открио тајну свога срца*. Лазар се наслонио био на сто и дуго је тако ћутао: на послетку узе чашу и рече: здрав сине и војводо Милошу, нова неверо са твојим саветницима. Милош је одмах знао, да је то од Вука потекло, па за то одговори: ја невера царе несам, невера ти код колена седи. Уставши љутит од стола рече: сутра ћеш видети, ко је вера, ко невера; ја желим убити цара Мурата и за тебе умрети. За тим се удали од стола, а за њим оде Милан и Иван. Целу ту ноћ су се спремали за бој. Лазар је још после остао за вечером, не мислећи ништа о промени Милошевој; сутра дан је рано устао и отишао на јутрење у цркву.

Милош пак с Миланом и Иваном седне на коња и оде у турски стан. Рекавши ту да има нешто с Муратом да говори, буде пред њега изведен. Али, кад је са свим близу био, место да га пољуби у руку, он извади нож и прободе Мурата. Одмах буду нападнути, но они се бране и секоше Турке, док не паде већ Милан и Иван, а Милош остаде сам. И скоро да умакне, кад му од многог напрезања поче крв на нос ићи; а после по савету неке бабе подметну Турци под Милошевог коња мачеве и тако убију коња. Тој баби је после Милош везан одрезао нос, отуд постаде Бабин нос. Но Милош је био у стању да умакне, јер му остало копље, на које се одупирао и по 30 лаката дужине пресекао, док му се копље не сломи и њега тако Турци ухвате и доведу пред Мурата, који нареди, да се одмах одсече бој, да види, још док је жив, на коме је царство.

Лазар је још био у цркви, кад му јавише: да су Турци напали. Одмах нареди Милошу и другим војводама, да поставе војску у убојни ред; али му јавише: да је Милош с Миланом и Иваном прешао Турцима. Када чује то Лазар и друге војводе, сви се ужаснуше јер помислише, да се Милош предао Мурату. Али Лазар пун духа а у нади у Бога уседне на коња, охрабри прво војску и први удари тако силно на Турке, да их је скоро до Муратовог табора потиснуо. Међу тим Турци се увере да је српска војска мала, па се мало укрепе; у том и Вук Бранковић са својом босанском силом, т. ј. са 10.000 војника, одвоји се од Лазареве војске и стане с друге

стране Ситнице. Кад то виде Лазар, а он повика: проклет био Вук са свима својим делима за живота и после смрти; а за тим се окрете војсци и рече: ко хоће да се одвоји од мене, тај нек иде за проклетим Вуком, а ја ћу данас да погинем за веру Христову. Ко после мене остане, горе ће дочекати. У другом судару се Лазар тако жестоко борио, да је река Ситница од људске и коњске крви сва поцрвенела била. Лазар, онако корпулентан, а у љутини тако је ударао, да је једним ударом мача и човека и коња на двоје пресецао. И да му се неје војска разбегла и уплашила, или да неје Бог некако хтео, могао је лако бити победитељ. У тој борби погине Лазару коњ, и док је он на другог сео, помислише војници да је погинуо и почеше бегати. У том се Лазар опет показа и поврати опет у неколико ред. Лазару и по други пут погине коњ; али он се још држао са својима. Кад му већ и трећи коњ паде, овлада у војсци неред; а Турци видев то ударе што су жешће могли. Многи, који се не могоше бегством спасти падоше од њихова мача. Ту је погинуо и Југ Богдан са својих девет синова, који су управљали левим крилом. Лазар видевши да је све изгубљено, уседне на коња и почне и сам бегати, али на несрећу упадне у једну јаму, и тако га Турци ухвате. У турском табору је још затекао Милоша жива, па видевши шта је учинио рече му: нека је благословено дело твоје и ти нека си благословен од мене; али за проливену крв одговараћ данас пред Богом. На заповест Муратову буде Лазар а после и Милош погубљен. После тога умре и Мурат.[1]

Из наведених извора може се лако видети, како се прича о косовској битци све више ширила и како се о издаји Вуковој тек у касније доба почело говорити.

По народној традицији десила се издаја на самом бојном пољу; али је вероватније, да се нека издаја пре битке извела — а то је издаја политичког плана Лазаревог. Лазар је ишао за тим, да створи велику коалицију ради заједничке одбране. Кад је Лазар тајно послао посланство Твртку, да учини савез, Твртко је то посланство врло лепо примио; и том се приликом изразио, да му је жао, што се још и пре неје дошло на ту мисао.

Најпосле се и сам састао са Лазарем и с њим свршио уговор, али неки кнез од Александрије на граници Босне, отишао је султану и издао све што се против њега скивало. Уједно је и своје услуге султану на расположење ставио.[2]

[1] Гласник V. стр. 81—90.

[2] Мијатовић по Sead-eddin-y.

Под тим кнезом од Александрије држи Ч. Мијатовић да је скривен кнез од Скадра и по томе господар од Зете Балшић. Оно се до душе помиње и у троношком летопису, како се на Косову у очи битке поред других ствари говорило и о Балши, *који је открио тајну срца свога*,[2] даље, како је још пре Марко јавио, да ће Мурат ударити на Лазара и **ајде победить него одаеть царскоу Балши**[3] — али не бих рекао, да је баш господар Зете, Ђурађ Балшић, зет кнеза Лазара, био онај, који је издао план кнеза Лазара. Да је неко издао тајну, то је са свим могуће, а да је то Балшић био, то се не зна.

Да Вук није учинио издају можемо и из тога извести што добро знамо, да је Вук с Лазарем пре битке у љубави и пријатељству живео и да је код њега врло уважен био. Даље и то знамо, да је Вук Лазару зет био и да се пре заједно против Вукашина и других непријатеља борио. Кад није Вук после смрти Урошеве дошао у сукоб с Лазаром ради престола, када је можда силом оружја могао то право извојевати, онда је најмање могао пожелети царски престо после 18 година и то да га не с мачем у руци, него на онако низак начин добије. Па можда је Вук сада позавидео своме тасту? То је апсолутно не могуће, јер он је исто тако био господар независан у својој држави, као и Лазар у својој: нити је Вукова држава мања била од Лазареве. Вук је шта више и новац са својим именом ковао. Вук дакле није имао на чему да завиди своме тасту, нити је имао узрока, да му ради о глави. Та он се ни од Турака није могао многом чему надати, нити би он нешто више и у већој части био код њих, него код Лазара, као што Турци нису дозвољавали да Лазар самостално и независно влада, нити да се царем назива. На, ако је већ морао бити чији вазал, то му је за цело боље било, да буде вазал свога таста, него вазал бесних Турака.

Ми знамо и то, да је у почетку битке лево турско крило почело узмицати, а десно српско, којим је по турским изворима Вук управљао, да је напредовало. Али десно српско крило мораде се касније повући, када Бајазит својима у помоћ дође. Ако је Вук од збиља управљао десним крилом, па се заиста као што неки тврде, повукао са једним одељењем, то се он, као што напред рекох, онда морао повући, када је турско лево крило појачано било. Сад, ако се за цело повукао, то је на сваки начин учинио из стратегијских разлога.

Или се бојао, да га Турци не опколе, или је својим повлачењем хтео да заузме згоднији положај, како би им тако лакше одо-

[2] Гласник V. стр. 86.

[3] Гласник V. стр. 82.

лео, или их шта више с бока изненадио. Отуда је он при повлачењу морао више десно узети правац. А то је он на сваки начин из тактичких обзира учинио. У том трепутку можда се пронео лажан глас: да је неки Драгослав Пробић, као што турски извори причају — изневерио хришћане. Да ли се та вест од збиље пронела по српској војсци и да је несу можда Турци растурили, као што и Хамер вели да би тако пре збунили Србе, што је са свим вероватно, то се не зна за извесно. Српски извори не говоре ништа о том, нити они знају штогод о том Драгославу Пробићу.

Врло је могуће дакле, да се Вук повукао са својим одељењем али не из какве рђаве намере већ више из стратегијских и политичких разлога; а то је наравно онда тек учинио, кад је видео, да нема помоћи, него да ће битка изгубљена бити. Ако се дакле Вук и повукао, то не мора бити да је учинио одмах издају, али га народно предање као издајицу жигосало.

Ми не можемо до душе знати какве је мисли имао Вук у души својој пре битке нити то, да ли је он икда помишљао на царски престо, и да ли га је та мисао водила издаји али правих и стварних доказа за то немамо.

Летописи, што причају о Вуковој издаји, веле да се Вук одмах у почетку битке повукао. И то се не да замислити, јер Вук неје могао напред знати, да ће Лазар пасти, ако Срби и побеђени буду; као што не би ни било, да неје несрећа хтела, да падне у рупу. Па како би онда он могао погледати своме тасту и «господину» у очи, да се Лазар спасао. Најпосле да је и знао да ће преживети Лазара, зар неје помишљао да остаје босански краљ Твртко, па да су ту и Балшићи његови рођаци?

Међу тим ако је било две странке, као што пре поменуто, једне за рат, друга за мир — и ако је Вук другој страници припадао, као што ја држим, онда и то говори у његову корист.

Да је Вук ишао на издају то држим да је прво и прво на који други начин издао, а друго њему би онда баш највише ишло у рачун, да се с Турцима рат води. Али Вук, као старији и искуснији човек, на сваки начин је саветовао, да се за сад с Турцима ступи у преговоре, а не у борбу и то с тога, што је увидео да су Турци много спремнији и бројем надмоћнији, на против Срби доста неспремни, то прво; а друго, што је вађда приметио неку тромост, неку малаксалост, а при том још и неке несугласице. Но кад је већ друга странка победила, кад су већ Турци ушли, то је он заиста у чистој намери и чистом савешћу изишао са својом војском на Косово, да тако помогне своме господину и тасту и да заједнички стану на пут турском пустошењу.

О смрти Лазаревој не знамо опет ништа позитивно да кажемо; да ли је одмах страдао, или су му му тек после одсекли главу, што држим да ће доста вероватно бити. Но то се зна, да је Милица после добила тело Лазарево и да га је после неког времена са сином Стеваном и другим знатним људима и свештенством из цркве у Приштини, где је пре лежало било, пренела у манастир Раваницу, који је он подигао.

У тој пратњи учествовао је и Вук са својом женом, децом и свим слугама; и одао највеће поштовање.

И то говори у прилог Вука; — јер да је Вук од збиље издао српску војску, то заиста не би имао обзира, да погледа у лице царице Милице, своје таште; нити би му допустила савест да се приближи мртвом телу таста и господина свога, чијој смрти је узрок његово неверство било.

Против издаје говори и његово понашање према Турцима после косовске битке. И ако се и он мораде њима покорити и данак плаћати, као што су то и други учинили, то је он више пута избегавао, да испуни све услове. Често пута је он с њима у сукоб долазио, а особито неће могао с Бајазитом да се сложи. Па какву је награду најпосле добио тај назови издајица Вук? Награда му је ето та била, што је изгубио и оно што је пре имао, и што је на послетку у изгнању свршио свој живот.

Што неки узимају за доказ о Вуковој издаји тобоже његово касније понашање према царици Милици и Стевану — то држим да о томе не може бити толико говора. Ако је Вук можда, као што већ напред рекох, био тог мишљења, да би боље било да се с Турцима до бољих времена измире, то је сад после саме битке са свим противно мислио. Док је на једној страни била Милица са Стеваном сином, која је хтела да се измири са Турцима, дотле је Вук томе противан био. Вук је видео, да су Турци одржали победу, али то је била Пирхова победа над Римљанима; и он је добро знао, каквих је жртава стала њих та победа. За то је он држао, да би требало наставити рат с Турцима, али наравно уз припомоћ и других суседа. Вук се дакле није слагао у мишљењу са Милицом и Стеваном, па је за то морао доћи у сукоб. Па како му је „држава" његова, у којој је још за жива Лазара владао, у опасност дошла, то је он на сваки начин принуђен био да је брани. Ако је можда и било дакле какве погрешке и кривице код Вука, то је више било кривице код саме царице Милице.

Да је на послетку Вук учинио издају, зар би Стеван син кнеза Лазара, могао усинити Ђурђа, сина виновника очеве смрти, и поставити га за наследника у свим земљама, у којима је он пре вла-

дао? Ја држим да не би; а Стеван је за цело знао, да ли је Вук издао или неје.

У многим страним историјама, које говоре о косовској битци, може се читати: како су Турци потукли савезничку војску. Ми ћемо одмах то видети.

Кад је турска моћ на балк. полуострву већ јак корен ухватила, видеше сви народи, да им прети опасност. Држава Грка, Бугара и Срба већ је заљуљана и уздрмана била; а бура је све јаче бесниле. Кад погледимо редом те народе, каже Јиречек, то се може видети, да су они још доста средстава имали, да се чврсто одупру; јер је ту још било свести о својој снази и самосталности, јер је ту још било оне храбрости, која се толико пута показала, јер су још имали праву организовану државу. Али на жалост! — несу имали толико свести о заједничким интересима. Ти заједнички интереси требали су да их уједине, како би лакше издржали и одбили онај снажни и смртоносни удар. Кад су већ пали важнији градови као Једрене, Пловдив и т. д. и кад су страдали Срби на Марици, почеше до душе сви увиђати, да им је нужно уједињење; — али све оста у зачетку. Срби Грци и Бугари никад не склопише између себе, озбиљну алијансију. Сви су тражили помоћи и ослонца на страни. Грци су тражили савезнике у Риму, а Бугари и Срби у Мађарској.

Ми знамо да је сам Јован Палеолог V. ишао на запад, да је много жртвовао, па најпосле и у унију хтео да пређе, само да би добио помоћи и да спасе тако државу од пропасти. Али све то остаде без успеха. Турци су се пак врло бојали лиге балканских народа са западом, те су за то и гледали да исту како год предупреде и осујете.

Како бугарска тако је и српска политика ишла за тим, да се учини савез са Мађарима: али народу као да неје ишла та политика у рачун. Лазар је све могуће учинио само да стане на пут турској поплави. За добро отаџбине и државе своје све је жртвовао: али је све то слаба успеха имало. Требало је ту још доста времена, да труд његов донесе плода. Мисао, да се оствари велика хришћанска алијансија, заиста је врло лепа била; и сам је Лазар помишљао на савез са суседима и гледао, да се то оствари; али то је некако тешко и укочено ишло. Са балк. народима је у последње време у толико тешко ишло, што су се Турци, угњездивши се у самој средини, далеко на све стране раширили, те врло опрезни били и на сваки покрет пазили; а с Мађарима опет за то неје лако било, што сам народ неје одушевљен био.

А како се и могао одушевити, кад је пре толико с њима ратовао? Па ено баш на две године пред косовску битку имао је с

нима окршаја у Мачви. Међу тим и сам Угарски краљ је подозревао и на Лазара и на Твртка. А поред тога је ту велику улогу играло српско свештенство, које није могло мирним оком гледати, како католички попови шире своју пропаганду. — Све су то биле сметње, које не дадоше да се Срби уједине и заједнички стану на браник своје државе, свог народа и независности.

Турцима, који су добро знали, куда води Лазарева политика, који су добро знали, да се ради на споразуму и на остварењу савеза, то свакако није ишло у рачун, те су за то и гледали, да спрече тако важан и опасан савез. И они су своју циљ и постигли. До савеза није дошло и тако они несу потукли савезничку војску, бар у правом смислу речи, већ чисто српску; где се можда нашло нешто других елемената, који су као добровољци дошли. Од суседа се једино за Босанце зна, да су учествовали у косовској битци, а за друге не. Шта више не зна се ни за саме Зећане, да ли су били на Косову. О Албанцима, Власима, Мађарима и још неким не треба ни говорити.

Тај бој, који се био на Косовом пољу 15. јуна 1389. год. био је одсудан не само за Србе и јужне Словене, већ за све народе на балканском полуострову.

И како је та битка врло важна, то је она још историјски слабо расветљена. Она се још налази у црној тами тако, да скоро никакав зрачак не може тамо да продре. — Полумесец одржа победу над крстом. Последице те грозне и очајне борбе и данас се још опажају, јер Турци су све рушили и палили, становништво убијали или у робство одводили и тако напред ишли. Па и данас, кад ће да се наврши 500 год. од како Срби страдаху на Косову, имаде још браће, која љуто пате и цвиле у тешком ропству. И најсветија задаћа и позив оживеле краљевине Србије тај је, да се побрине, да и друга браћа угледају што пре оно лепо сунце слободе.

С Лазаром паде онај бедем, каже Ламартен, који чуваше западну Европу. Битком на Косовом пољу освојише Турци капију, која је водила даљем освајању.

Како су слабо знали о косовској битци и сами савременици показује тај факат, што су на западу, нарочито у Италији и Француској држали благодарење за победу Хришћана над Мухамеданцима.

Пораз српске војске није никако плод Вукове издаје, већ је, као што лепо каже Ч. Мијатовић, резултат многих несрећних прилика: земља је била унутрашњим ратовима исцрпена; овде, онде владаше још незадовољство и огорченост; алијансија се не могаше остварити; невероватна тромост и оскудица у енергији на западу; дивна организација турске војске; тога се и сам Лазар дотиче,

јер каже: nam equi Turcorum multo praestantiores erant equis Triballorum, — концентрација моћи и брзина у раду; неслога у српској војсци, која и онако бројем мања беше; — све то и друго шта још стекло се на Косову, да ископа гроб и српској војсци и држави и слободи.

Али не само пораз Срба, смрт цара Лазара и Мурата, чине ту битку важном. Она је и за то важна, каже Цинкајзен, јер се у њој, као првој битци, коју су Турци у Европи на отвореном пољу имали, огледа надмоћност лаке турске пешадије над тешким масама оклопника на западу. Јер и ако нису потпуне вести о току саме битке, то се ипак може лако увидети, да хитроћа и вештина у нападају, као и брзина и хитрина у покретима, чиме су се одликовале лаке турске трупе, највише допринеше поразу српске војске, која се састојала највише из тешких оклопника. Европска вештина ратовања не мога још да разуме ону поуку, која јој се пружила на Косову, те отуд неје могла ни да се користи у каснијим ратовима с Турцима. Први удар био је најодлучнији, и победа на Косовом пољу могла је послужити као сигнал за она дела, која су Турци касније починили и која одржаше њихово господство у Европи за више столећа.

Битка на Косовом пољу је најважнији догађај у српској повесници. Она ископа гроб српској царевини, српској независности и цвету српског народа. Србија не постаде до душе одмах непосредна турска провинција; народност и унутрашњи живот остаде у неколико још недирнут — али она престаде као самостална држава егзистирати. Земља би опустошена, многа села попаљена, градови порушени, становници посечени или у ропство одведени, а многи тиме у шуме и планине приморани да тамо спасу живот. Славни манастири са библиотекама бише попаљени, стара цивилизација и култура уништене.

Србија не имаде више старе моћи; она мораде примити на себе јарам турског господства.

V.

После смрти Лазареве дође на српски престо његов син Стефан. Он је био доста научен и побожан, али иначе слаб владалац. Оцу не беше раван, а Бајазиту не дорастао. Турцима је морао да плаћа данак и да им даје војске у помоћ: а да би Бајазита још више придобио, мораде пристати да му даде најмлађу сестру своју Оливеру за жену. Најпосле је морао сваке године лично ићи на поклоњење.

Ни пола века се дакле није навршило, од како се Душан крунисао за цара свију Срба, Бугара и Грка, а Србија већ приклони главу и прими јарам тешког турског господства, који ће дуго и дуго после носити.

Главни фактори који утицаху сад на стање ствари у Србији бејаху с једне стране Турци, с друге стране Мађари. Отуда и у Србији посташе две странке: једна је водила турску политику, друга пак мађарску. Представник оне прве странке био је Стефан са својом матером Милицом, а представник друге странке био је Вук Бранковић. Како Вук није одобравао ону слепу турску политику, то је он на сваки начин морао доћи у сукоб са Стефаном, а тако исто и са Бајазитом. Што се изродило непријатељство између Стефана и Вука, томе није једино Вук крив, већ и Стефан. Како је Вук најпосле дошао у опасност да изгуби своје земље, то је он наравно онда морао да се брани. Међу тим то стање не трајаше дуго. Турцима неје то могло ићи у рачун, да Стефан овлада свим српским земљама; а нити и то, да Вук овамо шурује са Угрима. За то дође до измирења између Вука и Турака. Вук остане и даље господар у земљама, које је и пре имао, али да буде турски вазал.

Велик је терет имала Србија на врату; тешке су биле услуге, које је Стефан морао да чини. И док је он верност своју, коју је Турцима дао, свуда показивао и чувао — и српску крв за турско господство проливао, а своју моћ и снагу тиме слабио, приближавала се земља све више пропасти. Он је морао лично да учествује у свим ратовима, које су Турци против хришћана и нехришћана, у Европи и Азији водили.

Међу тим се опет заподене непријатељство између Вука и Стефана. Вук буде оптужен код Бајазита и на заповест истога буде ухваћен и у тамницу бачен. Али Вук потплативши чуваре после неког времена умакне из тамнице; но у својој земљи не мога више на миру седети, јер су га Турци непрестано гонили. Најпосле је и умрло изван своје отаџбине год. 1398. По некима су Вука настојавањем Бајазитовим отровали. Његова земља буде раздељена: један део задрже Турци за себе, а други добије Вукова удова, али под условом: да јој синови Ђурађ и Гргур морају увек ићи у рат с Турцима.

И ако је Стефан у први мах одржавао турско пријатељство и одан им био, то је он ипак покушао да се приближи и Угарској. Али та намера нађе на многе противнике у самој земљи; и Стефан дође у велику неприлику. Он мораде поново ићи Бајазиту, да га увери о свом пријатељству.

Кад је год. 1396. Жигмунд на челу одабране војске пошао на исток против Турака и до Никопоља досшео: налазио се у турској војсци и Стефан са својим српским одељењем. Борба је била заиста жестока и очајна — но Турци ипак одрже победу. Томе је највише допринео Стефан, који се са својима врло храбро борио.

Па и у великој битци код Ангоре 1402 био је Стефан са Србима. И ако су се Турци, а особито српски оклопници, врло храбро борили, ипак морадоше подлећи. Сам Бајазит буде ухваћен и у тамницу бачен. — Тим је држава Турска већ уздрмана била; и час дође, када се турском господарству у Европи лако могаше крај учинити, и тако опет повратити она стара слобода и независност. Срећа се у том тренутку заиста смешила на Србију; али нити Стефан нити други се користише тим приликама. Да су се народи на балк. полуострову умели користити несрећом свог непријатеља, то би они сад лакше него икад могли смртан ударац задати турској држави. Али међусобна завист, даље морални пад источњака, оне старе предрасуде Западњака према источној цркви, даље криво веровање: да ће грађански ратови између синова Бајазитових сами упропастити турску државу — све је то уздржало Хришћане, да не ударе заједничком силом и да тако не прегазе турску државу.

Па како је могла Србија да оживи поново, кад Стефан после оног великог турског пораза, место да склапа савез за нападај, он се договара са царем Манојлом, како да бране новог султана од других претендената. Па и ту је врло неконзеквентан био, ради чега је највише патио народ и она једна земља.

А шта да кажемо за оне ратове између Стефана и Бранковића — па између Стефана и рођеног брата Вука? Сада већ ништа него да их осуђујемо и сажаљевамо.

За оних сплних ратова између синова Бајазитових, прелазио је Стефан сад на једну, сад на другу страну. Шта ли је у томе руководило, не знамо; али то знамо, да је та његова политика за Србију врло штетна била. Тек за Мухамеда је Србија мало одахнула. После смрти његове (1422) опет се пружи прилика Србији да скине онај јарам; али Стефан не покуша ништа. Он је дао реч: да ће веран бити и његовој деци. Да би дакле одржао своју реч, пусти да земља и даље пати од Турака а народ и даље да носи јарам.

У ово време је ипак почео поново нагињати Угрима а и с Ђурђем је у слози и пријатељству живео. Али он не доживи никакве плоде од тога, јер умре 19. Јула 1427. год: а за наследника свога постави Ђурђа, кога је и усинио био.

Као што рекох, Стефан је врло чудноватy политику водио. Овамо је и хтео да се некако ослободи турског господства, а овамо

кад му се пружила прилика, он је не употреби. Срећа је била у више маха Србији наклоњена, али Стефан не умеде да се користи. Никад не беше толико заплета, као за његове владе. Народ се још сећао битке на Косовом пољу; још се није навикао на ропски јарам. Све је то могло да залечи ране и да поправи стање ствари. Но Стефан нешто оклеваше и отезаше; а прилика му је најзгоднија била, кад се изродише они силни ратови у Турској, и кад им је држава у у основи уздрмана била. У савезу с царем Манојлом и Жигмундом могао је лако учинити крај турском господству у Европи, али он пропусти све, трошећи своју земљу за туђе господство.

Последње године несу ништа друго него борба против неумитне смрти, која прећаше да покоси све српске земље.

Ђурађ је све покушао да спасе народ свој и да га сачува од пропасти; али не би срећан. Он мораде да иде током ондашњих догађаја; нити је био у стању да ток ствари на другу страну скрене. Многи му пребацују вероломство и лукавост; али кад са зна у каквом се тешком положају он налазио, мора му се опростити. Његова кривица неје већа него Стефанова. Он се налазио у теснацу између два непријатеља; с једне стране Турци, с друге стране Мађари. Али он ипак неје онако трошио народну снагу у турским ратовима, као Стефан. Он је увек гледао да се извуче преговорима и обећањима. Ако је дошао у опасност, он је потражио Угре. Је ли та опасност отклоњена била, одмах је окренуо леђа, јер му ни Мађари нису добро мислили, те је опет сам за себе радио. Главна циљ његових радова била је та, да својој отаџбини поврати независност и слободу. Политика његова састојала се у том: да пусти Турке и Мађаре, да се они између себе крваве и слабе, да би он тако лакше ослободио и спасао и народ и земљу. Али на жалост, лоше је срећа био! Да је он на влади био, кад су се Турци између себе крвавили, то би се смели надати, да би он заиста учинио крај турском господарству. Сада пак је већ касно било. — Зато не треба онако строг према Ђурђу бити, нити му подметати, што никад ни помислио неје. Ђурађ је заиста већи пријатељ Србији био, него многи писци, који онако немилостиво нападају на Ђурђа. Он је све покушао, што се могло покушати; он је све жртвовао, што се могло жртвовати. Па је ли он крив, што неје имао успеха; што му срећа неје наклоњена била?

После његове смрти (1456) наступише жалосни дани по Србију. Она је већ била на издисају; а прави гроб оног дугог и тешког робовања чекао је само на онај тренутак, када ће да прогута српско царство и српску слободу. Год. 1459 упадну Турци у земљу и униште и ону сенку српске независности. Србија постаде турском

провинцијом, а српски народ рајом. Племство пак, да би спасло своје поседе, прими мухамедову веру, те тако и на даље остаде у свом праву и упливу на земљу.

Од велике српске државе остаде само једао мален крај ове до данас независан. То је Зета, из које је поникла данашња Црна Гора. Притиснут са свих страна, а без изгледа на какву помоћ, повуче се народ тамо у тако-рећи неприступне кланце и планине и ту бра њаше ону лепу слсбоду. Независност од дванајест векова је историјски факат, који садржи у себи лепу поуку, и који народ српски води на сусрет бољој будућности.

Грац, Марта 1887.

КОСОВСКА ХИМНА

Над пепелом где почива Српске славе дивни сјај,
Пет векова већ се хори робовања тешки вај!
Изнад гроба Лазарева проливамо сузе ми:
Ој, Косово, тужно гробље, у теби нам слава спи!
На том гробљу у окову тужи Српство још и сад,
Ој, ал са тог пепелишта узвија се његов над!

Свете кости прадедова,
Српски народ зове вас:
Убојници, са Косова,
Благословте од сад нас!

Пет векова већ почива на Косову српски гроб,
Пет векова у окову Српски народ беше роб.
Тамо где се узвијаше Неманића орла лет,
Страшном ђордом узмахује над Србином тиран клет!
За слободу Српство паде. притиште га ропства мрак,
Ах, зар никад да слободе не засија свети зрак?

Свете кости прадедова,
Српски народ зове вас:
Убојници, са Косова,
Благословте од сад нас!

Српске славе, Боже силни, укажи нам твоју моћ,
Од Балкана до Адрије још влада страшна ноћ!

Дај нам срце Обилића, Крилатића славног лет,
Братску слогу Југовића, што знадоше дивно мрет!
Да витешком Србин руком сруши тешког ропства мрак,
Од Балкана до Адрије нек слободе сијне зрак!

Свете кости прадедова,
Српски народ зове вас:
Убојници, са Косова,
Благословте од сад нас!

Драг. Ј. Илић.

ЛАЗАР

Трагедија **Милоша Цветића**

(одломак)

Чин Трећи. Појава IX.

У Неродимљу — Унутрашњост црквe „св. Богородице". На средини уздигнут гроб цара Уроша. На гробу горе свеће, а поврх гроба велико кандило.

Југ Богдан, Милица, и Краљевић Марко.

Марко (клечи поред гроба): Опрости, опрости, царе мучениче! Опрости недостојном сину што паде на твој гроб да те преклињући умоли: опрости оцу, опрости родитељу мом. (клоне на гроб).

Милица (стоји с леве стране; после мале паузе приђе му). Престани и устани Марко. Не убијај и себе тугом и јадом; тим се не дижу мртви из гроба!

Југ Богдан (приђе му, такође с лева). Устани Марко, прибери се! (полако га обоје подижу)

Марко (подижући се полако) О, што ме не оставите да овде изданем! Да изданем над овим племенитим, добрим и драгим царем, кога сви заједнички... у најлепшем добу... пре времена одагнасмо у гроб.

Југ Богдан (ступајући с Марком и Милицом напред) Не збори тако Марко. Биће ваљада у Српству још кога од нас, који не носи на себи никакву кривицу за то.

Марко Не хтедох тиме тебе прекорети јуначка и поштена старино! Ти си од најезде турске први изгубио државу... Па и ако си био остављен и увређен од свију, ти си се ипак борио свуда и уз свакога, који се год тукао с Турцима, и бранио остатке царевине.

Милица (тихо и живо Југу) Сад је тренут. Растужен је, сам помену неслогу. Прихвати, оче, и отпочни.

Југ Богдан. Да, нажалост, тако је Марко. Што учиних, не примам у своју заслугу, јер ми то дужност беше. Али кад си већ споменуо неслогу, која је узрок свој нашој несрећи и опадању силнога царства... и кад се већ до сада нико не угледа на мене... зар не би могли сад? Још није доцне, још српство има толико снаге да слогом... ако је сви пригрлимо... може не само сачувати, него и вратити целину, углед и сјај царства пропалог.

Марко (мало изненађено). Шта мислиш тиме старино?

Милица (живо) Па мисли то, да је и сада тренутак када треба да падну све задевице и мржње, кад ваља свима и свакоме да опростимо, да сваком Србину одјекне у срцу а грмне са усана: слога! слога!

Марко: Па ко је крив што не грмне и одјекне? Зар Марко изазива неслогу из пакла и врже је у срце?

Југ Богдан: Не, није! И за то што није, за то се на њега и обраћам. Зар не би он први могао показати пут којим се до слоге долази? Зар племенити Марко не би могао први пристати на помирење, измирење?

Милица: Та зар Марко не зна да се османлијска најезда спрема са досад нечувеном и невиђеном силом, да остатак царства смрви и уништи?

Југ Богдан: И зар до Марка не допре тај глас?... који вапајем својим позива све српство у бој?

Марко (сад тек схвати разговор и пресе се): Не даље старино!... Сад тек разумем твој смер и циљ. Тај твој покушај противан је нашем споразуму и договору. Задали сте ми

реч: да ни о чем неће бити говора и да ћете доћи и ви само ради виђења и као јамци. А сад хоћете да то прекршите?

Милица (одлучно) Јест. И ево твоја посестрима чини то с мирном душом. Она ће одмах и отворено да ти каже: Ми дођосмо амо да те приволимо на измирење с твојим старим побратимом... Лазаром!

Марко (презирући): Зар с њим?!

Југ Богдан (одлучно), Да С њиме Општа опасност то захтева, тражи, заповеда:

Марко (као у чуду). С Лазаром, с Лазаром?! С оним Лазаром што беше с мојим оцем први саветник и доглавник Цару мученику?! Зар с тим Лазаром, који беше овладао са добрим царем толико, да никад не хтеде послушати ни један мудри савет родитеља ми; већ га озлоједи толико, да га нагна на одметништво? И то све учини Лазар не по својој памети и уверењу, него по наговору онога, који опет њиме беше овладао у пакленој намери да нас раздвоји и поцепа, по наговору лукавог, себичног и лакомог Вука.

Југ Богдан (озбиљно) Не брани, Марко, кривца, и ако ти је родитељ. Не нагна њега Лазар на одметништво, већ његова саможивост и жудња за господарењем.

Марко Па нек је и тако; нећу да га браним. И у мојим очима беше крив, јер је требао све трпети или уклонити се у мир. Нећу да га браним, и ако ми је Лазар пружио прилику за то Али шта би после, пред ону страшну биткў на Марици, онда кад онаком страшном силом пође Мурат на оца ми; кад опасност загрози прво њему... а ако он падне и изгуби бој... тад и цару, и вама редом, и целоме српству!... На моју молбу коју изазва у мени моја непоколебљива љубав, верност и оданост према доброме Цару... мој се отац покаја због неверe.... Предвиђајући опасност за све... беше се решио да падне гред цара и да положи заклетву верности са свима својима и са целом војском; да себе и војску стави

под заповест Цареву и Лазареву, а по свршеном бoју да се свега одрече; да се уклони у манастир свој, и да последње дане своје посвети Богу ... Мени отац повери то важно посланство. На крилима тврде вере... а пун среће, долетех Цару, падох пред њим на колена и узвикнух «Милост царе, праштај! Милост и опроштај дели и Господ, тим пре његов помазаник... Праштај!» На тај вапај царево срце задрхта благошћу, очи му засијаше милошћу; али у један мах трже се, погледа у Лазара, Лазар у Вука. Вук одби немо главом, а Лазар грмну хладно и строго «Не царе, нема милости и опроштаја издајнику и одметнику!» На те речи ја сав задрхта, крв ми јурну у главу, те завапих још једном «Милост, Царе, угледај се на Господа »... Цар још једном задрхта, очи му се напунише сузама... погледа немо у Лазара, али његов поглед оста строг и хладан. Ја се тада окретох живо њему, падох пред њега, и викнух «Милост, Лазаре тако ти побратимства, тако ти наше среће и будућности!» Он оста нем и непомичан. Ја тада скочих, излетех из дворане, бацих се на шарца и долетех оцу... ја, који се, кад се он одметнуо, усудих да потегнем оштрим мачем на њега, и кога, да ме срећно не задржаше, хтедох убити... и довикнух му «На ноге, Краљу Вукашине, у срцу Србиновом нема милости, на ноге па у бој! Падни први као српска стража у борби против турске најезде и умри за цело Христво!»... Он крену војску, ударн се и пропаде! (Богдану) Ти знаш за моју молбу пред царем: ти си сведок и борац из оног страшног и јуначког боја... опореци ако можеш!

Југ Богдан. Не поричем. Напротив, тврдим да је то била грдна погрешка и грдан грех. Али тиме што не поричем и што признајем оно што ти рече... признајемо уједно обојица да је сад исти случај, иста прилика; и сад смо у истом положају, у истом одсудном тренуку у коме се решава да ли да на ново клизнемо у грех, не користећи се искуством, у грех још већи и страш-

нији, који би, изазван неслогом и раздором појединаца, не само донео пропаст и смрт појединцима и појединим деловима Србства, као што беше случај који помену... него би донео смрт и пропаст свима.. целоме Србству. Па зар и Марко да учини исти грех, зар да учини још већи, грђи и страшнији?

Марко. (угушеним гњевом и болом) хоће и мора; мора, јер тако хоће!

Милица. Зар Марково витешко и племенито срце то да учини?

Марко (као пре) Марко нема осећања, нема племенитости, јер нема срца! Лазар својим првим грехом зареза у њега широку и дубоку рану. Широка је и дубока, јер је зададе побратимска, братска рука и братски мач. А кад закрвави и зарати самном... откидајући комад по комад моје земље и државе, ломећи снагу и своју и моју, и проливајући братску крв... ломио је и кидао је комад по комад мога рањеног срца, које је на тако небратски начин раздробио, смрвио... Па зар с тим Лазаром да се ја мирим, да с њим пођем у бој, да заборавим и да презрем родитељску сén, да заборавим сéни оних јунака и витешких бораца што први падоше и умреше за цело Србство? Не, то Марко не може, неће, и не сме учинити;

Југ Богдан. (погледа на олтар) Марко то мора учинити. И ако нема више срца, остаде му његова племенита душа, и она ће га нагнати на то!

Марко (мукло и стално) Никад; боље смрт!

Југ Богдан. Не, то није одјек душе. Та зар би Марко могао мирно гледати страшни и крвави бој... који се спрема...

Милица (живо) Зар би могао гледати где пада јунак за јунаком, Србин за Србина... другови његови, деца и синови ове свете земље?

Марко (прекосно) Могао би... Може, јер хоће.

Југ Богдан (живо) Зар би могао гледати мирно где други побеђују и сатиру непријатеља... где се ките јуначким поносом и словом?

Марко (као горе) Могао бих!

Милица (још живље) Или ако падну, зар им не би позавидео на витешкој и јуначкој смрти? Зар би могао примити проклетство целога народа?

Марко (као пре) Могао бих.

Југ Богдан (узбуђено) Зар би могао преживети да српство без тебе пролије сву своју крв, и сломи сву своју снагу? Зар би могао преживети да се моћ, сила и слава, срећа и будућност српска и сав сјај царства... у тој крвавој реци утопи, угаси, нестане?

Марко (одлучно) Могао бих (узбуђено) у Марку не заоста ништа до само мржња, мржња! А из те мржње ври и кипи само једна жеља: да се још једном заратим с Лазаром, па да га у отвореној борби позовем на оглед јуначки, да се сукобим с њим па да му овим мачем пробијем небратско срце, да целог Лазара пред војском и јунацима исечем на ситне комадиће, да их погазим, раздробим и смрвим, да их уништим! (У тај мах отворе се двери на олтару, и Лазар се појави у порфири и са круном на глави, са скиптром и јабуком у руци. Кад Лазар ступи пред Марка, двери се затворе, а из побочних врата изађу остала господа: пред левима Вук, а пред десним Ђурађ). И тако ми јакога, силнога (погледа на олтар) и свемогућега... (угледа Лазара и тргне се) Ха. Шта је оно? Је ли оно сен великога и силнога цара Душана?! (застане пренеражен).

Појава X.

Лазар, Вук, Ђурађ, Влатко, Мусић, Орђ, Милош, Милан, Иван, Митар и остале војводе.

Лазар (застао је за тренутак пред дверима; за тим прилази гробу Урошевом, скине круну, и све остале царске знаке и положи ћутећи на гроб, а остане само у стихару, па онда пође Марку — за то време свечана тишина).

Марко (позна Лазара) Ха! Та то је Лазар! То је издајство, вероломство, превара (тргне мач) Шта, и сви његови? (спазни и остале) Нек вас је још толико, Марко не преза. Трзајте мачеве па нека се намах овде сврши. Али најпре Лазар; његове сам крви жедан (сви тргну мачеве осим Лазара)

Лазар (громко својима) Мачеве у корице! Мир! Нико да се није макнуо. Нас двојица ћемо свршити борбу. (Марку) Заносил' те сјај круне?...

Марко (живо упадне у реч) Мислиш зар да ме тим светлим знацима заплашиш?

Лазар (наставља) Ено, узми је. Ја је само за тренут положих на своју главу, да је пред тобом скинем, те да ти покажем како је се човек лако одриче, кад је никад није ни желео ни тражио, и ако му је од толиких нуђена, и ако му беше у рукама, у власти, у својини.

Вук (живо за се) Да, остави је само ту, у мојој држави, ту јој је право место.

Марко (бесно) Не збори даље већ трзај мач!

Лазар (као пре) А јеси ли жељан земаља? Ево узми све што ти отесмо; узми Вукове...

Вук (живо за се) И опет моје земље.

Лазар (наставља) Узми и моје и Ђурђеве, узми све и задовољи се!

Марко (увређен) Не треба ништа Марку од свега тога; њему треба освете, крви! Овамо ако је заостала још која капљица поштене и јуначке крви у теби! (пође Лазару)

Југ Богдан (стане пред њега) Прибери се, Марко, не иштети се!

Милица (стане смело пред њега) Само преко мене мртве може доћи Марко до Лазара.

Лазар (јако) Још једном велим: даље! На страну сви! (Махне руком Милици и Југу; ови се уклоне) Па ево, ево Лазара (Откопча мач и баци од себе; раскопча хаљину на грудима) Ево тога Лазара, коме на главу врже толики терет, а на душу тако грдан грех... ево га, ево! Ево његова срца, удри мачем, проли му сву крв. Исеци га у комадиће и погази их. Затапкај твојом осветничком ногом по врелој крвци његовој. Раздроби му главу и разори мозак, нека га нестане! Он се неће бранити. Али пре него што то учиниш, допусти да сагнем ову седу главу, да савијем колена пред тобом (клекне) и да ти довикнем преклињући

те: уби, уби мене, али спаси... народ... спаси царство, спаси Србство! (пада пред Марка).

Марко (стајао је за то време пренеражен с уздигнутим мачем; сад испусти мач и клоне) Није Марку стало до земаља, а још мање до круне злаћене... У Марку живљаше мржња и освета... али ево где их у овај мах нестаде. Ти је уби и уништи. Право си рекао старина Јуже «Та зар Марко да не пође са браћом у бој?» Не не! Даље од мене сени палих јунака, даље и ти света сени оца и родитеља ми! Ја вас отискујем од себе, ја газим преко гробова ваших, јер ме зове народ, царство, србство!

Лазар (скочи и рашири руке) Марко!

Марко (окрене се и покрије очи руком) Лазаре, не смем да ти погледам у очи... Ти си ме постидео.

Лазар (с усхићењем) Нема зашто да се стиди Марко! Подигни поносно главу па на срце твога старог побратима!

Марко (узвикне и падне му на груди) Лазаре!

Сви: Живео Кнез Лазар! Живео Марко Краљевић! Живела слога!

Марко (отргне се) Ох како ме та речца усхићује! Како ми се груди шире и надимљу, а срце расте од милине. На ноге браћо и соколови! Дижимо се, па у свети бој! А пред нама нека лебди и нека нас води, наш дични и поносни вој.. слога!

Сви: (Тргну мачеве и вичу громко) Слога, слога! Живела слога!

Лазар (блажено) Ох, како то одјекује у срцу... нека ударе звона (даде руком знак у олтар) и нек се захори света песма (звона зазвоне, из олтара се зачује «Возбрано] војеводе...») у славу измирења и слоге! Нек се пронесу ти божански гласи с краја до на крај србства!... Стрепи, Мурате, с целом твојом дивљом силом од четири стотине тисућа; слога је дигла цело србство на ноге да те силом победи! Стрепи ово ти је последњи бој са србством. Дижите се војводе

витезови и јунаци! Купите и крећите војску па хитајте с њоме у Косово. Разнесите на све стране гласе слоге грмећи свакоме ко српски мисли и дише, моју клетву: Ко не дође у бој на Косово, рђом као док му је колена! (остане у средини с узлигнутом руком)

Сви (громко) у бој, у свети бој!

(Завеса брзо пада).

КОСОВСКИ СОКОЛОВИ

1.

„Соколи, соколи!, одакле летите?
Са каквих поља и од којих гора?
Носите-ли поздрав нашој царској Жичи,
Са јадранскег мора?

2.

Ил' обале кршне остависте зором,
На којима славна прошлост се одмара?
Соколи, соколи! носите-ли поздрав.
С бујнога Вардара?«

3.

„Ми летимо јутрос престоници старој,
Са којом се Србин вековима дичи;
А с Косова поља доносимо поздрав
Седмовратој Жичи.

4.

Са гробница славних развили смо крила,
Где је пукло поље суморно и пусто...
Тамо ружа цвета и купина расте,
И ковиље густо.«

5.

„Соколи, соколи, ви крилата браћо!
То је свето гробље, са којег сте пошли:

Спустите се, силни, за столове наше,
И добро нам дошли!

6.

Узмите у канџе мачеве убојне,
Па станите ближе светломе олтару —
Ви будите снага и крилата гарда
Младоме Владару«.

19. Мај

Војислав.

НАШ ПРИВРЕДНИ ПРОГРАМ

(Свршетак)

О великој важности *статистике* није потребно говорити, кад се зна да се све реформе у државној управи изводе само на основу статистичких података. И покрај овако велике потребе статистичких података, опет је у Србији службеној статистици мало пажње поклањано. Она је од 1864. године, кад је први пут установљено статистичко одељење у министарству финанције, дакле за 24 године, изнела врло мало података на јавност, а није спремила ни раднике, које би њено поље обделавали.

Без користи за службену статистику било је и шиљање државних питомаца на стране универзитете ради изучавања ове науке, и то с тога, што су они по своме повратку употребљени на друге а не статистичке послове.

Закон о устројству званичне статистике од 8 Априла 1881 године, којим се мислило покренути службену статистику на живљи рад, остао је неприменљен све до половине 1888. године. При самом пак покушају примене овога закона, појавиле су се многе тегобе, и дошло се до уверења, да се многе одредбе његове не могу ни извршити.

Највећа сметња, која спречава успешан развитак наше службене статистике, у томе је, што она нема у довољном броју својих поузданих органа за прибирање података. Да би се службеној статистици дали ови органи, унесена је у пројекат новога закона о уређењу службене статистике одредба, да се на скупљање статистичких података могу употребити: учитељи основних школа и свештеници. На овај начин прикупљање података било би јефтиније и тачније, а ишло би и брже него до сад, кад су то вршиле полицијске власти, које су и сувише оптерећене другим пословима, и при најбољој вољи не могу успешно помагати службену статистику у њеноме задатку.

Други услов успешнога развијања службене статистике јесте да се статистичком одељењу да довољан број чиновника, који би на време могли прерадити прибрани статистички материјал и спремити га за практичну употребу.

Како у нас практичних статистичара готово и нема, то би требало послати на страну бар двојицу од млађих чиновника да се практички вежбају у статистичким радовима. Један би могао радити у бечком статистичком бироу, а други у Берлинском, пошто је у ова два института статистички рад најбоље организован.

На место закона о устројству званичне статистике од 8. Априла 1881 год. имао би доћи приложени пројекат новога закона. (Прилог 31).

Прелазећи на своје *поштанско телеграфско одељење*, Министарство народне привреде има част замолити, да се задржи на делокругу рада овог одељења, које се мора реформисати због богатства нових видова поштанске радње, и нових изналазака и примена у телеграфији и телефонији.

Наше поште и телеграфи, на жалост, заостали су куд и камо иза њихових друга у светском поштанско-телеграфском савезу.

Ово нарочито вреди за *поштанску* струку, као несравњиво важнију и разгранатију од струге телеграфске.

којој је — са гледишта законодавног и административног, — обележен тешњи круг за развој, и у којој највећу улогу игра научно-технички део (усавршавања апарата и линија, нови проналасци на пољу електро-технике и т. д.).

Незгодно финансијско стање, мања спрема особља и мањијски поглед на ову струку, — закржљавили су је тако, да не може да одговори својим обвезама онако, како би то требало; а поврх тога, нагомилавање тешких и хитних послова по струци поштанској, који су отварањем наше државне железнице, узели огромне размере, — претрпали су је својим теретом, а све то захтева основни преображај у поштанском законодавству и у модалитетима поштанске службе и манипулације.

Министарство народне привреде може рећи, да је тек у последње време кренуо нов и свежи живот у овој струци, уз тешке напоре њених органа. — Поделом одељења поштанско-телеграфског на одсеке решењем ПОБр. 11250 од прошле године, и прецизним прописима делокруга рада сваком одсеку, учињено је, да је затрпаност одељења рашчишћена, а текући послови извучени из застоја и кренули својим природним током, да даду умирућој струци нов живот.

На измаку прошле године, израђена је, на српском и француском језику, поштанска статистика за потоњих 7 година, за коју се никад нико није бринуо — и разаслата је страним дирекцијама, које су тражиле у замену за толике своје публикације ове врсте, које су нам годинама редовно слале.

Сем тога, дати су под закуп преноси поштанских пошиљања на већем делу поштанских друмова, одакле је добивено уштеда до близу 100.000 динара, а наређено је да се о овоме изради стална правила.

Даље, уговљен је аранжман са Бугарском о размени транзита поштанског, који се у велико преноси преко Србије железницом, а израђена је и аманетна тарифа за

Краљевину Србију, што се све у прилогу под [32] и [33] прилаже.

Овим аранжманом, отворен је поштански саобраћај и између Зајечара и Куле, у вези са Текијом—Оршавом, те и том линијом прокрчен је пут за транзит.

Још је прикупљена и уређена библиотека поштанско-телеграфска, те тиме ударен темељ за даље њено развиће.

У ред важнијих послова, извршених административним путем, долази: набавка поштанских вагона; измене и допуне у правилима о руковању са поштанским маркама, којим се прописује бољи надзор и јача гаранција за касу државну; правила о руковању са поштанским магацином; правила, прописана у споразуму са Главном Контролом, о склапању месечних поштанских рачуна; правила о примању огласа код пошта за новине и повремене списе итд., што се све у прилогу под [34] [35] [36] [37] прилаже.

Међутим у раду су: превод правила за извршење свију поштанских и телеграфских међународних конвенција; кодификација свију закона, наредаба, и расписа поштанских и правила за заједничку поштанско-царинску службу.

Но у најважније извршене послове последњега времена, долази установљење *општинских пошта*, које су на путу отварања, тако, да ће још у течају ове године, бити код већине општинских судница отворене.

Неспреми поштанских органа, која је удила развићу ове струке, доскочило се *стварањем курса поштанско-телеграфског*, у коме се са пуно збиље и потпуно одговарајућом научном спремом, образују радници за ове струке.

Држећи дакле, да будуће народне скупштине, неће доводити равнотежу буџетску брисањем и најнужнијих сума, потребних овој корисној, народно-економној и међународној установи — и желећи исту подићи на ону висину, која им по својој задаћи приличи. — Министарство народне привреде наредило је, да се изради *Закон о реорганизацији целокупне, поштанско-телеграфске струке*

који ће овим установама поставити нов темељ, на коме би оне имале да се утврде и да напредују.

А како је овај посао огромно велики, за који треба много труда и изучавања, — то за израду његову треба ће и више времена, али ће се свакојако изнети пред прву ред. народну скупштину, јер је томе крајње време.

Сем тога, Министарство народне привреде израдило је *пројект закона правила и упутства, за установљење поштанских штедионица*, које се у прилогу под $^{1}|_{38, 39}$ и $_{40}$ прилаже, те да оживотворењем његовим, с једне стране повећа приходе државне касе, а са друге привикне наш народ на штедњу, која му је свагда, а нарочито сада потребна као залогај хлеба.

Даље је наређено, да се живо настане, не би ли се могла закључити *специјална поштанско-телеграфска конвенција са Румунијом* која је од битних интереса за нас и нашу трговину тим пре, што смо ми, закљученом конвенцијом са Аустро-Угарским парабродским друштвом, постављени у могућност, да своја поштанска пошиљања свију видова, шаљемо непосредно у све румунске штације дуж Дунава, до Црнога мора, без икаквих трошкова, обилазећи терет транситних такса за ова пошиљања, која сада плаћамо Аустро-Угарској.

Напоред са овим, на раду је *пројект за специјалну угодбу са Турском, која се односи на поштанска пошиљања и транзит у опште*, а учињен је предлог турској поштанској дирекцији, да се административним путем, на основу опште конвенције, уреди размена међународних аманетних пошиљања у правцу Врања—Солун и даље транзито, као и обратно. Једна од тешких бољки, што их болује наша поштанска установа, то је немање специјалне ове угодбе, а кад се и до ње дође, Србији је осигуран један сталан приход од пуних милијон динара годишње, који би имао пасти у касу државну.

Ова цифра узета је по рачуну, јер се сада већ преносе дневно преко српске територије железницом до 200

кеса и вализа писмоносног пошиљања, са запада на исток и обратно.

Још је наређено да изради *пројект за измену и допуну у специјалној пошт. конвенцији са Аустро-Угарском* и да се обостраним пристанком уговарајућих дирекција овој измени приступи, јер је ова конвенција, која је закључена још 1866 год. постала непотпуна са тога, што што се од тога доба доба до сада, много што шта у поштанској служби изменило и допунило.

Измене и допуне у овој конвенцији, имале би основу:

1. — да се српска аманетна тарифа за Аустро-Угарску и даље за трансит сведе на минимум;

2. — да се за пошиљања из Србије за Аустро-Угарску и даље, и обратно, примењује Аустро-Угарска унутрашња тарифа за пренос на њиховоме земљишту.

3. — да се основица такса у обрачунавању са Аустро-Угарском, по којој је 1 форинта = 2½ динара, са свим измени;

4. — да се обухвати специјална угодба упутничке и доплатне службе поштанске;

5. — да се радња новинарска, која већ постоји, постави на начелу равноправности;

6. — да се отвори непосредна поштанска веза са Босном и Херцеговином;

7. — да се заинтересује Аустро-Угарска за трансит преко Србије, за Грчку, пристаништа у средземноме мору и Индију, јер по дознању, уговор отправљања овог трансита путем преко Бриндизи, истиче идуће године.

Док се не измени из основа *закон о поштама* на коме сада ради министарство народне привреде, наредило је те је израђен у прилогу под ¹/₁₁ пројект о најнужнијим изменама и допунама у садањем закону.

Но ове измене и допуне мало ће користити без основног преображаја у законодавству поштанском, који се тражи и унутрашњим потребама и међународним обвезама.

Напоредо са овим законом, наређено је да се изради наставлење за целокупну поштанску манипулацију на место наставлења од 13 Априла 1866 год. Обр. 487, које је себе преживело. Ово настављење поштанско, имало би да се саобрази свима законима, по свима видовима поштанске радње и општим и специјалним конвенцијама.

Тек кад се овај преображај, који захтева пуно рада, пуно бриге и пуно пажње, изврши, српске поште могу поносно да погледају у своју будућност, а српски интереси неће рамати и наслањати се ни на ког, остављајући своје интересе туђој бризи и милости.

Струка телеграфска већ не задаје толике бриге Министарству народне привреде, јер једнообразни развој по опште усвојеним научним принципима, носи је напоредо са осталим њеним другама у светском телеграфском савезу, пут прогреса.

У њој нема затрпаности, у њој нема компликованих видова радње и толиких питања за решавање.

Једина и поглавита брига Министарства лежи у томе, како ће доћи до *специјалне конвенције са Турском и Аустро-угарском, за транзит телеграфских депеша*, који нам је конвенцијом између Турске и Аустро-Угарске, неправедно одузет, са чиме су приходи телеграфски оштећени просечно годишње до 300.000 динара.

Да би се ово остварило, на првом месту учињено је шта треба, да се *линије телеграфске доведу у редовно стање и на њима неспособна жица за ову радњу, замени* са бољом и способнијом, а предузет је корак да се у садањем курсу поштанско-телеграфском, спреми довољан број курзиста за манипулацију на Јуксовом апарату.

То су два услова без којих није ни помишљати на стални транзит депеша телеграфских.

И кад се ово питање реши, а већ је на путу остварења, онда ће бити прва брига Министарства нар. привреде, да легалним путем заштити интересе касе државне, осигурањем прихода од овог транзита.

У ту сврху, учињен је корак код Турске дирекције телеграфске, да нам да везу телеграфску преко Скопља код Врање, по сили железничке конвенције, закључене између Србије и Турске, где се и о томе говори, на коју је циљ подигнута линија телеграфска до Врање.

Напоредо са овим, ради се и на томе, да се закључи *специјална телеграфска конвенција са Румунијом*, као што је већ закључена са *Бугарском*, која 1 Фебруара т. год. ступа у живот, а већ се преводе на српски, правила за извршење свију телеграфских међународ конвенција, као што је то напред казано.

У потоње време подигнуто је 7 телефонских штација овде у Београду за званичну кореспонденцију, а док се нов и потпунији закон о телеграфу не изради, израђен је пројект допуна у закону о телеграфу, где су обухваћени и телефони са односним таксама, који се пројекат у прилогу под $\frac{1}{12}$ прилаже, а који у неколико садржи и измене и допуне у самим таксама телеграфским.

На реду је још да се каже, да се приступило кодификацији телеграфских закона, расписа и наредаба, који ће се одпечатати у другу књигу зборника телеграфских, а сем тога покренут је и стручан, поштанско-телеграфски лист, по примеру осталих, поштанско-телеграфских управа у напреднијим земљама.

Закон о реорганизацији поштанско-телеграфске струке, о коме је напред била реч, имао би да утаначи целокупан однос поште и телеграфа, да угради и изједначи несугласице које су постојале и штетно утицале и уклони све, што је бољитку ових струка сметало, а по извршењу свега овог, тада ће се тек опазити видна корист ових установа по земљу и у финансијском и у моралном погледу.

Години 1889-ој намењено је да овај преображај изврши, ако се само буду ове установе гледале са оном милошћу, коју су оне по свему заслужиле.

Изложивши тако садашње стање и пројекте по свима својим гранама, Министарство налази да треба бар да по-

мене како држи, да установљење *нарочитог државног одличија* искључиво *за привредне заслуге*, какво је већ установљено у многим напредним државама, можда не би било без утицаја на приватну предузимљивост, од које тако много зависи успех у многим привредним питањима.

На реду је да се испита, је ли финансијски за државу нашу могућно да приступи извршивању оваквога привредног програма, као што је овај који је напред изложен. Ово је питање у толико важније, што ће се буџет државни за рачунску 1889|90-ту годину решавати на *напредној* народној скупштини, која је на реду да се састане ове јесени, па ако се у томе буџету не би створила могућност за извршење изложеног програма привредног онда би се *за ред изгубила читава година дана*, баш када би прва *редовна* скупштина народна вотирала све или већину предложених законских предлога.

С' тога је Министарство Народне Привреде сматрало за своју дужност, да у овом своме најпокорнијем рапорту Вашем Величанству, изнесе не само садашње стање наше народне привреде, и начине на које оно мисли да би се наша народна привреда могла унапредити, него и тачан рачун о потребним новчаним средствима за тачно извршење једне овако опширне реформе, и у прилогу под 43, Министарство има част поднети свој пројект за буџет расхода за рачунску 1889—90-ту годину.

Као што се из тога *детаљног* буџета расхода види, Министарству народне привреде, ако се усвоји његов програм рада, требају за прву годину тога рада следеће суме:

1. На унапређење трговине, радиности и саобраћаја	581.648·20 дин.
2. На унапређење земљорадње и сточарства	678.518·60 „
3. На унапређење државне статистике	33.513·20 „
4. На унапређење шумарства .	187.384·40 „
5. „ „ рударства .	1.244.119·68 „

6. На унапређење поштанско-телеграфске струке . . . . . 1.258.304·20 „

7. На плате општег персонала Министарства . . . . . 149.550·20 „

Расхода свега: 4,133.038·48 дин.

Како је досадашњи буџет овога Министарства износио свега . . . 1,611.148·40 „

то се предложеним буџетом тражи више 2.521.899·08 дин.

Министарство нема потребе да пред Вашим Величанством брани овакав пројекат буџета привредног, јер су инвестиције, које се мисле постићи са оваквим буџетом, по свима гранама народне привреде, тако опширне и плодне, да ће се новац који држава у њих уложи стоструко накнадити у благостању народном и у повећаној пореској снази његовој.

Остаје дакле само питање: *може ли Србија, при данашњем стању својих финансија*, помишљати на привредни буџет расхода од 4,133,038 динара?

Да би се могло тачно одговорити на ово питање ваља најпре узети у рачун све *приходе* Министарства народне привреде и његових надлештава, ортанизованих на основу изложеног програма и буџета расхода. У тој цељи, а да би се избегла свака могућна погрешка, Министарство је саставило и свој буџет прихода на основи досадашњих фактичких прихода, и на основи вероватноће за приходе од нових институција, рачунајући ове последње за 25 а чешће и за 50% *испод* праве вероватноће, и на тај начин дошло је до оваког апроксимативног *буџета прихода*.

I. Одељење за трговину радиност и саобраћај.

а) од контролисања мера и подмеравања . . . . . 50.000 дин.

б) од занатлијских школа . . 10.000 „

в) „ „Делиграда» и шлепова . 50.000 „

г) « Управе фондова и свију штедионица	400.000	«
	510.000	дин.

II. Одељење за земљорадњу и сточарство.

а) од Топчидерске економије .	35.686·99	дин.
б) « Државне ергеле	22,843·48	«
	59.630·46	дин.

III. Одељење шумарско.

а) од продаје дрва из државних и општенародних шума	120.000	дин.
б) од самовласне горосече. . .	30.000	«
в) « казни за самовласну горосечу	25.000	«
г) од попаше и жиропаше. . .	5.000	«
д) « стружница	3.000	«
	183.000	дин.

IV. Одељење рударско.

а) од разних наплата од рударских предузимача и закупаца и од лабораторије	80.000	«
б) од управе подринских рудника	400.000	«
в) « осталих секција рударских	300.000	«
	780.000	дин.

V. Одељење поштанско-телеграфско.

1. Телеграфски и телефонски.

а) од приватних телеграма и телефонирања	250.000	«
б) од приватних телеграма међународних	130.000	«
в) од транзита депешног . . .	80.000	«
г « ванредног	4.000	«

2. *Поштански.*

а) од марака и саобраћајних карата	250.000	дин.
б) од приватних пошиљања . .	300.000	„
в) „ транзита поштанског . .	500.000	„
г) „ ванредног	6.000	„
	1,520.000	дин.

Свега: 3,052.530·46 дин.

И ако су поједине позиције прихода навалице узете далеко испод вероватноће, као н. пр. код поштанског транзита, који ће према садашњем броју вализа које наше поште преносе сваки дан линијама Београд-Ристовац и Београд-Цариброд — изнети годишње на милион динара прихода, а који је приход овде урачунат само са половином те суме — опет је резултат да се Министарство може надати већ прве године рада по новом програму и буџету *приходу од 3.052.530 динара*. Међу тим то није све. Докле државна штампарија *наплаћује* сваки свој рад који уради за поједина државна надлештва и са тим приходима обрачуњава своје расходе, дотле државне поште и телеграфи отправљају сва државна телеграфска и поштанска пошиљања *бесплатно*. А када би се и та зарада државних пошта и телеграфа таксирала по закону онда би се добило:

а) од службених телеграма . .	180.000	дин.
б) „ „ поштанских пошиљања	350.000	„
Свега:	530.000	дин.

и према томе фактичка годишња зарада Министарства народне привреде изнела би *3.582.530·46 дин. пр.* то значи само *550.508·2 дин. пр.* мање него што Министарство тражи у предложеноме буџету расхода. Ова цифра могла би се још смањити када би се у приход урачунала и вредност створена рударским инвестицијама.

Међутим баш ако би се и даље задржала та разлика између државне штампарије и државних пошта и теле-

графа, баш ако се предложени буџет прихода буде разликовао за читав милион динара од предложеног буџета расхода, ово Министарство уверено је, да ће законодавно тело Србије, под свима политичким констелацијама, хтети и моћи да одвоји тај један милион из општих државних прихода на унапређење целокупне народне привреде. Ово се нада у толико пре што ће ова, сразмерно мала помоћ из општих државних прихода, требати Министарству народне привреде само прве или првих година рада по изложеном програму, јер ће зарада свог Министарства из године у годину расти тако, да ће она врло брзо покривати све његове расходе, а у не далекој будућности, биће у стању да сувишком својих прихода поткрепљује опште државне приходе.

Министарство народне привреде могло би врло лако указати на изворе, из којих би се за прву, или за прве године, могао добити овај један милион динара, који му недостаје за балансирање привредног буџета, а да се не оптерети још више пореска снага земље, нити да се окрње потребе осталих грана државнога живота — али оно неће да се меша у туђу надлежност, у толико мање, што се нада да ће Министарство финансија, у свом извешћу о стању наших државних финансија, и у својим предлозима за њихово санирање, показати да буџет који жели ово Министарство није немогућно постићи, да захтев од 4 милиона годишње за унапређење целокупне народне привреде није чак ни претенциозан, него скроман.

Из целог овог извештаја Ваше Величанство могло је видети да су државни послови, који су по садашњем устројству централне државне управе раздељени на три Министарства, и то финансија, грађевина и народне привреде, у тако тесној вези, да они управо састављају једну целину. Сви ти послови тичу се понајвише, готово искључиво народне привреде. Да ли се тим пословима може управљати консеквентно по једноме унапред утврђеноме плану, када је њихова управа поцепана на три Министар-

ства, то је питање које би заслуживало да се озбиљно проучи. Осем те сродности, управо нераздвојности, сви послови народнога кућења, народне привреде, по самој природи својој, захтевају категорички да се *кроз дуги низ година следствено* и по плану управљају, захтевају *континуитета*. С друге стране у правим уставним земљама, нарочито у онима које сé налазе у почетку праве уставности, веома се ретко постизава толика стабилност и дуготрајност једне владе, колика би била потребна за континуитет поменуте групе државних послова. Како Србија тек сада, великодушном иницијативом Вашега Величанства, ступа у еру праве уставности, то је врло вероватно да ће се владе у Србији још врло често мењати све дотле, докле се нови политички правци и партије, које ће се на основу новога устава морати кристалисати, не сталоже у своје дефинитивне облике. Те честе, а неизбежне промене у највишој државној управи, могле би постати кобне за правилан развитак и унапређење наше народне привреде, ако се за времена не потражи законска гарантија да оно, што осигурава грађанске слободе, не буде од штете за народну привреду. Размишљајући о томе питању, Министарство је ово дошло на мисао: да би се та гарантија може бити могла наћи, при реформисању централне државне управе на основу новог устава земаљског, ако би се узаконило:

а) да се досадашња три Министарства привреде, финансија и грађевина споје у једно Министарство Народне Привреде.

б) да у тако спојеноме Министарству, осем Министра, као политичког управника његовог, који долази на то место по поверењу већине у народном представништву, и који силази са тога места, кад год влада изгуби већину у скупштини, буду још три помоћника Министрова, три државна секретара, који би имали бити стручњаци за финансије, грађевине и привреду. Ти државни секре-

тари долазили би на та места по осведоченој стручној и административној способности, не би се са тих места могли без свога пристанка преместити ни на какву другу државну службу, не би могли постати Министри; имали би плату и ранг државних саветника, те по томе не би имали разлога ни да зажеле премештај; они би могли бити уклоњени са својих места само због доказане несавесности да дођу под суд, или због старости односно неспособности, да дођу у пенсију. Сва три државна секретара имала би радити све заједничке послове колегијално, а сваки од њих имао би специјалне послове свога ресора да ради са свима дотичним начелницима одељења.

На овај начин увећао би се државни буџет на чиновничке плате само са 10.000 динара, али би се под свима променљивим политичким струјама осигурало јединство свију државних послова, који се тичу народне привреде, и осигурао би им се континуитет. — —

Господару,

Министарство Народне Привреде похитало је да у овом своме најпокорнијем извешћу о садашњем привредном стању Србије и о мерама, о којима оно мисли да би могле унапредити народну привреду, даде видљивог доказа своје дубоке захвалности за милостиву пажњу Вашега Величанства, указану на онако свечан начин овој грани државнога живота. Министарство је ово сувише свесно огромности свога задатка а да би могло и помислити, да је у овом извешћу успело нацртати макар и саму основу за даљи рад; али оно се нада да је, поред све хитње са којом се овај преглед морао радити, бар нагласило главне правце за даљи рад. Када би Ваше Величанство благоволело именовати једну велику комисију, састављену из привредних првака целе земље, без разлике политичких партија и социјалних положаја, са задатком: да овај покушај за састављање привредног програма Србије подвргне озбиљној критици и студији,

Министирство се нада, да би се на тај начин дошло до врло употребљивих материјала за привредно законодавство Србије.

15. фебруара 1889.
у Београду.

Вашега Величанства

ВЕРНЕ СЛУГЕ:

Заступник
Министра Народне Привреде,
Министар просвете и црк. послова,
Др. Владан Ђорђевић с. р.

Начелник
Одељења за трговину, радиност и саобраћај
Ст. Р. Поповић с. р.

Начелник
Одељења за земљорадњу и сточарство,
Чед. А. Поповић с. р.

Начелник
рударског одељења,
М. П. Михаиловић с. р.

Начелник
поштанско-телеграфског одељења,
Живко Анђелић с. р.

Начелник
Статистичког одељења,
Богољуб Јовановић с. р.

врш. дуж. Начелника
шумарског одељења
Секретар,
Јеврем Новаковић с. р.

Референт
за виноделе и воћарство
Секретар,
Милутин М. Савић с. р.

НА ПРЕСТОЛУ

Роман Бертолда Ауербаха

(НАСТАВАК)

КЊИГА СЕДМА

(Ирмин дневник)

Избачена на обалу — што ћу ја сада? Зар да живим само за то што нисам мртва?

Много дана, много ноћи држаше ме ово загонетно питање као да лебдим између неба и земље, као у ономе страшноме тренутку када сам се низа стену опучила.

Сада сам се курталисала тог загонетног питања.

Сада радим.

Хоћу да бележим све што ми се деси. Ово бележење ослобођава ме.

Била сам болесна. Кажу да сам била у грозници. Сада радим.

Бејах испричала стара мајци какве радове умем радити. Од свега тога знања, овде се ништа не може да употреби. Она ме одведе у башту; купили смо јабуке, које је чича Пера тресо. У то дође један човек који је хтео од Ханса да купи два јавора који беху украј пута, за дрворезе. То ми се учини као спас. Ја рекох стара мајци да умем градити фигуре од иловаче, и да би ваљда могла ласно научити да рецкам и дрво. Сад сам већ шегрт у радионици.

Данас, у прву недељу, кад се не ради, и кад је све у цркви, ја ово пишем.

*

Знала сам једног човека, који је био осуђен на смрт, који је већ био ушао у раку, коме су били везали очи, на кога су већ биле пушке напишањене па је помилован. Често сам га видела. Што га не упитах како је даље живео?

*

У мојој соби нема огледала. Нећу себе никад више да видим. Само ови листићи нека буду огледало моје душе.

*

Ах ова тишина! Ова самоћа! Као кад човек искочи из језера, па опет дише.

Овамо горе, и на хиљадама тачака на земљи, била је ова тишина, док сам ја тамо доле хтела да учиним ону страхобу.

*

Сад баш дођох из радионице. Сећам се како смо често из летњиковца возали се кроза занатлијска села, како смо за који тренут заустављали кола да прегледамо радионице. Тада ме баш стид — ах колико ли је времена од онога доба? — што само завиривасмо како други раде, па онда опет хајд у спремна кола, а они нека раде даље. Шта ли су радници мислили гледајући како се ми пењемо у кола?

Сад сам и сама ваздан за тезгом.

*

За што није свима религијама на челу оваква заповед: Ти треба да радиш! — ?

*

Кажу да она рана брзо зарасте са које се уснама покуши крв. Теби, што те зову Краљицом, ја бих тако радо посисала сваку кап крви са рањене душе твоје.

*

Ама да л' ја уништих оно писмо за Краљицу, или га је добила?

*

Страшно сам се уплашила када ме стара мајка упита: за што сам то Краљици учинила да јој јавим што сам наумила?

*

За што? Ја не знам ни сама за што, само знам да сам морала, да је то било последње дело искрености, које се само собом извршило.

Шта је нама стало до тога како ће се о нама мислити после наше смрти, кад је наше биће постало празан звек?

*

Тешки, мучни дани.

Учинило ми се да ми је дужност да из моје скривености пишем Краљици. Старамајкин брат, један врло веран и услужан чо-

вечуљак, који ми је свагда при руци, и који би волео да ми сваке минуте може какву пријатност учинити, беше обрекао да ће однети моје писмо у некакву далеку варош. Чинило ми се да Краљица не треба да страда због мене, бар не због моје смрти; хтела сам да јој јавим да сам жива, да жива испаштам своје грехе. Само да сам знала, да ли сам уништила писма зањ и за њу, или су им дошла до руку!... Њему немам ништа више да кажем. Добра стара мајка одмах је опазила да се у мени нешто кува, што нећу да јој кажем. Често је долазила к мени, ал не пита ништа. Најзад не могох више издржати већ јој рекох што сам наумила. Она ме ухвати за руку па рече — јер она кад год хоће нешто својски да ми каже, увек ме узме за руку, хоће да ме држи телесно — „Дијете, само нека ти буде најпре са свим јасно шта хоћеш. Да ли би теби криво било када би се нешто пронашло где си се ти сакрила? Упитај саму себе у дну душе своје. —

Ја се препадох. Истина је. Ја не бих ништа урадила са своје стране да се сазна, али када би случајно...

— Немој ми одговарати — настави мајка — одговори сама себи, па се онда упитај да ли прекуструа, пошто би се вратила онамо где си била, не би опет зажелела да бегаш у свет? Једно ћу ти само рећи. Што год хоћеш да чиниш, уради људски, са свим. Или немој никако писати Краљици, него је пусти да жали, јер се боље жали за мртвим, но за изгубљеним које је још у животу. Или учини оно друго, пиши јој праву истину, реци јој где си. Ко што рекох, што год човек ради треба да уради људски. О дијете, чини ми се теби је као и сиротој души. Знаш ли причу о сиротој души? —

— Не знам —

— Да ти причам. Било једном једно младо девојче, које је погрешило, па како је брзо умрло, душа му оде право у пакао. Свети Петар чује како неко из пакленог огња вичe „Павле, Павле!“ То је та сирота душа викала, али тако жалостиво, да јој се ни најгори ђаволи нису хтели ругати. Дигне се свети Петар те пред паклена врата па пита: Ама, дијете, што вичеш толико жалостиво „Павле, Павле?“ На то ће девојче „Ах, драги свети Петре, шта су каклене муке? То није ништа према мукама које сада мој Павле подноси. Како ће их он издржати без мене? Молим ти се само за једну милост: Пустите ме само још један једини пут на земљу, да видим како је моме Павлу, па макар ја после за то била још сто година у паклу. Сто година — вели свети Петар — промисли се дијете, то је много времена. Ако ће, ако ће, пустите ме само да га видим па ћу после бити мирна, сносићу све муке, а нећу ни писнути. Дуго се бранио свети Петар, али сирота душа није му дала никако мира.

Најзад он рече: Што му драго, иди кад си тако навалила, али неш се кајати, ја ти кажем. Те тако сиђе сирота душа на земљу своме Павлу. Кад тамо, а њен Павле на бригешу, проводи се са другим девојкама. Кад је то видела сирота душа умуче, врати се у вечност па само рече: Ја хоћу опет у пакао, хоћу да испаштам своје грехе. На то ће свети Петар: Оних сто година што си обећала, нека ти је просто. Ти си у једном тренутку више препатила него што има да се пати сто година у паклу. — Ето, то ти је прича о сиротој души. —

*

Често кад ми је најтеже, мени се учини да све то нисам ја преживела; идем тако па као да ми неко прича неку са свим туђу историју.

*

Први пут осећам како је ономе кога трпе, кога су помиловали. Ја сада живим од туђе милости. Сада знам како је онима који немају ни отаџбине ни домовине нити игде иког свога. Данас би могао Ханс да ме отера од своје куће, па шта би онда било самном?

*

Врло ми је тешко што морам да једем заједно са породицом мога ломаћина. Нарочито ми је жао Ханса. Он мора за својим столом да гледа некакву аветињу, о којој ништа не зна, ја му само мутим срећу.

*

За то што при раду мислим Бог зна куда, данас сам се свргом убола у руку.

Мој чича катранџија превио ми је некакав мелем.

*

Дрво је само за невољу грађа. Не подаје се уметничким цељима. Оно је крта, тврдоглава грађа. Старински облици лепоте нису за дрво.

*

„Ах ала би лепо било овде горе становати“ узвикује се тако често када се људи шетње ради испењу на какав вис. Они заборављају колико су различна расположења кад човек иде у шетњу, и кад на некоме месту мора стално да живи.

Друго је када ветар душе преко стрњика, а друго је кад зажурла кроза разголићену шуму зими, када се троме магле стану пужати уз брда, кад се облачине оклембесе о планине, па тек про-

моле какав врхунац да га одмах опет сакрију; друго је када те олуја у по ноћи пробуди, па неће никако да сване. Јес, јес, ви теферичије са закићеним шеширима, ходите само да проведете недељу дана овде без канабета, без свежих брашненица, али нарочито без канабета, помислите само!

*

Бити усамљен са добрим и ведрим успоменама, то је као дрво које своје жиле пушта кроза сочну земљу до самога потока у доли; али усамљеност са тешким, мрачним успоменама, то је као усамљено дрво у стењу, чије жиле ударају увек у камен, па морају увек да обухвате камен те да траже земљу, и тако увек носе у срцу тежак камен.

*

У самоћи се постаје празноверан. Човек има потребу да се на нешто наслони што је изван њега.

Када ми случајно изјутра клизне алат из руку, то ме увек уплаши. То је предсказање да ће цео дан бити несрећан. Ја се борим противу те празноверје.

*

Мој мајстор је увек зле воље. Његова жена и три кћери помажу му радити. Ханс ми је позајмио новаца колико је требало да платим мајстору што ће ме научити дрворезачком занату.

Опажам — а и чича катранџија ми је проказао да је Ханс пустио тај глас — како сви држе да сам ја мало лакнута. То ми даје слободе и заштите, али опет ме је по кадшто страх.

И мој мајстор држи да сам ја суманута. Он врло пажљиво разговара самном, и кад нешто добро појмим, а њему врло мило.

*

Ласте се селе. Није ваљда, мене је страх од зиме. Само да се не разболим. То би било страшно. Морала би се издати или... Ја се не смем разболети. Али сам још тако раздражљива. Тешко ми је нешто рећи, а тешко ми даље сносити: Једна крава у штали има о врату клепетушу, па млата њоме и дању и ноћу — а тако без икаквог ритма. Морам се и на то навићи.

*

Права језа ме хвата кад помислим на зиму. Да нешто сад није јесен, већ пролеће! Природа би ми била пријатељица. Она је свуда једнака, али овако зима иде! Ваља се покорити. Хоћу да

видим шта је јаче: моја природа или моја воља. Не дам мојој души да мисли ништа друго до оно што треба да мисли.

Ја тако хоћу.

*

Обућар хоће да позна пепељугу по нози — вели да је моја нога сувише малена за сељанку.

Уздам се да ће бајка остати бајка.

Вазда ми је у глави нежна мелодија и речи једне песме из Изуардове опере „Пепељуга“ Речи су тако недотупавне, али музика их одева у Краљевско рухо, она чини да свако са слашћу пева те речи.

*

Ах блажена дечија бајко! Ти не питаш како је живела принцеза када је морала да чува гуске. Твоја творачка уобразиља вели тако да буде, и би тако. Али у ствари такво преображење стаје грдних мука.

Валпурга је погодила како је мени, јер она данас рече.

— Теби је сада тако, као што беше мени у Дворцу. И ти не можем да дођеш себи. Али наравно, лакше се привићи свиленој постељи него сламњачи. —

*

Само за то што би могла, кад год би зажелела да се вратим, опет имати онај сјајни велики живот, само то даје ми снаге да га нећу.

Да сам отишла у манастир па да морам живети везана својим заветовањем и спољном стегом, знам да би тужила као у кавезу.

*

Без рукавица! Ја нисам знала да рукама може бити тако хладно. Без рукавица! Не могу да појмим... Кад оно последњи пут свукох рукавице прођоше ме жмарци. Дал' је слутила моја душа? —

*

Јутром недостаје ми хиљаду ситница; пре нисам ни знала да их имам.

Најобичније ствари морам тек да учим од добре мајке. Баш оно што је најобичније, ми не учимо. Ми учимо пре играти него што знамо ходати како ваља.

Ах колико ствари, колико услужних руку треба човеку од чишћења обуће у јутру до утуљивања лампе у вече. Од самога кувања, прања, рибања, вучења воде и дрва не може човек себи да дође. Стоци расте и одело и храна; човек мора да преде и да кува.

Тежак сам терет понела када рекох да нећу да ме нико ма у чему услужи. Пустињак не може бити ни чистунац ни пробирач у јелу. Нисам за то.

*

(Октобар). Вечерас — ах ноћи су сада тако дуге — сену ми на један пут кроз главу: има их хиљадама који живе у образованом свету, у благостању и уживањима, а који су... За што само ја да се закопам жива у самопрегорењу, оскудици и самоћи? За то што тако хоћу. Ја сам мој живот проиграла. Што сам још жива то је поклон, помиловање. Ваља га у горкој збиљи зарадити? Речи са којима сам се некад играла, сада ме везују и суде.

*

Много си натоварила — рече ми стара мајка.

— Како то? —

— Видиш, кад су кола претоварена, онда им се точкови не могу подмазати да не шкрипе; ваља чекати док се кола исправне, па онда се подигне један крај, точак се скине, осовина се намаже па тако редом. Ти си натоварила све сандуке са твојим тешким успоменама. Скини те сандуке, па да видиш како ћемо кола подмазати! —

*

Сада барем знам за што устајем; треба да радиш! виче нешто у мени. Данас се уради ово, сутра оно, и када легнем, у свету је урађено више, но што је било тога јутра.

*

Радити, радити, то је овде одзив и лозинка. И то сваки дан, свакога часа. Људи и не мисле ништа друго него на посао. Рад им је таква природна потреба као дрвету растење. Од тога се чвршћа.

*

И овде раздор и невоља

Валпурга по доброти срца свога рече како не може да сноси што стари слепи Јохем мора сам да једе; она хоће да он једе с нама за столом.

— То не трпим — рече Ханс — ни речи више о томе! —

— За што? —

— То би ти требала и сама да знаш. Ако Јохем једном заседне за нашу совру, више га не отера. А ти ниси никад видела како једе слеп човек.

После овог разговора седели смо сви за столом као мутави. Валпурга се претварала да једе, али она је гутала само своје сузе, па онда устаде. Ова суровост и немилосрдност је јако боли, али она се не жали никоме, па ни мени.

*

(За време силне олује) Ала сам се уплашила. Катранџија ми је причао како се неко у суседству обесио.

— Морало је тако бити — рече он — Тај се човек вешао још пре 15 година, па су онда за времена пресекли конопац. После је живео, али као са конопцем о врату. Ко један пут тако што науми, тај не умире природном смрћу! —

Грозно! Зар је и мени суђено?...

Не. Ја нећу.

*

Из топле собе гледати напољу вејавицу — изгледа ми као сећање на дармар у великом свету.

Ево већ девета недеља.

Још ми је као да ме је неко тешким чекићем ударио у главу. Ја тек онако живим. Али као да почињем да се будим. Кад у јутру отворим очи морам увек да се сећам ко сам ја и где сам? Морам да се сетим целе своје несреће. Али одмах ме спасе рад.

*

Чекић и секира, турпија и тестера и све што ми изгледаше да су справе за мучење заробљенога рода људског, све су то спасоносна оруђа; она протерују зле мисли из главе. Доћи ће једном спаситељ који ће осветшати рад, који ће од тежатника направити свећанике.

*

Почињем увиђати да од мене неће постати уметник; морам бити скромнија.

Дрво је потреба, оно је корисно за много што-шта, али се не да употребити за слободну, самосталну лепоту. Грађиво моје уметности, управо мојега заната, остаје увек сиромашно, оно се може да употреби само као накит за друго нешто. Туч и мрамор говоре светским језиком; слика од дрвета има на себи увек нешто провинцијално, говори некаким локалним наречијем; оно што је највише не може се дрветом исказати. Ми можемо да направимо животињске и биљне облике у дрвету, па чак и анђеле у рељефу; али читаво попрсје или читавог човека израдити од дрвета — то не иде.

Дрворез је само зачетак уметности, који само тепа а не говори, па и то врло монотоно. Оно што је већ било органска целина, као дрво, не може више постати уметнички организам. Камену и тучу тек људска рука даје организану појаву. Да грозних наших светитељских кипова од дрвета. Да нешто устане из гроба какав Грк из Перикловог доба, он би се згрануо какви смо ми дивљаци! —

*

Овај ми је дневник права утеха. У њему могу да говорим мојим језиком. Ућ се враћам дома.

Ово вечно говорење наречијем овога краја изгледа ми ачење с моје стране; преко лица моје душе навучена је гвоздена образина. И ако сам родом планинкиња, када себе чујем где говорим, изгледам сама себи као туђинка. Наречије је права ограниченост, неспретан инструменат, бубањ на коме не може никакав концерат да се одсвира, али опет није, боље ће бити ово поређење. Језик Лесингов и Гетеов то је лепи шарени лептир који је излетео из ружне гусенице; он никада више не може да се врати у гусеницу.

Тешко мени! У свачему видим своју страхоту. О ви који сте били ћенији мојега народа, ћенији рода људског, ја сам и вас уваредила, ја сам се и вас одрекла. Ви сте ме хранили и одневали, а ја сам образованост оскрнавила. За то морам живети у прогонству.

*

Још се пуши некакав жар у моме срцу, који ме љуто пече. Морам га угасити.

Срце ми је тако тешко; одвући ће ме много дубље, него да стење о мени виси.

Ја сам тако уморна, тако изломљена и уморна, као да ће ми сваки део тела отпасти; хтела би да спавам, само да спавам.

*

Хоћу да идем, у Италију, у Шпанију у Париз, на Исток, у Америку. Хоћу у Рим, хоћу да постанем уметница. То мора бити. Кад већ морам живети на овом широком свету, хоћу да је сав мој, ја не умем да га се одречем, моја природа није за то. Ја сам могла бацити пун пехар живота у амбиз, али да га гледам предамном и да умирем од жеђи, да сама себи вежем руке, то не могу. Ја хоћу, ја морам да идем. Чисто ме зове нешто. Неапољ се пружа предамном, једна вила на обали, вожња по мору, толики шарено обучени људи који се смеју и певају... Хоћу да потонем у струји живота. Боље него у струју смрти. Па опет — не могу...

*

Страшан час у сумраку! Нешто ме вуче да се вратим у свет. та он је мој. Шта се управо десило? Зар их нема хиљадама које су као ја — па живе поштоване од свакога? Шта је то што у мени виче: Ти мораш да испашташ. Та само да се појавим, па као да није ништа ни било. Пикантна авантура. Неколико недеља је нестало... Треба само да будем дрска... Четири упрегнута буина лете. цео свет скида капу, ја сам лепа, нико не види шта је очева рука написала на мом челу. На њему се блиста дијадема...

Ето га ту, написано оно страшно ...мени је као да моју душу видим пред собом.

*

Има нешто шта би се могло назвати душино детињство. Тога има у старамајке у пркос њеног огромног искуства.

Ах када би могла добити то детињство! Али зар га онај није на веки изгубио, који га тражи?

*

Стари Јохем доноси ми често свој готов новац да му га пребројим комад по комад, јер вели да људи грозно варају када се тиче новаца.

Мој катранција вели да сељаци увек сурово поступају са својим изнемоглим родитељима, па ме онда пита „За што мора Јохем тако дуго да живи, а од живота нема ништа друго до мрзње и неповерења?“ Ја не умем да му одговорим.

Стари Јохем прави је сељачки Лир, али пошто он може да се тужи суду, што је већ и урадио, то његова судба није довољно трагична.

Али Краљ нема суда коме би се тужио, он неће никога да тужи. За то је његова судба узвишено трагична.

Пријатељу! Кад будеш у себи сам себи судио, зовни мене. Нико те не може оптужити до ја, а ја не оптужујем тебе, но себе.. и ја испаштам.

*

Ватра на огњишту усрећава ме по читаве сахате. Како је леп огањ! Шта су према њему дијаманти и брилијанти? Сиромах мој слепац, он не види ватру. У свакој је кући ватра најлепше — човек је морао да обожава ватру.

— Сада си нешто добро мислила — рече ми Ханс данас када сам крај отвореног прозора седела — тако си мило гледала — додаде он. Очевидно би хтео да ме пита, али он памти своје обећање, па ме никад ништа не пита, него окрене на други начин. Ја му сама казах шта сам мислила: Из његовог лица прочитала сам: да то и не вреди мислити. На послетку рече.

— Хм, крај огњишта... Јес, онда се мисли размиле у шетњу! — За Ханса нема ништа горе на свету него „ићи у шетњу". Он не може да појми како људи иду тако по свету беспослени, кад би паметније било лећи на клупу па одспавати неколико откоса.

*

Ја све мислим да је поштени Кент имао глас Броненов, онако из широких пуних груди; у младости морао је Кент изгледати као Бронен.

Пред мојом душом пролази читава литија познаника. Само краљица и Бронен живе увек узаме. Краља је са мојом прошлошћу са свим нестало, он је избрисан; у мојим сновима снивам многе људе, али њега никада. То је некаква загонетка, коју ја не умем одгонетнути.

Кад се човек у самоћи узме сећати, много којешта отпада, па и многи људи. Лични лекар није мени лично био ништа више него и другима; Ема је била само ехо.

Кад тако станемо пребројавати, мало остаје; па ја и јесам мало у свету оставила.

*

Звек прапорача на саоницама једини је звук који се сада чује; сада је велики посао у шуми. Снег и лед су доле сметња саобраћају, и овамо горе у планинама постају друмови.

*

Кад год залаје пас у дворишту потрчим прозору — можда је какав странац, ко зна ..

Ала кад би сад на једанпут дошао идендант или још боље лични лекар, па би ме звали, па би ме одвели натраг?

Ја дрхћем.

Зар би ја морала поћи?

*

Старог Јохема почињем уважавати.

Јутрос дошао к мени у празничном оделу, са споменицом из рата за ослобођење на прсима, па ми некако поносито рече: „Данас ће бити у цркви молитва за мене. Ја сам онда служио Наполеона исто као и наш Краљ. То беше лета Господњег деветог, у данашњи дан. До подне сам био здрав и читав, а после подне тако око три четири сахата погоди ме непријатељско зрно овде, у треће ребро — за то и носим споменицу на десној страни. Ја паднем и само помислих: Лаку ноћ свете, због јаранице моја! Још онда је моја жена била моја јараница. Е, а после ми извадише куршум из груди, па сам оздравио. Али такав се дан не заборавља ласно. С

тога сам платио у цркви да се сваке године на тај дан очита молитва за мене. После, ево куршума. Кад умрем па ме буду сарањивали, нека га мету опет на моје треће ребро.«

Он ми показа зрно које носи у једној кожној кесици, па онда се спусти у село. Водило га је једно надничарско дете.

Треба да имам више стрпљења са сиромашком; његов је живот био бар једна кап у мору историје — Погођен од непријатељског зрна.... Оловно зрно може да се извади, а стид и срам...

Што год доживим све се у мојим мислима окреће у оно једно нерешиво питање.

Мајка ми је и данас казала праву реч. Кад јој рекох да ни онда нисам била потпуно срећна, она рече.

«Па и ти си сама себе варала. Тако је увек у свету — ко год је преварен, сам је томе крив, само што то никад неће поштено сам себи да призна.»

*

Чича је Пера права весела сиротиња, свагда добре воље, а од кад је самном, са свим је срећан. Он ми доноси наруџбине, односи што је урађено, и обоје добро зарађујемо. Осем тога он ми спрема дрво. Секиром и тестером служи се као тица кандама и кљуном.

*

Данас сам примила први новац који сам радом руку својих заслужила. Чича Пера избројао ми паре на столу. Он не прима банке, само сребро. За метални новац вели да се «смеје». На то смо се обоје смејали. Колишна је ова зарада, па опет како ми добро чини. Целога живота само сам уживала. Од куда? Живела сам од туђег рада, од онога што су моју претци оставили.

Сад већ могу да плаћам Валпурзи за моје издржање. Она није хтела ништа да прими, али је нећу другаче.

*

Четири је пуна месеца како сам овде.

Руке су ми отврдле и огрубиле.

Видим на свакоме покрету да ме од срца воле сви који су око мене.

*

Страховито је хладно на овој висини. Али нам је шума близу а моја грдна пећ је пријатељ који не охладни ласно.

*

Кад се Ханс врати из шуме, треба му често читав сахат док се открави. За то време не треба му ништа говорити, врло је љут

што су му и глас и кретања врло дрвенаста. Али кад се открави, онда је са свим срећан. „Хвала Богу те сам био дрварски момак“ вели увек.

Он нешто особито смера са шумом, али шта, никоме не говори.

*

У сељака је увек прегрејана соба: он воли да се опије и топлотом.

*

Немам огледала. Шта ме се тиче како изгледам. Огледало је почетак и основа самосвести. И ако животиња саму себе не може да види она се опет чисти, — и тица на грани и мачка пред мојим прозором. Ја се пажљиво облачим ради себе саме; није ми добро ако нисам људски обучена.

*

Испрва ми је било тешко да много општим са мојом околином, сада ме то умирује и даје ми заборава. Ја не би рада била да замутим њихов живот него да га разведрим. Ови моји осећају да ја у друговању с њима не узимам само, него да и ја доприносим. Мислим да ми је та мисао из Гетеа.

*

Данас је била велика радост у кући. Другарица Валпургина са својим мужем шумаром дошла у походе. Те среће, те радости, тога причања!

Ханс је одмах окумио шумара за свога сина, јер, већ мушко мора бити. Валпурга се одмах нађе у послу да покаже другарици целу кућу. И ја сам морала с њима.

Љубав је можда у виших слојевима друштва већа, силнија, страснија, али верност, та трајна пуносрдачна издржљивост, чини ми се да је већа у народу. У послу се учи верност.

*

Била сам са Хансом у шуми. О, ала је лепо! Прођосмо и поред смрзнутога слапа; кристални стубови блистаху се на сунчаној светлости.

Ханс ми показа у врху два дрвета која за ме обара, да имам најбоље дрво за израду.

Читава два грма треба да израдиш!

Са свим се развеселио Ханс кад му рекох да сам упамтила његово планинско правило „Лагацко, али увек напред, никако не стати“.

Ово пентрање по брдима јако ме заморило, али мени је са свим добро.

Дуго сам се чудила што никад ништа не чух о родбини Хансовој. Сад ми прича чича Пера да му је мајка врло рано умрла, а оца није никако ни знао.

Сада ми је много што шта у понашању Хансовом јасније; али је сад све то у толико лепше.

*

Најбоље је на свету имати здраву крв, чврсте мишиће и јаке живце.

Ко још уз то има и чисту савест!

*

Ја волим сумрак, када постепено дан прелази у ноћ — ко са природом живи живео је пуно сваки дан. Светлост и ватра граде човека човеком. Само човек може и ноћу да живи. Свезнајући Шнабелсдорф рекао је једном; „То, колико који човек и ноћу живи, право је мерило културе".

Сада у двору седају за ручак; шале се смеју се силним анегдотама. Кад би се нешто ја на један пут појавила међу њима...

Не бојте се, живите мирно вашим животом.

Па онда се одвезу у позориште — Да није данас? — Јесте, ја сам и заборавила да је данас мој дан рођења. Пре годину, на данашњи дан била сам на балу као вила језеркиња и тада ми је под палмама рекао — још чујем његов глас — „Ја сам намерно изабрао данашњи дан — само ви треба да знате, само Ви и ја".

Хо, она ноћ!

Да ли се они тамо мене сећају?

Мисирци о својим светковинама наместе и спомене својих мртвих... Ја не могу даље да пишем... Хоћу да упалим лампу — вала ми радити.

*

Доле у селу има један глухонеми, који се бави грубим дрворезом. Он не зна ни читати ни писати, не зна шта је религија, не зна ништа ни о чему. О заветенима и празницима, стане пред цркву са својим штитом од кише, па гледа сељаке. Који му се допадне, ономе право иде у кућу, скида капут и седа за софру. Без једне речи свака му кућа даје три дана да једе и да пије колико хоће.

И тако је сада к нама дошао.

Кадшто се заплаче а не може да каже за што; али он тумачи мутавачким знацима, а чича Пера вели да хоће да каже, како плаче што не може више да једе.

*

(На чисту среду) Данас је у кући тако мирно, замишљено. Свако чело посуто је пепелом и уз то се говорило: Човече, сети се да си прах и пепео!

Ах, ја сад имам врло дугу чисту среду после бесних месојеђа!

*

Често ми изађе пред очи слика оне мисирске краљеве кћери. Све су хаљине на њој иструнуле. Гола, са распуштеном косом клечи крај свог отвореног гроба и моли се Богу.

Када ћеш ме у се примити свемилостива мајко земљо?

Сећам се простог а великог одговора Антигониног Креону, кад јој је саопштио смртну пресуду.

— Знала сам да ћу умрети. Ти си ми само казао када! —

*

Кад смо на само, Валпурга хоће да ми говори „Ви“ и да ме зове „грофицом“.

Све се преврће. Некада сам ја њему на само говорила „ти“ а јавно...

Ах, у све мора то да се умеша.

*

Валпурга ми донесе данас неколико саксија са цвећем у собу. Рузмарин, геранијум и леандар.

Ханс је донео то цвеће од некаквог славног доктора који станује у доњи неколико сахата одавде. Баштован тога доктора има право да продаје цвеће. Валпурга ми донесе саксије и рече: „Ти си увек имала цвећа око себе. Ово цвеће држи се и преко зиме“.

То неколико биљака усрећава ме. Цвет не пита у каквој је саксији, само ако има сунца и кише. Шта ће онима у двору цвеће из стаклене баште? Они га нису ни садили ни неговали, они се не познају.

*

(Наставиће се)

КЊИЖЕВНИ ПРЕГЛЕД

Теорија казненог права. Написао Ј. Ђ. Авакумовић, Београд 1887 и 1888 год. свеска I—VI.

На пољу српске правне књижевности после повећих радова Матића, Радовановића, Стојана Вељковића, Ђ. Павловића, Гершића, Ценића и Радовића наступио је одмор, који већ траје десетину година. Од ових вредних радника само се Гершић и Авакумовић својим радовима појављују на овом пољу. Правништво српско ко да је заспало, не јавља се нигде осим у судској пракси, па и ту је било потиснуто прекобројношћу судских функционара неправника. У политици, том пространом пољу обилнога правничког рада око уређења друштвених прилика, правници наши заузимаху такође почињени положај. Српски правник, упућен да практичним радом осигура свој опстанак, мора се лаћати државне службе, па бојећи се неприлика, избегавао је да он буде носилац слободнијих мисли. Стари Устав онемогућио му је рад на пољу законодавства, јер ни чиновник ни адвокат није могао бити биран за народног посланика. За то су у нашим народним скупштинама доношени и таки закони, који ни до данас нису извршени; за то се и морало сваки час приступити изменьивању и допуњавању закона. Непотпуности у грађанском и кривичном законику и поступку, као и онај ненародни и непрактични дух који провејава у овим законима на многим местима, није створен од правника, и ово се не може приписати у кривицу српском правништву, јер су све то учинили неправници, који су својом половном образованошћу сметали продирању корисних и практичних законских предлога, а у много прилика поништавали добре прилике законске. Недоследности које су стварали неправници у законодавству досадиле су многим знаоцима, али је њихов глас обично пропадао и то беше повод, те је пок. Романовић, начелник министарства правде као неправник рекао: Србија све дотле неће имати добрих закона, докле год ове доноси поп, учитељ и сељак. И овај неправник казао је непобитну истину. Под законима које је доносио на нашим скупштинама народ, то јест трговац, поп, учитељ и сељак, стењало је баш сам народ — управо маса народа, — сељак. Као адвокат био је правник наш изложен

великој конкуренцији пропалих трговаца, занатлија, пискарача и других „надриадвоката", којима је сам закон признао стечено право на адвокатуру. Ово право признао је и садањи закон о јавним правозаступницима (в. §. 7. пом. зак.) оваким људима. Тако је исто жалосно било стање наших правника у државној служби. У суду потискивала је маса неправника, а у административним гранама нису их хтели ни примати. У суду је преовлађивало произвољно створено мишљење о праву и неправу, онаких судија, који о правној науци нису имали ни појма, јер школу нису учили, а правничке књиге на српском језику није било или ако се која појавила, њу је најмање читао пешколовани судија.

Крај оваких прилика није чудо, што се наша правна књижевност није развијала, немајући баш нигде повољног терена за развитак. Књижевни радови поменутих већ писаца сачињавају једно коло правних радова старијих правника и ово би се коло заршило са последњим радовима Гершића, да се не појави велико самостално дело старијег трудбеника и доброг правника Ј. Ђ. Авакумовића. Ко зна да ли би се и ранији књижевни радови појавили, да их није држава хонорисала и штампала о свом трошку! У овом погледу Авакумовић је први, који за овај свој рад није закуцао на државна врата, па није ни тражио помоћи од српске академије, ученог друштва или које задужбине. Ово је ретка појава у нашој књижевности, а чини нам се да је прва посебице у правној.

Између повећих радова наших правних књижевника појављује се по нека расправа, а повремени часописи „Правда", „Порота" и „Правник" покушаваху да бар у овом правцу не пропадне наша правна књижевност. Али су и ови покретачи један за другим напуштали рад, приморавани знатним материјалним штетама, које су ови врло заузимљиви покретачи претрпели, одржавајући живот у српској правној књижевности. Данас правозаступничко удружење, помоћу свог органа „Бранича" одржава књижевни живот на пољу правне науке прикупив око себе млађе и старије коло правника. Но и ови радови не излазе из обима обичне расправе, и ако нам још недостаје велики број потребних правничких дела. Свако самостално правно дело одиста нас изненађује у оваком времену и фактички су нас изненадили скорошњи радови Гершића, а сада нас из наступеле летаргије буди Авакумовић са својим делом „Теорија казненог права."

„Ми Срби до данас још немамо израђене теорије казненог права," вели писац у свом предговору; а ми се придружујемо и оним његовим речима: „Наука и научне расправе никад нису на одмет, па ма колико да је пређе рађено и писано о истом пред-

мету!« Ми, који смо у београдској великој школи учили правне науке, умећемо најбоље оценити појаву овог дела. Све да на њему не стоји име старијег и искусног правника Авакумовића, за нас, који смо изгубили свежину вида бележећи предавања својих професора, који смо из много пута непотпуних и погрешних прибележака полагали испите и половину слободна времена трошили на попуњавање и преписивање своих прибележака, који смо били упућени на искључиво мишљење свога професора, за нас је овака књига од неоцењиве вредности. Немање стручних књига, из којих би се црпело знање, проузроковало је застој у научном правном напретку наших млађих правника, који не владају страним језицима и који немају довољно средстава да их купују. За то и јесте у нас правна књига ретка појава.

Оволико нека је довољно за обележај времена, у коме се ово дело приказује читаоцима, а сада ћемо прећи на преглед и оцену дела. Као што ће читаоци из наслова ове критике видети, дело ово излази две године, оно још није довршено; пред нама имамо прву половину целокупног дела, и то шест свезака са 62 штампана табака. Ово је по себи довољан материјал за научну критику, а како смо ми предузели овај рад, потрудићемо се да будемо у свему непристрасни имајући и овде у виду, да што више користимо српској правничкој књижевности. Пре но што ћемо започети критичко разлагање самога дела, нужно је да обавестимо читаоца, да ће се местимице наша мишљења разминоћи са мишљењем Авакумовићевим, али нам за то није намера да се писцу намећемо за учитеља или исправљача; јер сваки правнички писац може и треба да има своје самостално гледиште, које сваки од њих брани и заступа научним правним разлозима. Писац без овог гледишта није самостални радник, јер се креће само у обиму туђих мисли.

* * *

У првој свесци овог дела, писац даје коректне дефиниције о појму кривичног права, о његовом значају и задатку; за тим набраја поједине теорије о казненом праву, не губећи из вида испитивање духа, који је владао у Душановом законику; после тога прелази на поједине саставне делове казненог права.

Писац је веома пажљив при давању дефиниција. Он се труди да сваком читаоцу буде јасан, па да би то постиго, он потанко разлаже поједине саставне делове сваке дефиниције. Околност, што смо приметили велику заузетост пишчеву, да буде за свакога јасан, побуђује нас, да учинимо своју примедбу при дефинисању урачу-

њивости. (стр. 48—56). Пишчева дефиниција о урачуњивости, ма да је са свим коректна и одређенија, но што је у Бернера, Кестина, Стала и других научника, није онолико схватљива, као што је писац хтео да буде. Писац вели:

„Данашња теорија о казненом праву вели о томе ово:

Урачуњивост је оно стање, у коме се нешто објективно ставља на терет субјекту.

Или још јасније говорећи, ми бисмо то исказали овим речма: Урачуњивост постоји онда, кад се неко лице може да учини одговорним за какво кажњиво дело.

Ово је надамо се тачно и правилно опредељење о појму казнене урачуњивости."

Казујући ово, писац ради лакшега схваћања ове одредбе, разлаже поједине саставне делове урачуњивости овако:

„1. објективни део — спољни резултат рада.

2. Субјективни део — воља.

3. Веза између дела и воље."

Ово је све непобитно тако, али није јасно, јер се не казује шта управо представља она трећа чињеница, коју писац назива везом између воље и дела.

Писац тврди: „Та веза између дела и воље основ је, те се може рећи, да се хтело оно што је урађено. А то другим речима значи: да субјекат хоће да сматра као своје дело оно, што је урадио". У овим речима није још довољно објашњена она трећа чињеница, јер хотење представљено је у вољи, а оно што је урађено огледа се у делу; где је дакле она трећа чињеница? Како се назива она веза, која се условљава за урачуњивост, а без које урачуњивости не може бити? Наше је мишљење да се она трећа чињеница, коју писац коректно означава као везу између дела и воље, може назвати: *свест*. Није довољно извршити дело (објективни део), нити је довољно показати да се хтело не што учинити (воља, субјективни део), па да би се оно што је учињено могло урачунати, но се изискује и свесност; јер ако ње нема, онда се оно вољно извршено дело не може учиниоцу урачунати. Ми молимо читаоца, да при овоме пази добро на разлику појма оног основа, са кога се ништи урачуњивост и појма оног основа, са кога се ништи кажњивост. То су два разна појма, који су правницима познати. Суманути може да учини кривично дело; он може то дело да изврши хотично, али му недостаје свест, и за то му се дело не може урачунати. Тако је исто и код осталих лица, којима свест недостаје. На против код оних лица која су свесна, дело се мора урачунати, но да ли ће се дело казнити, као и колико ће се казнити, зависиће

од са свим других околности. На прилику код убиства у нужној одбрани постоји и дело и воља и свест, дакле постоји урачуњивост, али се кажњивост ништи због оне околности, што је дело учињено у нужној само-одбрани.

По нашем мишљењу била би оза дефиниција урачуњивости много јаснија: *урачуњивост постоји онда, кад је учинилац при вршењу кривичног дела био при свести.* Да ли је ко био при свести, доказује се научним испитивањем; а за свесна човека постоји чак и онда урачуњивост, ако је дело учинио нехотично. Писац мало даље и сам врло умесно тврди, да и при нехату може бити урачуњивости.

Разлагање пишчево о урачуњивости при увредама, оснива се на неспорној истини, али је при објашњењу увреде делом (стварне увреде, Realinjurien) извео мало сумњив пример. Он вели: „Узмимо да су н. пр. Петар и Павле решили да увреде Јанка и Марка, па то и раде. Павле Јанка јавно пред људима нападне најпогрднијим речима; а Петар Марка пред сакупљеним људима *изудара*. (Ова је реч и код писца подвучена). Ту су и Петар и Павле према Јанку и Марку учинили увреде". Овим се примером истина може доказивати урачуњивост, али не и увреда и нама врло сумњиво изгледа пишчево тврђење, да је Петар према Марку учинио увреду. Мал' те неће овде бити повреда тела. Увреда се обично наноси шамарањем или каквим малим ударцем, али и то само онда, ако радња не улази у обим повреде тела, а то редовно бива кад ко кога изудара.

Незгодно је по нашем мишљењу и онај пример, којим писац доказује урачуњивост код случаја (стр. 63) услед механичне силе. Писац вели: „Због оскудице те везе између воље коју је човек имао и дела, који је резултат неке његове радње, — ту нема свих услова казнене урачуњивости и неће бити сувишно, да овај случај казнене неурачуњивости објаснимо примером — — —

У овом примеру решава ствар непостојање везе; јер ако је онај први човек хтео да падне одозго на оног другог човека, онда би постојало не само дело, но и воља, али постојање оне треће чињенице, коју смо ми називали свешћу, а коју писац назива везом између воље и дела, још је у питању. Ако је онај човек што је горе на обали седео био луд, онда не постоји она друга чињеница, па све да је он хтео да падне одозго на оног другог човека и тада нема урачуњивости. На против ако је први био при свести, па је хтео да падне на оног другог човека, онда постоји и она трећа чињеница и урачуњивост постоји. Али ако он није хтео да падне, но га је олуја оборила, онда воље нема, но је дело усамљено, а она трећа чињеница не може да се везује са оним што не постоји. Пример је пишчев по себи добар, њиме се доказује неурачуњивост, њиме се потврђује случај, али се њиме не доказује оскудица везе између воље, коју је човек имао, и дела, које је резултат неке његове радње; јер се њиме не доказује ништа друго до оскудица воље, као оног другог фактора при урачуњивости. Ово је наше мишљење које не намећемо ни писцу ни иначе ком правнику; јер као год што резервишемо самосталност нашег гледишта исто тако дозвољавамо самостално мишљење другоме знаоцу. Ово условљава сама борба на пољу правне књижевности и ми налазимо, да се само борби самосталних мишљења може приписати велики напредак, који је постигнут у правној науци.

Тако исто се не слажемо са писцем онде, где (стр. 64) објашњава неурачуњивост услед притиска физичке силе. Он вели: „Зна се да се помоћу електричне махине у човечијем телу могу да произведу таки покрети, који не стоје у власти човека. Узмимо да би таквим покретом тела поводом електрицитета човек ударио другог човека и овог повредио; па запитајмо се, да ли би човек могао да одговара за то. Ту би онај електрисани човек радио под апсолутним утицајем природног закона физичне више силе. Покрет његовог тела ту не би зависио од њега, већ од физичне силе." И при физичној сили, у моменту вршења дела не достаје учиниоцу воља, то јест она слободна воља, која ствара урачуњивост по кривичном праву, а не и она трећа чињеница. Човек кога покреће електрицитет нема своје воље и за то дело стоји према учиниоцу усамљено и тако не може бити ни урачуњиво. Може се десити да се у оваком случају привремено обуставља и свест, али воље свакојако нема онаковe, какva се по крив. праву захтева. Код хипнотисаног човека везана је воља па и свест и за то стоји дело усамљено, — али се то у праву другче посматра. Ту се воља и свест, која код учиниоца за тај мах недостаје, преноси на оног електричара или

хипнотичара, па се дело овоме и урачуњава; јер ту не постоји чиста сила природе, већ нека вештачким начином произведена снага која човека лишава воље, па што та сила учини, за све то одговара њен изазивач.

Свест коју ми помињемо као трећи саставни део урачуњивости код писца: веза између воље и дела) може да постоји и пре и после дела, а да не постоји баш у моменту вршења кажњиве радње. Правило је, да се дело не може урачунати, ако при извршењу није било свести. Недостатак свести довољан је да уништи урачуњивост; а постојање свести пре и после дела не утиче на њу. Писац и сам признаје онде, где говори о неурачуњивости услед органске силе, да несвесност поништава урачуњивост. У овом одељку најјасније се показује недостатак оне треће чињенице урачуњивости и ми у свему делимо наше мишљење са писчевим гледиштем.

Одељак о принуди изведен је врло научно. Али овде ћемо се зауставити са нашом примедбом. Писац на стр. 74. вели:

„Принуда о којој говоримо овде, постоји само онда, кад би притисак од стране каквог човека на другог човека био тако јак, да овај апсолутно није имао своје слободне воље, да је морао радити онако, како је хтео принуђач; и поред тога кад тај притисак није био само моралан, већ физичан.

Свако друго стање, у коме би какав човек истина утицао на другога, али би то стање овом другом човеку опет остављало слободу, да се сам одреди, — није принуда о којој овде говоримо".

Ово је писац расправљао према савременим начелима правне науке. Али одма за тим вели:

„Ну овде морамо одма додати, да по некад и оно прво стање може да створи казнену одговорност. Тако на прилику кад би војник послушао заповест свога команданта, па на стражи убио човека, он не би за то одговарао. Али то очигледно не би био случај принуде, већ то би била дужносна послушност млађег војника према своме старешини".

Све ово одобрава данашња правна наука, а по нашем мишљењу модерно право требало би да се бори противу тога. Нема сумње да у овом случају до војника не може бити одговорности, па је право што га наука узима у заштиту; али је модерна правна наука дужна да осуђује таке заповести, да се противу њих бори, а не да их ћутке или и са одобравањем прелази. Ми ово говоримо претпостављајући да војска није у ратном стању. Дужност послушности данас више не би требала да се распростире и на онај суров војнички обичај убијања без праведног разлога. Овај се обичај очигледно коси са основима правде и сваки је правник дужан,

да противу њега уложи свој протест. За што да се у много прилика са оне дужносне послушности убија невин човек? Нисмо ли ми сами пре неколико година доживели такав случај у Београду пред конаком? Друго је у ратно доба, јер је рат сам по себи неко неправо, које данашња наука још правда као нужно зло; али у редовним приликама овај се обичај не може правдати са правнога гледишта. Наука је успела да поништи ову противправну дужносну послушност код грађанских чиновника (види о овоме §. 13. нашег закона о чиновн. грађ. реда) па ће је временом искоренити из војске. Ми под овом дужносном послушношћу не мислимо да рати у дисциплину војену, јер је наша реч управљена само против оног дужносног убијања на стражи по заповести командантовој. Наше је да се боримо противу тога и да на место ни чим неоправдане дужносне послушности васпоставимо она начела, која су у опште усвојена у правној науци на основима правде и човечности.

Гледиште пишчево о заблуди изложено је у овом делу и добро и разумљиво. Али он се ни са тим не задовољава, већ га објашњава са неколико примера. Штета само што нам није представио какав случај из нашег живота, већ је узео пример из енглеског суђства, где је заблуда представљена у убиству мајмуна место детета. За то ћемо ми навести пример који ће многима бити познат. Жандармски официр М. и ваљевски окружни начеоник Ђокић пошли су у лов, па се у шуми разишли гонећи неку дивљач. У један мах се официру учини да кроз шипраг трчи нека дивљач, опали из пушке и убије начеоника: Официр Н. у Нишу пробуди се нагло из сна, па мислећи да у његову собу улази лопов, опали из револвера кога је држао под јастуком и убије свога слугу. Један наш познаник инжињер С. причао нам је, да у таквом буновном стању у мал што није убио своју жену, мислећи да је какав лопов ушао у собу.

У одбрану нашег мишљења наводимо, да у свима случајевима заблуде, човек није на чисто са својом свешћу. Он хоће да пуца и фактички учини дело, али његова свест није ухватила везу с једне стране са вољом, а с друге са делом, јер је ток била у моменту зачињања. Ту стоји дакле воља засебно, дело засебно, и зачетак свести засебно.

Неурачунивост због оскудице воље писац расправља доста опширно, желећи да наше правнике добро упозна са разним ступњевима недостатка слободне воље човечије. Нашим истраживачима ове су ствари потпуно непознате, а до скора било је и судија који о овоме нису имали ни појма. Оптужна и истражна власт, налазила се до новог устава у рукама не само праву невичних, но у опште

необразованих полицијских чиновника; а по судовима је до пре неколико година превлађивало мишљење судија неправника, а није био редак случај, да је председник суда био богослов и да се његовом мњењу морао покоравати почињени му правник. Сва наша доскорашња умешност на пољу правде, састојала се у што ружнијем поступању и у што строжијем кажњавању учинилоца, јер се тиме хтедоше искоренити злочинци у народу. Није се истраживао узрок за што се чини зло дело, па да се рационалним путем лечи и да се тиме користи човечанству, но се прибегавало најстрожијим казнама. Отуда у нас оне прекомерне строге казне у §§. 295. 296. 297. и 298. крив. законика, где се за паљевину прописује смртна казна. Ту се наше законодавство изједначује са средовечним. Писац теорије казненог права можда и не мисли, колико је добра учињно својим лепим и јасним саопштавањем оних прилика, са којих се ништи свест и слободна воља. Наша је искрена жеља, да ова тема постане предмет студије сваког нашег чиновника, који истражује, оптужује или суди какво кривично дело.

Писац се и овде потрудио, да поједине одсеке објасни примерима, само код пироманије није то учинио. Дела страних писаца пуна су оваких примера, но ми ћемо се послужити примером, коме смо очевидци. Скоро на крају вароши, у којој је писац ове критике учио гимназију, беше варошка болница, у којој су осим болесника примани и богаљи на лечење и издржање. Ишао сам у први разред гимназије. Једног дана почетком пролећа тражио сам код куће нужним послом оца, но кад ми рекоше да је одазват у комисију, која у болници прегледа неке ствари, одох и ја тамо. Тек што сам ушао на болничка врата, а предамном седи на земљи неко страшидо од човека. Глава му је била ужасно велика, а руке и ноге мале као у детета од 5—6 година, ма да је био око 25. год. стар. Поплашио сам се од његова лика и побегао би, да ме није ословио и умирио да се не плашим. Разговор му беше пријатан и разуман, те сам га доцније из сажаљења неколико пута похађао. Рекоше ми да су га довели из неког села и да ће остати у болници на издржању. Тог лета било је у тој вароши 43. паљевине и сваки пут изгорела је по једна кућа.

Једном сиромаху упаљена је кућа почетком Маја, па ју је изнова подиго, и тек што је кућа била готова, у септембру је опет упаљена. Узалуд се стражарило и пазило, кривац није ухваћен. Позатварано је много невиних људи, на које је пала сумња, но доцније правници и лекари посумњају, да те паљевине ко чини из освете, но услед маније. Десетине се да пазе на болницу, али су се ипак дешавале паљевине. Нико није ни посумњао на поменутог

богаља, јер није никада излазио из болнице, пити је у опште куда ишао, јер је пушио. Једне ноћи упаљена је кућа на супротном крају вароши, и богаљ пушећи одоцни се и у путу га ухвати зора, те се у болници примети његово одсуство. На питање где је био, одговорио је са свим мирно, да већ десет дана купи палидрвца, па их је ноћас утрошио палећи кућу, и како га страшно љути што не може да изгори цела улица, већ само по једна кућа. Лекари су констатовали код овог богаља пиромантију, а суд му је признао неурачунивост.

Одељак о одбрани у нужди писац је врло бриљиво разрадио. Превелика његова опширност изазвала је у неколико читалаца правника не одобравање, но ми се овима већ и с тога не придружујемо што и сам писац казује за што је тако опширан, а осим тога што ово није искључиво школска књига. Писац је свакако боље урадио што је опширношћу исцрпео готово сво питање, о одбрани у нужди, него да му се са скучености пребацује непотпуности.

Писац одбрану у нужди назива по савету нашег ученог филолога г. Јована Бошковића „потребном одбраном.“ Ми не знамо како је професор г. Бошковић дошао до закључка, да је правнички израз „потребна одбрана“ умеснији од израза „одбрана у нужди,“ али покрај свог признатог ауктористета поштованог професора, ми се не придружујемо његовим назорима. По нашем правничком мишљењу свакад постоји свачија потреба да брани своја права, не чинећи за то какво кривично дело, али се тек по кад и када по неко налази у оном стању нужде, где само чињењем крив. дела може да одбрани своје нападнуто право. По потреби сваки брани своја оспорена права код суда или пред влашћу, а у нужди нападнути не може тражити ову одбрану, но је приморан, да сам одбије напад на своја права. Потребу за одбраном својих права налази сваки појединац и у оном случају, где се је сама власт фактички почела заштићавати од појављеног напада, а нужда се појављује онде, где нападнутог власт фактички не брани, већ где је појединац приморан да извршењем крив. дела одбрани нападнуто право. Ми се у даља објашњења овог израза нећемо упуштати, јер би се много одмакли од главног предмета. У осталом сваки правник зналде о чему се у овом одељку говори, па било да се ова одбрана зове потребна или одбрана у нужди. Свакако би поштовани професор Бошковић учинио лепу услугу правној науци, када би са правничког гледишта објасниo и утврдио ма који од ова два израза.

Разлози које писац у овом одељку наводи, поучљиви су колико за правника, толико и још више за сам народ. Наш народ немајући прилике да игде што чује о одбрани у нужди, има са

свим друго гледиште о овој одбрани. Нико још није наш народ поучавао о модерном разумевању ове одбране; тек кад по неког власт затвори и окује, њему се ствара прилика да размишља о томе, зашто му закон не даје да неограничено брани своје нападнуто право, а тек му се са пресудом објашњава његов погрешан појам о одбрани. За то се у нас и лешавају доста често изгреди, због којих многи ваљан Србин и родољуб оде на робију. Ни чим се није покушавало да се у народу ствара правилно мишљење о одбрани, но се по закону осуђује појединац, што се није потрудио да изнађе правнички значај §. 54. кр. закона. Зар можемо с правом захтевати од нашег сељака да друкче мисли, но што је у опште укорењено у народу схваћање о одбрани у нужди.

Наш је законодавац на много места учинио велики грех, што је просто по теориском гледишту изображеног запада кројио законске прописе за наш народ, не обзирући се, да је он до јуче био приморан да се свакада сам брани од незаконог напада и необзирући се на појмове о одбрани у нужди, како су они укорењени од толико векова у српскоме народу. Још 1861. године прочитан је српском народу §. 54. кр. зак. где се говори о одбрани у нужди, али му није објашњен. То је један врло нејасан параграф, око кога и сами правници лупају главу у појављеном случају и мал те се и правник не би огрешио против њега, кад би се од некуда нашао у стању одбране у нужди. Писац је овом својом књигом пружио прву прилику српском народу, да сазна како се у модерној српској држави мисли о одбрани у нужди и како наш законодавац у §. 54, кр. зак. разумева ову одбрану. Ми би од наше стране желили, да ова књига баш у самоме народу нађе највећи број читалаца, јер ће само тако моћи народ да прибави модерне правне појмове о одбрани у нужди.

Колико је у нашем народу укорењен погрешан појам о одбрани у нужди, показују нам они силни примери осуђивања оних људи, који су према учиниоцу по свршеном делу учинили какво недозвољено дело, мислећи да је то право и да тиме бране своја нападнута права. Између осталих примера нека нашем правничком свету послужи овај: Један чиновник идући путем пуцао је из пушке и случајно убио је дете, па наже бегати. Отац и стриц убијеног детета пусте се за бегунцем, ухвате га и налемају, држећи да тиме врше одбрану, а суд их осуди на робију. Ми правници тако лако одређујемо нешто као неправо а слабо разбирамо како ли народ о томе мисли. Ако већ не можемо за љубав народног мишљења да мењамо законски пропис, бар да се постарамо да народу отварамо очи и да му стварамо модерно гледиште путем рационалне поуке.

У место тога ми га шаљемо на робију, па нека се тамо учи ономе, што у слободи није знао.

Писац да би читаоцу дао што шири појам о одбрани у нужди прелази на историјско разлагање овог појма у разних народа и ту лодирује и старо српско право из времена српског царства. Придржавајући се текста Новаковићевог издања законика цара Душана он изводи, да је и у старом српском казненом праву признавана одбрана у нужди. Ово је неоспорно тако. Али писац ово изводи из овог текста Душановог законика: „Где се обрете убиство, онај који буде зарвао, да је крив ако се и убије." Нема сумње да се овај члан може протумачити онако, као што чини Авакумовић, казујући да се у законику тиме поставио пропис о одбрани у нужди по коме би се ова одбрана бар у начелу признавала. Немајући никаквих јачих података о овоме, г. Авакумовић вели: „Као резултат свега досадањег говора о нашем старом казненом праву у овом питању, можемо дакле прибележити ово: потребна одбрана била је допуштена у нашем казненом праву у начелу, а какве је погледе наше старо казнено право имало на појединa субјективна и објективна питања при потребној одбрани, о томе ћути позитиван текст нашег старог казненог права, па зато се о томе и не може да говори са поузданом прецизношћу."

Ми налазимо да се признавање одбране у нужди у нашем старом законодавству, не може извести из поменутог прописа Душановог законика. Ако прочитамо овај законик видићемо да се он оснива на чисто народном духу и да су у њему поједини прописи донешени према томе, како су племство и цар испитали и схватили опште народне потребе. О доношењу закона на основу неке теорије, која је поникла у туђој земљи, није у оно време у нас могло бити говора. Закони су доношени према здравоме разуму, а заштићавало се оно, што су цар и племство у интересу државног поретка налазили да је нужно заштићавати. Одбрана у нужди поникла је у самом човеку. Њу није створила наука, већ ју је створила сама људска природа. Као што се свака нападнута животиња брани, тако се човек од човека бранио. Та се одбрана није уништила ни у одређеном државном животу; она је пренешена из усамљеничког у породични, а за тим у племенски и у државни живот. Држава својим уређењем даје само неку општу заштиту, а није у стању да сваког појединца одбрани од могућег напада, и због тога одбрану свога права од нападачеве силе у много прилика оставља самом нападнутоме. На тај начин одбрана у нужди постојаће довека као признато природно право човечије. Испрва је у државном животу

право одбране у нужди у свију народа постојало као обичајно право, о коме тек у доцнија времена налазимо законске прописе.

На овај природни начин развијало се право и у нашој старој држави. Одбрана у нужди постојала је као обичајно право и она је признавана у најширем смислу речи; јер кад би се хтело да се ограничи ово право, онда би морало бити писаног закона. Како се одбрана у нужди није ограничавала у оно време, то ми о томе и немамо прописа у Душановом законику. Али тај неограничен појам о одбрани у нужди приморао је уређену државу, да уклони све што ствара сумњу и да спречи невина осуђења. За то је народ још у најстарија времена завео поротно суђење. Поротници, којима беше дужност да се уверавају о чијој кривици и који су изрицали, да ли је ко крив или није, расправљали су према здравом разуму људском појављено питање, да ли је оптужени дело извршио у одбрани у нужди, или није. Ако су поротници нашли, да је оптужени дело учинио у одбрани свог права, они су га огласили за невиног а судија није могао изрећи казну. У овоме и лежи прави значај пороте, која основу свога рада налази у обичајном праву. Порота није могла решавати о питању, је ли ко више или мање крив, дакле о отежавним или олакшавним околностима, али је решавала о оним приликама, са којих се казна поништава, дакле о одбрани у нужди.

И новијем законодавству немогуће је изближе одредити случајеве ове одбране, а камо ли старом законодавству Душановог времена. Али установа пороте учинила је излишним стварање позитивног прописа о одбрани, па се за то у Душановом законику и не говори о одбрани у нужди, већ се само одређују казне за поједине врсте кривичних дела, која су тада била позната. Законик никако није давао упутства поротницима, да баш неког морају да огласе за кривог, а такав би случај наступио, кад би се из поменутог члана изводило начелно постојање нужне одбране.

Из овог изводимо да се онај члан из Душановог законика (где се обрете убиство, онај који буде зарван, да је крив ако се и убије) не односи на одбрану у нужди, већ на оно убиство, које се десило услед међусобне свађе више лица, па се не зна, који од управо од њих извршио убиство. Овим прописом закон даје судији или полицији упутства, да би знала, кога треба да стави под истрагу и суд у оваком нејасном случају убиства. Поменути члан из Душановог законика казује ону врсту убиства, која се у садањем нашем кр. зак. у §. 162, помиње, само што се ово питање данас другче решава.

Кад би поменути члан Душановог законика одиста говорио о нужној одбрани, онда би то изгледало, као да законик наређује

поротницима, кога морају огласити за кривог; међу тим законик паређује да поротници суде непристрасно по души и по здравом разуму. Да би пак законодавац спречио злоупотребе од стране пороте, т. ј. да ова не би хотично кривца прогласила за невиног, законик прописује, да се они поротници, који кога огласе за невиног, па се после нађе ѣтварни доказ да су га лажно прогласили за невиног, осуде да плате хиљаду перпера, да им се више никада не верује и да им се забрани да кога из своје породице жене или удају, дакле да им пропадне сав род.

Ово је наше мишљење о поменутом члану из законика цара Душана.

Одељак о долусу и кулпи расправио је писац и лепо и разговетно, тако да ова расправа у свему личи факултетском научном предавању. За то овај одељак многи неправници неће моћи разумети, али је за правника и разумљив и поучан. Из ове се расправе види, да је писац озбиљном студијом разних стручних дела и пажљивом судијском праксом створио врло основане и самосталне назоре, који ће моћи да послуже као путевођа нашем правничком свету. Почињући од овог одељка писац у низу осталих одељака показује потпуно самостално гледиште и износи читаоцима своја мишљења, која су црпљена не само из великих теоријских студија, већ и из сопствене судијске праксе.

Но нека нам читаоци не замере, што ћемо овде покренути питање о српском називу долуса и кулпе. Писац се за обележај долуса и кулпе служи латинским називима, а ми налазимо да нам не би било од штете, када би потражили и српске речи за обележај назива долуса и кулпе. Професор крив. права на нашој великој школи г. Гргур Миловановић у својим предавањима употребљује за обележај долуса и кулпе назив хотичност и нехотичност, али се и он врло радо служи латинском речи долус и кулпа. По нашем мишљењу не би било неправилно, када би се за обележај долуса употребио онај назив, којим се хотичност обележава у старом нашем казненом законодавству, у Душановом законику. Ту се хотичност обележава изразом „нахвалица“ (види чл. 150. Душанова законика од Стојана Новаковића); а како је кулпи главна карактеристика нехотичност, то би се са свим умесно могло у место долуса и кулпе казати нахвалица и нехотица.

Да пођемо даље. Писац у даљем току са великом прецизношћу расправља тему о покушају. Но ипак има извесних специјалних питања, у којима не делимо мишљење писчево. Тако у питању, да ли се тражење црквеног навешћивања може сматрати као почетак

извршења намере за женидбу и по томе за покушај двоженства. Писац вели:

„У опште се признаје да би такав акт већ био почетак акта о женидби. С тога кад би то урадио какав ожењен човек, онда би се у том његовом акту налазио покушај двоженства или бигамије. Ми држимо да је то мишљење правилно; црквено навешћивање о женидби, јест саставни део акта, који се зове закључење брака. Па кад би човек тај акт предузео, тиме би већ отпочео ступање у брак, а као ожењен у бигамију".

По нашем мишљењу ово навешћивање не може бити покушај двоженства, а ево за што:

Навешћивање у цркви може се по грађанском праву сматрати као почетак намере за венчање (бољи је овде израз венчање него женидба, јер може бити код бигамије и обратан случај: удаја), али не и по кривичном праву. Навешћивање у цркви и бива за то, да се објави мештанима да ко намерава да се жени или да се удаје; за то се по правилу навешћивање врши и у оном месту где се невеста родила или где живи и у оном, где се младожења родио и где живи. Ово објављивање црква не врши и не треба да врши ради задовољења радозналости људи, већ ради спречавања неправилности које се могу извршити при венчању. Но са тражењем навешћивања, па ни са свршеним навешћивањем још ни једна страна није ушла у круг фактичког започињања дела у смислу кривичног права, јер тиме још ни једна страна није фактички почела ступати у брак; јер венчање је управо онај акат, који ствара брак, а у овом случају кривично дело бигамију. Све до оног часа, докле се не приступи венчању, свака страна може да одустане од своје намере и тада не може бити говора о бигамији, а не може бити говора ни о покушају бигамије, јер кривац још није започео ону радњу, која се може сматрати као зачетак венчања. По грађанском праву одустанак од брака пре венчања не повлачи за собом грађанску одговорност, а по кривичном праву одустанак истина ништи бигамију као крив. дело, али у место ње постоји друго засебно кривично дело, превара. Тек са почетком венчања започиње покушај бигамије, а почетак венчања може најдаље да се распростре до оног момента, када је кривац пошао на венчање јер са тим поласком он јасно показује своју намеру, да му циљ није била да учини превару, већ да изврши бигамију; Покушај по томе траје све дотле докле свештеник не сврши црквени обред око венчања, јер тада већ настаје свршено дело. ако је кривац почев од временаț поласка на венчање, па до свршетка црквене церемоније ма којим начином противу своје воље

спречен у венчању, тек тада може бити говора о покушају бигамије..

Ми дакле овде налазимо два засебна кривична дела. Једно је превара, а друго је бигамија, но свако од њих може да постоји као засебан покушај. Докле се оно прво дело не покуша и за тим не изврши, дотле се не може приступити покушају или извршењу оног другог већег дела. Ако то не би усвојили, онда би према мишљењу г. Авакумовића морали усвојити да може да постоји покушај покушаја; а такав би случај наступио онда, када би се одма по поднешеној молби, дакле и пре испита и пре навештивања и пре решења молбе сазнало, да је једна страна још у важећем браку. Ту може да постоји само покушај преваре или обмане и по мишљењу г. Авакумовића тај би покушај био покушај бигамије. Ово по нашем мишљењу не може да буде тако.

Ми мислимо да ће бити правилније, ако се незаконити рад од свог зачетка па све до момента поласка на венчање сматра као превара било као покушај било као свршено дело, а онај незаконити рад који почиње поласком на венчање и који траје до момента свршеног венчања, да се сматра као покушај бичамије. Не усвојити ово значило би давати врло неопредељен и одвише растегљив појам о покушају бигамије.

Исто се тако не слажемо са нашчевим назорима о покушају кривоклетства. Ми налазимо да код кривоклетства може бити само свршена дела, а никако покушаја. Кривоклетство се састоји из два засебна кривична дела. Једно је лажно сведочење, а друго полагање заклетве. Сведочења и заклетве не могу бити половне; оне или постоје или не постоје. Ако је што од овог започето, а није довршено, онда дело и не постоји, дакле не може бити покушаја. Ако се ко почео криво да куне, па одустао и признао да несме да заврши заклетву, јер оно за што се куне није истинито, онда може да постоји само лажно сведочење као свршено засебно дело, а ако је заклетву довршио, онда се оно лажно сведочење тиме претвара у свршено крив. дело кривоклетства.

И ако се г. Авакумовић за потврду својих назора позива на Опенхофа и Голдхамера, ми се ипак у поменута два случаја не можемо придружити његовом мњењу, постављајући за правило, да се онде, где се за извршење или за покушај извршења једног крив. дела мора најпре да учини неко друго крив. дело, да се дакле онде мора најпре оно прво дело да доврши, па се тек онда може приступити покушају или извршењу оног другог дела. Тако се за бигамију мора најпре извршити превара или обмана, па се тек онда може приступити покушају крив. дела бигамије; а код кривоклет-

ства мора се најпре довршити лажно сведочење, па тек онда да се приступи кривоклетству или обратно, да се најпре положе заклетва па тек онда да се приступи сведочењу, са ког она заклетва као свршено дело, постаје кажњива.

Но у свему се слажемо са назорима г. Авакумовића у питању, да ли би се писање писма с намером насилне изнуде и полазак на место, где би се писмо подбацило, могло сматрати за покушај изнуде. Ово је писац објаснио врло занимљивим случајем из нашега судства.

Расправу о саучешћу писац је израдио научнички у потпуном смислу речи. И правник и неправник наћи ће овде лепе поуке. У овој расправи писац је савршенији од многих немачких и француских признатих аутора, којима се на много места примећује по нека празнина. Писац је брижљиво посматрао да сваку празнину попуни, поделив општи појам о саучешћу на своје најситније делиће и тако чу се ни са које стране не може пребацити непотпуност.

Са овим смо исцрпели цео на 62 табака штампан материјал из поменутог дела г. Авакумовића. Као критичар потрудили смо се да будемо у свему савесни. За то смо наводили наша мишљења на свима местима, где су се наша гледишта размимоишла са назорима пишчевим; за то смо прелазили одељак по одељак и сваку расправу сравнили са делима признатих научника на пољу стране правне књижевности. Тако смо сада у стању, да са највећом савешћу изречемо јавно наш суд о овом делу г. Авакумовића. Из целог се дела види, да је писац уложио велики труд око израде, да је у свима појединим расправама, при свем том што се оснива на назорима великог броја страних аутора, у свему задржао оригиналност, и да је своја гледишта сам стварао озбиљном студијом и пажљивом судијском праксом. Овако би дело могло заузети угледно место у француској и немачкој богатој правној књижевности, а за нашу сиромашну правну књижевност оно је у толико драгоценије, што је оно у њој првенче. Ако г. Авакумовић буде срећан, да у започетом правцу доврши ово дело, он ће правништву српском учинити већу услугу, но што замишља.

Алекса Радуловић

БИБЛИОГРАФИЈА

Алавантић Милинковић Јован, Књижевна праћа, Катанска буна у Шапцу 1844 године. Пише — у Новом Салу, Срп. Штампарија а-ра Светозара Милетића 1889, на XVI ни, један лист предговора. стр. 136.

Веселиновић В. Милојко Срби у Маћедонији и у јужној старој Србији, или одговор г. С. С. Бончеву (варшавски Дневник бр. 198 ов. године) написао — Прештампано из „Српства" Београд, у држ. штампарије, 1888 VIII-на 1. л. напомене, стр. 37.

Lobmayer A. Prof. Dr. Najbolja Zamjena materinog mlijeka. Zdravoslovna crtica od — sa slikami i s jednom tablicom. Zagreb 1889, Komissionalna naklada akad. Knjižare L. Hartmana, na VIII ни, стр. 24.

Н(еди́ћ) Т. Б(агоје) Руковет одабраних песама за српске ђаке, приређио — у Београду, у државној штампарији 1889. Цена 50 п. л. ш. VIII. на, стр: 80.

Светозарев Вујић Иван, Сличице из народног живота, написао — У Београду, у држ. штампарији 1889, ни XVI на, 1 л. посвете, стр. 72. цена 60 п. л. Четвртина чистога прихода уступа се друштву Св. Саве. —

КОСОВО

БЕСЕДА ЧЕД. МИЈАТОВИЋА У СВЕЧАНОЈ СЕДНИЦИ КРАЉЕВСКЕ АКАДЕМИЈЕ 11-ог ЈУНА 1889.

Са страхом и трепетом подижем мој глас да вас позовем да изађемо на велико гробље косовско. Још само четири дана, па ће сав српски народ духом да походи то гробље, да га сузом залије, да га цветом окити, да га уздасима својим прекади, да му приђе са срцем пуним љубави, и да оде са њега са срцем пуним поноса. Ово је први пут у историји хришћанства да један народ прави петстогодишњи парастос. Кроз четири дана сва ће српска земља да се претвори у један велики храм божји, у коме ће сав један народ са милионима захвалних срдаца и милионима потресених душа да слави и хвали Бога, што му је дао косовске јунаке. Нека би ова наша данашња свечаност била једна мала припремна служба оној великој народној литургији! нека би ова наша служба била као једна тиха вечерња молитва великој светињи косовској!

Желео бих да могу да подигнем завесу са прошлости, па да видите српски народ какав је био пре пет стотина година. И само се са страхом и трепетом та завеса подиже, јер прво што нам пред очи излази, то је страшна фаталност у нашој историји.

Са свим је здрава и сјајна и славна и једино спасоносна била мисао Душанова, да око свога православног престола уједини Србе, Бугаре и Грке у једно православно царство, јако да се одбрани од навале, која је из Азије претила, и јако да срећно прође кроз политичке и социјалне кризе, које су неизбежне биле, јако да развије здрав политичан и културан живот. Али суврe-

меници његови нису га разумевали. Идеја државног јединства била је сувише нова и захтевала је тешке жртве, какве на првом месту стара велика властела, моћна и ауторитетом и богатством и традицијама, није хтела да даде. У самим границама чисто српских земаља, идеја државног јединства није још ни из далека отупила оштрину и јачину провинцијалних тежења. Наравно да је још теже ишло са спајањем тако суревњивих етнографских група какве су српско, бугарско, грчко и арбанашко племе. Душан је предузео био џиновски задатак да све ове елементе, који су се између себе борили, сложи у братску борбу противу једне још веће и страшније опасности: али су се и Срби и Бугари и Грци и Арбанаси отимали од тога сједињавања, и бегали од свога спасења. За велику већину у свима тим народима, опасност спољашња није била тако јасна и видљива, а жртве које су се од њих тражиле, биле су и сувише и видљиве и осетљиве. Програм Душанов имао је да оствари највећу славу православне цркве, да спречи да ислам ухвати корена ма где на Балкану; али је управ борба цркве грчке са црквом српском највише сметала брзом остварењу Душанових намера. Није ли то трагична фаталност? И није ли се та трагична фаталност показала и у оној црној сенци нагле и изненадне смрти Душанове на походу у Тракију?!

Није право бацати одговорност за распад Душанове царевине на слабог и нејаког Уроша. Без сумње Урош није имао ни из далека ону јачину карактера, ону енергију и онај ауторитет који је Душан имао. Али је сам Душан, са свом својом енергијом и јачином, своје дело оставио недовршено. Да га је он чвршћим створио, нејакост Урошева не би га могла у опасност довести. Наравно, један прст фаталности баш и јесте у томе, што наследник Душанова престола није наследио и јачину карактера свога оца, и политичку прозорљивост његову.

Али ако Урош није био карактером јак и способан и искусан државник и војвода, било је остало иза Душана државника и војвода, који су јаки били и карактером и способностима. Вукашин и Лазар били су људи изванредно способни, људи који су знали за планове великога цара, људи који су имали благородну частољубивост да наставе започето дело. У место да њихова

државничка способност и војничка вештина и јунаштво буду елеменат за ојачање јединства Душанове државе, те њихове способности, заведене личним амбицијама, постале су повод за ослабљење њено. Не лежи ли и у томе једна фаталност? Могао бих готово рећи, да се Србија Душанова није распала због оскудице талената и јаких карактера, већ управ због многих људи од талента и јаке воље.

Сам законик Душанов, који је драги камен у круни славе његове, и који би по обичном схватању требао да допринесе да се утврди друштвени и политички ред, и да се царевина, којој је баш тај законик ударио печат јединства, утврди, допринео је да се царство ослаби, јер је природним начином дизао противу себе све што је противу реда а за анархију, и јер није могућно да се њиме бар неки интерес повредио није.

И сам тај законик најбоље је огледало политичког и социјалног стања свога доба. Пре свега се види да је владала страсна верозаконска борба: напрезања католичке пропаганде с једне стране, сурова и крвава сузбијања с друге стране. Исте такве борбе између православне цркве и богумилске јереси — која је за народ — а нарочито онај у Босни и Захумљу — тако силно пријањала. Шта је могла бити последица овог насиља савести, него горка мржња и страсно узајамно прогањање, а сама та мржња и та страст није могла што друго донети цркви, него ли равнодушност или хипокризију, а држави поцепаност и слабост.

А шта да кажемо за социјално стање! Било је истина и слободних сељака и слободних грађана, и по гдекоји градови имали су своју самоуправу са широким грађанским правима; али је тек већина народа становала на туђој земљи, и радила господарима, било властели, било црквама и манастирима. Фактички су постојали сталежи и еснафи са суревњивом искључивости. Син сељака требао је да остане сељак, син мајстора мајстор, син попа поп. Врло је тешко било поступити из нижег једног реда у виши ред. Социјални организам био је чврсто стешњен у обручеве феудне, задахнут једним духом, који је тако противан од искони демократском духу народа. У опште се у другој половини

XIV-ог века може знати, да је социјално стање у српским земљама озбиљски болесно и, да није турска инвазија политичким интересима апсорбовала све духове, ја држим по свему да се XV-и век не би свршио без велике једне политичке и социјалне револуције у нашим крајевима.

И морално и социјално стање народа балканских, и ступањ њихове политичке свести, нису давали сигурна темеља за једно велико политичко јединство њихово. Само је Душан силни био не само довољно генијалан да јасно види, да је само у томе јединству, или управо у *комбиновању* снаге Срба Бугара и Грка, спас њихов: него је он једини довољно јак био да вољом својом, енергијом својом, и јуначком срећом својом то јединство наметне народима балканским. Са смрћу Душановом мисао његова није умрла. Она је остала да живи, јер је у њој велика једна истина, која не умире. Она је шта више добила практичнији и прецизнији облик, јер се сузила на мисао о јединству српских земаља у престолу српског цара. Они страшни политички потреси, који су уздрмали царевину Душанову после смрти његове, нису у самој ствари били што друго, до борба за јединство српских земаља у престолу српском. И резултат те борбе био је распад царевине. Каква трагична фаталност!

У целој старој српској историји нема жалоснијег времена од онога, које је настало тако рећи сутра дан после смрти Душанове, па трајало до 1376 г. када кнез Лазар успева да се начини центар бар за један део српских земаља.

О племенитости Лазарева карактера нико и никада посумњао није. Има их који сумњају у његов државнички таленат. Мени он изгледа као државник првога реда. Као прави државник он рачуна с факторима онаквим какви су. Напустио је сваку амбицију да буде цар свима српским земљама. Напуштањем својих амбиција, ако их је икада и имао, попуштањем амбицијама других, Лазар је постао посилац једне по облику нове мисли, али у суштини старе мисли о јединству народа српског и о потреби његове сложне акције. Са свим је јасан циљ, који је имао и са свим су јасна и средства, којима се њему стремио. Не више силом, него љубављу и разлогом и свешћу о заједничкој опасности

радио је да српске земље бар за заједничку одбрану уједини. Радио је да српски народ измири са свима хришћанским суседима, с којима га је освајачка политика Душанова завадила. Најпре је повратио мир у српску цркву и учинио крај страшним саблазнима у хијерархији српској. Одмах му је за тим прва ствар била, да измири српску цркву са грчком, да скине анатему, коју је патријарах цариградски на цркву српску бацио, и да навеже односе искреног пријатељства између српског и грчког народа. С бугарским царем Шишманом ступио је у присно пријатељство, давши своју кћер — по свој прилици Деспину — за сина Шишманова Александра. Ђурђу Страшимировићу Балшићу, господару од обе Зете и од једног дела Арбаније, дао је за жену своју другу кћер Јелену. Са краљем босанским Стефаном Твртком ступио је у односе тесног пријатељства. И са Угрима, с којима се најпре због Мачве борио, измирио се, давши једну од својих кћери за бана од Мачве, Николу Горјанског, сина Николе палатина угарског. Може се казати да је г. 1388. ако не већ г. 1387. кнез Лазар био морални и политички центар за конфедерацију српских земаља и за лигу угарског, српског, бугарског и грчког народа против Турака.

Турци су то опазили. Сроћавање Лазарево с бугарским и зетским двором, као и са кућом палатина угарског, није могло за њих тајна бити. Није тајна за њих било измирење с Грцима и Угрима, нити присни односи његови с краљем Твртком. И не само то, него су они без сумње сазнали, да су између Србије и Бугарске с једне, а Угарске с друге стране, почели поверљиви преговори о савезу против Турака. Сам султан Бајазит причао је Лазаревом сину Стефану 3 или 4 године после битке косовске, како су Бугари изгубили своју државу за то, што су хтели савез с Угарском. Стеванов животописац Константин каже, да је султан том приликом по имену поменуо бугарске цареве и друге с којима је то тако било. Ово „друге“ као да у себи скрива и име кнеза Лазара. Ја не могу овде да се упуштам у појединости доказивања овог тврђења, али су несумњива историјска факта ово:

а. Да је Лазар својом несебичношћу и скромношћу, својом мудрошћу и родољубивошћу успео да утврди са свим присне

пријатељске везе са двором босанскога краља Твртка, с двором краља бугарског Шишмана, с двором господара од Зете Ђурђа Балшића, да је се измирио с Угарском и отворио пута за ближи политички споразум ради одбране од Турака.

б. Да је Лазар целом том својом политиком положио темељ савезу хришћанских народа на истоку противу Турака, али да се прави и формални савез још утврдио био није, јер је краљ угарски Жигмунд био још у забуни око савлађивања револуције у Хрватској, краљ Твртко био у послу око освајања далматинских градова, а Ђурађ Балшић у послу око савлађивања буне Радича Црнојевића у горњој Зети, данашњој Црној Гори.

в. Да су Турци сазнали за тајну радњу Лазареву и Шишманову на северу, и да су се решили да одмах, још док савез тај није постао дело, покушају да његове главне елементе разоре.

Овим се објашњава изненадни напад турске војске под великим везиром Али-пашом на Бугарску г. 1388. и пропаст бугарске династије и бугарске царевине те године.

Овим се објашњава што су у ове дане пре 500 година две велике војске притисле поље Косово, што се путевима, који из Босне и Србије воде на Косово, вијају оружане чете, које хитају у стан своме кнезу, што многи властелински дворови изгледају пусти, што се по њима немо мичу бледе сенке матера, жена и сестара, које са брижним оком траже у лету птица, у перју од облака, у жубору потока и у дубинама вирова знаке добре или зле среће, које са срцем пуним брига и црних слутњи мисле на синове, мужеве и браћу своју, што с честитим кнезом својим стоје спремна, да на копљима мачевима и буздованима својим дочекају страшну силу турску.

Нико од савремених српских писаца није записао, али су турски хроничари по причама са Косова записали, како се српска војска веселила на Косову, певала, пила и хвалила се великим јунаштвом својим. И са свим је то било у карактеру ондашњег наранштаја и ондашњег доба. Али и ако нико није записао, ипак ја знам да говорим истину кад кажем, да се у овај дан пре 500 година у многој и многој српској цркви у Србији, кроз звекет од кадионица и кроз калуђерску песму са певнице, чуло гласно јецање

матера, које су своје синове, и сестара које су своју браћу, и загушено јецање жена, које су своје мужеве опремиле на бој на Косово. Ја чујем то јецање данас, ми треба да га чујемо данас, јер оно није долазило од страха, већ је од љубави долазило. У народним песмама остао нам је мекани и сребрни одблесак од оног тешког облака црне слутње, који се склонио над срцима жена што на дому остадоше.

И сад ћу, пре него што вас одведем на Косово, да вас уведем у цркву, у којој се на данашњи дан пре 500 година најтоплије и најскромније Бог молио, да дарује победу српском оружју. То је црква, у којој се Богу молила царица Милица. Не уводим вас да видите цркву једну, већ да видите жену једну, која је света као да је црква. У њеним жилама потиче краљевска крв Немањића. Она је рођена да буде царица: рођена госпоја и по лепоти, и по доброти, и по мудрости, и по срцу, и по души својој. Њен син био је узор витешке лепоте, узор духовитости и образованости. Њена кћи Јелена Балшићка права је звезда међу женама, али звезда која Милицу засењавала није. Све кронике, сви летописи, говоре о њој с усхићењем. После имена Милоша Обилића и кнеза Лазара, народна песма њено име најчешће и најлепше спомиње. Њен муж је за њу идеал и јунака и државника, идеал Србина и хришћанина. Ја сам већ једном приликом обратио пажњу на лепоту душе њене, како се она огледа у молитви, којом Милица Бога моли, да јој синови буду онакви, какав им је отац био. Може ли једна жена одати већу славу и хвалу своме мужу? Кад су ускоро после косовске битке неки незадовољници јавили Бајазиту, да син Лазарев хоће у савез с Угрима, и кад је услед тога настала велика опасност за династију Лазареву и за земљу српску, Милица није слала поклисаре у Једрене, него је сама собом са Евфимијом, ћерком деспота Угљеше, отишла к Бајазиту, те сина и земљу одбранила. Савременик њен Константин филозоф назива је „мужественом женом, женом, којој ни једна врлина није недостојала, мудрости које многи су се дивили управ у питањима државне политике." И опет је жена била, јер се ужаснула у тренутку, кад јој је пред Бајазита изаћи ваљало.

О самој битци косовској имамо врло мало поузданих извештаја. Сувремени летописи као и они из XIV века врло су кратки. Опширнији описи које имамо, тек су из XVII и XVIII века, већином писани по народним песмама и причањима народним. Не ћу да кажем да у њима нема ни нешто што је истинито, али је то тешко одвојити од онога, што је само накнадно измишљена прича.

Пре свега нити је турске нити је српске војске онолико било, колико се прича. Скоро седамдесет година после косовске битке, турска је царевина била двапут већа но у време те битке, па опет султан Мухамед II није извео пред Цариград више од 160.000 војника. Није вероватно да су Турци на Косову имали више од 80.000 људи; пре мање но више! Војни стручњаци у Млетцима и у Италији у опште ценили су почетком XV-ог века, да Србија може дићи војску од својих 30.000 коњаника, кад се на дому брани. Како осим помоћи, коју је краљ Твртко послао под војводом Влатком Вуковићем, а коју цене на 10.000 до 20.000 војника, нико други од суседа помоћи послао није, то се војска кнеза Лазара на Косову састојала поглавито из народа из крајева, који чине данашњу Краљевину Србију, и из крајева који су онда чинили државу Вука Бранковића, а које се пружале од испод Вучитрна до изнад Приштине. Како је то све била властелинска или сталешка војска, како се купила на брзу руку, и како дисциплина и брзина нису нимало карактерне црте такве војске, ја мислим да до саме битке на Видовдан није могло бити у стању српскоме више од 30 до 40.000 људи. Већином су то били коњаници, наоружани копљима, буздованима и широким српским мачевима, у тамно зеленим кожним корицама. Властела је по свој прилици носила млетачке панцире, по неко праве оклопе, млетачке шлемове или и калпаке с окованим перјем. Нешпријев опис, како је силан утисак чинила на турске војводе лепота и сјај српске коњице, не мора да је измишљен, и пре ће бити да је ехо онога што се у турским војничким круговима о српској војсци на Косову за дуго после Косова причало. Али је српска војска слаба била пешадијом и стрелцима, док су Турци управ том врстом оружја јаки били. У турској је војсци

било још и Грка и Бугара, из крајева које је султан под својом непосредном влашћу држао, и још и помоћна војска, коју су династе из јужних крајева некадашње царевине Душанове, господин Константин и Драгаш и краљ Марко, дужни били да дају.

По свему што данас знамо изгледа, да је у главноме стану српском завладала тешка нека зловољност. Сви они који су требали да дођу још дошли нису; као што обично бива у овом нашем подозривом и нервозном народу, одмах се измишљало сто објашњења, све црњих од црњих за што их нема. Природно је да је се много родољубиво срце пунило горком тугом при помисли, да у редовима турске војске има и војске српских господара. И са свим је за веровање, да су из турскога стана ишла писма и поруке главнијим војводама српске војске, да издају учине. За што је кнез Лазар посумњао на Милоша, једнога од својих најодличнијих војвода, ко је овога оклеветао и из каквих побуда, то по свој прилици нећемо никад сазнати. Али не може бити сумње о томе, да га је неко, који му је завидео, облагао, јер то каже и Константин философ, који је на двору деспота Стефана живео и најбоље у стању био да зна. Милош је, увређен у своме поштењу и својој части јуначкој, хтео да докаже на један изванредан али несумњив начин, да он није невера. Милоша је страшно заболео прекор, који му је јавно пред војводама учинио његов витешки и љубљени Господар. Крвљу својом и крвљу Муратовом хтео је да спере лагу, коју су му клеветници неправедно нанели. Како су страшно трагични они тренутци, које је Лазар проводио у великој борби душевној, док се сломио да изусти онај прекор Милошу! И како је то страшна реч била за Милоша, да је чује са усана кнеза Лазара! Види се да је кнез Лазар љубио Милоша као сина свога, и види се да је милост овога старог витеза и господара земаљског, била Милошу драгоцена као љубав доброг и племенитог оца. Од тога часа битка косовска није обична људска битка. Она се претворила у ен, и изгледа као бој, у коме се полубогови на колесницама са штитовима и мачевима јављају. Шта је Мунције Сцевола, шта су римски јунаци пред овим младим српским витезом који, да спере прекор који му је господар учи-

нио, иде у чељуст смрти, да покаже пред народима и пред вековима, да је јунак без страха и без прекора?!

По турским изворима ноћу између понедеоника и уторника дувао је појак ветар од запада носећи прашину из српскога стана на стан турски. Пред саму зору пала је лака киша. Још нам није јасно, у коме је часу Милош приступио Мурату, те га скривеним ножем убио. Ако је то било још оне ноћи између понедеоника и уторника, онда је за веровање да је тек услед тога тако неочекиваног догађаја, изашла наредба турској војсци, да се одмах у бој ступа. И онда се разуме и онај детаљ, по коме је кнез Лазар био на јутрењу у цркви Самодрежи, кад му донесоше глас да се Турци крећу за напад. И онда је лакше разумети и резултат боја, јер Срби нису очекивали битку за тај дан. Ипак, у првим часовима они су не само храбро издржали и одбили нападе турске, него су са свим потиснули лево крило њихово тако, да мало што нису и центруму турском у бок запали. У том је часу изгледало као да ће победа да се веже за српске заставе. Ово казују не само наши извори, него и турски. Али у најодсуднијем моменту Бајазит долети с десноga крила левоме крилу у помоћ, с одморном резервом нападне на српско десно крило, баци га натраг преко Ситнице, и доведе га у неред. Биће да се у томе тренутку пронео по српској војсци глас, да је неки војвода прешао к Турцима. Преводник Дукине историје каже му и име: војвода Драгосав Пробић! Да је Вук Бранковић какву издају учинио, о томе нико од сувременика ништа не помиње. И по свему што знамо поуздано о односима Вуковим према кнезу Лазару и према фамилији Лазаревој, одмах после Косова, чини да је психолошки немогућно, да је Вук заиста издао честитога кнеза на Косову.

Онај жестоки напад Бајазитов и онај глас о издаји, начини од један пут праву панику у војсци српској. Турци сложно навале на целој линији и сузбију Србе на све стране. Кнез Лазар који је лично чинио чудеса храбрости тога јутра, падне с коњем у јаму неку. Турци га заробе и одведу пред шатор, под којим Мурат лежаше на издисају. Ту доведоше и многу господу српску, коју одморна коњица турска сустиже и зароби. Тада видеше сви

и разумеше дело Милошево. Битка се свршила са потпуном победом турском већ између 1 и 2 сата по подне. Сунце је залазећи за западне планине, видело Косово поље застрвено погинулим и рањеним јунацима, видело је цвет српскога племства покошен. и видело је два цара мртва. Никога није било да забележи последњи говор кнеза Лазара са господом српском. Шта не би данас ми дали да знамо последње опроштајне речи његове! Али што знамо то је, да су се ови јунаци надметали, да и у последњем часу покажу своју љубав своме господару. Сви су они преклињали турске џелате да прво њих секу, да очима својима не гледају смрт свога доброг и јуначког господара!

Да ли још смемо да погледамо ка Крушевцу?! Не, и после пет стотина година, поштујмо сузе племените једне жене. Спустимо завесу, али и кад њу спустимо чућемо плач и ридање целог једног горко увређеног народа. Константин Философ који је најближи оним догађајима каже: „тада не бејаше места у свој Србији, где се глас кукања и плач, коме равног нема, није чуо, тако да је ваздух пун тога био".

Да, кнез Лазар, који се за живота трудио, да љубављу и у љубави за опште добро, уједини српске земље, смрћу својом уједињио је сузама сав српски народ.

Има једно велико питање на које се свакојако одговара, а које је пуно интереса.

Је ли у истину српско царство на Косову пало?!

На Косову је пао један поглавар народа српског, који се за живога свога није звао царем, али који се, проливши крв своју за отаџбину, у часу своје јуначке смрти, заогрнуо плаштом царским и увенчао венцем мученичким.

У томе свечаном тренутку Лазар је постао цар свију Срба и за сва времена!

Погинуо је један цар, за кога легенда каже да је више волео царство небеско, но царство земаљско, али који је оно царство небеско, што се огледа у чистоти и племенитости срдаца људских, стекао себи тек само *за то* и тек само *тако*, што је до последње капи крви, и са последњом капи крви, бранио земаљско царство

свога народа. Има ли што лепше од ове легенде која казује: да љубав к отаџбини небо осваја!

Пао је поглавар и јунак, али царство српско тада пало није.

Капитулацијом бугарском код Никопоља и погибијом цара Шишмана г. 1388-ме пала је држава бугарска, да се тек у наше дане предигне.

Погибијом угарском код Мохача и смрћу краља Лајуша, пала је и краљевина угарска.

Али погибијом нашом на Косову није пала држава српска. Она је остала да с ранама, које је на Марици и сад на Косову добила, живи још пуних 70 година. И не само да живи, него да се непрекидно бори, да ране задаје и да се новим ранама покрива. Има један велики факат историјски, који се превиђа. Турци нису Србију освојили. Турци су Србију заузели кад је организам државни, под многобројним старим незалеченим и новим ранама, од унутрашње немоћи сам од себе, издахнуо.

Управо би се пре могло једно друго питање да постави. Да ли се и колико има захвалити битци косовској, што су Србија и Босна могле још пуних 70 година остати као истина султану васалне, али тек народне автономне државе, са својим народним династијама?!

Турци су се враћали с Косова као да су побеђени. Нису могли враћати се са славом, јер су носили собом мртво тело султана Мурата и мртво тело султанова сина Јакуба.

Бар један део српске војске са Косова враћао се као да није побеђен. Влаткови Бошњаци могли су причати, да је битка била страшна и крвава, да је са српске стране кнез Лазар погинуо, а са турске сам цар Мурат, да су се Турци кренули натраг пут Једрена, као што се они опет крећу пут Босне. Овако су ствари доиста и изгледале. И почем је већа забуна владала у турској војсци и на турском двору у Једрену, но у војсци босанској и на двору краља Стефана Твртка, и почем се за онај мах није било бојати никаквих политичких штета за босанско краљевство — то је босански краљ и могао да својим пријатељима у Далмацији и Италији пише, да се свршетак боја косовског може сматрати као победа хришћанског оружја!

За Србију непосредна је политичка последица битке косовске била, да се утврди и можда прецизује васалски однос њен према Султану: да плаћа данак, да даје војску.

Што је после тога мира Бајазит, нарочитом посаобином, тражио и добио најмлађу кћер кнеза Лазара, Оливеру, за жену, то значи: да су државници и војводе турске баш на Косову стекли такву мисао о јунаштву и о животној снази народа српског, да су налазили да је интерес младе турске царевине, да се између султана и господског дома, који Србијом влада, навежу нежне узе пријатељства. Бугарски су народ већ били оковали у синџир, којим се раја окива. Али су и мудрост седог Евронос-бега и јунаштво младог Бајазита муњевитог налазили, да се само свиленим концем може да веже шарени Крушевац са белим Једреном.

Удадба кћери Миличине за Бајазита без сумње је политичко потврђивање, да васал сузерену и сузерен васалу задату веру држи; али је то и витешко признавање, које су два јуначна народа један другом одали.

Непосредно политичко дејство битке косовске није ни из далека тако велико било, као што је силно морално дејство њено на савременике и на наранштаје, који су после долазили. Било је и других великих и крвавих бојева; али још није било битке, у којој оба цара гину. Тај факат по себи довољан је, да учини дубок утисак на уобразиљу народну.

Па онда, она се страшна бура и дигла на кнез Лазара само за то, што је он систематски и следствено узео да ради на измирењу, зближењу и уједињењу српских земаља, и на савезу српског народа са другим хришћанским народима. Кнез Лазар је постао носилац једне велике патриотске мисли, и погинувши на бојном пољу за њу, он је постао мученик за њу, а мисао народног уједињења окружио светитељским колом.

Први успеси политичке радње Лазареве — зближење Босне, Зете, Бугарске и Србије — били су тако очевидни, да је све што је боље било у српском народу, пренуло новом надеждом. Изгледало је као да почиње да свиће, и од један пут у тој зори исконаше се нагло гробови, и у њима се закопа истина не надежда

српска, али цвет народа српског, који се на тој надежди као на сунцу крепио, развијао и светлио.

На онда Милош, млад јунак који горе огњем верности и љубави према своме господару и према отаџбини својој, који чистим својим срцем дркти од жудње, да докаже колико их љуби, мора да чује из уста свога господара, који је њему и више него господар, и више него отац, који је њему као светац неки, мора да чује да је издајица! Оваква једна тешка рана само се смрћу лечи. Загазити у смртоносне таласе турске војске, допрети до самог султана, и усред његових везира, паша и делија, убити га, то је једна одважност, којој равне нема и која светлошћу својом покрива и ону сенку што на Милоша пада од руке, коју му султан на целивање пружа. Није ли све то племенитост пуна трагичности?!

Не само дакле смрт два цара, не само погибија једне велике јуначке војске, не само беспримерно јунаштво једног Обилића, него још нарочито *трагичне* прилике, у којима се све то десило, учиниле су и морале су учинити дубок и неизгладљив утисак у душу народа српског. Косово је једна велика трагедија, у којој је и најмањи статиста јунак, који сузе свога родољубивог огорчења покрива крвљу срца свога. Оно је једна велика трагедија, у којој се у последњем тренутку јавља неми повереник вечне промисли, ледена и немилостивна фаталност, да хладно погледа на страшно дело своје. Ако је то божанство икада имало бар једну једину сузу, ако је оно могло икада да уздахне, оно је ту једину своју сузу пустило, да падне на гроб кнеза Лазара, и тај једини свој уздах пустило да као тихи поветарац прође пољем косовским, и целива хладна чела српских јунака, који тако славно помреше „за крст часни и веру хришћанску.“

И још је неко целивао чела косовских јунака. То је дух народа српског, геније његов, вила народа српског. Погибија косовска постала је слава народа српског. Храброст, којом су Лазар, Милош и други јунаци косовски у смрт летели, дивне је лепоте, достојна да се један јуначан народ њоме кроз векове и у колу јуначних народа поноси. И заиста је се на Косову отворио непресахњив извор за понос народни. Више него језик, јаче него

црква, тај понос везује све Србе у један народ. Пример родољубља и јунаштва косовског, запајао је све нараштаје народне осећањем дужности према отаџбини. Слава косовских јунака трептала је као сјајна звезда у оној тамној ноћи од скоро пет стотина година, кроз коју је народ српски морао да прође. Вила са Косова чувала, је да се кандило народних надања на самосталан живот не угаси. Може се у неку руку казати да се битка, прихваћена Лазарем на Косову, настављала у растројеним четама по свим земљама српским. Народ ју је настављао и у XVI-ом и у XVII-ом и у XVIII-ом веку, кад год је многобројним устанцима својим покушавао да слободу себи врати. Није било борбе за слободу — а када те борбе није било!? — у којој духови косовских јунака нису учествовали. Од Косова се почиње нова историја Србије, историја великих искушења, дуге патње, непрекидне борбе и неугасне славе. Тамо је њен центар народног уједињења. На косовском извору славе гасили су жеђ своју јунаци црногорски у страшној борби у кршевима својим. На Косово су мислили мученици Кочине Крајине. Дахом са Косова дисао је Карађорђе, а Обреновићи су ставили Косово у штит свога дома. Ми га љубимо и ми га славимо. Ми га благосиљемо, јер из цвета јуначког, који је на Косову покошен, изникао је цвет народног поноса. Ми га благосиљемо, јер спомен на јунаке косовске држао нас је, храбрио нас, учио нас и водио нас, јер је он покретао срца свију нараштаја на истрајну борбу, јер је он допринео, *знатно* допринео, да данас након 500 година бар две српске земље, у слободи и у независности, са сузом захвалности и са срцем препуним нада, могу да чине спомен битци косовској и да узвикну: *Слава јунацима косовским!*

КОСОВСКА БИТКА

(15. Јуна 1389. године)

НА ПЕТСТОГОДИШЊЕМ ПОМЕНУ У БЕОГРАДСКОЈ ОФИЦИРСКОЈ КАСИНИ 15 ЈУНА 1889 ГОДИНЕ

ГОВОРИО

ЈОВ. МИШИЋЕВИЋ

ЂЕНЕРАЛШТАБНИ ПУКОВНИК,

НАЧЕЛНИК ГЛАВНОГ ЂЕНЕРАЛШТАБА

Господо и другови.

На данашњи дан, пре пет стотина година, хиљадама Срба, наших славних предака, испустили су своје јуначке душе на тужноме пољу Косову, борећи се „за своју народност, веру и отаџбину".

То пожртвовање, то јуначко и свесно самопрегоревање за част своју и за спас своје државе и народа, поштовао је и ценио цео српски народ, и то је исказао у својим песмама.

Данашњи нараштај у томе поштовању није изостао иза својих старијих. Доказ нам је садашња петстогодишњица косовске битке, коју данас на разне начине прославља и светкује, не само слободна Краљевина Србија и службено и опште народно, него и цео српски народ у свима покрајинама својим.

Па, зар смо могли ми, старешине српске краљевске војске, по позиву и задаћи најближи косовским борцима, да видним признањем не учествујемо у овој народној захвалности?

У тој дакле цељи састали смо се вечерас, да поменемо јуначка дела наших косовских предака, да их у нашој души дубоко урежемо, и да признавањем њиховог пожртвовања изразимо нашу највећу потомачку захвалност. —

Али, да се може у правој боји да представи херојска борба српскога народа на пољу Косову; да се може правилно и потпуно да оцени значај битке косовске, и последице, које су отуда

настале, — треба све оно знати, што је на решење битке утицало.

Није довољно изложити саму битку, па да се њена вредност и решење може да појми. Ваља знати многе догађаје који су јој предходили, многе узроке који су је изазвали, те да се може разумети и зашто се тако битка завршила.

Битка косовска спада можда међу јединствене у целој ратној историји и по своме значају, и по последицама, па и по томе, што у њој оба врховна команданта, — оба владаоца гину на бојишту. На Косову борило се је хришћанство са мухамеданством, крст са полумесецом, питома Европа са фанатичком Азијом, — а не само Србија с Отоманијом.

Она је решавала: или останак Турака у Европи, или даљи опстанак српске државе; обоје није могло и даље једно поред другог да постоји. Кад ужасни оркан узбурка сиње море и бесни вали почну грувати о тврду обалу: или се ломе таласи о чврсту стену, или се руши обала. Огромна отоманска лавина свалила се је са азијских планина у Европу, рушећи пред собом све препоне на које је наилазила: српска држава била је на томе путу снажна брана, о коју је лавина ударила са свом снагом, или да је сруши, или да се раздроби. То је био природан процес историјских догађаја, који је неминовно морао да наступи. —

За то, пре него што приступимо излагању саме косовске битке, да видимо шта јој је претходило?

„Турци“ су сишли са планине Алтаја (Златице) у више племена и Перси су их тако кретили, а њихову земљу назвали „Туркестан“. Примили су веру мухамеданску 965 године по Христу.

Од 1288 године Турци излазе на светску позорницу у околини вароши Сегуда у Малој Азији. Поглавица у то време био је Осман, по коме је и цео народ прозван „Османлије“ или „Отомани“.

Његов син Оркан око 1327 год. већ је шиљао помоћ грчкоме цару Андронику, а око 1330 устројио је прву *стајаћу војску*, у којој је војнику дневна плаћа била 25 пара динарски, и која је била увек на расположењу владаоца.

Турци су на позив разних грчких владара, узурпатора царских, прелазили више пута у Европу као савезници, и у тим борбама дошли су у сукоб са српском војском код вароши Димотике (1352), и одржали победу.

Али 1356 године Орханов син Сулејман пређе по своме властитом нахођењу преко Дарданела и заузе варошицу Зимну, а идуће године и Галиполе.

Кад су Турци као завојевачи стали били ногом на европско земљиште, нашег великог цара Душана већ не беше међу живима. Он беше пре године дана преминуо (20 Декембра 1355), у сред експедиције, којом је био наумио, да доврши освојење грчкога царства, и да затвори прелаз Турцима у Европу. И доиста, да је Душан дуже поживео, више је него извесно, да Турци у Европу не би за његова живота прешли, нити би се по његовој смрти све оно догодило, што је на велику нашу жалост и несрећу настало било.

Силни Душан раширив нагло своју државу, имао је много тешких задатака и политичких и административних да решава; имао је веома многе препоне да савлађује, те да српску царевину учврсти и одржи.

С поља имао је многе непријатеље: на северу Угре и покатоличену Босну; на југу Грке и из Азије навалујуће Турке.

У земљи имао је разне народности, а нарочито многе скоро завојеване Грке, којима је неповољно било ново стање: многу незадовољну властелу, којима је повластице од порекла ограничио законом, приличну завист старе наследне властеле спрам нове која је у виду чиновништва, а по личним заслугама, добијала велика и права и повластице.

Да спољна питања ублажи, прибегавао је Душан разним савезима, а приближавао се и папама, па једаред и Турцима; да унутрашње стање земље у ред доведе, давао је повластице Грцима, примио у главном грчку администрацију земље, поделио је у области, које је дао на управљање или својим сродницима или заслуженим ратницима (преко 14).

Све је то проницавајући ум и чврста рука силнога Душана могла да савлађује и у реду да одржава; али чим престаде да

куца ово велико срце, наступише нереди и несреће у његовој пространој царевини.

На престолу деветнајестогодишњи владалац без искуства и ауторитета, (и народ га зове „нејаки" Урош); — с поља навађују Угри и Грци с Турцима; а у земљи се отимаху великаши о господство и власт. Онда, кад је требало највише чврстине и памети, у томе тренутку било је у нашој царевини највише нереда и нелоге.

Је ли дакле чудо што су Турци, ставши једанпут чврстом ногом на Балканско полуострво, као олуја ширили по њему своја завојевања. Грчко царство изумираше, а снажне Душанове мишице не бејаше, да им стане на пут. Вукашин, Синиша, Алтомановић, Балша и Лазар Хребељановић грабљаху жупе и вароши, које је пре могао који да дохвати, па се у томе и међусобно бораху. Угри с Босном освајаху на северу, а Грци с Турцима на југу заузимаху српске земље.

То је била слика наше земље и државе за свих 15 година после смрти Душанове.

1360 године по смрти Орхановој постаје турским султаном властољубиви Мурат, који затече велику и добро уређену војску, па настави одма освајања у Европи.

Како у Србији тако и у Цариграду и у Бугарској беху раздори, и Мурат до 1365. врло лако освоји све до Балкана на северу, до Маркових врата на западу, а до Црнога Мора на истоку, тако, да се грчко царство сведе на само полуострво Византију. Своју престоницу европску намести Мурат у Једрену (Адријанопољу), које освоји 1362 године.

Кад Турци у томе налетању ударише и на Угљешине земље, који столоваше у Серу (Серезу), тек тада Вукашин осети велику опасност, која му с те стране прећаше, напусти унутрашња трвења, и пође с братом деспотом Угљешом против Турака, потуче их у једном боју, али 26 Септембра 1371 године, у ноћном боју код Чрномена, буду препаднути од Турака, српска војска уништена, а оба брата Мрњавчевића остају на бојишту.

После ове несрећне битке по Србе, Турци нагло и олако освоје сву Маћедонију и допру до Јенице — Вардара. Богдан

у Родопу (звани „Љутица“ у народним песмама), Драгаш и Костадин, (синови Дејанови) у Велблужду (данашњи Кустендил) и Краљевић Марко, син Вукашинов у Прилепу, посташе васали Муратови.

Међутим цар Урош премину, а у осталим деловима Душанове царевине појављују се: *Лазар Хребељановић* са зетом Вуком Бранковићем у данашњој Србији са Косовим пољем, Подримом и Метохијом; *Стефан Твртко Котромановић* у Босни са Хумом; а *Балшићи* у Зети са дѣлом Арбаније.

Такво је било стање српске царевине и на полуострову у времену, када излази на историјску позорницу Кнез Лазар, као државно средиште српскога народа. Лазарева држава бејаше за трећину већа просторијом од данашње Краљевине Србије, (нерачунећи Зету и Приморје): а представљаше једва седми до шести део некадање Душанове царевине. Турци су у самој Европи располагали са два пута толиком просторијом и народом, као што бејаше тадања Србија, а још једанпут толике земље беху њихови васали, који су им војну помоћ давали; Грчки цар Палеолог и Бугарски Шишман плаћаху им данак.

То је било политичко стање Срба и Турака, т. ј. величина њихових држава. Али, да би се и њихова снага могла правилно да цени, па дакле и резултати, који су из те њихове борбе следовали, ваља знати и њихову снагу, с којом су у то време располагали, а то су — њихове војске, јер су оне решавале државну судбину на пољу Косову.

Турска војска — по Т. Докзи — под Османом састојала се је из добровољаца, који се искупљаху, у време похода, а по свршетку рата враћаху се својим кућама. Служба је вршена на коњима и звали су се *Акинџи*, што значи курири или високи борци. Сваки је био одевен и наоружан по своме нахођењу, а искупљаху се у местима, где се нахођаху управници земље.

За владавине Орканове његов брат, везир Алаедин, обрати велику пажњу на војску. Даде јој одело једно за свако племе, и удари темељ стајаћој војсци, устројењем једне врсте пешадије,

која се звала *Пијада* (или Јаја), чији су војници примали дневно на име плате по једну акчу,[1]) и увек били на расположењу владаоца. Они су били подељени на десетине, стотине и хиљаде и имађаху своје стручне старешине и у свему вид *правилне војске.*

Акинџе раздели у два дела: *Сипахе* (коњике) и *Силихдаре* (носиоце оружја), па даде и њима плату. Затим их подели у ескадроне, *(бенлик)*, и тако се установиште разни степени старешинства у војсци, што код војника пробуди частољубље и већу тежњу за одликовањем.

Али сем овога устројен је био и нов корпус војске, који је у првом реду био састављен из заробљених вероодступника, а за тим увршћивањем хришћанске младежи, која је у мухамеданству настављана била.

Хаџи-Бекташ оснивалац реда дервиша Бекташа, освештао овај нови род војске и даде му име *Јени-чери*, што ће рећи *нове трупе*, које су име Европљани касније претворили у *Јаничари.*

Најпре их беше само хиљада и добијаху дневно по једну аспру, која се је према годинама службе и заслугама увећавала. Хранили су се заједнички о државном трошку, и имали су старешине са разним називима и дужностима.

То бејаше прва стајаћа војска, а која тада у Европи још не постојаше.

Због ове нове врсте војске пијада изгуби важност, па за то је претворена била у народну војску[2], везану за земљиште, а ослобођену од данка. У место плате војници добише земљиште, а плату имађаху само кад беху под заставом. Дужност им је била да се искупе на позив владаочев и учествују у рату, било као борци, или за транспортовање, поправку путова и. т. д.

Сем тога основана је и трећа врста војске, састављена из нежењених, који су се само у нужди искупљали[3]. То бејаше не

[1]. Акча је $^1/_4$ сребрног дирхема, а овај је раван данашњем динару; дакле имали су дневно 25 пара динарских.

[2]. Милицију или данашњи ландвер. (код нас други позив).

[3]. То је био данашњи ландштурм или наша трећа класа.

редовна пешадија и звала се *Азеб*, која не имађаше ни плату Јаничара, нити права пијаде. Они су употребљавани у маси, спремајући решителан удар, или су чували ратни материјал.

Пехоте је дакле било 3 врсте: *Јаничари*, *Пијаде* и *Азеб*.

И коњица, поред Спахиа и Силихдара доби трећу врсту названу *Бешликат-Ерба*, а то беше гарда султанова, састављена из најодличнијих мусломанских младића. У то време бејаше 4 ескадрона гарде, свега 2400 коњика. Који су се одликовали у пешадији, могли су бити преведени у *Бешликат*.

У исто време образова се и народна војска на коњима, подобно пешадији Пијади, па и њима се дадоше добра, али са још већим правима него пешадији. Најзаслужнији Акинџи уђоше у овај ред коњице, а допуњавани су из Спахиа и Силихдара, који су награде заслуживали. Тако су постали *тимари* и *зијамети*, а сви укупно зваху се *спахије*[1]. На сваких 300.000 аспри прихода, спахија је дужан био да доведе у рат по једног оклопника (ћебели). Кад се искупљаху, били су подељени у стотине и хиљаде и имађаху за старешине јузбаше и бинбаше.

Најпосле би устројен и кор *Муселима*, и то од остатака старих добровољних коњаника (акинџа), који беху само ослобођени од порезе без других права, а с обвезом, да се на први позив владаочев искупљају и ратују. То беху лаки коњаници око 3000 људи, који су се делили као и спахије.

Тако Оркан уреди своју војску, а тиме је добио поуздану силу, коју је у свако доба могао да употреби где је хтео, и кад год је желео.

Његов син *Мурат* устроји звање војног судије (казі-аскер) и уреди поделу плаћке, од које петина припадаше држави за помагање удовица и сирочади, а $^4/_5$ делили су војници према служби и заслугама. Сем тога устроји и нову трупу названу *војнук* која је поглавито била састављена из потчињених Хришћана, а дужност јој је била, да чисти штале, и у опште да врши дужност сејиза и слугу.

[1], Тимар је баштина, која је годишњи приход имала мање од 20.000 аспри, а Зијамет, ако преко 100.000 аспри годишње прихода доноси. Спахијући беху и код мухамедански и хришћански обитаоца.

Мурат је обратио нарочиту пажњу на заставе и даде им црвену боју, за разлику од других, које су постајле. —

Са тако организованом војном силом, а која бејаше још и фанатична и одушевљена, ударио је частољубиви Мурат на балканске државе и рушио их једну за другом.

А каква бејаше *Сриска војска* у то време?

На то питање веома тешко је одговорити тако детаљено и поуздано.

Душановим закоником није прописано, који је у држави обвезан био да даје војника и да војује, нити како је била уређена војска..

Сриска држава у своме војном уређењу, као и у државном и друштвеном, угледала се на Византију и Италију, јер је с њима била у додиру. Нарочито је наоружање војске било вршено преко трговачких република Дубровника и Млетака[1], па с тога су сриски владаоци вазда одржавали добре односе с њима.

Властела (велика и мала) била је обвезана да војује и да доводи војнике према величини својих баштина или проније. Баштине су биле нарочито оптерећене дужношћу војевања, и за то су биле ослобођене поданака и работа, а давале су само извесан прирез[2]. Држи се, да су сви себри[3], били обвезани да војују, а властела и властеличићи, били су коњица. Само црквени људи били су ослобођени од војевања[4]. Властела је држала војску за свој рачун и владаоци нису могли с њом располагати по свом нахођењу.

Али не зна се ништа, каква је била обвеза властеле у војној служби, и који је број војника, према својој баштини или проније, дужан био сваки да поведе у бој, као што је то код Турака било. Како је пак велика властела имала огромне повла-

[1]. Голишњица VI, 10.

[2]. Баштина је наследно, а проније лично добро, добивено за заслуге на уживање без наследства и свију других права у раду и приходу, које су имале баштине. Проније су биле раширене више на границама и у освојеним областима, а баштине у средишним народним земљама. То је била нова и стара властела. (I Глас академије наука, стр. 22, 39, 49, и 59.

[3]. Не привилегисана класа држављана, где спадаху меропси и отроци.

[4]. П. Срећковића Историја, II, 907.

стице (грб, ковање новца, војевање за свој рачун, и решавање о рату и миру[5]), то је очевидно, да је и ова обвеза у давању војника и војевању зависила не само од појединих властелина, него и од прилика у држави, па и од самога владаоца. У време Душана, нема сумње, да је ова обвеза вршена тачно, али после њега настала је самовоља и распуштеност, па је и ова обвеза војевања вршена произвољно. Само тако може се разумети оно прекљињање кнез Лазарево, кад свој народ позива у бој на Косово овако:

„Ко је Србин и српскога рода,
„И од српске крви и кољена,
„А не дошо на бој на Косово,
„Не имао од срца порода,
„Ни мушкога ни јеновјачкога,
„Од руке му ништа не родило,
„Рујно вино, ни пшеница бела,
„Рђом као док му је кољена!

У место заповести дакле, шаље се молба и клетва! Ово је довољна карактеристика дисциплине и организације која је постојала у тадањој српској војсци!

Сталне војске није било, сем што су неки српски владаоци (Милутин, Дечански и Душан) имали личну гарду састављену од странаца (Турака, Немаца и Француза), али која обично није прелазила број 300. Они су били коњаници и то тешки оклопници.

Кад се, према овоме, упореди турска и српска војска ондашњег времена, лако је увидети, на чијој је страни превага била; а кад се томе дода још и унутрашње стање тадање српске и турске државе, онда се може потпуно разумети све што је из њиховога сударa произашло.

У том дакле стању, политичком и војном, наилази султан Мурат на границе Лазареве државе, и почну се сукобљавати.

Кнез Лазарева Србија допираше у то време на истоку до Старе планине и Трнуши, а на југу до Црне (Карадага) и Шаре планине. Турци су поглавито надирали са истока и југа и први сукоби догодише се у долини Топлице. Турске колоне крстареће у свима правцима и освајајући, прешле су биле и границе нове

[5]. Гл. срп. у. др. IX. 84 и 98.

српске државе, али су ту биле дочекане и потучене. Тако у нашим летописима помињу се из тога времена два боја с Турцима, и то:

1381 године уби Витомир Цреп Турке на Дубровници; а 1387 године побеже цар Мурат испред кнеза Лазара код Плочника[1].

Турци освојиште 1382 год. Софију и сад их ништа не раздвајаше од Србије. Ови српски отпори и победе отвориште очи Мурату, и он отворено нападе на Лазара 1386 године.

Како на тој страни бејаше тврди град Ниш, који је био на путу даљем турском продирању, то је природно било, што су Турци прво на њ напали.

Срби се одупреше јуначки, али после 25 дневне борбе морали су подлећи Турској бројној превази, и Турци освојиште Ниш[2].

Кнез Лазар увиде, да није још спреман, да се с Муратом у коштац ухвати, за то сада затражи мир, и Мурат му га даде задовољен са постигнутим успехом, и то под овим условима:

1. Да Лазар призна Мурата за свога сузерена и постане његов васал;

2. Да му сваке године даје по 1000 коњаника у помоћ; и

3. Да му плаћа годишњи данак у 1000 ливри сребра (по некима 20, а по другима 30.000 дуката).

Тиме је био завршен први рат; али то бејаше више примирије него мир; обадве стране чекаху само угодну прилику, да још са већом жестином наставе започета већ непријатељства, и да их потпуно изведу. Јер Турци беху на путу освајања заустављени; а Срби са болом у души подносили су ово државно и народно понижење.

[1] Година овога боја није тачна и о њему се разно прича; биће по свој прилици, да је и он био пре освојења Ниша, и да је услед тога пораза Мурат са главном снагом на Србију ударио и Ниш освојио.

[2] По краткој Историји Ј. Рајића архимандрита пад Ниша био је 1382 год. (стр. 128). Али како би се после могао разумети бој код Плочника: и ако он није био исте године пад и пад Ниша, како би султан могао претрети ову поразу, и чекати 2—3 године, па тек онда да нападне Србију са свом силом?

Цинкајзен (стр. 231) наводи, да је Ниш освојен 1375, али то је погрешно, јер је Софија пала тек 1382 год, а и наши летописи то нигде и не помињу.

То исто вели и за Хамера (стр. 181).

Наши летописи наводе 1386 год. када је Ниш пао, а ово усваја и И. Руварац (О кнезу Лазару стр. 206.)

Прилика се на скоро указа.

Алаедин кнез Караманије у Малој Азији, бојећи се од наглог увеличавања Муратове силе, устаде против њега. И Мурат полети са европском војском у Азију па поведе са собом и српски помоћни одред од 2000 коњаника.

За време опсаде Кутаје престонице Алаединове, Срби, који беху већином из властелинских породица, презираху варваре и не хтедну послушати неку Муратову заповест. Због тога Мурат многе жестоко казни, а главне крвнце и погуби.

Ово до срца заболе Србе, па кад се у отаџбину повратише, почну у народу сејати мржњу и освету против Турака, доказујући, да нису бољи јунаци од Срба, и да је стидно да им српски народ буде потчињен.

Кнез Лазар можда је знао, да још није способан да с Турцима води одлучан рат; али ова осветна струја у народу нагна га да убрза ратну спрему.

Пре свега он се обрати суседима: Стевану Твртку босанском краљу, и Шишману бугарском владаоцу, и закључе савез за борбу с Турцима, пошто су увидели, да је сваки од њих посебице слабији од Турака.

Мурат сазна за ове спреме, и као способан ратник, а на челу добро организоване и многобројне војске, није чекао, да га савезници заједнички нападну, него са свом силом удари на њих поједине.

Први је на удару био Шишман, па је он први и искусио последице овог мудрог Муратовог ратног плана.

Мурат пошље напред великог везира Али-Пашу са 30.000 људи, а за њим и сам се упути са главнином своје војске. Али-паша освоји Трново и у Никопољу зароби Шишмана, кога пошље султану. Тако цела Бугарска би погажена и савезници изгубише у њој скоро трећину своје снаге. То је било у јесен 1388 године.

Док се ово у Бугарској догађало, кнез Лазар није стајао скрштених руку. Он пошље јуначкога војводу Димитрија Војиновића, те од Турака освоји Пирот, а вероватно је, да је у то време и Ниш повраћен био. Али-паша пошље Јакши-бега (спна

Тимурташа беглербега) са 10—15000 вој. да Пирот отме од Србаља, што он и учини.

Кнез Лазар пошље помоћ да се Пирот поврати, јер га сматраше као врата за своју државу, а нарочито беше наредно, да се у клисури пресече Турцима одступница. Али Јакши бег, по добивеном налогу, зараније повуче се Софији, пошто је пиротски град порушио.

Док се то догађало наступила је јесен, р. Марица се изли, и не бејаше угодно за кретање великих војсака.

Нешто због ових прилика, а можда још више за то, што је Мурат налазио, да за рат са Србијом треба већу војску, он прекиде даље операције; али се у пролеће 1389 поврати у Европу, да започето дело до краја изведе.

Пошто је искупио у Пловдиву своје азијске и европске трупе, као и све помоћне одреде својих васала, нарочито из Азије, (Караманије, Кермијана, Сарукана, Ментече, Аидина, Караси, Теке, Хамид и др), крете се Мурат на челу једне ужасне војске у Мају против кнеза Лазара и његове Србије.

Турски историк Нешрија казује, да је трећи дан стигао у Ихтиманску равницу и ту три дана пробавио. Овде му се с војском придружи сирачки кнез (Сарџа[1]). Ту је држан савет којим путем да се даље наступа, да ли десним, који води преко Софије, али и кроз неке клисуре док не избије код Пирота; или левим, који води Илицама (Ћустендил-бањи). Људи сирачкога кнеза, као познати земљиштем, рекоше, да је боље левим путем, јер нема толиких планина, што и други познаваоци предела потврдише, и Мурат усвоји. Из Ихтимана окрете лево поред Самокова и трећи дан стиже у Аладинску равницу, јужно од Радомира, где је се два дана одмарао, и где је дошао васал Ћустендилски Костадин син Дејанов, са својом војском.

После два дана стиже Илицама, т. ј. Ћустендилу (стар. Велблужду), где столоваше Костадин, и који Мурата и војску му тако обдари и угости, да је, по турским историцима „текло

[1], Љ. Ковачевић мисли, да је то видински владалац Јован Сраџимир или Страшимир.

млеко и мед.“ Ту придоћу и околни кнезови и приклоне се султану.

Пошто је се у Ћустендилу добро прочастио крене се и дође у Улу-ову (велико поље), одакле нареди опрезу и посла Евренос-бега (потурченог Грка), да пред војском проматра и прибира вести.

Из Улуове дође у Кратово, где неколико дана пробави, и где су му дошли српски посланици (поклисари), да у име кнеза Лазара изјаве, да му он одриче даље данак и објављује му рат.

Турски историк Хаирула-Ефенди наводи, да је српски посланик био много поносит, и кад му је султан показао своју силну војску, да га застраши, он је одговорио; „Војска је отоманска многобројна али је наша још већа, а сем тога, ми имамо 5000 оклопника, који су сами довољни, да се с вашом војском боре.[1]“ Тај охоли говор и самопоуздање забрину и наљути султана, и хтеде их погубити, само што беху поклисари опрости им живот.

Међутим стари Евренос бег са 40 коњаника проматраше до Скопља, где ухвати неколико Срба и од њих сазнаде, да се Срби налазе на Косову.

Због те вести Мурат нареди кретање своје војске у напред преко Куманова, али не хтеде на Скопље и кроз Качанички теснац, него окрете северу преко Црне Планине (Карадага).

Евренос-бега и Јигит-пашу изашље пред војском да чисти земљиште од непријатеља и заузме теснаце. Ту на водомеђи планинској, по свој прилици око града Прешева,[2] где у близини бејаше гравица Лазареве државе, догодише се први судари са Србима.

По турским историцима и Срби беху изаслали проматраче а сем тога и Прешево имађаше ваљда посаду, те Турци издржаше једну борбу пре него што уђоше у Србију.

Са Црне планине сиђе турска војска р. Моравици и пређе је у 6 одреда један за другим са развијеним заставама, свирком

[1] Т. Дожза.

[2] Голишњица III, 303.

и бубњевима, више да одушеве своју војску, бојећи се напада српскога на овом незгодном месту.

Према Новоме брду турска је војска преданила, сигурно да се боље обавести о противнику и да се прибере. Ту доведу два ухваћена Србина, који на положена питања такође дрско одговараху, и за то султан нареди да се посеку.

Сутра дан турска војска прешла је преко планинског венца близу Јањева и у околини Приштине избила на чувено Косово поље. —

У то време кнез Лазар већ се је налазио са српском војском на Косову.

По народном причању[1] Срби су најпре били заузели положај око Грачанице пред Приштином, сигурно надајући се, да ће Турци, прођи кроз Качанички теснац, на у том случају доиста и бејаше згодно да их ту дочекају.

Али, кад Турци од Кратова промениште свој оперативни правац и преко Гњилана избиште на Косово у околини Грачанице, дакле у леви бок српскоме положају, то они нађоше за умесно, да се за времена повуку иза Лаба, и ту се на десној његовој страни распореднше, са центрумом око цркве Самодрже, десним крилом наслањајући се на Ситницу, а левим на планине.

Турци заузеше напуштену Приштину, спустиште се до близу Лаба и распореднше се на његовој левој страни са центрумом око брдашца Мазгита, наслањујући десно крило на планине, а лево на Ситницу.

Иван Косанчић, који је по народним песмама уходио турску војску, овако је описује побратиму Милошу Обилићу:

„Од Мрамора до Суха Јавора,
„Од Јавора, побро, до Сазлије,
„До Сазлије на ћемер ћуприје,
„Од Ћуприје до града Звечана,
„Од Звечана, побро, до Чечана,
„Од Чечана врху до планине,
„Све је турска војска притиснула,
„Мурат пао на Мазгит на поље
„Ухватио и Лаб и Ситницу.

[1] Гиљфердинг, Летопис кн. 10[3], стр. 97.

Војске непријатељске беху једна другој на погледу, да видимо шта се у једном и другом врховном штабу у то време радило? И Турци и Срби, по причању, држали су *ратни савет те да реше, шта да се ради.*

У Турској војсци, Мурат са сином Бајазитом одма изађе у проматрање, и са једне надвишавајуће тачке посматраше српску војску. Злаћани зраци залазећег сунца одбијаху се о сјајне оклопе, шлемове и штитове српских оклопника, и углед њихов задаваше Мурату велики страх. Он виде да су Срби спремни за бој, и да му предстоји ужасна битка. Још кад пред вече поче да дува са српске стране ветар, који турској војсци носаше прах у очи, Мурат се много забрину.

Кад се врати у стан позва све команданте на ратни савет. Ту беху оба његова сина: Јакуб и Бајазит (назван Илдерим од боја Кутајског), велики везир Али-паша, беглер-бег Тимурташ, Евренос-бег, Ајне бег, Саруџи паша, Јакши-бег, Балабан, Јигит-паша и други.

Саветовање је било, шта да се ради и како да се построји борни поредак за предстојећу битку? Више чланова савета изјави, да би требало пред фронтом поставити камиле, те да послуже као заклон за стрелце. Томе беху противни Бајазит и Тимурташ: први наводећи да је то срамно за Мусломане; а други из војне предострожности, да се камиле не поплаше, па оне саме могу да доведу у неред њихову војску. С тога се од те намере одустаде, и усвоји се уобичајени борни поредак, који је био следећи:

У *центруму* Мурат са својом гардом (4 буљука); а ту беху Јеничери и Силихдари. Уза султана остаде Евренос-бег познавајући добро тактику хришћанске војске. *Десном крилу* бејаше командант принц Бајазит, потпомогнут великим везиром Али-пашом. Ту су биле румелијске трупе Азеб и Синах. *Левим крилом* командовао је принц Јакуб, а под њим беху Ајне-бег и Саруџе паша са азијским трупама.

Мурат се сву ноћ молио пророку, а пред зору попусти и ветар, који Турцима у очи дуваше. —

И *Срби* у очи битке саветовали су се шта и како да се ради. Поред кнеза Лазара били су од знатнијих војвода, по историским податцима следећи: Влатко Вуковић, кога је краљ Твртко с војском у помоћ послао; Вук Бранковић, Милош Обилић, Димитрије Војиховић, Стеван Мусић сестрић кнеза Лазара, Павле Орловић војвода руднички,[1] војвода Крајимир Оливеровић и други.

Народна традиција и песме увршћују још у борце на Косову: Југ-Богдана са синовима, Страхињића бана зета кнежевог, и војводе Милана Топличанина и Ивана Косанчића.

Било је увиђавних људи, а Нешри каже, да је сам кнез Лазар предлагао, да се Турци одма нападну, док се нису одморили и на земљишту оријентисали: али други претегоше са својим мњењем, да се напад до сутра одложи, „јер ће скоро ноћ настати, те би Турци могли побећи, а неби видели да их потуку." — Толико су силни и поуздани били.

Из постојећих најстаријих писаних извора види се, да су се тада у српском главном стану водили и други разговори: да *је било облагивања, пребацивања и сумњичења*. То тврди Константин Философ, који је описао живот деспота високог Стевана Лазаревића, на 42 године после битке Косовске, дакле у време њено био је рођен, и од савременика могао је знати поуздано како је било на Косову. Ну како је он писао ову биографију за владе Ђурђа Бранковића, питање је, да ли је свуколику истину могао рећи.

Као резултат овог сумњичења и пребацивања остало је пожртвовање Милоша Обилића и убиство цара Мурата. О овоме факту нема никакве сумње ни код Срба ни код Турака, ни по историји, ни по народној традицији. *Увређено частољубље и патриотизам задахнули су у племениту душу бесмртнога Милоша Обилића мисао, да турског цара Мурата убије, и да жртвовањем свога живота на тако сјајан и родољубив начин, оправда своју невиност и своју част.* То је најсветлији

[1] У Теочину и лапас се прича, да је војвода Павле Орловић са 77 сабаља (другова) на Косово отишао, па се није ни вратио, и да је то на некој плочи било записано (Гл. уч. др. XLI. стр. 146).

пример частољубља и патриотизма, који служи на понос српскоме народу, и који не уступа у томе чувеним примерима из римске и грчке историје.

На који је начин Милош остварио своју херојску одлуку, у томе се не слажу сви историјски извори. Но док Милош иде да изврши што је наумио, да видимо колике су биле војске.

Турски историци представљају српску војску тако великом, да је за 3 до 5 пута бројно турску превазилазила. Ово с тога, што тврде, да је у српској војсци било свију народности (Срба, Бугара, Влаха, Арбанаса, Хрвата, Угра, па и Франака). Српски извори па и народне песме наводе, да је српска војска имала око 100.000, а турска око 300.000. Но то је све претерано.

Зна се, да је Душан у највећој својој слави дизао највећу војску од 80—85000 људи. Кад је Лазарева држава била $^1/_6$ до $^1/_7$ део Душанове царевине, то је наравно, да је и сразмерни део војске могла имати. Али, како је овај рат био на живот и смрт, и да су за скупљање војске чињена ванредна напрезања, — може се узети као вероватно, да кнез Лазар из целе своје државе није могао накупити више од 25.000 бораца.

Босански краљ Твртко, који је био у рату са Хрватима, није могао послати у помоћ више од 7—10000 људи под војводом Влатком Вуковићем. С друге стране више није било никакве помоћи. И тако српска војска могла је имати 30 до 35000 бораца.

Мурат је прошле године само под Али-пашом био послао 30000 људи на Бугарску, а он са главнином своје војне силе остао у Пловдиву, да чека резултат. Он је дакле тада могао да има најмање 60.000. Тада није био позвао све своје васале из Азије, а кад је против Србије пошао, покупио је све што је имао, и с тога нећемо се пребацити, ако кажемо, да је турска војска бројала 80 до 100.000 бораца. Дакле на 1 Србина долази 3 Турчина. Да су то могли имати тврди и њихова војна организација.

У српској војсци највише је било Срба из данашње краљевине, нарочито из Шумадије, Старога Влаха, Мачве, Браничева и Поморавља. У Теочину, Поточанима код села Борча и да-

нашњој Црнући (негдашњој Белући) и данас се прича, колико је сабаља на Косово отишло. Даље било је Срба са Косова, из Подрима и Метохије око Призрена. Зећани по свој прилици нису учествовали. Народна песма и прича казује још и да су се неки закаснили, што се огледа у „Васојевић Стеви“ и „кнезу Радичу“, а то су вероватно Зећани били. Можда је то доказ о претежнијој турској мобилизацији и концентрацији војске. Сем Србијанаца учествовали су и Бошњаци под Влатком Вуковићем. Хрвати извесно нису били, јер су се крвили с Твртком; а Сремци и Банаћани нису могли бити, јер су припадали Угарској.

Из овога се види, да је поље Косово заливено било највише крвљу Србаља из данашње краљевине. —

Док се то догађало на обе стране свитала је зора. Обе војске спремају се и за бој устројавају. Још мало па ће страшна смрт почети да коси читаве редове људске.

Да ли су се Турци били кренули или не, не да се тврдити, кад наступи у њихов логор Србин господског соја и погледа, коме се витештво из очију читати могло. Он изјави, да се предаје и да жели предстати султану. То бејаше војвода Милош Обилић. Турци му одма по жељи учине, ваљда што имађаху већ васале од Срба, па им је та предаја обична била, или што бејаше нечега међу Србима, на шта су Турци рачунали. Факт је, да је Милош пуштен пред султана и да га је ножем пробо, а после јуначке борбе са свитом султановом и сам убијен био.[1]

Турци и да нису још мислили отпочињати бој, оторчени овим случајем, а и да не би та несрећа хрђаво утицала на војску, убрзају напад на Српску војску.

И сударише се обе страшне војске, и наста покољ и убиство ужасно. Нестрија овако описује ову љуту борбу Срба и Турака: „Од бубњева, трубала и свирала, од врискe коња и дозивања људи некоји испустише душу. Два мора се сударише, а мачеви засијаше као ватрене муње. Ветар од сабаља не могаше дувати, а кад коњи у поток загазише овај не могаше про-

[1]) По турским историцима Милош је убио Мурата за време самога боја или по свршетку боја, кад је бојно поље обилазио, тад је рањен Милош устао, дошао до султана претварајући се да нешто моли, па га пробо мачем или копљем.

тећи. Стреле падају с неба на земљу као из облака; јаукање и запомагање са земље на небо узносаше се као дим; мач удари о мач, сабља о сабљу, а ђорда о ђорду. Од звеке мачева и штропота удараца, као и од вике и запомагања липсаше у гори зверје, а анђели на небесима заборавише на своје певање у славу Божју.... Још дан не зађе, а већ је била пропала неверничка војска. На бојишту су се подизали брежуљци поубијаних, а главе су се као кремење по земљи котрљале".

Рус Гиљфердинг,[1] који је обишао Косово, овако га описује: „Од Приштине на лево, простире се велико поље, којим тече Ситница. За Ситницом на лево види се Голеш планина, куда се је Вук Бранковић, по казивању уклонио. После једног сахата хода, види се на путу надгробно камење, на којем су чалме изрезане, и прости гробови у којима су по свој прилици Срби сахрањени. На једном брежуљку је кућица од камена око које су пет крушака засађене. У њој се налазе два гроба од белог камена, и дервиш чувар казује, да су то гробови Гази-Синана везира султановог и његовог слуге, и да су обоица од Милошеве руке погинула.... Цео брежуљак око кућице пун је гробова, којих може бити на хиљаду, и по казивању дервишевом сви су од Милошеве руке изгинули. То гробље зове се Мазгит по имену села, које је близу. Ту је био очигледно најљући бој"...

„Отуда се иде с десна пута на леви и долази се у ископ грмљем застрт, у коме је споменик султана Мурата, који изгледа као мала џамија без мунарета. Ту је био окó турски, а споменик или текија подигнута је на оном истом месту, на коме је био шатор султана Мурата, под којим га је Милош убио."

„Од гроба Муратова долази се на равно поље, на коме се које где грмење види. За пола часа даље на коњу долази се на реку Лаб. То је бабин мост"....

„На по сата је од моста други брежуљак, који наличи на Мазгит, на коме се је Милош борио. Да је ту крв потоком текла види се отуда, што је цео брежуљак застрт турским надгробним споменицима. Даље се готово нигде не виде више гробне хумке, него се простире пусто поље до Вучитрна."

[1] Српски Летопис вн. 102, стр. 103—106.

Из овога описа, а нарочито положаја турских гробова јасно се види, какав је ток боја био.

Лаб је раздвајао обе војске; Мурат је био око Мазгита, а Лазар око овог другог брежуљка на десној обали Лаба. Мазгит је на 1 сат од Приштине, а на половини пута између ње и Лаба.

И по турским и српским писцима тврди се, да су Турци напали Србе. Они су дакле прешли Лаб и бој је вођен око другог брежуљка где беше центар Лазарев. Срби су дочекали Турке, одбили их и претерали преко Лаба. Отуда онолики њихови споменици на десној страни Лаба.

Српски центар и десно крило потиснув лево турско крило и центар гонили су их и потискивали све до близу Мазгита, дакле више од једног часа у простору. И дотле Срби беху победиоци.

Али ту настаје прекрет судбине, и њу врши султанов син Бајазит-Илдерим.

Он је командовао десним крилом турским и са висина видео турско повлачење. Он је оценио значај овога тренута, па као вешт ратник, а храбар старешина, реши се одма шта да ради. На његовом крилу не бејаше опасности, за то он узе један део свежих трупа и са висина удари у леви бок истина победна али уморна српска одељења, која у центруму и на десном крилу српском напредоваху. Ту беху оба владаоца; ту цвет српске властеле, ту српски оклопници. Борба је била очајна и од њеног решења зависила је судбина битке. С тога се на томе месту око Мазгита и налазе толики гробови и српски и турски. Примеру Бајазитовом следоваху и други турски команданти, и долажаху у помоћ. Али код Срба то не бејаше. Обухваћени с лица и с левог бока, уморени и десетковани, без помоћи одморних трупа, они подлегоше. Млоги изгинуше, а млоги бише ухваћени. Баш у томе критичном и судбоносном тренуту, кад је помоћ била најпотребнија, нека српска одељења напуштају борбу и повлаче се. Неки историци наводе, да је пример у томе био босански војвода Влатко Вуковић, а српска песма и прича то приписује Вуку Бранковићу.

Факт је, да сви они, који су се са кнезом Лазаром храбро борили, где је најкрвавији бој био, сви су они или изгинули, или ухваћени били. Само остају Влатко Вуковић и Вук Бранковић. Да се као изданце осуде треба већих историјских доказа: али ми као војници смемо тврдити, *да они нису испунили своју војничку дужност*. Или из страха, или из погрешна рачуна као војници, или из других каквих разлога, они су без заповести бо напустили, и за то заслужују осуду. Они су требали да уложе сву своју снагу, да енергично потпомогну кнеза Лазара и продру против ослабљеног левог турског крила, и победа би била српска извесно.

Којим су дѣлом командовали Влатко Вуковић и Вук Бранковић није јасно; али по њиховом раду сме се тврдити, да је Влатко био на левом крилу, а Вук у резерви. С тога је и могао Влатко здрав да оде своме крају Тврткy; а Вук да се повуче преко Грдеча Копаонику, и да се после гложи са својом пуницом и шураком о власт и првенство.[1])

Резултат је био тај, да су Срби изгубили битку; да је кнез Лазар ухваћен са многим војводама, који су се још у животу затекли; и да су истог дана сви били посечени.

Бој је почет у јутру око 7 часова, а свршен је био око подне, или у један до два часа по подне. Ова битка догодила се је у уторник, 15 Јуна 1389 године.[2])

У народној песми овако два врана гаврана казују Царици Милици шта је било на Косову:

„Ој Бога вам царице Милице!
„Ми смо јутрос од Косова равна,
„Видјели смо двије силне војске:
„Војске су јуче удариле;
„Обадва су цара погинула;
„Од Турака нешто и остало,
„А од Срба и што је остало,
„Све рањено и искрвављено.

[1]) У новије вр'ме има историка и писаца (И. Руварац, Љ. Ковачевић и М. Бан. који не признају издаство Вуково, јер нема за то поузданих доказа. То је заиста племенито, јер се тиме скида једна историска прља са лица српскога народа. Али то питање још треба нових доказа и осветљења; нека и не буде издаства, али најмање што се мора Вуку и Вуковићу да пребаци, то је не вршење дужности. У осталом о тој теми има много да се пише.

[2]) Руварац, о кнезу Лазару, стр. 305, 271

[1]) Високи Стефан имао је тада тек 9 година (Бурађ Бранковић, I, 53).

Срби су дакле били побеђени на Косову, али је и Турке ова победа скупо стала. Сем Мурата погинуо је и принц Јакуб и многе старешине. У Европи сматрала се је ова битка у почетку као пораз Турака само с тога, што им је султан на бојишту остао, јер то бијаше необичан појав. Губитак војника био је тако велики, да нису били способни за даље продирање, него су се вратили у Једрене, и после је наскоро и мир закључен са царицом Милицом[1]). Србија је тиме дошла у још нижи васалски положај, а да мир буде трајнији нови султан Бајазит узе за жену најмлађу кћер кнеза Лазара Оливеру (Милеву). —

Ето тако се заврши ова јуначка борба Срба, којима частољубље и народни поное не дозвољаваху да подносе државно унижење.

Да је борба била јуначка и очајна признају сви Турски историци; тврде велике спреме Муратове за овај рат; доказује успех Срба у почетку боја; показује ритерско држање свију Срба, који су пре и после боја заробљени били; а најодличније показује јединствено и светло дело славнога Обилића. А да је цео српски народ био запојен частољубљем и самопоуздањем, сем смеле и јуначке одлуке да зарати с Турцима и ако је много слабији, — још казује и народни певац устима браће Југовића, кад их је при поласку из Крушевца на Косово, царица Милица њихова сестра редом загрлила и сузама преклињала, да бар један од њих остане, те „да има брата од заклетве.“ Бошко Југовић кнежев барјактар први јој је одговорио:

„Иди сестро, на бијелу кулу;
„А ја ти се не би повратио,
„Ни из руке крсташ барјак дао,
„Да ми царе поклони Крушевац.
„Да ми рече дружина остала:
„Где страшљивца, Бошка Југовића,
„Он не смједе поћи у Косово,
„За крст часни крвцу прољевати,
„И за своју вјеру умријети.“

Колико се частољубља и родољубља огледа у овим редовима!

Због таквог пожртвовања косовских јунака, народ српски прославио их је песмом; а садањи нараштаји, после пет стотина година, помињу њихова јуначка дела и захвални су им на дока-

[1] Син њен Стефан тек ако је имео 9 година.

заном родољубљу и самопрегоревању. Слободна српска краљевина диже им споменик, а српска војска кади им неумрле душе пушчаним прахом. —

То је све дивно и племенито, али и то све није још довољно, да се залече косовске ране и да се задовоље сени косовских јунака. Није довољно да знамо шта је и како је било, него треба да славним нашим претцима у светлим делима подражавамо, а од тамних да се клонимо.

Завршетак битке косовске је последица многих узрока и радњи, које су јој претходиле и на њу утицале; оне су биле и политичке, а још више *војне* природе, што се нарочито огледа у државном уређењу, коме је основа била војна организација.

Какву поуку изводимо из Косовске трагедије?

Видели смо нашу државну поцепаност; неслогу и завист међу старешинама. Цео народ истина имао је и части и храбрости, али државна и војна организација била је слаба.

Турци су били у превази са својом војном организацијом, те им је и мобилизација и концентрација била бржа. Дисциплина је била већа, па и тактика боља.

Све то уједно морало је дати онакве резултате. Битка косовска је плод свију наших државних, друштвених и војничких погрешака и врлина. Како су прве претегле на судбоносноме кантару историје и решење морало је жалосно да следује. То је неумитни ток историјских догађаја.

Па кад знамо са чега смо пропадали и у чему грешили, дужни смо да се тих погрешака клонимо.

Најбоља награда косовским јунацима за њихов осведочени патриотизам и велико пожртвовање биће онда, кад њихови потомци делима докажу, да су способни да остваре идеју, за коју су се они на Косову борили.

За то негујмо слогу и љубав међу нама; развијајмо врлине; подижимо ваљану, дисциплиновану и поуздану војску те да можемо, кад време за то дође, да остваримо националну идеју: уједињење Српства.

Само тим делом покајаћемо косовске јунаке; само таквим радом залечићемо њихове љуте ране!

А сада нам је дужност, да с највећим поштовањем устанемо, и да као благодарни и признателни потомци, из дубине наших захвалних душа и срдаца узвикнемо: *Нек је вечити спомен и слава косовским јунацима у српскоме народу! Слава им!! Слава!!* (Преко 200 присутних официра стојећи узвикнуло је више пута „*Слава им*“)

КРАЉЕВКА

ЧИТАНО НА СВЕЧАНОМ СКУПУ КРАЉ. СРП. АКАДЕМИЈЕ
11 ЈУНА 1889 ГОД.

На Жичи се отворише врата
Након четир милијуна сата.
Још кад четврт милијуна прође,
Крал. па врата краљевска јој дође!

*

Дижимо се и телом и духом,
Да кој слави славу му одамо!
Беже бриге за насушним крухом,
Ал' оче наш тошо ми читамо.

Усликнимо сад сви добри људи,
Усликнимо и стари и млади:
Милостив нам, силни Боже, буди,
Давно правду жуде наши нади!
Одај, Вишњи, заслугу нам праву!
Овесели, ко о добру ради!
Светлошћу нам окружи заставу!
И благослов дај нам српској згради!
Усрећи нам народ! Да нам српски ваља,
И поживи дична Српскога нам Краља!

*

Кунемо се! Српска нам заставо!
Тебе ћемо ми носити право!
И пре ћемо душу испустити,
Но што ћемо тебе напустити!
Било мило, или страшно место,
Чуваћемо твој, барјаче, престо!
Твој крст свети Србин ће понети!

Кринови ти цветат нове цвети!
Орли твоји окрепиће крила,
Да ускрсне стара српска сила!
Да се дигне до Божијег дала
Стег Србије и Српскога Краља!

*

Краљуј дични, Краљу нашег рода!
А на радост Српскога Народа!
На страх злобном српскоме душману!
На зорење нашем новом дану!
На весеље сваком праведњаку!
И на понос правоме јунаку!
На утеху свим уцвељенима!
На спас мили спасења жељнима!
На прославу сјајног Дома Твога!
На напредак брата нам свакога!
И на Ускрс Народа Српскога!

*

У тој жељи руке братске дајмо,
„Обилића" младог послушајмо,
И краљевку сложно запевајмо:

Тебе, Краљу, поздрављају
Верни твоји синови!
Белом орлу крила дају,
Да лет српски обнови.

Александра да нам Краља
Благослови силни Бог!

Да краљује! Да прославља
Нову славу рода Свог!
Срећу српску поновно
Поносном ти заставом!
Милој слози мио био,
А душману силан гром!

Дична краља Боже храни!
Чуј молитву српства твог!
Краљуј, Краљу! Славно брани
Ускрсење рода свог!

Милан Кујунџић.

ЈЕДАН ПОГЛЕД НА ИСТОРИЈУ СВЕТА.

(ПРИСТУПНО ПРЕДАВАЊЕ ПРОФЕСОРА ОПШТЕ ИСТОРИЈЕ У ВЕЛИКОЈ ШКОЛИ, ЈОВАНА ЂОРЂЕВИЋА, 3 ФЕБР. 1889).

Ступајући на ово место осећам радост, што ми се, ма и под саму јесен живота, дала могућност, да сав остатак својих дана посветим оној науци, која ме је од ране младости к себи привлачила, с којом сам се покрај свију других послова и дужности скоро већ пуне четири деценије занимао, и у којој сам често и у мутним данима свога живота утехе и насладе налазио. Радујем се, што ћу у напредак све време и сав труд обраћати на онај рад, на који сам до сад само мањи или већи разломак свога времена и труда обраћати могао; а ја више ћу се радовати, ако својим трудом будем могао користити своме народу и његовом млађем нараштају.

Али с овом радошћу меша се и брига, кад помислим на тешкоћу свога задатка; кад бацим поглед на непрегледну множину градива, које у ову науку спада и које се из дана у дан у свима правцима множи и увећава. Ту не могу да се опростим бојазни, да ли ће ми свагда за руком поћи, да из ове множине поберем све оно и само оно, што је вредно, да се спомене и запамти.

У овакој прилици говори се обично о важности и користи ове или оне науке, или о њеној историји. Ја се нисам могао ни на једно, ни на друго решити. Говорити о историји историје изгледало ми је сувопарно, а доказивати њену важност и корист чинило ми се да је

излишно. На што доказивати оно, о чему се нико не сумња?

Место тога желео бих, да у најкрупнијим потезима нацртам слику човечанства, како се оно из првобитног стања поступно развијало, док је до данашњег развитка дошло; желео бих, да се пред нашим душевним очима као у неком чаробном калеидоскопу редом појаве оне велике личности, они велики догађаји, који су овај развитак стварали или на-њ утицали.

I

Бацимо поглед на *предисторијског човека* у најранијој његовој појави. Како је јадан и жалостан! Бесвесно лута он по новом за њега свету, двонога животиња међу осталим животињама! Не познаје дејство ватре; не уме ни да говори, само му поједини неартикуловани узвици и незграпни покрети тела показују, шта се у успаваној души његовој збива. Он зна само за телесне потребе. Он је *ловац*. Храни се рибом, шкољкама, пресним месом животиње, коју је каменим оружјем убио и њеном се кожом заоденуо. Од непогоде времена склања се у пећину, за коју се бори са зверовима. Ко би помислио, да ће ова бедна створења постати праоци Аристотелу, Декарту, Шекспиру, Лајбницу и Канту.

Проналаском ватре прешао је првобитни човек у нову епоху развића. Ватром се грејао, на ватри је готовио себи питомију храну. Почео је живети под шатором и у колиби. Дивље животиње почео је припитомљавати за своју храну и послугу. Од ловца постао је *пастир*. С пастирским животом развио се породични живот, развио се појам о својини и имању, које се скоро искључно састајало из домаће стоке.

Пастиру се досадило лутање са својим стадима, па се станио на једном месту, саградио себи кућу и постао *земљорадин*. Земљорадин стоји већ на прагу цивилиза-

ције. Помоћу ватре он обрађује метале, и од њих гради разноврсне справе и оружје.

Без *религије* није човек ни на најнижем ступњу свога развитка. Само што је и религиозно осећање и појам о врховном бићу у суровог ловца друкчији, него што је у питомог земљорадина. Дивљаково је осећање само страх: он у муњи, грому, олујини, земљотресу види само дејство злих духова, и тежи да их умилостиви: а земљорадин осећа још и захвалност према добротворним силама небесним, које му шиљу кишу и топле сунчане зраке и дарују плодност и стадима и усевима њиховим.

Земљорадин осећа потребу *удружења*, а удружење ипште ограничење његове слободе и потчињеност некој вишој власти.

Из оваких удружења постаје *држава*.

Са оснивањем држава настаје *историјско доба*.

II

На освитку *историјскога доба* указују нам се најстарија огњишта културе у долинама река Хоанга и Јангцекјанга, Инда и Ганге, Еуфрата и Тигра у Азији, и Нила у Африци. Европа још мртвим сном спава.

Китајска култура развијала се засебно, без додира са осталим светом, све до најновијих времена.

Скоро се то исто може рећи и за *индијску*. Богата Индија још од најкада била је циљ свију освајачких народа. Да и не спомињемо фабулозни поход асирскога Нина и Семирамиде, довољно је навести много доцнији поход Александра Великога и још доцније походе турских и монголских освојача. Али све ово није утицало на индијску културу, која се самостално развијала, али која је до најновијих времена Европљанима скоро тако исто непозната била, као и китајска.

Асирско-вавилонска и мисирска култура имала је утицаја на најдаровитији народ Европе, на Грке. Нинива и Вавилон утицали су на Грке посредно преко Мале

Азије; Мисир непосредно, али доцније, под фараоном Псаметихом и његовим потомцима.

Ваља споменути још и *Феничане*, прве и најстарије трговце, који су још највише утицали на старе Грке. Од њих су Грци научили пловити по мору, од њих су примили трговачке мере, од њих су научили новце ковати и — писати.

Међу источним народима старога доба заслужују особитог спомена и *Јевреји*. Окружени са свих страна многобожачким народима, они су једини сачували веру у једнога Бога, а из те њихове народне вере поникла је доцније нова вера, позвана да овлада целим образованим светом, поникло је хришћанство.

III

Док су се у Азији и Африци образовале најстарије државе са првим клицама људске образованости, дотле је Европа боравила у мраку првобитног стања. Први народ у Европи, који је пренуо из дремежа у свежи историјски живот, били су *Јелини*.

Први зраци културе дошли су им с истока; али су Јелини примљене клице источне образованости самостално развили, и печат свога духа на њих ударили, а за тим све тековине свога генија Римљанима и осталим европским народима у наслеђе оставили.

Јелини беху најобразованији народ старога доба.

Хваљена мисирска ученост била је ограничена само на свештеничку касту. То исто важи и за астрономска знања старих Халдејаца. Феничани су водили бригу само о трговини, па што су у том погледу и знали, брижљиво су крили од осталих народа, само да им они не постану такмаци у трговини.

Али су ово све само незнатни одломци према целини грчке образованости, грчке науке, грчке вештине. Данашња европска култура у свим својим гранама почива на јелинској култури, а у гдекојим још је ни достигла није.

Ко је отац историје? Херодот. — Ко је ненадмашан у епској поезији? Хомер.—У лирској? Пиндар. — У трагедији. Есхил, Софокле? — У комедији? Аристофан. — У речитости? Демостен. — Ко је отац медицине? Хипократ. — Математике? Еуклид. — Који народ има универсалног научењака, као што беше Аристотел?

А шта да кажемо о *вештинама* старих Јелина? Развалине њихових храмова, осакаћени остаци њихових кипова јесу и данас узори лепог укуса, јесу предмет за студију модерним вештацима.

На грчком земљишту поникли су и најславнији *филозофи*. Све познате филозофске системе имале су у старој Грчкој своје оснивача и преставнике.

У старој Грчкој налазимо све облике *државне управе*: монархију, аристократску републику, тиранију, олигархију, демократску републику. Републиканско устројство било је главни извор и покретач њихове образованости. Скоро свака варош била је у исто доба и засебна држава, и имала је своје засебне установе. У свакој државици њиховој било је унутарњег трвења и борбе, али та је борба развијала снагу народа, и подједнако је крепила и победиоце и побеђене. Из тако обилно развијеног општинског живота поникли су скоро у свакој држави и у свакој већој вароши славни законодавци, међу којима у вечитој слави блистају сјајна имена Ликурга и Солона.

Али грчка култура није била својина само виших слојева друштвених. Она је продирала и у масу народа у толикој мери, да ћемо узалуд тражити слична томе примера и код најобразованијих данашњих народа.

Грчки грађанин био је у исто доба и законодавац, и судија, и војник. Теже кућне послове радили су му робови, а он се занимао племенитијим радовима, који су му облагорођавали и дух и тело. Живот, који је у свако доба био посвећен државној управи, суђењу,

обрани слободе и отаџбине, који се непрекидно напајао на богатом извору грчке науке и вештине, није могао бити неплеменит; с тога је и маса грчког народа образованошћу далеко надмашала масу данашњих и најобразованијих народа, која за овако развијање својих душевних сила нема ни прилике, ни доколице, јер сву своју снагу и све своје време мора да утроши једино на ситне потребе свакидашњег живота.

Овакав беше јелински народ.

У почетку петога века пре Христа загрози му највећа опасност. Силна персијска царевина пошла је на малену Грчку, да је смрви. Коме нису позната светла имена: Маратон, Термопиле, Саламина, Платеја! Коме је непознат Милтијад Атињанин, који на маратонском пољу спасава отаџбину, а умире у тамници, што не може да плати глобу, на коју је неправедно осуђен? Коме не заигра срце при спомену Аристида, праведног Аристида, кога незахвална отаџбина шаље у изгнанство, а који у часу опасности на први позив долети натраг, и бори се за ту исту отаџбину код Саламине и Платеје! Аристида, кроз чије руке пролазе милиони државнога новца, а који умире у такој сиротињи, да му цело имање не залеже ни погребне трошкове! Па бесмртни Леонида и његова јуначка дружина, што код Термопила с ведрим лицем иде на сусрет извесној смрти, «послушна светим законима отаџбине». Па творац атинске флоте, генијални Темистокле, победилац код Саламине, који прогнат из отаџбине, одлази непријатељу Грчке, али радије умире својевољном смрћу, него да поведе непријатељску војску на своју отаџбину! Па великог Милитијада још већи син, Кимон, кога трагична судба очина не одвраћа од љубави и верности према отаџбини! Па златно доба Перикловo, доба славе, доба величине атинске, кратко пролеће рода људског, које се никад више повратити неће!

Завидљива Спарта хоће да спречи Атину у њеном развићу. Настаје ужасни пелопонески рат. Геније Јелада у црно се завија, брат брата коље. Олимпијски Перикле с болом у срцу силази у гроб, пошто је своју децу сахранио. На место демократе Перикла појављује се демагог Клеон, чија сујета неће ни да чује за мир. Смрт демагогова доноси Јелади жељени мир, који се уговара на педесет, а траје само пет година. Даровити, али сујетни и препредени Алкибијад води атинску флоту на Сиракузу, а испред судске истраге бежи к непријатељу своје отаџбине и показује му путе и начине, како ће смртни удар нанети Атини. Грозна погибија атинске војске на Сицилији, потресе грешну душу Алкибијадову; он се каје, чини услуге Атини, и она му веледушно, а и лакомислено прашта учињено издајство али га не заборавља. Први неуспех пробуди успавано неповерење Атињана. Та ко је једном издао своју отаџбину, зар се томе и може веровати? Поносна Спарта не стиди се звати у помоћ и Персију против Атине. Спартанац Лисандар уништава атинску флоту код Егоспотама, горди зидови Атине руше се, над Атином владају тридесет тирана, који пазе на сваки миг из Спарте.

Трасибул отера тиране и враћа земљи слободу, али се новодобивеној слободи на жртву приноси најдрагоценији живот, најплеменитије срце. Сократ испија у тамници чашу отрова не само као реформатор старе вере, него као и политички противник оне странке, која је тада над Атином владала.

Међу члановима пелопонескога савеза појаве се размирице и нов рат почне растрзати Јеладу. И ко мири зараћене стране? Персија. Отаџбина термопилског јунака покорно прима услове срамног мира Анталкидина и у корист Персије одриче се своје рођене браће у Малој Азији.

Овим издајством Спарта постаје опет господар у Грчкој. Јуначки Тебљанин Епаминонда стресе спартан-

ско господство и доводи своју победну војску под пренеражену Спарту, коју с муком спасава њен јуначки краљ Агесилај. Али код Мантинеје смртна стрела згоди Епаминонду, последњег јунака независности грчке.

Сад се појављује тужан, одвратан призор. Нестаје прадедских врлина, нестаје патриотизма, тежње за слободом, нестаје поштовања према свему, што је дотле свето било. Стародавни делфиски храм постаје пљачка разбојничких чета, најамници почињу замењивати слободне грађане у војсци и на флоти, грчки државници за злато продају своје издајничке услуге лукавом купцу, Филипу Македонском. Узалуд прати Демостен сваки корак Филипов, узалуд опомиње Атињане на опасност, која и њима и целој Грчкој од Филипа прети, узалуд тражи од њих жртава и енергије, узалуд ради на савезу свију грчких држава. Јелини радије слушају сиренске гласове поткупљених агената Филипових, који их у варљиве снове безопасности уљуљкују. А кад им се очи отворише, кад се освестише, онда беше већ касно. Филипове извежбане фаланге сатрше савезну Грчку војску, и Херонеја постаде велико гробље, у коме се сахрани самосталност јелинска на свагда!

Александар велики води сједињену грчко-македонску војску на Персију, и обара ту огромну царевину. Величанствен план рађа се у његовом духу: спојити исток са западом, накалемити грчку образованост на источне народе. Смрт га прекида у том раду, држава му се распада на више делова. Грци дануше душом, али се ни сад не умедоше користити, ни сад се не могоше сложити. Поцепани и завађени, једни траже заштиту Македонску, а други римску. Грабљиви римски орао прогута Македонију, а за њом и Грчку, која тада беше политична лешина, и то је остала под разним господарима пуних двадесет столећа.

IV.

Прелазимо на *Рим*.

«Кад из Јеладе, — вели Дирије — тако пуне живота, светлости и лепоте, ступите у хладни, мучаљиви и озбиљни римски свет, хоризонат вам се одмах сужава, небо вам се чини тамније, машта се гаси, а мисао се зауставља То је — вели — отуда, што је Грчка дуго задржала ватру, страст и одушевљење, младости; а Рим беше још од првих својих година у озбиљној и крепкој зрелости онога доба, у ком човек размишља и рачуна. Место вештине, наћи ћете на обалама Тибра политику; место мисли, дела: место сјајних индивидуалности, строгу дисциплину.»

«Али — наставља Дирије — ако се вештак и филозоф и удале, правник, државник и историк остају, да посматрају, како расте ова велика ствар, које почиње на подножју брега палатинског, у детињој колевци, а постаје васељена, orbis Romanus.»

Већ и сам положај Рима био је јединствен. Море је Римљанима било и доста близу, да се познаду с њим, и доста далеко, да се не морају бојати гусарских нападаја. Према томе Рим не беше ни Спарта, ни Атина; нити искључно приморска, нити искључно сувоземна варош. Имајући у своме суседству и брегова, и равница, и морских обала, Римљани не беху ни само пастири, ни само тежаци ни морнари, већ све троје уједно.

Рим, на граници између Етрурије, Лације и Сабинске земље, постао је смеса од ове три народности, и Римљани беху Етрурци по ношиву, светковинама, аугурском гатању, Латини по језику, Сабињани по свом ратоборном духу.

Рим беше уточиште свим италијанским племенима. С тога је и растао тако брзо и постао највећа варош на западу. Већ под првим консулима могао је Рим послати до сто тисућа војника на бојиште.

Пошто Тарквиније беше прогнан, трајала је подруг столећа међусобна борба римских патрицијa и плебејаца. Па каква беше ова борба? Не знамо коме да се већма дивимо: да ли плебејцима, који су мушки тражили, да се у свему изједначе с патрицијима, па су се ипак свагда умели задовољити и с мањим успесима, док нису поступно све задобили—или аристократији, која је упорно бранила своје повластице, али је умела у нечему и попустити, а да оно остало сачува. Таком борбом снажиле су се обе странке, али се из те дуге борбе изродио нов, крепки нараштај, који је покорио Италију и скоро цео познати свет. Политичне борбе су живот и снага слободних држава.

Плебејци су се у тим борбама привикли дисциплини и постојанству; упознали се с државним пословима и оспособили се за њих; поред својих личних интереса почели су разбирати и осећати и за интересе опште. Стекавши слободу, научили су поштовати сами себе, а то беше извор свију врлина; задобивши грађанску и политичку једнакост научили су љубити своју отаџбину, а та љубав и оданост беше извор свију великих дела.

Из ових порођајних мука римске слободе поникао је римски устав, ком се и данас дивимо. У конзулима имађаху Римљани јединство врховне управе; у сенату, знање и искуство; у народу, снагу за делање. Ове три власти, утичући једна на другу, а остајући свака у својим границама, држале су цео државни апарат у срећној равнотежи, а све три су тежиле само к једном општем циљу, величини републике.

Римска историја богата је у многим сјајним именима. Ако тражимо примере отачаствољубља и пожртвовања, блистају нам имена браће Хорација, Муција Сцеволе, Хорација Коклија, првог конзула Брута, породице Фабија, Манлија Торквата, оба Деција, Регула, браће Граха и других. Пример скромног и с малим задовољног живота дају нам Цинцинат, Курије Дентат, Фабри-

ције. Као велике војводе славе се Фабије Кунктатор, Сципиони, Марије, Сула, Лукул, Помпеј, Јулије Цезар. Цицерон је на гласу као беседник, писац, поштен државник. За углед строгости према себи и другима служе нам Катони. Међу царевима римским остали су у добром спомену Тит, Трајан, Марко Аурелије.

Рим није само *освајао* земље и градове, он их је умео и спајати са собом и претапати у себе. Римске посаде и насеобине у освојеним провинцијама биле су у исто време и чувари римске власти и расадници римске културе, римске народности.

Ови су расадници уродили дивним плодом. Са сваким новим нараштајем растао је и множио се римски елеменат у покореним провинцијама у истој мери, у којој је елеменат урођенички опадао и нестајао. За неколико столећа све те провинције претопише се у римски елеменат. Тако су постале новоримске или *романске* народности у Шпанији, Галији, Британији.

Цезар прича у својим мемоарима, да је 58. године пре Христа сазвао поглаваре галских поглавара на неки договор, и да се с њима преко тумача разговарао, другим речма, да ти галски поглавари *нису знали* римски. После 400 година германска племена ударају на Галију, а Гали, потомци оних цезаревих поглавара, знају *само* римски, а језик праотаца је скоро сасвим ишчезао. А галски народ није био мален. Подељен на више од триста племена, изводио је против Цезара велике војске, а у последњем устанку Верцингеторигову војевало је 400.000 Гала.

Други пример нам је ближи. Цар Трајан на 100 година п. Хр. осваја Дацију и прави од ње римску провинцију. Та Дација већ после не пуних двеста година потпада под германске Визиготе, а римске посаде и колоније селе се преко Дунава у римску провинцију Мезију.

Па и то кратко време беше довољно, да Даке одроди и порими, и да Дачи и под Визиготима, и под Хунима, Бугарима и свим доцнијим освајачима све до данашњег дана као Румуни задрже римски тип.

Те ново-римске народности издржале су навалу германских племена и претопиле су у себе Визиготе у Шпанији, Франке и Бургунђане у Галији, Лонгобарде у Италији, и Словене у Дачији.

Али пошто су покорили свет, Римљани су попримали од покорених народа с њиховом културом и њихове пороке. Средњи сталеж римски, који је Риму стекао слободу и господство, почео је нестајати и у току времена ишчезао је, оставив за собом с једне стране пребогате великаше, а с друге голу сиротињу; а то ће рећи, оставио је једну провалију, у коју се сурвала република.

Они, који су негда заповедали целом свету, морадоше се потчинити сами, изнајпре сенату, затим једној страници, а најпосле једном једином човеку, римском цару. Уморен непрекидним спољашњим и грађанским ратовима, цео римски свет жртвовао је слободу, да може уживати мир.

И он га је уживао више од двеста година. Међу римским царевима било их је правих чудовишта и зверова у људском облику; али је њино беснило осећао само Рим, а у даљим крајевима владао је мир и поредак, који није било тешко одржати у народу, навикнутом на послушност. Чудновата појава: Огромна држава од преко сто милиона становника држи своју војску на граници а унутра се управља без оружане силе. Проконзул Азије има под собом пет стотина градова, и управља њима без и једног војника; Тракију чувају две тисуће људи; једна једина легија довољна је за Далмацију, Хиспанију и Африку; а у Галији има свега хиљаду и двеста војника, управо толико, колико и градова!

И покрај свега тога, овај колос пада, пада много раније, него што би се могло очекивати.

Шта је томе наглом паду узрок?

Навођени су многи узроци, али најглавнији лежао је у самом устројству римске државе.

Нов облик владе потребује и нове установе. Римском царству требале су друге установе, него што их имађаше римска република. Али је Августу главна брига била, да сакрије своју монархијску власт, па да изгледа, да република још постоји. Тако је он био конзул у војсци, проконзул у провинцијама, првак princeps у сенату, претор и трибун на тргу, цензор за нарави и владање, првосвештеник за религију. Република је дакле привидно још трајала, али ову званичну лаж грозно су испаштали доцније и цареви и царство. Један једини човек сам самохран, без дворана, без свештенства, без племства, без ичега што би га штитило и заклањало, беше господар света: а мораћаше од многих да зазире. Тај човек, да би се одбранио, морао се наслањати на војску, а војска, видећи да јој сваки нови владалац поклоне даје, старала се да престо буде што чешће упражњен, како би што чешће долазила до поклона. За нешто више од триста година, од четрдесет и девет царева било је убијених тридесет и један, да и не спомињемо поједине узурпаторе и тридесет тирана, који су сви, осим двојице или тројице, насилном смрћу уморени.

А је ли бар држава била тако устројена, да је могла издржати толике навале и потресе?

Римска је држава захватала простране покрајине у сва три дела старога света. Али то беше колос од песка, који се срушио на први удар с поља. У римском царству не беше никакве чврсте свезе, која би поједине делове једно с другим везивала. То беше само држава, а не уједно и отаџбина; у тој држави беше преко сто милиона поданика, а ни једног грађанина.

У *културном* погледу Рим је далеко заостао иза Грка. Римска је књижевност већином само накаламак

грчке. У вештинама је Рим такође оскудан; што је било сликара, вајара у Риму, били су већином Грци.

Али је Рим имао највеће правнике и право као наука производ је чисто римскога духа. То се исто може рећи и о неким грађевинама, о тријумфалним сводовима, водоводима, друмовима, мостовима, где Римљани нису имали ништа од Грка да науче. Рим је просвету и цивилизацију однео на запад Европе, и тим је латински језик постао а још и сад је општа веза научењака целога света.

Два су фактора имала одсудан утицај на судбу римске државе, а оба чине уједно и прелаз из старога века у средњи. Ти су фактори *хришћанство и сеоба народа*.

V

Хришћанство се појављује у римској држави још под првим царевима, испрва као секта у самом јеврејству, а доцније као засебна вера, позвана да овлада светом. Из једног писма, које је Плиније млађи као проконзул Мале Азије при крају првог века после Христа цару Трајану писао, види се, да је хришћанство тада већ продрло било не само у вароши, него и у села његове провинције, ма да га Плиније назива «лудошћу,» «опаком и прекомерном празноверицом» amentia superstitio prava et immodica), која се још може искоренити. Али се Плинијева нада не испуни. Хришћанство се ширило из дана у дан по целој римској империји, јер то беше вера једнакости и братства међу људма, духовно уточиште свим бедним и гоњеним: док се међутим све већма и већма губила вера у старе богове, прављене по човечјем облику, а са људским слабостима, које је бичем сатире оштро шибао Лукијан, бришући и последњи остатак светиње с јелинско-римских богова. Римски цареви и државници с бригом су гледали ширење вере, која беше супротна њиховој државној религији. Они су је сматрали за

опасну по опстанак саме државе, и почели је гонити. Али гоњењем још већма се умножио број поштовалаца Христових. Најпосле Константин Велики скиде окове с нове цркве, и попе је на сами царски престо. Сад се улоге изменише. Гоњена црква постаде гонитељка и стара вера би после неколико десетина година насилно угушена. Делфиско пророчиште занеме на веки, храмови и кипови старих богова бише порушени, разлупани, и с њима многи драгоцени споменици старе вештине уништени, многе пристаниште старе вере од фанатичне светине насилном смрћу умо рене. Тако је отпочела влада крста у римском царству.

Док је хришћанство било гоњено, било је у њему и јединства: а чим је минула опасност, одмах се у њему појављују раздори и разне секте, а особито у источној римској царевини, која је од тих раздора страдала и слабила у толико већма, што су се у те распре мешали и владаоци, а кашто их они сами и заподирали, и то онда, кад је сву снагу државе ваљало употребити на обрану граница државних од спољашних непријатеља.

VI

Кад је навала варвара на римску државу отпочела, ова беше већ подељена на источно и западно римско царство. Западна држава беше римска и у ствари, а источна била је само по имену римска, а у ствари грчка или византијска.

Навала варвара на римско царство почиње при крају четвртога века. Овом се навалом отпочиње покрет међу народима, у правцу са истока на запад, познат под именом *сеобе народа*. Овај је покрет један од најважнијих догађаја у историји човечанства, јер он ствара не само нове државе, већ и нове народе и нове установе.

Са сеобом народа почиње и у историји оно доба, које зовемо *средњим веком*, и који почиње са првим сталним насељавањем германског племена на земљишту

римске царевине, а свршује се са последњом навалом турском на Цариград и освајањем ове вароши у половини XV века. А са продирањем Европљана на запад у нови свет отпочиње нови век.

Државе старога века биле су већином републике, као што су државе новога века већином монархије. Средњевековне државе биле су у средини између републике и монархије, биле су *феудалне монархије*, у којима је скоро сва власт била у рукама духовне и световне господе.

Западно римско царство под навалом германских племена изгледа као какав континенат, који се полагано спушта у море, док са свим не потоне. Већ после сто година ни педља земље нема, који је римском царству припадао; свуда видимо нове државе и нове народе из смесе староседилаца и германских дошљака. У Британији од староседилаца Британа и германских дошљака Англа и Сакса и још доцнијих Нормана постаје *енглески народ* и енглеска држава. — Галију заузимају германски дошљаци Франци и Бургунди, и од њихове смесе са поримљеним галским урођеницима постаје *француски народ*, који и доцније германске насељенике, Нормане, у себе претапа. — У Шпанији од поримљених Иберача и од германских досељеника Алана, Свева, Вандала, а доцније од Визигота и још доцније нешто и од Мавара образује се народ *шпански* и *португалски*. — У Италији уз старе италијанске народе дају котингенат за *талијанску* народност још и Грци, Херули, Остроготи, Лонгобарди, доцније нешто и Сарацени, а у јужној Италији још и Срби с балканског полуострва. — Вандали прелазе у Африку и заузимају картагинску област.

На *источно* римско царство нападали су са севера Авари и Бугари, Руси, Срби и Мађари, а с југа Арапи, и најпосле Турци. Ово царство и ако окрњено, пуних хиљаду година је преживело свога западног брата, док није и последњи му остатак, Константинов град, потпао под Турке.

VII

Да видимо, какав је утицај имало хришћанство на народе, који су на римску царевину навалили.

Пре него што је и отпочела сеоба народа, почело се ширити хришћанство међу германским племенима, која беху у суседству римске државе. Аријево учење, осуђено никејским сабором као јерес, нашло је уточишта ван граница римских, најпре код суседних Визигота и Острогота, а за тим и код Бургунда, Вандала, Лонгобарда. Сви ови попримаше хришћанство по Аријеву учењу још у IV. и V. веку. Вандали и Остроготи остадоше упорно у Аријевој јереси, и то беше поглавити узрок њихове пропасти, пошто беху у супротности са покореним народом, који је католичку веру исповедао. Визиготи, Бургунди, Лонгобарди у течају VI. и VII. века напустили су јерес и постали католици. Франци су на измаку V., а Англо-Сакси на измаку VI. века непосредно из многобожачке вере прешли у католичку.

Сви ови народи, из којих се састојало становништво данашње Енглеске, Француске, Шпаније, Италије и већег дела Немачке, примили су хришћанство из Рима и сматрали су римског папу за главу цркве. Доцније се број папиних духовних синова умножио западним Словенима, Скандинавцима, Мађарима.

Док су папе тако ширили обим своје духовне власти, а с њом и утицај на владаоце и народе европске: дотле се у Цариграду водиле бескорисне препирке о догматским суптилностима, н. пр. да ли је друго лице свете тројице истоветно с првим, или само слично; да ли је у Христу једна природа, или две; једна воља, или две. Докле се о овим и сличним питањима озбиљно препирало, докле је по који пут ради оваких препирака и крв потекла по улицама цариградским: дотле је Мухамед код Арапа установио нову веру, и његове присталице, опијене верским фанатизмом, отеле су од Визан-

тије Мисир, Палестину, Сирију и нападали на саму престоницу. Једини успех је постигао Цариград, што су Срби, Бугари и Руси из Цариграда примили хришћанску веру.

VIII

Кад смо већ неколико пута споменули римског папу, вредно ће бити, да видимо постанак и развиће *папине власти*.

Римске папе у почетку нису биле ништа више од других епископа. Али како римски цареви од дужег времена нису становали у Риму, то су папе постале прва и најугледнија личност у тој старој престоници. Углед овај растао је у све већој мери, одкако су сва германска племена примала хришћанство из Рима, од римских папа.

Али овај углед беше само моралне, духовне природе, јер с њим не беше скопчана и власт, која би гонила на послушност. Римске папе биле су још једнако поданици римског цара, најпре западног, а доцније источног, пошто је западно царство пропало. Папе су тежиле, да постигну 1 старешинство над свим осталим епископима, и 2 потпуну независност од сваке световне власти.

Оно прво постигли су на западу потпуно: али покушај, да исто постигну и на истоку, наишао је на отпор цариградског патријарха и проузроковао је савршени расцеп између источне и западне цркве.

Још теже је било ослободити се од световне власти. Да то постигну, ваљало је пре свега предупредити, да Италија никад не дође под једног господара. Човек се мора дивити, с каквом се вештином и каквом доследношћу држао Ватикан те политике од почетка шестог века па све до данас. Кад су Остроготи хтели основати јединство Италије, папе су ишле на руку Јустинијану, да сруши државу остроготску. Да не би Византија завладала целом Италијом, папама су били добродошли

Лонгобарди, који од Византињана отеше северну Италију. А кад Лонгобарди бацише око и на јужну Италију, папа им, сад опет у савезу с Византијом, стаје томе на пут. У то се у Цариграду појави иконоборство, а папа — да би се отресао и сенке византијског господства — позива Лонгобарде, да отму од Грка егзархат равенски, што ови и учине. Али сад се опет Лонгобарди осиле и њихов краљ полази на Рим. Папа зове у помоћ Франке, који прво одбију Лонгобарде од Рима, а за тим оборе и саму државу лонгобардску. Папа узурпатору Пипину поклања краљевску титулу, а овај папи равенски егзархат, што га је од Лонгобарда отео. То је почетак папине световне власти.

Папа помало зазире од својих нових заштитника. Пипинов син, Карло Велики, силан је владалац и сања о круни Константиновој. Папа се боји, да ће у заштитнику стећи господара; али се најпосле предомисли, да ће најбоље бити, ако он сам поклони Карлу оно, што ће овај иначе и сам узети. Тако је папа изненадио, управо рећи збунио Карла са царском круном о божићу 800. године. Из овога чина изводиле су папе доцније право владаоцима круне давати и одузимати.

Карлова се држава распада. Царска круна прелази на немачке краљеве, који се више мешају у Италију, него што је папи повољно. Папа се обраћа норманским гусарима, њима даје херцешку и краљевску титулу, уступа им Сицилију и Напуљ, само да га бране и од Немаца и Византије.

Али норманска династија изумире, наследница норманских краљева удаје се за Немца, Барбаросина сина. Папа поклања напуљску круну Французу, Карлу Анжујском, који побеђује Немце. Сицилијанска вечерња доводи Арагонце у Италију, и сад отпочиње непрекидна борба између Француза, Шпањолаца и Немаца за превласт у несређној Италији; борба, коју потпирују и руководе римске папе, држећи све ове супротне елементе у ра-

нотежи, а раздробљену Италију у вечитој зависности од туђина.

Па и у наше дане, кад је патриотизам талијанских синова отпочео славну борбу за ослобођење и уједињење лепе Италије, папа је позвао француске бајонете, да чувају Рим и папину световну власт од талијанских патриота; и кад је цела Италија од Алпа до јужне сицилске обале била уједињена, Рим је био последњи, који се ослобођеној Италији придружио и дело уједињења довршио.

IX.

Крсташки ратови су кулминација средњега века. Они су последица борбе између папства и немачко-римског царства; борбе, која се свршила победом папства. Победилац на западу, покренуо је римски папа крсташке ратове у намери, да и исток потчини својој власти тиме, што ће гроб Христов доћи опет у хришћанске руке његовом, папином иницијативом. Ова цел била је промашена, света места опет дођоше у мухамеданске руке, а папе изгубише врло много од пређашњег угледа и од своје «непогрешивости». Каква разлика између Григорија VII., кога Хенрик IV. немачки цар гологлав и босоног покорно моли, да скине с њега анатему, и између Бонифација VIII., кога Колона гвозденом рукавицом бије по образу!

Али с папином звездом почиње тамнити и звезда папских противника, немачких царева, и већ се на зеленику помаљају државе, које ће доцније да играју прву улогу у европском концерту, а те су: Шпанија, док се опрости од маварског господства; Француска и Енглеска, док доврше своју стогодишњу војну, а ова последња још и династични рат беле и црвене руже, и Русија, док стресе са себе монголски јарам.

Али ако је главна цел крсташких ратова и била промашена, опет су крсташке војне имале и других резултата, који су одсудно утицали на преображај Европе у политичном, друштвеном, религиозном, просветном, економном, индустријском, трговинском и војничком погледу.

У крсташким војнама расла је власт и углед владалаца на рачун племића који су врло често, полазећи у војну, своје земље краљевима продавали и залагали.

Крсташке војне зближавале су и изједначавале сталеже, јер су и сељаци ишли да војују, а тим самим постајали су слободни: а и варошани се богатили трговином и многи од њих постајали су племићи.

Пре крсташких ратова интереси вере били су свуда на првом месту и вера беше у народу јака: јереси беху врло ретке и безопасне. А после крсташких ратова политични интереси потискују верске; у народу почиње слабити веровање, а свуда се појављује дух критичног испитивања. Појављују се чешће и опасније јереси, као албижанска у Француској, богумилска на балканском полуострву. Чешћи додири зближују и измирују људе разних и супротних вера.

Крсташке војне дејствовале су силно и на песничку фантазију и на развитак народне поезије. Француски језик постао је главни језик у Европи, он беше језик дворова у Енглеској, Португалској, на Сицилији, у Напуљу, Цариграду, Атини, на Кипру, у Антиохији, Јерусалиму. Од крсташких ратова амо почиње се упознавати у Европи грчки и арапски језик и књижевност.

Од *вештина* много је позајмила западна Европа од Грка и Арапа, нарочито у архитектури, у музици, примивши отуда и многе мелодије и неке музичке инструменте.

Крсташке војне упознале су западну Европу с Грцима и Мусломанима, а преко ових и с Монголима, Татарима, Китајцима, Јапанцима. Европски путници путују по средњој и источној Азији већ у XIII. веку, исто тако и по источној Африци.

Арапи беху у то доба први *математичари*. Они су научили Европу, да се у рачуну служи цифрама, које и данас њиховим именом зовемо.

Краљу кастилском Алфонзу, љубитељу *астрономије*, арапски научењаци саградили су астрономску опсерваторију, тада прву у Европи. Многа имена из математике и астрономије арапског су порекла, као: алгебра, алхидад, азимут, зенит, надир; имена звезда: Алдебаран, Алгол, Алкор, Бенетнаш итд.

Арапи нам беху први учитељи у *физици* и *хемији*. И ту имамо многе арапске речи: алкохол, алкали, боракс, амалгам и др.

У *медицини* су такође Арапи предњачили Европљанима. Чувен беше њин универзитет у Кордови, а и хваљена школа у Салерну има много њима да захвали. Лудвика IX. излечио је од срдобоље арапски лекар мисирског султана. Многа имена лекова, као: сируп, еликсир, салеп, камфор, сена, арапског су порекла.

Крсташке војне унапредиле су и *газдинство* европско. Арапски коњ од оног доба се одомаћио у Европи. Многе биљке, као: шећерна трска, пиринач, чивит, сезам, шафран, памук, смоква, лимун, нар, лубеница, бресква, или су нам тек онда постале познате, или су се тек од оног доба почеле у Европи запаћати. Прве ветрењаче су из тог времена.

И у *радиности* имамо доста да захвалимо крсташким војнама и додиру с Арапима. Фабрике шећера биле су у Трипољу, Антиохији, Птолемајиди, Јафи. Онда су се Европљани упознали са ткањем памука. Од онда се у Европи одомаћила свилена буба, у самом Трипољу било је 4000 машина за ткање свиле. Од тог доба је позната кадифа, дамашка, муселин. Арапима беше позната употреба стипсе за бојадисање. Кожа кордован (од Кордове у Шпанији) још онда је била на гласу.

Трговина на средоземном мору, која беше малаксала после пропасти римске државе, поново је оживела у крсташким ратовима. То беше извор богатства за при-

морске талијанске вароши, а особито Пизу, Генуу, Млетке. Онда су Европљани научили градити пристаништа, молове, насипе. Многе трговачке и морнарске речи арапске су, као: адмирал, арсенал, кабел, мусон, корвета, тарифа, магазин, базар, караван, и др.

У *војној* струци научили су Европљани градити камене бедеме, служити се запаљивим материјама, грчком ватром. На педесет година после крсташких ратова јавља се већ и *барут*, а с њим радикалан преображај војничке струке и нов начин ратовања.

У крсташким војнама појављују се прве *сталеже војске* у витезовима реда Јовановског и Темплярског.

Ту је постанак и *хералдике*. Да би се витезови могли распознати једни од других, сликане су на штитовима разне слике, понајвише животињске: слонови, лавови, змајеви, инорози и др.

Тада су ушла у обичај и нека нова јела, ново одело, нови намештаји. Речи софа, диван, балдахин, рубин, тализман, амулет, шах, арапскога су порекла. Онда су и бројанице пренесене са истока.

Крсташке војне имале су и за *нас Србе* важне последице. Тако звани четврти крсташки рат свршио се оснивањем латинске царевине у Цариграду. Ту прилику употребила су два мудра и патриотска Немањина сина на оснивање црквене и државне самосталности српске. Православни патријарх у Никеји одобрио је Св. Сави независну српску јерархију бојећи се, да је Сава Немањић не потражи и не добије од латинског патријарха, кога је рим-папа у Цариграду наместио. А папа римски признао је великом жупану Стевану Немањићу краљевску титулу надајући се, да ће српски краљ с народом прећи у крило западне цркве. И једна и друга тековина била је за српску цркву и државу од неоцењиве користи.

X

Када бацимо још један опроштајни поглед на ону хиљаду година, што је средњим веком називамо, суморне

су слике, које се нашем оку указују: а само се једна јавља ведрија: успешна борба Швајцараца за своју независност.

Великоморавска Светоплукова држава са несложе његових синова пада под ударцима удружених Немаца и Мађара; Италија раскомадана и у ланце окована; у јужној Француској небо се црвени од пожара попаљених села и варошн, а ваздух пробија очајни врисак жена и деце, што издишу под мачевима сурових војника, — то папе огњем и мачем искорењују албижанску јерес. На Балтику Немац искорењује многобожачке Прусе, пошто је искоренио несложне полапске Словене.

На југу потпадају Словенци под Немце, Хрвати под Мађаре, Срби и Бугари под Турке. Чешка под Карлом Луксенбуршким достиже врхунац своје моћи, а под сином му Вењеславом указује нам се на ломачи у Коснищу племенита слика дичног сина чешког, Јана Хуса. Мало за тим пролама се ваздух од убојне вике, Хусита «божјих бојовника», и осветника мученичке смрти Хусове. Пољска се уједињава с Литвом, и под Јагелонима постаје моћна држава на северу. Русија потпада под монголски јарам у исто доба, кад јој сестра на југу, Србија, под првим Немањићима постаје независна, а под Душаном прва држава на југоистоку Европе. И обратно у тренутку, кад Русија стреса монголски јарам и почиње дисати новим животом, Србија се покрива мртвачким покровом, под којим ће још дуго, дуго лежати. Само још Црна Гора и Дубровник помаљају се као малена острва из мора, у које је српска држава сахрањена.

XI

До сад је хоризонат историјски био ограничен на Европу, северну Африку и јужну Азију. У *новом веку* хоризонат се шири у свим правцима. Предмет нове историје је цела земља.

На пучини атлантског океана на трошној лађици плови мала дружиница Колумбова. Куд си пошао, дрски путниче? Зар те не плаше опасности буре, горостасни вали, морска страшила и чудовишта? Варљиво је море, као што ти је и твоја дружина непоуздана. Шта тражиш на неизмерној пучини, шта јуриш у извесну пропаст? Врати се у безбедно пристаниште, прођи се нових, неиспитаних путова!

Али Колумбо плови одважно напред. Та у његовом духу живи чаробна слика дивних земаља, које је пошао да тражи, а по речима нашег увенчаног песника

„Колумбија из пучине викне,
Кад одважник науми је наћи!"

Нов свет се отвара Европљанима! Америка, Аустралија, Тихи Океан са својим безбројним острвима!

Европљани носе хришћанство и културу у тај нови свет

Хришћанство, култура! Какви дивни и узвишени појмови, а какви грозни и нечовечни начини, којим се та добра ширила по новом свету! Сетимо се крволока шпанских Кортеса, Пизара и хиљаде других, њима равних: послушајмо јаук бедних урођеника и Црнаца робова на шећерним и памучним садовима и у подземним рудницима, четирстогодишњи јаук под бичем грабљивих, нечовечних господара; јаук, који је тек у наше дане (па и сад још не сасвим) умукао.

XII

С почетком новога века збивају се велики догађаји у крилу римокатоличке цркве. Појављују се смели ре́форматори. Лутер, не већи, али срећнији од свога претеча Јована Хуса, ступа у борбу с папством, и за кратко време цепају се од папе северна Немачка, Холандија, Енглеска, скандинавске државе.

Римпапство купи све своје силе и води упорну борбу не само за свој опстанак, већ и да поврати све, што

је дотле изгубљено. У тој борби десна је рука папству нови ред језуитски, најопаснији противник реформације. Црквени сабор у Тренту место да поврати јединство у католичкој цркви, још проширује јаз између католика и протестаната.

Мрачни Филип II. шпански, сатире реформацију у својој држави, а гони је и у туђим државама. Нидерланде, у којима цветаше рад и благостање, Филипов џелат Алба преобраћа у гробље и пустињу. Филип шаље своју «непобедиву армаду» на протестантску Енглеску; Филипова војска брани католичке бунтовнике у Паризу од хугенотског краља Хенрика IV. Али шпанског тиранина чека пораз за поразом. Јелисавета сатире непобедиву армаду и Филип губи Холандију; а Хенрик IV. прелази у католичку веру и добија Париз. Противници Филипови побеђују, Енглеска и Француска почињу се дизати, а Шпанија полагано силази са своје висине и постаје држава другога реда.

XIII

У средњем веку видели смо феудализам и племство најпре у пуној снази и превласти, а доцније у борби с монархијском влашћу. У новом веку ова се борба решава у корист монархије.

Племство још не полаже оружје и под заставом религије устаје у Француској и Немачкој против превласти монархијске. Покрет овај у Француској не успева, јер га снажни Хенрик IV. и гвоздена рука Ришељеја савлађују; али у Немачкој победа је на страни племства, и вестфалски мир изриче скоро потпуну независност немачке властеле од немачког цара. Али ти исти кнезови, који су оборили моћ и углед царске власти, заводе сваки у својој државици апсолутну форму владе, угледајући се поглавито на Француску.

Са јачањем монархијске власти одмах се појављују освајачки спољашњи ратови из личног властољубља, или у династичном интересу појединих владалаца.

Такав пример видимо још у средњем веку у стогодишњем рату између Енглеске и Француске. А у новом веку овакви ратови вођени су врло често. Француски Карло VIII., Лудвик XII и Фрања I ратују због Италије. Хенрик IV. клони се освајачких ратова и брине се о бољитку своје државе.

Али унук његов, Лудвик XIV., одступа од разумне политике свог деда. Он троши снагу своје земље у династичним ратовима, а у исто доба служи католичкој реакцији укидањем нантског едикта и објавом рата Енглеској, којој намеће за краља католика Стуарта. Потоцима је текла крв, док је попео свог унука Филипа на шпански престо, а на скоро за тим умро је с болом у души, што је видео, да толиким жртвама у новцу и крви није узвисио Француску, већ њену супарницу Енглеску.

XIV.

Док је у другим европским државама овладао апсолутизам, *Енглеска* је међу монархијама једина била бранич и чувар политичне слободе и правог парламентаризма. Прогнавши Стуарте, Енглеска је од новога краља Вилхелма III. изнудила све гарантије за потпуну грађанску слободу и све услове за правилан развитак уставног живота. — У ратовима с Француском Енглеска је показала своју одсудну надмоћност на мору и истисла своју супарницу из источне Индије и Канаде. Француска јој се осветила тиме, што је помагала устанак североамериканских насеобина и њихову независност од Енглеске, а ова је нашла себи накнаду за изгубљене насеобине америчанске у освојењу Источне Индије.

У *Русији* изумире династија Рурикова. Убица младог царевића Димитрија, Борис Годунов, меће на своју гре-

шну главу царски венац, попрскан крвљу царевићевом. Али он не ужива дуго плодове злочина свога. Сенка убијеногa Димитрија гони цара Бориса. Монах Отрепјев појављује се под лажним именом умореногa царевића, народ верује у то чудо, и лажни Димитрије седа на царски престо у Москви. Настаје тужно доба за Русију. У земљи немир и неред, грабљиви суседи жаре и пале по светој Русији: изгледа као да ће се повратити времена Батуканова.

Али Русији није суђено, да пропадне. Месар Минин и великаш Пожарски буде успавани дух народа и Русија је спасена. Народна династија Романова прима владу над Русијом, а Петар Велики уводи је у коло европских држава, посветив цео свој живот преображају и величини своје земље. Његови потомци владају у његовом духу; и Русија постаје најсилнија држава на свету.

Поучно ће бити, осврнути се на две суседне државе у Европи. У почетку новога века једна је од њих незнатна, несамостална и једва заслужује име државе, а данас је једна од најмоћнијих. Друга је у почетку новога века велика и моћна, а данас је нема на карти Европе То су *Пруска* и *Пољска*.

Провиђење ваљада још никад и нигде није упоредо ставило две таке државе: никад и нигде није очевидније показало, шта води државе к напретку, а шта к пропасти.

Шта је упропастило Пољску?

Упропастили су је племићи и језуите.

У Пољској племићи су били све и сва, а сви остали — ништа. Племић је презирао грађанина, мучио и кињио сељака, бирао себи краља, а избраноме везивао руке нарочитим уговором, који је од краља начинио послушну играчку у рукама себичних и разузданих великаша. На саборима могао је протест једног јединог племића да обори једногласни закључак целог сабора.

Пољска је била тако искључно католичка држава, тако интолерантна према другим вероисповедима, као ни једна друга у Европи. У њој се беху угњездиле језуите, који су је вечито подбадали на православну Русију.

Све ово скупа водило је к растројству и пропасти; а кад су патриоте пољске хтеле то стање поправити, онда је било већ касно. Пољска би раскомадана између три суседне државе, Пруске, Аустрије и Русије.

А како се подигла Пруска?

У почетку новога века налазимо на обалама Балтика малу земљицу са тим именом. То је земља старих незнабожачких Пруса, покорених или боље рећи истребљених од немачких витезова теутонскога реда. Над том земљицом владају теутонски витезови са својим врховним старешином, који је вазал пољскога краља.

На западу од ове Пруске, одељена од ње краљевином Пољском, лежи марка Бранденбуршка, отета од полапских Словена, а насељена Немцима. Над овом владају курфирсти бранденбуршки од породице Хохенцолерна, а вазали су немачкога цара.

Ове две земље су два центра, из којих се с временом развила данашња моћна пруска држава.

Пре не пуних триста година обе ове земље потпадну под једног владаоца, који беше у Бранденбургу курфирст, а у Пруској херцег. Потомци овог владаоца одликују се скоро сви породичним и владалачким врлинама, и сједињена држава Пруско-Брандебуршка напредује под сваким од њих.

Велики курфирст ослобађа Пруску од пољског сузеренства; његов син Фридрик I. проглашује се у Кенигзбергу за краља пруског. Овога син, Фридрик Вилхелмо I., строги чуваран владалац, ствара велику војску и пуни државну касу милионима уштеђеног новца; а син му, Фридрик Велики, с овом војском и овим новцем освоји од Аустрије Шлезију, добије део Пољске и начини Пруску петом велесилом у Европи. Наполеон

је поразио Пруску; али је она умела прикупити своју снагу. «*Каплар и учитељ*,» војска и просвета, то је постала од оно доба девиза пруске државе. Савршенијом војском и надмоћнијом културом победила је Пруска 1866. Аустрију, 1870. и саму Француску.

XV.

Одржавши победу над племством, монарси су добили у своје руке материјалну моћ својих народа: а духовна моћ народа тражила је себи накнаду за то у слободној речи и слободној штампи.

Велика револуција Француска била је борба супротних начела, борба народног суверенства са историјским правом владалачким. А потпуно измирење ових начела т. ј. да буде и реда и слободе, да се тежње и права појединаца доведу у склад са државним интересима и потребама, — то је програм нашега доба, а биће задатак и доцнијих покољења.

Француска револуција је најважнији догађај осамнаестога века. С њоме започиње најновија, савремена историја. У почетку беше она радосно поздрављена од свију пријатеља слободе, као ера нове, срећније будућности. Али наскоро за тим поче се небо над Француском мутити. Добри, али нерешљиви Лудвик XVI. би жртва свога вечитог колебања између двора и народа: после њега букну грађански рат, најдичније главе почеше падати под гилотином. Француска мораде се бранити од целе Европе, и шта би најпосле? Уморена, истрошена, исцеђена Француска постаде плен једног смелог војника, коме је жртвовала слободу, само да јој он поклони мир и ред. Овај смели војник, ово размажено чедо среће, не задовољава се тим, што царује над Француском: није му доста, што је отео Италију, што је раскомадао Немачку, понизио Аустрију и Пруску: мало му је, што му браћа и зетови краљевске круне носе. Његова лакомост гони га све даље. Он је господар Европе: само га Ен-

глеска и Русија не слушају; њих би да казни насилник. Али код Трафалгара надбије енглеска флота француску, а велика армада остави кости на снежним пољанама Русије. Наполеон сконча као сужањ на усамљеном острву Св. Јелене, а на бечком конгресу оснива се «Свети савез» који у свакој слободној речи или установи назире јакобинство, и угушује сваки уставни покрет у Шпанији, Напуљу, Пијемонту.

Али покрај све брижљивости «светога савеза» јулијска револуција 1830. отера с француског престола Бурбоне, а посади на-њ млађу (орлеанску) грану. А кад и нови краљ Лудвик Филип пође путем реакције, фебруарска револуција 1848 прогна и њега и прогласи републику, која не беше дугога века, јер се синовац Наполеонов већ 1852 проглашује за цара. Наполеон III. дере на комаде «свети савез» и у друштву с Енглезима, вековним непријатељима француским, ратује 1854—5 против Русије, 1859 против Аустрије. Рат с Немачком 1870. стаје Наполеона царске круне, а Француску Елсаса и Лотарингије. Трећа република француска ступа већ у деветнаесту годину.

XVI.

Доба, у коме живимо, доба је народности. Расути делови једног и истог народа неодољивом силом теже к уједињењу. То је по *природном* праву. Али се овом природном праву често противи тако звано *историјско* право. Узрок је томе, што су многе државе неприродно склопљене од више народа, или је тако исто неприродно један исти народ поцепан и подељен у више држава.

Ако је тежња к народном уједињењу јака, ако је продрла у све слојеве народа, ако је тај народ и на жртве готов, и уз то ако се уме користити сваком згодном приликом; онда, и само онда може доћи и доћи ће до народног уједињења.

У наше дане уједињило се више држава европских (Румунија, Немачка, Италија, Бугарска), неке потпуно, а неке непотпуно. Од ових је најпоучније уједињење Италије, па ћемо о њему да коју рекнемо.

После бечког конгреса постојале су у Италији три краљевине: напољска под Бурбонима, ломбардо-млетачка под Аустријом и сардинска под народном династијом савојском; а уз то још Папина држава, Тоскана, Парма и Модена. Сардинија не заузимаше ни петину Италије, али је сви сматраху за позвану, да уједини Италију. Најтеже је било с Аустријом, велесилом, и која имађаше јак утицај на све остале италијске државе. Рат с Аустријом 1848/9. свршио се с поразом Сардиније код Новаре. Али се она није хтела одрећи своје мисије. Видећи да сама не може одолети много јачем противнику, тражила је јаког савезника и нашла га је у Наполеону III., кога беше у кримском рату обвезала, пославши му своју војску у помоћ. Рат с Аустријом 1859. у савезу с Француском свршио се срећно по Сардинију. Она доби од Аустрије Ломбардију, а осим тога заузе Тоскану, Парму, Модену, и нешто од папине државе. Али то не беше још ни половина Италије, а досадашњи савезник изјави да је то за Сардинију доста, и да јој неће више помагати. Сад се појави јунак Италије, Гарибалдија. Он узме отпуст из војске, па на свој рачун с малом дружинцом од хиљаду људи упадне 1860. у државу напољскога краља, и помоћу народног устанка за кратко време освоји и Сицилију и Напољску, а уз то још и један комад папине државе. Све освојене земље приме сардинскога краља за свог владаоца, који се 1861. прогласи за «краља Италије» и премести столицу из Турина у Флоренцију. Али шта да се даље ради? Само је још остала млетачка област под Аустријом и Рим с околином под папом. Али Аустрија не да Млетачку, а отети се од ње не може, јер је јача. А Рим не да француски цар, који шаље 10.000 војника ради обране Рима. Италији не ос-

таје друго, него да се стрпи и чека. Она је мирно чекала и дочекала. Између Аустрије и Пруске почну се реметити одношаји; предвиђало се, да ће доћи до рата. Италија склопи тајни савез са Пруском, и услед пруских победа добије 1866. Млетачку област, а у рату између Немачке и Француске 1870., кад Француска би принуђена позвати из Рима натраг оних 10.000 војника, талијанска војска заузе Рим без икаква отпора, и тако се доврши уједињење Италије.

XVII

Цео нови век био је доба патње и искушења за мученички наш народ. Без државе и државних поглавара, купио се српски народ око својих знатнијих људи, и под тим својим вођама војевао је у служби сваке хришћанске државе, која је с Турцима у рату била. Налазимо их на млетачким галијама, у војсци мађарских краљева и немачких царева; они чувају од Турака Београд и Коморан; они гину код Мохача; њихове војводе Бакић, Радић, Јован Црни и други уплетени су у размирице мађарских краљева Запоље и Фердинанда I., и њихова помоћ даје превагу овоме последњем; од Срба саставља исти Фердинандо чувене регементе граничарске, које ће кроз триста и више година гинути за Аустрију на свим бојиштима Европе. Одмах за тим излази нам пред очи слика патријарха Арсенија III. и велика сеоба Србаља у аустријске земље: али нам се у исто доба и нехотице зауставља поглед на бледој слици једнога патника, који је негда сањао о српској круни и држави, а који далеко од својих умире у сужањству у чешком Хебу, и за кога је званично казано, да «није ништа скривио, али да то државни интерес захтева.» Мало доцније указује нам се крвава слика Пере Сегединца, а још доцније сеоба многих Срба у православну Русију.

Док се то преко Саве и Дунава збива, дотле нам се с ове стране указује слика славе манастирске, где се народ искупио, да надом у Бога крепи своја срца, и да му гусларове струне загуде песму о старој српској слави; а из горе севне по који пут пушка, да погоди у срце бесног зулумћара Турчина. То је хајдук, осветник слабих и нејаких, страшило турско. Тамо даље јуначки син Црне Горе стоји на вековној мртвој стражи српске слободе и независности.

Ето свуда има пуно муке и патње, али има и кретања, и живота. Свагда ме је болело, кад год сам у српској историји читао, како се са 1459. године одмах прескаче на 1804. Ако није било српске државе, било је српског народа, а у сваком члану народа жива је била српска државна мисао, као што се у сваком комадићу разбијенога огледала огледа цела слика предмета. Сваки замашај српскога мача, сваки пуцањ хајдукове пушке, свака молитва смиренога духовника, сваки звук гусларове песме, био је по један уздисај за изгубљеном слободом, по један вапај Богу за повратак слободе и независности српске!

XVIII

Ево нас већ на измаку деветнаестога века.

Развитком природних наука и њиховом применом на разне потребе живота постигнути су огромни успеси, о којима још пре сто година нико ни сањао није.

Наши пароброди без једрила и весала пресецају сва мора и све океане; парна кола без коња баснословном брзином јуре с једнога краја континента на други; телеграфска жица брзином муње носи нам наше поруке у најудаљеније пределе за толико тренутака, колико нам је пређе дана требало; фотографијом добијамо за два три магновења најсавршенију слику гомиле људи, читавих предела, звезданога неба; слаба бакарна жица спроводи на неколико миља најнежније звучне таласе нашега го-

вора. Рачуном предсказујемо дан, час, тренутак помрачења сунчева или месечева, и оно наступи неминовно, као да није само предсказано, већ и наређено. Спектралном анализом дознајемо елементе, који се у сунцу и другим небесним телима налазе. Ваздушном лоптом дижемо се над облаке; гњурачким звоном спуштамо се на дно мора: смело силазимо у дубину земље, ријемо по њезиној утроби и вадимо скривена њена блага.

Оштроумље Француза Шамполиона открило нам је тајне мисирских јероглифа. Стари Мисир је за нас из мртвих васкрсао; његове сфинге, његови обелисци, саркофази, па и саме мумије проговарају и говор њихов разумемо боље ми, него што га разумеваху сувремени суседи Мисираца, боље него што га разумеју и сами њихови потомци, Копти.

Све ово испуњава душу нашу праведним поносом. Оволики успеси уливају нам основану наду, да ће се обим људскога знања још и даље ширити, да ће се многе данашње загонетке потпуно разрешити, док се не дође до крајње границе, преко које ум човечји не може више прећи. Радујмо се и поносимо се овим тековинама ума и духа људског!

Али ако би нас ко овако запитао: «човече, који си у тајне створења продро, који си природу надвладао, који си у воденој пари најсилнијег слугу оковао и нагонио га, да те служи и за тебе ради; који си мању начинио својим писмоношом, а сунце својим сликаром; — човече, полубоже, господару света, реци ми искрено јеси ли постао и *бољи*, јеси ли постао и *срећнији*, но што су твоји стари били? Слушаш ли само свој хладни ум, којим си господство над овим светом задобио, или ти у души проговори по каткад и оно нешто, што обично људи *савешћу* називају; савешћу, која ти говори, да будеш и човечан, да не чиниш другоме оно што самом себи не желиш, да тражиш своју срећу у срећи свога ближњега, у срећи целога човечанства?

На ово питање геније човечности са стидом на лицу оборио би главу и дубоко би уздануо. Овај стид и овај уздисај сведочио би, да просвета и човечност нису једно исто, да је род људски у првој одмакао јако у напред, а у другој да стоји скоро још онде, где је и предисторијски човек стајао. Напредак просвете и човечности могао би се поредити са двема казаљкама на часовнику, од којих би једна показивала секунде, а друга — године.

Али бисмо се огрешили о истину, кад не бисмо признали, да човечност ма и споро, али ипак продире у нашем друштву. Добротворне задруге и добротворни заводи множе се сваким даном, и многа се сиротињска суза утире, многи се телесни и душевни болови ублажују.

Али ту љубав и негу указују појединци појединима, човек човеку. А како стоје народи према народима? На ово нека одговори Француз Бењо: «Истина је, — вели — да међу народима разлог и правда јесу само речи, јавно право само играчка! Грозна је истина, да народи остају увек међу собом у оном природном стању, у ком је груба сила врховни закон.«

Па да ли ћемо због тога очајавати? Не, и опет не! То што се данас збива у питању народносном, то се збивало пре неколико столећа с питањем религиозним. Па као што је ово последње много изгубило од своје оштрине, те данас нема ни инквизиције, ни ломача за спаљивање јеретика; тако ће и народносно питање да се полако развија најпре у царству идеја, а кад тамо сазре и добије свој опредељени облик, онда ће у згодном тренутку идеја да постане делом, и што пре тога беше сан, утопија, то ће да пређе у јаву, реалност. Зар нису још пре тридесет година апостоле јединства Италије озбиљни и мудри државници звали сањалицама, утописта?

И онда, кад међу народима не буду једни победиоци, а други побеђени; једни господари, а други њихове слуге и робови; већ сви буду слободни и једнаки

онда ћемо сви постати и бољи, а кад бољи, онда и срећнији; јер тек онда може овладати светом еванђелска љубав, као услов среће, кад буде овладало свето начело: suum cuique, сваком своје!

Јован Ђорђевић.

НАСЛЕЂЕ У ПИТАЊУ О КРИВИЧНОЈ ОДГОВОРНОСТИ*

Природа нам сваким даном и на сваком кораку даје очигледних и непобитних доказа, да је наслеђе како у биљном тако у животињском, како у вегетативном тако у интелектуалном погледу правило. Не само што поједина биљка или животиња производи само младице своје врсте, већ ти потомци, те младице носе на себи све трагове, све црте, па често и најмање ситнице својих предака. При том је особито важно и занимљиво, да наследност није само веза између непосредних родитеља и деце, већ да се она може појавити и као спона између најстаријих, скоро незапамћених предака и данашњега покољења. Највећи представници природних наука *Дарвин* и *Хекел* стоје задивљени и збуњени пред фактом наслеђивања. „Зачуђени и као окамењени морамо да стојимо пред бескрајном и неухватљивом фином органске материје, вели Хекел: каменити се морамо, кад видимо, да она проста мајчина јајна ћелица и она невидљива семка очева, преносе све родитељске особине на децу тако тачно и верно, да њине најфиније телесне и душевне особине изиђу на видик код њихове деце."[1] Наслеђивање физичких особина, за што у поменутој Бихнеровој књижици има довољно доказа, не може бити предметом нашег излагања. Ово би нас одвело од главног предмета, а уз то је оно тако очигледно, да би његово доказивање значило просто губљење односно страћење времена. Нас се нарочито тичу душевне човекове особине, особито њихова нравствена страна.

* Чини 4-ту главу II. дела „*Кривичне одговорности у светлости данашње науке*", која је већ дата у штампу. Како је ово случајан извадак, то писац моли, да се нарочито књижевност разгледа у самој књизи, која ће у скоро изаћи, јер су овде често навођена само имена писца, како би се понављање избегло и простор уштедео.

[1] Навод у *Бихнера Л. Урођеност или моћ наслеђа* (превео Ј. Миодраговић Београд 1884. стр. 12.

I

Т. Рибо поставља по Дарвину следећа четири закона о наслеђу:

1. Родитељи теже да на своју децу пренесу све своје опште и личне психичке особине, и то како старе тако и нове, стечене — *закон непосредног наслеђа*[1];

2. Један од родитеља може имати пресудан утицај на образовање душевних особина у детета — *закон надмоћности у преношењу особина*. У овом случају надмоћност се може управљати или по полу: отац утицавише на сина, мати на кћер или може прелазити унакрсно од једног пола на други: од оца на кћер, од матере на сина[2];

3. Потомци често наслеђују физичке и душевне особине својих предака и лице на ове, не морајући личити и на своје родитеље — *закон посредног од. повратног наслеђа, атавизам*. Повратно наслеђивање се врло често примећује у правој линији (од деде на унука, од бабе на унуку и т. д.); оно је ређе у споредној (колатералној) линији (од праујака или ујака на нећака, од тетке на братучеду и т. д.)[3];

[1] Могло би се рећи, да Александар Велики личи по највећим особинама на свог оца Филипа, по другим опет на своју мајку Олимпију. Нерон је био достојан Агрипин син, али не треба сметати с ума, да је његов отац Домиције Енобарб био „славан у својој страховитости." *Шопенхауер*, који са своје метафизичке тачке гледишта објашњује наследственост, држи да су главне особине детиње, карактер, страсти и тежње наследство очево, а да интелигенција, споредна и производна особина, долазе од матере. Потврду овоме он мисли, да би могао наћи на самом себи. *Göthe* вели: „Von Vater hab ich die Statur, — *Des Lebens ernstes Führen;* — Von Mütter chen *die Frohnatur* — *Und Lust zu fabuliren*".

[2] Правилно наслеђе од оца на сина видело се у породици Бернуљија, Касинија, Моцарта, Бетовена, Гиза, Пита; у нас у породици песника Илића и т. д. Мати је преламала кћери особине у више случајева у историји. Ми овде споменемо *Августову* и *Скрибонијину* кћер Јулију, која удата за Агрипу има с њим кћер Јулију. Обе су биле страшило за своју породицу с ћудљиве и неморалне владања. Германикусова Агрипина била је мати чувене Агрипине, која је себи потчинила Клавдија и полудела Нерона на престо и т. д. За пример наслеђа синова материних особина, најбољи су примери: Корнелија и браћа Граси, Агрипина и Нерон, Катарина Медичијева и њени синови и т. д. За наслеђивање очевих особина од стране кћери доста је да се сетимо Калигуле и његове кћери Јулије, Александра VI и кћери му Лукреције Борџије, Лудвика XI и Ане Божујске, Кромвеља и његових кћери, Густафа Адолфа и шведске Христине, Некера и г-ђе Стајеловице. Даље има аутентичних примера, у којима је појединац наслеђивао наравствене особине од једног а телесне од другог родитеља.

[3] Овде нећу бити на одмет да наведемо следећи званично потврђен факат. „У Вирџинији се узимљу двоје са свим црних. Жена рађа са свим бело девојче. Видећи боју свога детета, породиља се са свим упрепасти, и тврдећи да никад с белим људима није имала никаквих односаја, она је крила своје дете од мужа, бојећи га се. Најпосле је

4. Извесне телесне и душевне склоности, са свим опредељене на најчешће болесне природе, појављују се код потомака у истом добу у животу, у ком су се појављивале и код предака — *закон о времено-одговарајућем наслеђу*.[1]

Рибо додаје још са своје стране тако звани закон *о уједињеном наслеђу*, којим хоће да означи утицај, који родитељ отац првога брака има често на децу другога брака, и то како у погледу телесних тако и погледу душевних особина.[2]

ован по што по то хтео да вили своје дете. Но мајчиној бојазни и страху придружило се очево усхићење. „Ти си ми се с тога бојала, што је наше дете бело, говорио јој он, но ја сам баш с тога радостан. *Мој рођени отац је био бео, и ако су ми и деда и баба били црни као и ја. И ако смо ми пореклом из краја, где нема ни једног белца, ипак у нашој породици има увек по једно бело дете*". Стари су такође знали за овакве случајеве. Једна гркиња, која је родила црно дете, бранила се по Плутарку тиме, што је сама праунука неког Етиопљанина. Али се ово повратно, атавистичко наслеђивање огледа нарочито у душевним болестима. У историји се на ово обраћала мања пажња. Па иак су примери дугог француског краља Карла VI и његовог унука по кћери Хенрика VI. Густава Васе и праунука му Густава Адолфа и т. д. добро познати. А краљ Милутин и унук му Душан могу такође служити само за потврду досадашњега. Примери наслеђивања у споредној линији су још најмногобројнији; за њих има највише и примера, а лако се објашњују истим пореклом.

[1] Хекел назива ову врсту *хомохроним наслеђством*. Разне наслеђене болести телесне појављују сé у исто време у које су се ниле код родитеља. Од можданих болести овамо би дошле нарочито апоплексија и епилепсија. Дарвин је дао нарочите примере за ослепљавање и оглувљавање. *Ескирол* је дао неколико примера равно-временог душевног оболевања, међу којима један, у ком су се у једној породици деца, отац и сини убили сваки у педесетој години живота. Ова врста наслеђа показује најочигледније неминовни закон наслеђа. Ма какав случај проузрокује код родитеља какву телесну или душевну слабост. „Дете се. вели *Рибо*, рађа здраво и свеже: чега се има бојати? Али страшни траг је био у њему пре но што су родитељи могли и помислити. Он је био већ у оплођавајућем јајету, из кога се дете у опште и зачело. Од тренутка, кад је животно зрно посејано, за цело време развијања јајета и ембрије, у детињству и у младићском добу, свака претходна сфера доводи неизбежно слеђеву и у датом тренутку пуца у напред одређена жила у организму." Ова врста наслеђа показује нарочито његову неминовну и страшну моћ.

[2] *Ribot Th.* L'hérédite psychologique. Paris 1882 стр. 172—173 и след. до 205 „Приметило се већ одавно, вели други један писац, за деца другога брака нису често црте и карактер првога мужа, и ако је овај давно пре зачећа умро. Ништа није обичније но видети сина љубавниковог, да има све особине законитог оца, и већ стари су говорили, да је брачоломничин син спасавао част своје мајке." *Le Bon* Gustave L'homme et les sociétees, leurs origines et leurs histoire. Paris 1881. књ. II. стр. 167—169. Стари су мотрили толико на силу и моћ наслеђа, да је Езиод прописивао, да се по повратку с погреба треба уздржавати од полних сношаја, јако се на њих не би рађала меланхоличка деца. Слична наређења би била и данас са свим савремена ако не и напредна.

Погрешно би било узети, да ови закони дејствују сваки за се независно један од другога. На против: у већини случајева они један другог прате. Данашња наука приписује тако велику моћ наслеђу, да она само њиме објашњује „да се ово или оно лице рађа са оваквим или онаквим особинама.“ По мишљењу једног млађег но темељитог писца, „околина може играти велику улогу у познијем развитку појединца, *али она може делати само на земљишту, које је у напред припремљено и опредељено, јер ће се увлак наследства јавити пре или после и превладати.*“[1] Бихнер l. cit. стр. 39. — вели, да о томе не може бити сумње „да је наслеђе закон а ненаслеђе изузетак, и да нам мора чудније изгледати, кад извесних особина које се наслеђују на потомству *нема*, но кад их има.“ Сваки појединн човек и сваки органски створ изгледа по њему као средњи продукат својих родитеља и прародитеља, и израз свих оних, угодних или неугодних утицаја, што су било на њих, било на њихове претке дејствовали.

Наслеђе може бити од благотворног утицаја на потомство. То ће бити нарочито онда, кад се при спаривању родитеља пази на подесну симетрију како њихових физиолошких тако и психичких особина. У удаљеној планинској колиби као и у сјајној царској палати, на узбурканом мору, као и у тишини какве богаташке куће, родиће се тада здрава и даровита створења. Али наследство може бити и од врло штетна утицаја, јер сматрано као посредан узрок опадања, оно дејствује у све већој и већој мери. „Свака породица, сваки народ, свака раса, доносе собом на свет рађајући се известан део животних сила, извесну суму физичких и моралних способности, које ће се с временом једног лепог дана појавити. Непрестано наизменично дејство средине на појединца и овога на средину, главни су узрок овоме поступном развићу. Оно траје до тренутка у коме породица, народ или раса завршују свој опредељени односно намењени им задатак, који је за по неке сјајан, угледан, за друге пе, за највећи број тежак и судбоносан. Опадање почиње у тренутку, кад поменута сума живости и способности почиње да опада. Ма како да је оно неприметно и слабо у

[1] Degérine J. L'hérédité dans les maladies du système nerveux. Paris 1886. стр. 40. Види уз то и *Jellinek* G, Die socialethische Bedeutung von Recht, Unrecht und Strafe. Wien 1878 стр. 73. Исту мисао је раније пред осталих изразио и *Lucas Pr.* Traité physiologique et psychologique de l'hérédité naturelle. Paris 1847 књ. II. стр. 494. „Васпитање, пример и наговарање оца и матере, вели он, у великом су броју случајева само спорелни, случајни узроци оваквог или оваког дечијег дејања; *главни и опредељујући узрок лежи у наследствености.*“

првом покољењу, оно се ипак преноси на следеће, а од овог прелази на идуће у све јачој и јачој мери, тако да ће најпосле — ако овом развоју каква страна, спољна сила не стане на пут — наступити сигурно ишчезнуће, одн. уништење." Тако Рибо.[1] Између њенијалности, душевне даровитости и телесне развијености с једне, и душевних и моралних наказа, којима се обично завршује, у којима т. ј. изумире дотична породица, с друге стране, постоји већи или мањи број прстенова, који ове две крајности везују. Психологу и социологу, а нарочито нама правницима је, према недовољној развијености у овој грани науке, неисказано тешко, да на појединим степеницама развића одн. опадања одмеримо јачину, којом наслеђство утиче на појединца и према томе прегледамо простор, који остаје његовој личној иницијативи односно утицају друштва и околине. „Мозак је човечији, вели лепо највећи мислилац нашега времена *Херберт Спенсер*, регистар, пун многобројних искустава, преживелих и стечених за дуго време животног развитка или још боље за време развитка оних многобројних врста, које су претходиле човековом развитку. Дејства најчешћих и најпростијих искустава, пренашала су се у капиталу и интересу на нова покољења, док нису дошла до врло великог ступња интелигенције, која се данас налази латентна у дечијем мозгу. Дете се њом користи у току позније живота, појачава је и усавршава, па је тако с извесним приврасцима предаје новоме покољењу. Отуда долази да Европљанин наслеђује сразмерно много већи мозак од Папуанца. Отуда долази да способности као што је н. пр. музичка, каквих готово код првобитних људи никако и нема, долазе на свет као са свим урођене код савршенијих раса. Само се тако објашњује, да из првобитних дивљака, који не умеју да изброје ни прсте на својој руци, и који у свом сиротном језику имају само известан број именица и глагола, произлазе у дугом низу стотина и хиљада година развића Њутни и Шекспири! То је неминовни закон развића, који се испуњује и извршује онда, кад га како с поља тако и изнутра све подржава, или бар кад му ништа не стаје на пут. Но склизне ли се једном, онда ће неизбежно „грех за грехом да се вала" као што је песник рекао, и онда ће се у све даљем опадању Њутнови и Шекспирови потомци у многом погледу вратити у првобитно стање својих давних предака.[2] Што то

[1] L. cit. стр. 276. Види уз то нарочито још и *Vétault* V. Etude medico-legale sur l'alcoolisme, Paris 1887 стр. 18.

[2] Наследственост има и своје наличје, вели Рибо. Ако нагомилавањем доброга подражава и потпомаже напредак у развићу, она тако исто чува и изводи у току развића осећаје и тежње, које више нису у сагласности с постојећим стањем. Зар није са свим природно, да у крвожедним нагонима, у дивљачким пожу-

не може са свим бити није крив ладни закон одрођавања, већ околности и прилике у којима дотични живе, и које су на сваки начин са свим другојаче, но оне у којима су живели њихови претци. Повратак к првобитним претцима тим је објашњивији, што ми по Дарвину треба да признамо, да човек са свима својим племенитим особинама: симпатијом за пала одн. посрнула створења, доброчинство које простире не само на своје но и на најудаљеније и најнесавршеније, божанственом оштроумношћу и бистрином, која му је дозволила, да прозре у суштину покрета и бића сунчаних, да уз све то *човек још увек чува неизгладими жиг свог првобитног порекла.*" Рибо је — стр. 321. — ту мисао још потпуније изразио следећим речима: „У дну наше душе, вели он, у најдубљој њеној дубини леже скривени дивљи нагони, дивљи прохтеви неублажене крволочне пожуде, које као спавају, но не умиру. Они личе на оне закржљале органе, који су своје опредељење одавна преживели, али који се још и данас виђају на животињама, као сведоци лаганог и поступног развијања органских облика. И наследственост нам износи ове дивље нагоне из прастарих времена, кад су наши претци живели по шумама и у слободном зраку, као да би навалице хтела да нам покаже пут, који смо ми (одн. наши претци) прешли док смо дошли до стања у ком се данас налазимо." *Карлил* је у томе још речитији. „Цивилизација, вели овај писац, није ништа друго до проста куверта, у којој дивља природа човечија може увек планути пакленим пламеном."

Већ из досадашњег се може видети, да смо ми далеко од тога, да било у физичком било у моралном погледу тражимо у сваком детету верну слику или просто понављање оца, матере или ког претка. Појединац је крајња тачка и производ дугог низа покољења, и са свим природно потчињен разноврсним утицајима, од којих су једни јачи а други слабији, но који се у њему ипак сви сусрећу и тако узајамно условљавају његову природу. При таквом стању

лама, у неодољивој тежњи за авантурисањем, у журењу без циља и т. д. видимо последице атавизма?" l. cit. стр. 342—3. Али Молеш је нарочито лепо окарактерисао наличну страну наслеђа. „У првом покољењу вели он — l. cit. стр. 271 — ми се сусрећемо само са надражљивим темпераментом и страсним иступима, код другог покољења ова болесна стања излазе већ у јачој мери на видик, овде се појављују разне врсте неврозе а нарочито хипохондрија; треће покољење се одликује - ако ништа није стало на пут развијању болести — ексцентричностима, злим и опасним иступима а често и наступима душевне помућености; у четвртом покољењу се појављују глувонемоћа, слабоумност, идиотизам и јаловост, и тиме се завршује ток патолошког опадања", разуме се, ако му се у своје време није на пут стало. *Moreł B. A.* Dégénérescance de l'espèce humaine, Paris 1857. стр. 125. даје један случај, који потпуно потврђује овај пут опадања.

ствари било би чудновато, да карактер појединаца буде верна слика једног претка искључујући са свим остале. И ако има примера, где се ова сличност огледа црту по црту, што изазива свачије дивљење, ипак је ова појава само изузетак, — па ни овде, кад се ствар добро проучи, наследност ипак није са свим потпуна. Често је опет мешавина разних наследствених уплива тако јака, да ми нисмо у стању да приметимо видљиј уплив појединог од предака. Но то ни за тренутак не треба да поколеба наше убеђење у битност наследствености. Кад се овај факт добро узме на око, онда се шта више види, да ју он потврђује.[1]

За наследственост телесних особина није потребно наводити никаквих доказа, и то не с тога, што ових не би било — њих има и сувише — већ нарочито с тога, што нас се овде оне не тичу. Како код човека, нарочито развијенијега, душевне особине играју већу улогу но телесне,[2] то је за нас врло важан закључак, до кога су дошли физиолози и психолози, и који је код *Бихнера*, стр. 27. — изражен у следећим речима: *Моћ је наслеђивања или уробљености код човека много јача и знатнија у духовној него у телесној области.* Навике, склоности, нагони, способности, таленат, инстинкти и нагони за извесне вештачке радње, могу се тако исто примити у наслеђе, као и осећања и страсти, темперемент и карактер, интелект и нравствена осећања.[3] Овим последњим, с нарочитим погледом о наследствености нагона к злочинству, бавиће се следећи одељак ове главе.

[1] Вилм *Marion Henr.* De la solidarité morale. Paris 1883. (2. изд.) стр. 59—60. Рибо — l. cit. наводи следеће разлагање Moreau-a (de Tours) из његове Psychologie morbid: „Закон о наслеђу би се рђаво разумео, вели овај писац, кад би се у сваком новом покољењу ишчекивали истоветни феномени. Има их који нису хтели да признаду наследственост душевним особинама с тога, што би хтели, да карактер и интелигенција наследника буду исти, какви су били код предака, да једно покољење буде са свим слично другоме, да син и отац представљају исто створење' које се само два пут рађа. Али закон наследствености не треба никако тражити у *истоветности* органских и интелектуалних радња, већ на извору организације у самом склопу најеминијих органа... Отац не преноси на сина поједину, нарочиту болест, већ недостатак у склопу организма, који се код сина може спољно појавити у разним облицима." С друге стране „дете још у утроби материној учествује у велико у њеном животу и прима утиске, које она добија од спољњег света, као што вели Марион (по Malegranbe-y Recherche de la verite кн. II. гл. VII.) стр 92. Није никако à priori немогуће, да се узбуђења, која матер обузимају, сваковрсни живи осећаји, нравствене склоности и све што се односи на нервни систем, осјећују и преносе на дете, тада на путу развијања, и тако посредно утичишу на његов карактер.

[2] И наш народ вели да „ум царује, а снага кладе вала".

[3] Један од данашњих угледнијих француских филозофа, члан париске академије наука није вољан да призна сав утицај наследству, који му се према данашн-

II

Индиски месија — законодавац *Ману*, говори својим верним следеће: „Жена рађа увек створење слично ономе, с којим га је зачела.“ „По поступцима ће се познати човек, ниског порекла и сви презриве матере.“ „Човек ниска порекла наслеђује очеву или материну ћуд, или обојих у једно; а никад не може сакрити своје порекло.“ „По говору се познаје онај, који произлази из ниске класе или од рђаве мајке.“ (Манава-Дарма-Састра књ. I. чл. 31. и X. чл. 59.). „Оци једоше киселo грожђе, а синовима трну зуби“ вели врло лепо пророк Јеремија (Гл. XXXI. чл. 29.).

Аристотел у књ. VII своје Етике спомиње једног мучитеља свог родитеља, који се извињавао следећим речима: „Мој отац је тукао мог деду, мој деда је то исто радио с мојим прамедом, — а погледајте мога сина, он ће то исто почети наспрам мене, чим узмогне.“

Пишући о *божјој правди* Плутарк вели, да „то што божија освета силази на поједини град или државу дуго после злочинаца, који су је заслужили, не треба ни мало да нас задивљује.“ „Деца порочних и злих родитеља, продужује он даље, са свим су обичан плод суштине својих отаца: Оно што је било главно у овима, што је живело, што се хранило и мислило, то су они баш предали својим синовима. Не треба дакле да нам изгледа нимало чудновато то,

њем стању науке мора признати. Он се буни против непобитне силе овога уплива нарочито с тога, што је он неподесан за конструисање његове теорије о слободној вољи (о чему доцније). На инак не може на ино, а да не призна „на наследност треба обратити особиту пажњу, треба је поништавати и олупирати јој се што је више могуће, како не би и сувише отежавала живот наших потомака.“ Он признаје да наследност „ствара међу поколењима закон узајамности, који нашу дужност наспрам нас самих удвојава дужношћу наспрам наших потомака“, јер.... „јер претци, који ће остати са свим непознати својим потомцима, а који ове такође неће познавати, као и људи свих поколења, треба добро да имају на уму закон наслеђа. Овај ред мисли треба што више да уђе и у наше васпитање, јер се с правом рекло, да је најјачи онај утицај, који нас нама врше наши стари.“ Читалац се мора дакле чудити, кад му кажемо, да порел свега овога овај исти писац тврди „да се утицај наслеђа умањава и потире, што се већма приближујемо карактерним особинама човековим: чистој мисли, вештини и нарављености.“ У осталом можда је академицима и адвокатима дозвољено, да мишљења заступају према да ој потреби. — Вид. *Caro E.* Essais de psychologie sociale, у Revue des Deux Mondes књ. LVII. (Јуни 1883.) стр. 558—559 и 524. — Правично становиште узима у овом погледу *Fuld L.* Das rückfällige Verbrechertum (чини 220-ту св. v. Holzendorff-Левих Deutsche Zeit- und Streitfragen) Berlin 1885. стр. 17. а нарочито *Laurent E.* Les dégénérés dans les prisons у Archives de l'Anthropologie criminelle књ. III. (од 1888.) стр. 554—588

што између оплођача и оплођеноga налазимо на очигледну истоветност, способну да потчини другога са последицама свих поступака првога.“ То је исто начело, које влада код Кинеза, кад за веће злочине казне не само злочинца већ и његове родитеље и потомке. Тодосије *од Мегаре* вели, да „из главице лука не расте ни руза ни зумбул; исто се тако од робиње не рађа племенито дете.[1] Најпосле наши стари су инстинктивно познавали природне законе, и ако за то нису располагали средствима, којима ми данас располажемо. Читаве породице су проглашаване за нечисте и уништаване. Свако ће се сећати проклетстава из „Старог Завјета“ која су се протезала до на *шесто* колено. Доиста чудновато! Данашња наука после неколико *хиљада година* даје доказе за правилност оваквих проклетстава. Изметнутост се обично завршује јаловошћу (и по томе изумирањем) у *шестом* колену.

Ми смо навели од ока ово неколико примера, да се види, како су стари имали довољно појма о сили наслеђа у нарaвственом смислу. Није с тога чудо, што прост народ и данас готово по свим земљама зна и разликује нарочито по селима породице на добре и зле и према њима говори и о њиховој младежи. И доиста је наслеђивање добрих особина и порока тако извесно као и пренашање сполашности с једног покољења на друго. Страсти за играњем, за пољим уживањем, тврдичлук и лупештво су наследни.

Но наследство узима нарочити размер онда, кад има да преноси слабости, патолошке особине у општe. Оно и дејствује особито баш онда, кад се нагомила.[2] Тако је н. пр. наслеђивање склоности к пијанству изван свake сумње. Доже прича, да је од 379 пијаница у једном америчком заводу било њих 180, који су ову слабост наследили од својих родитеља. По његовом тврђењу су сви становници каз. завода више-мање одани пијанству (41%) а већина произлази од пијаних родитеља. По статистичким подацима разних земаља били су родитељи робијашки одани пијанству овако: у Саксонској на стотину $10._5$, у Баденској $19._6$, у Виртембергу $19._8$, у Елзас-Лотрингену $22._0$, у Прускоj $22._5$, у Баденској $34._0$. По Беру су деца оваквих родитеља склона к свакојаким болестима, нарочито к блесавости, лудилу, падавици, живчаним боловима, побацивању, јаловости, краткоме веку и т. д. Од 300 идиота у Масачузету половина је произашла од родитеља, који су били дуго одани пијанству. Други један стручњак тврди, да су сва пијаничка деца већином

[1] Наводи у Ribot. l. cit. стр. 360–374. *Foville* A. l. cit. стр. 417. *Morean de Tours* P. l. cit. стр. 24., *Le Bon* G. l. cit. II стр. 178. и Бихнер стр. 38.

[2] Tere Ch. La famille nevropathique, Archives de Neurologie књ. VII. (од 1884.) стр. 3.

плиткоумна, слабих нравствених осећаја и незнатне радне снаге, а склона свим могућим пороцима. Као што се већ из ових навода види, страст к пићу се не преноси увек од родитеља на децу у истом облику, она се код последњих изрођује даље у манију, идиотизам и халуцинацију. Исто тако може обратно лудило код предака прећи на потомке у виду склоности к пићу. Ништа од ове непрестане метаморфозе није боље у стању да потврди наше већ истакнуто мишљење, како су страст и јака раздражљивост с једне, и разни степени душевних болести с друге стране, плод истог земљишта, последица истих узрока: веће или мање аномалије у душевном органу — мозгу.[1]

[1] Бихнер стр. 32—38, Ribot стр 92—93. Магнус Хус и Морел су покупили велики број примера, у којима је пијанство било наследно у поролици. Ми наводимо следеће: Н. одан у јакој мери пијанству има једног сина, који још од детињства показује најстрашније нагоне. Уписан у војску он је распродао све што је имао, да би могао што више ракије пити. Од осуде на смрт сачувало га је само стручно лекарско уверење, да је његов нагон неодољив. У казн. заводу је умр'о од опште парализије. М. се одао у раној младости пићу и умро је од кроничног пијанства оставив седморо деце. Прво двоје су умрли од грчева у раној младости. Треће је полудело у 22-ој години. Четврти је после покушаја самоубиства постао блесан. Пети је лутиња и човекомрзац — прекинуо све односе са својом породицом. Шести, иначе врлан радник, нервозан и раздражљив, и најпосле једина кћи пати од невропатичног стања с хистеричним знацима и наступним лудилом. „Ја сам познавао, вели Lucas E. — l. cit. l. стр. 479 — једног човека с неограниченим страстима за пиће и женскиње. Он је имао једног сина, који је већ у младићском добу био необуздан у овим страстима. Своме сопственом оцу отео је љубазнику. Доцније се са свим упропастио дотле, да је што по веле и кошуљу са себе продао, да би могао задовољити своје страшне страсти. Сви овога умире млад по непопраким од истих порока као и отац му и деца..“ Отац г. Миленковићевог Милана био је карташ и пијаница (Деца робијаши стр. 119—129.). Исти писац наводи и на другим местима ту црту код несарошких родитеља. — Неће бити на одмет, да овде још следећи пример из Legranin-a (l. cit. стр. 63—65) наводимо: Г-у је-баба по материној страни хистерична, и пати често од падајуће болести; прабаба му је била слаборумна, а прел смрт је са свим полудела. Деда му је такође слаб и једнако се носи с мислима о самоубиству; једном је покушао, да легне под јуреће ваак, за тим је оболео са свим душевно. Мати пати од хистеричних напала, а носи се као и отац јој мислима о самоубиству. *За време трудноће је показивала особиту жељу за спиритуозним пићима и често се јако опијала.* У ње је развијена нуљивост до највећег степена. Неколико сродника још с материне стране су нервно болесни. Отац му је што оно наши веле „на прво насађен“ и сумњивог нравственог држања. Наш Г. је слабачак и показује читав низ физичких изрођености. У нравственом погледу је још горе: у њему су се сусрели сви пороци. Он о њима говори тако слободно, да то већ прелази у цинизам, али као што се види, свесна несвесно. Нема никаквих афективних осећаја. Своју рођену мајку је ударио, у намери, да је повреди. Крађљивац је; крађе не повод час похлапљивост час жудња за пићем; други опет пут повод не може да јој се нађе. Он сам признаје, да воли од времена на време да се напије. Најпосле он пати од сексуалне перверзије. — Вали

Кад се загледа у добро вођене судске протоколе, онда ће се наићи на следећи факат: поред тога што извесни злочинци наслеђују те своје особине од својих предака, који су такође били злочинци, видеће се, да су родитељи многих злочинаца били или душевно болесни, или епилептични или пијанице. У природи није ништа пресечено на пању и са свим за себе издвојено. Све је једно с другим везано посредним претеновима, које ће пажљив посматралац кад тад наћи. Желети би с тога било, да се од сад посвети већа пажња истраживању злочиначких предака. То би с једне стране дало објашњења о њиховом душевном стању, и онда сигурно не би остало без икаквог уплива на питање о степену кривичне одговорности у поједином случају. С друге пак стране то би дало лекарима и психолозима сигурна материјала за теориско утврђење односаја између душевних болести, пијанства и т. д. с једне, и наклоности к злочину с друге стране. Данас је ово питање још у повоју свог развитка. Један научар, који се нарочито њиме бавио, вели: „Лица која произлазе од душевно болесних родитеља, показују још од ране младости раздражљивост карактера и велику апатију као и тежњу ка крађи, да би овде пијанство, тамо разврат задовољили. Они, који су у почетку били интелигентни, зауставили су се у свом развоју; они избегавају друштво уредних људи, а на његово место трже друштво развратника. На ове природе (које треба пре да сажаљевамо но да кажњавамо) не може ништа утицати, јер у најфинијим и најскривенијим влакнима свога организма, оне носе клицу наследне опредељености, којој кад тад морају подлећи. Сви покушаји, да се предругојаче, били су узалудни. Ако је изгледало, да се под извесним уплива за тренут поправљају, онда су на ново падали у порок, чим су били остављени самима себи".[1] Пореклу злочинаца и утицају

уз то и последњи извештај др. Кугања X. у Archives књ. III. стр. 264—269, као и L'Auvergne H. Les forçats consideres sous le rapport psychologique, moral et intellectuel. Paris 1841. стр. 198—204.

Много чудноватије је, но по својој болесној природи слично је пијанству луђождерство — антропофажија, коју напомињу Гал, Лордан и Lica. У једној шкотској породици било је луђождерство урођено за више поколења. Више чланова те породице су животом платили ту своју наклоност, а друге је требало држати под полицијским надзором. Кад је последњи пар осуђен на смрт, од њега је остала једна девојчица, али тек што је навршила дванаесту годину, а она је извршила исти злочин. Осуђена на смрт она је за време претреса рекла судијама: „За што се толико грозите? Кад бисмо знали, како је људско месо слатко, и ви би га сигурно јели." — Види Aubry P. La contagion du meurtre. Paris 1888. с. р. 30. „Вероватно је, вели Рибо, сконцентрацијом такође овај случај — стр. 95. — да би луђождерска лица, васпитана у Европи, дала у свом горњем животу пример сличних наклоности."

[1] Др. Малер наводи Carrau L. La Conscience psychologique et morale. Paris 1887. стр. 133.

наследства на развитак злочинства треба посветити што већу пажњу већ и с тога, што статистика већ и без ових обзира доказује велику сродност између злочина и лудила, износећи доста велики број душевно-болесних у казн. заводима. Међу 43000 лица од којих су 8.500 осуђени за злочине, а 34,500 за преступе, Др. Вентриније је нашао 255 лудих, међу којима су 82 осуђени без икаквог обзира на њихово душевно стање. Од 18.000 затвореника, који се данас налазе по француским казн. заводима 290 су луди[1]. *Дежерин*[2] наводећи следећа два случаја, који нам изгледају врло подесни за потврду досадашњега. I. Отац убица. Потомство: раздражљивост у разним облицима; блесавост, хистеричност, разбојништво; у даљој линији; идиотизам, лудило, епилептичност сама или у вези с пијанством, пијанство и т. д. II. Отац самоубица. Од седморо деце два сина самоубице трећи показује наклоњеност за то, четврти осуђен на смрт у Америци, пети се отровао фосфором; један син и једна кћи живе и изгледају здрави; један унук се убио у 17-ој години. Познати нам Гранди имао је стрица пијаницу, оца особењака; мати му је била порекломиз једне алкохоличне породице и била је у неколико и она наказа. Околина ју је звала „donna nervosa". Даље је он имао и једну сестру, која је била налик на њ, и која је умрла у 7-ој години живота.

Приметити је, да самоубиство често иде у овим породицама уз злочин или лудило или их замењује. За потврду овог има у судској пракси валдан примера. Најновији је случај. Шамбиж, који је на крају прошле и у почетку ове године толико занимао јавно мњење нарочито у Француској[3].

До сад већ чешће спомињати *Le Bon*[4] сматра наследственост за један од главних фактора злочина. На чело ових наследствених злочинаца он ставља оне, код којих злочин прелази непосредно од оца на сина, и који обично свршују на робији или на губилишту. За потврду овога наслеђа је још увек најбољи пример веће опште познати Жан Кретијен. Он има три сина. Пера, Тому и Жана Баптиста. I. отац има сина J. Ф. осуђеног на вечиту робију за опасну крађу и убиство. II. Тома је имао 1) Фрању осуђеног на робију за убиство 2) Мартина, осуђеног на смрт за убиство. Мартинов син умр'о је на робији за крађу. III. Жан Баптист је имао за

[1] Du *Bled* V. l. cit. стр. 155.

[2] l. l. cit. стр. 65 и 66.

[3] Види *Despine* l. cit. II. стр. 583. и *Bataille* A. Causes criminelles et mondaines de 1888 Paris 1889. 5 и 64 и *Tarde* G. L'affaire Chambige y Archives de l'antrop crim. књ. IV. (1889) стр. 92. — 108.

[4] Види његов чланак: La question des criminels y Revue philosophique, књ. XI. стр. 525.

сина Ж. Ф. мужа Марије Торе (из породице, која је починила многе паљевине). Овај последњи имао је седморо деце 1) Ж. Ф. је осуђиван више пута за крађу, умр'о је у затвору, 2.) Беноа који је пао с једног крова, где се био попео да краде и умр'о, 3.) Клан је осуђиван за разне крађе, и умр'о је у 25-ој години живота, 4.) Марија Рен је чешће осуђивана за крађе, умрла је у казненом заводу, 5.) Марија Роза, иста дела, иста судбина, 6.) Виктор је још у затвору, 7.) Викторина удата Лемер, њен је син осуђен на смрт за крађу и убиство.[1].) — Галтон указује на породицу Жекер у Америци, чија је генеалогија проучена за седам покољења, и из које је од 540 чланова већина свршила на робији, на галијама или на губилишту. — Томзон наводи за пример једну породицу од 15. чланова. Четрнаесторица међу њима били су фалсификатори новца. За једног се мислило да је са свим поштен, али на крају крајева он је запалио сам своју кућу, пошто ју је осигурао за суму од четвороструке вредности. Казнени завод, у коме је овај извежбани посматрач био лекаром скривао је у својим зидинама 109 затвореника, који су се по своме пореклу разделивали на 50 породица. Од једне исте породице било их је 8. У опште се не памти, да та породица није била заступљена у казн. заводу[2].) — *Lucas Pr.* l. cit. књ. I. стр. 505) наводи један врло карактеристичан случај, из кога ми вадимо следеће: Жан Ф. Мерло, ожењен већ шест дана на овамо немајући ништа својој жени да пребаци, убија је једног дана, за тим то исто учини и са својим братом и матером 17 Маја 1845. Ово троструко убиство остало је загонетним и после судског претреса. На овоме је међу тим доказано а) да је отац оптуженików избацио један пушчани метак на своју жену у трепутку кад је требала да се породи, б.) да се његов брат убио из љубоморе и в.) да је његов стриц душевно-болестан. Овоме сличне случајеве види код *Ломброза* l. cit. стр. 572 и 578. Вирђилио је на 296 злочинаца нашао њих 195, који су боловали од болести, које обично прате изметнутост, као што су скрофуле, сушење костију и сушица, од којих већина долазе наслеђивањем. Али је још много важнији закључак, до ког је он у погледу непосредног наслеђивања злочина дошао: од поменутог броја злочинаца било их је $32 = 24\%$ који су ту своју особину наследили од својих предака.

Ако се сад узме на ум, да се за велики број наслеђивања не зна, и то би било из напажње, било из тешкоће истраживања пре-

[1].) Сличан пример из Пиглеске наводи др. Рошар у Revue des Deux Mondes од 15. Априла 1886. год. Овде се злочин, лудило и пијанст постепено смењују.

[2].) Навод у Foville A. l. cit. стр. 419 — 420.

дака, било опет с тога, што злочинци, као што се већ приметило, мењају своја презимена, онда би и ови бројеви могли бити са свим довољни, да посведоче наследственост злочина. Али има још једна ствар, на коју ваља обратити сву могућну пажњу. Вирђилио је приметио, да је међу 48 злочинаца у поврату било њих 42, који су ту своју особину наследили. На ово треба обратити нарочиту пажњу баш с тога, што су злочинци у поврату прави злочинци.

Маро је у последње време чинио врло занимљива испитивања. Он је нашао, да су потомци старих родитеља престављени међу обичним људима с 24%, док је њихов број код злочинаца 32%, намерне убице узети сами за себе достижу број од 52%, убице у опште 4% варалице, у опште 37%, док обични лопови и преступници против благонарављања достижу једва половину просечног броја. Ову несразмерност он објашњује ремећењима душевним у старијем добу живота: појачаном себичношћу, непрестаним рачуњањем, тврдичлуком, који неизбежно морају одсинути на деци и дати им одређеност за зле наклоности. Отуда убице који су раздражљивији, и варалице којима је нужна опрезност и притворство, дају сразмерно јак проценат, док је крађа слабије заступљена, јер овај порок потиче из склоности к задовољству, разврату и лењости, што је карактер доба, у коме страсти преовлађују.[1] „Била би велика погрешка, примећује с правом *Фере*,[2] кад би ко хтео да ограничи значај наслеђа на непосредно и са свим слично наслеђивање. У овом случају би се н. пр. падајућа болест врло ретко наслеђивала, док ако се на против пази на везу ове болести с лудилом, с неврозом, с наказаности и пороцима разне врсте, онда се врло лако може васпоставити њено узајамно сродство и наизменична наследственост с другим болестима.“ *Томзон* је истог мишљења. „Преображај других живачних надражења у злочин, вели он, доказује такође везу између наследног злочина с другим нередима у мозгу, као што су падавица, жеђ за алкохолним пићима, лудило и т. д. “ Међусобни и наизменични уплив разних изметнутих душевних стања с једне и злочина с друге стране тако је јак, да *Фере* (стр. 61.) тврди да су порок, злочин и душевне болести растављене само друштвеним предрасудама; они се држе у нераздвојној заједници по свом општем карактеру првобитне фаталности, и у опште се засебно, одељени једно од другог, не могу ни изучавати. Свака се изметнутост може наследством преносити, тврди даље исти писац, и ако то не мора бити у истом облику. Често се н. пр. виђа, да се злочин и лудило јављају у једној породици наизменце у току покољења. По *Десаину*

[2]) Навод у *Garofalo-a* l. cit. стр. 85 — 86.

[4]) l. cit. стр. 57.

је недостатак нарaвствених особина, који иде упоредо са злим наклоностима код злочинаца, већином наследан и везан за организам „као и сви пороци који се сусрећу у човечанству.“[1]).

Полазећи од тврђења, да „одсуство психичке болести не повлачи увек и неизбежно кривичну одговорност“ и тврдећи, да „има случајева физиолошке неодговорности, који у интересу правде и науке треба разликовати од патолошке неодговорности„ један одличан научар[2]) труди се да постави разлику између душевних болести и кривичности. Различности су по њему многобројне; оне потичу из суштине обојих бића, док су сличности само последице тренутних додира, у ствари случајне природе, не имајући у себи ничег психолошког. Међу осталим узроцима како душевним болестима тако и кривичности општи су: пијанство, беда и разврат, а дајући им извесне тачке додира ова општа етиологија може на први поглед дати — и у ствари даје — главни аргуменат истина величанствене, али не мање погрешне идеје о истоветности злочина и лудила. И ако он не пориче удео душевних болести у етиологији злочина и наклоности к овоме, наклоности, која нам нарочито излази на сусрет у породицама, у којима су болести наследне; и ако он не губи из вида, да се поједине врсте злочина, као што су повреде благонаравља, нарочито кад се над децом врше, даље паљевине извршене од лица, која још нису постигла пуну зрелост и т. д. јако примичу душевним болестима, ипак он захтева да стручни лекар поставља увек разлике по чистој психолошкој основи. И он, као и многи други пре њега — признаје, да су злочинци, којима је главна побуда жеља за обогаћењем са свим друге природе, но они који се врше плаховито и с насиљем, и код којих већ само дело садржи у себи и задовољење побуда из којих је потекло. Из свих ових — и других — разлога он сматра злочин као последицу *нарочито* душевног стања које је *sui generis*, и које има само у неколико додира с душевним болестима, не улазећи никако „dans le cadre nosologique des psichopathies telles qu'on les comprend actuellement dans la science mentale.“

Други један писац тврди, да и ако има злочиначких породица и ако се злочиначке особине наслеђују и пренашају с колена на колено, ипак то не бива у оној и оваквој мери, како је то случај код пренашања одн. наслеђивања душевних болести[2]).

Овде није место да се злочин дијагностише као ова или она болест, нама није много стало ни до тога, да ли је злочин у суштини

[1]) Etude l. cit. стр. 327.

[2]) Jacoby P. Etudes sur la sélection dans l' heredite chez l' homme. Paris 1881 стр. 491 — 492.

[1]) Види чланак v. Rothmund-a о смртној казни у Gerichtssaal-у књ. XXIX. стр. 591.

то исто што и лудило, и да ли он као плод наследства долази баш од овога, или му је корен у другом каквом физиолошко-психичком стању, које ми до данас још не познајемо. За нас је доста да будемо на чисто с тиме, да *рађајући се, појединац доноси са собом у свом физичком и психичком организму склоност к злочину исто онако, као што их доноси за физичке или душевне болести и за друге склоности душевнога живота.* Да је ово факат мислимо да се може закључити и из ово мало грађе, коју смо ми имали на расположењу и изнели, а како се на ово питање бар с лекарске стране данас обраћа прилична пажња, то смо уверени, да ће се грађа за потврду овог мишљења у брзо намножити, па ће тако наше тврђење постати за свакога јасно.

У првом делу ове главе ми смо проговорили неколико речи и о атавизму.[1] Овде се враћамо на њ с неколико речи с тога, што су се многи новији писци трудили, да баш њиме објасне злочин. Тако већ поменути *Јакоби*[2] тврди изрично, да је „злочин манифестација атавизма, повратак у психичко стање наших предака, као год и микроцефалија, то је један случај скока у назад у етничком развоју, повратак у стање дивљаштва и моралног идиотизма, равнодушности и потпуне неосетљивости наших предака из преисторијске периоде, душевно стање, коме можемо наћи сличности још код данашњих дивљака.“ Али ово упоређење није са свим новога порекла Већ одавна сам народ вели за онаког убицу или лопова да је „прави дивљак“ У науци су тек *Гал*, *Бордије*, *Ловерња* и Ломброзо изнели и почели заступати ову мисао. Локализујући нагоне убиства у извесном делу мозга, Гал је са својим ученицима неизбежно био доведен на мисао да тражи карактерну црту овога код дивљака, код којих се он најчешће појављује као последица првобитних потреба у виду убијања и људождерства, и код савремених убица, чији су поступци последица ниских нагона. На више места у својој књизи о робијашима Ловерњ поставља паралелу између злочиначких и дивљачких лобања. Али Бордије најпрецизније изражава ову мисао. „Злочинац је, по њему, анакронизам, дивљак у цивилизованој земљи

[1]. Под атавизмом се подразумева тежња извесних живих створова, да се врате у првобитни тип, пошто су се далеко од њега удаљила, пошто су изгубила многе особине својих предака. Накаламљена биљка опет се враћа у своје дивље стање, — то је атавизам; праунук каквог принца, који се са свим претопио у белца, добија зубе, косу или што друго, што је особина његовог праотца — такође атавизам; он је врло близак наслеђству, па ипак се од њега разликује. То је наслеђе на дугом растојању, то је наслеђе које се изненадно појављује после дугог низа покољења, у којима му се готово са свим био изгубио траг. *Joly H.*, cit. стр. 5—6.

[2] l. cit. стр. 492.

врста чудовишта и нарочито што би се могао сравнити животињи, која би, и ако је окоћена од домаће стоке, која је припитомљена и на рад навикнута, од једном се појавила у дивљини својих првобитних предака. Примера овога рода виђамо на нашим домаћим животињама, а ове упорне и непripитомљене животиње, то су наши злочинци у друштву. Како код злочинаца тако и код дивљака налазимо на исте особине у погледу на склоп лобање и вилице, тако да Foley вели, да „не само у нашој раси но у целом човечанству ниско чело и сразмерно велика вилица прате неизоставно убицу“ Код дивљачких племена човек се рађа и остаје убица, а по *Delaunay*-у је тако морало бити и код наших праотаца. „Па и данас још извесна лица се рађају и остају убице међу нама; то су атавистичари. С тога се не треба ни мало чудити, што се код ових убица по успореном развитку налазе сви недостатци, које виђамо код осталих раса како у прошлици тако и у данашњици. А ови знаци ће се наћи не само у мозгу већ и у целом организму.[1]) Већ помињати *Бенедикт* вели такође да има *извесних* знакова атавизма, изметнутости и атипије од пресудног значаја. „Кад год лобања није потпуно развијена, вели он, онда она повлачи за собом и непотпуност у развитку мозга, а по томе и поремећај у душевним радњама[2].) Међу осталим знацима атавизма *Ламброзо* ставља и неосетљивост, која се виђа још данас како код дивљака по Африци и Америци тако и код злочинаца[3].) Он тера с атавизмом чак дотле, да њиме објашњава неке чисто анатомске и физиолошке појаве, које се кад и кад срећу код људи, а којима је место код животиња. Само помоћу њега он себи објашњује децеубиство и противприродни полни нагон, као и то, да с последњим често иду упоредо и јако развијени естетички осећаји[4]. Већ до сад спомињати *Лакасањ*, а уз њега *Тард* узимљу атавизам у смислу задоцњења и изостајања у развијању од својих савременика. *Tarde* G. L'atavisme moral, у Archives књ. IV. стр. 246.... „un simple arriéré moralement, un trainard de l'armée civilisée en marche“. На истом месту писац употребљује израз „ricochet hereditaire à grande distance.“ — Ср. *Garofalo* Criminelogie стр. 104.

[1]) Наводи у *Koren* A. cit. стр. 370 — 374.

[2]) Actes du premier congrès international d' Anthropologie criminelle Turin-Rome-Florence 1886 — 1887. стр. 103.

[3]) Ibid стр. 94 — 96.

[4]) L'homme criminel стр. 660 — 669. — Као што се зна, последња аномалија се у старом Риму и Атини виђала нарочито код песника и уметника, а на истоку код пророка.

Али како му драго. Постајао атавизам у овом облику и размеру у ком га и како га ови научари замишљају и представљају, или не, једно треба имати на уму: Човек није усамљени атом, изгубљен у природи; он је прстен у предугом ланцу, који се зове човечанство, а чврсто прикован за свог суседа сваки од ових ланаца сноси терет целог ланца, који и њега у исто време држи. Један је рођен са злим намерама, други с врлинама; узрок томе не лежи у њима самим, већ у дугом низу покољења, из кога су произашли. „Наше врлине као и наши пороци, вели лепо један француски писац[1]), потичу из много дубљих извора, но што их наше око може промерити. Као што биљке црпу своје сокове из свог корења, које их опет са своје стране црпе из земље, тако су и наши карактери дело покољења, која су нам претходила".

То је непобитна истина, коју су инстинктивно готово сви народи примили, и која се у свим верама паходи у одећи „праотачественог греха".

Др. М. Р. Веснић.

НА ГРОБУ ВОЈВОДЕ ДОЉЧИНА У СОЛУНУ

1.

По светим полима отаџбине моје
Многе свете хумке растурене стоје,
Где витези врли у данима славе
Положише главе.

2.

Од капија тврдих Виндобоне града,
До обала цветних где пролеће влада,
Гроб до гроба лежи и сведочи јавно
Да гинусмо славно.

3.

Па и овај спомен, где замишљен стојим,
Јесте неми сведок о витешкој сили...
Међе царства свога гробницама својим
Ми смо бележили.

[1]) *Funk-Brentano* La civilisation et ses lois. Paris 1876 стр. 21.

4.

Ни црни кипарис, ни зелена трава,
Твоју свету хумку не покрива собом
Дојчине витеже! Ал' је никла слава
Над сравњеним гробом.

5.

Син мајке Агаре и презрени Јуда,
Са побожним страхом обилази туда —
Смрт славећи твоју, на коју се сећа
Толико столећа!

6.

А и нашто црног кипариса грана?
Дан помена стиже, — и тог славног дана
Одслужена биће, што окове кида,
Страшна панихида!

7.

О витези врли! пепелишта тавна
Походиће тада наши милијуни,
Место тужних звона, хориће се трубе
И наши плотуни.

Војислав.

КЊАЗ МИЛОШ

ПРИЛОГ ЗА ИСТОРИЈУ СПОЉНЕ ПОЛИТИКЕ НОВЕ СРПСКЕ ДРЖАВЕ

(Свршетак)

Ми нећемо описивати сјајно путовање Књаза Милоша у Цариград, ни величанствени дочек, који му је Султан Махмуд II спремио. Оних 22 ордена «ифтихара», што их је Султан по предлогу Милошевом раздао Србима, не само да су још више огорчили дотадашње незадовољнике у Србији, него су умножили њихов број свима

частољупцима, којих се Књаз у тој прилици није сетио. Др. Куниберт, који је добро познавао ондашњу Србију, вели да је Књаз погрешио што бар Вучићу није донео један турски ниншан, јер га је то јако огорчило противу Милоша[1].

Међутим тешко да би ниншани ифтихари задржали Милошеве противнике на оној кобној низбрдици, на коју их барон Рикман у име руске владе беше навео. Ево доказа. И ако је Књаз Милош не само опростио Стојану Симићу заверу, која се у његовој кући начинила, и која је уродила буном од 1835, и ако је после тога наставио да обасипа доброчинствима целу његову породицу, опет он, *као активни државни саветник*, узе одсуство бајаги рад некаквих приватних послова у Букурешту, па *оде да плати данак Видинском харач, огласивши да престаје бити српски поданик, и да хоће да буде права раја тур-*

[1] Cuniberl, II, стр. 252.

Ово потврђује и *Живановић*, који у своме мемоару прича како је Књаз Милош увидео, да је погрешно што није донео из Цариграда орден и Вучићу, па је нохитао да му, чим је један од кавалера ниншана ифтихара умрло, тај орден пошље на основу овлашћења Портиног, са својим врло ласкавим ручним писмом („пуним нежности[2]). Живановић му је однео орден и писмо, али Вучић није хтео примити ни једно ни друго. „Балава — прича Живановић — сам му два сата представљао темперамент Књаза, балава сам га позивао на његову свагдашњу љубав к Књазу и отечеству и уверавао га, да неће ни пред ким имати право одбијању милост и љубав књажевску, балава сам сравњивао времена неповерења, која су прошла са овим толико од свију жељеног повереља, балава сам му приводио на ум неслеђственост његову сопствену у његовој роли посредствовања и примиривања, балава сам му проричао *ужасна следства* из новог неизоставно следовати имајућег његовог разлора с Књазом, који ће тек овде наћи точку за коју ће запети, и које до сада из којечијих плетака имао није, све за балава, он остаје при своме да не може примити *султанског ордена без султанског берата*. Кажем му *добићете берат за 15 дана*. „*Кад* — вели — *буде берат, примићу и берат и орден и пољубићу*, али сојтарија бити не могу.“ — Кад је Живановић вратио Књазу писмо и орден „било је триста и педесет.“ Шта сте — викну Књаз — људи напали на мене, кала ја кажем да Вучић никако неће људски. Познајем ја њега. Ви мене пред њим понижавате а не чувате моје достојинство. Он неће ни моје милости ни моје љубави, ни моје доброте. Неће више никако ни ја да знам за њега, нит га хоћу у мојој служби, ни у мојој кући. Пиши му одмах писмо нека ми пошље моје дипломе, и да није више мој чиновник. Мени такав чиновник ће треба, који моје милости неће“.

Вучић је вратио дипломе, и добивши пасош за Оршаву, отишао руском конзулу Вашченку...

ска, па одатле иде барону Рикману у Букурешт где стаје на чело *нарочитом одбору*, преко кога је руски конзул имао да дејствује у Србији противу Књаза Милоша. Рикман је имао налог да све наредбе по овом послу издаје *само усмено* преко чланова поменутог одбора, како би у сваком случају могао дезавуирати српске заверенике. У овом одбору био је и *Тока Протић*, коме је Књаз Милош отцепио 50 батина, и ако беше тада чиновник књажевске канцеларије, *за то*: што је укаљао образ својој рођеној свастици, која му беше на душу поверена. Доцније, као председник суда Београдског, а као учесник у злоупотребама београдског кмета Пере Белопољца, чим је чуо да Књаз Милош шаље комисију за ислеђење тих злоупотреба, *Тока Протић* и не сачекав комисију, која је била састављена од његових личних пријатеља, побеже у Аустрију, где је отворено проповедао буну противу Књаза Милоша, докле га аустр. влада не протера, и онда се он примири са највећим својим непријатељем Симићем, и уђе у Рикманов одбор у Букурешту, одакле је послао влади руској меморандум *у име народа српског* (?!) у коме је насликао најцрњим бојама стање у Србији, и у коме приклињаше цара да прекрати Милошеву тиранију, која доводи у очајање ту несрећну земљу.

У след овог меморандума (?!) руска влада посла у Септембру 1836 Књазу Милошу једно парче артије, на коме беше исписана *«база устава за Србију»* без икаквог потписа, исписано другом руком а не оном, која је писала спроводну ноту. Та нота беше тако написана, да је нико не би могао употребити као доказ да се Русија меша у унутрашње послове Србије, она саветоваше а не заповедаше, а претња која беше у њој, ако Књаз не прими ову «базу устава», изгледаше да долази са свим са друге стране а не од Русије, и ако Рикманово понашање у Пожаревцу и неке речи које је Књаз Милош чуо у Цариграду, не остављаху ни мало сумње, ко прети и чиме.

Систем који руска влада предлагаше овом «базом устава» осниваше се на *државном савету, који би са Књазем управљао земљом*. Књаз беше наспрам тих саветника само први међу равнима, *primus inter pares*. У тој бази не беше ни речи о књажевским прерогативама и наследству, не беше ни помена о народној скупштини. Цео народ био би представљен са 14—15 саветника, који једном постављени, не могаху више бити збачени, и немаћаху никоме да дају рачуна о своме службеном раду.

Лако је појмити шта је Русија хтела са оваквим уставом. Она уништаваше књажевску власт у корист једне олигархије, која би покорњејше све слушала што Русија хоће, а за то би Русија њој дала да експлоатише целу Србију. За тим у земљи, где би се на тај начин установило да нема јединства власти, колизије постајаху неизбежне, у којима би Русија преко својих агената пресуђивала спорове, и тако би њени агенти били фактички господари Србије.

Али оно што се допадало Русији није ишло у рачун Србији. Јер и ако је овај пројекат устава садржавао неприкосновеност личности и имања, слободу трговине, и готово сва начела која састављају основу модерне цивилизације, опет за свакога беше јасно да две супарничке власти, које нико не може збацити, које су неодговорне, од којих је свакој слободно да тумачи устав по својој вољи, па чак и да га обиђе, да под таким околностима сва «грађанска права» беху илузорна, и без гарантије. Јер, или би савет био у слози с Књазем, и онда би народ платио трошак те слоге, или би савет био у опозицији против Књаза, и онда би, како не беше треће власти да интервенише, само револуција дала право ономе који би био јачи.

Према томе и Књаз Милош беше сад на чисто шта Русија хоће, за то је, не улазећи у дискусију послане «базе», благодарио за мишљење које му је послала руска влада, обећавши да ће се користити оним тачкама

које се односе на грађанска права, али што се тиче државног савета, он одговори са свим одсечно, да такав савет не би никако одговарао ни потребама ни обичајима, ни политичком ни социјалном положају Србије, и то не само по његовом личном мишљењу, већ и по убеђењу најодличнијих људи у земљи, који најбоље познају потребе своје отаџбине и форму владе, која би те потребе задовољила, и са којима се он о томе саветовао.

Руски кабинет није имао шта да примети на овако категорички одговор Српскога Књаза, али једна височајша личност у Русији гнушала се од ове «безобразне тврдоглавости српскога шефа» (Un auguste pesonage de ce pays avait laissé paraitre son indignation contre l' insolente opiniâtreté du chef Serbe[1].

Међутим да би дала више маха својим машицама у Србији, Русија пренесе средиште својих интрига против Књаза Милоша из Букурешта ближе Србији, основавши нов конзулат онде, где јој иначе никада не би требао, у Оршави, и поставивши за конзула једног од најпрепреденијих својих интригината, некога *Вашченка*. Русија је хтела да га пошље за конзула у Србију, али се бојала да ће све европске велике силе послати одмах такође своје конзуле у Србију, а то јој никако није ишло у рачун, за то је волела да за сада остави свога конзула за Србију у Оршави. Међутим Аустрија и Инглеска нису се ни мало устручавале, што у Београду још нема рускога конзула, већ послаше прва *Михановића*, а друга пуковника *Џорџа Хоџеса*, кога је акредитовала код саме личности Књажеве.

Пуковник *Хоџес* био је тако симпатична личност, његово понашање спрам Књаза беше тако пуно такта, да су њих двоје брзо постали врло интимни пријатељи, и Хоџес поче саветовати Књаза, како да се спасе нес-

[1] Cumbert, II, стр. 302.

сносног туторства Русије. Ово је алармирало и руску владу и њену партију у Србији тако, да су почели тражити ма какав изговор да се Русија умеша али тако, да јој ни једна друга европска сила не би могла замерити, и да не мора примити суделовање Портино.

Такав изговор био би: или неред у земљи, који би је довео у опасност, или гажење обвеза на спрам Порте од стране Књаза Милоша, или најзад каква слободна манифестација јавнога мњења у Србији противу Књаза и његове владе. Како је Милош успео да све немире утиша без капи крви, како је у своме понашању наспрам Порте био беспрекоран, то остајаше још само последње средство. Али изјаве једнога Симића, Протића, и неколицине њихових другова који беху побегли из Србије, не беху довољне. За то, када је Протић дошао у Вознесенск, где је Цар Никола био у логору, да му преда једну адресу, у којој га приклињаше у име својих земљака да их спасе од несносне тираније Милошеве, њему обећаше помоћ цареву под условом: да та молба буде потписана таквим потписима, који би гарантовали да је она доиста израз јавнога мњења. Исти је одговор послан и осталим незадовољницима преко руских конзула у Букурешту и у Оршави.

Они нису успели да нађу много потписа, али су тако вешто удесили своје интриге, да су добили потпис једнога брата Књажевског, који је вредео више него хиљаде других потписа. Сувише би нас далеко одвело од наше теме, када би хтели причати како је заверенцима пошло за руком да придобију тако важну помоћ, за то само констатујемо факт. Вероватно је да је сам темпераменат Књаза Милоша много допринео, да му противници отму чак рођеног брата.

Незадовољници похиташе у Оршаву, где под редакцијом Вашченковом, саставише две тужбе противу Књаза Милоша, једну управљену Цару Николи, другу Султану.

У почетку Октобра 1837 јавила је српска агенција у Букурешту Књазу, да цар Никола шаље у Србију свога

ађутанта пуковника Књаза *Долгоруког*, по ванредној мисији Српскоме Књазу.

15. Октобра стигао је књаз Долгоруки у Крагујевац, где је дочекан са свима почастима које захтеваше његов ранг и достојанство онога који га је послао.

Књаз Долгоруки почео је с тиме да подсети Књаза Милоша на сва доброчинства којима је Русија обасипала Србију, на све знаке благоволења које је цар, његов господар, свагда указивао Књазу, и како би за све то имао права очекивати оданост и благодарност и од народа и од његовога старешине. Уверавајући да Русија у свему томе није имала никаквих својих интереса, осем да буде корисна једноме народу, који је са руским једног рода, једне вере и једнога језика, он рече, да сви савети Русије Књазу Милошу немају други циљ, већ да осигурају миран и срећан опстанак једној земљи, која је херојичким напорима повратила себи слободу. Што се тиче царевих савета, цар има право да ишчекује да се они усрдно слушају; на несрећу он зна да Књаз, преварен дошаптавањима једне друге силе, супарнице руске, и неколицине лажних пријатеља, који злоупотребљавају његово поверење — полаже неко частољубље у томе, да презире царске савете, да преставља како му је покровитељство Русије несносно, и да ради свима силама да га се отресе, противно јавноме мњењу и већини народа.

За тим му пребаци велику интимност с инглеским конзулом, његову неблагодарност, да претпоставља пријатељство В. Британије пријатељству Русије. Од свију погрешака Милошевих ово беше највећа у очима цара, његовог господара, јер он зна, како је тешко старешини једнога народа да задовољи цео свет, јер он зна колико у тужбама што су му поднесене против Милоша, има учешћа завист, злоћа и преварена нада. У осталом он Долгоруки путујући у Крагујевац, имао је прилику да се лично увери да Србија ни из далека није у онако жалосном стању, као што би неки хтели да је представе.

Живост трговине, напредовање пољске привреде, благостање и задовољство народа, школе за васпитање омладине, јавна здања која су подигнута, све је то њему најочигледније доказало, колико су непоштени они који окривљују Књаза да је тврдица, да је на све ударио свој монопол, да отима што је туђе, и он ће о томе рапортирати цару. Али све то — дода Долгоруки — неће бити довољно да поправи рђаво мишљење које је Њ. В. стекло о њему.

Као савесни вршилац међународних уговора, цар захтева да се оно што је у његово име уговорено, најсавесније изврши. Па како у Хатишерифу од 1830, за чије извршење је цар руски узео на се гарантовање, стоји наређено, да се установи савет са члановима који се не могу збацивати, и како то још није извршено, цар има право захтевати, да се то изврши у толико више, што у тај савет имају да уђу људи који су, борећи се за ослобођење своје отаџбине, такође стекли право на њено и њенога Књаза признање.

Тај се савет мора установити; у њега треба да уђу људи који су својој отаџбини учинили великих услуга. Овде Долгоруки показа Књазу Милошу списак лица за која цар држи да су најдостојнији да буду такви саветници. *У томе списку беху највећи партијаши Русије а највећи непријатељи Књаза Милоша.* Осем тога списка поднесе Долгоруки и устројство тога савета по руској жељи. На сваку нахију имао би доћи по један саветник, дакле њих 18, за тим председник и један секретар са саветодавним гласом. Ни један указ Књажев не би могао добити законске силе, нити би се смео извршити, докле га савет не одобри. Број државних чиновника, њихова права и њихове плате *одређује савет у договору са Књазем.* Све што се тиче државног буџета решава савет, и што год он нађе за добро наредити у корист општега добра, то све *мора* Књаз одмах огласити као закон. Савет би даље имао да контролише радњу свију чиновника

и да збацује свакога који би нешто у својој дужности скривио. Саветници не могу бити збачени и примаће плату *коју сами одреде* у «договору» с Књазом.

Са таквим правима желео је цар Руски да снабде ту власт коју жељаше да створи у Србији, остављајући Књазу на вољу да ли ће је крстити сенат, синод, државни савет, народни савет, или друкчије.

По мишљењу Долгорукога и поред савета *овакога*, Књазу остајаше «доста леп положај». Он би контрабалансирао саветску власт ?! јер њему остајаше именовање чиновника, егзекутива, командовање војском и право помиловања. Али било како му драго, *воља је Царева* да Милош поступи по овоме пројекту; ако то учини с драге воље, он може увек рачунати на благовољење и заштиту цареву, али ако се успротиви, он има начина да га *приморa*, па ма шта му Инглеска обећала. Само Русија, која је својом војском (?) и својом дипломацијом (?!) осигурала Србији привилегије које сада има, једина има и право да буде протектор Србије, и неће допустити никада да још каква сила дели то право с' њоме. При свем том — додаде Долгоруки — Русија се ипак не би мешала у унутрашње послове Србије, она би оставила народу и његовом старешини да уређују своју управу како им је воља, да су друге силе биле тако исто резервисане, а нарочито да је Књаз њихове понуде одбио[1]. Али кад Књаз претпоставља савете оних кабинета, чији су интереси са свим противуположени рускима, онда Русија има право да захтева извршење уговора, који су закључени под њеном гаранцијом. Цар не може дозволити да се користе други политичком важношћу Србије, која је створена *његовом интервенцијом*[2].

[1] Ах, кад је Русија уметнула тачку 2 и 19 у хатишерић од 1830 године, и кад је слала барона Римана у Србију, онда Инглеска још и не помишљаше да пошље свога конзула у Србију.

[2] Колико је ово истина и колико је у опште Русија учинила доброчинства Србији, на која се тако непрекидно позива, то је безпристрастан читалац имао прилике да види у овој књизи.

Књаз Долгоруки, као племић од велике властеле руске, својим финим понашањем умео је да ублажи све што беше увреде за Књаза Милоша у његовој мисији, а ласкајући му, истичући све праве заслуге Милошеве за Србију, и чувајући се добро да не повреди његово частољубље претњама или грубостима, успео је да задобије поверење Милошево, који му са свим искрено призна де, да је његово понашање спрам Русије у последње време потекло отуда, што је био стекао уверење да Русија од протекторке беше постала непријатељица, која жели да га упропасти. Долгоруки се уне свима силама да докаже како је то његово убеђење последица једног простог неспоразумљења, да га увери како петрбуршки кабинет, једном умирен односно Књажевих намера, не само неће радити на ограничавању његове власти, него ће се напротив трудити, да га потпомаже и учврсти што боље може.

— Али — рече књаз Долгоруки — ја молим Вашу Светлост, не као политички изасланик, већ као пријатељ, да за сада попустите царевој вољи односно сената. Као и сви силни овога света, цар не трпи да му се противуречи, и он што једном хоће, то мора бити. Али ако Ваша Светлост, овим попуштањем његовој вољи покаже готовост да се покори његовим жељама, онда В. Св. може бити сигурна да та покорност неће бити ни мало штетна, јер у том случају, ако би се сенат икада усудио у место да помаже В. Св. да прави сметње Вашој управи, Цар би помогао В. Св. да савет научите памети».

И ако је Књаз Милош због своје ваикадашње симпатије за Русију, био вољан да даде доказа својега поштовања цару, опет је он био довољно мудар, да кроз сва ласкања Долгорукога прозре каква му се замка намешта оним сенатом, па одлучен да не попушта у тој тачци, он одговори евазивно, да ће учинити све што буде могао да задовољи жеље Русије и прописе хати-

шерифа *према потребама, политичком и социјалном положају своје државе и према жељама свога народа.*

За тим посланик руски изјави да цар, његов господар, жели потпуну амнистију за све, који су се политички компромитовали 1835. и да се поврате у своја стара звања.

На то је књаз одговорио да је он још 1835 опростио свима који су били у завери против њега, да их је оставио у службама које су имали, да никога није ни на одговор позвао, и ако су остали чиновници захтевали да се бунтовници казне свом строгошћу закона, претећи да ће им иначе сами судити. Али бунтовници су, злоупотребивши његову великодушност, наставили да раде против њега, раздирући земљу на партаје; па ипак он није гонио ни једног од њих, па и од оне цигле тројице који се налазе ван Србије, Симић је молио да оде због својих приватних послова, Протић је побегао од једне иследне комисије, а Вучић је сам искао пасош да иде из земље, који му је и дат.

Али да би дао доказа Њ. Ц. В. колико жели да се управља по његовим саветима, *где год они нису противни интересима његове државе*, он ће оне незадовољнике одмах позвати у отаџбину и повратиће им њихове службе, под условом, да више не злоупотребљавају његово снисхођење, јер ако још једном почну свој стари занат, он ће их примерно казнити. Књаз Милош није имао муке да докаже Долгоруком, како ти «великаши» српски немађаху друге цељи до да од Србије начине велики спахилук, како у целом њиховом раду нема ни трунке правог родољубља, како су се они обратили Русији не за то, да њој сачувају најглавнији уплив у Србији, већ само за то да се њеном помоћу курталишу њега, и да би се они за то обратили тако исто и Аустрији, и Француској и Инглеској, па чак и цару Монголском, само када би имали изгледа да ће код њих наћи помоћи, да њега оборе, или бар да му отму толико власти, колико им треба да експлоатишу земљу у своју корист.

Што се тиче његове одвратности спрам Русије, коју му је Долгоруки пребацио, кнез Милош рече, да услуге које је он учинио Русији нарочито за време последњег рата, доказују његову непоколебљиву привржености спрам те силе, јер увек он признаје помоћ коју је она указала Србији. Истина, неке речи које су се омакле Коцебу-у (приликом одређивања граница био је и Коцебу руски комисар), подсмеви које су неки високи руски чиновници себи дозволили на његов рачун, врло млако заузимање Русије за извршење хатишерифа, изненађење и незадовољство, које је показала у питању о наследству књажевског достојанства, безобразно понашање барона Рикмана наспрам његових чиновника па и наспрам њега самог, све то успело је да у неколико ослаби благодарност његова народа и његову, да потресе безграничну веру, коју су они свагда имали у искрену љубав Русије, али све то није било у стању да прекине чврсту везу интереса која везује њега и његов народ за Русију, а камо ли да се приближе другој каквој сили на њену штету. И ако он није могао друкчије него да прими са пуно обзира агенте оних сила, које су савезнице Портине, он чика своје непријатеље да докажу да је он ишта преговарао са тим агентима што би стављало Русију у присенак. Па и са самим инглеским конзулом одношаји беху чисто личне природе. Његов добар војнички глас, који је стекао у Шпанији, његово искрено и отворено понашање, придобило му је симпатије свију који су имали с њиме посла, па и његове. Али ако му је Хоџес давао савета, они беху увек управљени на то да књаз најсавесније врши своје дужности како спрам своје заштитнице Русије, тако и спрам Порте, јер је судба ове последње тако тесно скопчана са судбом Србије, да када би турска царевина пала, она би фатално повукла за собом и Србију.

На то је руски пуковник изјавио да су мисли Русије о одржању отоманскога царства и понашању Ср-

бије наспрам Порте истоветне са мислима инглеског конзула, јер када би се цар, његов господар, носио са том мишљу да освоји турску царевину, он би имао довољно снаге да постигне и без помоћи Србије.[1] дакле је са свим неправедно тражити какву скривену мисао у његовој бризи за Србију, да би се напротив таква attièrepensée могла претпоставити код других неких сила, које немајући ни суседства нити какве год трговине са Србијом шаљу у њу дипломатске агенте очевидно у једној цељи, да ће политичке интриге и да шпионишу, под изговором да старају за благостање Србије и за одржање отоманског царства.

У осталом, от познања, да Русија и не мисли мешати се у унутрашње послове Србије, она само захтева извршење онога чланка хатишерифа, за који она јамчи. За то она захтева да се оснује савет који је одређен хатишерифом, и ако се књаз не покори томе, *Русија ће бити принуђена да му у договору са Портом наметне устав*, па макар шта рекла и радила европска дипломација и оне силе, које уверавају да се интересују за Србију.

Књаз Милош понови своја уверавања, да ће испунити све жеље цареве, колико год допусте околности и потребе његове земље, али се није обвезао да ће се држати упуства које му је дато.[2]

Изјаве пуковника књаза Долгоруког показаше јасно каква је политика Русије у одношајима спрам Србије. Према уговорима на којима се оснивало право њеногa протекторства, она је имала да ту заштиту врши у договору са сузереним двором. Да је дакле била доиста без икаквих себичних рачуна, она би позвала формално Порту да натерају Србију да даде себи уређење тачно према хатишерифу. Али Русија се бојала да Порта оба-

[1] Сви руско-турски ратови доказују противно.

[2] Cunibert, II стр. 339—410. Нил Попов l. cit. 381—388.

вештена саветима европске дипломатије, не увиди да Русија само за то хоће да поцепа највишу власт у Србији на двоје, да би посредујући као судија између књаза и савета, дочепала у своје шаке управу земље, и у том случају Порта би могла не само одбити понуду да суделује, већ би могла оспорити и самој Русији право да толико директно учествује у администрацији Србије. Са страха од таког неуспеха, Русија је прибегавала тајанственим срествима која смо видели, јер као што је напред речено она не даваше ни Србији, ни ње незадовољницима ништа написмено, већ имене што је хтела, поручиваше усмено тако, да може свје агенте у свако доба дезавуисати.

При свем том књаз Милош тако је дуго, или опште мишљење свога народа да само благо Србије Русији на срцу лежи, и његову великодушност, којом је више сопствене интересе за љубав Русије заборављао, да ни овако очевидни докази не беху кадри са свим разуверити га. Кад је дакле после недељу дана при растанку са Долгоруким овога уверавао о својој дубокој оданости спрам Русије и о својој жељи, да увек остане под њеном заштитом, књаз Милошева увераванја беху са свим искрена, јер он мишљаше да су и Долгорукове изјаве и обећања искрена.

Чим је Долгоруки отпутовао, књаз Милош посла Вучићу, Симићу и Протићу овлашћење да се врате у Србију и обећање да ће им дати њихове старе службе, и сад настаде опет мирење између књаза и незадовољне партије. Оно беше с књажеве стране искрено, а са њихове подмукло примирје до згодне прилике. Главни посредник при овом мирењу био је Хоџес сада већ не само генерални конзул већ и дипломатски агенат Инглеске код књаза српског. Када је поред свог измирења књаз Милош један пут добио таке доказе о издајству Вучићеву, да би га сваки суд морао осудити на смрт, (?) па је хтео да га преда суду, и да позове конзуле да при-

суствују суђењу — онда је Хоџес, агенат инглески пао на колена пред кнеза Милоша и измолио је живот Вучићу[1]. Али што се тиче сената, који Русија тражи да оснује у Србији, ту је Хоџес отворено казао «тражити савет чије чланове Ваша Светлост не би могла збацити, то значи тражити политичко самоубиство од В. Св.[2]

Инглеска беше увидела колика опасност прети отоманској царевини, ако се руски уплив утврди у Србији тако, да петербуршки кабинет може радити с њоме шта хоће. За то Инглеска похита да свима срествима поткопа руски уплив у Србији. Хоџес доби инструкције у којима му Foreign office наређује да увери кнеза, како ни једна европска сила нема права да се плеће у унутр. администрацију његове државе, да му каже како се инглеска влада узда протумачити порти са свим друкчије дотичну тачку Хатишерифа о сенату, него што је тумачи Русија. Стављаше му се у дужност да протумачи и кнезу и патриотима српским да су планови њихових комшија и протектора за случај пропасти турске царевине довољно познати. У том случају *за Србију је осигурана судбина Пољске*. Русија ће Србију, један део дунавских кнежевина, Босну и Арбанашку бацити Аустрији, *као што се комад меса баца псу који режи*. Према томе једино што могу учинити кнез Милош и они који искрено љубе Србију то је да се придруже политици велике Британије, која им *формално* обећава узети их под своју заштиту, и чувати њихова права. „Најзад — писаше лорд *Палмерстн* — оснивање инглеског ђенералног конзулата у Београду само је доказ више за искрену и лојалну политику, коју води кабинет Њ. Брит. Величанства у Србији, докле друга једна велика сила и сада још нема свога заступника у Београду, већ се служи само тајним агентима.»

[1] Cunibert, II, стр. 418. Колико би суза и прекуштедела Србија да је онде Вучић претрпео заслужену казну!.. вели Др. Куниберт, али не казује какве је доказе имао кнез и о каквој кривици Вучићевој.

[2] Cunibert, II, 425.

Лорд Понсоби, амбасадор инглески у Цариграду писао је 6-ог Јануара 1838 кнезу Милошу да га увери о највећем благовољењу В. Британије за њ и за Србију и да га увери, ако само настави досадашњим путем, да ће осујетити све туђинске интриге против њега, јер он може рачунати на заштиту не само Британије, већ и свију сила које су у пријатељству с Портом.

Али кнез Милош беше сувише мудар државник да се задовољи само речима. Он је тражио *фактичке* доказе да Инглеска хоће и може да заштити Србију, захтевао је у то име: да Порта изврши све што је хатишерифом обећала (исељење Турака из Београда) и да учини коју нову концесију Србији; да Инглеска изради да на место рускога протекторства дође протекторство Француске, Аустрије, Прајске и Инглеске.

«Висока Порта — додаде кнез Милош — довољно обавештена о својим правим интересима, може лако разумети да, немајући више наде да икада од Србије направи свој пашалук, треба да од ње начини себи *пријатељску* вазалну државу, која има више интереса да њој помаже, него да постане оруђе Русије за њено упропашћење.

«Ако Француска, Аустрија и Прајска одиста желе одржање турске царевине, онда ће најсигурније тиме одузети Русији најмоћније средство за упропашћење Турске, ако узму Србију под своју колективну заштиту.»

Пуковник Хоџес заузе се код своје владе да добије ове фактичке доказе искреног благовољења Инглеске за Србију, и узевши у обзир Мисирске догађаје, који даваху још већу важност Србији, надао се постићи оно што кнез Милош стављаше као услов.

Ма како да су тајно вођени ови преговори између Инглеске и Србије, Русија је имала тако много својих тајних агената у Србији, да је одмах сазнала шта се ради, и већ у половини Јануара 1838 посла *Вашченка* за свога конзула у Београд. Он се понашао спрам кнеза

Милоша тако, како се цар руски не понаша ни спрам последњег слуге свог[1]. Али му је кнез Милош одмах запушио уста изјавом да је он имао прилике казати и барону Рикману и кнезу Долгоруком како је вољан примати савете од Русије, али да кнез српски нема да прима ни од кога никакве заповести, нити ће икоме допустити да се пача у унутрашњу администрацију земље. — Па да не би морао чешће вићати безобразнога Вашченка, Кнез оде у Крагујевац.

Вашченко се стави на чело свију незадовољника у Србији и стао је радити тако јавно противу Кнеза, да је овај одмах увидео колико је погрешио што је поверовао обећањима Долгорукога, и што је главне бунтовнике пустио у земљу.

У то време баш истицаше рок који је хатишерифом одређен за исељавање свију Турака из Србије осим београдских. Садразам посла једно писмо Кнезу Милошу, у коме га у име Порте позива да пошље два депутирца са којима ће ту ствар уредити. Кнез Милош посла Аврама Петронијевића, Јакова Живановића и пуковника Јованчета Спасића, команданта подринско-савске команде. Кад они стигоше у Цариград, није било ни речи о ономе рад чега су звати, већ им Порта рече да су позвани да састављају *устав* за Србију. Живановић га одмах састави, поднесе га најпре Кнезу, па кад га је овај одобрио онда га депутација поднесе Порти. У писаној инструкцији коју је Кнез Милош 15 Јуна 1838 послао својој депутацији има и овакво место: — «Г. Петронијевићу! Запамтите добро и на ново прочитајте са Живановићем јеванђелије од Матеја глава VI зач. 14 «Никто можеть двѣма господома работати.» — И ми не можемо служити два господара. Шта би било да их буде више? Што се тиче руског покровитељства, ми му се клањамо до земље, али нећемо да нам се оно меша у наше правленије. Закони се сачињавају и биће издани, а устав

[1]. Cunibert, II, стр. 445.

ви тамо свршите и донесите овамо. Шта има ту Русија да се меша?»[1]

Чим је петербуршки кабинет дознао за овај факт, одмах је вратио г. Бутењева с одсуства у Цариград, и још му је послао у помоћ барона Рикмана.

Бутењев беше не само фини и способан дипломата, него имађаше на расположењу много више новаца него све његове колеге у Цариграду, и он је одмах успео да придобије за се скоро све чланове дивана.

Преговори у Цариграду ишли су врло полако. Кад се српска депутација преставила руском посланику, Бутењев им пребаци њихове визите француском и инглеском посланику и што су метнули у устав: државни грб, заставу и наследство књаж. достојанства. Окренувши се Живановићу рече *«Пре неће бити ни тебе ни Књаза, него што неће бити совјета у Србији»*. Депутација у своме рапорту од 16 Септембра 1838 извести Књаза о овим изјавама Бутењева. Већ 24 Септ. 1838 Књаз одговара депутацији «Што се тиче укора г. Бутењева, ако их при новом састанку понови, нека му одговоре да забрану походити своје познанике сматрају као ограничавање њихове личне слободе, које од њих гради робове, а не слободне људе, а камо ли посланике једног владаоца и народа. Према томе ми се надамо да ће наша депутација ићи храбро путем, који смо им ми одредили не зазирући ни од чијих претња. Нарочито препоручујемо нашем Петронијевићу да буде постојан у испуњавању повереног му задатка, ако мисли да буде наш а ми његови. Он зна колико смо се година мучили док смо ово мало државе скунаторили, нека се чува да га туђин не наведе да све то сруши».[1]

Али ова опомињања беху узалуд. Петронијевић је дошао у Цариград са мисијом конзула Вашченка и ње-

[1] Вид. Попов, l. c. I. стр. 422.

[1] *Вид. Попов*, l. c. I. стр. 424.

гових присталица у Србији, да ради противу Књаза, и док је у преговорима са Нури-ефендијом ћутао и градио се да одобрава све што Живановић и Спасић раде, он је иза њихових леђа радио са Бутењевим да устав буде онакав како Русија хоће. Ево шта о томе прича Живановић:

«Ми смо запста у Цариграду много ноћи у диспуту осванули, ја доказујући опасности из такве тачке (XVII о свемогућим саветницима) произићи имајуће, а он (Петронијевић) ова моја доказатељства опроврггавајући. Свагда смо се разлазили са сузама, и он је окончавао разговор рјечима «Ја вам не могу на ваше наводе одговорити, јер ви врло добро доказујете, али шта ћу *кад сам ја овако с браћом у отечеству уговорио*». Ја пак одговарам сам да у овако *светој народној ствари* не може се по приватнима и можда неислеђенима и даже пристрасним уговорима којекаквима радити, но по убеђењу сопственом.

«Мени је онда у очи падало, гдје он са мном и са Јованчом потписаваше све ноте к високој Порти у призрењију оне точке, а кад је долазило до усмених објасњенија с Нури-ефендијом, он обично мало или ни мало не говораше. Послије конференција, кад би му ја примјетио зашто он њему не говори у смислу наших нота и совјетовања, одговарао би ми, *да он не може да се сјети шта би говорио*, но да ја говорим кад се што сјетим. Ја му рекнем да не знам турски, а и непристојно је да ја као млађи у његовом присуству говорим, и он би ми одговорио *да ће он радо протолмачити што ја будем говорио*. На ово сам му примјетио да ја не смјем њиме као толмачем служити се и захтјем толмача депутацијског Александра Петропула, коме сам наложио да оно што му француски узрекнем вјерно на Турски искаже, и обратно, и онда је Нури-ефендија врло често промјену чибука и кафе искао, а при одласку нашем с

конференције к Емвери ефендији казао «Бу шејтан јазаџи» (Беда овај писар!)»

Тек после тринаест година, кад је Аврам Петронијевић био министар Александра Карађорђевића, и кад се Живановић као приватан човек с њим 1850 и 1851 «повјерително разговарао о нашој прошлости, садашњости и будућности» тек онда је Петронијевић Живановићу «чистосрдачно исповједао поступке своје при прављењу устава у Цариграду године 1838 и саопштио ми је да се и сам у теченију увјерио *колико је отечеству нашем вредоносна* XVII точка устава земаљског, која совјетнике српске испод домашаја земаљски судова влади, и суду блистателне порте подвргава, постављајући их наспрам Књаза у стање независно, и овоме по природи противуборно и *да жали из дубљине душе* што ово није онда тако јасно увиђао, да сајузи силе своје са усиљавањем мојим, да се такво састављење ове точке предупреди која је, по његовом мњењију и повод дала сачинитељу *устројенија* совјета, сенатору новосадском Јовану Хаџићу, да је у ово још ужасније неке точке ставио, самом истом уставу из дијаметра противне, као н. пр. да совјет чланове своје бира, а Књаз само потврђује и—да Књаз Попечитеља с којима би био незадовољан, мора признати за члена совјета и у том качеству престати служити се њим, као попечитељем, у која оба случаја, особито пак у другом, напуњавати се мора совјет само лицима Књазу противнима итд. итд. за које се он (Петронијевић сада) жестоко љутио и стара се да бар ово поправи, ал' и то не би му суђено доживити.— —»

«Кад сам га ово последње време видео, гдје толико пута *с плачем каје се* за ту точку, *и мене за опроштење моли* «Опрости ми — вели — ја сам онда погрјешио и тебе увредио; *ја народ наш ни старјешине наше нисам познавао*, ти си их боље познавао» примјећавао сам му да се ја нигда од њега уврећеним нисам налазио. шта више да знам, да он, колико је са мном о точки овој дишпутиора, ипак је ноте депутације на блистателну Порту про-

тив исте точке потписивао. На ово *исповједио ми је:* да је он. истина ноте потписивао, *ал је приватно противно високој Порти говорио нека они* (Русија и Турска) *девлетиле* (по договору између дворова) *ствар ову рјеше, не гледајући на наше ноте које ми само по налогу Књаза Милоша пишемо*, и да је само тако Порта акт свој *мимо нас и књаза*, мухафису бјеоградском Јусуф-Мухлиз-паши на обнародовање послала, нас пак задржала у Цариграду дондје, докле није курир из Београда глас донео да је устав на Калимејдану-фестунгсплацу — *на миру* прочитан. «Да сам — вели — којом срећом, овако старјешине наше и народ наш познавао, као што их сад познајем, заиста, та би точка по твом предложењу испала била *и све догодивше се од том несреће* биле би предупређене. *Убио* — вели — *Бог Вашченка* и Н. Н. који су ми додијали били с приватним писмима из Бјеограда *у којима су ми претили осветом народном*, ако у овој точки попустим "

«У ваки разговори често би потргао архиву нашег посланства, која је код њега остала, и вадио би ноте наше, мојом руком концептиране, којима је депутација доказивала вис. Порти *неправду, која се правима српским наноси* уметањем такове точке у српски устав *и зла слједства*, неминуемо из ове *народу произићи имајућа*, и у усхићењу рекао би «Ти си ове ноте божествене написао, и ја не могу никако к себи да дођем, како онда нисам у њима оно увиђао што увиђам сад. Кад сад, по дјели званичних морам у совјет да идем, готово свагда морам да умирем и један пут сам био умр'о. И од кога? Од Н. Н. и од Н. Н... И саме ми—вели – рјечи твоје ондашње сада на ум падају. Да гледам барем, вели, да ово несрећно устројење совјета поправим, и будући да ће то овдје ићи тешко, јер совјет неће хтјети поправљати га, мораћу код високе Порте радити. То су му рјечи биваше."

Али Петронијевић на скоро после тога искреног али на жалост сувише задоцњеног кајања што је издао свога Књаза и Отаџбину — умре 10 Априла 1852.

Да се вратимо руском конзулу Вашченку те да видимо шта је он радио за време док се српска депутација налазила у Цариграду. Вашченко је то време употребио да буни *масу народну* противу Књаза. Путујући сваки час у Крагујевац, ма под каквим изговором, он је се заустављао у сваком селу, у свакој механи, па је скупљајући кметове и сељаке и частећи их причао како Књаз Милош ради на томе да упропасти Србију.

Ево шта је једном говорио у механи у *Белосавцима*, и што су сами сељаци причали Д-р Куниберту, који је после по сахата заустављо се у истој механи.

Вашченко је причао како се Књаз Милош, не желећи дати народу устав, који му за добро народње саветује Русија, погодио *за извесну цену* са Инглеском да га она потпомогне да и даље влада по своме ћефу. «И тако — говораше Вашченко сељацима — скоро ће Срби морати да дају своју стоку у бесцење Инглезима, који ће им у место новаца давати своје еспапе; српске шуме искорениће се, да Инглези праве од ње своје лађе; сељаци ће морати кулучити да вуку целу ту грађу и да раде рудинке у корист тих јабанаца. Ко зна — додаваше Вашченко — да ли неће скоро поплавити целу земљу протестански проповедници да ратују противу свете православне вере? Како су Срби и онако престали постити и приљежно ићи у цркву, врло је лако могуће, да ће Књаз Милош са својим саветницима успети да пошокчи и полуторани целу Србију».

Вашченко је тако далеко терао своје лажи, да је оним сељацима, на којима би приметио да су и сами незадовољни са Књазом, дошаптавао како *Књаз преговара с Инглеском да јој* за добре паре *прода целу Србију*[1].

[1]) Cunibert, II, стр. 495.

Може се мислити како су деловале оваке речи заступника велике православне Русије на необавештену масу народа.

Кад је енглески посланик, лорд Понсоби, у Цариграду почео живље да се заузима за жеље Књаза Милоша, Вашченко долети у Крагујевац са тврдом намером, да својим понашањем изазове Књаза на какву год увреду, од које би се после могла направити увреда целе Русије, и просто *забрани* Књазу Милошу да одржава везе с енглеским заступником.

Књаз Милош, и ако је био врло напрасит човек, видевши зло и да је то намерно изазивање, одговорио је:

«Ваша је забрана напад на нашу слободу, на ону слободу за коју су Срби пролили своју најдрагоценију крв, и коју ће он и његов народ умети бранити од свачијег напада».

То беху последње речи које је Вашченко чуо из уста Књаза Милоша, јер овај га више никако није хтео примити. Он беше прекинуо званичне односаје с Русијом.

Последица је била да је руски посланик Бутењев поднео Султану на потис *свој* устав за Србију, који је био израђио са Петронијевићем, без знања Живановића и Јованчета Спасића, који беху верно одани Књазу.

Султан је потписао устав за Србију, који му је поднео Бутењев, *који се тако неправедно до сада звао у Србији турским уставом*, јер он беше дело *саме Русије и њених агената међу Србима*[1].

Српска депутација у Цариграду *није хтела да прими тај устав*. Живановић је шта више имао куражи да на Порти протестује против таког гажења права народних и Књаза, његовог господара, и одмах је поднео оставку на српску државну службу, која гласи овако:

«Ваша Свјетлост,

Милостивјејши Господару,

[1]) Ово потврђује и сам *Илија Попов* у својој књизи, I, стр. 425, и 444 «ибо Бутеневъ руководилъ всѣмъ дѣломъ»

„Како је у сада изданом уставу Књажества Србије, о члановима совјета земаљског гласећа точка XVII *противу* представљења *народне*, о сочињењу устава совјетовавше се *деаугације у Цариграду* које сам членом ја чест имао бити, *и противу увјеренија мога* високом портом онако опредјељена, како се не само преславно *народно право независимост внутренег правленија скраћује но и сама машина правленија* прекомјерно стегоћава, и често у неприлику долазити *мора да са свим застане и поломи се*, одкуда ја неизбјежне опасности за драго отечество предвиђам; то ово ради тога, да најј[illegible] доказатељство дадем *о невиности мојој* у таквој [illegible] таву речене точке, а ово ради тога што нисам никад рад участвовати у јавни дјели за времена, кроз које духом предвиђам *политичка ломљења у отечеству*, реченом точком устава лако произвести се могућа, у највећој понизности умољавам Вашу Свјетлост да бисте ме милостиво врученог ми званија, директора Ваше придворне Канцеларије рјешити, и снабдјевши ме пасошем заграничним, на неопредјелено време дозволити ми благоволили да у предјел рођења отићи могу.»

Порта посла устав београдском везиру да га пред књазом и народом свечано објави. Издајник Варне и велики љубимац Русије Јусуф паша извршио је то са највећим задовољством 18 Фебруара 1839.

По томе уставу савет беше апсолутни Господар Србије, Књаз нула, а о народној скупштини не беше ни словца.[1])

13 Јуна исте 1839 потписао је Књаз Милош Обреновић I, избавилац и ослободилац Србије, оставку на Књажевско достојанство у корист свога старијег сина Милана Обреновића II, који тада беше на смрти ..

Отац отаџбине као што га називаху народне скупштине, мораде оставити Србију.

[1]) Cunibert, l. c. стр. 524—554.

Русија је постигла што је тако жарко желела.

А да је само Русија то желела, и *да је Султан преварен*, доказују ове речи Живановићевог мемоара «Султан Махмуд, кад је чуо да је Књаз Милош дао оставку, *нареди одмах да се врати хатишериф о уставу, и да се Милош-бег поврати на своје место*, и само је *напрасна смрт Махмудова* узрок, те то није извршено»

У Србији настаде трзавица која је трајала пуних *двадесет година*, хаос који у мало није уништио све тековине Књаза Милоша и српскога народа, да их није спасла опет — српска *народна скупштина* од 1858. повративши народну династију.

СЕОСКА ИДИЛА

Прешло је подне већ; под жегом врелога сунца
У бескрај недогледну банатска раван тоне;
По прашном друму коње кочијаш дремљив гони
А звонца лењо звоне.

На њиву све је пусто, ни живе душе нема,
Тек лака препелица из жита што се вине,
И врели ветрић кад кад зашија тучно класје,
Па као сенка мине.

У селу све почива; још ђерам негде крчи,
Дечаци селски под њим уморну стоку поје;
На крову тршчаноме замишљен лелек стрши
И бијте перје своје.

А ваздух загрејани трепери у даљини
У жези и врелини природа сва се гуши;
Гојазни крчмар само пред крчмом стоји лењо
И мирно лулу пуши.

А тамо у присенку, где липа грање шири
С плетивом у хлад село девојче љупка лица
И жељним гледом мотри пред собом где се љуби
С голубом голубица.

По љупком лицу њеном разлази се сета нема;
Ах, ко би у том часу у душу прозро њену?
Голуби љупко гучу са крова суседова, —
А она? Тихо зевну!

7 Јуније 1889 г.
Београд

Драг. Ј. Илић.

СЛИВНИЦА

(свршетак)

Да пређемо дан по дан овога рата, битку по битку, да само поређамо резултате сваке битке и за што се до њих морало доћи, па ће се ова истина објаснити и ономе, који не зна ни шта значи реч «тактика».

1-ог Новембра пред вече српски министарски савет, од кога је сањим зависило хоће ли бити рата или не, разјарен због напада бугарског на Власину (при свем том што смо на читав месец дана раније са свећом тражили casus belli „али само да изгледа да смо ми нападнути") одлучио је, да прими «стање отвореног непријатељства,» које је Бугарска тиме створила, и рат је оглашен Одмах се Министар војни дублирао шефством врховнога штаба, и као такав одмах је јавио свима командантима српске војске «да су Бугари у опште дрски и безобразни, али без јунаштва» како би ови према томе удесили своје ратне операције. Ми смо такође видели какве су дивне диспозиције издане за први дан рата, али смо такође видели, да је један жандарски коњаник покварио целу

нашу стратегију за први дан рата, јер он, или онај што је тако паметан био, да све заповести за кретање разтркани дунавских трупа из њихових кантонмана на Суковски мост, поверн жандару, и то једном једином, учинио је, да наша главна војска три дивизије није прешла границу у 7 сати у јутру, већ у 4 сата по подне, и према томе Дунавци нису могли извршити свој задатак да дођу до Калотине, већ су били пресрећни што су заузели Цариброд; Шумадинци нису дошли до Белог Камена пред Врапчетом, нису постигли везу са Моравцима, него су заноћили читава два сата даљине од своје мете, код Бањског дола и Борова; коњичка бригада није стигла на линију Станьани Извор, већ је заноћила изнад Одороваца, првога бугарског села на граници; Моравска дивизија не само што није узела Трн, него је цео дан изгубила и борби са 80 — 90 милиционера, а оних 5 батаљона њених на Власини изгубили су први дан рата са свим, јер њиховом команданту не беше јасно шта значи реч «синоћ.» — Тимочка војска тек се 2-ог Новембра спремала да пређе границу. Еле резултат резултата првог дана је ово: једна је дивизија ушла у непријатељску земљу колико од Београда до Топчидера, друга колико до Раковице, а три дивизије и коњичка бригада нису урадиле ни то. Од дивних диспозиција није извршено ништа, јер нико није учинио ово што му је заповеђено.

Дакле за време, докле је од српске војске две дивизије продрло у непријатељску земљу за 5 — 10 километара, дотле су бугарске колоне са турско-румелијске границе прејурнле 60 — 70 километара у правцу на Сливницу.

Први дан рата беше просто за нас изгубљен

Други дан употребила је коњичка бригада на то да од Одороваца и Смиловца продре чак до Чепрлинца Ропога и Разбојишта. Она је имала страшан задатак, отимала је бугарске редуте, флеше и линете. Борба је била тако упорна, да је командант бригаде у једном

тренутку већ помислио на одступање. Срећом стигао му је у помоћ XIX гардијски батаљон, те тако је с њиме, са 7 наших најбољих ескадрона и са једном батеријом победио ту бугарску силу, за коју ни један писац из бугарског главног стана не зна ни речи, и за коју само један вели, да су то били некакви добровољци... Упркос овако сјајне победе, ова бригада наша ни у вече другога дана није стигла на линију, коју је имала да заузме првога дана у вече. Али бар се ваздан тако вешто борила, да није имала ни једног човека или коња погинулог или рањеног.

Наша главна војска у место да обиђе Драгомански теснац десно и лево, и да тако без бриге још 3-ег Новембра избије у Сливничко поље, на против, покушава да *отима* кланац, који шака људи може да одбрани од чатаве војске. У тој цељи дунавска дивизија у место да се крене зором из Цариброда, креће се у 10 сати пре подне. IX-ти пук истина успева да до мрака победи онај један бугарски батаљон на левој страни теснаца, али ни он не може одмах да продире даље, јер два бугарска батаљона на десној страни укочише цео VII и XV пук на Видену, где су без икаквог успеха заноћили. Дунавска дивизија стигла је дакле тек другог дана у вече на линију, коју је могла заузети првог дана рата.

Дринска дивизија прешла је грдни простор од Суковог моста до Несле. Она се дакле само појавила у Лукавичкој долини. То је било довољно, да она 2 бугарска батаљона, која зауставише целу дунавску дивизију, још исте ноћи одступе у Сливницу. Наравно да то није опазила ни сама дунавска дивизија, и тако је мирно провела целу ноћ на позицији на којој је замркла, и цео је свет с наше стране очекивао за сутрадан, за 4-ти Новембар «значајну» битку на Драгоманском теснацу.

Шумадијска дивизија стигла је данас до места, до кога је имала још синоћ доћи и напала је на бугарска утврђења код Врапчета, која су бранила пет бугарских чета. Ми смо видели, како се разно прича та борба званично и приватно, видели смо да и по званичној релацији излази, да за победу на Врапчету имамо да благодаримо тој околности, што смо ту имали цео артилеријски пук, дакле 24 пољска топа, против бугарска четир брдска топа, јер наша је пешадија «пуцкарала без рачуна» докле се бугарска одликовала «тачним и сигурним гађањем из пушке.« Пошто је та «сјајна победа» с наше стране плаћена са 24 погинула, 104 рањена, 88.063 пушчана метка и 1093 гранате — задобивена, човек би очекивао, да ће сад шумадијска дивизија енергично грунути к Трну да пружи руку дунавској дивизији. Она је то и хтела, али њена је предводница одмах иза села Врапчета наишла опет на непријатеља који, и ако је био данас тако сјајно побеђен, даде такав отпор, да је XII пук изгубио 93 човека и утрошио 148.608 метака са свим забадава, јер се морао «мало» у назад повући, пошто је «трупа била растројена,» и пошто јој је «муниције скоро са свим нестало.» И тако је шумадијска дивизија овом својом сјајном победом, заустављена да преноћи онде, докле је имала још јуче да стигне, и не беше још добила везу са Моравском дивизијом, и ако је и то имала још јуче да постигне. А како ће ђавола постићи, кад Моравска дивизија не само ни другог дана није отела Трн, него јој је требало три сата (од 6 до 9) да своју главнину прикупи, па онда јој је требало седам и по сати да пређе у бојни поредак (од 9 до 4½), после подне, па тек онда предузима против непријатеља таке жестоке *нападе на целој линији*, да свега *три чете* XIV п. јуришају на *шест* бугарских *утврђења* и наравно не могу да их отму. Остале трупе или троше муницију са врло невиних даљина, или чувају позадину од Власине, од оне стране где су данас наших 5 батаљона са једном бате-

ријом сјајно победили један стајаћи и један народни бугарски батаљон и пола ескадрона коњице и отели — Цветков гроб.

И тако Моравска дивизија не само што није ни другог дана рата успела да изврши свој задатак од првог дана рата, не само да је у лудо утрошила сто људи, 254.494 пушчана и 491 топовски метак, него још моли врховну команду да предузме штогод од Пиротске стране против Трна, и ова наређује Шумадијској дивизији, да пошље један свој пук у помоћ Моравцима, што би она заједно одмах учинила, само да после своје сјајне победе није заустављена од последњих остатака разбијеног непријатеља, само да јој није једна трећина ратројена и скоро са свим без муниције..

Међутим, и ако смо ми фактичког успеха имали 3-ег Новембра на главном бојишту само од IX-ог пука на левој страни уласка у Драгомански теснац, Бугари су појмили, чим се дринска дивизија помолила у Лукавичкој долини, да се она два бугарска батаљона не могу држати на висовима пред Виденом, појмили су да ће Срби сутра 4-ог Новембра бити господари Драгомањског теснаца, а како су данас 3-ег Новембра имали на сливничком положају свега 4000 људи, то су они ноћу између 3-ег и 4-ог Новембра повукли на Сливницу не само она три батаљона са Драгомањског теснаца, него и оне трупе, што су вечерас зауставиле победоносну шумадијску дивизију, и она 2 батаљона са 8 пољ. топова и једним жандарским ескадроном, што беху одбрана Трна, и од којих моравска дивизија није могла да отме утврђења на Рују, све су они повукли на Сливницу, куда су непрекидно стизале трупе и из Румелије тако, да су Бугари већ 4-ог Новембра имали на Сливници 12.000 људи. Бугари су то морали учинити и учинили су у толико радије, што су њихова истакнута одељења код Цариброда, Врапчета и Трна и спрам Власине, учинила да је српска војска *другог дана рата* морала да заноћи на

линији: Разбојиште—Калотина—Виден—Несла—Врапче—Руј—Цветков гроб, на *два пешачка сахата* од границе, што је бугарска главна команда према таквом продирању и летењу српске војске могла насигурно рачунати, да ће њој требати бар још један дан (4-ти Новембар) да дође пред Сливницу, да према томе српски напад на овај главни бугарски положај не може почети пре 5-ог Новембра, а до зоре 5-ог Новембра стићи ће и они 4.000 људи који су на 60—70 километара од Сливнице заноћили, те ће број бранилаца 5-ог Новембра у јутру већ износити 16.000 људи...

А да ли је српска војска баш одиста морала утрошити, онда, *када је сваки сат времена био за Србију судоносан*, читава *два дана* да продре *два пешачка сата* у непријатељску земљу, и ако пред њом ни на једној тачки одбране не беше више од два батаљона? Ми смо видели да има стручњака који тврде, да би главна српска војска, прешавши границу код Суковог моста 2-ог Новембра у 6 сати изјутра могла стићи пред Цариброд у 7 сати, да би њој била играчка опколити и принудити на предају она два батаљона и онај један ескадрон код Цариброда, да би она са својом бројном надмоћношћу на то морала највише два сата утрошити, и онда би, пошавши у 9 сати из Цариброда, у подне стигла пред улазак у Драгомански теснац, који се није морао ни отимати од она 3 батаљона, кад се могао с обе стране обићи, и тако је српска војска могла првог дана заноћити на преслу између Солинца и Јарловца, и одморивши се ту ноћ, 3-ег Новембра могле су две српске дивизије, дунавска и дринска да нападну на Сливничке шанчеве, у којима не беше више но 4000 људи, или са претпоставком да се Царибродска и Драгоманска посада спасла од опкољавања и благовремено се повукла у Сливницу, она би имала 3-ег Новембра свега 7000 људи, таман половину онога, чиме би нападач располагао. Имајући број ну надмоћност, Срби су 3-ег Новембра у подне могли

обиласком Сливничких крила принудити њених 7000 људи да се повуку у Софију, и 4-ог Новембра српска војска могла је осванути у место на линији Разбојиште — Калотина — Виден — Врапче. — Руј, бар са две дивизије *пред Софијом*! Наредба бугарске главне команде за повлачење оних одреда, који беху на Врапчету Трну и Калумници, била би издата још 2-ог Новембра ноћу, битке на Врапчету и на Рују не би ни било, шумадијска и моравска дивизија би се сјединиле још 3-ег Новембра у јутру, преноћиле би у Брезнику, а 4-ог Новембра у вече биле би такође пред Софијом! Да ли би морал у Софији био јак довољно да брани престоницу, кад се чак 7-ог Новембра спасавала банка и архиве, и када је чак 7-ог Новембра владала паника у Софији — то је бар врло невероватно. — — — —

Еле ноћу између 3-ег и 4-ог Новембра напустили су Бугари све своје позиције, које су другог дана рата још бранили, и повукли су се са свију страна нишавског бојишта к Сливници.

Јесмо ли барем сутра дан, немајући пред собом противника, јурнули са свију страна ускореним маршем и концентрично к Сливници?

Какво јурење, какви усиљени маршеви? Ми смо Срби, господа, која воле кад путује да прави «пашаконаке».

Ево шта смо радили 4-ог Новембра ваздан:

Коњичка бригада прешла је за седам сати ужасног напрезања свега 1^1_2 километар ваздушне линије, па онда је пред мрак стигла у Малово. Девети пук већ је давно пре зоре кренуо и у јутру је на Драгоману а мало доцније на Триуши; ту чека осталу дунавску дивизију која истина стиже, али тога дана не ради више ништа. Дринска дивизија прелази Лукавичку реку, заузима позиције десно од Дунавске дивизије, од прилике у истој висини. Шумадијска дивизија доспева из Врапчета до Недељишта, и не само што конакује у средини Лукавич-

ке долине, далеко позади одређенога јој фронта пред Сливницом, него победилац Врапчета издејствује да врховна команда у Габру опозове своје већ издате наредбе за општи напад наше војске на Сливницу и да нареди за *5-ти Новембар одмор целе војске*. Он је у толико лакше успео, да овај свој предлог протури код врховне команде, што јој је казао да је на Врапчету заробио два бугарска пука, то значи четвртину војске коју по пропису има кнежевина... Од куда је врховна команда српске војске могла знати да је на Врапчету било 5 бугарских чета и 4 брдска топчета?...

Моравска дивизија ушла је данас без борбе у Трн. пуцала је из неспоразумљења на једно залутало бугарско одељенце, које је хтело да се преда, нашла је у једном риту осам бугарских топова заглибљених и без затварача, одмарала се и постављала је нове «власти» у Трну; пошто се добро одморила, кренула се пред вече из Трна пут Брезника, и заноћила је у Филиповцу. — сат и по пешачког хода из Трна... Њен одред Власински данас се ваздан утврђивао и спремао за *одбрану* на положајима, које је јуче отео. Ових 5 батаљона на крајњем десном крилу наше војске учинили су данас још мање него коњичка бригада на левом јер ова је бар неколико километара отишла напред, пошто је 7 сати утрошила на извлачење топова...

А што бајаги да хита српска војска! Ето она побеђује на свима тачкама. Полако, стићиће се, има кад!

А луди Бугари су у то време маширали и дању и ноћу без одмора, њихове поједине колоне прелазиле су по 95 километара за 32 сата, само да их сутра у јутру буде 26.000 у Сливници! Па ипак они умреше од страха у Софији, кнез бугарски и његов министар спољних послова погибоше пишући депеше и ноте, у којима се граде већим и бољим Турцима од самога Султана, само да им Порта помогне одбранити «интегритет отоманскога царства.» О уједињењу Бугарске нема више ни речи, ето

бугарска је војска напустила Румелију, кнез и народ предају се вољи Султановој на милост и немилост...

Што да хита српска војска, која је самом својом појавом задала такав страх Бугарској? За што да се своја војска после толиких напрезања и сјајних победа на Цариброду, Врапчету, Трну и Цветковом гробу не одмори један дан?

Наравно да је требало наредити да 5-ти Новембар буде одмор за целу војску. Како је тога дана била још и врло густа магла на Сливничком пољу, магла у којој се није видео ни прст пред оком, то се и онако не би могао предузети општи напад. За то смо ми користили се том маглом да — рекогносцирамо непријатељске положаје, таман да испунимо време док и Шумадијска дивизија не стигне на линију, па сутра 6-ог Новембра иншалах! бар ћемо напасти са три дивизије на Сливницу.

Јест, али баш у тренутку када су се дунавски пуковари скупљали код свога дивизијара на позицији «Триуши» ради рекогносцирања по магли, баш кад је командант коњичке бригаде пошао на тај састанак и кад је с друге стране цео врховни штаб стигао на Триуши, такође ради рекогносцирања — Бугари, и сувише радознали да виде шта и колику српску војску скрива та магла, нису хтели сачекати да их ми нападнемо, кад је нама воља, него набројавши 16.000 људи у Сливничким шанчевима — нападоше сами на наше лево крило, на оне кршеве и несрећу од стења, куда је наша стратегија упутила српску коњицу ваљда за то, да се не бије на коњу већ драгунски, те да опроба своје магацинке. Бугари су муку имали што су нападали први! Хтели су прво да виде колико нас је већ ту, а друго да нам по што по то одвуку пажњу од *свога* левог крила, на коме су најдивнији шанчеви зјапили празни, на коме немађаху ништа од војске, и које беше и онако најопасније крило њихово, јер се могло најлакше обићи... Они дакле пођоше у рекогносцировку и једно војничко лукавство, и наравно

за то поведоше свега три батаљона у напад. Колика је била присебност тога дана у нас, види се отуда што су Бугари не само успели да нам радикално одвуку пажњу од свог слабог левог крила, него су учинили, да смо ми њихову рекогносцировку схватили као главни напад целе бугарске војске да обиђе наше лево крило и да нам одсече одступницу. Ова војнички ни мало не основана претпоставка: да ће Бугари напустити свој централни, дивно утврђен положај и поћи у напад на кршеве, које су јуче напустили само за то да би се концентрисали у Сливници — ова управо детињаста плашљивост, тако је брзо ухватила дунавску дивизијску команду, да је одмах почела глупости да ради; њени батаљони стадоше да играју кадрил између Триуши и Чепња у место да се сви баце на Мека чрева, онамо где је непријатељ, те да се сирота коњичка бригада дегажира; њена артилерија у место да бије «дрске и безобразне Бугаре без храбрости» који се у магли приближише на 200 корачаји батаљонима IX-ог пука, који су им побили официре, као да су само њих гађали, и који су у след тога одмах направили неред, у дунавској дивизији — ту артилерију бацају на друм да пуца онамо, докле ни добацити не може. На тај друм шаље се и онај дрински пук, који долази у помоћ, а доцније улази и цела дрињска дивизија да «демонстрира» противу Сливничког центрума... И онако слабо јединство у командовању цепа се још више; код жива дивизијара и живих пуковара дунавских, шаље се још један нови наочити командант за лево крило, те тако за време битке заповедају и он, и дивизијар, и врховна команда, и то заповедају један без другога, једно противно другом... Овај је хаос у заповедању првог дана Сливничке борбе потекао једино из наше плашљивости, која је била уобразила: да се код коњичке бригаде решава судбина целе војске и рата, да отуда прети катастрофа!... И поред свију наших погрешака у заповедању, рекогносцировка

капетана Бендерева 5-ог Новембра остала би само рекогносцировка и ништа више. да је само сваки батеријски командир знао на сигурно да ће бити стрељан, ако у битци напусти своје место, без знања и одобрења свога команданта. Али како за подобне погрешке у нашем првом и другом рату, нико није био кажњен ни одузимањем 15 дневне плате, а камо ли одузимањем живота, то је командир оне батерије, која је била придодана коњичкој бригади, и која је *једина* дејствовала против нападача, чим је једна бугарска граната погодила у његову батерију и убила два а ранила три човека — не питајући никога, одступио са батеријом и оставио оних наших 7 ескадрона коњице и три чете пешака, да се бију сами против три хиљаде одличних бугарских стрелаца и противу непријатељске артилерије, која их је засипала шрапнелима. Ово одступање једине батерије не само да је декуражирало наше бедне драгуне, који већ морадоше да узајмљују муницију од пешадије, јер њихове магацинке беху већ прождерале сву муницију, не само да је главни узрок што је коњичка бригада и XIX гард. батаљон морао 5-ог Нов. да заноћи на Драгоману, него је та батерија и њено одступање без заповести команданта бригаде, имало судбоносних последица за цео рат, ево како: Када је командант бугарске рекогносцировке 5 Новембра видео, да је *један* добар погодак његових топова био довољан да уђутка и отера у бегство једину батерију коју су Срби према њему имали, он је одмах наредио да му пуковска банда свира «Марицу» и да му батаљони пођу «на штики». Ово беше прва проба руске тактике, прва проба бајонетскога напада, и „контузија" капетана, који је командовао батеријом коњичке бригаде, узрок је што су се Бугари одмах у првој сливничкој битци, уверили да су њихови руски учитељи имали право кад су им сваки дан говорили, како је «пуља дура а штик молођец». Српски бајонети тако су мало употребљавани у мирно доба на егзерцишту да су понети у

рат са свим тупи, не наоштрени, просто као украс о бедрима. — Одступање батерије за то што је изгубила 5 људи од послуге, учинило је да су бугарске јуришне колоне први пут виделе леђа српске пешадије, да су се уверили како су њихови сопствени губитци све мањи што се ближе приђе српској пешадији, јер њена зрна пребацују на хиљаду и две хиљаде метара, јер се њени бајонети могу слободно голом руком ухватити. Ко зна да ли би Бугари тако брзо дошли до тога за њих тако драгоценога искуства, које их је после одвело до иза Пирота, да она једина наша батерија на левом крилу није одмах првога дана дала прилику Бугарима, да засвирају «Марицу» и да пођу «на штики».

И тако, благодарећи детињастој претпоставци, да је ова бугарска рекогносцировка напад целе бугарске војске на нашу одступницу, и да за то већ прети катастрофа целој нашој војсци, благодарећи хаосу командовања који је потекао из те луде претпоставке, благодарећи неодговорности по којој сваки батеријски командир може да одступи са бојишта кад му је воља, благодарећи паметној употреби српске коњице у кршевима, благодарећи магли, бугарском добром а српском лошем гађању, бугарским оштрим и српским тупим бајонетима — шака Бугара постигла је 5-ог Новембра не само циљ бугарске главне команде, да нам одвуче пажњу од свога левог крила и да види где смо и колико нас је, него је успела да извади «из концепта» српску врховну команду, да збаци ђенерала Милутина са дивизијарства, да дунавска дивизија добије за команданта једног земљака Батенберговог и Ридезловог, да растроји и остави скоро без икаквих официра IX-ти пук, да декуражира српску војску првим неуспехом, а да одушеви бугарску војску првом победом. Поред таквих резултата Бугарима више не требаху ни Мека Чрева, ни Големо Малово, које тога дана заузеше, и они још исте ноћи напустише и село и отете висове, јер њима ни у сну не падаше на ум тако

ђенијална мисао да иду на Калотину, докле је пред Сливницом цела српска војска, као што замишљаше најмлађи члан нашега главног ђенералштаба, који је први изустио реч «катастрофа» у нашој врховној команди у Сливничком пољу. Можда би и Бугари дошли на тако ђенијалну мисао да су знали да 5-ог Новембра пред њихових 16.000 људи стоји такође само 16.000 српске војске, само дунавска и дринска дивизија и коњичка бригада, да су знали где нам је шумадијска а где моравска дивизија. Али како је бугарска коњица била позитивно гора од српске, то бугарска главна команда није ни слутити могла, да ће српски ђенералштаб упутити шумадијску дивизију преко Чеканца на Повалириш, где *мора* изгубити равно 24 сата у пентрању и крајњем изнуравању трупа и стоке, пре него што изађе на линију поред дринске дивизије. Она није ни слутила да ће Моравска дивизија данас маршировати само од Филиповца до Брезника и да ће ту чекати «на даље заповести,» јер она је имала задатак да дође само до Брезника, а то је ето извршила...

Осим тога незнања у бугарској главној команди, које се може извинити, јер ни ми у нашој врховној команди нисмо ваздан 5-ог Новембра имали никаквог извештаја ни из шумадијске ни из дунавске дивизије — био је још један узрок што Бугари нису могли ни помислити на ту злосретну Калотину, од које смо ми стрепили, што су морали напустити све што су тога дана отели — а то је: што је ноћу између 5-ог и 6-ог Новембра командант десног крила бугарске војске остао такође без команде, али не с тога што би био збачен као наш левокрилни, него за то што су се његове трупе — изгубиле у оном стењу и кршевима. Бугари веле, да им је до три хиљаде људи залутало.... Факт је, да капетан Бендерев те ноћи није више имао војске... Победилаца беше нестало

И од *такве* војске са *таквом* војничком дисциплином ми смо претрпели први «неуспех,» који смо платили са

16 официра и 629 војника само *рањених*, који смо платили изгубљеним самопоуздањем команданата и војске...

Кад се прочита, како је истога дана стајало на бугарској страни, кад се види како 400 српских граната проузрокују Бугарима само губитак од 7 људи (два погинуло, 5 рањено), како се при свем том главна бугарска команда уплашила, чим је дринска дивизија отпочела своју невину «демонстрацију», тако уплашила, да је бацила све своје трупе у прву линију, не задржавши ни једног јединог човека у резерви — онда човек и нехотице мора да помисли на ватрахомиомахију, на бој жаба с мишевима!

Сутра дан 6-ог Новембра *цело пре подне* Бугари су тражили своју изгубљену и «залуталу» војску, своје десно крило. Позиције на том десном крилу бугарскога утврђеног фронта Сливничког беху тако разголићене од трупа, да је нови командант дунавске дивизије, који се и онако звао «der Schneidige.», могао са коњичком бригадом провалити и обићи цео Сливнички положај. Али за пакост неколико од оних залуталих војника бугарских луњало се у свима правцима онога мора од кршева позади дунавске дивизије, можда чак и у Калотинској реци. То је било довољно, да се коњичка бригада баци натраг чак у Калотину, да се пошље да тражи Бугаре онде где их нема; то је било довољно, да се од дунавске дивизије са Триуши баци 5 батаљона на Чепањ, да се на угроженом њеном левом крилу остави само $1^1/_2$ батаљон, да се десети пук, који јој је дошао у помоћ, распача на најнекорисији начин, то је чак било довољно, да се врховна команда српске војске пресели из Цариброда натраг у Пирот, а да заповести на бојишту издају у место једног тројица, и то сваки од њих «у име Врховнога Команданта» и сваки од њих друкчије...

Међутим залутале трупе капетана Бендерева вратиле су се мало по мало до подне 6-ог Новембра у своју команду, исто тако као и трупе мајора Ст. Велимиро-

вића у нашем првом рату с Турцима, који су се после победе растурили, и које су се прокупиле тек пошто је њихов командант из очајања скочио у Мораву и удавио се. Мора бити да је Бендерев боље познавао шта је то «народ» у униформи, па се не само није жестио, него је мирно чекао да му се «залутала» војска врати, и чим ју је прикупио, он, после подне одмах је повеле у напад. Нашавши да Срби преко ноћ нису на ново посели Г. Малово и Мека Црева, он сада јурне на крајњи леви вис од Триуши, и пошто на њему не беше више но $1^1/_2$ батаљон, он га комотно узе на јуриш. За време ове борбе Дринска је дивизија опет «демонстрирала» против бугарског центра без икаквог другог резултата осем што јој је погинуо главни лекар и што јој је рањено 110 војника. Шумадинска дивизија није ни демонстрирала. Она, изишавши 6-ог Новембра у јутру на линију није ваздан радила ништа, осем што је тражила топовима «одстојања,» и што се *укопавала*, као да је дошла пред Сливницу да се ту *брани*. Али ако дивизија није целога дана радила ништа, њен је дивизијар имао грдну кореспонденцију; примио је једанаест разних писама и све самих противуречних заповести, одговарао је на писма, ругао се страшљивости Дунаваца и теоретичара: противуречне хаотичне заповести разних «изасланика врховне команде» бацио је просто под акта, пио је мало винца, док му је у вече банда свирала, па је онда заспао, а кад су га ноћу будили важном заповешћу да сва војска прими у лево да спасе Дунавце — он се љутио што га због такве ситнице буде, јер, по његовом мишљењу Шумадинци не могу бити свуда, они су своје учинили!... Наравно ко победи пет чета непријатељских са 4 брдска топа, тај је бар за један рат учинио доста, тај може са својих 9 батаљона, 2 ескадрона и 24 топа мало да поспава, на миру... Не може он на све стране!

Моравска дивизија добила је у Брезнику тражено упутство за «даљи рад». У њему се од ње тражило да

похита *што пре* на Сливницу, у помоћ својој војсци, да нападне непријатеља у бок и позадину, те да дегажира Дунавце. У пркос тога приклињања она се кренула у у подне, натрапала је са свим случајно на два бугарска батаљона, разбила их је у 2 сата после подне, и при свем том што је до мрака могла стићи пред Сливницу –остала је да ноћи код Брезника Тога вечера тек кренула су се она три батаљона I пука из Власинског одреда да траже своју дивизију, која је међутим оставила ради чувања позадине један батаљон 2-ог позива у Трну, два активна батаљона у Брезнику, тако да ће се моравска *дивизија* сутра 7-ог Новембра кренути Сливници са свега 4 батаљона, са мање пушака но што их има један бугарски пук..

И освану трећи дан Сливничке битке. Коњичка бригада тражи непријатеља на све стране у позадности дунавске дивизије и нигде не може да га нађе. При свем том надлежни виде на све стране «критички моменат» и «катастрофу» и према том наређују целој војсци. Коњичка бригада мора да «подсећа» свој одред на патриотизам и крајње пожртвовање, и ако пред њима нема непријатеља. Бугари нападају на дунавску дивизију која је деморалисана више од свога новог команданта него од непријатељских успеха, отимљу јој «Три уши» и потискоше је у драгомански теснац. За време те борбе Дунавци траже помоћ од Дринске и Шумадијске дивизије. Команданти ових дивизија чуде се што их Дунавци зову у помоћ, кад имају у рукама онако дивну позицију, и Дринци улазе у борбу тек пошто су Дунавци потиснути у теснац. Наравно да сада Бугари не гоне потучене Дунавце, него се са свом силом бацају на Дринску дивизију. Међу тим Моравска дивизија од 4 слаба батаљона стигла је пред лево крило Сливничког утврђеног фронта и напада га с бока. Јест, али сада то лево бугарско крило није празно, као што беше 5-ог Новембра, јер целу ноћ и целог 6-ог Новембра стизале

су нове бугарске трупе у Сливницу, оне су поселе шанчеве на левом крилу, а за време борбе 7-ог стиже још читав приморски пук и једна румелијска дружина, и тих пет хиљада људи бацају се онако из марша на лево крило, и моравска 4 батаљона су бачена назад... Моравска дивизија звала је Шумадинце у помоћ. Ова јој се обећава али не шаље, и тек кад је битка изгубљена и десно и лево, Шумадинци улазе у борбу, али њихова победа на Алдумировцима остаје без икакве користи, јер начелник штаба врховне команде већ наређује одступање свију дивизија чак на границу, и то одмах, под личном одговорношћу дивизијара, при свем том што је данас паника у главном стану бугарске војске и у Софији, што бугарски кнез бега из сред битке са бојишта у Софију, и што се враћа тек пошто се уверио да се мајор Гуџев сам *одржао* на Сливници. Бугарска војска и не сања како је потпуно победила, она и не сања да ће се те ноћи цела српска војска повући да се концентрише чак на граници, она ни у сну није помишљала да ће авантуријски одред аудитора једног са шаком мађедонских добровољаца успети самом својом појавом на Ржани, да отера српску врховну команду чак у — Белу Паланку. И тако једна врхона команда у Софију, друга у Паланку, скоро једновремено! Зар ово није ватрахомиомахија да човек пукне од смеја, и ако би на глас кукао!

Ноћу између 7-ог и 8-ог Новембра, пошто је свршен и трећи дан Сливничке битке, командант шумадијске дивизије лично се уверава, да на позицији «Три уши» *нема бугарске војске*, да би наша војска ту позицију могла заузети тако исто као што ју је држала пре три дана, да није ништа изгубљено осем 1900 људи (50 официра) колико нас је коштао само трећи дан Сливничке битке (са «несталима»). Он одмах шаље своје официре на све стране да врате нашу војску на старе положаје, моли Команданта дринске дивизије да се врати на своје

положаје на којима такође нема Бугара, шаље свог ађутанта у Пирот врховној команди да јој однесе његов рапорт о правом стању ствари. Али ко сме да се врати кад је начелник штаба врховне команде заповедио да се све дивизије, под личном одговорношћу самих дивизијара, концентришу још исте ноћи на граници? Док ађутант носи од позиције Три уши чак у Пирот рапорт о правом стању ствари — дотле дивизијари добијају налог да се цела војска повуче да брани Пирот, и у тој заповести начелник врховног штаба већ страхује за Лесковац и за Књажевац!... Није шала, аудитор Паница победио мајора Марка Милошевића, и ено га где машира правце на Пирот! А међутим Паница је срећан што може да пошље у Сливницу општински и ђумручки печат из Ржане, те да увери своју врховну команду да је доиста продрљо до првог села на српској граници, јер они му тамо никако не верују у његове победе над нашим великим стратегом и тактичаром Ржанским! На Пирот? Паница није толико луд да помишља на Пирот докле у Бугарској стоји још цела српска војска...

Како нема од ађутанта шумадијске дивизије ни трага ни гласа, а камо ли каквог одговора од врховне команде, то најзад и шумадијска дивизија, и ако зна да се цела бугарска војска после битке опет повукла иза Сливничких шанчева — мора да напусти идеју о поновичном поседању наших позиција пред Сливницом, мора да напусти Алдумировце и своју делимичну победу, и да се повлачи као и остале дивизије на границу...

А за што сву ноћ не беше никаквог одговора од врховне команде? За то, што је дотични ађутант са рапортом није затекао више у Пироту, где је тек у зору стигао, за то што њему није пало на памет да и у Пироту има телеграф, за то што је свој судбоносни рапорт вратио у Цариброд, и што га је тек одатле телеграфисао у Белу Паланку. — Сад је тек требало видети како заповести врховне команде потиру једна другу! Дивизијари

зије које већ беху или на самој граници или близу ње, одмах да се врате, да заузму своје старе положаје! Моравска дивизија да не иде у Лукавицу, него да се концентрише код Трна! Јок, нека не иде на Трн, него преко Брезника да се врати пред Сливницу! Јест ама дунавске, шумадијске и дринске трупе, и ако непријатељ није ишао за њима у њиховом повлачењу на границу, не само да се не могу одмах вратити да заузму старе положаје, него не могу да макну од умора, глади, физичке и моралне изнурености, а камо ли да за 24 сата *два пут* пређу онај простор, који су још као свеже прелазиле за три дана, при наступању. Њима ваља бар ноћ између 8-ог и 9-ог Новембра *да бар дахну душом* ако им се не да времена да се нахране, осуше и одморе. Код Мораваца је још горе, јер непријатељ је ишао узастопце за њима, ено га на пушкомет од Филиповаца! Али шта знају, заповест је заповест, хајд у борбу не би ли се на ново отворио пут за Брезник! Тек што је почела борба 9-ог Новембра, нова заповест од врховне команде: Ни пошто да Моравска дивизија не иде на Брезник, нека стоји ту где је! Она прекида борбу и стоји на Врапчету. Дринска дивизија враћа се на своје прексиноћне положаје, не наишавши нигде на непријатеља. Шумадијска се дивизија не миче, јер њен командант од толиких противуречних заповести разболео се и предао команду другом, а овај не зна шта да ради. Дунавска дивизија осцилира између Царибродских висова и Калотине, гура своје пукове час десно час лево, док најзад не дође шумадијска те је смени на левој страни драгоманског теснаца, а она оде у резерву. Врховна команда вратила се у Пирот.

За време ове луде трзавице с наше стране, која је горе изнурила наше трупе но све борбе у првој недељи овога рата, која је више убила морал у војске, него сви губитци и сви неуспеси, јер ово вортање трупа беше показало очигледно и последњем редову, да његови ко-

манданти не знају шта раде — за цело то време бугарска се војска одмарала у својим шанчевима на Сливници и то тако сербез, да није истурила ни предстраже до Драгомана, тако да би их српска коњичка бригада, да је нешто јурнула иза Три уши друмом, луто забушила, али срећом по њихов одмор, наша коњичка бригада била је већ 8-ог Новембра пре подне пред Пиротом... Пошто се бугарска војска $2^1/_2$ дана одмарала и уређивала за офанзиву, она се 10 ог Новембра у подне кренула и напала надмоћном силом на уште драгоманског теснаца, које су бранила одељења дринске и шумадијске дивизије, и то нападоше са музиком на челу... Седам бандиста им је пало... Али, они узеше *с фронта* дринске положаје, а шумадијске помоћу фронталног и бочног напада, и ако се XI пук одлично држао и остао у теснацу, док није добио заповест да се цела шумадијска дивизија повуче до иза Лукавичке реке... И Моравци су позвани да дођу у Лукавицу... Само канда су Дринци остављени без заповести, јер они осташе на висовима до којих су борбом 10-ог Новембра одгурани, и код њих је 11-ог Новембра било такво растројство, да је дивизијар остао са три чете једнога свог батаљона, не знајући где су му читава три пука пешадије и читав артилеријски пук, као што ови нису знали где им је Командант дивизије... Овај није ни знао да је међутим формирана Нишавска војска, да су све четири дивизије и коњичка бригада и одреди на Тепошу и Ржани, да је $^4/_5$ целокупне српске војске стављено под команду енергичнога Топаловића, да су сви дизгини предати у руке тога гвозденог човека. Новоме команданту Нишавске војске требало је само дати времена, бар један дан ако не више, да се оријентира, да види где шта има, па да према томе заузме положај за одбрану Србије концентрисаним силама њеним, које су дотле тако растурене биле. Али га Бугари не оставише ни тај један дан на миру, него нападоше одмах 11-ог Новембра да отму Цариброд. Пре него што је

Топаловић могао решити, хоће ли или неће бранити сам Цариброд, пре него што је ваљда и сазнао да на висовима десно и лево од те варошице стоји сама пешадија, оних 6 батаљона на које је спала дунавска дивизија, без једног јединог топа, јер је цела Дунавска артилерија била већ код Суковског моста — Бугари отеше Цариброд. Каква штета што на висовима не беше наших топова! Бугари су били масирали у оној равничици уокруженој тим висовима толике своје смакнуте колоне, да би наши топови с оних висова направили прави качамак од тих бугарских трупа пре него што би им главнина војске могла стићи у помоћ кроз Драгомански теснац — али шта ћемо, кад је Командант Нишавске војске одмах затрпан толиким канцеларијским послом, да није могао ни да наодговара на безброј питања, рапората и заповести, а камо ли да би могао фактички командовати својом војском? У осталом куд је он могао и помислити да ће Командант Дунавске дивизије на онаквим артилеријским положајима par exellence оставити саму пешадију, а целу артилерију бацити чак на Суковски мост?

Како је он смео помислити да ће онако искусан војвода као што је командант шумадијске дивизије оставити на тако истакнутом положају као што је Нешковац само један пук пешака такође без топова, да ће за свој главни положај изабрати «Дел» са кога не може добро ни видети да ли његовом истакнутом одељењу треба помоћи или не? Откуд је знао Топаловић да су Дунавци после битке на Цариброду оступили далеко иза левог крила Шумадинаца, оставивши му леви бок разголићен? Он је сада имао преча посла, имао је да одговара на силна питања из врховне команде о материјалном стању трупа, а ово није још ни сам познавао, он је морао тек прибирати податке о томе, а за то прибирање треба времена. Истина, тај би му се посао могао уштедити да је врховна команда часком сама дошла до Суковског моста, али она је још уморна од пута у Белу

Паланку и назад, па онда што ће она сад код војске кад ова сва има једног команданта? Нек он сам заповеда, не треба нико да му се плеће у посао. Е, па онда у Пироту ето нема никога, који би организирао одбрану те вароши, ако би нешто Бугари опет гурнули од Ржане. За то врховна команда мора да остане у Пироту, за то мора сваки час да досађује Команданту Нишавске војске безбројним питањима о материјалном и моралном стању трупа, наредбама да се штеди муниција, онда кад се решава судбина и рата, и земље, и образа српског; наредбама да се стрељају бегунци и прсташи «макар и без судских формалности»... Оно истина победоносна бугарска војска има више прсташа но српска, она их има до 80 % свију својих рањеника, па ипак бугарска главна команда и не мисли на прсташе своје војске, а камо ли да наређује стрељање макар и без судских формалности — али то је са свим друга ствар, њихова војска у пркос већег броја прсташа продире победно напред, а наша је ето одступила чак до границе, и за то нису криве заповести врховне команде за концентрирање у назад и за одбрану Пирота са погледом на Лесковац и Књажевац, за то су криви једино бегунци и прсташи и за то је врховна команда, чим се вратила из Беле Паланке, наредила да се неколико тих издајника стрељa примера ради, одмах, макар и без судских формалности — јер кад се то учини, онда ником више неће пасти на памет да сам себе осакати, па макар му се после сваке свршене борбе наређивало да сву ноћ машира тамо и овамо, па макар му душа у подгрлац дошла од нечовечних напрезања телесних и душевних, од глади и зиме... И Топаловић је тачно као сат расписивао свима дивизијама да штеде муницију колико више могу, да стрељају бегунце и прсташе макар и без судске формалности и то у тренутку, када са Дешчаног кладенца прима депешу, да је наш Трнски одред одступио из Трна, *да нема хлеба, да нема опанака*. Он то јавља врховној ко-

манди, ова је ту депешу послала *на надлежни поступак* главној интендантури, али то је ситница, главно је да се Командант Нишавске војске позове у телеграфску станицу на један разговор, који би га испитао шта он управо мисли о садашњој ситуацији? И Топаловић долази, и разговарају се готово сву ноћ, и врхов. команда је очарана огромном енергијом Команданта Нишавске војске, јер он ашиљаре тврди да ће се на граници одржати пошто-пото, јер би одступање и с границе значило катастрофу, јер је положај наш на граници врло јак и може се упорно бранити. Пошто се он тако исповедио, врховна га команда хвали за толику енергију, и препоручује му да и војницима протумачи политичку важност упорне одбране на граници, али она ипак не верује баш тако апсолутно, да ће се нишавска војска по што по то одржати на граници, него 12 Новембра, читава два дана пре пиротске битке наређује, да се утврди чак Пирот! И једна од оних мученица овог рата, које су издржале више штрапаца него и сама пешадија, једна пионирска чета јури да утврди — Нишор...

Бугари међутим јуришају са свију страна на оно наших три хиљаде Шумадинаца, што су истакнути самосами на Нешковом вису, докле их бугарска артилерија засипа својом ватром. Сваки од тих 3000 Шумадинаца бије се као лав, официри им падају као праве Леониде, војници и старешине бране се кундацима, бајонетима, револверима и песницама, јер њихова брдска батерија, која им је накнадно била дата, одавно је стругнула да спасе своје драгоцене крпитје, они се бију храбро, очајно и против непријатељске пешадије и против артилерије, бију се како се наша војска у овом рату још нигде није тукла, бију се јер знају да је граница мајка Србије близу, да би био ужасан стид и срам пустити Бугаре да продру у Србију, бију се, јер нису ни у сну помислити могли, да ће четири српске дивизије само гле-

дати њихово очајно гушање са непријатељем, и то равнодушно гледати, да им нико неће притећи у помоћ... Јуначки командант те шаке људи, остављене самој себи, тих шумадијских Термопилских хероја, с очајањем погледа на Дунавску дивизију неће ли му помоћи.. Али она се не миче, а да је, не ушла у борбу, него да је само демонстрирала, нашима би на Нешковцу било лакше против онолике надмоћне силе.. Они умирући погледају онамо где стоје Дринска и Моравска дивизија не ће ли они ма шта предузети да им помогну — али те две дивизије стоје и гледају час на очајну борбу на Нешковцу, час на војводски брежуљак, са кога Командант Нишавске војске, окружен сјајним венцем виших официра и команданата, прати борбу... Дивизије чекају са тог војводског брежуљка заповест, али те заповести нема те нема.. Командант прати борбу само својим биноклом, он зна да је то само једна лепа епизода, он чува и своју енергију, са којом је толико изненадно врховну команду у ноћашњем разговору по телеграфу, и своју војску за главну драму на граници, на јакоме положају који је он изабрао за упорну одбрану земље. А оно 3.000 људи? Вах, они ће већ одступити кад виде да се не могу одржати на онако лудо истакнутом положају. Ал ето се њима никако не одступа! Они имају још једну, последњу, искру наде. Шумадијска дивизија, њихова рођена дивизија, сигурно нити ће тражити нити ће чекати заповест да помогне своме сопственом одреду, она ће послушати своје срце, она ће зацело јурнути или да их спасе или да с њима заједно пропадне...

Тек када је плато на Нешковцу био покривен српским крвавим лешинама и рањеницима, тек када је одред изгубио 17% својих људи, тек када се уверио да ни шумадијска дивизија неће да му помогне — тек онда је одступио са Нешковца, морајући да на њему остави не само своје гранатама размрскане мртве, него и своје тешке рањенике... Ови се нису дуго мучили.. Бугари

који су за своје успехе имали да благодаре само српској стратегији и тактици, још немају појма о поштовању храброга и јуначког непријатеља. Бугари, који су чланови међународне женевске конвенције, после битке на Нешковцу, поубијаше све рањенике које су на отетом вису нашли... Само једнога нису убили, једнога капетана, једнога команданта батаљона, коме је липтила крв из неколико пушчаних и бајонетских рана.. Њиме су хтели да се похвале, њега су само кундацима тукли док су га гола и боса дотерали до Цариброда... Овоме јунаку-мученику не помиње се ни име у званичним релацијама војске, која би се тим јунаштвом требала да поноси. Пред њим само странци који су пратили бугарску војску у овом рату скидају капу — пред њим и пред мртвацима, које су сутра-дан бројали на бојишту...

Са пријатним осећањем учињене дужности морао је сићи Командант Нишавске војске са војводског брежуљка, пошто је свршена ова лепа епизода на Нешковцу, и с убеђењем, да ће се војска, која се онако храбро држала на онако лудо истакнутом положају, још боље тући на његовом јаком положају, који је он изабрао за упорну одбрану границе — приноуо је ноћу између 11-ог и 12-ог Новембра и цео дан 12-ог да тај и по себи јаки положај што боље утврди, и таман кад је све свршио, кад је на том положају распоредио своју војску да не може бити боље, кад је могао узвикнути «Изволте сада кнеже Батемберже!» у том тренутку добија заповест да на том дивном положају за одбрану Србије остави само предстраже са заповешћу да се повлаче натраг, ако би их Бугари напали, а сам са целом војском да одмах, што скорије одступи на три пешачка сата од својих предстража, позади Пирота. Уједно да пошље писмо Команданту бугарске војске, у коме да му каже како Србија за љубав великих сила, обуставља непријатељства. Истина начелник штаба врховне команде, саопштавајући ову заповест и сам сумња да ће Бугари пристати

на жељу великих сила да прекину непријатељства, и само што не каже да би боље било оставити целу војску у јаким и добро утврђеним положајима на граници, а не само предстраже, да би боље било ту, а не позади Пирота причекати одговор из бугарске војске, али он с резигнацијом додаје «нека се заповест изврши, кад је већ тако наређено.» Ама шта је то узрок да се државна граница напушта без икакве одбране, и ако је цео свет до пре неколико сати, хтео и обећавао и заповедао упорну одбрану и држање границе пошто пото! Узрок се не каже али се помињу некакве депеше самих команданата са границе, којима нема ни трага у обилатој кореспонденцији Нишавске војске, и које као да су биле узрок што се врховна команда «хтела да користи политичком ситуацијом» за спасавање војне ситуације... Ама што да се она спасава када је она на утврђеној граници добра, на сваки начин боља него позади Пирота, где још није ни један аршов земље ископан за утврђење? Због мало муниције? Па зар није боље утрошити је на одбрану границе него позади Пирота? Због рђавог «морала» код трупа? Па зар ће се тај морал поправити позади Пирота?

Командант Нишавске војске морао је себи задавати сва та и многа друга питања, али нема писаног трага да је на њих нашао какав год паметан одговор. И ако је морао помислити да такву заповест може диктирати само малодушност и нелогичност, да су предстраже, које се тако оставе, изгубљене за борбу позади Пирота, он је као добар војник морао, и извршио је заповест, послао је парламентара у Цариброд, и не чекајући његов повратак, оставио је у предстражама на граници 6780 пешака и коњаника без једнога топа, а са осталих 13.000 пешака са 16 пољских и две брдске батерије топова и са ситним «частима» одступио је позади Пирота! То је одступање од појединих трупа вршено тако енергично, тако брзо да се командант Ду-

навске дивизије нигде није могао да нађе, да његова дивизија није заузела одређене јој положаје код Берловице већ на Сарлаку, да се 14 батерија скрхало у равницу позади Пирота, у место да се топовима начичкају сви висови, у полукруг око Пирота, да је врховни штаб отишао чак у Ниш, да се позади Пирота испод Сарлака у врбаку направила читава Березина, и ако нас нико није гонио, него је напротив у Нишу дамен-оркестар свирао «Бокачија,» и ако се по Нишу игра билијара посред рањеника и уморног другог позива, који хита у помоћ, и ако у трапезарији код Луја изгледа као да ништа није ни било, као да не пиште жене и деца из Пирота, прикљештена зајажерим возовима једне војске у правилном одступању по заповести, као да не јаучу рањеници дуж целога друма од Пирота до Ниша. Збиља, од куда Березина позади Пирота, када се у Нишу један војвода очински шали са лепим добошарем дамен-оркестра па му она каже да је његово Превасходство данас врло „schlimm"?

Од куда, од куда? Па врло просто: Тешко је једној *војсци* то одступање са границе протумачити као «експлоатисање једне политичке ситуације за спасавање војничке ситуације,» говори ти њој колико хоћеш тако крупних реченица, она ипак верује да је то просто *наређено да се бежи*... И према томе и одступа.

И тако када Бугари јавише да ће се тек у Нишу разговарати о примирју и о ратној отштети од 30 милиона, и када сутра дан, 14-ог Новембра гурнуше преко српске границе са *60,000 људи* победом одушевљених трупа и са *98 Крупових топова*, они нађоше на граници свега *6780 српских пешака и коњаника без једнога топчета*...Поред свију погрешака које су Бугари и данас чинили као и целога рата, њих је било равно десет пути толико колико српских предстража, за то су их тако бацили назад, да је командант шумадијске дивизије мислио да му је пропао цео десети пук, да су она два ма-

јорска сокола са Ржане одлетела чак позади Нишора, да је Командант Тепшког одреда дошао пред Пирот готово сам, са својим пандуром и пиротским енжењером, да је командант I-ог пука јавио како се враћа уместо са два једва са једним батаљоном, да је један батаљон VII пука бачен у позадност шумадијске дивизије, да је настала препирка између дотичних највиших команданата о томе, да ли је наша коњица срамно одступила и напустила пешадију да пропадне, или доиста ни једног нашег пешака није заболела глава...

Једно беше сигурно: да Командант Нишавске војске неће имати оних 7000 што их је оставио на граници у борби за Пирот, него да ће морати дочекати 60,000 Бугара са 13,000 Срба, и 98 Круповских остругана са 96 топова од којих је три четвртине спредњачких крнтија... Да ли за то или због сувише велике енергије, чврста рука Команданта Нишавске војске тако држи у корди све наше команданте за време двогневне Пиротске битке, да апсолутно сваки ради *шта хоће* и *колико хоће*. Тако наша коњичка бригада за оба дана не ради апсолутно ништа, и ако је тек ту у Пиротском пољу могла у опште да ма штогод уради у овоме рату, као коњица; тако првог дана дочекује непријатељске масе пред Пиротом само један батаљон IX-ог пука и једна батерија Кад се оволика «војска» код Пиротских пекарница није могла одржати против 40,000 бугарског центрума, и кад је тај наш «центрум» од једног батаљона и једне батерије почео одступати, послате су му читаве две чете у помоћ, али забадава, наш је центрум и њих повукао у одступање, и тако је, да се послужимо речима у рапорту Команданта Нишавске војске о Пиротској битци, изгубљена варош «и ако је одбрана Пирота појачана са две чете.» За то време док се наш «центар» још држао, шумадијска дивизија суделује само у толико што иницијативом једног резервног официра «без

опредељења» три њене чете и једна батерија нападају бугарски центар с бока. Дринска дивизија на десном крилу бије се за свој рачун. Моравска дивизија стоји у резерви.

Бугари су првог дана пиротске битке учинили тако пирамидалну глупост, да су не само са целом масом своје војске ушли у онај полукруг висова Пиротских, него су и своја крила скинули с висова у равницу пред Пиротом, и ту су стајали у смакнутим колонама, прекриливши цело поље. Да је цео венац висова око Пирота био начичкан топовима, да је у место оних трију чета и једне батерије била цела шумадијска дивизија и цео артилеријски пук, да су пред Пиротом били у место оног једног батаљона и једне батерије дунавска или моравска дивизија са целим артилеријским пуком, — Бугари би тако нечувено страдали, да би се о њиховој глупој погибији на Пироту причало тако дуго, колико ће се сада причати о нашој Сливничкој бруци и срамоти. Али у место свега тога озбиљно се тукла само дринска дивизија, дунавска је учествовала са једним батаљоном, шумадијска са три чете, моравска није ни учествовала, а од 16 пољских батерија уведене су у борбу свега три, и то само једна на вису код Дринаца, а две у равници... Па ипак су Бугари имали грдних губитака.

Ето колико је нама помогло што су све четири дивизије и коњичка бригада састављене у једну команду, ето колико је међу њима било јединства у раду првог дана Пиротске битке.

Колико је сваки радио шта је хтео доказује шенлук Дунавског дивизијара који баца Пиротски кастел у ваздух, та ћадгробна паљба при сарањивању околне вароши, при сарањивању части српског оружја!

Око пола ноћи између 14-ог и 15-ог Новембра извршили су Бугари препад на VI пук дринске дивизије и потиснули га. Цела дивизија због тога одступа чак до

Барје-Чифлика. VI пук повраћа своју позицију, и дивизија се враћа. Све се то само јавља «знања ради» Команданту Нишавске војске; његове иницијативе нема. Дунавци губе Сарлак. Топаловић наређује да због тога одступе и Дринци и Шумадинци. Али Шумадинци гађају непријатеља на Сарлаку, и то опет случајно, иницијативом оног официра без опредељења а не Дивизијара; то потпомаже Дунавце који не само што повраћају Сарлак већ, са једним делом Моравaца, отимају Пирот истиснувши непријатеља из вароши. Командант Нишавске војске само је посредничка канцеларија за новости, он саопштава тај успех десном и левом крилу и каже им да не одступају. Међутим Дунавски дивизијар наређује да се варош без икаквог узрока напусти. Топаловић то не квари него опет јавља крилима и каже им да одступе. Еле управо изгледа да је Дунавски дивизијар главни командант целе војске, а не онај који се зове Командант Нишавске војске И тако је изгубљена битка и другога дана на Пироту, и ми смо одступили не само до села Понора, него и до моралног Понора; да Бугаре код Пирота заустави гроф Кевенхилер, до понора наше неизгладљиве бруке, да је Аустро-Угарска морала да спасава Србију од јучерашње Бугарске!..

После тога је Дунавски дивизијар тражио дозволу да се састане са својим земљаком бароном Ридезелом

Хоћете ли да још говоримо о Тимочкој војсци, о победи на Кули 3-ег Новембра, о томе како су Бугари после тога пораза опколили одмах сутра дан главнину Тимочке војске код Куле тако, да ју је само спасла присебност и лична храброст двојице тројице људи? Да ли да поменем како имамо да благодаримо само присебности једнога резервног потпоручика, што Бугари не отеше Неготин тога истог 4-ог Новембра и то од два потпуковника и њиховог целог «тимочког одреда?» Хоћете ли да говоримо о цернирању Видина или о магли на Гајтаници?

Зар све ово није и сувише да покаже како смо масарошки и картацијски профућкали све што је Србија стекла за читаво столеће штедљивога живота, сиротињске муке, за читав век физичког и умног напрезања?

Ако сам у овом спису ма кога неправедно осудио ја га молим да помисли, да сам ово писао одмах после наше несреће и срамоте, да сам писао крвљу тешких рана, да сам догађаје гледао кроз сузе патриотског очајања. Ја сам тражио праву истину о Сливници, не штедећи ни своје личне пријатеље, ни силне ни слабе, јер сам веровао да нас само горка истина може излечити и сачувати нашу будућност од оваквих катастрофа. Они, који знају боље од мене праву истину, нека је кажу, ја ћу бити најсрећнији да дадем сатисфакцију за сваку нехотично учињену неправду.

Владан Ђорђевић.

---

* * *

Кад сам некад пош'о у свет овај бели,
На раскршћу стадо' где се судба дели.

Као вечност седа, безбрижно и немо,
Ту је Усуд силан на троношцу дрем'о.

„У живот се крећем," ја му ти'о реко,
„Нек ме судба прати на поприште неко!"

Старац диже веће, што му очи крију, —
„Два се пута снико, испред тебе вију.

„Да — л' би вол'о поћи заблуди и лажи, —
„Ил' познања мету твоја душа тражи?"..

Склопио сам руке, па му реко' тада:
„Упути ме старче, где познање влада!"

„Ти познању тежиш? То су тешки пути!"
И Усудов поглед стаде да се мути.

За тим јекну горко, за тим главом ма'ну,
И показа руком на коју ћу страну.

И ја одо' даље а старац је плак'о:
„Многи је се смртник преварио тако"....

Милорад Ј. М.

НА ПРЕСТОЛУ

Роман Бертолда Ауербаха

(НАСТАВАК)

Данас ми дође Ханс на рече.

— Ако сам те кадгод увредио ...Истина ја се не сећам да сам... али ако јесам, молим те да ми опростиш! —

— Какво је то сад питање? —

— Сутра ћемо ја и моји на исповест и на причест!—рече он.

Моја исповест, то су ове сузе што кануше на овај листак. Речима се то не може да искаже.

*

За што сам ја могла да уђем у овај ограничен али смирен живот само преко оног окаљаног прага? За што не уђох у њ чиста и здрава, поносита и јака?

Некада сам негде прочитала како је Франц Асизи, враћајући се са некаквога ноћњег бančења са својим веселим друштвом у зору на пречац се тргао, одрекао се свега и отпочео свој светитељски живот

Дакле увек тек из греха?

Али има једно још теже питање: Шта си ти Краљице сагрешила да то доживиш?

*

Често јурне мисао, као коњаник на крилатом коњу кроз пустињу моје душе, па ме однесе са собом: ти не знаш ништа од свега што се у свету дешава; твоја околина крије све од тебе, а ти не смеш да питаш

А шта велиш, ако је краљица мртва, па овај што те је волео и кога си ти волела — ах како силно — сада је двојином усамљен и остављен, па мисли на те и тужи за тобом? Подај само какав знак да си у животу па ето га он одмах да те узме, па ти на белом

коњу јашеш у дворац, па је све измирено и покајано, па си ти Краљица, пријатељица народу, јер си ти с њиме живела и страдала

Тако ме често нешто зграби у некакву чаробну мрежу па ме никако не пушта, а ја прислушкујем па ми се чини да чујем гласове и трубе које ме зову. Још се није смирила дивља сила у мојој души.

*

У души има пуно шћућурених загонетних демона, па чим их уобразиља викне, а они ти промоле главе, испузе, полете, трче, пливају. У њих су паметне очи и сјајна спољашњост, а умеју да се јаве и као вриште, узајме свештеничко руво па говоре о милосрђу: „Смилуј се на саму себе и на друге.“ Кадшто се заблистају у оклопу снаге и воље за рад па говоре: „Ти још можеш да усрећаваш и оног једног и многе, ти можеш много добра да учиниш и ономе једном и многима“.

Чим им принесем светлост, њих нестане.

Ти Краљице, ти пријатељице коју сам ја тако љуто увредила, ти си у животу... Ја нити хоћу да питам нити хоћу знам да ли си ти мртва.

Ти живиш, а ја бих само једно желела: кад би ти нешто могла знати како ја испаштам и како сама раздирем утробу моје душе.

*

Ни за чим из спољашњега света не жалим толико колико за лепом музиком пунога оркестра. Хвала Богу те је бар често у сну чујем. Чудновато! Моја душа у сну свира све инструменте и на њима комаће за читав оркестар, које на јави нисам никад знала наизуст.

Наш живот мора да има још једну подлогу.

*

Слобода и рад — то у две најлепше одлике човечије.
Самоћа и рад — то је моје све.

*

Валпурга није никад више ни речцом додирнула ону сцену када ме је, слутећи пропаст у коју срљам, опоменула.

Ах, ја бејах већ на ивици провалије, она ме незграпно шчепа да ме спасе, а ја је изгрдих, варајући и збуњујући саму себе. Она се чува и самога помена на ту сцену.

*

Мој стари Јохем исказао ми је данас сву горчину својега живота овим речима:

„Маторе волове и краве кољу, маторе коње и псе убијају, а маторе људе хране на смрт — то ти је једина разлика".

*

(1-ог Марта). Радост и срећа уђоше у нашу кућу. И у мени је светло као да ми живот није потонуо у мраку. Валпурга има сина. Ханс је блажен: он дете не зове друкче него „млади газда на Фрајхову".

*

Данас је било крштење. Жао ме је што не могох и ја с њима у цркву. Ама баш не могу.

*

Скинула сам сељачке хаљине. Оне су биле умесне за бегство, сада немају смисла. Сада носим прост катун као и многи који се по селима баве домаћом индустријом. Само сам зелен шешир задржала, јер се под њим лице може добро сакрити.

Многе сам спољне хаљине скинула. Колико ће ми их још унутрашњих ваљати да скинем?

*

Више се не бојим и не зазирем.

Била сам први пут у селу. Лежи раштркано на једној падини брега. У ливадама се виде усамљене кућице. Озго изгледа као растурено стадо.

*

Први пут у животу видела сам два орла у ваздуху, како круже у врло високој висини. Око чега круже? Па онда се вијнуше још више и нестаде их испред мојих очију.

Дакле још има слободних орлова у свету! Орлови немају никога над собом, никаквог непријатеља који би им могао дохакати. Само човек може да их погоди зрном из пушке, докле их само сагледати може.

И он беше тада поносит што је орла устрелио. За што? То беше знак његове снаге. И са победним знаком тога лова беше закитио мој шешир — тешко мени! За што да се из те безграничне дубине увек на ме спушта мој јад?

*

Не чинити никакво зло — то још није чинити добро.

Хтела бих да урадим нешто велико.

Где је то велико дело?

У мени самој.

*

(Многи кишовити дани). Страшно зависим од погоде времена; Сваки облак помрачи ми душу, свака киша замочи ме у језу моје усамљености, и онда ми се чини да би боље било да лежим у дну језера и да веслар у чуну, који плива преко мојих костију, прича ономе кога превози: Ето баш овде лежи на дну језера једна млада дворска госпођица...

*

(12 Јуна). После жаркога дана падала је ноћас киша. Јутрос блиста и трепери све. Ах блажемо јутро после ноћне олује! Та вреди живети да се потпуно ужива само једно такво јутро!

*

Пред мојим прозором на ливади пасе наше бело ждребе. Кад погледам а оно ме донекле укочено гледа, па онда скаче као лудо и тамо и амо. Ја сам му наденула име Водан. Кад год га тако зовнем, оно дође к мени. Ја сам га нацртала па га сад режем у брезовини. Мислим да ће ми добро испасти за руком. Али је дрво ипак угласто и крто грађиво. Тако ме брзо нада стрпљење. А то не сме да буде.

*

Јуче се навршила година од онога дана, кад сам лежала тамо доле на стени. Нисам била у стању да напишем ни једну реч. Хватала ме несвестица сећајући се ондашњих мисли. Сад је прошло. Али ја мислим да нећу више много писати.

Сад сам преживела сва годишња времена у моме новоме свету. Прстен је склопљен. Ничега новога неће више бити, ја знам све што је ту и што ће доћи. Осећам се дома у моме новом свету.

*

Књижевници и фарисеји доведоше пред Христа једну жену, која беше заслужила да се убије камењем, а он им рече: ко је међу вама без греха нека је први удари каменом.

Тако пише.

А ја питам: како је живела даље та што је спасена од тако грозне смрти, што је помилована или осуђена да живи? Како је живела даље? Је ли се вратила у своју кућу? Какав беше њен положај у свету? Како беше у њеном срцу?

Нема одговора.

Ја морам тај одговор доживети?

*

Ко се осећа без греха, нека се први баци каменом на њу! О, ти највећа речи коју су икад човечија уста изговорила, и коју

је икад људско ухо чуло! Ти делиш историју рада људскога на две поле. Ти си оно „нека буде“ новог стварања света. Ти, преполови и сво излечи и мој маленн живот, ти ме стваращ изнова.

*

Зар сме човек који није са свим чист, да другог поучава?

Машите се сопственога срца! Па ко сте и какви сте ви?

Погледајте моје огрубеле руке — ја их нисам само у молитвама склапала.

*

Од како сам усамљена, нисам видела ни једно штампано словце. Немам ни једне књиге. А и нећу. Не с тога да више испаштам. Него хоћу само себе да имам.

*

Хоће да ме смрви терет који сам узела на се да одвојена од света непрекидно мислим мисао вечности.

Манастир је опет боље. При певању у хору, један глас помаже другоме, и ако који и погреши, он се изгуби у другим гласовима. Али овде сам са свим сама, ја сам свештеник и црква, и оргуља и општина, и исповедник и онај што се исповеда. Све то и моја душа тако ми је тешка као да би морала некога замолити да ми помогне носити. Узми ме, понеси ме, ја не могу више, јауче моја душа. Али ја се опет прикупим, дигнем моје бреме, узмем свој путнички штап па путујем сама даље, и у самом путовању добијам опет снаге.

*

Први пут у овој години дана видех на беломе друму тамо доле једне кочије. Они што у њима седе и не слуте како ја за њима гледам. Ако Бог да? Ко ли сте ви?

*

Све ми се чини да у мени има још нешто, што до сад нисам умела наћи, и то ми никако не да мира. Је л' то каква мисао? Или је какво осећање? Да није какво дело? Не знам. Али ја осећам. Хоће нешто да полети из мене. Можда ћу и умрети а нећу наћи шта је то!

*

Ко није сам доживео, тај не зна шта је то: жудети за разговором са ма ким себи равним. То је жеђ у којој се сагорева. Сваки би ми добро дошао ко би само говорио мојим језиком. Ја не издржах више овај напон у мени. Изгледам сама себи к'о да сам у туђини, па само прислушкујем да ли ћу ма од куда чути речцу драгог матерњег језика. Благо мени што могу да радим.

*

Док смо у дворцу, ја сам с Валпургом могла много да разговарам, јер ја к њој долажах из праве домовине мојега духа. Али овде где смо сами, и где осем ње никог другог немам — овде је са свим друго. Није то моја поноситост — јадан ми поност — него нешто туђе, или је зловоља што ми је само толишно остало?

* *

Наивност је пријатна али не за дуго. То је само мудрост, онаква мудрост као што је у мајке Беате и у личног лекара. Да, за њим највише жудим.

Мудрост је образована наивност, или наивност ђенија. Наивност је цвет, а мудрост је зрела јабука.

*

Имам да исповедим једну јерес. Неће бити да је рад највиши циљ човеку. Човек је лепота који не мора да ради, који може само себе да негује и да развија, то је божански живот, а човек је Бог овога света.

Али, мој исповедник вели, и он има право: добро, дете моје, дакле ти велиш да би најдостојније и најузвишеније било, тако бити на свету, а не радити ништа. Лепо. Али ево муке што ни један човек не може живети који не ради, ако други неко за њ не ради. Све ваља платити на овоме свету. Зар ти мислиш да би неки могли бити само за то да јесу, а други само за то да за оне раде?

*

Кућа је тек сад пуна радости. Кад нешто ново једемо, моја Валпурга вели: „ово смо ми садили, тога и тога дана, ја сам Бургји дала семке, а она их је спустила у леје.“ И тако са свачим. Враћају се стари дани.

*

Тешко ми је да један исти посао радим по десет пута узастопце и више. Али у томе и јесте рад. Увек једно исто. Све је друго само задовољство, дилетантизам.

И природа је увек иста, па и ми морамо да јој служимо, да радимо као и она. Природа се понавља у закону, човек у дужности.

Па ипак ја проналазим варијације. Пролазећи кроз шталу видела сам како се крава окренула своме телету што сиса, па му нешто муче. И то сам изрезала од дрвета.

Да ми је да целу природу на ново створим, да је људи виде мојим погледом.

*

Уживање и мир није задатак живота. Ако живот у опште има циља, он је рад.

*

Моје бело ждребе! Ти мене гледаш, а ја тебе; слободно скачеш и трчиш како ти је воља, па ипак те ја имам у власти и шаљем те у далеки свет да ти се и он радује, лепо и весело моје ждребенце!

Ја сам га нацртала како се несташно игра, како пасе, како мирно стоји па нешто из даљине слуша са разрогаченим очима и раширеним ноздрвама, како лежи пружено по земљи, како се диже, како ми прилази кад га зовем.

Како су богати, лепи и чврсти толики његови покрети.

*

Свршила сам, а груди ми још одскачу од узбуђења. Ја сам моје бело ждребе израдила у дрвету. Сви моји зинули од чуда, па и ја се сама чудим. Мислим да ми је лепо испало за руком.

Катранџија је моје дело — а као за што да га не зовем тако — однео трговцу. Болело ме што се морам растати од свога рада, али моје чаробно коњче треба да ме хлебом храни, и оно ме храни. Ја сам добила лепу цену и много наруџбина.

*

Катшто морам да се осврнем да видим да ли доиста нису ту? Замишљам шта би прва дворска госпођа, шта би смирена Констанца, шта би Шинабелдорф и Бронен рекли да ме нешто оваку виде?

Човек није слободан док не савлада и своју уобразиљу, јер она је најсилнији тиранин.

*

Особиту ми радост чини Гундела, ћерка мога катранџије. То добро, поштено, безазлено створење, сада је узвишено и срећно, јер љуби и њега љубе.

Ханс има једнога слугу из своје постојбине. Он је пре служио у кирасирима. И тај слуга, који није леп него прави грмаљ, али верног срца, воли Гунделу. Ето, девојка некаква, коју нико и не опажа, која је само за то ту да рита, чим је некакав човек заволи, постаје нешто особито, постаје неко; сви се за њу интересују, све је сад на њој лепо и добро, она се издиже из своје низине и заборава.

Љубав је круна свакога живота, она крунише и најнезнатнију главу.

Када сад Гундела иде на воду, кад храни стоку, кад ради ма какав свој посао, око ње је увек нека особита светлост.

Она опажа са коликим је саучешћем ја гледам, и ако јој нисам ни речи казала; она ми често приђе па пита: има ли што да ме послуша?

Волела бих да сам опет богата само за то, да усрећим ово двоје што се љуби.

*

Међер је Ханс имао право, често би га молила за опроштење. Ако се није хтело да нам стари слепац седи за столом до своје смрти — а грозно је видети како он једе — онда је боље било не звати га ни један пут за софру. То није било грубо и немилостиво од Ханса, него паметно и поштено. Ако писмо у стању да изведемо неко доброчинство до краја, не треба га ни почињати.

Кад сам данас то Валпурги објаснила, она ми је кроз плач одговорила: „по хиљаду пута ми је милије када ти мога Ханса хвалиш него да мене хвалиш.“

*

Човечност може да постане врло тешка дужност и тек онда се види ко је човечан из задовољства, а ко ту дужност врши са жртвама.

Ја сам наравно према старом слепом Јохему била љубазна, често сам га примала и разговарала, а сада он неће да ме остави, хоће да је непрестано уза ме, отима ми једино што имам, моју самоћу. Беше ми тешко, али сам морала одредити часове кад он може доћи к мени. Па и то ми је већ тешко. Моја самоћа није безграничка, она је везана за извесне часове. Чим у доњи почне звонити на подне, ето старца к мени на разговор и посело. Наши разговори нису обилати; контингенат његових мисли је врло скучен, а што се за те мисли не може да закачи, то га никако не интересује; уз то непрестано капље и све тражи да му причам о мом оцу; он увек заборавља да сам му казала — а то ми је теже било изрећи него ишта и када — да ја свог оца нисам ни познавала. Оно доиста, ја га и нисам познавала док је био у животу; он је хтео да ми покаже оно што је најдубље у њему, али ја га не разумедох. Из дубине душе ја сада узвикујем: јадни оче мој, ти си хтео да будеш савршен, али твоје последње дело доказује да си био још везан, и ако си њиме само хтео да ја к себи дођем, да се тргнем. Оно што си ти само започео, то ја извршујем. Радећи због тебе ја те потпуно волим; ти си ми врло близу, ти си ми оно што си хтео да ми будеш, мој спаситељ.

*

Сад сам ипак — баш се није могло другаче — старцу одредила да долази само онда кад га зовнем. То је сад нова мука, готово

гора него она с одређеним часовима. Сваки час помислим, сад би могла старог Јохема зовнути, сада ти неће бити на сметњи. Сада морам више на њ да мислим но пре.

Ваља ми се још учити стрпљењу, па и Јохем постаје бољи. Кад му кажем: сада ми није до разговора, њему је право; њему је доста што смо мирно седети крај мене.

*

Како се добро спава, кад је човек уморан од посла. Како ваља глад и умор, кад се могу да задовоље.

А они тамо у великом свету једу и спавају и ако нису ни гладни ни уморни.

Ја нисам ни знала да сам некада много говорила и да ми је разговор био потреба. Од како сам сама знам обоје. Сад тек видим да је друговање и састајање са другима мене свагда електрисало, да ме је свагда егзалтовало. Ја нисам била лажа, али сам се показивала да сам више него што сам одиста. Ја сам друге веселила, а у себи бејах тако ретко весела.

*

Сећам се Данте'ових речи: нема веће несреће него у невољи сећати се некадашње среће. За што не рече и какве среће? Јер сећати се невиње, чисте среће мора бити блаженство па ма како велика несрећа за њом дошла. Али Франческа говори о грешној срећи и она има право. Ја знам да она има право.

Чини ми се, да ми је још отац на растанку казао: уживај, али увек тако, да се сваког свог уживања с радошћу сећаш."

*

Чудноватe подземне изворне жице у души! За то што сам се данас сетила Дантеових речи, које су ме тако заболеле, ваздуги дан што год сам видела или помислила, преводим на италијански језик. Тек кад ово написах опазила сам то.

*

Једанпут ми рекоше за изрецкани намештај у кући некога „отмјеног" да су га израдили робијаши. Онда сам се од тога згрозила, а сад сам и сама на томе послу као драгоцена робијашица, и из њега ми извире утеха и правда. Они који су живот нагрдили и окужили, треба испаштајући да раде на улепшавању туђег живота.

*

Мој посао напредује. Али јањско дрво још не могу да употребим. Катранција ми је нашао старог сувог дрвета из некакве

порушене куће, које је прекрасно градиво. Ми весело радимо заједно и добро зарађујемо.

*

Јохем рече данас да је још чврст на ногама, али да је опет идење врло тешко слепу. Најпре ваља лаком ногом опипати, је ли чврсто и равно где хоће да се стане, па тек онда чврсто стати — а то је, рече, страшно заморно.

А зар није тако и у моме животу? Зар то није ход сваког који је у животу посрнуо као ја?

*

Овде је главна брига какво ће кад бити време, да л' сунце или киша, јер од тога зависе сви усеви. Ханс се често жали што још не може да ухвати мерак времену, а тамо доле крај језера знао га је у прсте. За то опет чича катранција сигурно прориче какво ће кад бити време, и с тога је он у кући уважена личност. Ја сам његова врло поучљива ученица и он се мноме поноси. Он је врло поверљив са мном, хоће кадшто и да се нашали, али је чудо како је увек пун поштовања.

Има пуно такта међу људима који не знају шта је то етикеција. Кад сам у прошлу недељу моме чича катранцији честитала рођендан и пружила му руку, он је поцрвенео до иза ушију, и благодарећи много говорио је: кад оде на онај свет он ће ми поручити леп стан, и његова баба мораће пристати да он поред ње узме још и мене. Он тако радо хоће да ме штогод послуша. Кад треба ѣа наложи моју пећ, онда је са свим срећан, онда кокетује са сваким парчетом дрвета као да хоће да му каже да је оно срећно што може мене да греје.

*

Наређени попис људства направио ми је један тежак дан. После ручка показа Ханс пописну листу, коју ваља да испуни, па рече Валпурзи: „или ти напиши, или она — то мисли мене — нека напише како се зове, колико јој је година и одакле је."

Ми бесмо у великој забуни, док тек Валпурга пресече: не треба ништа писати; она господа у среској канцеларији не морају баш све знати.

Ово смо могли у толико лакше извршити, што је било приложено још и пуно и оваквих питања: колико добијамо млека годишње? Колико продајемо масла? Колико имамо живине у кући и какве? ит.д. Ханс беше зорли срдит на те чиновнике, који сигурно мисле како ће да скроје нове порезе. Та његова срџба учинила је да заборави на ме, и тако превариемо државу за једну душу.

Овде људи још виде у дракави и њеним чиновницима своје непријатеље, и не сматрају да је ипша ружно њих преварити.

*

Ханс је био у престоници. Поносито је отварао некакав завежљај да нам покаже како је паметан поклон кући донео. То беху слике Краља и Краљице.

Он је хтео да се слике обесе у моју собу, и здраво се љутио на Валпургу што она не хтеде на то пристати. Тек се умирио кад ја рекох да је велика соба свачија.

Сада ми у тој соби беше тешко. Слике ме непрестано гледају. Валпурга је то опазила, па их је однела у спаваћу собу. Ханс то није ни опазио. Сад сам опет слободнија.

Краљ је у грађанском оделу насликан. Је ли то знак да?...

*

Ханс просеца путеве кроз шуму да би могао греде спуштати у долину а не само дрва за огрев, јер ће тако три пут више узети за дрва.

*

Моме белом ждребету спутали ноге ужетом. Сад не може да трчи и да скаче, сад може само да иде корак по корак. Пре него што ће те упрегнути, одузели су ти слободна лепа кретања.

Ах коњче моје бело, да знаш са коликим људима уради тако исто.

*

(15 Априла) Данас сам први пут ове године чула стрнадицу. Она у пролеће пева много али само шеснаестине; лети пева мање али тонови су све саме половине.

*

(23 Априла) Дошла је прва ласта. Сад смо сигурни да је пролеће.

*

(Крајем Априла) Киша! Ах какве мирисе мами она из цвећа, дрвећа и траве! И ти мириси пењу се у бескрајност, а ми кратковечна деца људска ми мислимо да је све то због нас. А оно је све само за се.

*

(Мај) Чича Катранџија направио ми клупицу на врху оне истакнуте стене, где ми се тако допало, али ми је ту радост укварио што је посекао све шибље у наоколо. Никад не може човек другога

потпуно задовољити, али опет ваља бити захвалан. Захвалност је земља, на којој радост добро успева.

*

Видим из ових бележака да ми се чинило, као да сам ја овде само на одмору, на путничкој станици; сад тек видим да нисам више на путу, да сам стигла својој мети.

Почела сам да скидам с кола мој тешки пртљаг, као што ми је стара мајка саветовала: сандуке разбијам. Овде ћу остати целога живота. И сад тек, од како сам се решила да овде останем макар ме прогнали, и макар ми се цео свет ругао, сад се тек осећам дома.

Катранција ми рече: „ти данас тако задовољно изгледаш, тако како до сад никад нисам изгледала“.

Тако је чича, ти имаш право. Тек се данас добро осећам, јер сам код своје куће. Ја сам ухватила корен исто као и она млада трешња пред мојим прозором.

*

Све ме нешто копка да свима у кући па и Јохему испричам Лира.

Криво ми је што не могу да им дам све што имам, а опет како би ме болело кад ме не би разумели.

Колика је разлика још између религије и уметности! Колико су далеко једна од друге. Религија може да се да свакоме, а уметност не може.

(Недеља. Звона звоне). Народ живи са свим без уметности. Живопис и вајарство, виша музика, књижевност, све то не постоји за масу народа.

Једино што му се јавља као неки други, виши живот, то је црква. А оно што је најбоље у цркви, у свима религијама, то је оно поезије што има у њима.

*

Искушење ми опет приступа и вели: богату снагу која је у теби трошити на оно што и сваки други може, то је грех, то је расипништво. Иди у свет!

Нећу. Ја остајем где сам.

*

Ко хоће да сазна како је из основа покварен свет, тај треба да чује шта говори слепи Јохем. Он има речи које ударају као маљем. Све ме испитује о Хансу и Валпурги; никако не може да се смири што сваки каже да су они тако добри и поштени.

*

Данас се сетих једне изреке личнога лекара:

Ми смо сви страсни, све зависи од ритма. Ко са врх степеница скочи, сломиће врат; ко силази како треба низ степенице, остаје здрав.

*

Стари Јохем је умр'о. Ноћас је заспао за навек. Нико није био код њега. Угасио се као жижак у коме је нестало уља.

Мене је тако страх. Нада мном на патосу лежи мртвац, а поред њега ће горети свећа док га не сахране.

Још ме потреса како ме се старац сетно, Јуче ме звао па ми је рекао: „Ирмгардо, ти си туђинка али си ми била добра, па бих хтео да ти оставим оно што ми је најдраже; мени у гробу не треба, а теби може бити амајлија. Ево, погле, на, то је пушчано зрно које ме је било погодило у треће ребро. Ко носи уза се тане које је некад човека погодило, тај никад не може на пречац умрети, веруј ми. На сад, хтео би да те још нешто упитам. Како ти се звао отац? Ти ми рече да је умр'о. Кад одем у небо хоћу да га потражим да му кажем да му је девојка добра, истина мало некако особита, али добра и поштена. Хоћу то да му кажем, и знам да ће му бити мило.«

Нисам му смела казати име свог оца — зар сам могла? Ја сам му само благодарила што ми оставља за спомен оно што му је тако драгоцено било. Чудновато, кад узмем у руке тај куршум, како ми то душу потреса.

*

Била сам на гробљу кад га сахранише. И ја ћу лежати у том гробљу.

(Наставиће се)

АНА КАРЕЊИНА

РОМАН ЛАВА ТОЛСТОЈА.

(Наставак)

XIX

Тек пред зору заспала је Ана седећки. Кад се пробудила било је давно свануло и влак се приближавао Петербургу.

Одмах је заузеше мисли о кући, о мужу, о сину, о пословима које ће имати тога дана.

Кад је влак у Петрограду стао, првичовек који је привукао њену пажњу на се, беше њен муж.

— Господе, какве су му се направиле оне уши? — помисли она кад је угледала његово хладно и отмено држање, при чему је нарочито поразише његове уши, које чисто подупираху обод од шешира.

Кад ју је угледао, он јој пође на сусрет наместивши уста у његов обичан подсмешљив осмех и гледајући је право својим великим уморним очима. Непријатно неко осећање шчепа је за срце кад јој се очи сусретоше са његовим упорним а уморним погледом, као да је она очекивала да ће га другчије угледати. Нарочито ју је уплашило осећање незадовољства са собом, које је осетала чим се срела с њим. То беше познато осећање налик на притворност, коју је она осећала у односајима с мужем; само што она пре није примећавала то осећање, а сад га је јасно и с болом сазнала.

— Да, као што видиш, нежан муж, нежан као да смо се лане узели, изгоре од жудње за тобом — рече он затежући својим танким гласом и оним тоном, којим је он увек с њом говорио, тоном подсмеха ономе, који би из истине тако говорио.

— Је ли Сережа здрав? — упита она.

— И то је сва награда за моју — ревност? Здрав је, здрав...—

Вронски није ни покушавао да засни целу ту ноћ. Он је седео у свом фотељу или гледајући укоченим погледом право преда се, или загледајући оне који су улазили и излазили, па ако је и пре поражавао и узбуђивао људе који га не познаваху, својом непотресивом мирноћом, сада је још више изгледао поносит и самопоуздан. Људе је гледао као какве ствари. Један нервозан младић, чиновник окружног суда, који је седео спрам њега, поче да га мрзи због тога његовог изгледа. Тај младић тражио је најпре да на његовој цигари запали своју, почињао је разне разговоре, чак га је мунуо један пут, само да му докаже да је он човек, а не ствар некаква, али Вронски га је гледао тако као да он није чиновник но фењер, и младић стезаше грчевито своје лице, јер осећаше да се неће моћи савладати под притиском таквог непризнавања да је и он човек.

Вронски нит је што видео ни чуо. Он се осећаше као да је цар, и то не с тога што би мислио да се он Ани допао, — он у то још није веровао — него с тога што је утисак који је она на њ учинила, био за њ срећа и дика.

На што ће све то изаћи, то он није ни помишљао. Он је само осећао да је сва његова снага, која је дотле била распуштена и раштркана, скупљена уједно и наперена једној блаженој мети. И од

тога је био срећан. Он је само толико знао да јој је казао истину, да он иде тамо где је она, да једину срећу, једини смисао живота налази у томе, да њу гледа и слуша. И кад је на станици Бологови изашао да пије содне воде, па је видео Ану, и нехотице његова прва реч казала јој је баш оно што је он мислио. И мило му беше што јој је казао, што она то зна и мисли о томе. Вративши се у вагон, он је непрекидно прикупљао и рећао сваки њен покрет, сваку њену реч, и у његовој уобразиљи од које му је срце премирало, лебдиле су слике могућне будућности.

Кад је у Петербургу изашао из вагона, он се у пркос пробдевисане ноћи осећао тако свеж, као да је изашао из хладног купатила. Стао је крај свога вагона чекајући да она изађе. Још једном ће је угледати, говорио је у себи нехотично смешећи се, видећу како иде, видећу њено лице; рећи ће штогод, окренуће главу, погледаће, можда ће се и осмехнути. Али пре него што би њу угледао, видео је њеногa мужа како га начелник станице учтиво прати кроз гомилу света. „А где! муж!“ Тек сада први пут појмио је Вронски, да је муж особа која је с њом у свези. Он је знао да је она удата, али он није веровао да тај муж постоји, и поверовао је тек када је угледао његову главу, његова плећа и његове ноге у црним панталонама, нарочито кад је видео како је тај човек узе под руку, као да је она његова сопственост.

Угледавши Алексија Александровића са његовим петербуршким свежим лицем, и обликом пуним самопоуздања, у шеширу, са мало испупченим леђима, он је почео веровати да овај постоји, и осетио је оно непријатно осећање које би осетио жедан човек, дошавши до извора, па би на њему затекао пса, овцу или свињу, која је и попила и замутила воду. И сам незграпан ход Алексија Александровића вређао је Вронског. Њему се чинило да само он има право да је воли. А она је била и сад она иста и њена појава физички оживљаваше, узбуђиваше и испуњаваше срећом његову душу. Немцу лакеју који притрча из друге класе, заповедио је да узме ствари и да иде, а он пође к њој. Видео је њен састанак с мужем и са бистрином заљубљеноga опазио је њено снебивање, кад је говорила са својим мужем.

„Не, она га не воли, она га не може волети“ одлучио је он сам собом.

Док је он с трага прилазио Ани Аркадијевној, опазио је радосно да она осећа његову близину, јер се осврнула па га је познала, и окренула се опет мужу.

— Јесте ли добро провели ноћ? — рече Вронски поклонивши се њој и њеном мужу, остављајући овоме на вољу да ли ће тај поздрав узети себи, да ли ће хтети познати га или не.

— Благодарим, врло добро — одговори она.

Лице јој изгледаше уморно; на њему не беше оне живости, која се показиваше час у осмеху час у блеску очију; само за један тренутак, када га је погледала, сену нешто у њеним очима, и при свем том што се тај плам одмах угасио, он беше срећан тим једним тренутком. Она погледа мужа да види познаје ли он Вронскога? Алексије Александровић гледао је Вронскога незадовољно, присећајући се растројено ко то може бити. Мирноћа и самопоуздање Вронсково ударило је на хладну поноситост Алексија Александровића ко коса у камен.

— Гроф Вронски — рече Ана.

— А! Чини ми се да се познајемо — рече равнодушно Алексије Александровић пружајући руку — тамо си ишла с мајком, а отуда са сином — рече он разговетно изговарајући сваки слог. — Ви се сигурно враћате с одсуства? — упита за тим па и не сачекавши одговора окрете се својој жени својим шаљивим тоном. — Па је ли, је ли много суза проливено у Москви при растанку? —

Обраћајући се тако жени показивао је Вронскоме да жели да их остави, и окренувши с к њему дотаче се своје капе; али Вронски се окрете Ани Аркадијевној.

— Надам се да ћу имати част да дођем к вама? —

Алексије Александровић погледа Вронскога својим уморним очима.

— Мило ће нам бити — рече он хладно — ми дочекујемо госте сваког понедеоника — па онда, отпустивши са свим Вронскога, рече жени — не знаш како ми је мило што сам имао по часа слободнога времена да те дочекам, и да ти покажем своју нежност — додаде истим шаљивим тоном.

— Ти и сувише подвлачиш ту своју нежност да би је ја много ценила — рече она истим шаљивим тоном и нехотично прислушкујући кораке Вронскога за њима. „Шта се мене тиче?“ помисли она и стаде распитивати шта је радио Сережа без ње?

— О, тај се проводио! Марјјета каже да је био добар... и овде те морам увредити... да није тужио за тобом, бар не тако као што је твој муж. Још једном mercі; драга моја, што си ми поклонила дан више. Наш драги самовар биће у одушевљењу (Он је самоваром звао славну грофицу Лицију Ивановну за то што се за најмању ситницу ужари и прокључа). Она је питала за те. Знаш

шта, ако хоћеш да ти светујем, сврати к њој сада. Ти знаш како је она осетљива срца. Сад јој је од свију њених брига најважнија измирење Облонских.

Грофица Лидија Ивановна беше присна пријатељица њеног мужа и центар једног од петрбуршких друштвених кругова у коме се Ана, због свога мужа, најпре кретала.

— Па ја сам јој писала? —

— Њој су нужне и појединости. Сврати, мила моја, ако ниси уморна. Конрад ће те одвести, јер ја морам у одбор. Сад ћећу више сам ручати — настави Алексије Александровић не шалећи се више— Ти не знаш колико сам ја навикао...

И, стискајући јој дуго руку, посади је у каруца.

XX

Први који је Ану дома поздравио беше њен син. Он јој је јурнуо низ степенице ва сусрет, не осврћући се на вриск гувернанте, и с очајним одушевљењем викаше: „мама, мама!“ Дотрчавши до ње, загрли је.

— Јесам ли вам казао да је мама? — довикну дете гуверианти — ја сам знао да је она! —

И син јој учини такав утисак као и муж отоиче, утисак врло налик на разочарање. Она је замишљала да јој је син лепши него што беше у ствари. Требало јој је да се спусти до фактичког стања, па да ужива у њему онаквом какав је. Али и такав он беше прекрасно дете са његовим плавим очима и гргуљавом косом, са пуначким ножицама у затегнутим чарапама. Ана је осећала готово физичку насладу од његовог миловања, и морално умирење кад је видела његов простодушни поверљиви и љубавни поглед, кад је чула његова наивна питања. Ана извади дарове које му беху послала Долина деца, и стаде му причати каква има у Москви девојчица Тања, и како Тања уме већ да чита па поучава и другу децу.

— Па шта, зар сам ја гори од ње? — упита Сережа.

— За мене си најбољи на свету.

— Знам ја то, рече Сережа, смешећи се.

Још Ана не беше попила кафу, а пријавише јој грофицу Лидију Ивановну. Грофица беше висока пуна женска, са нездравом жутом бојом лица и са дивним сањалачким црним очима. Ана је њу радо имала, али данас као да је први пут опазила њене мане.

— Па шта је, драга моја, јесте ли нам донели маслинову гранчицу? — упита грофица тек што уђе у собу.

— Да, све је свршено, али све то није ни било тешко и страшно као што смо ми мислили — одговори Ана. — У опште, моја је belle soeur сувише брзо решена на нешто...

Али грофица Лидија Ивановна, која се интересовала за све што је се ни мало не тиче, имала је обичај и да не слуша оно што је интересује. Она упаде Ани у реч.

— Да, много је зла и невоље на свету, и ја се сада осећам тако изнурена.

— За што? упита Ана трудећи се да се насмеје.

— Ја почињем већ да се заморавам у борби за истину, а по кадшто баш малакшем. Ето ствар са милосрдним сестрама некакво филантропско, религиозно-патриотско удруженеј беше се врло лепо упутила, али са том господом не може ништа да се уради – додаде грофица са подсмешљивим покоравањем судбини. — Они најпре беху схватили мисао, за тим је наказаше. па онда о свему суде тако ситничарски и ништавно. Свега два три човека потпуно поимају у чему је ствар, и међу њима је ваш муж; остали је само упуштају. Ето, јуче ми пише Правдин... —

Правдин беше славан панслависта у иностранству, и Лидија Ивановна стаде причати шта јој он пише. За тим је грофица причала непријатности и интриге у питању о сједињењу обеју цркава, па онда у хитњи оде, јер је морала у седницу једнога друштва, и у седницу словенског комитета.

„Па таква је она увек била? — размишљаше Ана— или је данас сувише раздражена? У ствари је врло смешна. Њена је мета врлина, она је хришћанка, сви су јој непријатељи, сви су или непријатељи хришћанства или непријатељи врлине!“

После грофице дошла јој је у походе пријатељица, жена некаквог директора и испричала јој све варошке новости. У три часа и она је отишла обећавши доћи на ручак. Алексије Александровић био је у министарству. Оставши сама, Ана је употребила време које јој претицаше до ручка на то, да уреди своје ствари, да присуствује синовљевом ручку, јер је он ручао засебно, и да одговори на сва писма која је затекла на своме столу.

Осећање безузрочног стида, које је осећала путем, и узбуђење у коме је била, ишчезоше. У обичним односајима свога живота осећала се опет поуздана и беспрекорна.

Са чуђењем сећала се свог синоћњег стања. „Шта се заправо десило? Ништа. Вронски рекао глупост, са којом је лако свршити, а ја сам му одговорила онако како је требало. Говорити о томе мужу немогућно је, а и не треба, јер то би значило придавати ва-

жности нечему, што ни мало није важно". Сећала се како је једном причала своме мужу, да јој је један од његових потчињених младих чиновника готово изјавио љубав, и како је Алексије Александровић на то одговорио, да се тако што може десити свакој жени у свету, али да се он потпуно ослања на њен такт, и да не ће на себе ни њу никада понизити до суревњивости. „Према томе и не треба му ништа говорити? А хвала Богу и нема му се шта казати" рече она у себи.

XXI

Алексије Александровић вратио се из Министарства у четири часа, али као што се често дешавало, није стигао да види своју жену одмах. Морао је у свој кабинет, да прима оне који су га код куће чекали с молбама, и да потпише нека акта, која су му донешена кући на потпис. На ручак дођоше (јер у Карењина беше свагда по два три госта о ручку) стара кузина Алексија Александровића директор департамента са женом, и један младић који је био препоручен Алексију Александровићу за службу. Ана је изашла у салу да их забави док јој муж не дође. Тачно у 5 часова, часовник од бронзе, у стилу Петра I, једва је откуцао пети ударац, дође и Алексије Александровић, у фраку са белом краватом и двема звездама на фраку, јер је имао да иде некуда одмах по ручку. Свака минута у животу Алексија Александровића беше заузета и распоређена. А да би могао сваки дан свршити све што му је ваљало сваки дан урадити, он је се придржавао најстрожије тачности. Његова је девиза била „без журбе, али и без одмора". Кад је ушао у салу поздравио се са свима, па је одмах заседо за сто, осмејкујући се на своју жену.

— Свршено је са мојом усамљеношћу. Ти нећеш веровати како је тешко (он удари гласом на ту реч) кад човек мора сам да руча! —

За време ручка говорио је о московским пословима, смешећи се распитивао је о Степену Аркадијевићу; али разговор је био махом заједнички, о петрбуршким службеним и јавним пословима. После ручка поседео је по сата, па онда рукова се са женом, опет осмешкујући се и оде у савет. Ана није отишла тога пута ни књегињи Бетси Тверској, која ју је звала да проведе вече код ње, ни у позориште, у коме је сада имала своју ложу. А није пошла никуд с тог што јој није била готова нова хаљина, на коју је рачунала. У оште ка гости одоше, и кад се Ана поче бавити својом тоалетом, била је врло рђаво расположена. Пред полазак у Москву она је, у оште вешта да је одело не кошта скупо, дала својој мо-

дискиње три хаљине на прераду. Захтевала је да се хаљине тако преправе, да изгледају са свим као нове, и то је имало бити готово пре три дана. Међу тим две хаљине не беху још никако преправљене, а трећа јесте, али не онако, како је Ана хтела. Модискиња је дошла да јој објасни како је овако боље него што је Ана захтевала, али то је ову тако разљутило и развикало, да се после кајала сећајући се како се понашала. Да би се са свим смирила, она оде у дечију собу и провела је цело вече са сином, прекрстила га, успавала га и покрила. После јој мило било што није никуд ишла него је тако лепо провела вече. Тако јој беше лако и мирно, тако је јасно видела да све оно, што јој на железници изгледаше тако важно, беше само ништаван обичан догађај, и да она нема да се стиди ни за што ни пред ким. Ана је седела крај камина и читајући некакав енглески роман, чекала је свога мужа. Тачно у девет и по зазвони, и он уђе у собу.

— Једва један пут дође — рече она пружајући му руку.

Он је пољуби у руку и седе крај ње.

— У опште видим да је циљ твога путовања постигнут рече он.

— Са свим — одговори му она и поче му причати све испочетка, своје путовање са Вронсковицом, свој долазак у Москву, несрећни случај који се десио на железници. За тим о њеном саучешћу у несрећи њеногa брата, па онда Долиној.

— Ја не мислим да би се могао извинити такав човек, и ако је твој брат — рече Алексије Александровић строго.

Ана се осмехнула. Она је разумела да он тиме хоће да каже како обзири сродства никада не утичишу на његову оцену. Она је знала за ту црту у карактеру свога мужа, и волела ју је.

— Мило ми је што се све срећно свршило и што си ти дошла — А шта говоре тамо о новоме положају који сам ја створио у савету? —

Ана ништа о томе није чула, и њу је сада гризла савест како је могла заборавити то што је зањ тако важно.

— А овде је напротив то направило много вреве, рече он са задовољним осмехом.

Она је видела да би јој он рађо причао нешто пријатно о себи, и она га питањима наведе на то. Са истим задовољним осмехом, он јој је испричао овације, које су му чињене услед те реформе.

— Мени је врло мило, врло мило, јер то доказује да се у нас почиње најзад утврђивати правилан поглед на ту ствар. –

Попивши и другу чашу чаја с млеком, Алексије Александровић устаде и пође у свој кабинет.

— А ти ниси никуд ишла? Мора бити да ти је било дуго време? —

— О, није — одговори она уставши и пратећи га кроз салу — А шта ти читаш сада? — упита га за тим.

— Читам Duc de Lille „*Poesie des enfers*“ Врло занимљива књига! —

Ана се осмену онако хако се људи осмејкују слабостима својих милих, и узевши га под руку доведе га до врата од његовог кабинета. Она је знала његову навику да мора свако вече читати. Она је знала како он, и како му службене дужности гутају скоро све његово време, ипак сматра за своју дужност да прати сваку важнију појаву у сфери умној. Даље она је знала да га одиста интересују књиге политичке, филозофске, богословске, али да ништа не зна што се тиче уметности; међутим он у пркос тога, или баш за то, није ништа пропуштао што је правило ларму и у тој области, него је сматро за дужност да све чита. Она је знала да Алексије Александровић у политици, филозофији и богословији често сумња, није сигуран, истражује, а да на против, што се тиче уметности и поезије, а нарочито музике, о којој није имао ни појма, има најодређенија мишљења. Он је волео да говори о Шекспиру, Рафаелу и Бетховену, о важности нових праваца у поезији и музици, који су сви били јасно одређени.

— Е па сад због — рече му она кад га је допратила до врата и кад је видела да му је спремљен обалур на свећи и боца воде — а ја ћу да пишем у Москву.

Он јој опет стиште руку и пољуби је.

„На опет је он добар човек, праведан и важан човек у својој сфери“ говорила је Ана враћајући се, сама себи, као да га брани пред неким, који га окривљује и доказује, да се такав човек не може волети. „Ама за што ми његове уши толико штрче? Да се није опишао?“ –

Тачно у по ноћи зачуше се одмерени кораци Алексија Александровића. Ана је још била за писаћим столом, још је довршавала писмо Доли, а Алексије Александровић у папучама, умивен и очешљан, са књигом испод мишке уђе.

— Време је — рече он са некаквим особитим осмехом и оде у спаваћу собу.

„И с каквим га је правом он онако погледао?“ помисли Ана сетивши се како је Вронски погледао Алексија Александровића.

Она се скиде и уђе у спаваћу собу, али на њеном лицу не беше оне живости која се блистала у њеним очима и осмеху; на

против изгледаше као да је та ватра у њој угашена, или тамо негде далеко притуљена.

XXII

Полазећи из Петрбурга, Вронски је био оставио свој велики стан у Морској улици, своме пријатељу и другу Петрицкоме.

Петрицки беше млад поручик без особитих врлина и не само без имања, него дужан преко ушију, који је свако вече био пијан, који је често био у затвору, како због смешних тако и због прљавих ствари, али он је ипак био омиљен и међу друговима и код старешина. Приближујући се око дванаест часова своме стану, Вронски угледа пред капијом познати му фијакер. Још иза врата чим је зазвонио, чуо је мушки смех, женски глас и Петрицков узвик. „Ако је који од зликоваца ни пуштајте га унутра!" Вронски заповеди да га не јављају и нечујно уђе у прву собу. Баронеса Шилтон, пријатељица Петрицкова, у хаљини од лила-атласа, белог и руменог лица, испуњаваше целу собу својим француским као каква канаринка, и куваше каву за једним округлим столом.

Петрицки у грађанском капуту, а коњички капетан Камеровски у пуној униформи, сигурно са службе, сеђаху око ње.

— Браво! Вронски! викну Петрицки скочивши са столице.— Сам газда! Баронице и њему каве из нове машине! Е баш ти се нисмо надали. Надам се да си задовољан новим украсом твога кабинета — рече показујући баронесу — та ви се сигурно познајете?

— Та како да се не познајемо! — рече Вронски весело смешећи се и стискајући малу ручицу бароничину — Да како, стари пријатељи! —

— Ви се враћате кући с пута — рече баронеса — онда ја идем. Ако сметам, ја ћу с места! —

— Ви сте код своје куће где сте год — рече Вронски — здраво Камеровски! додаде хладно примајући Камеровскову руку.

— Ето видите, ви никада не умете рећи тако што лепо, обрати се баронеса Петрицкоме.

— Што? После ручка ја ћу рећи још лепше! —

— После ручка није никаква мајсторија. Но, ја ћу вам дати кафе, идите умите се и спремите — рече баронеса па седе и стаде завртати завртањ на машини за каву.

— Њер, дајте ми још каве да додам! — она је тако звала Петрицкога, не кријући у каквим је односима с њиме.

— Хма покварићете каву? —

— Нећу. Е, а ваша жена? — окрете се баронеса на један пут Вронскоме прекинувши му разговор са другарем — Ми смо вас овде већ оженили. Јесте ли је довели? —

— Не, баронице. Рођен сам као циганин, па ћу и умрети као такав! —

— У толико боље. Дајте ми вашу руку.

И баронеса не пуштајући Вронскога, стаде му причати своје планове за живот, и тражити његова савета.

— Он још никако не пристаје на развод брака (ов, то беше њен муж Шта ми остаје да радим? да водим процес? Шта ми ви саветујете? Камеровски пазите на каву, прекиде! Ви видите да сам ја у послу. Ја хоћу процес, јер мени треба моје имање. Молим вас, можете ли ви да појмите такву глупост, да он ужива моје имање за то што сам му ја бајаги неверна? — рече она с презрењем.

Вронски је са задовољством слушао весело торокање те лепе жене, одобравао је све њене назоре, давао јој је полушаљиве савете и у одмах је узео свој обични начин односења са том сортом жена. У његовом петроградском свету сви су се људи делили у две сасвим противне врсте. Једна беше ниска: прости, глупи и што је главно смешни људи, који верују да човек треба да живи само са једном, својом венчаном женом, да девојка треба да је не вина, а жена да је стидљива, муж да је мушког чврстог карактера који се уме уздржати, да ваља васпитавати своју децу, зарадити свој хлеб, платити своје дугове — и пуно којекаквих других глупости. Она друга, виша врста људи, у коју су и они спадали, то беху прави људи, који су морали поглавито бити елегантни, великодушни, дрски, весели, одавати се свакој страсти без стида, и подсмевати се свима другима.

Вронски је био збуњен само у првом тренутку, после утиска који је донео собом из са свим другог света, из Москве, али одмах за тим, као да је метуо ноге у старе папуче — ушао је опет у свој стари пријатни и весели свет.

Кава није ни скувана: она је прекипела, подрскала све, и учинила је оно што треба, изазвала је кикот и вреву, и полила је скупи ћилим и бароничину хаљину.

— Е, сад због, иначе се ви никако нећете умлатити, па ће на мојој души бити грех за највећу кривицу пристојног човека за његову неумљивост. Дакле ви ме саветујете: нож под грло.?

— И то тако да ваша ручица буде близу његових усана. Он ће пољубити вашу ручицу и све ће се срећно свршити! — одговори Вронски.

— Дакле вечерас у Француском позоришту! — и зашушта њена хаљина, и нестаде је.

Камеровски диже се такође и Вронски не чекајући да он пође, пружи му руку и оде да се умива. Док се он спремао, Петрицки му је у кратким потезима нацртао своје стање од како је Вронски отишао. Новаца нема. Отац рекао да не да више, и да неће да плати дугове. Кројач прети да ће га ухапсити, а и други то исто. Пуковар му казао да ће га натерати да да оставку, ако ти скандали не престану. Бароница му досадила као горка репа, нарочито што све хоће да му даје пара; а има друга једна, он ће је показати Вронскому, чудо, дивота у строго источном стилу „genre робиње Ребеке разумеш?" С Беркошевим се свадио, онај хтео да пошље секундиште, али разуме се од тога неће бити ништа! У опште све је лепо и красно, нарочито весело. За тим и не пуштајући другара да се удуби у појединости свога положаја, Петрицки му стаде причати интересантне новости. Слушајући те толико познате приче Петрицове, у своме стану, у коме је већ три године становао, Вронски је осећао пријатност што се вратио у свој обични безбрижни живот петрбуршки.

— Не може бити! — повика он испустивши педал свог умиваоника којим је поливао свој црвени здрави врат — Не може бити — повика кад је чуо да је Лора напустила Фертинхофа и да се спањала с Милејевим — А он сигурно и даље онако исто глуп и задовољан? А шта је са Бузулковим?

— Ах, с њиме је читава историја, дивота!—повика Петрицки. — Ти знаш да он црче за баловима, он не пропушта ни један дворски бал. Еле отишо он на велики дворски бал у новоме шлему. Та већ знаш наше нове шлемове? Врло су лепи, и лакши. Стоји ти он... Хоћеш ли слушати?

— Слушам ја, слушам — одговори Вронски бришући се чупавим убрусом.

— Пролази поред њега велика кнегиња са некаквим послаником, и на његову несрећу баш говоре о новим шлемовима. Велика кнегиња хтела је да покаже посланику какви су то нови шлемови, погледа и види нашег голуба где стоји (Петрицки показа како онај стоји са шлемом) Велика кнегиња замоли га да јој пружи шлем — он не да. Шта је сад? О мрште се, о дају му знаке, намигују нањ да пружи шлем. Он не да. Беше премр'о од страха. Можеш мислити... Док тек онај, како му беше име, хоће силом да му узме шлем... Он још не да. Онај му оте шлем и пружи га Великој кнегињи. „Ето ово су нови шлемови," рече Велика Кнегиња, и преврну шлем. На један пут, замисли, бум, крушка, рррр... бомбони, две

фунте бомбона полетеше из шлема на патос. Толико их је био награбио голуб гаћасти! —

Врински се заџени од смеја. И дуго за тим, кад су већ о другим стварима говорили, он пресе у смеј чим се сети шлема.

Сазнавши све новости, Врински помоћу свог лакеја, обуче униформу и оде да се јави старешинама. Пошто је свршио службено јављање, хтео је да сврати своме брату, код Бетси, и да направи неколико визита, како би отпочео јављати се у свету у коме може срести Карењиновицу. Као и свагда у Петрбургу, он је отишао из свога стана да се ињ врати тек доцкан ноћу.

(Наставиће се)

КЊИЖЕВНИ ПРЕГЛЕД

Die Blutrache bei den Südslaven. Ein Beitrag zur Geschichte des Strafrechtes. Dr. Von Milenko R. Wesnitsch. Stuttgart. 1889. Писац ове расправе, пишући ову на немачком језику, тежио је да онамошњи правнички свет упозна са народним правним обичајем крвне освете у јужних Словена. Основајући се на студијама познатих научника Холцендорфа, Колера и других, писац у почетку своје расправе казује читаоцима зачетак и доцнији развој крвне освете у човечанству у опште и доказује, да је крвна освета била општа особина свију народа, која је тек у току подужег времена услед разних спољних утисака, а нарочито утицајем хришћанске вере почела ишчезавати. За тим прелази на историјски развој обичаја крвне освете у Словена, казујући нам, према познатим нам историјским документима, како се овај обичај вршио у Руса, Хрвата и Бугара, и упознаје читаоца са околношћу, како се овај обичај најдуже задржао у Срба. У Бугарској крвну освету поништава деспотизам, по коме се сва државна власт и права усредсређују у владаочевом лицу; у Хрватској уништава освету католичка црква, која је и начелно и у појединостима осуђивала и искорењивала овај обичај. У Срба се најдуже задржала крвна освета у Црној Гори, Далмацији и Арбанашкој као планинским пределима, где јој се налази траг и у нашем столећу.

У даљем току ове расправе писац приказује читаоцима по неке правне обичаје српскога народа у погледу гостопримства, прошевине и отмице девојке, па све ово мање више доводи у везу са узроком, са кога се крвна освета у народу утврђивала као правни обичај. Тако је домаћин обавезан да освети главу убијеног госта, побратим свети

свог убијеног побратима, а својта девојачка свети се отмичарима за отету девојку.

На завршетку писац врло разложно доказује, да у Срба црква није ни у колико утицала на поништај овог правног обичаја, јер се свештенство у погледу образовања од своје паствe само у толико разликовало, што је оно умело да пише, да чита и да посвршава обичне црквене церемоније. Но осим овога биће још један важнији узрок, што црква није ни могла утицати на уништај крвне освете, шта више да је само свештенство било принуђено, да у народу српском одржава овај обичај. Незгодне прилике у којима су живела српска племена од толико векова, у којима о уредном суђењу основаном на писаним законима није могло бити ни помена, не дадоше да овај обичај у народу престане. Народ у вечитом рату око одржања своје народности, у вечитом отпору према насиљу својих душмана и непрекидној одбрани својих права од политичких угњетача и дазбојничког отмичара, није своме повређеном праву ни могао другим путем добавити задовољења, нан осветом. Докле је католички запад, штићен српским народом од турске најезде, могао спокојно мислити о искорењивању крвне освете, дотле се у српским крајевима само путем крвне освете могло добавити задовољење за учињену неправду. Католичка је црква, налазећи се на врхунцу своје власти, у врло повољним по њу приликама, могла ласно утицати на поништај овог обичаја, и она је као што знамо у томе успела, али само код простог народа; код племства пак на место крвне освете ступа у живот двобој као нов правни обичај тражења задовољења за увређену част или за учињено зло, док је у српском народу двобој готово непознат.

Српска црква, која је за време турског притиска само животарила, имађаше у реду својих свештеника врло мален број образованих људи, но ни ови нису имали прилике да ма шта предузимају противу крвне освете. Црква се бринула да по што по то одржи свој чемеран опстанак, и да помоћу вере одржи у народу најпоштија обележја народности. Народ, немајући нигде заштите од неправде која му се чинила, видећи да нема нигде суда, који би по његовим појмовима и законским пролисима светио учињени му злочин, пригрли беше веру и пушку, па је у свештенику налазио најискреннјег саветодавца, у пушци своју најсигурнију одбрану. Тако је српски народ и у најновије време био приморан, да по начину својих прадедова тражи и налази задовољења у крвој освети.

У овој пишчевој расправи налазиће немачки правни књижевници лепу грађу за дубљу студију ове теме, јер ју писац у својој расправи ни близу још није исцрпео са свим. Ми од наше стране

можемо писца г. Веснића, као младог правника и скорашњег трудбеника на пољу српске правне књижевности, само храбрити на даљи рад, а према до сада показаном успеху у нашчевним мањим радовима надамо се, да ће г. Веснић у своје време заузети одлично место у маленом броју српских правозаступника књижевника.

Алекса Радуловић.

ПОЗОРИШНИ ПРЕГЛЕД

ЛАЗАР

ТРАГЕДИЈА У ПЕТ ЧИНОВА, НАПИСАО **Милош Цветић**

Косовска је битка појава јединствена у историји људској, величанствена у животу једнога народа. Победилац и побеђени на једнако у њој погињу Богу осветнику своје самртничке главе. Борба је ту тако очајна, да је побеђени сатрвен, а победилац тако обеснажен, да и не мисли да бере плодове своје победе. За Србе је битка косовска катастрофа; она их стаје њихове политичке слободе; за Турке је тежак удар, који за дуго задржава њихов тријумфалан ход на запад. Кад се уоче пралике које су Мурату омогућиле победу; кад се узре у саможивост српских поглавара, који алурадо гледе, како такмаци около превласти један за другим подлежу надмоћној сили Ислама; кад се најзад мимо сав растрој српске снаге опази, како је танак био конац о који висаше победа Турска, тада се у души Србиновој морају да узбуде осећаји туге и срџбе неједнако. Из тих осећаја провирала је од онога истога кобног дана па све до данас тешка онтужба на виновнике српске несреће; — најпре у песми, која се разлегаше по гудурама потиштеног и подјармљеног Сриства, између оба српска мора, а кад је Србин надојен том песмом прегао и нечувеним напорима стресао са себе ланце ропства, песници су почели на позорници да оличавају оне минуле слике и крилатим речма да причају потомцима дела њихових предака, који су помагали сплести косовску несрећу, показујући притом на плодове, какве их рађа потмула ненавист и незајажљиво властољубље.

Такву једну слику имађасмо прилике да гледамо на нашој позорници онога дана, када се је народ српски прикупио у Лазареву престоницу, да гледа с поносом у срцу, како млади Краљ ускрсле

државе српске одаје пошту своме староме цару, који је на челу врлих другова својих жртвовао на олтару слободе српске своје живо срце, осећајући зар, да ће божанска искра домољубља, што тињаше у њему згревати потоња покољења и спремати их све за нове жртве док се коначно не покају тешки греси оних, који су помогли да се читав један народ, њихов рођени народ, окује у ланце.

Ту слику, творевину нашег драмског писца Милоша Цветића, хоћу овде у главним потезима да прикажем читаоцима српским.

* * *

Мара Бранковићка у потаји љуби војводу Милоша, али како овај љуби сестру јој Вукосаву, и тражи, да би је добио за жену, у Маре добру реч за се, преневажен је кад опази да Мара прима топле љубавне изливе његове за то, што мисли да се тичу ње. Али то не опажа Вук, који прислушкује из прикрајка, нити види Марино разочарење, па се лути на своју жену. Он зна, да је она имала негда нешто мало љубави с Илијом, војводом градачким, али „то беше играчка" вели он, и ако Мара признаје да је ту било нечега. Али ово Вуку није више играчка, ово је Милош кога он мрзи, а мрзи га што му брка планове и што му у души нешто шапуће: „он ће оборити и уништити све твоје намере!" и с тога се Вук, иначе либералан муж, тако жести на своју жену, да јој прети с „најдубљом тамницом."

Мари није мучно оправи се пред мужем: та то се све, што је чуо, тицало Вукосаве, коју Милош мисли њеном помоћу да добије за жену. Мара му то исповеда што зна да ће Вукова зебња, да се Милош тим браком још више не уздигне, сузбити му љубомору, — а с друге стране она се сад, озлојеђена на „најинијег" Милоша, хоће с Вуком да удружи, да осујети тај брак, бојећи се да добра воља Лазарева према Милошу не испуни његову жељу. Из ове нескрене игре брачних другова ниче неки привидно искрен савез њихов, — против Милоша. Вук хоће да осујети брак Милошев с Јерком Лазаревом, да се овај не сроди с царем, и тиме не уздигне још више, а Мара хоће то исто, надајући се, да ће Милош, растављен од своје љубавце, лакше њојзи пасти у наручја. Ову појаву прекида повратак Лазарев из војне. Он је покорио бунтовног Николу Алтомановића, жупана рудничког. Заробио га и бацио у тамницу, па се сад весео враћа својој породици. Овај тренут употреби Милош да запроси од родитеља руку Вукосавину, који му је и обећају ако девојка пристане. — Две је, вели Лазар, удао против њихове воље, па није рад и трећу. Старац је задовољан, што је својој држави

мимо Вука „мудра, државника“ и Ђурђа Страшимировића, „поуздана и смела“ пријатеља, задобио тиме још и јуначна Обилића коме „равна нема“. Али ти досадањи „стубови“ Лазареви, нису одвећ поуздани. Вук и Ђурђе се свађају около земаља; и први тражи да му се уступи Будимље и Хвостно, што му је Лазар одузео и дао Вуку. Препирка се њихова заоштрава, и ако се Лазар умеша да задовољи обе стране. — Охоли Бранковић сударао се с охолијим Балшићем који би своје право доказао Вуку мачем, да ову сцену не прекидају Милан и Иван, доносећи глас, да је Муратов посланик Јевренос-бег стигао. Лазарева веселост пређе у сету — он опомиње своје зетове на мир, и наговештује тешке дане што долазе.

То је садржина првога чина. У другоме, који се такође збива у Крушевцу, расправља се између Лазара и Југ-Богдана ситуација тадање државе српске наспрам опасности која јој сад прети. — Лазар стреши не од силе Турске него од „других јада“ — ти други јади су — поцепаност и неслога међу поглавицама. Марко је у крвној завади с Лазарем, што му је овај отео земље очине; остали жупани раде сваки на своју руку. Твртко се одметнуо; Балше владају независно. Ваља све то измирити, задовољити, пре но што се пође у бој. Лазар је спреман да да све што има, само да задовољи главаре и да их прикупи заједно против Мурата. Прво измирује Ђурђа са Вуком, Николу ослобођава тамнице, за остале спремно је повеље и уступа сваком, што је икада пожелео. Вук је привидно задовољан; у његовој души дозрела је већ мисао да замени Лазара, и с тога је с њиме једна воља. Он иде правце својој цели: — доноси Лазару, кад овај мисли да је све удесно како ваља, повељу краља Жигмунда, којом овај „допушта“ Николи Гаји, да може узети Вукосаву за жену. Лазар се брани од оте угарске милоште, јер је обећао девојку Милошу, али Вук говори о користи што долазе од тог брака. Та краљ обећава чак и дати војску у помоћ против Турака. — То је нешто, — али Лазар не хоће да погази реч — Вук се опет покорава; та Лазар само одлаже ту ствар да прими Јевреноса. — Вук је у страху да ће Лазар умаћи његовом утицају — он је одлучан да обори тог „поверљивог и безазленог Лазара“ и да га замени у власти. Он се жести што је несталан; час даје час опет узимље земље — назива га неверним и шаље га у пропаст. Њему се из далека већ привија „златна круна“, и заноси га њезиним сјајем. — На „доброте“ Лазареве сплео је већ оружје против њега: све мора с пута што му смета да дође до циља, а Милош први. — Југ-Богдан инстинктивно не воли Вука, и не таји Лазару, да му се прилија с ће овај „бити грђи од Вукашина“ али му Лазар сузбија подозрење пред живим Вуком, који вољно извршује све што

Лазар жели, па и своје земље даје Ђурђу. На спрам опасности, која прети од Турака, и којој се Лазар жели да одупре силом, Вук одговара живо „нек је проклет ко не уђе у ову борбу.“ Тиме је и старога Југа задовољио и умирио. У тешњем породичном кругу, већ је решено, да се одбију захтеви Муратови и да се изазове сукоб с њиме; треба само овој одлуци дати формалан облик. Али да би били сигурнији с победом, у коју се Лазар нада, ваља се измирити с Марком. Милица по договору позиваће Марка на Косово, да се састану у цркви Св. Богородице на ћивоту цара Уроша. Она ће ту с Југом понудити Марку све земље што му је Лазар отео, и приволети га да се удружи с њиме у борби против Мурата. Међутим Вук прима посланика Јевреноса, који опазив славољубље његово, излази правце с понудом Султановом, да ће ономе, који му помогне да пређе на Угарску, дати све српске земље. Вуку није потреба дуго да размишља; у његовој души је већ сазрела одлука да се лаћа свега што Лазару иде о глави; и он пристаје. Јевренос носи потписан уговор само ваља уписати име „савезника“ Лазар чује од Вука што Мурат хоће; он тражи Скопље, Призрен и Приштину, а поврх тога Оливеру најмлађу ћерку Лазареву своме Бајазиту за жену. Милица је чула те захтеве, и њено срце проплаче за својом мезимицом. Та и Вукосава мора у туђину! Вук сад износи Лазару писмо да се на Моришу прикупља Жигмундова војска, којом хоће да поткрепи захтеве свога Бана. Лазар је између две ватре; њему не остаје ништа но да откупи мир с Угрима, који хоће Мачву, дајући своју кћер Николи за жену. Сад мисли да се је осигурао и да може Мурату изаћи на сусрет; он одбија захтеве Султанове, шаље своје војводе на све стране жупанима, и позива их у бој.

На завршетку овога чина Милош добија прилику да се састане с Вукосавом; ова је блажена што јој родитељи дозволише да пође за Милоша; она и не сања да ју је судба већ раставила од њега; то јој казује Мара и она се јадна склања код Милоша, као да хоће да је овај брани од ове напасти. Милош то одиста и чини, кад Вук хоће да их раздвоји. Кавга се замеће. Мара је распирује у нади да ће Милош убити јој мужа, и ако му довикује: „Сад је згода, убиј га!“ Мачеви се укрсте — Милош избија Вуку мач из руке и хоће да га убије. Али Лазар улази и уздржи га; он му нуди место уза своје синове, али му узимље Вукосаву — јер „то захтева Срйство и Отаџбина“. Милош је паралисан тим речма; он безвољно уступа своју заручницу другоме, јер те две речи, Срйство и Отаџбина стоје „над жељама Милошевим.“

У трећем чину враћају се војводе и доносе с пута разне гласове. Лазареве наде да ће удруженом снагом српском судбити па и

потрти Мурата, топе се пред овим гласовима. Константин и Драгаш, од кад изгубише Средац, не смеју да се помоле од страха. Шишман би дошао, али га напада брат одметник Страцимир, а Турци му помажу, да би могли прогутати обојицу. Вртко обрише четрдесет хиљада. — а Марко да ће доћи на састанак, али само с Угом и Милицом: ако се помири, он ће бар са тридесет хиљада појачати српску војску. Док Лазар тако ради да се одбрани напасти Турске, Вук му с друге стране спрема пропаст. Он се погодио с Јевреносом, задобио је обећањима за се покореног Алтомановића, који треба све остало да утврди код Мурата, ов га светује да нападне пре но што се прикупе сви савезници Лазареви. Неке је од ових тајно застрашио, да ће их Мурат напасти засебном војском, да неби послали војске колико су намислили. — Вукосава тражи међутим Милоша да се опрости с њиме и напав га, уверава га о својој вечитој љубави. Милош се пашта с љубавцом а Милица тешн уцвељено девојче гласом да је Лазар одгодио њезин одлазак док не види, шта ће му донети састанак с Марком.

Други део овога чина преставља цркву Богородичину. Пред кивотом Урошевим упиње се Југ и Милица да помире Марка с Лазаром. Марко неће да чује за мир. Он је син Вукашинов, онај исти, кога је Лазар стојећи пред Урошем тако немилосрдно одбио, кад је дошао да тражи у Цара опроштај оцу и помоћ против најезде Турске. Два пута је Марко погнуо главу, два пута је Урош погледао у Лазара, али је овај у два пута одбио опроштај „издајнику“ и „одметнику“. Најзад пада Марко пред Лазара, и преклиње га побратимством. Али Лазар оста неумољив. Марко до срца увређен враћа се дома: Вукашин мора сам да се одупре турској сили, и слабачак у тој борби, пропада. Марко је неумољив, непомирљив. Он види да то исто данас бива с Лазарем, то му је чисто лакнуло. Његово је срце тако отровано једом, да и топле Миличине речи о могућој пропасти целога Сриства не могу да га приволе на опроштај. На против све га више драже ове речи њезине; — он жели, само да се сукоби с Лазарем и да га на грозан начин уништи, па кад се Лазар у том трепутку појави из олтара, он му голим мачем јури на сусрет и позиваје пратњу му, да трза мач и да се једном то сврши. Лазарева доброта обезоружа Марка. — Лазар педа да около њега легне братска крв; — он је кривац, њега сама нека умори Марко, али пре тога ваља да савије колена пред њиме, па да га моли, да убије њега, али да спасе Царство и Сриство. Марко је побеђен и спреман да у друштву своје браће побеђује Турке.

Четврти се чин збива на Косову. Милица цвили за својом браћом, она је дошла у војску да испроси бар једнога, да није сама

у Крушевцу, али кад чује из уста Мусићевих и Милошевих, каква је слаба српска снага, како многи још не дођоше, а и они што су дошли не доведоше собом сву војску, она је срећна што може и последњег брата да поклони својој отаџбини. Лазар је задовољан испраћа, а Вук се за његова осуства срета с Маром. Она је дошла да још једном види свога Милоша, али место њега нађе Николу, који мислећи, да љуба Вукова зашде његове смерове, прича о своме путу и показује шта је донео од Мурата. Донео је две листине: на једној је уговор Муратов с Вуком, на другој „љубавно писмо" — војводи Милошу. — Мара је скрушена тим издајством, она цепа један уговор а други јој отимље Никола — она сад заборавља за што је дошла; у њој је утрнула жена, а оживела Српкиња, те преклиње Вука да се прође издајства, — преклиње га својом децом, али је Вук хладан као стена, па кад опази да је Мара одлучена да прокаже, он је проглашује пред својим витезима за луду, и кад је овој реч „издајник" на устима, он јој везује и уста и руке и шаље је у Неродимље у затвор. Али тиме је уклонио само једну опасност што га могаше смрвити; друга је пред врати. Никола, враћајући се с кобним листовима од Мурата, сети се при погледу на прикупљене косовске јунаке да је и он Србин, и да као тај припада тој дружини. Његова је савест пробуђена; он воле, да умре но да изда. Вук је принуђен да тога опасног сведока његова издајства умори у Лазаревом шатору, и кад га овај у повратку пита, што је то учинио, он му исприча читаво издајство, у које је, вели, умешан главом војвода Обилић и упути га на листину, која је код погинулог. Али он страхује да није како год Мара лажну подерала а праву оставила. Лазар вади листину, чита је и потресен је до дна срца. Оно што нигда помислио није да може да се збуде, оно се збило — Милош га издаде! Зар толико србе, за једну циглу одбијену жељу? За Вукосаву?...

У промени за тим следује позната „кнежева вечера". Она је остала иста што и у другим драмама о косову с том разликом, што се Милош при тешкој оптужби најпре сећа — Маре. Али шта ће? Зар откривајући грехе њерине да каља седу главу очину? Зар убив Бранковића у очи одсудне борбе да почини покољ међу браћом? „Падај Милошу, Србство нек живи!" Понос му не да да се брани. Он хоће да погине, али најпре ваља крв Муратова, да спере оклопно му име и да му поврати сјај. Он полази остављајући браћи у аманет, да бране србство и да гину за њ.

У петом чину је престављен турски стан. Мурат гледа борбу и стреми за њезин исход. Турци падају као снопље и већ су по-

тиснута. Султан шаље одморну војску у бој. У средини је Лазар и ту је најжешћи бој. Обилића нема. Победа се повија час на једну час на другу страну, и најзад мора сва војска Муратова у борбу. Српско лево крило попушта, али му Мусић пратиче у помоћ. Мурат не сме да пусти свога сина Бајазита са остатком војске, јер не види Милоша, о коме мисли да с војском чека на одсудни час. Он је озлојеђен на Јевреноса што не иде по његовом раками. Бранковић још стоји — Милоша нема. Гњевно Мурат хоће потурицу Јевреносу да одруби главу. У то пада Лазар с кола — средина српска попушта, али се за мало прибере и враћа, док десно крило српско потискује непријатеље. Лазар сад напада с језгром српске коњице; дан се помрчи, земља тутњи, а Мурат у страху заборавља на Јевреноса и — смишља на бегство. Али најпре хоће да се поклони Пророку и да га моли за милост. У то се чује глас около Мурата да се Марко пробио у кланцу и хита на Косово. И да са друге стране долазе Зећани. И спахије се турске већ пуштају у борбу а бојна превага је још на српској страни. У то јављају долазак Милоша. Султан остави свога Пророка и узвикује: „Сад ми је победа извесна".

Он прима Милоша и хоће од милоште да га загрли. Милош га одбија и позивље на двобој, јер не хоће мучки да га убије, Мурат се устеже, али најзад му не остаје друго до да се бије с њиме. Он пада с клетвом на устима, и умире с уверењем да је „побеђен и осрамоћен". Милош још убија Јевреноса, њиша са својим друговима на кола, јер у стану нема кога да га у томе спречи, и лети у бој. Међутим се Бајазит вратио са спахијама и кад виде шта се збило, он одасла за њима тисућу да их побију. На пољу бој још траје; Зећани су стигли, Бошњаци под Мусићем чуда чине — Турци беже. Бајазит већ у очајању позивље Алаха у помоћ, кад од једном њиши, и лети са остатком своје војске у бој. Шта то би? Десно је српско крило уступило — Бранковић измиче — Срби се с центра раздвајају и лете тамо Бајазиту на сусрет. Међутим савлађују спахије Милоша и његове другове, а тамо у бојну (причају нам Турци с позорнице) у средини стоји Лазар у сред гомиле мртвих „а Турци навалују на њ" Југ гине, за њим Бошко — Лазара ухвате жива и окују; он предаје сломљени мач свој Бајазиту и — бој је свршен. У последњој појави тражи Вук од Бајазита, да се испуни уговор; овај је озлојеђен на њега, што је зарад његове сплетке погинуо му отац. И радо би му се светио, да га саветници не потсећају како му војска страдала, и како има још Срба у путу на Косово. Бајазит се стишава, он тражи уго-

вор, али — овај је поцепан, а Мурат је мртав. Вук се позивље на своју „владалачку реч“ а Бајазит га упућује на — Лазара, да оцени вредност његове речи. Он је наумио Милици да уступи Лазареве и Вукове земље за ту цену, да се сроди с њоме; удајући се да ће сукоб између ње и зета кад — тад донети их оба њему. У то доводе Лазара и овај је поражен виђен Мурата мртва, и чув да га је Милош убио. Он је још под утиском големе његове погрешке, кад уносе Милоша на носилима. Овај је обнезнањен, Турци мисле да је мртав, али га Лазар љубавним целивом разбуди — Милош позна Лазара, мисли да су победили Срби, — подсећа Лазара да се чува издајства, и издише. Вук се скрушено примиче мученику и иште опроштај — Лазар га одбија и иште у Бајазита једину милост, да га удали отуд. Бајазит му испуни жељу, а Вук се изгони са сцене. Млади Султан подсећа сад Лазара на захтеве оца свога, а овај му вели да му нема шта дати, до своје главе, и иште да му се што пре скине. Полазећи на смрт опомене Султана да ће на месту где је проливена крв Милошева ницн цвеће, које ће мирисом својим напајати прса Сричићима, те ће једнога дана, кад им дође обест Турска, скочити сложно, стрести окове са себе и задрмати османску царевину.

* * *

Читаоци, који познају досадањи драматски рад о косовској пороки, виде, да се г. Ц. брижљиво трудио, да доведе у склад традицију с новијим историјским открићима. Новога у овој драми нема ничега, што не би било поговештено или израђено у другима, осим Маркова учешћа у боју, што историја пориче, и удаје Вукосаве за Гару, али обе су те новине од споредне вредности за драму.

(свршиће се)

Др. Милан Јовановић.

БИБЛИОГРАФИЈА

Авакумовић Ђ. Ј. Теорија казненог права. Други део. Седма свеска. Написао — —. Београд, штампано у српско-краљевској државној штампарији 1889 8-на 1 л. Садржаја, стр. 981 — 1146.

Арсенијевић Коста, Великашка борба у Србији. Чланци — —. (Прештампано из „Дневног Листа“ (Свеска I и II. Београд, штампарија Светозара Николића, Горња Јованова ул. бр. 10. 1889. 12-на. стр. 119.